Јован Цвијић

Балканско полуострво и јужнословенске земље

Предговор ... 3

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО и ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ ... 4

Увод. Име. – Северне границе. ... 4

Цвијићеве напомене ... 7

Напомене приређивача ... 7

Прва књига: Географска средина и човек ... 8

Први део: Главне географске особине ... 8

Прва глава: Евразијске особине и старе цивилизације ... 8

Друга глава: Географске особине спајања и прожимања ... 10

Продирање са периферије ... 11

Удолине и уздужни путеви ... 12

Превале и трансверзални путеви ... 14

Трећа глава: Карактери изоловања и одвајања ... 15

Планински масиви ... 16

Раздробљеност рељефа у жупе ... 18

Четврта глава: Клима, тле и вегетација ... 20

Земљин покривач северних области. ... 23

Други део: Природне области ... 25

Пета глава: Егејска област ... 26

Јелинске области и трачко-македонско приморје ... 26

Шеста глава: Континентални блок ... 29

Централна или моравско-вардарска област ... 33

Моравска област или Шумадија ... 34

Централни предео или Рашка ... 43

Вардарска или македонска област ... 46

Пиндско-динарска област ... 47

Динарска област (Планина, Загора, Приморје) ... 49

Пиндска област ... 53

Цвијићеве напомене ... 57

Напомене приређивача ... 57

Трећи део: Географски утицаји и интервенција друштвених елемената ... 60

Седма глава: Географски утицаји ... 61

Осма глава: Веза између главних историјских догађаја и рељефа 69
Опште последице 69
Велике најезде, етничке промене, стварање средњевековних држава 71
Балканско и Источно Питање. – Стварање нових држава 76
Девета глава: Културни појаси 78
Преиначена византијска цивилизација 79
Турско-источњачки утицаји 81
Утицаји западне и средњеевропске културе 82
Патријархални режим 84
Десета глава: Метанастазичка кретања 88
Динарске и централне области 90
Доњо-дунавска плоча и марички слив 95
Епирско-арбанашке области 96
Егејска област 98
Једанеста глава: Узроци метанастазичких кретања 100
Историјски и психолошки узроци 101
Економски узроци 106
Дванаеста глава: Последице миграција 111
Цвијићеве напомене 136
Напомене приређивача 136
Четврти део: Главна етнографска и социолошка факта 140
Тринаеста глава: Географски распоред балканских народа 140
Становништво егејских и пиндских области 141
Становништво континенталног блока 147
Четрнаеста глава: Подела земље. - Занимање и начини живота 152
Подела земље 152
Пастирски живот и балканска сточарска кретања 156
Начини живота 160
Петнаеста глава Положаји и типови насеља 165
Варошка или градск насеља 166
Типови вароши 173
Шеснаеста глава: Сеоска насеља 177
Положаји села 177
Села разбијеног типа 183
Села збијеног типа 186
Седамнаеста глава: Типови кућа 191
Брвнаре шумовите динарске области 195
Камена кућа јадранског приморја и голог карста. 199
Кућа од ћерпича и плетери у моравско-вардарској области 202

Нови типови кућа........205
Зграде или стаје........207
Остали типови кућа........211
Осамнаеста глава: Друштвене и психичке промене........213
Промене за време турске епохе........214
Друштвене и културне појаве у јадранском приморју........216
Диференцијације услед промене вере........221
Стварање нових друштава услед емиграције и славизирање вароши........225
Демократска друштва ослобођених држава........227
Цвијићеве напомене........228
Напомене приређивача........228

Предговор

Имао сам план да дам синтезу својих испитивања о Балканском Полуострву, почињући са геоморфолошким питањима, којима сам посветио много већи део свога времена и рада. У томе су наступили ратови, и показало се корисније најпре претставити у целини антропогеографска испитивања, тим пре што сам крајем 1916. године позван да држим предавања на Сорбони, а она су била поглавито антропогеографскога и етнографскога карактера. Та су предавања публикована у књизи: *La Peninsule Balkanique*, *Geographie Humane*, у мају 1918. године.

Кад сам се вратио у Србију, нашао сам да је прву половину моје књиге превео Г. Боривоје Дробњаковић, професор и кустос Етнографског Музеја. Разгледајући тај посао, израђен са много пажње и савесности, уверио сам се колико је тешко преводом изразити мисли оригиналног дела са свима нијансама. Даље је било јасно да за нашу публику треба многе партије израдити са више детаља, и додати више скица и фотографија. Дело се морало прерадити и допунити. При томе ми је превод Г. Дробњаковића послужио као основа, и она је преиначавана, изузевши неколике прве табаке, који се штампају као тачан превод оригинала.

Ово није цело дело како је објављено на француском, већ само први део: **Географска средина и човек.** Доцније ће изаћи други део, **о психичким и социјалним типовима јужних Словена.** Због поменутих измена, и овај је први део већи него у оригиналу за осам до девет штампаних шабака. А други ће део бити већи не само због нових проматрања о панонском и алписком психичком шипу, већ и због излагања иаених особина рељефа и насеља тих крајева, који се у многоме разликују од Балканскога Полуострва и Карста.

Тиме је обележен однос ове књиге према француском оригиналу, чији је план задржан.

Није ми била намера да у овом делу изнесем антропогеографске и етнографске резултате о појединим земљама, до којих сам дошао путовањем и проучавањем, већ да представим своју концепцију антропогеографије. Она ће се у целини моћи видети кад буде објављена други књига овога дела, а дотле се стручни читаоци могу помоћи француским оригиналом.

У Београду
Августа 1922.

Јован Цвијић

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО
и
ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ

Увод.
Име. – Северне границе.

Разна имена Полуострва. – Централно Било. Catena Mundi. – Catena del Mundo. – Хемско или Балканско Полуострво. – Долине Дунава и Саве, северне границе. – Карст и Истра, саставни делови Полуострва.

Балканско Полуострво је мењало више пута име, чешће него ма која од европских географских целина. Ова су имена позајмљивана било од цивилизација које су се на њему развијале, или од имена великих царстава која су се на њему смењивала. Нека од тих имена се везују за начин како се схватао рељеф Полуострва у класично доба и у доба Ренесансе.

Пре XIX века научни свет се бавио поглавито историјом старина и старом цивилизацијом ових области. Образовани људи су били под јаким импресијама јелинске цивилизације, и због тога је превлађивало име *Јелинско* па чак и *Грчко Полуострво.* Други народи, и ако многобројнији, били су готово непознати, и поред њиховог великог броја бледели су пред Јелинима. Кад-кад се називало и *Византијско Полуострво* под утицајем студија које су се односиле на његову средњевековну историју и цивилизацију. Они, који су се бавили проучавањем римске историје и старина, зваху га кашто *Римско* или *Илирско Полуострво,* по имену области Илирика (Illyricum); а било их је који су претпостављали да су Јужни Словени западних области потомци старих Илира.

У исто време када су се употребљавала ова имена, неки географи и картографи са Запада служили су се именом *Европско Отоманско Царство, Европска Турска,* или још *Царство Великог Турчина.* Почетком XIX века, и до Берлинског Конгреса (1878. год.), име *Европска Турска* превлађивало је над другима. Оно је одговарало политичкој ситуацији у којој се налазила ова област до почетка XIX века; готово је цело Полуострво до тога доба припадало Турцима. Далмација, редом млетачка, аустријска, француска, затим опет аустријска, и мала Црна Гора, једина унеколико независна држава на Балканском Полуострву, нису значиле много. Али, првих десетина XIX века, Србија и Грчка се ослобађају и појављују на картама. Ове две државе скорашњег постанка пореметиле су картографска схватања. Са очевидном забуном, у недостатку другог општег имена, још увек се целом Полуострву давало име Европска Турска. Међутим, оно је све више и више улазило у сферу европских интереса, и у њега је продирала европска цивилизација. Испитивачи из првих десетина XIX века знали су да су у њему најмногобројнији јужнословенски народи, да они нису имали никаквог етничког сродства ни са Јелинима ни са Римљанима или Византинцима, и да се разликују од старих Илира. Раније дата имена нису се слагала више са новим фактима и новим знањима. Увидело се да је потребно напустити класична имена: Полуострво Јелинско, Византијско, Римско или Илирско, као и политичко име: Турска.

У почетку XIX века, под утицајем географских идеја Хумболта и Ритера, појавила се

тежња да се политичке и историјске целине замене природним или географским целинама. Појединим великим областима давана су имена која су одговарала главним географским особинама, нарочито планинским венцима. Али у ово доба није био познат рељеф Полуострва. Још од класичне старине, па до средине XIX века, превлађивало је о томе сасвим погрешно мишљење. У доба Страбона и Птоломеја, цртало се на картама и описивало у географским делима једно планинско било, које се без прекида пружало од Истока на Запад, од Црнога Мора до Алпа. У доба Ренесанса оно се звало *Catena Mundi* или *Catena del Mondo.* Испитивачи прве половине XIX века зову га *Централно Било* (Centralkette). Оно је делило јужне балканске земље: Грчку, Македонију и Тракију од северних, теже приступачних и хладних области, са великим снеговима и јаким мразевима, које су насељене, како говораху Јелини, варварима. То Било је чинило високу баријеру између дивљих северних области и цивилизованог Југа. Ово класично схватање балканског рељефа одржало се и на Пајтингеровој Табли и другим итинерарима римског доба, и ако је северни део Балканског Полуострва био тада боље познат. Оно се одржава у географским књигама и картама Средњег Века и нарочито у онима из доба Ренесанса. Па и доцније, када су главне црте европског рељефа биле проучене, када је класична номенклатура била замењена модерном или националном номенклатуром, продужило се са уцртавањем Централног Била[1] на картама Полуострва. Осим тога још су се дуго чувала стара класична имена, којима су се бележили разни планински венци и гребени. Централни орографски чвор, Шарпланина, звао се Scardus. Венац што одатле иде до Црног Мора носио је име *Orbelus, Rhodope* и *Haemus*. Онај од *Scardus-е* па до Алпа називат је *Rebii Montes, Albanus Mons, Peone Alpes.* На другим картама су нека од ових класичних имена мало друкчија. Од XVI века талијански картографи почињу да их замењују поталијањеном националном номенклатуром, или да их преводе на талијански: *Monte Argentaro* (планине Сребрница и Копаоник), *Kostenazzo* (Костенац у Родопи), *Kunovizza* (код Ниша) итд.

Тек после путовања Ami Boue-a и A. Viquesnela-a, у првој половини XIX века, почело се примећивати да велико Централно Било не постоји, и да је, на против, Полуострво просечено са Севера на Југ, не само клисурама, већ нарочито моравско-вардарском удолином, дуж које данас иде железнички пут Београд–Солун. Требало је још доста времена да картографи приме и искористе ова схватања. Наилази се до близу 1870. год. на географске карте на којима је још нацртано Централно Било.[i]

Из овог погрешног схватања о Централном Билу произашло је и садање име Балканског Полуострва. Источни његов део звао се Хемус. То име примењено на планине које нису много удаљене од Цариграда, и које су често помињали класични и византијски писци, било је познатије од оних, која су давата другим деловима Централног Била. Испитивачи у почетку XIX века сазнали су да се класични Хемус зове Балкан. Инспиришући се погрешним схватањем о Централном Билу, географ *A. Zeune* дао је Полуострву 1808. год. име *Балканско Полуострво, Balkanhalbinsel* или *Haemushalbinsel (Gea. Versuch einer Wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, 1808).

Име Балкан, у место Хемус, није потпуно тачно. Ово име на турском значи планина у опште. Турско становништво источног дела Полуострва зове Балканом и данас источни део старог Хемуса, најнижи и најнезначајнији. Врло је вероватно да су Ами Буе и други испитивачи чули назив Балкан од својих пратилаца, који су овим именом називали и централне и западне делове овог Била, јер Турци Балканом називају сваку планину, кад јој не знају име. Словенско становништво ових области зове ове делове класичног Хемуса „Стара Планина". То је једино тачно име. Ипак је име Балкан данас примењено у научној литератури и на картама готово у опште као име целог била од Вршке Чуке до Црног Мора.

Тако је назив Балканског Полуострва дошао од погрешног схватања полуострвског рељефа. Даље, име планинског венца, које би се по праву могло применити само на један део

Централног Била, погрешно се употребило и њиме је означен цео венац. Али, изгледа ми да је доцкан исправљати: име Балканско Полуострво, као и име Балкан за планинско било од Вршке Чуке до Црног Мора, употребљава се. Оно оставља утисак, донекле, да је дато по имену једног од главних полуострвских венаца. Две погрешке, од којих то назвање потиче, воде порекло из класичке старине и турског доба. Ове нас заблуде доводе у везу са важном и бурном историјом Полуострва; оне дају његовом имену један нарочит интерес. Има у свету доста погрешно датих, географских имена; име Балканског Полуострва није једино. Због свега овога нема места мењању имена Балканском Полуострву, као што чине неколико немачких географа (Th. Fischer, H. Wagner, K. Oestreich итд), који се служе безличним именом: Југоисточно Европско Полуострво (Sudost-europaische Halbinsel).

Пошто је Балканско Полуострво са Истока, Југа и Запада ограничено морем, остаје нам само да га ограничимо са Севера. Сава и Дунав, чије су долине усечене уз јужни обод панонског басена, добра су граница у географском погледу. Али, од састава Купе са Савом па на Запад, теже је одредити северну границу. У опште се узима, да она најпре иде Купом па се даље наставља у правој линији преко динарских венаца до Ријеке на Јадранском Мору.

Ова граница је у многоме вештачка. Не подудара се ни са рељефом, ј лази динарске венце, ни са етнографским фактима, јер пресеца масу I -хрватског народа, ни са политичком границом. Међутим вредно је ис1 да је она у једно време у главном била политичка граница између Т:

Аустрије. Може се претпоставити да овај факат није био без утицаја *I* ограничења Балканског Полуострва на СЗ-у.

Природније би било да се северна граница Полуострва продужи у од ушћа Купе долином Саве и љубљанским басеном до везе система дж планина са Алпима. На Западу је његова граница јасно обележена Сочом.

Око љубљанског басена и горњег тока Саве боре Караванки, правца И–З сукобљавају се са динарским наборима правца СЗ–ЈИ. Љубљански басен је потолина (Graben) која одваја Алпе од динарске системе. Ова планинска целина која заузима западни део Полуострва, припадала би у овом случају цела Балканском Полуострву, са Крањском, тако карактеристичном, и са правим Карстом. Мало полуострво Истра, које својом карсном природом и својом разуђеношћу није ништа до једно секундарно полуострво, део Балканског, било би такође обухваћено његовим границама.

Мада је ово ограничавање природније, алписка северна граница Полуострва, међутим, није тако прецизна, као што су границе Пиринејског или Апенинског Полуострва. Осим тога, други део северне границе, Сава, и Дунав до Ђердапа, није згодан са антропогеографског гледишта, јер сече једну хомогену етничку групу. На левој обали ових двеју река, у панонском басену, у Хрватској, Славонији и Срему, у Бачкој и Банату, Србо-Хрвати чине већину или, бар, један значајан део становништва. Балканско Полуострво спаја се, дакле, потпуно са суседним земљама Европе. На Северу оно суделује животом, осећањем и мишљењем са становништвом области на левој страни Саве и Дунава. Са свих страна је ушло много нових елемената у његов састав и живот, као и обратно.

Цвијићеве напомене	**Напомене приређивача**
[i] Најпре га је поменуо Страбон, а перспективном је методом представљено у разним едицијама Птоломејевих карата. Тако на римском издању од 1492, које је репродуковао Nordenskiold у Facsimile Atlas, Stokholm 1882., Tab VI; исто је и на карти N. Sophianusa-a, 1552. чији је оригинал у националној библиотеци у Паризу. Оно је и на картама чувене холандске картографске школе и на најбољим од њих, као на Меркаторовој *Карти Европе* од 1552. год. и на *карти света* од 1569. год. До овога се времена држи класична орографска номенклатура и различни делови централног била имају ова имена: *Albanus Mons, Rebii Montes* и *Scardus, Orbelos* , *Aemos; Rhodope* је често изван Централног Била. Нека се имена смењују другима: *Candavia Mons, Sardonius Mons* итд. Ова се номенклатура постепено истискује и замењује новом, народном, али махом талијанизираном: *Cunovitza , Vesellitza, M. Argentaro,* затим *Costegna* или *Costegnarro , Monte Nero, Catena del Mondo, Baba, Paklena, Monte Kopanik, Monte Denara.* Овако је на картама млетачке картографске школе, које су издавали „географи млетачке републике", Тако је на Гасталдијевим од 1560. и 1566. год., на картама које је издавао *Paolo Forlani Veronese* од 1571. затим Коронели, Вињоли, Бертели. На картама француских географа од XII века („*Geographe du Roy*") Централно Било је упрошћено, и нигде није тако јасно и типско као на *Sanson*-овим картама. У овом облику се одржало у великим атласима *Bleu*-овим, *Sanson*-овим и *Homann*-овим. Па и на картама путника по Балк.-Пол-у црта се Централно Било све до путовања знаменитих путника А. Буа, Викенела и Хана. Буе је о Централном Билу најпре писао у Some Observations on the Geography and Geology of Northern and Central Turkey. The Edimburg Philosophical Journal 1837., и Хан (# 1861. Из XI B. der Denksch. phil-hist. Cl. нарочито ст. 53). Више о овоме види: Ј. Цвијић: *Структура и подела планина Балканског Полуострва* (Глас С. К. А. LXIII).	[1] Део била на територији Бугарске назива се Стара планина. Овај назив уведен је у географско-картографску литературу на бугарском језику, вероватно у новије време, односно после Цвијићевих теренских истраживања.

Прва књига: Географска средина и човек

Главне географске особине. – Природне области. – Географски утицаји и интервенција друштвених елемената – Главни етнографски и социолошки фактори

Први део: Главне географске особине

Разне области на земљи разликују се једна од друге по специјалним географским особинама, које у нашем духу буде идеју о географској или природној целини. Међу овима морфолошке особине су прве које привлаче пажњу. Морфолошким разликама придружују се и друге које проистичу од разне географске ширине, климе, вегетације, плодности земљишта. Асоцијацијом идеја ми прелазимо са ових географских особина на историјску улогу области, на њене сукцесивне културе и на њено садање стање. Дух нехотично тражи везу између ове две врсте факата. Везивање географских црта и историјских и социолошких факата постаје надмоћно и од нарочитог је интереса, ако су области играле значајну улогу у историји и развићу култура, као што је случај са Балканским Полуострвом. У овом низу идеја, намеће се о Балканском Полуострву ово питање: које црте рељефа нарочито одређују његов карактер, а које су, одвајајући га од суседних земаља, имале најзначајнијег утицаја на живот и развијање балканских народа?

Са овога гледишта, као антропогеографске и етнографске факторе, ми ћемо посматрати у овој студији главне географске особине Балканског Полуострва. Није дакле реч о једној специјалној геоморфолошкој студији. Према томе нећемо се бавити специјалним испитивањем рељефа. Али, да би се одредиле ове географске особине, треба се инспирисати морфолошким: и геолошким идејама које их најбоље објашњавају, као и свима студијама које се односе на људска друштва, и покушати да се комбинују резултати ових различних испитивања.

У овоме духу извршен је и експозе главних географских особина Балканског Полуострва, које се деле у три групе: евразијске особине, особине спајања и прожимања и особине изоловања и одвајања.

Прва глава: Евразијске особине и старе цивилизације

Веза између Европе и Азије. – Утицај мало-азијске културе. – Егејска, микенска и јелинска култура. – Евразијски карактер византијске културе.

Ако би се са висина тичијег лета посматрало Балканско Полуострво као географски организам, приметила би се једна копнена маса, на Северу широка и везана за европски континент са две системе планинских венаца: на Западу, Динарски који се прињубљује уз

Алпе; на Истоку, Карпатско-балкански лук. На Југу се Полуострво сужава и у Егејском Мору разбија у многобројна острва која су поређана са Запада на Исток према М. Азији. Проучавањем геолошке грађе доказано је да главне тектонске системе Полуострва имају готово исту геолошку структуру као и планински венци М. Азије. Али ове системе се не продужавају непрекидно у азијске планине. Услед младих раседа, флексура и потолина из доба плиоцена и дилувијума проломљен је сувоземни мост који је везивао Балканско Полуострво са Малом Азијом. Остаци овога моста су Споради и Киклади, и друга острва у Егејском Мору. Ипак је један део ове везе сачуван у близини мороузина Босфора и Дарданела, који представљају старе долине, створене пре Егејског Мора, долине које су спуштене са околним земљиштем, и тако их је поплавило море. Онај први утисак који се добија после једног општег прегледа, одговара дакле стварности. Балканско Полуострво је географски и геолошки посредник између Европе и Азије, са неколико својих специјалних особина.

Оно није једина сувоземна веза између Европе и Азије. Напротив, руском платформом Европа је широко везана за Азију. Али, док се руска површ наставља у Сибир и пустиње Централне Азије, тешко приступачне и изван центара старих цивилизација, Балканско Полуострво је интимно везано Егејским Морем, најприступачнијим на земљи, у многобројним расејаним острвима за М. Азију, и њоме за Индију, чак и Египат, колевке најстаријих цивилизација. Док су преко Русије прошле искључиво само миграције азијских народа којима је била страна виша култура, Малом Азијом и Егејским Морем прелазиле су значајне културне струје. Мада Балканско Полуострво није без прекида везано за Азију и Египат, оно је ипак тешње везано за њих но Русија. Балканско Полуострво је географским положајем било одређено да прими старе културе тих континената. У географском оквиру егејских острва и обала и по приморју мороузина, које више спајају но што раздвајају Азију од Европе, израдиле су се прве европске цивилизације високога реда.

Важна улога коју је Балканско Полуострво играло у развитку цивилизација произилази, дакле, већим делом из његовог положаја и географске природе области и егејских острва, из морфолошких особина које ми називамо евразијским.

Да поменемо неколико важних утицаја мало-азијске материјалне културе, који су у осталом добро познати. Више од половине цереалија егејске области Полуострва пореклом су из западне Азије, као пшеница, јечам, овас итд.; исто тако најраспрострањеније текстилне биљке: лан и конопља. Култура винове лозе и маслине нарочито је развијена у егејском басену. Поред тога, начин живота који се оснива на употреби уља и вина, комбинован са начином живота основаном на житу и хлебу, данас чисто грчко-егејски обичај, постао је и раширио се у М. Азији и егејској области. Велики број домаћих животиња на Полуострву пореклом је из Западне Азије. У овом делу Азије, нарочито у Месопотамији, појављује се, чак и пре великих античких царстава, систем земљорадње који се оснива на плугу, у коме се говече употребљава као теглећа животиња, као и систем савршенијег наводњавања. Они су се распростирали од најстаријих времена по егејској области и доцније у другим деловима Балканског Полуострва. Напослетку, велики број разних врста воћа пореклом је из Предње Азије, често из далеког доба које је тешко одредити. Ово је настављено и у Средњем Веку преко Византије, затим преко нашег племства и свештенства, нарочито калуђера. Доцније су у томе јамачно имали свој удео и Турци често пасионирани љубитељи воћа и цвећа.

Егејска се област није само користила материјалним производима Предње Азије и Египта, већ је исто тако примила њихову уметност и индустрију, као и њихове идеје.

Острва и егејске обале били су огњишта прејелинске цивилизације, цивилизације егејске и микенске које су, пошто су биле изван праве историје, откривене и реконструисане ископавањима и скупљеним материјалом. Ова врло важна истраживања, која су вршена са

много вештине на Криту, Кикладима и на месту старе Троје, као и на више разних тачака континенталне Грчке (Микена, Тиринс, на Пелопонезу, у Атици и Тесалији) чине част XIX веку. На основу њих се види да су егејске области одржавале многоструку везу са великим афричким царством (Мемфис и Теба) и Предњом Азијом; и обратно, може се констатовати утицај прејелинских култура у Египту, Палестини и Сирији. На подлози егејске и микенске културе развила се у егејској области Полуострва сјајна јелинска цивилизација, која је зрачила кроз све земље и сва времена.

Цивилизаторска улога области мороузина и северне обале Егејског Мора познија је, она почиње у прво доба Хришћанства и у Средњем Веку. У овим областима, нарочито у Цариграду и Солуну, Хришћанство, потекло из Палестине, врло рано је ухватило дубок корен. Овде су саграђене, у исто време кад и у Палестини и Сирији, прве хришћанске цркве, чију архитектуру подражавају у другим областима; оне из Солуна, мање познате убрајају се у најстарије и најлепше. Из Цариграда и Солуна полазе енергични проповедници Хришћанства који покрштавају толико народа, нарочито словенских. Познат је велики утицај византијског Хришћанства на православне народе, нарочито на руски народ, најмногобројнији у Европи. Цариград је био у Средњем Веку политичка и културна сила првог реда, он је у исто време престављао данашњи Париз и Лондон и имао на целу Западну Европу, мање цивилизовану, огроман утицај. Дуго је долазило из Цариграда све оно што је одговарало развијенијем укусу и вишем начину живота, што је будило идеју интелектуалне и материјалне рафинираности. Али су карактер византијске државе и византијске цивилизације били, исто тако као и Хришћанство, и то великим делом, источњачког порекла; њихови најистакнутији грађани долазили су, једни из Предње Азије, други са Балканског Полуострва. Као и у ранијим цивилизацијама егејског басена и у византијској цивилизацији се огледао посреднички евразијски карактер ових области.[2]

Са азијског и афричког Истока произашле су неколике од најдубљих инспирација и највеликодушнијих осећања и мисли које су измениле човечанство. Оне су добиле свој најсавршенији облик и потпун развитак на егејским обалама Балканског Полуострва.

Друга глава:
Географске особине спајања и прожимања

Особине периферијског продирања. – Удолине и уздужни путеви. – Усеци, превале и трансверзални путеви.

Докле евразијски карактер Полуострва произилази из географског положаја и конфигурације обала и егејских острва, то ће рећи из рељефа његових периферијских делова и југоисточних посредничких области, друге важне географске црте везују се за континентални блок Балканског Полуострва, који се налази на Северу од егејске области. Ове су особине исто тако јасно изражене као и евразијске. Оне још више варирају и више су континенталне но приморске. Везе и утицаји које оне проузрокују, врло су сложени. Због многострукости облика и утицаја овде је теже изнаћи оне основне мисли, које би се као црвен конац провлачиле кроз све особине балканског континенталног блока.

Ако се посматра карта Полуострва, на првом месту се примећује да је његова северна граница готово потпуно отворена према панонском басену и да његове велике граничне реке имају изворе готово у центру Европе. Даље, обале континенталног бдока су мање разуђене – артикулисане – од егејских. Изненађују дугачке удолине које се провлаче кроз Полуострво у правцу С–Ј. и И–З. Усеци, кланци и трансверзалне долине омогућавају везе јадранске обале

са унутрашњошћу. Између ових удолина и комуникационих линија уздижу се као пространа острва планински масиви који потпуно одвајају велике природне целине, и сами чине изоловане и индивидуализоване области. Ови масиви, као и већина великих удолина које их растављају, разбијени су у врло велики број мањих теренских јединица око речних сливова, у жупе. Уздужне удолине допиру до пространих залива егејске области; због тога су неке од ових главних удолина у тесној вези и са евразијским особинама.

Рељеф континенталног блока је од врло великог значаја за распоред климских типова, за облике вегетације и врсте хранљивих биљака, па чак и за начине живота. Он је јако утицао на распрострањење старих и нових култура, балканских и спољашњих. Он је одредио правце људских кретања која су се распростирала изван Полуострва, као и миграције етничких група које су се вршиле у његовој унутрашњости.

Узимајући у обзир нарочито ове антропогеографске и етнографске утицаје могу се класификовати географске особине балканског блока у две главне групе: једно су географске особине спајања и прожимања, друго су особине изоловања и одвајања.

Особине спајања и прожимања олакшавају ширење свих појава кретања, атмосферских, биолошких и оних најразличитијих, која потичу од људскога рада, цивилизација, узбурканости. Последњи покрети су нарочито наспорени комуникацијама, које су изграђене у великим лонгатудиналним и трансверзалним удожнама, нарочито од првих дана римске управе, у току два последња века пре хришћанске ере. Постоје три изражене и јасне групе географских особина спајања и прожимања: продирање са перифирије; депресије и лонгитудинални путеви; усеци, превале и трансверзални путеви.

Продирање са периферије

Везано широким појасом за европски континенат, Балканско Полуострво није одвојено од остале Европе високим планинама као Пиринејско и Апенинско. Оно се наставља у широку панонску или даље на Истоку у румунску или понтијску низију. Оно је дакле потпуно отворено на Северу. Али, северна граница је планинским: карпатско-балканским луком подељена на два дела. Источни или понтијски део готово је искључиво изложен утицајима понтијске области, било јужне Русије, било Предње Азије, преко Цариграда и мороузина. Разне везе, нарочито људска кретања извршивана су овде више употребљујући обалске равнице, мање Црним Морем. Напротив, друга, панонски део у тесној је вези са Централном Европом и донекле са Западном Европом.

Осим тога, водени токови северне балканске границе, Сава и Дунав, продиру до центра Европе и наспоравају везе са Централном и Западном Европом, нарочито оних делова Полуострва, који се налазе на Западу од карпатско-балканског лука. Дунавски пут је један од господарећих путева Европе. Железнички пут савске долине, продужен преко Љубљане и Милана, најкраћи је који везује Балканско Полуострво и остале јужнословенске земље са Западном Европом. Напослетку, на панонским границама Полуострва конвергирају велике реке које теку Београду: Дунав, Сава, Тиса, и Драва, и чине од ове вароши и њене околине врло значајан центар речне пловидбе и град великих утицаја.

Обе половине северне границе Полуострва су дакле отвореније и приступачније за све појаве кретања, а нарочито за таласе миграција и освајања, па долазили изван Полуострва или потицали са њега. Такав случај није са Пиринејским и Апенинским Полуострвом. Али, врло приступачно на Северу, Балканско Полуострво се сужава и разбија идући на Југ, нарочито у западном делу, западно од карпатско-балканског лука. У колико су инвазије са Севера више продирале у унутрашњост, у толико су се оне више губиле и понекад се раздробљавале. Северна граница је дакле била врло примамљива за народе који су долазили

са Севера; али у колико су они више продирали на Југ, у толико се више дешавало да већина од њих није одатле могла да изађе. Само народи који су били многобројни и јаки, успели су да сачувају своје етничке особине и да се ту развијају. Других је нестало.

Јадранско и Јонско Море, којима се граничи Полуострво са европске стране, малих су ширина и лака за прелаз. Она су у ствари северна грана, један залив Средоземнога Мора. Између обала Египта и јужне Италије сасвим је сужено море као грло. Отрантски Канал између Валоне и Отранта нема више од 90 км., а између Валоне и Бриндизија 135 км. ширине. Осим тога дуж далматинске и епирске обале има много острва која нису далеко од Италије. Услед тога су поморске комуникације западног дела Балканског Полуострва са свима земљама Средоземног Мора, нарочито са Италијом, знатно олакшане, чак и за примитивну пловидбу. Али разуђеност западног приморја осетно се разликује од егејске разуђености. То је уопште узев, ситна, фина разуђеност, карактерисана малим облицима. Јадранско приморје је карактеристично због паралелаости приморских облика динарског правца СЗ–ЈИ или пиндског правца С.–Ј. Овде заливи не продиру тако дубоко у земљу као егејски. Они су већином позади затворени планинским гребешша. Појаве кретања остају више или мање ограничене на уско приморје, а само се преко превала и усека и кроз трансверзалне долине распростиру и даље у унутрашњости Полуострва.

Удолине и уздужни путеви

Унутрашњост Полуострва је просечена у правцу Север–Југ и југоисток великим удолинама које се могу назвати уздужне или лонгитудиналне. У њима је највећи број места која су као тачке атракције утицала на околне области. Уздужне удолине олакшавају саобраћај између дунавских и динарских области с једне и егејских области с друге стране; поред тога међусобно везују унутрашње базене централног и јужног дела Балканског Полуострва. Најважније од ових лонгитудиналних комуникација су: Морава–Марица и Морава–Вардар, које везују Цариград и Солун са Београдом, на ушћу Саве и Дунава.

Као једноставна комуникација и као целина, нарочито је изражена моравско-вардарска удолина. Развође ових двају река није планински венац, већ је повија у прешевском и косовском басену, у ствари језерским котлинама у којима су речни токови тако троми, да се не може на први поглед опазити да ли теку Морави или Вардару. У косовском се басену река Неродимка рачва (вештачка бифуркација) и тече делом у Мораву, делом у Вардар. Долине Мораве и Вардара, дакле, нису раздвојене, већ састављене њиховим развођем, повијом. Тиме је нарочито олакшано грађење железничке пруге која везује Београд и Солун. Ова пруга пролази кроз моравско-вардарске области и то готово њиховом средином, и тако има значајан спајајући и изједначујући утицај на становништво и оживљавајући утицај на трговину; сви се путеви овде стичу и живот се концентрише и кондензује дуж ове главне артерије. Зато што нема развођа, Морава и Вардар могу се претворити у један непрекидан речни пут између Дунава и Егејског Мора.

Све области јужно од Ниша, нарочито оне које су источно од Вардара, представљају серије тектонских потолина: прегаче које их раздвајају снижене су повијама, које су паралелне са долином Вардара. Најизразитија је удолина Скопље–Овче Поље–Штип–Радовиште–Струмица, која допире до Орфанског Залива. Лонгитудинална вардарска удолина је дакле удвостручена. Мада нема железнице, комуникација Овче Поље–Струмица има велики обласни значај. Пре него што је конструисана железничка пруга у долини Вардара, то је била главна комуникација између јужних и централних области Полуострва. Тако су избегавани теснаци вардарске клисуре. У Средњем Веку, она је била једина која је везивала византијске области са српском државом. Чак и северно од Скопља, пут Средњега Века и турскога доба није ишао свуда долином Мораве. Да би се избегла Грделичка Клисура, између Ниша и Врања, стари пут се удаљавао од моравске долине, и од Ниша је ишао

долином Топлице у косовски басен; друга варианта је полазила од Лесковца и допирала до Врања долином Ветернице.

У Нишу се од овог одваја други пут који иде долинама Нишаве, Искра и Марице, преко Бугарске ка Цариграду. Али он нема тако повољне морфолошке услове као моравско-вардарска удолина, јер стари Цариградски Друм и садањи железнички пут имају да пређу три развођа, од којих су два знатних висина: између Нишаве и Искра, и између Искра и Марице; развође између Егејског и Мраморног Мора је на против ниско и безначајно.

Завршна је егејска тачка моравско-маричке комуникације Цариград, о чијем смо значајном положају говорили у прошлој глави. Због политичког и културног значаја Цариграда, овај је пут био један од главних на Балканском Полуострву још од римског и византијског доба па до наших дана; то је *via militaris* римских итинерера, широк насип са каменим мостовима, начичкан варошима са гарнизонима римских војника, са многобројним склоништима *(mansiones)* или станицама *(mutationes)* где се могло преноћити и променити коње. То је *Царски Пут* наших извора средњега века и наше народно име. Доцније он постаје главни пут Турског Царства у Европи и зове се *Стамбулђол* – Цариградски Друм. Данас њиме иде железница која везује Европу, нарочито Централну Европу и Предњу Азију. Зна се од коликог је великог значаја био цариградски пут у плану германског продирања на Балканско Полуострво, у Предњу Азију и даље.

Међутим, почев од последњих десетина година, линија Морава–Вардар је постала важнија за све делове Полуострва, изузев источног. Завршна је егејска тачка моравско-вардарске линије Солунски Залив; али једина дунавска крајња тачка за обе ове линије је Београд.

Солунски Залив је постао услед младих тектонских стропоштовања, која су толико начела полуострвску масу, да је остојање Север–Југ јако скраћено и тако су егејске обале приближене централним и западним деловима Полуострва. Солунски Залив има нарочити значај за северне области Полуострва због тога, што се у њему свршава моравско-вардарска удолина. Он је један од најраспрострањенијих и најдубљих залива Средоземног Мора; многобројне пловидбене линије новијега датума које се ту свршавају, чине да су везе између Балканског Полуострва и Западне Европе постале још тешње.

На Северу, Београд има географски положај чија је улога од изванредног значаја. У Београду се спајају не само оне две уздужне линије, већ и други главни комуникациони путеви иду од ове вароши ка Будим-Пешти, Темишвару, Ријеци и Љубљани; то ће рећи долинама Дунава, Саве и даље. Посматрани у односу према Балканском Полуострву, они представљају наставак лонгитудиналних балканских линија ка Северу и Западу. Они везују Полуострво са Централном и Западном Европом. У географском погледу, Ријека је јадранско пристаниште, поред Словеније и Хрватске, и за Београд.[3] Напред је истакнут врло велики значај Београда као центра речне пловидбе због конвергирања великих река.

Међу другим уздужним путевима мањег значаја од претходних, вредно је истаћи два: *босански* и *епирски пут.* Први везује Скопље и басене Косова и Метохије са Сарајевом. То је била у Средњем Веку главна комуникација Рашке. У турско доба, босански пут је био унутрашњи пут првог реда, којим су готово непрекидно ишли каравани коња, Његов значај је појачан трансверзалним путевима, који су ишли од Јадранског Мора и затим онима са западне Мораве и Ибра, и излазили су на босански пут. Други, епирски пут, иде од Санти-Каранти, Јањине и од Превезе ка Битољу. Он је био од великог значаја за Епир и југозападну Македонију. Треба исто тако споменути долину Струме која везује басене Софије за егејско приморје, и тако може имати велики обласни значај.

Превале и трансверзални путеви

Поред уздужних комуникација, Полуострво има усека, превоја, чак и долина, које олакшавају везе било јадранског приморја са унутрашњошћу Полуострва и моравско-вардарском удолином, било Дунава балканским превалама са сливом Марице. Назваћемо их трансверзалне комуникације.

Балкан је састављен од неколико венаца средње висине, од којих су многи просечени доста широким долинама, често благих нагиба. Чак и централни венац је пробијен Искром; осим тога преко централног или највишег Балкана воде путеви дубоким превојима као што су Гинци, Арабаконак, Шипка и други. Трансверзалне комуникације преко Балкана не представљају врло велике тешкоће, па их чак нису представљале ни у прошлости.

Теже су трансверзалне комуникације између Јадранског Мора и унутрашњости. Оне секу динарске гребене, многобројније, збијеније, већим делом карсне. Постоји разлика, у осталом секундарног значаја, између далматинског дела јадранског приморја, који се налази на Северу од Скадра и епирско-арбанашког дела на Југу од ове вароши. Трансверзалне долине су ретке у карсном далматинском приморју; поред тога оне су кратке и, изузев долине Неретве, оне секу само приморске гребене. Трансверзалне долине епирско-арбанашког приморја пробијају, на против, велики број планинских венаца и продужавају се готово до центра Полуострва, нарочито долине Дрима, Шкумбије и Девола или Семени. И ако су за трансверзалне комуникације теже препреке кроз карсну динарску систему, оне нису такве да модерна техника не би могла саградити добре трансверзалне путеве и железнице.

Први трансверзални пут кога су Римљани саградили био је *Via Egnatia,* који је ишао од Драча и околних области долином Шкумбије преко Охрида (Lichnidis) и Водена (Edesse) у Солун; одатле је он ишао дуж егејског приморја до Цариграда. Био је у римско доба најзначајнија комуникациона линија између Рима и европског и азијског Истока. И у византијско и турско време био је најкраћи пут који је везивао Цариград за његове балканске западне провинције и ове са јужном Италијом. И данас, са железничким путем од Солуна до Битоља, он има велики значај, и његов наставак, од Битоља до Елбасана, остао је и сада један од најживљих трансверзалних путева на Полуострву.[4] Један други трансверзални пут полази од Валоне, на арбанашкој обали, допире у долину Девола до Костура (Kastoria) и до других вароши јужне Македоније.

Са далматинске стране, путеви дубровачки, которски, сплитски и од ушћа Неретве имали су такође велики трговачки и културни значај, било у римско доба, било у Средњем Веку, па чак и до краја XVIII века. Врло су стрме партије ових путева који воде преко јадранских страна, док су блажије нагнуте оне које су на Истоку од приморског гребена. Лакше је се дакле пењати из унутрашњости Балканског Полуострва до приморског гребена и одатле спустити до мора, него обрнуто.

Има ипак један део јадранског приморја који је повољнији за везе са унутрашњошћу Полуострва од других. То је део обале који је, као улубљен, највише увучен према Истоку, где се налази Медовски Залив, који се може назвати *Скадарска Врата*[2]. На овом је месту на Приморју извршено повијање због наглог мењања, правца, далматински правац СЗ.–ЈИ. овде прелази у правац С.–Ј. У томе сутоку налазе се Скадарска Врата. Због такве нарочите конфигурације, ова је обала ближа централним областима и моравско-вардарској удолини од других делова јадранског приморја. Осим тога од Скадра до Косова и моравске долине наидази се на серију потолина, раздвојених доста ниским пречагама; цела област којом тече Дрим релативно је много нижа но планине које су на Југу и Северу од ње. Овом серијом потолина ишао је римски пут који је полазио од Љеша (Lyssus) ка Липљану (Ulpiana) на Косову и Нишу (Naissus), затим *зетски пут* (Via de Zenta), пут који је везивао Скадар,

престоницу српског краљевства Зете, са Косовом, и допирао до лонгитудиналног пута Морава–Вардар и до цариградског пута. Овим путем се одржавала веза између Млетака и српског краљевства Рашке. Данас он обећава да постане најважнији трансверзалан пут на Полуострву, пут који ће везивати Дунав и велике плодне равнице Румуније и јужне Русије са Јадранским Морем. На њему је пре рата била почела да се трасира железничка пруга.[5]

На северу јадранског приморја, полазећи од Кварнерског и Тршћанског Залива и Старе Аквилеје, серија карсних улегнућа, превоја и долина везују море са басенима Саве и Дунава. Већ у преисторијско доба трговачки путеви су ишли овом линијом, нарочито у доба трговине са ћилибаром. Били су искоришћавани у римско доба и у Средњем Веку. На крају XVIII и у почетку XIX века саграђени су колски путеви који су везивали Трст и Ријеку са Загребом. Један од њих иде уздужним карсним удолинама, и води од Љубљане и Св. Петра преко Крањске на ове трансверзалне путеве. Данас су они замењени железничким путевима, који имају врло велики трговачки значај за простран део динарских области, за панонски басен до Београда и Будим-Пеште и даље до Прага. Осим тога, због поморских комуникација, обалских и уздужних у Јадранском Мору, трговина далматинског и северног дела епирско-арбанашког приморја концентрише се у Ријеци и Трсту; и услед тога се знатно увећала вредност трансверзалних путева који иду од Јадранског Мора Дунаву.[6]

Трећа глава:
Карактери изоловања и одвајања

Узроци изоловања. – Планински масиви. – Раздробљеност рељефа у жупе.

Супротно особинама спајања и прожимања, ове су географске црте препрека свима климским и биолошким утицајима, етничком премештању и покретима који произилазе из људске акције. Високе области изоловања служиле су као масивне пречаге. Етнички покрети који су преко њих прешли раздробили су се и тако ослабили и исцрпли се. Људске групе које насељавају области изоловања остале су као затворене и имале су, до извесне тачке, засебан развитак, који се разликује од развитка других група настањених у областима спајања и прожимања.

Многобројни географски фактори су узрок одвајању. Њихова дејства су различна. Чак и мале реке са ниским, али мочарним обалама, спречавале су људска кретања и данас још чине границу између извесних етничких група на Полуострву; такав је на пример случај са реком Лабом, чији доњи ток раздваја динарско од косовског становништва.[7] Ова улога припада још више рекама, чије су долине дубоке и стрмих страна, као што су кањони Мораче, Пиве и Таре, који деле планинска племена Црногорских Брда. Међутим један планински гребен није препрека преко које би било врло тешко прећи, нарочито кад су обе стране насељене пастирским становништвом; дубоке клисуре које га просецају много су јача препрека за саобраћај између становништва. Планине и мочарне долине нарочито када су покривене густим шумама врло су знатне препреке саобраћају. Средњевековни путеви на Полуострву, којима су ишли каравани коња, обилазили су мочарне удолине и дубоке клисуре, а држали се страна и планинских гребена. Балканско становништво остављено само себи за време Турака, нарочито је искоришћавало стране и развођа и ту је градило путеве – крчанике, чији су се правци врло често мењали. Напротив, римски путеви су ређе избегавали клисуре и долинска дна. Железнички и данашњи путеви су у њима изведени. Тако је дакле ова улога одвајања, коју географски објекти врше, варирала са временом и са ступњем цивилизације, и наведени примери су само појединачни случајеви за изоловање и одвајање.

Највећа су препрека били људским кретањима а тиме и сталан фактор изоловања и одвајања: планински масиви састављени од више гребена и високих платоа, који су раздвојени долинама врло стрмих страна, или дубоким и затвореним карсним депресијама. Од истог су значаја и планинске области раздробљене на многобројне изоловане басене. Максимум изоловања и одвајања је кад се комбинују ова два типа. Али ови утицаји, мада су стални, нису апсолутни. Препрека је у вези са снагом људских кретања која теже да је савладају. Тај би се однос могао овако изразити: у колико је људско кретање моћније, у толико постаје способније да савлада чак и највеће препреке.

Динарски масив и његово раздробљавање нису могли да спрече Србо-Хрвате да свуда уђу и да га целог населе. Планински масиви мање се противе етничкој пенетрацији него покретима који произилазе из људске активности и струјама цивилизације. Централни Балкан и Средња Гора нису спречили Бугаре да пређу са једно њихове стране на другу, али деле северне области са патријархалним и турско-оријенталним режимом од јужних са јаким траговима старе византијске цивилизације. Осим тога, удаљавајући се од полазне тачке, покрет постаје све слабији и може да га задржи каква готово безначајна географска препрека. Струје српске миграције, прешавши Саву и Дунав, једва су где могле прећи Мориш и песковите брежуљке северно од Суботице у јужној Угарској; у колико су их прешле, нису се тамо дуго одржавале.

У даљем излагању ми се нећемо бавити о секундарним факторима изоловања (о мочарним долинама и кањонима и о малим планинским: масивима или о шумама и т. д.), већ само о утицају великих масива или планинских пречага и о утицају рељефа раздробљеног у жупе, јер то су главни географски узроци изоловања и одвајања.

Планински масиви

На првом месту су родопски масив и динарска и пиндска система. Родопски масив је најстарији, са најстаријим планинама, он је језгро Балканског Полуострва, пошто набирање тога масива датира из препермског доба, а у терцијеру је био изложен поглавито раседима и стварању потолина. Динарски и пиндски венци су млађи; они су резултат набирања терцијерног доба и доцнијих покрета. Ове три планинске пречаге су и друкчијег геолошког састава; њихов морфолошки развитак није био исти и рељеф им се знатно разликује. Због тога је била различна њихова улога изоловања и одвајања. Али, да изложимо најпре њихове заједничке утицаје.

Ови планшкжи масиви одвајају напред поменуте области у којима се јављају противне особине, особине спајања и прожимања. Осим тога, у овим најмање приступачним областима Балканског Полуострва становништво је остало увек мање више изоловано и услед тога су у многоме друкчије све манифестације људске активности. Ти су масиви изгледали као огромна острва, око којих су се разливали и разбијали историјски таласи и струје цивилизације, као тиха и усамљена уточишта за склањање становништва које је бежало пред метежима сукцесивних најезда. Овде су се сачували и развили у најизразитијем облику старо балканско сточарство, сточарска кретања и неки стари занати, најчистије врсте патријархалног живота и племенског уређења.[8] Према траговима старих народа који су се одржали у планинским масивима, а који данас ишчезавају пред нашим очима, можемо пратити разне фазе етничких асимилација које су се раније збиле на Полуострву. Овде су се, као готово свуда у планинским областима, укоренила и стално одржавала најотпорнија легла аутономног и независног живота слободних планинаца. На послетку одатле су готово стално полазиле струје миграција, које су плавиле области са географским: особинама спајања и прожимања.

У току последњих векова цео планински део крајњег Запада на Полуострву био је зона

изоловања и одвајања између Јадранског и Јонског Мора с једне, и унутрашњости Полуострва с друге стране, јер су попречни путеви били напуштени, покварени и зарасли. Динарски масив је у околини Скадра, на Југу, ограничен Дримом, а на Северу се наставља и у југоисточну Хрватску. На Југу обухвата Проклетије или Арбанашке и Црногорске Алпе, и на Северу се завршава Триглавом у Крањској. На Западу, према Јадранском Мору, обухвата последњи јадрански гребен, врло стрм, и допире на Истоку готово до реке Врбаса и до Сарајева. И ако је мањих висина и мање масиван од родопског, динарски масив има карактере изоловања и одвајања због кречњачких гребена, нарочито због пространих карсних платоа висине до 1200 м. и преко, и због затворених басена. Нормалне су реке овде врло ретке; највеће и најбрже су спуштене у уским долинама и клисурама које су дубоке до 800 м.; њих је теже прећи него највише планинске гребене. Али динарски масив не чини пречагу која би била непрекидна, без празнина. Трансверзалним долинама, превојима и усецима које смо поменули, он је подељен на делове мањег пространства, од којих је сваки избраздан уздужним депресијама, карсшш басенима. Ове удолине олакшавају унутрашњи саобраћај. Кроз та трансверзална и лонгитудиањлна угнућа овај планински масив је цео, све до крањске границе, насељен Србо-Хрватима; он је у етничком погледу најчистији крај на Полуострву. Старо балканско становништво повукло се испред словенске најезде према јадранској обали као и према Сави и Дунаву; у јадранској области потпуно је претопљено у Србо-Хрвате тек последњих векова. После турске најезде у XIV и XV веку, на Србе је дошао ред да се склањају у динарски масив, нарочито они који су долазили из суседних области старе Рашке. Турци су једва кад продирали у унутрашњост динарског масива, за њих су то биле перифериске области, врло удаљене од Цариграда, и у њима су најслабији турски утицаји. Неки делови, као карсна Црна Гора, права планинска и карсна тврђава, остали су готово потпуно изоловани, и у социјалном погледу понашали су се као острва.

Становништво ових земаља, потпуно остављено себи, изгубило је врло много од оне материјалне цивилизације до које је било дошло у старој српској држави. Вративши се патријархалном стању, они су сами из себе створили своју цивилизацију. Племенске организације које су готово ишчезле под утицајем средњевековне српске државе, понова се јављају или се појачавају, нарочито у Северној Арбанији, Црној Гори и Херцеговини. Велике породичне заједнице, које станују у истој кући, задруге, брзо се понова образују. Извршило се право етничко и социјално подмлађивање. То је *динарска патријархалност,* која се у тако чистом облику не јавља ни у једној области. Али то није патријархалност примитивних народа *(Naturvolker).* Само спољни изглед задруге и динарских племена донекле одговара примитивном облику. Дух, којим је настројено ово динарско друштво, подложан је био дубокој еволуцији. Племена и динарске задруге били су обогаћени историјским искуствима која су стара више векова. Ту су се очували и израдили принципи високог морала и чврсте народне традиције. Овај нарочити облик балканске патријархалности је дакле *усавршена и развијена патријархалност.* Она је етничка карактеристика динарског масива.

Родопска система, која се простире између Марице и Струме, обухвата праву Родопу, Пирин са Боздагом и Рилу. То је најкомпактнији планински масив на Полуострву и, као целина, највиши. Супротно динарском масиву, састављен је поглавито од гранита и кристаластих стена; ретке карсне појаве су развијене поглавито у кристаластом кречњаку Пирина и Боздага. Као огромна пречага, он дели источни део Полуострва од централних области моравско-вардарске удолине; он је више пута био природна политичка граница. Ово је била област ратничких трачких племена; пастири Куцовласи који се овде налазе, вероватно су потомци Трачана и полулатинизованих становника северног дела Полуострва, који су се ту склонили. Доста њих је побугарено. Али, за време турске најезде, Родопе су населила турска пастирска племена, нарочито Јуруци. Под њиховим су утицајем многи Бугари, можда богомили, примили Ислам; то су данашњи Помаци који са Турцима чине већину родопског становништва.[9] Етничка улога родопског масива била је дакле, донекле,

различна од динарске. Као зона изоловања, он је сачувао аутохтона племена која су се овде склањала; тако и неколико бугарских група. Али због свога географског положаја, у непосредној близини Цариграда и Мале Азије и због својих пространих испаша, он је привукао Јуруке и тако био, до последњих десетина година, планински масив, више турски и муслимански но макоји други на Полуострву.

Балканска система је, као што смо већ напоменули, са венцима средњих висина и они су на више места просечени дубоким превојима, који олакшавају комуникације између дунавске платформе и маричког слива. Према томе они су много незнатнија пречага и препрека него што су динарски гребени и родопски масиви. Само се Централни Балкан са Средњом Гором на Југу одликују географским особинама изоловања. Овде су се, у Средњем Веку, повукли Аромуни или Власи, који су устали против Византије и образовали влашко-бугарско царство. Али у току идућих векова они су потпуно побугарени; остало је само нешто мало ових влашкобугарских трагова у антрополошким типовима и психичким особинама бугарског становништва овог краја. Неприступатаији од других делова Балкана, Средња Гора и Централни Балкан готово су искључиво насељени Бугарима. Неколико вароши и села ових области имали су неку врсту аутономије, због војних услуга које су чинили султану. После турске најезде, остављено себи, ово становништво се поново вратило у патријархално стање. Али се нису вратили на старо своје социјално уређење, на племена и задруге.

Планински масив Пинда састављен је од збијених венаца, који се настављају почев од Тесалије и Епира до Шарпланине у Србији. Мање затворен но динарски масив, он је осим тога много даље на Југу, тако да јужнословенска инвазија у почетку Средњег Века није овде продрла у оној размери као у претходне масиве. Поред тога, он је био удаљенији од Цариграда но родопски масив. Ове две околности биле су узрок што су карактери изоловања и одвајања пиндског масива добили велики значај. Овде се повукло испред словенских освајача многобројно аутохтоно становништво, романизовано и прожето утицајима византијске цивилизације. Ту су Аромуни били тако многобројни у Средњем Веку, да је јужни део ових планина, у Тесалији и Епиру зват Велика и Мала Влашка. Па чак се и данас највећи број Аромуна на Полуострву налази у пиндским венцима, мада су се они стално јелинизовали у јужним и пословењивали у северним њиховим партијама. Још се и данас може пратити ова етничка асимилација. Југословени који насељавају централне и северне делове Пинда, разликују се од свих других Југословена на Полуострву неколиким архаичним: цртама, обичајима и особинама. Али, највише су утицале географске особине изоловања и одвајања пиндске пречаге на Арбанасе, старо балканско становништво, које је ту било пре насељавања Југословена. Пиндски масив их је одвајао и изоловао од лонгитудиналних полуострвских путева на Истоку, и тиме од културних утицаја чије су полазне тачке биле Византија и Солун. Осим тога, јадранско-арбанашко приморје, већим делом мочарно и, осим Валоне, скоро без добрих пристаништа, није привлачило културне струје које су могле да полазе са талијанских обала. То је један од главних узрока што су се Арбанаси етнички сачували и остали, од старина па до данас, готово у истом примитивном стању.

Напослетку ова четири планинска масива јако су утицала на распростирање разних цивилизација које су се развијале на Полуострву или тамо биле пренесене. О овоме ћемо се бавити у једној од следећих глава.

Раздробљеност рељефа у жупе

Врло се често сматрала раздробљеност рељефа као нарочита карактеристика Балканског Полуострва. И према томе се мислило да је раздробљеност главни узрок великог броја етничких појава и историјских и политичких догађаја, који су се на њему дешавали. Из

следећих излагања видећемо да су ова мишљења претерана.

Раздробљеност рељефа је врло изразита карактеристика великог дела Полуострва, само она није ни једино ограничена на Балканско Полуострво нити је на њему нарочито претежна.

У опште, сви делови северне Европе, од Пиринеја, Алпа и Карпата на Северу, области претерцијерних набирања одликују се униформнијим и блажим рељефом од медитеранских области, које су биле изложене скорашњим тектонским покретима, терцијерним и постерцијерним. Последње се одликују младошћу рељефа, која је проузрокована тектонским процесима. Последица је ове тектонске младости живља ерозија, и зато су ерозиони облици медитеранских области у опште јаче изражени, нарочито су долине дубље и њихове стране стрмије него на Северу од венаца алпискога типа. Из тога излази да су у медитеранским областима ретке реке са онако пространим сливовима, и још ређи сливови са онако благим облицима и без дубоких клисура, као што се то види код Сене, руских па и немачких река. Реке медитеранских области теку кроз више басена и често дубоким клисурама прелазе из једног у други.

Балканско Полуострво припада јужној европској зони са раздробљенијим и млађим рељефом. Тектонски басени и речни сливови, јасно ограничени, поређани су и расути било дуж лонгитудиналних удолина било у планинским масивима. Кроз удолине теку велике реке које те басене везују један за други. У планинским масивима се тектонски басени налазе у пространим областима изоловања и одвајања и појачавају њихову обласну разноликост. Ове две групе басена чине, у оквиру великих географских целина, природне области мањег пространства, јужнословенске жупе.

Раздробљеност рељефа у жупе израженија је у западним и централним деловима Полуострва но у источном, изузев родопског масива. Дунавска платформа северно од Балкана и маричка удолина велике су географске целине, које ипак нису сасвим без секундарних речних и тектонских басена. Жупе су многобројније и изразитије између централног Балкана и Средње Горе; поређане са Запада на Исток, оне тако чине уздужну суббалканску удолину. На западу Полуострва, моравска област северно од Ниша, благих је облика и без дубоких клисура; овде су у свима правцима лаке комуникације. Напротив област којом теку Јужна Морава до Ниша и Вардар и њихове притоке, одликује се многобројним тектонским басенима, који дају централном делу Полуострва изглед шаховске табле. Жупе западног дела Полуострва, нарочито жупе динарског и пиндског масива, многобројне су и боље ограђене планинским: пречагама, мада су мање од претходних.

Изолаторски утицај жупа произилази из тешкоћа које становништво осећа прелазећи планинске пречаге између жупа. У колико су веће тешкоће у толико су жупе потпуније одвојене. Када су везане клисурама кроз које се може проћи, жупе су једне од других мање изоловане. Због овога, оне које се налазе у великим долинама Полуострва, у опште су мање изоловане једна од друге од оних у планинским масивима. Али су најизолованији карсни басени, који су нарочито многобројни у динарској системи. Окружени са свих страна стеновитим пречагама стрмих страна које су покривене шкрапама, они су такве природе да је до њих кашто једва могућно пешке доћи; комуникације између карсних увала и поља често су сведене на минимум.

Поред ових утицаја изоловања морфолошке врсте, има и других врло одсудних. Шуме које покривају планинске пречаге између жупа, чине да су међу њима комуникације још теже. Ако су басени испуњени језерима, онда ови водени покривачи, у примитивним приликама, врло јако одвајају становништво двеју обала. Кашто је последица ових препрека да остаје између две жупе један појас ненасељеног земљишта, који је све шири и мање се кроз њега пролази што су патријархалне прилике јаче изражене. То су морфолошки и

вегетацијски узроци више или мање потпуног изоловања жупа.

Степен изоловања жупа зависи и од социјалних фактора: од ступња напретка или од цивилизације народа. О томе ћемо сада учинити само ову напомену.

Не треба мислити да је за патријархалног режима саобраћај између жупа био сасвим слаб. Патријархално становништво навикло је да прелази пешке планине, чак носећи на леђима тешке терете. Оно није било приморано, да би имало везе са својим суседима и да би могло вршити размену својих производа, да се креће колским или железничким путевима који, у осталом, нису ни постојали. Било је могуће прећи планине, па чак и изван превоја, многим стазицама које су се кашто једва виделе. Према томе саобраћај по линијама у патријархалном друштву је често замењен разбијеним саобраћајем, кретањем преко површина са угаженим путањама. Осим тога, патријархално становништво се бави нарочито сточарством. Тражећи пашњаке, пастири суседних жупа сретали су се на планинама идући за стоком. Приликом сточарских кретања они су прелазили и привремено се настањивали у суседним и удаљеним жупама. За време патријархалног стања извршене су и најмногобројније миграције на Балканском Полуострву, из чега је произашло мешање становништва разних жупа. Ово није била концентрација сеоског становништва у вароши, као што се то сада збива у многим европским областима, већ потпуно растурање исељеника из једне жупе у села друге жупе.

Становништво жупа било је донекле изложено различној еволуцији; оно је стекло по неке нарочите психичке особине, затим говорних црта, нешто друкчију ношњу и обичаје. Пошто је раздробљеност рељефа изразитија у центру и на Западу Полуострва но на Истоку, то је и етнографска разноврсност већа и друкчија у централним и западним областима но у источном делу. Изгледа да је раздробљеност рељефа нарочито била узрок обласној етнографској разноврсности која се види уједном истом балканском народу. Тако се само на Западу сачувала и обновила племенска организација, у затвореним карсним басенима Црне Горе и Херцеговине, у јако индивидуалисаним долинама Лима, Мораче и Зете и у готово непроходним областима између кањона Пиве и Таре; на исто тако оштре карактере изоловања и одвајања наиђе се у сливу Радике и Велике, у западној Македонији, у којима живе стара племена Мијаци и Брсјаци, сада без племенске организације. Многобројна племена или фисови северне Арбаније исто тако се налазе у оштро издвојеним жупама. Конфигурација земљишта је имала стварни утицај и на важност динарских племена у погледу броја. Племена карсне Црне Горе, која насељавају мале затворене басене (племена Катунске Нахије), беху и остала су до данас мања, малобројнија од суседних племена (Васојевићи, Дробњаци, Кучи), која насељавају простране речне сливове Лима и Таре и простране површи. Разлика између карсних и речних жупа види се дакле и у бројном стању племена.

Раздробљеност рељефа није једини узрок етничких разноврсности. Има и других, такође географске врсте, као климске особине разних жупа. Остали узроци су социјалне и психичке врсте.

Четврта глава:
Клима, тле и вегетација

Климске зоне, – Веза између тла, климе и рељефа. – Разне ееиетације у областима северно и јужно од Балкана и Кошоника. – Карсни медитерански покривач. – Вегетационе зоне.

Балканско Полуострво се налази између области континенталне климе Централне Европе, области степске климе на Истоку, и области медитеранске климе на Југу и Западу. Ови климски типови продужују се из суседних области на Балканско Полуострво. Њихово распрострањење је мање одређено географском ширином, више морфолошким особинама које помажу или спречавају распрострањење климских фактора. Поред тога, велики планински масиви, нарочито западни, одликују се неколиким климским особинама, које подсећају на Алпе.

На Полуострву постоји једна велика област медитеранске климе: егејско-грчка област, која се у главноме поклапа са његовим евразијским особинама. С приморја ова клима продире у унутрашњост кроз долине Марице и Вардара, али су пречаге између њихових жупа препреке распростирању медитеранске климе. Због тога се медитерански утицаји осећају у ствари само до Велеса, у долини Вардара, и до Пловдива, у долини Марице. Навише од ових места може се још распознати утицај медитеранске климе по неколиким фелама вегетације. То је као нека врста климских залива где се осећа утицај медитеранске климе.

У ствари клима знатних делова трачко-македонског приморја има више прелазни карактер између континенталне и праве медитеранске климе, због високих планина континенталног блока које на више места додирују обалу.

Пространа континентална маса која се простире на Север од грчко-егејске области, готово је потпуно без ових медитеранских утицаја, изузев врло узано јадранско приморје, где појас медитеранске климе једва прелази два три километра ширине. Само местимично медитерански утицаји продиру у унутрашњост, готово увек кроз долине и дубоке превоје, преко којих воде и трансверзални путеви. Тако се на Северу осећају у долини Неретве, где допиру чак до Иван-планине која дели Херцеговину од Босне. Али су најдубљи „заливи" медитеранске климе у епирско-арбанашком приморју, јер продиру у пиндски масив готово до највишег венца. Долином Дрима, медитерански утицаји се распростиру до Везировог Моста, где се наилази на макије и неке медитеранске биљке. Из долине Маће прелазе преко ниског превоја, којим је затворено њено залеђе: проматрача изненаде све до дебарске околине у долини Црног Дрима овде-онде растурене макије, виногради и кестење. Мање су дубоки, али шири „заливи" који се пружају уз долине Шкумбије и Семени. У првој, маслине успевају чак и у околини Елбасана. Распростирање медитеранске климе наспорено је дакле, до детаља, географским особинама спајања и прожимања, а заустављено је особинама изоловања и одвајања.

Осим грчко-егејске области, уског јадранског приморја и поменутих „залива" који продиру са Југа на Север, остали део Полуострва припада континенталној клими, са климским типом Централне Европе, или припада клими стегкжих области јужне Русије. Ова се осећа нарочито у Добручи, на доњодунавској платформи, до Дели-Ормана и у понтијској Тракији. Највећи део Полуострва је под утицајем климе Централне Европе. Али ове области су јужније, на географској ширини Ломбардије, и због тога је клима централне Европе овде често измењена. Најпре, она није једнолика. Постоје разлике између области које се налазе на Истоку и Западу карпатско-балканског лука као и с обе стране планина родопске системе; до западног Балкана па чак и до Тимоковог слива у Србији осећају се климски утицаји понтијских области. Друге разлике, мање изражене, констатују се између појединих жупа. Неке од њих, у центру Полуострва, добро заклоњене од хладних ветрова, имају блажу климу: винова лоза, кестење, ораси и друге воћке овде боље успевају но у другим областима Полуострва. Такав је случај у Србији, у басену Жупе северно од Копаоника, у басенима Метохије, Тетова, у Дебрци код Охрида, у неким областима око Лима а у Бугарској у низу суббалканских басена.

Северни део Балканскога Полуострва и ако је по географској ширини јужнога положаја, ипак има климу која је под јаким утицајем климе средње-европских и понтијских области. Морфолошки су узропр овог двоструког утицаја: отвореност Полуострва у ова два правца, врло широке долине нагнуте према Сави и Дунаву, нарочито моравска, и цео нагиб Полуострва према Северу.

Географски распоред растреситог материјала који покрива тле, нарочито глине постаде од распадања стена, у тесној је вези са климским типовима. Истина лес, распрострањен нарочито у дунавској области, производ је старије климе од данашње. Међутим запажају се и сада у источном делу Полуострва, источно од карпатско-балканског лука, облаци прашине коју диже ветар: површина стена је овде кашто истругана зрнима песка које је ветар носио. Тако се, дакле, стварају данас творевине сличне лесу. Несумњиво су резултат било садање било дилувијалне климе: седименти река, морене и флувиоглацијални шљунак. Али, у целом Полуострву, такође су врло распрострањене наслаге језерског порекла: песак, шљунак, глина и кречна глина, чак и слатководни кречњак, који су без икакве везе са данашњом климом. Ипак то што се на различне начине распадају и факат да су неједнако сачувани, последица су акције климских фактора.

У идућој ћемо глави са више детаља говорити о покривачу тла и о вегетацији. Овде ћемо да забележимо само најопштије црте њиховог географског распореда. Да почнемо распоредом растреситог материјала преставњеног на три шематска профила.

На њима се врло јасно разликују, северно од Копаоника и Балкана, северне области пространих платформи, са којих се дижу планинска острва. Овде су површи често затрпане слојевима језерског или маринског порекла. А преко њих долази дебео слој глине од распадања и хумус, који покривају и знатан део планинских острва. У долинама широког трансверзалног профила и благих страна, глине од распадања и хумус, често помешани са речним наносима, велике су дебљине. Такве су нарочито области моравске Срб1ђ'е северно од Ниша, бугарске области северно од Балкана и области северне Босне, где су оголићене стене најређе а лес и остали растресит материјал, нарочито глина од распадања, најраспрострањенији и најдебљи.

Јужно од Копаоника и Балкана, у центру Полуострва, настају пространe области без леса, а и растресити материјал је мање распрострањен но у северном делу, међутим обилнији и дебљи но у приморским областима. Супротно северним земљама, ова је прелазна област састављена често од пространих басена, раздвојених још пространијим планинским масивима. Овде се већ много чешће наилази на оголићене стене. Растресит материјал, песак и разне глине језерског порекла, виђају се само на дну басена, ретко на странама и готово искључиво на терасама. Речни наноси су чести; карактеристичне су многобројне купе од наноса (плавине), које се нарочито виђају на ободима басена. Ретке су глине од распадања које су остале на месту постанка (елувијум), спирањем су однесене у басене и долинска дна. Овом типу припадају и басени Тесалије и све области до трачко-македонског приморја. Напротив, у правој Арбанији, овај покривач својом природом се приближава више ономе у северним областима; осим тога су у арбанашком приморју знатно распрострти неогени марински седименти.

Егејске области на Југу Тесалије више су оголићене и припадају, са гледишта о коме се бавимо, добро познатом: чистом медитеранском типу. Растресит материјал је мањег пространства и дебљине и у басенима и долинама, и готово га нема на планинским странама, изузев кад прелазе висину до које се осећа медитерански утицај.

Земљин покривач северних области.

1. Алувијалне равни Саве и Дунава.

2. Најшири део области. Преко стена се налазе хоризонтални слојеви језерског порекла, ређе маринског. На овима су глине од распадања и хумус. У њима су урезане широке долине. На доњо-дунавској плочи глину често замењује лес.

3. Изнад језерских површи дижу се острвца често са језерским терасама на којима су глине од распадања и хумус.

4. На југу се дижу планине (Балкан, Копаоник и т. д.). Оне су местимице покривене глином од распадања.

Али највише су огољене области јадранског приморја од Ријеке до Боке Которске. Оне припадају у погледу земљиног покривача карсном медитеранском типу. Рељеф ових области је представљен површима које долазе једна изнад друге, почев од Јадранског Мора до пограничног венца Босне и Херцеговине; оне су састављене од кречњака. Њихова готово потпуна оголићеност је последица не само медитеранске климе, већ нарочито карсног процеса. Глина од распадања и растресит материјал друкчијег порекла оду кроз пукотине и поноре у унутрашњост земље. Овакав потпун губитак растреситог материјала констатује се само у карсним областима. Растресит материјал, глине од распадања, нарочито црвеница *(terra rossa),* налази се само у понеким долинама, увалама и карсним пољима, где кашто има и језерских наслага (Косово, Петрово Поље, Сињско Поље и т. д. у Далмацији).

Вегетационе зоне, географски распоред шума, пространих пашњака и ливада, у тесној су вези са климским типовима и осим тога се подударају са зонама распрострањења растреситог материјала.

Земљин покривач у централним и јужним областима, јужно од Шар-планине и Балкана.

Особине рељефа: велики изоловани басени и још већи планински масиви.

Оголићене стене (4) често се јављају на површини.

Растресити материјал, пескови (2) и глине (3) језерског порекла налазе се само на дну басена; ређе на језерским терасама.

На ивицама басена честе су плавине (1).

Земљин покривач јадранске обале.

Особине рељефа'. сукцесивне површи састављене целе или већим делом од кречњака (1).

Превлађују денудовани облици.

Растресити материјал, нарочито *terra rossa* и друге глине налазе се само у неким вртачама и увалама, затим у карсним пољима (2, 3). Кашто у карсним пољима има и језерских слојева.

4. Јадранско Море.

Овим планинским масивима, којих има четири, одговарају најпространије шумске области Балканског Полуострва и четинарске шуме, које се само по изузетку налазе и изван ових масива. Алпијски појас *суваша* и *катуна* представља зону већих пашњака Полуострва. Овде су се сачувале неке врсте вегетације из глацијалне епохе. Велики планински масиви чине границу између медитеранске вегетације с једне, и вегетационе зоне Централне Европе с друге стране.

Распростирање медитеранске вегетације заустављено је приморским динарским гребенима, затим: Балканом, Средњом Гором и Родопом. Ипак, неколико медитеранских врста продиру од Јадранског Мора у унутрашњост Полуострва лонгитудиаалним и трансверзалним долинама и усецима. Ми смо поменули овакве „заливе" медитеранске вегетације који се подударају са „заливима" измењене медитеранске климе. Медитеранске биљке које се најлакше прилагођавају тој клими продрле су до центра Полуострва. Има их чак које се јављају и северно од развођа између Мораве и Вардара, у околини Врања, у долини Јужне Мораве, у Качаничкој Клисури, између Скопља и Косова и у серији котлина јужно од Балкана.

Нгјјасндја граница у вегетационом погледу прелази преко Средње Горе, развођем између Марице и Искра, преко Скопске Црне Горе и Шар-планине. Она дели северне зелене области од јужних, више или мање обешумљених, које лети изгледају као спрљене. Првима припада и велики део епирско-арбанашких области. Јадранско приморје, западно од последњег динарског приморског гребена, представља другу голу област. Само врло високе планине прекидају монотонију оголићених зона, јер су често покривене шумама и пространим пашњацима.

Северно од оветранице, земљиште је великим делом покривено зеленилом, пашњацима, сочним ливадама и пространим листопадним шумама, ретко четинарима. Области, које се налазе западно од карпатско-балканског лука, више су зелене од источних. Међу првима, Босна и моравска Србија имају првенство над свима другима. У овим земљама шума успева скоро као у централној Европи. Она се брзо подиже после крчења. Познате су густе горе у Шумадији, које су се ту развиле после бегства становништва при крају XV века, тако да је она кроз четири века била у правом смислу област шума. Метохија је била у Средњем Веку густо насељена па и до краја XVII века. После велике сеобе Срба, 1690. године, метохијско становништво врло је разређено. Шумско дрвеће је избијало и расло свуда, по старим: путевима, по рушевинама села и старих цркава; а готово цела се област брзо покрила жбуњем и шумом, где-где готово непроходном. У мањој се мери иста појава десила и у неким деловима Косова, у којима је шума била искрчена у исто доба кад и у Метохији, и то се настављало и доцније; али чим би које парче земљишта било заштићено, избијало би жбуње и шибљике и нагло се развијали.

Шуме су покривале не само планине, већ су захватиле и најниже платформе и долинска дна. Ту се развијао нарочити облик густе шуме са павитинама и пузавицама која се зове *луг.* Шуме мочарних низија дуж Саве добро су познате, нарочито у Славонији, а раније и у Мачви. Шумске формације су врло интересантне на истоку Полуострва, у Дели-Орману (турска реч, значи луда шума), и у северном делу Странџе. Овде, на граници степске клизме, шума дегенерише, дрвеће је закржљало, често је гсовијено и квргаво и чини загушљиву шуму, у којој се преко лета легу безбројни ројеви инсеката.

Северна област се одликује не само зеленилом шума, пашњака и ливада већ и

воћњацима, нарочито шљивацима који су карактеристика више западног но источног дела. Ови воћњаци и поља под цереалијама покривају равнице и таласасто земљиште до у планине. Кукуруз који је плитког корена, а дугачких пера успева боље у западној области, у Србији и Босни, где су летње кише чешће но у макоме другом делу Полуострва. Најобилнији је и најбољег квалитета у северној Србији.

Сасвим изненађује разнолик изглед предела на Југу од означене границе. Најнепосреднија и најоштрија супротност се запажа прелазећи из Босне, шумовите и зелене, у јадранско приморје, земљу голу и кршну са стенама беличасте и сиве боје. Контраст је мање оштар када се прелази Полуостврво са Севера на Југ, од Ниша у Солун, или од Средње Горе ка сливу Марице. Јер има једна прелазна, више или мање широка зона, између зелене области и егејског приморја. У прелазној зони готово нема шума, изузев у врло високим планинама; пашњаци и ливаде су ретки. Али планинске стране су покривене овде онде жбуновима младих храстова – овакве формације се зову *храсталак* – и жбуње и дрвеће један пут уништено донова избија много теже. Поља са цереалијама су ређа и жетва је у опште мања но у северној области, кукуруз је нарочито кржљав. Напротив друге биљке, које се махом ређе гаје у северним земљама, више су на Југу распрострањене: нарочито винова лоза, дудињаци, дуван, пиринач, мак, сезам и друге. Дудови често заузимају знатне површине. Преко ове прелазне зоне долази се у егејско приморје, чија је медитеранска вегетација добро позната.

Други део:
Природне области

Природне области представљају велике географске целине Балканскога Полуострва. Има и других, мањих, то су жупе о којима се у овоме прегледу не можемо бавити.

Разни фактори интервенишу при одређивању једне велике природне области. На првом су месту, као што се могло видети из ранијег излагања, морфолошке особине: оне чине битне црте природне области; а те су црте различне због морфолошког развитка појединих области. Уз њих долазе клима и биолошки фактори, нарочито вегетација. Истина, и на климу и вегетацију знатно утичу геоморфолошке особине. У грчко-егејској области с једне и у континенталном блоку с друге стране, главни климски и биолошки типови подударају се готово са великим морфолошким целинама. Али, друге природне области, као моравско-вардарска удолина или слив Марице или динарска или пиндска област, не припадају једном јединoм климском и биолошком типу. Делићи велике природне пределе на целине секундарног значаја, често нам је дакле потребно водити рачуна о климским и биолошким разликама. Али, изузев овакве случајеве, климске и биолошке разлике не могу послужити за издвајање природних области у оној мери као морфолошке особине.

Многе области, и ако добро одређене морфолошким особинама, не би ипак биле тако потпуне географске целине као што су, да томе није помогла људска активност, историјски догађаји и цивилизације. Људска друштва се прилагођавају предеоној географској средини. Она развијају клице које је ту природа усадила. У разним природним областима формира се врста специјалног начина живота, уз који често иду нарочити обичаји и начин мишљења и поступања, друкчији но у некој суседној области. Ова етничка и социјална диференцијација остварена је у многим: жупама Балканскога Полуострва. Она је ту јача но што је то сада случај у географским целинама исте врсте у, Западној Европи. У етничком и социјалном погледу као и у морфолошком, жупе чине у патријархалном становништву потпуне целине. Али противно жупама, велике природне области нису на Балканском Полуострву у етнографском и историјском погледу онако потпуне индивидуалности као што су у

морфолошком. И то услед разних узрока. Ове области су насељене већином различитим народима, и већ само то смета унификацији. Поред тога на Балканском Полуострву није било континуитета у историјском развићу. Народи који га насељавају почели су, истина у Средњем Веку, да шире своју власт у најизразитијим природним областима; они су успели, бар делимично, да у њима рашире свој национални живот и да им утисну печат свога начина живота и своје историје. Али је овај процес био прекинут турском најездом. За време вековне турске владавине, балкански народи нису могли наметнути великим областима свој властити историјски и национални печат као што је често био случај у Западној и Централној Европи. Напослетку, разне цивилизације које су продрле у исту природну област, изазвале су разноликости и код једног истог народа који је насељава. Неколико примера ради објашњења. Слив Марице насељавају Бугари, Турци и Грци. Он није припадао кроз врло дуга времена истој држави; смењивала се власт Византије, Бугарске, Турске, па опет Бугарске и Грчке. Утицаји византијске цивилизације су ипак превладали у басену, док су стране котлине и њене планинске области и даље остали под утицајем патријархалног режима. Моравско-вардарска долина, и ако је као етничка композиција једноставнија, дели се такође на пределе старе балканске цивилизације и крајеве патријархалног режима. У динарској области је мање разноликости.

Велике природне области Балканског Полуострва, у опште узевши, не одговарају толико као оне у Западној Европи историјским и социјалним целинама. Оне се могу рационално издвојити поглавито морфолошким особинама, појачаним овда-онда етнографијом и историјом.

Треба најпре истаћи две велике природне области, које су већ први посматрачи запазили; ми ћемо их назвати: *егејска област* и *континентални блок.* Балканско Полуострво, на Северу врло широко, сужава се на Југу, нарочито на Југу од линије која везује Артански и Солунски Залив. Ово сужавање је особина у артикулацији Полуострва, која највише пада у очи. Области на Северу од линије Арта-Солун припадају континенталном блоку; оне на Југу чине егејске области за које је везано источно-егејско или трачко-македонско приморје.

Пета глава:
Егејска област

Јелинске области и трачко-македонско приморје.

Егејска се област одликује јаком разуђеношћу које нема у оваком облику нигде на земљи. Можемо је *назЂаги. егејска разуђеност.* Она је често описивана. Даље, више је пута помињат у географским, историјским и археолошким делима, утицај егејске артикулације на тип климе у Грчкој, на разноликост јелинског становништва и на његове партикуларистичке склоности. За наш је циљ довољно, да истакнемо две особине егејске разуђености.

Сваки од њених морфолошких елемената: острвски архипелази, заливи и канали су правца северозапад-југоисток; отворени су и пружени према Малој Азији; напротив залеђа залива су често затворона високим и тешко проходним планинама. Цела је егејска област дакле готово потпуно отворена према истоименом мору и Малој Азији; она окреће леђа, тако да се изразимо, континенталном блоку. Поред тога, крајеви који излазе на заливе Волос, Халкис, Пиреј и друге, мале су природне области, раздвојене планинама и изоловане једне од других. До скора су оне биле међусобно везане поглавито поморским путевима. Ове морфолошке особине су нарочито изражене у јелинском делу који обухвата Пелопонез, стару Јеладу, Тесалију са острвом Евбејом. А приморје Македоније и Тракије, мада има морфолошке особине егејске области, везано је за континентални блок великим долинама које избијају у његове заливе. Због ове двоструке везе са Егејским Морем и континенталним

блоком, тракко-македонске се области осетно разликују од јелинских у правоме смислу.

Стене од којих је земљиште састављено и растресит материјал који покрива ове стене нису исти у целој егејској области. Кречњаци знатније учествују у саставу планина и страна Јонскога Мора но у јелинским и македонским пределима. Ови су састављени нарочито од метаморфних кристаластих шкриљаца са интеркалацијама кречњака, такође метаморфног. Поред тога, у Пелопонезу и у западном делу области правац пружања слојева је готово паралелан са обалом. Према томе су оне затвореније и њихови венци збијенији; одликују се и карсним појавама. Њихови басени су више изоловани један од другог, исто тако и од мора, него што су котлине источног дела Грчке. Али су ипак кречњаци јонског дела мање чисти и мање дебели од динарских кречњака, од којих је састављена далматинска обала. Због тога су појаве јелинског карста знатно мање развијене од оних у динарском карсту.

Даље, између егејских и тракко-македонских области постоји знатна разлика у распореду растреситог материјала од кога је постала орница. У првима је растресит материјал састављен нарочито од *terra rossa-е* (црвенице) и Других глина које су постале од распадања стена, и оне су мање дебљине но у континенталном блоку. Наилази се само овде-онде, нарочито у залеђу залива, на речни нанос, чак и песак, глину и на конгломерате, који су се сталожили у старим језерима. Све врсте овог растреситог материјала боље су сачуване у тесалијским басенима, у ошша у Трикали, Лариси и нарочито у приморју око Литохори и Катерине, на Истоку од Олимпа. Овде превлађују пескови и језерске глине, слатководни кречњак, и нарочито дебеле масе крупног шљунка и речних коагломерата, који прелазе 200 метара дебљине. Тиме се тесалијски басени везују за тракко-македонско приморје, које се одликује знатним распрострањењем језерских и речних наслага, и ове су један од главних фактора њихове плодности. Овим као и другим особинама, басени тракко-македонског приморја приближавају се континенталном блоку.

За цело егејско приморје је од великог значаја медитеранска клима, чије су добро познате особине нарочито изражене у јелинском приморју. Вегетација и начин живота који су у тесној вези са климом, готово су исти као и у другим областима европског и азијског Средоземног Мора. Али, удаљујући се од приморја, климске и вегетационе особине се знатно мењају због масивних планина које су дижу у близини мора: клима постаје слична клими Централне Европе, чак и алпиској; исто се тако мења и вегетација. Егејско приморје, источно од Олимпа, које се пружа од клисуре Темпе до Солунског Поља, покривено је медитеранским макијама (шумарцима) које су на неким местима густе и готово непроходне. Између макија и изнад њих успева винова лоза и медитеранско воће. Пењући се уз стране или долине Олимпа, медитеранску вегетацију све више и више замењују листопадне шуме, затим се јављају расути четинари и, изнад њих, пашњаци алписке зоне често и за време лета обавијени маглама. У место медитеранског начина живота, сточарство постаје главно занимање становништва, које се и само мења: то више нису Грци, већ Аромуни који овде долазе на летовиште и напасају стада.

Али постоји разлика између климе и вегетације јелинске области и тракко-македонског приморја. У јелинским областима киша лети готово никако не пада, температура је висока и испаравање је знатно. Реке малих токова пресуше, друге су са мало воде. Знатна је влажност ваздуха и услед ње наступа обилно знојење и познато стање живчане узрујаности и узнемирености. Пролеће и јесен су карактеристични кишама често плаховитим, иначе су благи и пријатни, а тако и зима; само, разуме се, тада је хладније. Небо је ведро готово преко целе године. Море, често мирно, одликује се интензивним плаветнилом. Линије рељефа се јасно оцртавају на хоризонту, облици изгледају као потопљени у меку и пријатну светлост чије се боје мењају. Противно летњој топлоти, пуној влаге, ови аспекти и стања утичу умирујуће на живце и изазивају у човеку осећања благости и хармоније. Много је друкчија и суровија зима тракко-македонског приморја; снег и мразеви нису тако ретки као на

јелинском полуострву; ветрови који падају са високих врхова континенталног блока овде дувају у ударцима, на махове; јаки и врло хладни, они личе на буру далматинске обале; најхладнији и најпознатији је *вардарац,* који често замрзне обале Солунског Залива. Релативно јака влажност, која траје преко целе зиме, чини те се хладни месеци тешко подносе. Али је овде и за време хладне сезоне небо често савршено ведро. По каткад је нагао прелаз из зиме у лето. Југо-западни ветрови надвладају и њих прати знатна релативна влажност. Због тога су високе температуре приморја и загушљиве. Истина преко лета пада овда-онда киша, по неки пут је њена количина осетна, па чак и у јулу и августу, што није медитеранска особина, као и доста велики број кишних дана у Солуну (95). Као што је поменуто, клима трачко-македонског приморја чини у ствари прелаз између континенталног и медитеранског типа.

Медитеранска вегетација даје егејској области друкчији изглед него што је изглед континенталног блока. Нема пространих шума са високим дрвећем; шуме су замењене макијама и разређешш жбуњем, који често непотпуно покривају оголићено земљиште, мада је ова оголићеност ретко кад онако очајна као оголићеност јадранског приморја. Овде се не налазе, у опште, онако пространа поља са цереалијама као у континенталном блоку, већ само мала поља слична гнездима од зеленила, окружена стеновитим земљиштем, које је спржено врелим сунчаним зрацима. Та пољца су често врло плодна, нарочито кад су добро наводњена. Ту успевају пшеница и разно поврће; њихови сочни плодови су квалитета више врсте. Стране брежуљака, често и дно басена егејске области, покривени су маслинама и виновом лозом, чији корени дубоко слазе и из дубине црпе влагу, што им допушта да подносе летњу сушу; то је случај и са осталом медитеранском вегетацијом; она је осим тога кожастога сјајнога листа, који спречава испаравање.

Супротно јелинској области, трачко-македонско приморје наводњавају велике реке Бистрица, Вардар, Струма, Места и т. д.; даље се беласају језера и баре. Због скорашњих тектонских покрета, доњи токови неколиких река су степеничасти и имају слапове. Најзначајнији су: воденски, његушки, берски. Њихова хидрауличка снага би била довољна да одржава све фабрике Манчестра. Око река, а нарочито око слапова, налазе се оазе које су најсвежије и најплодније оазе приморја. Поља са цереалијама су пространија слично басенима Тесалије. Басенско дно је кад-кад покривено пољима памука (околина Сереза и Тахина), пиринча (западни део Солунске Кампаније и мочарни делови сереског басена), дудовима (околина Водена) нарочито плантажама дувана (око Драме, Кавале, Јенице Вардара). Брежуљци и стране приморја су често под виновом лозом којој се ређе придружују маслине. Највише се цене вина из Његуша, Гуменџе и Валандова. Напослетку, све су ове равнице трачко-македонског приморја зимске испаше за стоку пастира пиндског и родопског масива. Они овде силазе у јесен са десетинама хиљада овнова и оваца и у пролеће се опет пењу у планине. Велики број ових словенских, аромунских и арбанашких пастира напушта међутим сточарство, нарочито последњих деценија, да би населио приморска села и вароши.[10]

Изузев ових зимских испаша, у егејској области готово нема зелених ливада и пространих пашњака: становници се не могу онако на велико бавити о сточарству као у земљама континенталног блока. Нарочито нема крупне стоке. Кола која вуку волови великих рогова, на која се ујесен товаре снопови и Други земаљски производи – карактеристика транспорта у континенталном блоку – готово нема никако на Југу. Она су овде често замењена двоколицама које вуку вочићи или мазге. У егејској области мазга и магарац постају par exellance теглећа животиња за мале товаре и на краћа одстојања.

У јелинским областима, све што се односи на обрађивање земље мало је, шта вшпе мајушно: животиње као и предмети. Чак и у начину сеоског живота има нечег уског, сићушног. Пошто су ограничени земаљски производи и приход од сточарства, сваки зна шта

има његов сусед, шта више и оно шта може имати. Једни друге контролишу или као што се каже у неким областима: „гледају један другог у трбух". Како су површина земље за обрађивање и количина земљорадничких производа ограничени, конкуренција је јака, често жива до огорчености. Људи постају суревњиви и завидљиви. Ова узина у идејама и осећању, која се често запажа у егејској области, постала би готово карактеристична црта грчког становништва, да није мора, нарочито Егејског Мора, у којем човек налази разноврсне изворе за живот, од риболова до пловидбе и трговине, и које је тако доприносило проширавању интелектуалног хоризонта и развијало дух и укус.

Пошто је егејска област насељена највише Грцима, и они јој дају обележје радом и животом, она се може назвати грчка област. Ми смо на претходним странама изложили да су се многобројна словенска племена, која су у Средњем Веку продрла у егејску област, готово потпуно јелинизирала; мање је напредовала асимилација Арбанаса, који су се овде настанили у великом броју чак и у последњим вековима. Асимилација није проузрокована само тиме што су Грци били многобројнији, или једино грчком цивилизацијом и црквом, већ и природа грчко-егејских области, њен климат, њени производи и нарочито њен начин живота били су од врло јаког утицаја: навикавајући се на њих, усвајали су грчке начине. Напротив су пословењени они Грци који су одлазили у току векова, па и до данас, у области континенталног блока. Међутим трачко-македонско приморје се и у овом погледу одликује двоструком особином: насељено је Грцима и Словенима; ниједна од ове две групе није могла да успе да асимилује другу. Почев од последњих десетина година, Словени притичу све више и више у вароши и постају овде значајан део становништва.[11]

Напослетку, разнолика је била и историјска улога Грчке и трачко-македонског приморја. Јелинска цивилизација се развијала у јужним крајевима егејске области; одатле се распрострла дуж трачко-македонског приморја, као и друге области јелинске колонизације. Напротив, позорница византијске цивилизације било је трачко-македонско приморје са Цариградом и Солуном као главним центрима.

Шеста глава: Континентални блок

Источна или балканска област. – Доњо-дунавска плоча и марички басен. - Централна или моравско-вардарска област. – Моравска област или Шумадија – Централна област или Рашка. – Вардарска област или Македонија. - Пиндско-динарска област. – Динарска област, Планина, Зшора и Приморје. – Пиндска област.

Противно егејској области много мањој, по главним особинама медитеранској и евразијској, у коју море дубоко продире и тако сваки део постаје приморски, или бар њиме господари море, противно томе, свака је од великих области блока масивнија, више континентална, мање приступачна. Јадранско и Црно Море којима је континентални блок ограничен на Истоку и Западу, нигде тако дубоко не продиру у континенталну масу као Егејско Море. Осим тога, и једно и друго су унутрашња мора која са Средоземним комуницирају једиао мороузинама. Континентални блок је увек био у већој зависности од сувоземних комуникација но од маринских. Никада није имао интимне везе са јелинским делом; ове две велике области истога Полуострва остајале су често стране једна другој; њихове узајамне везе су биле мање интимне него поједине од њих са земљама изван Полуострва. Али континентални блок је био, а и сада је једним делом у тесној вези са трачко-македонским приморјем. У опште, континентални блок је затворенији, усамљенији, ћутљивији, ако се тако може рећи, и утицаји с поља, нарочито приморски, кроз њега се

много теже распростиру но у егејској области.

Даље, континентални је блок насељен највећим делом Србима и Бугарима, апстрахујући Арбанасе[12] који насељавају косе и венце пиндског масива и изузевши групе турског становништва које се налазе на Истоку и Југу Полуострва. Противно егејској области, континентални блок је нарочито погодан за земљорадњу. Југословени који га насељавају прави су земљорадници, народ који плугом ради. Њихов начин исхране, становања, рада и зараде сасвим су друкчији од истих начина грчко-егејског становништва.

Континентални блок се одликује особинама спајања и прожимања, затим изоловања и одвајања које су описане у предходним главама. Према овим особинама, он се дели на три природне области:

Источну или балканску област у правом смислу;

Централну или моравско-вардарску и

Западну или динарско-пиндску област.

Источна или балканска област

(Доњо-дунавска плоча и марички басен)

Ова је плоча одвојена од других области континенталног блока масивним и високим планинама: Карпатима, који се везују са Старом Планином и чине планински лук; јужније родопски масив, уметнут између басена Марице и сливова Струме и Месте. Само овде, противно другим балканским областима, планински венци и басени имају правац И.-З. Источна област је подељена Балканом на две природне целине: *доњодунавску плочу* која се налази између Балкана и Дунава и *марички басен,* и они су међусобно везани балканским превојима, нарочито онима у источном ниском Балкану. Маричком сливу припадају и северне стране Родопа. Оне су одвојене од јужних страна и долина овога масива пространом високом и ненасељеном облашћу. А између дунавске плоче и маричког басена уметнута је *суббалканска удолина,* коју на Северу граничи Балкан, на Југу површ Средње Горе. Она је састављена од низа тектонских потолина, почев од басена Златице на Западу па до Бургаса у приморју Црног Мора; у центру суббалканске удолине налазе се басени Казанлика и Сливена, најпространији и најплоднији. Кроз суббалканску удолину теку разне Маричине притоке; она је у економском погледу упућена нарочито на железнички пут Софија–Цариград, и у ствари чини део маричког слива од кога се разликује само неколиким особинама.

Доњо-дунавска или бушрска Илоча од једног је комада, једноставна: то је готово потпуна географска целина. План који превлађује у њеном тектонском саставу очевиднији је и простији но у другим великим областима континенталног блока. Морфолошке црте су једнолике, готово потпуне правилности. Услед тога њоме влада и готово један једини климски тип. Одликује се једноликошћу производње: то је земља цереалија, нарочито пшенице. Њено становништво, било бугарско, било турско, одавно је било више земљорадничко него и једно друго Балканског Полуострва.

Централни Балкан, као и један велики део западног Балкана западно од Искрове клисуре, готово су искључиво састављени од црвеног пешчара, шкриљаца и гранита. На Југу су огравдгчени раседима; због тога се централни Балкан спушта на Југ одсецима од Неколико стотина метара у суббалканску удолину. Због овог наглог и младог спуштања мале се реке јужних страна Балкана одликују врло живом ерозијом и корита су им искидана слаповима и скоковима. Северно од централног балканског венца ређа се низ венаца

постали набирањем, све нижих у колико се приближавамо доњо-дунавској плочи. На јужној ивици ове плоче, онде где се она сучељава са Балканом, балканске боре нагло престају и зато северни обод Балкана често представља такође одсек, али мање висок него што су одсеци јужне стране Балкана, који падају у суббалканску удолину; иза те линије где балканске боре на Северу нагло престају и где је било младих епирогенетских покрета, почиње доњо-дунавска плоча састављена од кретацејских и терцијерних готово хоризонталних слојева, који су само изузетно дислоковани и то раседима правца С.-Ј.

Изузев централног венца који је пресечен Искровом клисуром, сви други венци постали набирањем, као и доњодунавска плоча, дисецирани су системом паралелних долина правца Ј.-С., чије воде теку Дунаву. Делови ових долина прелазећи плочу иду често дуж раседа и зато су асиметричне: десне обале су више од левих. Потолине су ретке чак и у самим набраним венцима; у колико их има незнатне су, као басен Орханије на Западу, којим тече река Бербеш, притока Искрова. Речна мрежа Јантре, у центру плоче, најразгранатија је и најважнија. Сасвим су друкчије реке источног Балкана: Камчија и Провадија, лонгитудиналне долине правца З.-И., које се одликују ешнгенетским клисурама; оне се завршавају на Црном Мору. Ушће Провадије је лиман, језеро Девна. То је једна од многобројних геолошких и морфолошких особина којима се источни део бугарске плоче везује за јужну Русију. Источно од Јантре, реке су ређе и оне које постоје имају безначајну количину воде због степске климе која превлађује. Ови речни сливови деле бугарску плочу на жупе које су боље ограничене у набраним венцима но оне у доњо-дунавској плочи.

Готово је цела доњо-дунавска плоча покривена лесом и без шуме до северних одсека Балкана. То је најраспрострањенија област леса на Полуострву. Долине су усечене у лесу, а испод леса удубљене у терцијерне слојеве па и мезозојске који се појављују на њиховим странама. Под лесним су покривачем често затрпане терасе језерског порекла, које због тога овде не играју исту улогу као у моравско-вардарској области.

Доњо-дунавска плоча је агриколна земља велике плодности, где се нарочито гаји пшеница, мање кукуруз; то је једна од најпространијих житница на Полуострву. Али због тога што ексцесивна континентална клима варира из године у годину и жетве су различне и то у знатним размерима. За време летњих жега спрљен је највећи део плоче, који се налази изнад дна долина; ливаде и пашњаци су на плочи врло слаби. Она је осим тога тако оголићена да велики број села употребљава ђубре као средство за гориво. Овај монотон изглед прекидају вијугави појасеви зеленила, који се јављају на дну долина усечених готово до издани, до подземне воде. Воћке су ретке. Ова област готово нема рудног блага.

Кад се од северног балканског оквира пође на Југ, рељеф постаје разнолик. Земљорадња истина остаје главно занимање становништва али се јавља и сточарство у све већим размерима. Становници околине Трнова, нарочито села Љасковеца, били су до скоро познати као баштовани и вртари у многим земљама, па чак и изван Полуострва. У западном делу Полуострва њих данас замењују мештани и Срби из Баната и Бачке. Воћака има све више и више. Шуме су пространије, када се приближава централном балканском венцу. Густе шуме са ниским дрвећем, чије развиће изгледа ометано степском климом, појављују се у источном Балкану, у сливу Камчије, и у области Дели-Ормана. Сточарство постаје све више занимање становништва, нарочито око централног Балкана, где пространи пашњаци Вежена, Кадимлије и Јумрукчала са Чафадарицом као и пашњаци западног Балкана привлаче чак и аромунске пастире који мењају своја боравишта.[13]

Доњо-дунавска плоча се разликује од других области Полуострва спољним везама, историјском улогом коју је играла и етничким саставом. Она има у многоме карактер понтијске области. Пошто се налази на источном ободу Полуострва и пошто је на Западу ограничена великим планинским карпатско-балканском луком, она је широко отворена

према доњем Дунаву и Румунији, Црном Мору и јужној Русији. На Југу преко балканских превоја одржавала је везе са Тракијом и Цариградом. Близина ове велике вароши изузетног значаја нарочито је привлачила и утицала на народе, који су се настанили на доњо-дунавској плочи. У њеном источном делу развила се у Средњем Веку једна снажна држава, постала стапањем бугарских и словенских елемената. У Дрстару (Силистрија), Абоби, Преславу и Трнову Бугари су оснивали своје престонице и тврђаве. Ниједна балканска област није била у толикој мери под утицајем туранских народа који су дошли из Азије и јужне Русије.

Марачки басен који се простире до околине Цариграда, и који се до турске најезде звао Тракијом, можда је још потпунија географска целина но и доњо-дунавска плоча, нарочито његови горњи и средњи делови. То је велика потолина ограничена на Југу гранитом и кристаластим шкриљцима Родопе, на Северу шкриљцима и мезозојским стенама Средње Горе и Балкана. За источни су део карактеристични палеогенски пешчар, лапор и кречњак чији су слојеви готово хоризонтални. То је најпространији и један од најстаријих тектонских басена На Полуострву. Његово дно је ретко састављено од неогених слојева, већ готово искључиво од наноса балканских и родопских река. Правог леса нема јужно од Балкана.

Клима и производи су разноврснији но на доњо-дунавској плочи. Када се силази са балканских превоја или од Трајанових Врата (код Ихтимана) у равницу Марице, запажају се у вегетацији од Татар-Пазарџика, а још више у Пловдиву, утицаји медитеранске климе. Дуж Марице и њених притока појављују се пространа поља пшенице и кукуруза, затим плантаже дувана, паприка и многобројна поља ориза. Винова лоза успева на брежуљцима и на странама планина. На странама се ввде разноврсне воћке и дудињаци који служе за гајење свилене бубе.

Међутим, у источном делу басена превлађују утицаји степске климе, У њему, нарочито у околини Старе Загоре, Јамбола, Карнабада и Ајтоса, најпространија су поља покривена пшеницом; лети се виде велика поља покривена укрштеним стоговима пожњевене пшенице и цели ројеви жетелаца. Изузев сувих и спрљених платоа Странџе и предела исте природе којим пролази река Ергене, цела је област дакле врло плодна. Међу малим басенима суббалканске удолине, Туловско Поље око Казанлшса привредно је измакло од осталих басена пространим ружичњацима, од којих се добија скупоцено ружино уље, *трандафилово масло.* Мали басени Златице и Пирдопа, са њиховим воћкама, нарочито шљивацима, подсећају на Шумадију.

Одвојен Балканом од бугарске плоче и Родопом од Македоније, марички слив се отвара према Цариграду. Отворен је исто тако и према трачком приморју, нарочито према пристаништима у Дедеагачу и Еносу, окуком коју чини Марица близу Једрена. Странџа га одваја од стрмих обала црноморског приморја које се одликује клифовима и ситном разуђеношћу, те су слабо приступачне; једино је Бургаски Залив имао увек стварни економски значај за један део ове области.

Цариград је имао господарећи утицај на област Марице од првих дана Византије па до стварања данашње Бугарске; у Тракију су продирале цивилизација и историјске и етничке струје Византије. Све до турске најезде она је имала мешовито грчко-словенско становништво, које је дочевши нарочито од XV века прошарано етничким острвцима турских освајача. За време турске владавине, и нарочито почев од 1878. године, овде су се у масама настанили и превладали Бугари земљорадници, поглавито као чифчије. Изузев Македоније, ниједна друга јужнословенска земља на Полуострву није била под тако јаким утицајем старе балканске, промењене византијске цивилизације, као маричка област. Врло је лако познати њене трагове, још врло очигледне, готово у свим варошима, у великом броју села, и у онима која су насељена Бугарима. Био сам изненађен кад сам их нашао далеко на Западу, у вароши Клисури, јужно од Балкана. Ова цивилизација само по изузетку прелази

Балкан и развође између Марице и Искра. Постоји врло јасна психичка разлика између трачко-маричког бугарског становништва и Бугара дунавске плоче. Напослетку марички је слив у доста великој мери био под азијским утицајем. Интересантно је забележити да се у областима Једрена и Пловдива појавила у Средњем Веку позната верска секта Патарена или Богомила, коју су из Азије овде донели јерменски досељеници. Одатле се она распрострла у знатном делу Полуострва, у Италији и јужној Француској, где је била позната под именом албигојске јереси.

Горњи слив Искра и предео од Софије до српске границе не припадају ни доњо-дунавској плочи ни сливу Марице. То је област специјалних географских особина, уметнута између Балкана на Северу, и родопског масива на Југу и Западу. Готово се у њеном центру дижу планине Вискјар и Љуљин, састављене од еруптивних стена и мезозојских слојева, који се смењују, а боре им имају правац И.-З. С обе стране ових планина ређају се кречњачки гребени; они на Северу (Србеница, Чепан и т. д.) имају облике широких гребена, а јужни, виши, оштрији, често назупчени (Влашка и Парамунска Планина и т. д.). Ови низови од гребена су просечени дубоким и дивљим клисурама Нишаве (Јерме) и њених притока. А ти гребени су растављени потолинама, карсним басенима и речним сливовима: трнски басен (Знепоље), басен Ћустендила (Крајиште) и Перника (Грахово) на Југу; котлине Драгомана, Забрђа изнад Цариброда, Висока и друге на Северу. Цариградски пут и железничка пруга прелазе у овој области развође Нишаве и Искра. Ова шопска област је готово потпуно обешумљена, а обрађена су само дна речних долина и котлина, са којих је принос од земљишта незнатан. И ако јако распрострањено сточарство је примитивно. У рудницима угља у Перншсу запослен је један део становништва. Према томе је ово један део Полуострва слабих средстава за људски живот. Шопи или Торлаци, који насељавају ову област, издржавају се на тај начин, што у великом броју иду у печалбу;[14] раније су ишли готово једино по Србији, највише по ниској Шумадији, где су се многи и населили.

Централна или моравско-вардарска област

Противно источној или балканској, која има периферијски положај и која је у вези нарочито са Русијом и Малом Азијом, моравско-вардарска област се одликује централним положајем на Полуострву и разноврснијим везама.

Као што име каже, ова област заузима средиште Полуострва, око долина Мораве и Вардара и има уздужну осовину правца С.-Ј. Она је добро ограничена карпатско-балканским луком и родопским масивом на Истоку, динарским и пиндским венцима на Западу. У њој су заступљене све планинске системе Балканског Полуострва. Овде долазе у додир и кашто се преплећу: стари масив Родопа и млађи набрани терцијерни венци: динарски, пиндски, балкански, на послетку венци јужних Карпата који, прелазећи Ђердап, улазе у источну Србију, између Мораве и Тимока. Последица је свега овога да је централна област састављена од стена ових различних планинских система. Те разне планинске системе и њихово разнолико морфолошко развиће један су од главних узрока због којих је она разноврсног рељефа. Додајмо да су при сукобу ових разних набраних система избиле велике масе еруптивних стена: између динарских венаца и Копаоника, у долини Ибра и даље до Новога Брда; између Карпата и Балкана у сливу Црне Реке; у долинама Криве и Брегалнице на Југу, близу Куманова и око Кратова; и да се за те пукотине и еруптивне жице везују најдрагоценије металне жице на Полуострву. Њено је рудно благо неизмерно али још довољно неотворено.

Тако су исто разноврсни и привредни производи. Нигде се на Полуострву не сусрећу такве разноликости које намећу становништву Друге навике и друкчији начин живота и рада.

Моравско-вардарска удолина представља један просек кроз централну област, врло

јасан, који се пружа са Севера на Југ, од Београда до Солуна, од панонског басена до приморја Македоније и Тракије. Она има велику привлачну моћ чак и на области које су изван сливова ових двеју река. Та се атракција осећа до Сарајева, до источне Црне Горе, до састава оба Дрима. Да на Западу нису постојале јако затворене политичке границе, привлачна моћ моравско-вардарске долине продрла би до јадранских обала. На Истоку, слив доње Струме припада истој зони утицаја.

Моравско-вардарски предели могу се поделити у три природне области: моравска област или Шумадија са суседним земљама, централне области или Рашка и вардарска област или Македонија.

Моравска област или Шумадија

На Северу од Ниша, тачније на Северу од Копаоника и Јастрепца настаје северна Србија која чини потпуну целину; та се целина може назвати Шумадија по земљи, која је у њеном центру и која је од XIX века играла најважнију историјску улогу.

То је површ нагнута с Југа на Север, која се завршава на обалама Саве и Дунава, поглавито одсецима високим од 20–50 метара, или брежуљцима; супротна обала ових река ниска је и често баровита. Шумадија је ивична област панонског неогеног језера и одликује се низом језерских тераса које се постепено једна испод друге спуштају; највише су високе око 800–850 метара, најниже, на обали Дунава само 120 метара. Тиме се објашњава, што су шумадијска побрђа често покривена песковима, глинама и лапорима језерског или маринског порекла; испод њих настају и често су у долинама оголићене старије, врло разноврсне стене, од кристаластих шкриљаца и еруптивних стена па до пешчара, лапора, кречњака тзв. шумадијске, већим делом кретацејске формације и до флишних стена, које су бар делимице палеогене. Језерске наслаге су покривене слојем хумуса који је често врло дебео. Лес не иде далеко на Југ од обала Дунава.

Скоро је у центру површи усечена долина Мораве, која се одликује широким дном, блатим странама, без дубоких клисура. Има врло развијену мрежу бочних долина. Из ње су комуникације могуће у свима правцима. Западно од Мораве, простране речне равнице издубене су и проширене на дну старог језера: Колубаром, Дрином и Босном, на Истоку Млавом и Пеком;

Профил кроз језерске површи Рудника и Венчаца.

Асиметричан развитак језерских површи; уске по странама Рудника, много пространије на јужним странама Венчаца.

1 = Старије стене. На Венчацу мермер са модрим мрљама или са модрим пафтама, серпентин и еруптивне стете. На Руднику: еруптивне и кретацејске стене.

2 == Модре и жућкасте плиоценске глине са беличастим кречњачким конкрецијама при врху.

ове су долине раздвојене, у своме доњем току, само ниским заравнима које су каткад састављене од језерских слојева или су бар њима покривене.

Као контраст према широким долинама, издижу се са шумадијске површи изоловане

планине, које допиру до висине од 1200 метара, и чији су корени загњурени у језерску површ. Оне изгледају као планинска острва, и то су заиста била острвца панонског језера. Често су окружене језерским терасама које понеки пут достижу врх нижих планина (Авала, Космај, Букуља, Венчац); терасе су кашто покривене језерским седиментима. Чак и делови планина који су изнад језерских тераса готово су омотани покривачем од глине, која је постала распадањем и растварањем стена. Ретко обешумљене, ове планине са храстовим и буковим шумама, ливадама и пашњацима изгледају као зелена расејана острва.

Шумадијска клима се разликује донекле од климе суседних области Централне Европе. Изузев северног дела који је под утицајем ексцесивне климе панонског басена, сувља и лета топлија, остали део области, нарочито на Западу од Мораве, одликује се већом количином атмосферских талога, који су распоређени на сва годишња доба. Високе летње температуре су често разблажене после киша и пљускова. Нарочито је карактеристична за шумадијску климу дуга јесен, која се често продужава, после кратке влажне и хладне периоде, до месеца децембра; блага и влажна јесења клима врло је повољна за земљорадњу и воћарство. Та готово мека јесења клима у потпуној је хармонији са великим земљишним таласима и са дугачким и благим линијама терена, које се губе далеко на хоризонту. Као дотопљен у млаке и лаке магле и чај, шумадијски предео, затворено плавог тона, добија у јесен изглед развучен и нејасан, без оштрих линија: облици земљишта као да на ивицама ишчезну и губе се у сивкастој магли. Али у почетку и на крају зиме, каткад још и у јесен, дува хладна и сува, често ледено хладна *кошава,* огромном силином, са ударцима на махове, више дана, чак једну, две и три седмице, доноси ведрину, сувоту и хладноћу; чини велику штету вегетацији, нарочито воћкама. Овај ветар је тип ваздушних струја које падају са карпатско-балканског лука. И ако најјача у северној Шумадији, кошава се осећа и на Југу све до Ниша; не иде даље од Новога Сада, а не допире до Шапца; особито је јака у Пожаревцу и у пределу, који је на Западу од Ђердапа.

Подједнако фаворизирана земљиштем, састављеним од растреситог материјала, и климом, повољном за вегетацију, Шумадија је била до прве трећине XIX века највећим делом покривена шумама, највише храстовим. Између пространих пошумљених површина било је овде-онде пропланака. Према путописима и другим документима, овакав изглед је Шумадија поуздано имала од почетка XVI века. Најниже шумадијске површи и често баровита долинска дна, били су исто тако покривени шумама, шибљем и жбуњем, и све је то било испреплетано биљкама пузавицама. Овај тип густе и каткад загушљиве вегетапрје, местимично непроходне, зове се *луг.* Земљиште покривено луговима, било је површина где је трулила шума и њено лишће, и где се услед Гога образовао дебео слој хумуса који смо поменули. Села и вароши, обоје у осталом тада ретки и с мало становништва, били су размештени далеко једни од других по пропланцима и по искрченом земљишту. Најстарија од данашњих села постала су махом на странама долина и на површима, много ређе по дну долина. Разређено становништво живело је више од сточарства но од земљорадње. Велике храстове и букове шуме биле су због жира погодне за свињарство; ту је нарочито успевала шумадијска врста свиња која се врло много плодила и врло брзо гојила.

Данас је готово цела шумадијска површ обешумљена. Само се местимично, као на букете, наилази на групе старих храстова, често огромног пречника, који дају представу о томе какве су биле некадање шуме. У току XVIII и XIX века, тешко и грубо крчење је био поглавито посао досељеника, чији потомци чине готово осам десетина садањег становништва. Тако су језерске површи биле претворене у област земљорадње и воћарства. Не само доврши, већ су и језерске терасе планинских острваца данас обрађене. Осим пшенице, ражи, овса и јечма, нарочито се сеје кукуруз, који овде боље успева но у ма коме другом делу Полуострва. Између струкова кукуруза често се сеју бундеве и нарочито пасуљ у оџацима или бокорима.

Око сваке куће се налазе велики воћњаци, нарочито шљиваци, који у пролеће и лето својим зеленилом скривају сеоске куће. Куће и села се из даљине не виде, већ се распознају по зеленилу од шљивака. Више но и једна друга велика област на Балканском Полуострву, Шумадија је област шљивака. Шљиве се извозе суве и као пекмез. Од њих се справља ракија шљивовица. Има још и крушара и јабучара, али су ове воћке распрострањеније у долинама притока Западне Мораве и горње Дрине, које су изван домашаја хладне и суве кошаве. За исхрану свиња употребљавају кукуруз, који у новије време све више замењује жир. Пре Великог Рата свиње су биле врло важан део народног богаства. Екстензивно сточарство којим се раније бавило на великим просторијама, данас је сведено на планинска острвца и велике планине на Истоку и Југу: Стару Планину, Суву Планину, Копаоник, Златибор и т. д. На шумадијској се површи негују у великом броју најбоље расе говеда на Полуострву. За време лета она се хране на пашњацима са сочним биљкама, које су изгледа слађе и миришљавије него биљке на пашњацима северне и алписке Европе.

Зими се затварају у штале. Напослетку, има три области где се становништво готово искључиво бави виноградарством, где је најбоље грожђе и вино: околина Неготина (нарочито на брдима Локви, Високој и Балеју), Смедерева и крушевачка Жупа. Али винове лозе има мање но у вардарској области и области Јужне Мораве, јужно од Ниша.

Језерске обале у кртујевачкој околини. Језерски клиф и његова површ (Е).

Средства за исхрану су дакле у Шумадији разноврснија но у другим крајевима Полуострва. Исељавања овде нема, па чак ни из долина где густина земљорадничког становништва достиже сто становника на квадратни километар. Као да је створена да апсорбује сав сувишак становништва које се брзо умножава прираштајем и досељавањем.

Особити значај има планински масив Рудника. Он је највеће планинско острво које се диже из шумадијских језерских површи; централног је положаја у Шумадији; од њега земљиште на све стране пада. Као неку врсту чвора у Руднику представљају Велики (1170 м.) и Мали Штурац са превојем средње висине око ПООм. Од њих се звездасто разилазе дугачке косе и повијарци нарочито према Северу и Истоку, у слив крагујевачке Јасенице и њене притоке Сребрнице; само је на Југу делимице као засечен раседима и врло стрмим странама које пролазе изнад рудника Бездана; тако да су са њим једва у вези поједина узвишења која се јављају у атару села Мајдана. Између повијараца и коса који се пружају на Север, а нарочито на Исток, налазе се дубоке, уске долине врло стрмих страна. Сав тај руднички планински масив је и сада јако шумовит, а на Истоку према Страгарима је шума готово непроходна. Овде путеви и путање зарасту свакога пролећа због избијања нових младица и зато се тешко кроз овај шумски комплекс пробијати; и сељаци из околних села морају се у пролеће пети на највиша дрвета, да би нашли неко место у шуми куда желе отићи. Овде је буква главно дрво и поред ње јавор, јасен, дрен и т. д. Готово нема храста који је главно Дрво на површима Шумадије око Рудника, где чини гајеве или младе шумарице, које су избиле из старих корена. Сада се и у даљој околини Рудника ретко наиђе на столетне храстове, заостале и остареле представнике огромних храстових шума, које су још и почетком XIX века покривале већи део Шумадије. А Ами Буе је забележио да су у првим десетинама XIX века и ниже партије Рудника биле поглавито под храстовом гором. Од кад је она посечена, превладала је буква.

Кад се цео масив од Венчаца и Букуље на Северу па до Вујна и Јешевца, са Рудником као центром, замисли покривен густим шумама, као што је то било у почетку XIX века, онда је јасно да је тај централни део Шумадије морао бити њена главна природна тврђава; онај ко је невичан овом наирсканом, скривеном и густом шумом покривеном земљишту, H1гје се

смео у њега упуштати. И то је један од разлога што су овде поникла оба српска устанка у почетку XIX века. Ту је Орашац под Пресеком где је био састанак важнијих старешина и избор Карађорђа за вођу устанка; Топола Карађорђева престоница и центар акције Првог Устанка; манастири Вољавча и Благовештење у скривеним положајима, седиште Правитељствујушчег Совјета; село Мајдан, у чијој су околини били главни рудници за време Устанка; Горње Црнуће, место Милоша Обреновића, где се и сада налази његова стара кућа брвнара, шиндром покривена; Таково у коме је објављен Други Устанак итд. И доцније, у унутрашњем развитку, ова област око Рудника, до Груже и смедеревске Јасенице, играла је врло важну улогу: одатле су потицали народни покрети, којима је и била тежња да се ограничи самовлашће владара. Она је и сада центар Шумадије, и у њој је као кристал јасна државна и шира народна мисао.

Слив Тимока са Поречком Реком, Пеком и Млавом чини *Источну Србију,* која је у неколико одвојена од праве Шумадије.

Кад се идући железницом од Београда сиђе у моравску долину, угледају се одсеци на десној страни Мораве, изнад Ћуприје и Параћина, махом бели, састављени од кречњака али кавдто и од других стена. Тим одсецима, на десној страни Мораве, почиње источна Србија. Они су првобитно престављали расед или управо серију раседа, који се један на други настављају, почевши од Голупца на Дунаву па до Параћина и јужно од њега. Та серија раседа, у главном меридијанскога правца, дугачка је преко 100 км. Али то сада нису чисто раседни одсеци. Испод њих се јављају дебели складови неогених, махом слатководних седимената, који су кашто тако велике дебљине, да чине развође између река, као између Млаве и Мораве, између Ресаве и Мораве, где допиру скоро до 500 м. висине. Даље изнад моравског раседа и на Истоку од њега, јављају се обале и клифови засечени у кречњаке и у црвеном пешчару, и они управо сада чине поменуте одсеке, којима се источна Србија спушта у моравску потолину. Испресецани су пробојницама река које теку Морави, као Млаве, Ресаве, Раванице, Црнице са Грзом итд. Иза кратких пробојница долазе даље на Истоку потолине или котлине тектонског порекла, често са слатководним језерским седиментима; иза ових котлина настају преседлине, којима се прелази у централну котлину источне Србије, у *црноречки басен.*

Најлепша је од поменутих пробојница Горњачка Клисура Млаве; у њој. је манастир Горњак; она се од села Крепољина прошири у котлину Хомоље. По дну Хомоља се јављају слатководни слојеви са конгеријама. На Северу је котлина уоквирена Хомољским Планинама које су разбијене у поједине венце и врхове, а на Југу од ње се постепено диже површ Бељанице, јако уравњена, нагнута с Југа на Север, и избраздана вијугавим низовима од вртача и увала, које су се развиле на дну прекрасних долина, старих притока Млаве. Хомоље је шумовито и поглавито сточарски крај, област салаша, који се јављају изнад села, по планинама, и све су се навише пењали у колико је земљорадња напредовала а паше и ливаде сточара преобраћиване у зиратно земљиште.

Друга велика долина је Ресава, пространа, богата и густо насељена; типски земљораднички крај све до манастира Манасије, или управо до кратке сутеске између Маћије и Пасторка, кроз коју се пробија река Ресава. Продукти и начин живота су исти као у Шумадији. У вези је са великом производњом кукуруза гајење свиња у знатним размерима; шљиваци су онако распрострањени као у Шумадији; има више воћа него и у једном крају источне Србије. Од манастира Манасије који је у поменутој сутесци, настаје склоп ресавске долине у коме само овде-онде има иалучака, а изнад изворишта Ресаве је тврдо заграђен Кучајским Планинама од црноречке котлине. Исти је такав случај и са долином Раванице почевши од манастира Раванице на више. Међутим од Параћина, долином Црнице па затим Грзе, земљиште се пење на преседлину Столице и одатле слази у црноречку котлину испод Ртња. Исто се тако долином Моравице, од Алексинца, без већих тешкоћа долази у пространу

сокобањску котлину између Ртња и Озрена, такође покривену слатководним седиментима и са језерским терасама, које су тако добро очуване као да је језеро скоро отекло; из ње се врло лако улази у басен Тимока. Даље се од Ниша преко преседлине Грамаде слази у басен Сврљишког Тимока, који се такође одликује особито добро очуваном језерском пластиком.

Са више страна, дакле, воде из моравске долине комунизсације у тимочки басен источне Србије. Он је клисуром око Вратарнвде подељен на горњи басен, у коме је Књажевац, и на доњи и пространи басен Црне Реке, у коме је Зајечар. Оба дела се бдликују врло развијеном језерском пластиком, чији су седименти и терасе у вези са румунско-понтиским басеном. Оба су рударски крајеви са многобројним рудницима угља кретацејске или јурске старости; као код Вине, Вршке Чуке, испод Ртња и т. д. и са млађим терцијерним угљем на много места; северни део црноречке котлине богат је рудама бакра, као код Бора, затим слабим налазиштима злата, нарочито око села Глоговице; у песку Тимока има злата које се овде вековима испирало. Знатна је разлика између планина које су на Истоку и на Западу од Тимока. Прве се зову Стара Планина и чине део западног Балкана, састављене од разноврсних стена с Мало кречњака; велике области сточарског живота, нарочито крајеви Заглавак и Коренатац. Међутим су западно од Тимока кречњачке планине које имају облик кречњачких површи, као Тресибаба, Озрен с Девицом, Ртањ и Кучај. На њима су развијени облици и појави карста: реке понорнице или пониквице, вртаче, многобројне пећине; осим тога има преко десет леденица.

Дно црноречке котлине је већим делом састављено од еруптивних стена, поглавито од андезита, и скоро цело покривено дебелим слојем црнкасте земље, која је постала распадањем еруптивних стена. Један од напреднијих земљорадничких крајева у Србији, у коме је због пространих испаша и ливада на околним планинама развијено и сточарство; овде, као и у Ресави, има особито добрих пасмина крупне стоке. Северни део црноречког басена је брдовит; са вулканским купастим облицима врхова, зеленилом, доста плодан. На андезитским купама су ките од горе. Те су купе поређане на расeдима правца ССЗ.–ЈЈИ. Постале су махом акумулацијом андезита и местимично су још сачувале облик вулканских кратера. Најинтересантнији је низ таквих купа изнад Брестовачке Бање.

Црноречки басен, а нарочито његов планински оквир, чини утисак једнога од најлепших предела на Балканском Полуострву. Има једна црта велике и снажне лепоте, која нарочито пада у очи кад се са Столида и преко Страже слази у црноречку котлину. Томе много доприноси планина Ртањ (1560 м.) која се мирно диже са широке подлоге, гола, горостасна и заврши се скоро правилном купом Шиљка. Дижући се са преломима, напрасно изнад околине, изолован, он влада околином и изгледа као њен вођа и знамење.

И поред свега централишућег утицаја црноречке котлине, у неколико су од ње издвојене плодне подунавске равнице, као неготинска равница и кладовски Кључ, које са околним планинама Дели Јованом, Великим Гребеном и Мирочем чине неготинску Крајину, имућан земљораднички, виноградарски и сточарски крај. У неколико је издвојена и кратка долина Поречке Реке, чији е центар Доњи Милановац на Дунаву.

Планинска област између Поречке и неготинске Крајине била је до половине XIX века покривена непроходним шумама и слабо насељена. Овде е 1842. год. и после основано Петрово Село од црногорских досељеника, поглавито из Катунске Нахије, а око три деценије доцније Мироч, насељен по наредби власти из суседних села; а околна стара села су пружала све навише своје атаре и салаше, док скоро цела област није била подчињена људском животу и раду. Још и 1878. год., кад сам први пут прошао од Милановца Брзој Паланци, шуме су биле тако густе да се због њих, осим вијугавог пута, ништа није видело; изглед правих прашума, у којима, осим великих дрвета, букве, раста, јасена, липе и т. д. било врло много жбуња од љиљана или јоргована, дрена, павитине, и то их чинило непроходним.

Непролазност је повећавала једна нарочита појава. Овде често падају велики снегови. Има година када су куће до крова затрпане снегом и становници преко зиме с муком из њих излазе. Крошње од дрвета, немогући одржати огромне снежне масе, изломе се, падају и чине крш од грања. Осим тога их, тако оптерећене снегом, њиха кошава и дотле повија, док дрвета из корена не ишчупа. Тај крш од поломљених грана и стабала, поред ситнога жбуња и павитине, чини да пролазник на сваком кораку наилази на велике тешкоће и само се највећим напорима може преко њих и кроз њих напред. Даље, због знатних водених талога, овде шума брзо расте, путање и крчаници, ако се озбиљно не одржавају, зарасту после неколико година у младо буково шибље, павитину, велике купине, и не распознају се под изломљеним гранама и стаблима.

Овде је последње три деценије извршен тежак и велики рад крчења, нарочито око Петрова Села, Мироча и Голубиња. Површ Мироча сада изгледа као Шумадија пре 50 година: велике њиве, ливаде, нарочито око салаша, и између њих комплекси упитомљене горе; на свакој плећатој и заравњеној коси куће и зграде црногорских досељеника, често велике и лепе куће.

Особите је плодности и лепоте пространо земљиште на југозападу од Великог Штрпца, које припада селу Голубињу: најразноврснија шума и много миришљаво жбуње; присојно и заклоњено од кошаве те воћке особито добро успевају, затим цела поља под јагодама и купинама; ливаде су праве цветне, где се зеленило скоро не види од разних боја цвећа. Ретко сам где пролазио кроз жбуње и шуме у којима се тако разлеже од цвркута и песама птичијих као овде. Земља је карсна црвеница, добро наводњена, која житима, кромпиру и ливадама даје јаке сокове. Према осталом Мирочу ова партија изгледа као нека врста топлијег и жупног предела.

Источна је Србија снажно утицала на стварање српске државе у XIX веку. Насељена је осим ретког старог становништва досељеницима, нарочито Косовцима, у неким крајевима и Сјеничанима, поред поменутих Црногораца. У северном делу, до Ртња, има влашког становништва које је досељено из Алмаша, или је пребегло из Румуније због бојарског режима. Од почетка стварања Србије учествовали у свима ратовима, имају Исти начин живота и мишљења са осталом Шумадијом.

Босна је највећимс делом, као и Србија, ивична земља панонскога басена. Од Фоче, Сарајева и Бугојна земљиште је у главноме нагнуто са Југа на Север; према панонском басену теку све велике босанске реке: Дрина, Босна, Врбас, Сана са Уном. Али је по рељефу замршенија земља, према јасним и одређеним цртама земљишта у Србији. Осим Посавине око Брчкога и Шамца, која је у вези са Мачвом у Србији и представља пространу равницу, у осталој Босни превлађују побрђа и планинско земљиште и допиру до саме Саве. Таква је на крајњем Западу планина Прозара, затим Козара, Мотајица и Вучјак на Југу од Босанског Брода. Долине су поменутих босанских река уже, кашто почевши од Саве одмах улазе у клисуре, не одликују се онако пространим равницама које се са Севера дубоко у земљу пружају, као у Србији долине Колубаре, Мораве, Млаве и Пека. Ниједна од великих босанских долина не утиче онако централишући на највећи део Босне, као што је случај са моравском долином у Србији. Затим је у опште више планинска земља и планине су већих висина него у Србији. Босна је шумовитија но и једна друга земља Балканског Полуострва: од прилике онаква, каква је Србија била у првим десетинама XIX века. У Босни пада више атмосферских талога но у осталим северним земљама Полуострва.

Геолошки састав је врло карактеристичан. Поред Саве се јављају ниже Планине, језгра од гранита, кристаластих и палеозојских шкриљаца, као Прозара и Мотајица, које су сличне са Цером и Иверком у Србији и са суседним славонским планинама. Око њих належу и пружају се дубоко према Југу меке стене, лапори, пешчари, конгломерати, пескови,

терцијерне старости, који су јако еродирани а земљиште разуђено безбројним долиницама. Особито су важни олиго-миоцени седименти за које су везана најмногобројнија налазишта угља у Босни. Од прилике на упореднику Добоја почињу старије стене, серпентини и друге зелене стене са шкриљцима, лапорима, пешчарима, туфитима и лапоровитим кречњацима, у којима су овде-онде опет басени од олиго-миоцених стења са угљем, и такво земљиште допире до Сарајева. Оно је типски развијено у Централној Босни око реке Босне. Готово је у средини овога земљишта Маглај са карактеристичним купама од еруптивних стена. Иначе су еруптивне стене од много мањег значаја у грађи Босне но у грађи извесних крајева Србије. Највећа је њихова маса на Истоку, на самој Дрини око Сребрнице, где се јављају познате трахитне стене са рудама и минералним изворима. Осим угља, босански терени су нарочито богати рудама жељеза, и за њих је у Фојници, Крешеву, Сарајеву, Фочи и т. д. везана позната бсгсанска индустрија жељезних предмета.

То је Боена у правоме смислу; земљорадничка земља око Саве, а навише земља шума, сточарства и руда; јер навише су пространија поља врло ретка, и највећа су од њих: Спречко код Тузле, Сарајевско, високо-зеничко итд. Та зелена и шумовита Босна, богата рекама и изворима, престаје на јужној ивици Сарајевског Поља где се дижу Игман и Бјелашница, простране кречњачке висоравни херцеговачкога типа, а тако исто на Истоку Романија и Јахорина. На ЈЗ.-у је њена граница позната Иван-планина, преко које води жељезница из Сарајева у долину Неретве. На Западу права Босна иде даље од Травника и његове планине Влашића, обухватајући уздужну долину Врбаса; тек на левој страни Врбаса настају кршне, голе, суве кречњачке планине. У правој Босни има само овде-онде т.зв. плиткога карста, где мање или више танак комплекс кречњака лежи на непропустљивим стенама и у њему се поглавито развијају мали карсни облици без карсних поља. Међутим од планине Чардака и Радуше, на левој страни Врбаса, настаје дубоки динарски карст са пространим пољима.

У правој Босни се издваја њен средишни део око реке Босне, у главноме слив реке Босне, који ћемо назвати *Централном Босном.* Почиње на Југу Сарајевским Пољем, чије је дно око 500 м. високо а оивичено високим кречњачким планинама: Бјелашницом и Игманом» који се дуж једног скоро праволинијског раседа спушта у дно поља, код Илиџе, где су карсни извори Босне у тријаском доломитичком кречњаку; изнад Сарајева се диже Требевић од тријаских кречњака, а у залеђу сарајевске реке Миљацке виде се одсеци Романије, на којима преко шкриљаца леже кречњаци. У Пољу се скупља челенка од река које чине Босну: Жељезница, Миљацка, врело Босне, Зујевана и друге. Поље је отворено према Високом и Зеници, око којих има котлина динарског правца, са олиго-миоценским слојевима и угљем, и у томе правцу тече Босна. Ово је средњевековна област Врх-Босна, и у овом су крају развалине градова Бобовца и Ходидједа (у рачвама двају кракова Миљацке). Од Врандука почиње сутеска реке Босне, и, после једне кречњачке зоне, настају поменуте зелене стене и серпентини, долина се у неколико прошири испод Добоја, где је усечена у еоценским лапорима и пешчарима, а од Модрича река слази у ниско земљиште око Саве. Ово је шумовита и зелена Босна, као намрскана многобројним долинама речица, богата изворима. У јесен и зиму је често под маглама, противно сунчаној и отвореној Херцеговини. Села и куће су већином постали у крчевинама, а таква су и многа од оних по дну долина, јер су ове биле под луговима, који су крчени. Превлађују куће брвнаре, даском докривене, а по дну долина и котлина има их и од ћерпича.[15] Ни у једном крају Босне нису вере тако измешане као овде. Муслимани су најмногобројнији и они су знатним делом старинци. После њих долазе православни који су већином досељеници, и то поглавито из Херцеговине, од Санџака и Црае Горе; досељеници ове три групе чине већину православног становништва у Сарајевском Пољу. Католици махом не знају своје порекло и изгледа да је међу њима доста старинаца; има досељеника из Далмације.

Источни крајеви обухватају слив средње и доње Дрине од Осата до ушћа, горњи ток Криваје и Спречко Поље са Тузлом. У њима има делова који имају обласна имена. Тако је

Посавина, од Свилаје на Сави до Раче на ушћу Дрине, пространа равница која се наставља у Мачву у Србији; око Бељине и Јање је *Семберија,* равнице и побрђа налик на шабачку Поцерину. Са равницом око Брчкога, Посавина и Семберија су најбоље житнице Босне и шљиварски крајеви. Изнад Зворника је слив реке Јадра, који се зове *Бирач,* а између Сребрнице и Вишеграда, уз Дрину, настаје предео *Осаш.* У ове четири области поред знатног броја старинаца, нарочито муслимана, има доста досељеника из старовлашке Босне, од Санџака и из Херцеговине, чак од Пиве и Бањана. А знатан део становништва подринских и ваљевских крајева у Србији пореклом је из Осата, Бирча и Семберије.

Одавно је обраћена пажња да се не слажу геолошки терени с једне и друге стране Дрине.[iii] На десној се страни Дрине издижу из неогеног земљишта у Мачви најпре два гранитна језгра Цер и Иверак, преко којих са свих страна долазе метаморфни шкриљци и флишни пешчари. На Југу од Иверка настаје неогени басен Јадра, који је на Југу ограничен планином Гучевом. Довде нема слагања. Најпре на босанској страни нема ништа што би одговарало Церу и Иверку; место њихових старих стена овде се јављају дилувијални и неогени седименти. Преко пута од Гучева изнад Шепка диже се коса Градац, која орографски одговара Гучеву, али је нижа од Гучева, до 500 м., и састављена од терцијерних стена, нарочито од сарматских кречњака: нема старих стена, кварцевитих конгломерата, црвеног пешчара, кретацејских кречњака од којих се Гучево састоји. Ове разлике се могу објаснити великим раседом меридијанског правца, који се из панонског басена пружа уз долину Дрине и на коме су терме Ковиљачка и Радаљска; то је расед сличан онима у моравској долини. Дуж њега се спустило лево крило у Босни, и зато су овде старије стене потонуле у велику дубину. На спуштање и на размицање указује и Мајевица изнад Тузле, која је орографски у продужењу Јагодње и Соколске Планине, а сасвим друкчијег геолошког састава него оне. Док су Јагодња и Соколске Планине састављене од шкриљаца, пешчара, кречњака палеозојске и мезозојске старости. Мајевица је састављена поглавито од младих терцијерних стена из којих као *иаме* овде онде вире јурске стене. Све су стене интензивно набране, и борз имају чист динарски правац. Пластични глиновити шкриљци и лапоровит крзчњак, танких слојева, особито су згодан материјал за набирање, и борг су многобројне, збијене, врло оштре. У беличастим и модрим глинцима код Д. Тузле има соли, а у терцијерним слојевима знатних складова угља.

Мајевица и земљиште око ње, састављено од меких стена, необично је разуђено; многобројне узане ерозионе долинице, а између њих сплет од танких коса; у долиницама безброј речица, рекавица, слабог водотека али обично не пресушују. Све је зелено од култура а нарочито од шума лиснатог дрвећа, на првом месту букве. И пространо Спречко Поље испод Тузле чини утисак шумовите долине због многобројних лугова.

Јужно од спречке долине, преко Кладња и Олова до Сарајева и до Сребрнице на Дрини, настаје једна од најшумовитијих области, где су дрво и сувати главни извор људскога опстанка. Обрађују се једино подови изнад ргка, затим: заравњене, искрчене партије ло планинама. Махом су у крчевинама разбијена села ових области; мале групе од 10–12 кућа које су *4*–500 м. једна од друге удаљене; зову се често по именима задруга, а постале су дељењем задруга. Овога су типа и незнатне варошице Кладањ и Олово, у којима је једна мала ојачала и добила нешто познате турске чаршије. У селима као и у овим варошицама, од дрвета су и куће и стаје и чаршија; кашто су вајати, које овде зову колибе, лубом покривени.[16] Од Кладња на Југ почне превлађивати четинарска шума.

Издваја се у многоме околина Сребрнице или слив реке Крижанице, дринске притоке. Превлађују купаста брда од еруптивних стена. Распадањем пирита таложе се оксиди и хидрати жељеза. Око извора се виде дебеле инкрустације од лимонита и хематита; чести су дебели складови жељезне глине из које је добијен окер: најдебљи су на ушћу Мале Крижанице у Велику и испод познатих извора Малог и Великог Губера. Извори садрже

арсена, и та се лековита вода извози у знатним количинама. Сребрница је у тесној долини налик на Крупањ у Србији, али мало већа. Међу старинцима има их плаве комплексије; уз то има топографских имена саскога порекла, као Саска Река, Шпат, Кварац (брда) итд.

Старовлашки предели Босне почињу од Романије и Голе Јахорине на Југоистоку од Сарајева и пружају се уз долину горње Дрине и њених притока до планине Златибора; с њима чине географску и етничку целину старовлашки предели Србије од Голије до Таре. И ако је по правцу бора и планинских венаца потпуно динарскога типа, ово је земљиште у неколико друкчијег геолошког састава и друкчијих детаљних облика но динарски карст, који је на Западу од старовлашких предела. У његову саставу учествују палеозојски и верфенски шкриљци, тријаски кречњаци са серпентинима, јурске стене, и ретко где слојеви горње креде госавске фације. Карст је спорадичан, плитак, нема великих карсних облика. Више су распрострањене остале стене код којих превлађује механичко распадање. Локално је ово земљиште испресецано младим раседима и дуж њих су спуштене потолине, у којима су се образовала језера у плиоцену и дилувиуму; отуда по дну потолина има језерских седимената, а по странама *Језерска површ* са капама (1) од кварцевитог шљунка и од глине. Долине са меандрима усечене у језерску површ (Мачкат на Југу од Ужица у Србији).

језерских обала, као у пљеваљској котлини, испод Нове Вароши око Бистрице, у котлиницама Рујна изнад Ужица. Овде је осим тога пространа мачкатска површ покривена слатководном глином и кварцевитим шљунком, изнад којих су у странама Златибора усечене обале и клифови много старије језерске фазе, која одговара језеру панонскога басена. Иначе је ово област заравњених планина, Романије, Голе Јахорине, Таре, Поникава, Златара, Златибора, Муртенице, између којих су дубоке долине, зелена област, под пољима, ливадама, шумама, међу којима има и четинарских омара. Висина, шума и оштра клима јако утичу на људе и на начине њиховог живота и рада.

0 г асИпа

Речном челенком начета језерска обала (код Чајетине у југозападној Србији). А==Језерска површ; А1=Језерска обала.

У старовлашким пределима Босне и Савдака долина Дрине је главна артерија. Она почиње од става Пиве и Таре код Шћепан-Града или Градине, под којим: је Шћепан-Поље, састављено од оконгломератисаних облутака Пиве и Таре. Тог конгломерата има и низ Дрину, од села Хума до села Бастаха, и то су управо мала поља Горњег Подриња. Идући даље према Фочи, земљиште је састављено од верфенских а поглавито од палеозојских модрих шкриљаца, разуђено многобројним долинама са уским витким косама и осамљеним високим врховима. Скоро цело под шумом, у којој се где где у крчевинама виде ливаде и засејано земљиште. Дринска је долина друкчија од долина њених саставница Пиве и Таре. Није клисураста, стране се нигде не дижу врло стрменито нити су кршевите. Сваки час се на унутрашњој страни дринских меандра јављају мали кључеви, терасе, састављене од хоризонталних слојева кангломерата. Највеће су такве речне терасе Челиково и Бродско Поље изнад Фоче, затим Велико Поље изнад Горажда. Земљиште пребогато изворима: у долини Дриае се управо ређа извор за извором.

Долина Дрине је скровита, блажије климе, жупна, и противно њеним саставницама Пиви и Тари, у њој, испод Шћепан-Града, успева воће: крушке, јабуке, шљиве. Од великог је привредног значаја дуван чијим су низовима у позно лето већина кућа окићене. Управо су за физиономију земљишта карактеристичне башче и дуваништа. Затим се око Бастаха најпре јави кукуруз у малим размерама, затим све више, да у средњој Дрини, испод Осата, постане главна културна биљка.

Али није само дринска раван насељена и обрађена; и уз положите стране, често до *4*–500 м. изнад Дрине, виде се обрађени или уливађени пропланци и крчевине на којима су или крајеви села или поједине растурене куће. То је разбијени тип села Горњег Подриња, изузев нека која су смештена на ширим равнима око Дрине и збијенога типа (Брод, Устиколина, један део Осанице и Мравињака).

Ово је област православних и муслимана, и први чине већину становништва. Махом су пореклом из санџачког Старог Влаха, још више од црногорских Брда и црногорске Херцеговине; они су сишли Дрином у ову област, све до Гласинца на Романији. Противно њима, Муслимани су у огромној већини старинци, и они дају карактер китњастим турско-источњачким варошима целе области, нарочито Фочи, Вишеграду, Плевљима. Нигде се више ни у Босни нису у именима села сачувала имена старе српске властеле као у старовлашкој Босни, па било да су села названа по именима властеле, било да су властела названа по својим добрима (као што је то и данас случај у средњој и јужној Арбанији). Сада су већина тих старих села мухамеданска.

Босанска Крајина је била један од најзабаченијих и најнеприступачнијих делова динарске системе у току последњих векова. Од области на Југозападу, од Лике са Крбавом и Далмације, ограђена је врло пространим кречњачким висоравнима и гребенима, који су тешко проходни, као што су планине Грмеч и Пљешевица. И слаби путеви, који воде преко овог карста на Југозапад, излазе махом у море без правих пристаништа, на сењску обалу. Отуда се у Босанској Крајини не осећају никакви знатнији утицаји са Јадранског Мора, и ако је оно близу.[17] Даље је била вековима затворена и од Хрватске, Војничком Границом и Кордуном; било је једино исељавања на ту страну. Уз то је највећи део Босанске Крајине карсна земља, где карст изолује поједине крајеве и отежава промет; затим је испресецана кањонским долинама у главноме правца С.-Ј. као Врбасом, Саном, Уном, и те долине су као ножем усечене у површи, и скоро вертикалних страна, преко којих је прелаз врло тежак; напослетку је шумовита област: огромни шумски комплекс од Јајца до далматинске границе код Книна, који је такође отежавао приступ и везе. Ово је увек била љута Крајина на којој борбе вековима нису престајале.

У Босанској Крајини су се зауставиле многе српске избеглице од карсних поља западне Босне, од Херцеговине и остале Босне. И Турци су овде рају насељавали. Доста се православних повратило из Жумберка, од Лике и Далмације, можда још више Муслимана, нарочито бегова. Све су ове избеглице биле љутите и незадовољне; отуда се овде развио борбени тип и код Муслимана, нарочито код Срба. По општем расположењу нешто узани, стешњени, јер су вековима трпели, нарочито због многобројних малих бегова у Цазину, Кладуши, Крупи. Све се то скупило у овом љутом углу. Сирови, дубоко патријархални људи, врло простог начина живота: по материјалној култури спадају међу најпримитивније у нашем народу; али отресити и жустри. Били се и исељавали у току XIX века, нарочито у Србију, особито у подринске крајеве; у Лозници, Лешници, Липници итд. има мала од Крајишника, који су насељени под кнезом Милошем, а у Шапцу су познате многобројне крајишничке породице.

Већ за време аустријске окупације овај се крај одвезао и могао разманути, тим пре што су направљени врло добри путеви и добре везе са суседном Хрватском. Развио се у знатним размерама извоз стоке и шумске грађе. Сада има у Босанској Крајини живих трговачких места, нарочито Бања Лука, Приједор и Крупа. Развило се у великим размерима и печалбарство у Америку.[18]

Централни предео или Рашка

Обухвата врло високе земље у којима су развођа за сливове Јадранског, Егејског и

Црног Мора. Ова развођа нису увек планински венци, већ кашто равнице и високи басени и тиме је олакшан саобраћај између разних крајева централнога предела. У Рашку уврштујемо и суседне крајеве моравско-вардарске удолине између Ниша и Велеса, области око уздужног босанског пута до планине Златара и крајеве горњег Ибра и Лима. Из ових басена и долина лако се слази у моравску област на Северу и вардарску на Југу. Тако се она приближује Солунском као и Медовском Заливу. У њој се укрштају уздужни путеви са попрачним зетским и деве-баирским, који се везује за Цариградски Друм. Ово је најважније раскршће у унутрашњости Полуострва.

Рељеф је разноврснији но у Шумадији. Горње су партије долина Мораве и Вардара састављене од пространих потолина, нишке, лесковачке, косовске, скопске, тетовске и других, које су као и метохијска (слив Дрима), међусобно везане клисурама. Оквир већине од њих је састављен од кристаластих шкриљаца. Југоисточни део скопског басена као и новопазарски басен и долина Ибра, одликују се великим масама еруптивних стена терцијерне старости. На Западу и Северозападу метохијског басена дижу се одсеци од 700–800 м. висине, састављени од тријаских кречњака и шкриљаца алписког типа. Долина Лима је усечена између две високе кречњачке површи, које прелазе 1000 м. висине. Између ових басена и долина дижу се високе планине и масиви као Копаоник, Голија, Шара, Проклетије, скопска Црна Гора и други.

Већина басена централне области били су у плиоцену испуњени великим језерима, која су у почетку комуницирала кроз дубоке превоје и кроз старе прејезерске долине, затим су се на крају плиоцена распала у мања језера. Њихово дно је дакле састављено од језерских наслага и често на странама басена има тераса истога порекла. Они басени око којих су високе планине, одликују се још и великим плавинама или купама од наноса (тетовски басен), даље дилувијалним моренама и флувио-глацијалним шљунковима (басен Метохије и Рожаја). Широке долине, Топлица и део ибарске између Митровице и Рашке, местимично су покривене језерским и речним наслагама, више глином која је постала распадањем стена. Горњи слој свега овог материјала различитог порекла пргтворен је сарадњом вегетације и климских утицаја у хумус и црну глину, који су у басешша Косова и Метохије и у долини Топлице често знатне дебљине.

У климском погледу, басени Мораве и горњег Вардара једва се што разликују од Шумадије; скопски се басен одликује топлијом климом, нарочито топлијим летом, и у вегетацији се осећају слаби утицаји егејске климе. Поред тога, западни басени, косовски, метохијски, новопазарски и долина Лима и Ибра, одликују се већим количинама атмосферских талога. У неколико су преиначени и климски карактери годишњих доба. У косовском басену, на пример, лето је краће но у моравској и вардарској области. Овде врућине нису Несносне; па чак и у јулу и августу јутра и вечери су свежи. Хладне кише почињу по правилу крајем августа; небо је тада често наоблачено. Али у септембру и првој половини октобра, оно постаје ведрије, често азурне боје, и температура се каткад пење. Пространи хоризонат и оквир од високих планина: Шаре, Проклетија са смелим и назупченим врховима, са многобројним цирковима које су узскли стари ледници, затим Копаоника масивног и зеленог, чине да је косовски басзн једна од најлепших области на Полуострву. Зима је дужа но у сливовима Мораве и Вардара.

Најплодније су котлине Метохије, Косова, Тетова и Лесковца. Цереалије су главна производња као и у шумадијској области. Има и неких разлика. Паприка, под корм су кашто цела поља, чини важан део исхране становништва. У лесковачком басену прзвлађује гајење конопље. На заклоњеним странама басена Метохије и Тетова успевају многе врсте воћака, нарочито јабуке, крушке, кестен, који дају изванредне плодове; особито су чувене јабуке тетовке, затим бузлије око Пећи, које су тако нежне и провидне да им се кашто семе види. Мање су простране, али такође плодне, долине Топлице, мали ерозиони басени долине Ибра

и Лима, где се гаје цереалије, нарочито кукуруз; они рељефом и културом јако подсећају на подринске крајеве изнад Лознице.

Долина је Топлице, у кристаластим и другим меким стенама, од изворишта у Копаонику до ушћа, без клисуре. Широка, благих страна, нигде се стене не појаве. До половине страна обрађена, а на више под шумом. Обавијена у зеленило, и лети свежа. Од Плочника се прошири у најплодније поље широко два до три километра. Сада је људским радом претворена у један од најлепших вртова Србије. Представља тип долина старе српске државе, као и Ибар, Рашка, Лим, али је од њих пространија и плоднија. У њој има остатака из Немањина доба, из 12. века, нарочито Немањина црква Св. Николе, изнад Куршумлије, на једној стеновитој тераси Топлице, која се диже над реком 20–25 м.

Нови Пазар и горњи ток Лима (Полимље, између Плава и Андријевице, и лимска жупа, навише од Пријепоља), имају врло добре воћке, особито јабуке. Високе површи које растављају ове басене и долине, област су великих пашњака и ливада. У јесен се ту наилази на многобројне пластове сена, на хиљаде рогате марве, нарочито оваца. На високим планинама (Голија, Копаоник, Шара, Проклетије) пландују лети стада ових области и аромунских сточара који се сељакају.[19] Најбогатији и најмириснији пашњаци на Полуострву су они на јужним и западним странама планине Русулије, између Пећи и Рожаја.

Моравска област и Рашка имају једну заједничку особину. Земљорадња и сточарство нису једино средство за опстанак. У њима су најбогатији рудници на Полуострву. Пажљив путник се изненађује многобројношћу рудних жица и импрегнације, и старим рударским радовима на које се често наилази. Осим оних који се виде, још је више скривених. Кад ветар извали какво столетно дрво, испод њега се виде огромне масе троскве, покривене често слојем хумуса до 1 метар дебелим. И то научи проматрача да у многим хумовима, чији се састав не види од горе, разазна хумке од троскве, које се јављају по шумама од Рудника до Новог Брда и по северним крајевима Источне Србије. Руде су експлоатисали још Римљани, затим у Средњем Веку српска држава; тада су рудари били нарочито *Саси.* Најпознатије су рударске области биле: Ново Брдо (Monte Nuovo талијанских извора), у околини Косова и Копаоник са Сребрницом (Monte Argentaro). Обично су Дубровчани закупљивали руднике и њихове производе продавали у Италију. Према нашем садањем знању у моравској области има угља терцијерне, кретацејске, јурске и карбониферске старости, и богатих жица бакра, који се у великој размери експлоатише у источној Србији, нарочито у сливу Тимока (рудници Бор и Мајданпек). Пре Великога Рата је ова област отпочела да снабдева угљем друге балканске земље; бакар се извози изван Полуострва. Врло су распрострањене руде антимона и сребронoсног галенита. Тек су се почели експлоатисати рудници злата који су нађени у огранцима Карпата, јужно од Ђердапа (нарочито Глоговица), као и рудници жељеза у Копаонику. А готово су остали недирнути, због доскорашње турске управе, стари рудници Новог Брда и Кратова.

У овој је области био у Средњем Веку центар српске државе, која се звала Рашка, Расција западних извора. Наизменичне престонице ове краљевине налазиле су се искључиво у централној области: Рас (близу данашњег Новог Пазара), Дежева, Приштина, Паун-поље, Призрен и Скопље. Због историјске улоге и трагова српског средњовековног живота, централна је област названа *Стара Србија.*

Моравска је област доцније играла историјску улогу која се разликовала од историјске улоге централне области. Кад су Турци покорили вардарску и централну област, средиште српске државе се, од краја XIV века, померало северно од Копаоника и Јастрепца у моравски басен. Њене су престонице биле: Крушевац, близу става Западне и Јужне Мораве, затим Београд и Смедерево на Дунаву. У почетку XIX века, моравска област је играла другу историјску улогу. У њој је планула српска револуција 1804. године, формирала се нова

српска држава, моравска Србија, која се на махове увећавала до данашњег стања.

Вардарска или македонска област

Ова је област састављена од низа тектонских басена који се пружају дуж Вардара и његових притока. Ограничена је на Истоку родопским масивом, на Западу Пиндовим венцима. Област доње Струме на Истоку и Црног Дрима на Западу, са великим западно-македонским језерима, тесно је везана са котлинама Вардара и његових притока.

У морфолошком погледу нема знатнијих разлика између вардарских области и Рашке. Источни део вардарске области састављен је од кристаластих шкриљаца и гранита родопске системе, на Западу од кристаластих шкриљаца Перистера и Ниче, затим од пешчара, серпентина и кречњака пиндске системе. Западни део је највиши; многе планине: Перистер, Ниче са Кајмакчаланом, Стогово, Јабланица, Кораб, Бистра прелазе висину од 2000 метара. Многобројни басени ове области мањег су пространства него планине које их раздвајају; због тога она чини утисак планинске области.

Има разлике између басена западне Македоније с једне, и сливова Вардара и Струме с друге стране; они су растављени масивом Ниче, са врхом Кајмакчаланом, Добрим Пољем и венцем Бабуне. На Западу од њих је простран пелагонијски басен са Битољем, басен Морихова кроз који протиче Црна, басени Преспе и Охрида, Дебра и слив Радике, чија су дна веће висине но басени вардарске и струмске области. Преспански је висок око 900 метара. Кроз басене који се налазе западно од Битоља протичу Дрим и Девол, притоке Јадранског Мора. У потолинама су велика језера, Преспанско (дубоко 54 м.) са Малим Језером, Охридско (дубоко 286 метара), која су од утицаја на начин живота и рада овог становништва. Западни басени не припадају преиначеној медитеранској клими, већ мање више климском типу Рашке. Одликују се већим количинама кише и обилним снегом, свежијим летом, оштријом зимом, изузев дебарске котлине где се у неколико осећају утицаји јадранске климе. Планине које их окружују често су покривене шумом, противно оголићеним височима Вардара и Струме; на њима има и четинара, међу којима је нарочито карактеристична муника на Перистеру и другим планинама. У високим басенима у главном успевају цереалије. Воћке су у опште ретке; оне успевају у заклоњеним крајевима (околина Дебра), нарочито у долинама на Северу од Охридског Језера (околина Охрида и област реке Сатеске, која се зове Дебрца) и дају изврсне плодове. Овде је сточарство такође знатно развијено. Налазећи се у суседству два мора, две приморске области, јадранске и егејске, где има и зими испаша, ове високе планине су станишта сточара, који се крећу у приморја. Пастири Аромуни, Срби и Арбанаси, за време зиме силазили су и још слазе са својим стадима у низије Мусакије на јадранском приморју у Арбанији, и у равнице око Марице и трачко-македонског приморја, нарочито у солунску Кампанију.[20] Напослетку риболов у Малом Језеру, Преспи, а особито у Охридском Језеру, које је богато пастрмкама и јегуљом врло доброг квалитета, даје становништву знатна средства за живот.

Супротно високим потолинама на Западу, басени у долини Вардара и области даље на Истоку, нису једне од других одвојене високим планинама. Оне су међусобно везане, почев од Овчег Поља на Северу, па до доњег дела долине Струме и до Ђевђелије на Југу, и чине у ствари огромну потолину, највећу у центру Полуострва. Осим тога, њихово дао је све ниже у колико су котлине ближе Егејском Мору, и у тесној су вези са трачко-македонским приморјем, под чијим су јаким утицајем њихова клима и вегетација. Припадају типу преиначене медитеранске климе. Стране ових басена су потпуно оголићене. Готово нема пространих шума, чак и на високим планинама које раздвајају котлине. Глине постале од распадања не остају на месту. Стене су често оголићене. Изузев главних река, као што су Вардар, Струма, Црна, остале пресушују за време лета или се губе у песковитом наносу. Због ретких летњих киша усеви не успевају, ако се не наводњавају. Зато је наводњавање овде врло

стари и јако распрострањени начин рада. Канали за наводњавање, византијског и источњачког порекла, помињу се у повељама српских краљева Средњега Века под именом *водоваће* и *изводи (aquae ductus)* Има их и данас изведених, изгледа на исти начин као и раније, али лошије урађених. Канали за наводњавање су нарочито многобројни у басену Меглена северно од Водена, који даје редовно две жетве.

Услед свега горњега има разлика у врстама културе, у исхрани и начину живота. Области су Вардара, доње Струме и њихових притока par exellence виноградске области Полуострва. Пространа поља покривена маком замењују у неким крајевима цереалије моравске области. У басену Кочана и Винице превлађују пиринчана поља, лети огрезла у води која се на њих пушта, испарава и изазива болести, нарочито маларију. У околини Ђевђелије и у јужном делу тиквешког басена у велико се негују дудови за свилену бубу. Свуда се налазе пространи вртови са поврћем, нарочито са паприком.

Начин живота држи средину између живота у западно-македонским басенима и моравској области с једне и живота у трачко-македонском приморју с друге стране, приближујући се више овом последњем.

Историја и цео живот вардарске области били су под јаким утицајем физичко-географских особина. Она је великим делом нагнута према Егејском Мору, и вардарски путеви, као и данашња железница, били су од увек на Полуострву од првокласног значаја. На њих су излазили и још излазе попречни путеви као Via Egnatia и они који иду из битољског басена, преко Прилепа и Рајца, у долини Вардара. Овим путевима пенетрације, византијска култура, полазећи са трачко-македонског приморја, ухватила је по целој области дубоке корене. Њима су се такође распростирали из Солуна извесни чисто источњачки утицаји. Данас се у Солуну стичу разне струје медитеранске и западне цивилизације. Измењене услед додира са његовим левантинским, јеврејским и грчким становништвом, оне се одатле распростиру по вардарској области.

У великом моравско-вардарском пределу, Македонија је била јако подложна византијским утицајима, исто онако као слив Марице у источном или балканском делу Полуострва. Слабији су били утицаји који су се ширили са Севера на Југ, од моравске области и Рашке према Вардару. Они су се међутим стално осећали у току векова, благодарећи моравско-вардарској удолини, и још јаче од како је саграђена железница. Напротив, планинска и скривена област Преспанског Језера, нарочито њен јужни део, увучен у планине, био је основица и ослонац словенско-македонском краљевству, које се овде формирало крајем X века.

Сваки од три предела континенталног блока има дакле у себи једну област чисте или преиначене медитеранске климе. Даље су у центру и на Истоку сачувани трагови старе византијске цивилизације. На Северозападу, у динарској области, чији је приморски део најобешумљенији и најоголићенији на Полуострву, што је у вези и са медитеранском климом, осећа се утицај романске и талијанске цивилизације, измешане све више што се иде Југу са траговима византијске цивилизације.

Пиндско-динарска област

Ово није географска целина као што су централна или моравско-вардарска и источна или балканска област. Нема централне удолине која уједињава и изједначује, као што је моравско-вардарска, ни великих природних целина као доњодунавска плоча и слив Марице. Али су ове области геолошка и орографска целина. Земљиште је састављено од слојева који су много ближи, кашто и идентични са алписким. Даље, планински венци, заравни, високе платформе и удолине паралелни су са јадранском обалом, дакле, или правца СЗ.-ЈИ. или С.-Ј.

Њихови морфолошки елементи, нарочито карсни у динарској области, друкчији су но у осталим крајевима. Постоји, дакле, јасно изражена планинска целина. Напослетку, у близини Јадранског Мора, и врло високи пиндско-динарски предели одликују се обилним атмосферским талозима, нарочито у динарском делу. У Црквицама, у Боки Которској, пада 4640 т.т. атмосферског талога. Почев од пиндско-динарске области, количина тих талога стално опада у колико се иде на Исток, и тако се прелази у степску климу у источном делу доњо-дунавске плоче; количина атмосферских талога исто тако брзо опада и у Грчкој, источно од пиндских венаца.

Ова област, регионално схваћена, не поклапа се потпуно са динарским и пиндским масивима, како смо их на предњим странама ограничили. Мања је од њих. С једне стране је ограничена Јадранским: Морем а с друге низом уздужних удолина, које почињу заливом Арте и Јањинским Језером на Југу и завршавају се у љубљанској котлини на Северу. Од Јањине се наставља низ малих депресија и превоја, којима иде уздужни епирски пут, до околине великих језера западне Македоније, нарочито Охридског. На Северу од Охридског Језера, долина Црног Дрима се у главном поклапа са уздужним раседима Охрид-Дебар-Косоврати и чини источну границу пиндске области. Овај низ удолина, долина и превоја наставља се и даље према Северу. Од велике метохијске потолине он се продужава дубоким превојем Жљеба и малим беранским и белопољским басенима у долину Таре, Неретве, Раме и уздужног Врбаса, уздужним депресијама према Карловцу и Љубљани.

У овој планинској области има уздужних комуникација, само оне прелазе преко многобројних превоја. Њима се лако иде из Љубљане у Карловац и Огулин, одатле у Лику и Крбаву и у велика карсна поља Грахово, Ливно и Дувно у Босни. Доњом долином Неретве, ниских страна, долази се у Требињско, затим у Невесињско и Гацко Поље, а одатле у Никшићку Жупу и у долину Зете у Црној Гори. Други, краћи правци везују унутрашње котлине и долине динарске области: низови вртача и превоји, који се готово редовно налазе на крајевима уздужне осовине увала и кароних поља. Овим се уздужним комуникацијама динарско становништво од Карловца до Скадра мешало и добило један готово једноставан психички тип и један језик. Интересантно је да се кућа алписког типа распрострла из Алпа преко Крањске, преко Лике до у Босну. Комуникације и везе између становништва олакшане су у динарској области нарочито тиме, што скоро нема попречних, дубоко издубених долина, које би биле најтеже за саобраћај патријархалног становништва. Напротив, у пиндској области многобројне попречне долине су спречавале да се развије живљи саобраћај и мешање становништва у уздужном правцу, у правцу њене уздужне осовине. То је један од узрока због којих арбанашко становништво није постало једноставно као српско-хрватско становништво динарске области.

Од мањег су значаја за географску целину пиндско-динарског региона многобројни трансверзални путеви, поменути у једној од ранијих глава. Правца З.-И. или Североисток, они деле ову област на планинске партије које су ипак у неколико једна од друге издвојене. Њихова је главна улога у току векова била да вежу моравско-вардарску област за Јадранско Море. Показали смо да су трансверзалне комуникације имале у прошлим вековима важну улогу у трговачком и културном погледу. Напуштене за време турске епохе, а и доцније, оне су постале важни путеви миграција за динарско становништво, које се изливало у јаким струјама на Исток и Запад од највиших динарских гребена и површи. Када ови трансверзални путеви буду обновљени, што није тешко за савремену технику, они ће тесно спојити моравско-вардарску и динарску област. Тада ће ова последња изгубити много од своје садање индивидуалности и изолованости.

У околини Скадра и око Дрима једна од најинтересантнијих и највећих морфолошких појава на Балканском Полуострву, несумњиво је повијање Проклетија из динарског у северо-источни или *метохијски правац,* и такво исто повијање Паштрика, Коритника и Шар-

планине на Југу од Дрима, тако да се од Јадранскога Мора код Медове, па око Дрима до Призрена и Метохије, налази ниже земљиште уоквирено венцима оних напред поменутих високих планина. Између ових повијених венаца има низ потолина и спуштена зона око Дрима. Овим депресијама, којима је ишао зетски пут, подељена је велика географска целина западног дела Полуострва на динарску и пиндску област, и оне се разликују по извесним морфолошким и геолошким цртама, које су допринеле да се диференцира етнографски и историјски развитак становништва.

Динарска област
(Планина, Загора, Приморје)

Цела ова област, од Скадра до Љубљане, нарочито се одликује најразноврснијим карсним појавама, као што су *шкрапе, вршаче* које по правилу нису већег пречника од које десетине метара, затим *увале,* издужене утолеглице које ретко имају више од један километар дужине и на чијем дну има често више вртача, или још велики карсни басени, *карсна поља,* од којих једно (Ливањско Поље) достиже до 60 км. дужине и 10–15 км. ширине. Ретке долине на које се наиђе, удаљене једна од друге, усечене у кречњаку, облика кањона и сведене на ширину река, ишчезавају према карсним површима. Други речни токови, који се појављују на дну карсних поља и увала, губе се у понорима. Извори су врло ретки; они на које се наилази често излазе из пећина и имају особине воклиских извора. Простране области немају извора и речних токова. Људи и стока, нарочито за време лета, много пате због оскудице у свежој води. Још већа је незгода за усеве. Најпре због распореда атмосферских талога: највећа количина кише пада у пролеће, а преко лета, по три-четири месеца махом не падне ни кап дажди; почиње опет падати тек у јесен када су усеви сазрели. Даље, њиве се не могу наводњавати ни вртови залевати због карста, који сву воду прогута; и лети су суве не само долине (осим неколиких великих река) и јаруге, већ пресуше и извори, осим најнижих, нарочито поред морске обале и подморски извори; могло би бити наводњавања само кад би се вода дизала на велику висину и онда разводила.

Динарски се карст дели на област Планине, на Приморје (јадранска обала) и Загору, која је уметнута између ове две.

Област Планине (по народној терминологији Површ или Брда) обухвата највише динарске површи, између уздужне линије која на Истоку граничи динарску област и планинских приморских гребена који у главноме чине границу између Далмације и Босне; овде се могу уврстити и карсни гребени Ћићарија у северном делу Истре. Састављена је од низа површи, које се једна изнад друге издижу почевши од 850 па до 2000 м. висине. Изнад највише површи напрасно се дижу највиши динарски гребени и врхови: врхови на Проклетијама који прелазе 2600 м., на Дурмитору, Комовима, преко 2500 м., други који прелазе 2000 м. као на Маглићу, Прењу, Чврсници, Трескавици. У карсним се површима виде дубоко спуштена карсна поља: Планине и Циркнице (у Крањској), Лике и Оточца (у Хрватској), Ливањско, Дувањско, Купрешко, Гламочко, Невесињско, Гацко (у Босни и Херцеговини), Никшићско, Грахово, Цетињско (у Црној Гори) и друга, и њихово је земљиште често покривено језерским наслагама, ређе речним шљунком, не ретко великим масама црвенице *(terra rossa)* и других глина које су овде нанесене. Са највиших висова, нарочито у југоисточном делу области, спуштали су се некада ледници: њихове морене чине каткад праве амфитеатре, или су расуте по површима, у карсним улегнућима и на дну долина. Многобројни снежаници одрже се и до лета на највишим планинама, најмногобројнији у Проклетијама и Дурмитору.

Клима Планине слична је клими источних Алпа. Снег је обилан. Комуникације између села су зими готово прекинуте, нарочито између села и летњих станова или *катуна.* Употребљава се за ход по снегу врста *ски-а* нарочитог облика који се зове *крпље.* Усови нису

ретки, особито почетком пролећа најкраћег и најслабије израженог годишњег доба. Пошто се снег отопи, дрвеће и жбуње брзо озелени. За време лета, које је готово свеже, површи, врхови па и сама карсна поља су изложени сунчаним зрацима (присој); мало је осојних страна које би биле дуго под сенком, у хладу, као што је случај у дубоким алписким долинама. Пространи пашњаци и ливаде експонирани Југу, на далеко шире свежи мирис планинских трава. По површима, до највећих врхова, оживе *катуни,* у којима пастири са стоком проводе лето. Сеоско становништво и с једне и с друге стране планине пење се на сувате или „планину". На површима се напасају многобројна стада оваца, мање крупна стока. Али, летњу сезону знатно скраћују магле које већ крајем августа постају све гушће и непровидније, и брзо наступа хладноћа и падне снег.

Планине су, дакле, осим највиших врхова, *зелена зона* динарске области, противно *оголићеној зони* Загоре и Хумине, стеновитој и спрљеној, и противно далматинском приморју. Планине су покривене пространим листопадним шумама и омарима од четинара, нарочито до висине око 1600–1700 м. Крањски карст је једна од најшумовитијих области. Изнад горе поменутих шума простиру се пашњаци и алписке ливаде, по којима су катуни, који се у главном налазе на горњој граници шума. Око катуна се виде мала ражана поља, затим њиве са ељдом и кромпиром, каткад и мали вртови. Правих њива са цереалијама има на дну поља и увала; у Црној Гори па и у Херцеговини дно сваке вртаче је готово увек обрађено. Али земљораднички производи нису довољни да исхране динарско становништво. Оно продаје стоку и сточне производе да би купило жито, нарочито кукуруз, и то поглавито у Метохији, моравским: и панонским областима. Зато се у јесен срећу дуги каравани коња на путевима који се пеау из ових области према динарској, и носе у великим врећама кукуруз и пшеницу.

У Херцеговини народ разликује Хумину и Рудине, од којих прва знатним делом има особине Загоре, а Рудине чине прелазну област између Планине и Загоре.

Хумином се зову најнижи крајеви Херцеговине око Стоца, Љубиња и Љубушког. У ранијим временима називала се тако и цела област до Макарске. *Рудинама* се зове мало виши крај Херцеговине, од планине Гливе изнад Требиња до Кобиље Главе на Југу од Гацког, а у средини су му Билећа и Плана; њихов источни део је у Црној Гори и зове се Опутна Рудина.

Рудине и Хумина у целини су зараван, која степенасто пада према Јадранском Мору. Њихова површина се одликује многобројним *крашким кречњачким ршовима,* ретки су *већи гребени,* које бисмо могли назвати планинама. Између њих су *мала поља,* многобројна, са С.И. на Ј.З. степенасто поређана, тако да виша подземно у нижа отичу; затим многе увале, долови и растурене вртаче. Изузевши дно поља и увала и зоне флишних стена, сва површина, састављена од чистих једрих кречњака, начичкана је зупчастим стенама, главичицама од кречњака и искиданим кречњачким слојевима или плочама. Праве су шкрапе ретке али сва површина *шкрапасто* изгледа. Шиљасте стене непрестано из земље израстају. Томе је узрок начин ерозије у карсним областима. Нема водотека, вода употребљава п^рфртне у кречњаку и слазећи дуж @@. у дубине, раствара кречњак; *з^* 'ала глина бива махом у дубин*^ >днесена и отуда узму стене из\J4:: ' пукотина све више на површину|^| оијати, као да расту. Услед тога j^j;- Јласш *Рудине и Хумине најљући* к<^:j *и динарскоТ система,* уз то скоро Ј. :• оголео.

Овај љути карст^ гајбезводнија област динарскога система. Изузевши нека поља, у којима Ј^: речица (Дабар са Опачицом и Вријеком, Попово са Требињчицом, Кона^'/ ^ са Љутом и Никшићско Поље са Грачаницом), нема лети водотека ни у пољима а извори су ретки. Остало земљиште је без живе воде. Али има по шкрапастом карсту удубљења, излоканости у кречњаку, у којима се кишница скупља. Њих покривају плочама да вода не испари и зову их *дуиљетл каменице.* Оне овде одмењују снежанике Планине. По угледу на

природне каменице, ископане су и обзидане *чатрње* или бистијерне (Катунска Нахија) или густијерне (Конавли), у које се кишница хвата. Ако се у оваквим бунарима наиђе на изданску воду, зову их *иилеша* (Хумина) или пиштета (Катунска Нахија). Стока се поји на *локвама,* задниевеним вртачама у којима се држи атмосферска вода или на *ублима,* вештачким, подзиданим локвама. Већина села Хумине и Рудине има само овакву атмосферску воду. Уз летње суше пресахну ти природни и вештачки резервоари кишнице и многа села доносе воду на мазгама и коњима из даљине од 2–3 сата, и то са извора или пилета, који не пресушују. У Планском Пољу има такав бунар са кога око десет села лети воду доносе. У малом Кочеринском Пољу има неколико таквих пилета, око којих се лети искупе цела села и чобани са стоком, и отимају се око мутне и млаке воде. И у селу Забрђу, у рудинском крају Завођу, има извора, са којих лети воду доносе села 2–3 сата удаљена.

Сва вода која падне на овај љути карст штукне у поноре, издухе и пукотине, и дубоко испод површине, у пећинама, жуборе потоци и речице; негде сељаци слазе у поноре и лети воду захватају (јужном страном Гацкога, Ветрница у Поповом Пољу). У влажним годинама се дешава да та подземна хидрографска мрежа испуни у пролеће или јесен све пећине и навре кроз пукотине по тавану и странама њиховим и на површину; тада појуре извори из вртача и пукотина, као што се дешава у неким увалама близу Оточца (Лика) и у области Завођу код Билећа. У Плани су ми казивали да је вода једне године и по кућама почела избијати и поплавила веои део села, које је уували.

Хумина је најтоплији део Херцеговине, готово се изједначује са далматинском Загором. Лета су необично жарка и сасвим сува, зима је кратка, снег ретко падне и одржи се највише неколико дана. Пролеће и јесен су кишна времена. Често бура дува и местимице је врло јака. У Рудинама је клима оштрија, снег се хладних година одржи и преко месец дана, богатије су атмосферским талозима. Алије већи климски контраст између ових ниских области и Површи, где је клима сасвим оштра, атмосферских талога пада више но и у једној другој области Балканског Полуострва, снег пада и до 1,5 м. висине.

Хумина и Рудине су лети спрљене. Наноса и црвенице има само у пољима, вртачама и између стена; где-где црвеницу доносе у вртаче и згодна места између стена одакле не може бити изапрата. Поља су праве оазе у Хумини и Рудинама, у њима се сеје кукуруз, сијерек, просо и баг, затим дуван, све у мањим размерима; али и ова жетва није сигурна услед поводња, који рано с јесени наступају, а доцкан се у лето дижу. Дна већих вртача су такође обрађена. И поља и такве вртаче су *сувомеђинама* или *президама* исподељиване у многе парцеле, које су својина разних сељака. Ближе Далмацији превлађује врстаста култура: између искиданих кречњачких слојева има или је донесена црвеница, и то су уски обрађени појасеви.

И паше и ливаде сасвим слабе, јер их жарко лето спржи. Боље су прилике у Рудинама. Али су становници и једних и других морали тражити травније планине, и од давнине су заузели највише планине Херцеговине и јужне Босне. Хумљаке сам налазио на Чврсници с Пласом, Прењу и Глогову, Црвњу и Моринама, Лелији са Зеленгором, Трескавици, а има их и на Бјелашници и Битовњи. Као што је поменуто, Рудине су травније и они држе мало планина, поглавито Волујак с Маглићем. Поменуте планине су од становника Хумине, Хумљака, често 3–4 дана хода удаљене. Они аа њих са стоком излазе крајем маја, враћају се почетком септембра. Из Хумине према тим планинама воде преки путеви, који се зову *хумски* или *хумљачки путеви.* Ова њихова кретања слична су у неколико црновуначким сточарским сеобама.

И ако је геолошки састав доста сличан и постоји велика сличност карсних облика, *Зшора* и *Приморје* се знатно разликују од високих површи или Планине.

У *Приморју* и *Зaaори* превлађују ниже површи које се могу пратити од Истре па до Боке Которске. Местимице доста широке као на Истри и у околини Скрадина, оне се сужавају дуж приморских страна Велебита, Биокова и у Боки, где прелазе у уску терасу. Најпространија је *скрадинска површ,* која се констатује на далматинским острвима и острвима Кварнерског Залива. Од динарских планина скрадинска површ је одвојена високим и стеновитим одсеком.

Са скрадинске се површи издижу неколико планинских острва, као што су: Промина, Свилаја, Буковица. У њој су спуштене неколико плитких котлина, као Петрово и Косово Поље, Сињско Поље, Конавли, чије је дно састављено од неогених језерских слојева или од карсне глине. Далматински је део дисециран долинама Зрмање, Крке, Цетине и Доње Неретве; а део Истре долинама Раше и Мирне (Ouieto). То су плитки кањони усечени у кречњаку скоро до нивоа издани.

Скрадинска се површ спушта под Јадранско Море, и тај део Далмације је типски представник потопљене обале. Многобројни заливи који у ову обалу зупчасто залазе, првобитно су били долине и карсни облици, у које је ушло море Далматинска и кварнерска острва одговарају вишим деловима површине, чије су ниже партије потопљене под море услед спуштања. Због спуштања земљишта, јадранско се приморје одликује алињманоу, распоредом свих приморских облика у динарском правцу, СЗ.-ЈИ., богатом разуђеношћу и фином изрецканошћу обале. Све ове особине концентрисане су у Боки која се карактерише нарочито развијеном разграном изванредне лепоте.

Стрме стране високих динарских планина, које су у залеђу јадранског приморја, одвајају области са климом централне Европе од оних са медитеранском или преиначеном медитеранском климом. Ове су стране често јако примакнуте уз обалу Јадранског Мора; стране Велебита, Биокова, Орјена и Ловћена удаљене су од мора само неколике стотине метара, највише 2–3 км. Зона је медитеранске климе често врло узана. Прелаз од једног клиħ«жог типа у други напрасан је као ретко где на земљиној површини. Због овакве конфигурације земљишта јадранска средоземна клима се одликује *буром,* врло хладним упадним ветром, изванредне жестиае, који нарочито зими дува, у удариШ, на махове, са планина на Загору с Хумином и на Приморје; кад је слабија зове се *бурин.* Јадранска бура доноси не само хладноћу и мраз, већ она суши лишће воћака и каткад их чупа из корена. Она чак може да сруши куће од слабог материјала. Кад дува врло јако, дешавају се бродоломи. Јужни ветар *широко,* топао и пун влаге каткад је такође врло јак. Медитеранска вегетација може потпуно да успева само у заклоњеним деловима од буре. Ово су као нека врста оаза у приморју оголићеном, стеновитом, покривеном шкрапама и местимице скоро пустињског карактера. Такве су оазе Каштела (Sette Castelli, близу Сплита) приморје Сплита и Дубровника, удолине на Југу од Боке Которске и т. д. У овим плодним оазама и другим, мање фаворизираним, нарочито се гаје винова лоза и маслина. Приморско становништво добија поглавито риболовом, пловидбом и трговином потребне изворе за опстанак. Али ови су извори далеко од тога да буду довољни, зато становништво у масама емигрира, нарочито у Америку.[21]

Загора је најсиромашнија област на Полуострву. Налазећи се између Приморја и поменутих одсека, којима се завршавају динарске планине, у њој нема као у Приморју прихода од мора, нити од шума и од сточарства као у планинама. Она је скоро потпуно обешумљена и оголићена. Састављена од кречњака, голих, разривених, покривена шкрапама, у њој готово нема ливада и пашњака. Сточарство је незнатно, стока ситна. Земље за обрађивање има само на дну малих басена, у вртачама, увалама и неким флишним зонама, које *се* као дугачки појаси пружају у динарским правцу. У Загори, као и у Приморју, становништво скупља *terra rosse*-у иза сувомеђина или презида, које махом: нису облепљене малтером и често су поређане у облику амфитеатра на странама; то је *терасаста култура,*

иста онаква каква се сусреће у целом средоземном приморју. Пошто су земљораднички производи доста слаби, а и сточарски нису знатни, нема довољно средстава за живот, то све мушко одрасло становништво Загоре емигрира, такође највише у Америку; кашто без наде на повратак. -^-.у

Загора и приморска оWг могу се развијати само искоришћавајући свој приморски положај и нарМ; ^го правећи: од пристаништа економске излазе за балканско залеђе. Одсеч^; ;.;тотово потпуно политичким границама од овог залеђа за време млетачке в||j ;:<г, па све до свршетка Великог Рата, оне су биле и остале земље сиромашвW: без вредности, осим појединих градова, који ипак напредују (Сшхит, ДW'вник), нарочито после ослобођења. Ни обалска пловидба сама по себи, м<Wко разграната, не би могла оживети и дати економске снаге јадранском г^;?? 10рју. Она је постојала у свима временима и још се развијала последњих д^;/ -ана година, нарочито између далматинских пристаништа с једне, Ријеке ^'^.•,<ста с друге стране. И поред ових обалских пловидбених линија, Загора? "-'.-. Приморје нису могли да напредују.

Улога ових земаља последица је њиховог приморског географског положаја и веза са Западом. Јадранско приморје, од Трста до Скадра, окренуто је западној Европи, нарочито Италији. Према томе, пристаништа овог приморја су природом одређена да врше размене производа између Запада и континенталног блока Балканског Полуострва, као и да помажу ширење западне цивилизације. То је посредничка област између балканског континенталног блока и Италије. Најкраћи железнички пут који на Северу везује Београд и моравско-вардарску удолину са западном Европом, пролази или треба да пролази кроз Крањску и тршћанско приморје.

Области којима су пролазили стари и сада пролазе нови трансверзални путеви од Саве и Дунава према далматинским пристаништима, одликују се овим особинама: динарске планине се спуштају блажијим странама према Босни, а стране окренуте јадранским пристаништима су кратке и стрме. Лакше је, дакле, попети се из унутрашњости Полуострва на динарско развође, но пењати се почевши од јадранских залива уза врло стрме стране динарских гребена. Рељеф олакшава пренос тешких и гломазних производа унутрашњости према јадранским пристаништима. У Средњем је Веку он био повољан за пренос караванима. Модерна ће превозна средства олакшати и пренос еспапа са Приморја преко стрмних страна динарских гребена, који су окренути Јадранском Мору.

Железничка веза између јадранских пристаништа и залеђа није потреба само далматинског Приморја и Загоре, већ и унутрашњих земаља континенталног блока, које су сада с Приморја везане слабим и заобилазним комуникацијама без праве привредне вредности. Који би правац био најзгоднији за жељезничку везу? Ми при том мислимо само на најповољнији рељеф залеђа и на најзгодније пристаниште. Што се рељефа јадранске позадине тиче најповољније би линије биле долином Неретве (од Сарајева до Метковића), и долином Дрима; оне не изводе у најпространија и најбоља пристаништа. Таква је на првом месту сплитска лука са каштеланским заливом, најснажнији и најпривлачнији положај далматинске обале. На другом месту долази Бока као најзаклоњенији залив.

Пиндска област

Ово је најмања од великих природних области на Полуострву. Пружа се од Медовског Залива до залива Арте. Њена су источна граница: уздужна долина Бистрице у Македонији, басени великих језера западне Македоније и долина Дрима. Њој припадају, дакле, Арбанија и Епир.

Динарска и пиндска област сучељавају се око Скадра, и на то тектонско и орографско

сучељавање обраћена је пажња на предњим странама. Даље, овде се у Медовском Заливу сутичу два различна обалска типа: динарски или далматински и пиндски или арбански. Овоме припада обала од Медове до Валонског Залива; одатле почиње грчки тип обале. Од великог су морфолошког и антропогеографског значаја разлике између далматинске и арбанске обале.

Динарска обала одликује се позитивним померањима обалске линије, арбанска негативним. Даље су геолошке особине обала сасвим различне; динарска се састоји највише од чистих кретацејских и еоцених кречњака, залеђе арбанске обале је састављено од флишних стена и меких неогених слојева. Због друкчијих тектонских покрета и геолошког састава различне су морфолошке особине; управо постоји супротност између динарског и арбанског обалског типа.

Облици потопљене динарске обале строго зависе од копнених облика; они су дати или одређени пројекцијом изохипсних површина на морски ниво, оне изохипсе, до које је спуштање напредовало. Сваки облик динарске обале показује се као резултанта спуштања и конфигурације копна у дотичном нивоу спуштања. Тако потопљени облици динарске обале су особито добро конзервирани, јер су сасвим безначајне снаге које их кваре. Обала се састоји од чистих кречњака, који се највећим делом хемијски растварају, а много мање распадају; не образује се дакле растресити материјал, који би створио нове форме или затрпао и покрио облике створене спуштањем. Даље су реке у овој карсној области врло ретке: оне које постоје носе мало седимената тако, да и оне нису могле изменити облике који су резултанта спуштања и конфигурације копна.

Динарска обала је даље уздужна обала, и ово је од великог значаја за правац њених облика asталих спуштањем. Они су поглавито уздужни, обала је често на великим дужинама праволинијска. Спуштањем дуж уздужних раседа и потапањем развио се паралелизам појединих чланова, обала, острва, канала чак и полуострва (Стонски Рат). Гребени копна паралелни су са обалом и њима је она заграђена од своје позадине.

Поред спуштања на артикулацију обале утиче и ударна снага таласа, али она ствара сам:о мале облике. Као што је познато, њено дејство зависи од врсте стена и њиховог петрографског хабитуса, затим од пада слојева, као и од дијаклаза и њиховог правца; исто су тако од значаја правац и јачина ветра, који се често мењају. Комбиновањем ових утицаја постају многобројне мале обалске форме, као и мала и плитка удубљења и усеци, клифови, пећине и природни мостови; од нарочитог су интереса врло уски канали, често дуги до сто метара (на острву Локруму, на улцињској обали до Порта Милене итд.), који се пружају дуж дијастрома или дијаклаза. Ови мали облици дају динарској обали нарочиту лепоту, какву нема епирско-арбанска обала.

Динарска обала разликује се и тиме од арбанске, што је стеновита, гола, стрма обала.

Противно далматинској, пиндско-арбанска обала се пружа у правцу С–Ј до Валоне, одакле постаје опет правца СЗ–ЈИ, као и далматинска. Даље, на супрот далматинској, ова обала је већим делом жало, иза кога настају приморске равнице, уметнуте између брежуљака од неогених, поремећених и често набраних стена. Приморске равнице су састављене у доњим партијама од маринских седимената, преко којих долазе речне плавине и наноси. Из насутих обалских равница дижу се као острва поједини ртови и хумови, састављени од старијих стена, и допиру до обале чинећи оштре ртове, као што су: Родони, Пали, Лаги итд. Готово су све реке пружиле делте у море, нарочито Маћа, Арзен и Шкумбија. Између ртова и делти обала се лучно увлачи, и то су плитки лучни заливи арбанске обале. Дуж ње су честе лагуне, које су уским језицима од растреситог материјала растављене од мора; таква је драчка лагуна Кнета, и нарочито велика лагуна Краваста, између ушћа Шкумбије и ушћа

Семени. У свима прибрежним равницама ниво издани је врло близу површине, у баровитој равници на левој страни Бојане и лети само један метар испод површине. Већ у јесен издан се пење до на површину и инундира равнице. Између Скадра и Медове је томе узрок још и незнатан пад река богатих водом, као Бојане, Дрима, Кира и Ђадру, које у јесен излазе из корита и плаве равнице. Зато зими обалска равница Између Скадра и Љеша изгледа као плитак залив Јадранскога Мора, из кога се слично школјама дижу познати р.гзисгентни гребгни: Мал Ренцит, Мал Какаричит, Фуша Трушит, Мад Амлит и други. При томе поменуте реке, избијајући из клисура, таложе по Задриму и Забојани наносе велике дебљине, и услед тога су наступила померања ргчаих токова, нарочито Дрима и Кира; познато је померање дримског ушћа, који се некад уливао код Љеша, и то је корито напуштено, а главно његово корито постала је стара отока Дримац, која се улива у Бојану. Сличне су појаве проматрају у обалским равницама свих пиндско-арбанских река до Валоне. Напослетку, дуж ове обале, противно далматинској, нема острва.

Као што је поменуто, између прибрежних равница су брежуљци састављени од неогена. Тако је и даље на Истоку, удаљујући се од обале: најпре брежуљци састављени од плиоценог трошног црвенкастог пешчара и конгломерата и обраслих макијама; затим побрђа која се састоје од миоценског кргчњака сличног лајтовцу; напослетку, зона флиша, која је ерозијом дубоко и фино разуђена. Изнад флишног земљишта издиже се први бео гребен пиндске системе, од кречњака, врло стрм изнад Кроје и Тиране, и зове се Мал Дајтит. На њему је у најновије време констатована абразиона маринска тераса плиоценске старости.[iv] Плиоцен се пење до 600 м. висине. Арбанска обала и приморје су несумњиво област негативног померања морског нивоа или издизања земљишта, противно далматинској обали. Иза Мал Дајтита настаје сноп збијених планинских венаца, који заузимају простор до великих македонских језера и међу којима су најкарактеристичнији: Кунора у великој окуци Дрима у Дукађину, Ђаличе, Кораб глацијалне пластике, Јабланица и Томор изнад Берата; између Мал Дајтита и Томора пружа се на десној страни Шкумбије планина Крабе која одступа од пиндског правца, састављена од флишних стена, од ерозије као намрскана, а ерозијом је одређен и правац пружања њеног главног венца. Осим Крабе све су остале планине састављене од старијих стена, од разноврсних шкриљаца, пешчара, зелених стена и серпентина. У поређењу са динарском облашћу кречњаци не играју знатну улогу; изузев Епир, карсни су облици у пиндским пределима спорадични, готово безначајни за велике црте рељефа.

Правац бора и планинских венаца показује извесно одступање од пиндскога правца, почевши од реке Семени према Југу, нарочито у горњем току његове саставнице Осума у басену Колоње.[v] Северно од ове границе превлађује тектодски орографски правац С.–Ј., док јужно од Семени боре и гребени повијају на Северозапад, према Валонском Заливу, и вероватно се настављају на другој страни Отрантског Канала у Пуљи, у Италији. Даље, усред Арбаније, у горњем току Шкумбије, од Елбасана до развођа према Охридском Језеру и Дриму, има велика потолина, изгледа по свему младог порекла, која дели северне и јужне пиндске венце у Арбанији.

И. напослетку, противно динарској системи, ова се одликује многобројним знатним рекама правца И.–3., од којих једне, као Дрим или Семени са Деволом, просецају скоро све пиндско-арбанске венце; друге, као Маћа, Шкумбија и Војуша, све осим последњега који чини развође било према Дриму, било према солунској Бистрици и Пенеосу или Саламбрији; неке, као Ишми и Арзен, просгцају само приморски гребен Мал Дајтита.

Кроз ове попречне долине продире врло дубоко у унутрашњост преиначена медитеранска клима; где где као у Шкумбији осећа се до под развође река које теку у македонска језера; с том климом се распростиру далеко на Исток и медитеранске макије. А у њиховом планинском залеђу настају велике храстове и букове шуме, ливаде и пашњаци. Око

главних река, нарочито Шкумбије и Семени, им:а плодних равница и басена таласаста дна, слабо обрађених. Цела пиндско-арбанска област је бујне вегетације, зелена и повољнија за земљорадњу и сточарство него што се обично мисли. Али она има два велика географска недостатка. Осим особито дубокога и заклоњеног валонског пристаништа скоро нема другог правог залива; уз то је обала баровита. Због тога су отежани и поморски и приморски саобраћај. Затим је и пиндско-арбанска област по географском положају периферијска, изван главних уздужних комуникација Полуострва; од осталог је Полуострва заграђују високи ивични венци, преко којих су ретки дубљи превоји.

Због ових узрока, пиндска је област играла историјско-културну улогу од много мањег значаја но макоја друга на Полуострву. Она је наизменично била под утицајима Апенинског Полуострва и држава континенталног блока Балканског Полуострва. Овакав историјски развитак је у вези са двема особеностима њеног географског положаја.

На географској ширини Валонског Залива, између обала Епира и јужне Италије, море је сасвим сужено; то је Отрантски Канал, најкраћи прелаз између Балканског и Апенинског Полуострва. Кад се развије завојевачка држава на Апенинском Полуострву, код ње се појави тежња да завлада и Отрантским Каналом и да продре на Балканско Полуострво, било преко Валоне, било преко Драча. Такав је случај био са Римљанима, а и у Средњем Веку, са анжујском династијом. Римљани су саградили Via Egnatia-у, велики попречни пут који је, полазећи из Драча, пролазио кроз пиндску област и то готово њеном средином, и везивао је са Солуном и Цариградом. Благодарећи овом путу, она је била добила важност као транзитна земља.

Друга су географска особина утицаји које попречни путеви моравско-вардарске области имају на периферијску пиндску област. Два су нарочито била од историјског значаја: *зетски пут,* који се спушта са високих басена Рашке кроз долину Дрима према Скадру и Љешу;[22] други пут је део Via Egnatia-е, који преко Ћукса везује Охридско Језеро са долином Шкумбије и даље са Драчем. Чим се формирала једна јака држава у централном делу Балканског Полуострва, тежила је да продре кроз ову периферијску област до арбанашког приморја. Средњовековне државе, Византија, Србија и Бугарска, као доцније и Турска, успевале су, једна за другом, да завладају Арбанијом; трагови њихове владавине опажају се по неким: етничким: и социјалним цртама, које су се до данас одржале. Византија је оставила трагове своје цивилизације, нарочито у неким градовима и код аромунског становништва, које се и даље јелинизирало. За време византијске управе, драчка област играла је значајну улогу као гранична провинција и византијска баријера према српској зетској краљевини. Северни део пиндске областа припадао је у току векова српском краљевству, које је у XIV веку освојило и предео до залива Арте. Трагови ове српске управе одржали су се у становништву и географској номенклатури, поред старије словенске номенклатуре и старијих утицаја који датирају од досељења Словена; у току последња два века иселило се из средње Арбаније у дебарску област и око реке Радике доста српског становништва, које је у Арбанију дошло јамачно за време српске владавине. Али, епирско-арбанашке области су се највише измениле за време турске управе. Већина арбанашког становништва је примила Ислам. Међутим, северно од Маће па до Проклетија, арбанашки *фисови* живеж су скоро независно од турске управе; они су тада ојачали или се изнова формирали често, прожети српским елементима. Јужно од Маће, учврстио се средњевековни феудални систем, режим муслиманских бегова, који су се скупљали и живели у варошима: Тирани, Елбасану, Дебру, Аргирокастру. У јужном делу области, осећа се утицај грчке цркве и грчког национализма, нарочито ојачавани утицајем јелинизираних Аромуна. Они су у турско време постали најактивнији трговци у пиндској области, у варошима и многобројним привременим тржиштима. Напослетку се на епирско-арбанашком приморју наилази на многе манифестације трговачког и поморског рада јужне Италије, мање цивилизоване него што је северна, која је распростирала свој утицај на динарско приморје.

Цвијићеве напомене	Напомене приређивача
[ii] M. Newbigin. Geographical aspects of the Balkan Peninsula, London, 1916. [iii] J. Cvijic, Die dinarische-albanesische Scharung. Sitzungberichten der keis. Akademie der Wissenschaften in Wien. Bd. CX. 1901. [iv] E. Nowack. - Morphogenetische Studien aus Albanien. Zeitschrift. d. Gesellsch. f. Erdkunde, 1920, с. 90. E. Nowack. – A Contribution to the Geography of Albania, The Geogr. Review, October 1921, с. 535. [v] Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније. КњигаШ. Београд 1911. ст. 981.	[2] Далековида Цвијићева идеја о претварању Мораве и Вардара у јединствен пловни пут од Дунава до Егејског мора повремено се оживљава и након другог светског рата. Планери и хидротехнички стручњаци лако доказују изводљивост, па и рентабилност изградње аовог пловидбеног правца. [3] Данас се не може тврдити да је Ријека пристаниште и за Београд. Откако је 1976. године пуштена у саобраћај железничка пруга Београд — Бар, најважнији поморски излаз за Београд постала је лука Бар. Према њој гравитирају не само Београд, него и 50% територије Југославије. Босански и епирски путеви данас тако рећи и не постоје. Босански пут до Цвијићевих истраживања заиста је везивао Скопље, Косово и Метохију са Сарајевом. С престанком турске власти у Босни и Херцеговини престаје и потреба везивања турске престонице са Сарајевом. Готово у исто време почињу да се граде железничке пруге и друмови дуж проходних долина, махом у правцу север—југ и запад—исток (долинама Јужне, Велике и Западне Мораве, Саве, Ибра, Вардара, Нишаве, Марице и Струме). Босански пут „дијагоналног правца", који је служио караванском саобраћају, водио је преко висоравни, планина и превоја, подаље од привредно развијенијих и гушће насељених подручја. Самим тим што је служио караванском саобраћају, он је морао замрети увођењем знатно ефикаснијег железничког и друмско-моторног саобраћаја. Епирски пут такође је скоро заборављен, бар његов сектор од Превезе и Јањине ка Битољу. Откако је 1912. године државна граница између наше земље и Грчке повучена у близини Битоља, престала је готово свака саобраћајна веза овим правцем између Епира, западног дела Егејске и јужног дела Вардарске или данашње СР Македоније. У међувремену Битољ се преоријентисао на железничке и друмске везе са Солуном преко Лерина и Водена.

	[4] Пут Битољ—Елбасан, као део некадашње #, није данас онако прометан као у време Цвијићевих истраживања. Истина, тим правцем и данас води пут, али односи између наше земље и Албаније су захладнели после познатих догађаја из 1948. године, што је довело до свођења саобраћајних веза на веома скромне размере. Срећом, августа 1986. године, предата је у саобраћај пруга Скадар—Титоград. Тиме су се албанске железнице, први пут повезале са европским железничким системом и то преко територије наше земље. [5] Цвијићева оцена природне проходности и предности овог над свим травсверзалним правцима западног дела полуострва сасвим је умесна. На жалост, политичко-историјске околности до сада су спречавале остваривање идеје о изградњи најважније балканске трансверзале, такозване трансбалканске железнице, која би избијала на Медовски залив. [6] Што се тиче трговине, Далмација и северни део Епирско-албанског приморја нису више оријентисани ка Ријеци и Трсту. За протеклих шест-седам деценија оживели су Сплит и Шибеник, у најновије време и Бар. Захваљујући железничким везама са дубоком унутрашњошћу, ови градови постали су значајна гравитациона средишта и крупни трговачки центри. Поготову се Епирско-албанско приморје више не оријентише у трговачком погледу према Ријеци и Трсту.. [7] Река Лаб данас не раздваја „динарско од косовског" становништва. Демографске и популационе промене временом су довеле до ширења албанског живља готово по свим деловима Косова. [8] Данас се не запажају „у најизразитијем облику" ни старо балканско сточарство, ни сточарска кретања. Време патријархалног живота и племенско уређење тгис^е су ишчезли готово на читавом полуострву. [9] Помаци са Турцима данас не чине већину становништва у Родопима. Од

	Цвијићевог времена до данас иселио се велики број Турака, а населило много Бугара у бугарским Родопима. У источном делу СР Македоније остало је мало Јурука и још мање правих Турака. Македонски живаљ потпуно је превладао у томе делу Родопа.
	1° Откако су 1912. године повучене државне границе између Грчке и њених суседа, престало је ово сјављивање стада оваца са Пиндског и Родопског масива на зимске испаше по Трачко-македонском приморју.
	и Ова тенденција као да се изгубила после I светског рата. Након грчко-турског рата 1922. године, пребегле су из Мале Азије стотине хиљада грчких избеглица. Оне су се плански насељавале по периферији Атине и других градова и по плодшш котлинама Егејске Македоније.
	1[2] „Арбанаси" данас насељавају и плодне котлине (Косовску, Метохијску, Полошку, па и Скопску).
	1[3] Аромунски пастири временом су ишчезли готово свуда на полуострву, а нарочито у простору бугарске Старе планине. Томе је нарочито допринела колективизација у пољопривреди на тлу Бугарске.
	1[4] Шопи или Торлаци углавном су престали да иду у печалбу, поготову из бугарског дела Шоплука у Србију. Последњих деценија ојачале су миграције према најближим градовима.
	1[5] Куће брвнаре, даском покривене, још се одржавају, мада су све ређе.
	[16] Олово, Кладањ и села око њих битно су изменили физиономију: куће, стаје, привредне зграде и чаршије нису више само од дрвета; очувала се само по која дрвена грађевина.
	[17] Данас преко Босанске крајине воде значајне железничке пруге (унска у меридијанском и Бања Лука—Добој у упоредничком правцу), магистрални пут АВНОЈ-а и бројни регионални путеви, махом

	асфалтирани. 1[8] Одлазак печалбара из Босанске крајине у Америку одавно је престао. Седамдесетих година овог века настале су прилично масовне миграције радне снаге на привремени рад у западноевропским земљама. Већи број Крајишника одлази на рад и у СР Словенију. 1[9] Аромунски сточари ишчезли су између два светска рата са Голије, Копаоника, Шаре и Проклетија. [20] Силажење споменутих пастира у равнице албанског, трачко-македонског приморја, у Солунску кампању и слив Марице престало је још 1912. године. [21] Престало је емигрирање становника из Загоре у Америку. Данас они одлазе на привремени рад у западноевропске земље, или се спуштају у оне делове приморја који се брже развијају у индустријском и туристичком погледу. [22] Зетски пут више се не спушта са високих басена Рашке и долином Дрима према Скадру и Љешу. Он је замро после првог светског рата, а поготову након 1948. године када се Албанија на тој страни готово херметички затворила према Југославији.

Трећи део:
Географски утицаји и интервенција друштвених елемената

Један од најзаплетенијих проблема, у коме се није дошло до прецизних резултата. Јер су човек и људске групе изложене најразноврснијим утицајима, који често дејствују у исто време; тешко их, кашто немогућно, једне од других одвојити, и још теже одредити аликвотни део или праву меру свакога од њих. Најсталнији је, непрекидно дејствује на људе и људске групе утицај географске средине, као такве, затим својим продуктима, разноврсним везама са околним географским срединама; њен је утицај јачи што су људске групе примитивније, више везане за земљу и природу. Али, и ако је утицај географске средине несумњив, он није увек исти. Поједине људске групе кашто на различан начин реагирају на исту географску средину; то се нарочито јасно види ако нов народ друкчијих особина дође у географску

средину, где је раније становао други народ. Осим тога, утицај географске средине не остаје исти, ако се промени светски положај извесне земље, као што се на пример променио значај медитеранске области после изналаска поморских путева за Индију и Америку или као што се наново изменио од просецања суједке земљоузине. Даље је од великог значаја настројеност извесне историјске епохе, њен дух, смисао, идеал, и та се настројеност готово на исти начин осети у сасвим различним географским срединама.

И напослетку, и ако не на последњем месту, у све се меша људска узнемиреност и незадовољство, који се развијају без везе са географском средином, у свима географским срединама, и као нека врста моралне оструге чарну људе и људске групе и нагоне их на рад и стварање, на зло и добро, једне у већим а друге у мањим размерима, једне на један друге на други начин.

Седма глава:
Географски утицаји

Непосредни утицаји географске средине. – Посредни утица/и природне средине. – Поређење Далмације и Норвешке. – Положај Данске међу северним земљама. – Географске особине које одређују народне покрете. – Мењање географске средине и њених утицаја.

И поред све заплетености проблема има географских утицаја који се поуздано могу утврдити, и њих смо често помињали на претходним странама. Ја полажем: највећу вредност на те сигурно доказане географске утицаје. И кроз сва даља излагања, и ове и Друге књиге, провлачи се као црвен конац праћење утицаја географске средине. Али је потребно рашчланити тако компликовани појам као што је географска средина и класификовати њене утицаје. То ћу покушати да изведем у овом: одељку.

Прегледајући сва своја проматрања и резултате, изгледа ми да се могу разликовати три групе географских утицаја: непосредни утицаји географске средине; њени посредни утицаји; географске особине које утичу на кретање људских група.

Непосредни су утицаји географске средине: утицаји земљишта, климе и атмосферских појава (релативна влажност ваздуха, карактер ветрова, топлотне и светлосне појаве) на физиологију и психологију човека. Само они утичу непосредно на људе, без посредовања и суделовања социјалних фактора.

Такви су утисци које на човека остављају високе планине дрских врхова и вглике површи широкога хоризонта, море и његове огромне површине мирне или узбуркане таласима, призори који изазивају емоције и мисли; простране и плодне равнице које развеселе и расположе сељака; карст са пећинама, безданима, понорима и рекама, које се губе и поново се јављају и чине утисак тајанственог и непознатог. У областима које су као склопови, у дубоким долинама, човека обузима осећање усамљености. Сасвим су друкчији утисци које оставља таласаст предео са витким облицима и зеленим и насмејаним долинама благих страна. Сваки од ових предела са својом нарочитом физиономијом, оставља трагове у души људи који их свакодневно посматрају.

Несумњиво је да клима још јаче утиче. Има климских утицаја који се манифестују на физиолошком животу, нарочито на функционисању плућа, срца и мишића, а преко њих утичу на психичка расположења; има покушаја да се они научно фиксирају, и у томе ће се поуздано успети.

Много је теже ухватити и изразити непосредан утицај климе на психички живот, на емоције и начине људске активности, који се толико са климом мењају. Нема сумње да на људе дејствује ведрина и провидност неба, или небо са лаким облацима светлих одблесака, величанственост и боје при заласку и изласку сунца, облици и боје облака, променљиве нијансе боје река, језера и мора, речни токови са својим меандрима који као да се одмотавају и на далеко као змије вијугају кроз поља и њиве. На људе утичу разнолики изгледи природе у току годишњих доба, разноврсност и богатство цвећа, листопадне шуме са великим крошњама, или четинарске, крстате, увек зелене, са много правилнијом и финијом архитектуром и врховима који се као стреле дижу право у небо, или шуме медитеранског дрвећа и жбуња са ниским чворновитим стаблима и квргавим гранама.

Од ових призора једни узбуђују и узнемирују људе, други их развесељавају, неки пробуде у њима узвишена осећања, од других осећају као притисак, замореност и изнемоглост. А сви скупа несумњиво изазивају емоције, које доприносе да се формирају основна осећања, укус и начин људског мишљења.

Познат је утисак који чине на људску машту земљотреси, вулкани и ванредне климске појаве: буре и олујине праћене мећавом, огромним пљусцима, крупним градом, и брзе и силне поплаве река које плавећи руше и уносе трепет у људе.

Бескрајно су разноврсни утицаји климских појава на свакодневни живот: променљив састав атмосфере, влажност која свуда продире, чила свежина, несношљива и загушљива топлота; и због њихове променљивости и смена учини се као да је и атмосфера обдарена осетљивошћу. Она мора знатно утицати на људску осећајност. Опште су познати они наступи, код неких тако чести, при којима се људи осећају као остављени од целог света и усамљени, и она бескрајна туга која се, као што се то каже, на срце свије; затим противна осећања задовољства самим собом и поверења.

Али, ова осећања варирају код сваког од нас, и тако настаје тешкоћа, готово немогућност, да се јасно разликује део који припада атмосферским утицајима, и онај део проузрокован осећајима који из нас самих полазе, или од наших органских диспозиција. Осим тога, испитивач, путујући кроз неки предео, преноси своје, оно што он осећа и доживљава, на становништво, претпостављајући да се и у њему то исто дешава. Изложени смо дакле многим погрешкама и заблудама.

Посредни утицаји природне средине осећају се врло јако на материјалном људском животу и тиме посредно утичу на велики број психичких феномена. Њих је лакше ухватити но директне утицаје; али они су преплетени са социјалним дејствима, од којих их је често врло тешко издвојити.

Посредни утицаји географске средине су многобројни; то су управо сви природни извори једне територијалне средине које човек искоришћује: богатство земљишта и свега што има у његовој унутрашњости (угаљ, петролеум, руде, со), орућа земља и храњиве биљке, шуме, пашњаци, производи мора, језера и река и њихова пловност, искоришћавање оних олакшица којих има у рељефу ради комуникација, све врсте материјала за конструкцију, за гориво и т. д. Ови природни фактори несумњиво одређују човеков материјални живот до детаља. Они се осећају на типовима насеља, на свима врстама зграда, на занимању, облицима економије и начину живота; на храни и оделу, на локалним и обласним комуникацијама; чак на везама између људи, јер није без значаја за социјалне везе да ли људи највише времена проводе у својим становима, или су већи део времена на пољу, на улицама или на „пијацама" или другим отвореним просторима. Од коликог је утицаја на становништво једна земља богата церелијама, угљем, петролеумом, жељезом! Колико гладне године крену становништво на далеке миграције!

Мало пре смо јако ограничили вредност испитивања о непосредном утицају географске средине на осећајност и унутрашњи ритам код људи, и ако тај утицај несумњиво постоји. Како да се он издвоји од осталих утицаја, који се врше на човеку, тако да се може означити као специфични утицај природне средине? Осим тога, којом се методом може јасно представити посредни утицај географске средине и одвојити од социјалних ефеката, с којима је често спојен?

Као да се то може постићи проматрањем становништва удаљених области које живи под сасвим Друкчијим географским приликама; при томе треба узети као предмете испитивања оне етничке групе које су остале везане за природу, примитивне или патријархалне, на којима се нису извршили утицаји нове изједначавајуће културе, нарочито не оне дубоке измене живота које долазе са фабричком индустријом. Поред непосредног проматрања, врло је корисно проучавати етнографске музеје тих земаља, јер су у њима скупљени и могу се у исто време проучавати сви предмети материјалне културе, и садашње и раније; у њима се најпре дође до синтезе о утицају географске средине на главни правац културног развијања неке етничке групе. У крајевима одмакле цивилизације ти музеји су главни извори за проучавање старијих стања.

У томе сам смислу лета 1907. г. правио једну врсту профила почевши од Далмације до Тронтхјема у Норвешкој. Кад се обрати пажња, види се утицај географске средине на човека у свакој од земаља, и у појединим њиховим крајевима, који леже на том профилу. Особито је интересантна супротност између целокупне природе у Далмацији и у Норвешкој са острвом Ригеном или Рујном; медитеранска и северна клима, Норвешка шумовита земља, Далмација гола и кршна; вегетација и култура земљишта скроз различне; мора друкчија. То је утицало на развијање друкчијих способности, специфичних начина рада, специфичних предмета материјалне културе и натеривало да се дар инвенције развија у различном правцу. А има једна географска особина у којој се Далмација и Норвешка слажу: знатна артикулација обала, и она је била узрок развитку гусарства и истих народних особина, које од њега потичу, наутичка смелост, смисао за поморске авантуре. Кад се неколико од географских особина северних земаља с једне стране а Далмација с друге стране нарочито истакну, то шта више баца светлост и помаже објашњењу познатих разлика у карактеру између северних и јужних народа. Ево неколико таквих проматрања.

Далмација. – Највећа противност северним земљама. Ведрина и сунчаност: све јасно и светло. Земљиште показује разговетне, оштре линије, тим више што је голо те се свака бразда води.

Боје при изласку а нарочито при заласку сунца на мору: оно се прелива црвенилом разне интензивности, блиста, трепери као жеравица; голи кречњачки гребени у залеђу мора, који су преко дана бели и сури, пред вече се превуку провидним црвенилом; а мрачне су и дубоко-црне друге партије мора и копна које не додирују сунчани зраци.

Лепоту повећавају стеновите изрецкане обале са оштрим ртовима и малим интимним затонима. По њиховим стрмим обалама су пећине, као Модра Спила код Дубровника, слична оној на Капри, са клифовима импозантне висине, и са рикавицама чији је доњи отвор у ниво-у мора а горњи високо на обали: усталасана вода шикне кроз доњи отвор и избије кроз горњи. У крајњим угловима обалских пећина, таласи компримују ваздух, и кад се повлаче настају кашто пуцњи као топовски. Овде су разноврсније игре таласа и многоструčнији њихов шум него на жалу или на ниској пешчаној обали. Боја воде око обале ванредне лепоте и шаренила, као мозаик смењују се плаве боје разних нианса са црвенкастом. Под обалским клифовима и у пећинама, због разног састава дна и рефлекса зракова, боја воде је плава, зелена, као бисер, црвенкаста. Није чудно дакле што свет далматинскога приморја има смисла за облике и боје.

У овом приморју се зна да необично плахи ветрови, бура и широко, утичу на људе и њихова расположења, нарочито широко. Кад он у приморју влада, не само да све овлажи, већ тада избијају и све притајене болести, а клице зловоље развијају се нагло, те се тада догађа највише свађа и неразумних и нервозних поступака. Тада се каже: „проклети широко".

Медитеранска вегетација махом не допире даље од обале него који километар и ретко више од 200–350 м. висине: на првом месту шуме од маслина, маслиници, бајами или бадеми, виногради, палме разних врста, витки чемпреси који овде особито добро успевају, пиније, медитерански борови, разне врсте алоја и т. д. И затим на странама настаје појас ретке вегетације кроз коју се беласају кречњачки кршеви; овде превлађују медитеранске макије, увек зелени жбунови, смрековина, сомина, вреска и т. д.

Изнад ове приморске медитеранске зоне угледају се голи и кршни гребени Загоре и Херцеговине, који с мора очајно изгледају. Али у ствари нису само такви. Кад се у њих уђе, наиђе се и на питоме карсне увале и поља која су махом и добро обрађена и густо насељена. Вегетација је знатним делом средњеевропска.

На кратком простору од 2–3 км. збијени су овде сви ти контрасти рељефа, вегетације, боја. Ни у јадранском приморју нису ти контрасти нигде тако оштри као дуж обале од Макарске преко Стонског Рата и Сланога до Дубровника. И док у Приморју и кршном карсту станују махом потпуно исти људи, у Приморју често они из Босне и Херцеговине, досељени од пре 2–3 генерације, ипак су међу њима знатне разлике:

гипкости и благих нарави у Приморју, а карсном залеђу.

више питомине, духовне, и моралне више оштрине, снаге и смелости у

Даље се овде врло јасно види утицај оскудице земљишта за обрађивање на људе. Нема поља и природних њива. Свако и најмање земљиште за обрађивање људи су створили крчењем. Они крче кречњак као код нас шуме. Разбијају га динамитом, барутом, великим пијуцима и изваљују стене и направе мале равни, махом само од неколико десетина квадратних метара;које пређу стотину квадратних метара, то су већ велике њиве. Наносе у њих црвеницу, плодну карсну земљу; такве њиве са нанесеном земљом морају терасирати сувомеђинама или подзидама, да не би биле однесене приликом бујица. Саде поглавито винову лозу. Морају сваки чокот гнојити при сађењу. Виде се поворке жена које носе на леђима у врећама „гној", ђубре од брава, од куће на њиве, често по 2–3 сата далеко. Има врло стрмих, али добро сунчаних и особито повољних положаја за лозу, као од Стона до Трстеног у дубровачком приморју, али су због стрмине сасвим кршевити; овде праве њиве које висе на странама изнад мора: преграђују их чврстим зидовима, да бујица не би однела црвеницу. Ипак их потоци готово сваке године разоравају; ретко се која одржи неколико година. Морају их непрекидно дограђивати и изнова градити. Услед овога људи се навикну на пажљив, детаљан и врло тежак рад. Ништа се не ради плугом, већ све мотиком и будаком, који је друкчије форме него на балканском копну. Ова црвена земља је тако плодна да кромпир два пута рађа, али једна врста ситнијег, врло једрог и слатког кромпира, који изгледа као речни облуци. Због незнатних њива и прихода с малим задовољни. Нема расипања, употребе све што им земља да. Особито све употребе од маслине. Кад их подсеку, гране и лишће оставе за храну оваца; кад исцеде уље од маслина, онај „дроп" такође употребе за храну стоке; жиле, кврге, дрво од маслине, особито добро гориво.

Врстаста култура на страни копна дуж колочепског канала (Далмација, близу Сланог). Виде се президе и иза њих засади.

Све је у маломе, нема пуног живота, и таква географска средина натерује људе на исељавање, као што је познато највише у Америку. Ти кад пробаве 20–30 година у Северној или у Јужној Америци, враћају се као сасвим Друкчија врста људи. Предузимљиви, великог замаха, који не остају везани малим локалним приликама. Направили виле и велике камене куће са свима удобностима, које су контраст малим каменим, често запуштеним кућама осталог становништва.

Може се управо до детаља пратити утицај географске средине на човека, и у том погледу разликовати поједине области на јадранском приморју. На малим растојањима становништво је различније, друкчије диференцирано, него што се то може игде запазити на континенталном блоку.

Острво Ртен и Норвешка. – На Северу од голе Далмације настају предели шума, па котлине и долине Балканског Полуострва и панонског басена са цереалијама и другим културним биљкама и воћем. Све још сунчано, и уз то са доста влаге. Много издашније од медитеранске Далмације. Развио се комотнији и шири људски живот. Од северне Немачке почиње земљиште мање плодности и с мање културних биљака. Неповољније климске прилике и суровије природне силе које треба савлађивати. Морају се правити већи напори да се дође до оноликих средстава за живот, до којих се у суседним јужним земљама долази с мање труда; а због северне климе је потребна већа количина хране, пића и тврђа и скупља кућа. Али клима се из основа измени тек од острва Ригена.

Овде је готово увек наоблачено; нема јужне ведрине. Само око подне јасније, иначе преко целога дана она сива светлост, сутонасто. Земљиште као утопљено у чај и неку сивкасту маглу, неодређено, нема оних оштрих и јасних црта јужног земљишта. Свеже, готово хладно, али нема великих температурних промена. Ваздух влажан. Као на небу и у атмосфери, и у човеку се не изврше преко дана онолике промене расположења као у јужним земљама; остаје мирнији и хладнији.

Море је жућкасто-зеленкасто, или зелено као пивске флаше. Језера и реке су црнкасто-жућкасте или црвенкасто-зеленкасте боје. Нема, дакле, боја, одсева и топлине јужних мора и јужних река. Као небо, и море је натмурено и натуштено; нема оне ведре и веселе воде која оживљава.

Овај карактер климе, неба, мора још јаче је изражен у Норвешкој, високој земљи великих фјелдова, у којој су шуме само у неколико савладане, простране, мрачне, поглавито четинарске.

Ушицај рибарства. – Дуж норвешких се обала најјасније види колико море утиче на живот и на исхрану људи. Сви живе од мора, од бродарства и нарочито од рибарства. Рибарске колибе и рибарски начин живота дуж свих фјордова. Цео живот је прилагођен рибарском раду.

То се потпуно осети на рибљој пијаци у Бергену. Рибе има у огромним количинама, колико се никада не види у „пескеријама" Јадранскога и Средоземнога Мора. Поред знатних количина рибе у дрвеним сандуцима и чамцима, има на овој пијаци два велика низа водених басена од дрвета у које улази и из којих излази морска вода; жива риба у огромним количинама плива по тим басенима, и мноштво света се гура да продре до басена или чамаца и купи рибу. Оно што су код нас један пут недељно сточне пијаце у врло живим сточарским: местима, то је овде рибља пијаца два пута недељно. Количина рибе која се једнога дана

прода одговара знатном броју стоке наших сточарских пијаца. У колико се хране тиче, овде риба у многоме одмењује стоку. Осим ове рибе, којом се приморско становништво поглавито храни, поред масла и млека, још су знатније количине рибе које се извозе. Риба је један од главних извозних предмета. Море је, дакле, главни хранилац народа. Оно одмењује не само стоку, већ у неколико поља и њиве агриколних земаља.

Море, богато рибом, изазвало је рибарско занимање великих размера, које не развија леност као незнатно јадранско рибарење, већ на против врло живу активност.

Култура дрвених предмета. – Противно Далмацији, Норвешка је шумгска област. Док је тамо камен главни предмет за конструкцију, овде је дрво. Осим тога је начин живота и рада сасвим различан од онога у Далмацији, али се у многоме слаже са начином живота и рада шумских области Балканског Полуострва, нарочито наших старовлашких крајева.

Као што они у приморју Норвешке живе од рибе и бродарства, тако ови у залеђу, у планинама, живе поглавито од сточарства и шуме. Путујући кроз Норвешку, а особито у Етнографском Музеју у Бергену, види се да овде превлађује култура дрвета. Све је од дрвета, почевши од црквених предикаоница и од пегле па до кухињског посуђа; од дрвета су куће, стаје, алатке; дрвени су ски. Има лепих Дрвореза, нарочито на собним вратима и на предикаоницама. Ти предмети имају исте или сличне облике као у нашим старовлашким крајевима. Тако су врло слични разбоји за платно и за ћилиме, исте каблице и скоро исти појасеви од вуне осим неких орнаментских разлика.

У истом смислу је интересантан Народни Музеј на Бигде (Bygdo) код Христијаније. Најстарије норвешке примитивне куће су брвнаре, дрветом покривене, целе од дрвета; такве су и зграде за оставе, *лофшови.* Исто, дакле, као и код нас у ранијим временима у Шумадији. На средини слемена има просек, који је налик на нашу примитивну баџу. Спава се око ватре или огњишта, које је у средини. Ово је једноћелична кућа. Такав је почетни облик куће и код нас: минимум простора потребан за живот. Разлика је између наше брвнаре-шиндралије и ове норвешке куће само у томе, што је ова увек дугуљаста – у облику правоугаоника, док је наша кућа често квадратна. Има сличности и у облику огњишта, столичица, трпезе, и ако постоје мање разлике. Изнад дрвених врата има резбарија у дрвету, које се од наших знатно разликују, а с јужне стране, где су врата, има наткривен и ограђен простор, као што је код нас ајат.

Услед тога што је лако доћи до дрвене грађе и цркве су од дрвета и нарочитог облика: изгледају као велико четинарско дрво, имитирају четинаре, и то су Stavkirke. И на стил цркве утиче, дакле, околна природа. То се у осталом види и у областима четинара које леже много јужније, као у малоруским Карпатима и чак у Ердељу, где цркве често имају такође облик сличан четинарима.

И у шумовитим областима Галиције, одмах од Кракова, па идући према Татри, све су куће дрвене, праве брвнаре као што су код нас биле, само овде сламом покривене.

Прве основне облике куће сам је народ створио према потреби, а неке зграде, као цркве, угледајући се на природу. Доцније дођу културни утицаји са стране и мењају овај првобитни тип.

Није тако само у музејима. Готово сва села између Кристијаније и Тронтхјема имају дрвене куће, даском покривене, с дрвеним лофтовима, и са црквама, које често имају облик Stavkirke. Особито је интересантно село Lilleelvedal у долини реке Гломен-а, у коме је све дрвено.

Норвешко и далматинско гусарство и бродарство. – Као што је поменуто, јако артикулисања обала утицала је на развитак одређених црта у народном карактеру, на развитак гусарства и особина, које од њега потичу. То је случај норвешке обале са фјордовима и динарске обале Јадранског Мора, где се готово у исто време, у два сасвим удаљена краја, развило најгласовитије гусарство у Европи.

Једна и друга обала одликују се ројевима од острва, који су још многобројнији дуж норвешке обале; између острва су вијугави уски канали а у залеђу, на копну има дубоких залива и фјордова норвешке обале. Услед тога је безброј заклоњених места: кад се плови чамцем између далматинских или норвешких ртова, острва, полуострва, он се може лако сударити са другим чамцем где год обала савија; може једног чамца сасвим нестати, јер се изгуби у роју острва и сплету канала. Обе обале су, дакле, пуне заседа и скровитих положаја, из којих се може изненада испасти и затим повући и брзо сакрити.

Позната је смела далматинска пиратерија око ушћа Неретве и Стонског Рата, око којих су и пред којима су многобројна острва, дугачки пролази и уске вратнице; у Боки су били чувени још илирски гусари. Вековима су се Млечићи борили да савладају неретљанске гусаре; а после турске инвазије гусарство са поново развило, нарочито око Сења и Омиша. И муслимани су око ушћа Неретве били постали гласовити гусари. Из гусара су се доцније развили врло вешти далматински бродари.

Још више је позната пиратерија дуж норвешких обала, још од првих времена Средњега Века. Особито су били чувени Викинги, највештији и најсмелији бродари северних мора, код којих се развио укус и за велика бродарска предузећа. Ишли су са својим једрењачама на Исланд, а сада парни бродови тамо доспеју тек после 10–12 дана; затим на Гренланд, можда и на Канаду. Дуго времена овде се одржало гусарство, јер је за то још повољнија, можда најповољнија обала на земљи. Гусари су у исто време највештији бродари, и од њихових центара су се развила знатна бродарска и трговачка места.

Услед оваког утицаја јако артикулисане обале, приморско становништво различне расе добило је у ове две удаљене области неке сличне духовне и моралне особине.

Данска. – И ако исте расе, у непосредној близини и дуго живели у заједници са Норвежанима, Данци су несумњиво много друкчији, и томе су један од главних узрока друкчији географски положај и друкчија природна средина.

Има централни марински положај на Северу између Скандинавије и Немачке. И Јитланд и острва су готово равни. Највиши врх Јитланда 170 м., и зову га „Небесни Брег". У рељефу превлађују дугачке косе, које у профилу дају благе издужене линије. Љупко, савладљиво земљиште, цело под потпуним утицајем маринске климе. Јитланд као и острва. И фјордови као Лимфјорд, плитки, јер представљају потопљене долине ниског земљишта. Због географског положаја, скоро централног на Северу, јаке везе осим Шведске и Норвешке и са западном Европом, нарочито Енглеском.

И ако земљиште Јитланда, састављено од песка и жуте глине, слабе плодности, оно је нађубрено, цело обрађено, све под зеленим усевима; нигде голе стене: паше, ливаде, много детелине, врло много стоке. Ретке шуме, и мале; мало угља, секу тресет из тресава и слажу га ради сушења у многобројне црне пирамиде. Многе сувачe или ветрењаче, јер нема бржих река. И оне су карактеристичне за физиономију земљишта. У варошима и око њих: паркови, зеленило, много воће, цела под јагодама.

Овде је и у преисторијско време живео народ у многоме друкчијих особина него у Бранденбургу, Поморанској и Мекленбургу, јужно од Данске и у Норвешкој.

У кјекенмедингима каменога и бронзанога доба било толико одмакле културе и такве уметности, какве није било у суседним земљама. На картама које су изложене у данском Народном Музеју и Принчевој палати и на којима су назначена сва налазишта и насеља овога доба, види се да је земља била густо насељена. Предмети из кјекенмединга су фини и укусни, кашто уметнички израђени.

Главни узрок је онај исти утицај климе и целокупне географске природе, који је утиснуо свој печат и данашњем: становништву. Оно је живо, покретљиво, са извесним уметничким предиспозицијама, Грци Севера. То се види у целоме животу, затим на много врста фабричке индустрије, нарочито на изради порцуланских предмета, на репродукцији слика, на штампарској вештини; затим на оригиналности у стилу грађевина и у орнаментици.

Али поред евих утицаја мора, земљишта и култура, нема у творевинама онолико креативнога, оне маште, стваралачке слободе и укуса као у сунчаној и топлој Италији.

Према овим и непосредним и посредним утицајима географске средине на човека, стоје друге особине рељефа *којима су у многоме одређена кретања народа ц њихове узајамне везе,* то су нарочито особине спајања и прожимања или противне особине изоловања и одвајања. Оне утичу на избор области у којој ће један народ развити своју највећу активност или основати државу. Оне често одређују правац у коме ће се развити његова територијална моћ и тежња да прође у суседне области, и њима су у многоме одређене будуће струје емиграције и колонизације. Оне напослетку врло јако утичу на распрострањење цивилизација, било домаћих, било унетих с поља. Те особине представљају у главном оно што би се могло назвати географски оквир, који са свих страна притискује и укалупљава људске групе, и одређује велике црте њиховог политичког и социјалног развитка. А тиме се често преиначавају осећања, мисли, начин рада, једном речи национални дух и традиције. Ове географске особине утичу дакле на историјска кретања или на територијалну историју једне људске групе. Ови утицаји су најочигледнији и јасних примера има у изобиљу.

Све врсте географских утицаја на човека изложене су промени, јер се и сама физичка средина преиначава, било дејством природних сила, било људском интервенцијом, аж махом не врло дубоко у току једне историјске периоде. Најјасније су од свих оне промене, којима су изложени природни предмети посредног утицаја. Тако се зна да су шуме биле често уништене; извесне вегетацијске групе и културне биљке пренесене су на велике даљине и развијају се у областима где их пре није било; слој растреситог материјала и земље орвице, која покрива стене, по каткад је јако измењен; мочарне и баровите равнице су исушене. Показали смо примере ових промена у Шумадији, које су се збиле у току последња два века, а имаћемо често прилике да помињемо и друге.

Највеће су се промене вршиле на географским особинама спајања и прожимања, изоловања и одвајања. И кад сви остали елементи природне средине остану исти и у истом смислу делују, али се промени онај велики оквир и светски положај неке земље, активност њеног становништва нема више онај замах или ону светску вредност као раније. Као што је поменуто, то је био случај са медитеранском облашћу после изналаска океанских путева и пароброда. Противно се десило на Балканском Полуострву у току 19. века. У уздужним удолинама и преко попречних превоја и превала, саграђени су многобројни путеви и железнице; нове линије речне пловидбе установљене су на Сави и Дунаву. Због формирања нових држава, биле су преиначене везе између етничких група, и нови људски појасеви требали су да се навикну на друкчије друштвене и међународне контакте. Стварање или померање центара цивилизације изван Полуострва, такође је јако утицало на улогу оних географских фактора, који олакшавају спајање или изазивају дисперсију и одвајање.

Већ последњи примери показују утицај друштвених фактора и друштвених творевина

на преиначавање улоге коју су имале или сада имају извесне особине рељефа. Може се даље додати, да су ти фактори често слабили или јачали улогу географских особина спајања и прожимања, као и улогу географских особина изоловања и одвајања. Ови друштвени утицаји манифестовали су се јаче или слабије према снази балканских држава и вредности њиховог становништва. Зависили су исто тако и од духовних струја, које су се развиле у овим државама, као и од утицаја јаких личности, које су за неко време могле да утичу на ток историјских догађаја. Ево једног примера.

Као што се видело, две удолине: моравско-вардарска и моравско-маричка чине стварне географске целине, које централишући утичу на највећи део Полуострва. Оне су могле да буду повољан географски оквир за развијање једне моћне балканске државе која би се ту формирала, искористила их и оживела. Али Балканско Полуострво су заузели и населили мали народи, различни у етничком погледу. Словенско становништво, готово хомогено у почетку, које је једино могло створити једну јаку нацију, услед продирања Бугара, угро-финског порекла, поделило се; тако су створене историјске народности српска и бугарска. Противу Византинаца и Грка борили су се Срби и Бугари, да би заузели целе ове две уздужне удолине; исто су се тако и међусобно борили о првенство. Самим тим фактом што су разни народи заузимали једну исту територијалну целину, ослабиле су географске особине спајања и прожимања, и различни народи су у њима дејствовали изолујући и одвајајући.

Осма глава:
Веза између главних историјских догађаја и рељефа

Опште последице. – Велике најезде; етничке промене, формирање средњевековних држава. – Балканско и Источно Питање; стварање нових држава.

Поред географских, три групе историјских и социјалних фактора знатно су утицале на етнографске и антропогеографске појаве на Балканском Полуострву. То су *историјски догађаји, зоне цивилизације и сеобе народа и етничких група.*

Ипак треба увек имати на уму да и ова три фактора зависе више или мање од географских особина, нарочито од оне треће групе, коју смо у претходној глави обележили као особине што одређују кретање; такви су: евразијски карактери Полуострва; то што је Полуострво отворено према Северу, према равницама средње и источне Европе; што је од Италије одвојено уским Јадранским Морем; што је просечено са Севера на Југ удолинама кроз које иду главни путеви итд.

Ове географске особине су мање или више утицале на распростирање цивилизација, на историјске догађаје Полуострва и на народне сеобе и кретања. Да поменемо најпре неколико општих последица, које су у тесној вези са тим географским особинама.

Опште последице

Главним маритимским, затим речним и сувоземним путевима Балканског Полуострва већ су се кретале преисторијске цивилизације, које су ишле уз Дунав, од његовог ушћа до у средњу Европу; оне су се раширилe по Средоземном Мору, од једног острва на друго, прелазиле у Италију и обратно; кретале су се, осимс тога, уздужним и подречним путевима. Изненађују многобројна преисторијска станишта по моравском и вардарском сливу, до сада мало испитана.

И јелинска се цивилизација распрострла готово по свима балканским обалама и по

целом Средоземном Мору, употребљујући морске а врло мало речне и континенталне путеве. Она је једва где продрла у континентални блок Полуострва, северно од *Централног Била.*

Римљани су искористили све удолине и главне превоје; они су саградили прве уздужне и попречне путеве. Овим се путевима римска цивилизација инфилтрирала готово у цело Полуострво, највише у његов северозападни део; она се кретала такође поред Саве и поред Дунава. Нарочито су их привлачила рудна блага, и готово до свих њихових налазишта воде римски путеви и наилази се на трагове римског рада и цивилизације.

Византијска цивилизација је у велико искористила континенталне путеве, на првом месту уздужне. Врло распрострањена у јужним и централним земљама у Средњем Веку, она се очувала и раширила, мада преиначена, и за време турске владавине, у северним земљама Полуострва, особито дуж лонгитудиналних путева; продрла је у мањој мери чак и преко Дунава, до Будима и Беча.

Римска и византијска цивилизација су се укорениле у уздужним депресијама; ту су се, поред путева који иду овим удолинама, налазиле најзначајније вароши Полуострва, оне које махом још и данас постоје, и неке којих је нестало; ту су се такође одиграли главни историјски балкански догађаји. Све су освајачке државе увек тежиле да завладају уздужним удолинама и путевима.

Интересантно је проматрати како пространи панонски басен, скоро у центру Европе, служи као реципијенат народа и пре велике сеобе, а нарочито за време те сеобе, и како се многи од њих одавде крећу преко отворених северних граница на Балканско Полуострво. Тога је карактера већ инвазија Келта, који из панонског басена и источних Алпа продиру до у Јеладу, а њихово се предузимљиво и храбро племе Скордиски задржи на ивици басена, у моравској Србији. Такве су и најезде Авара са Словенима, Хуна и многих германских племена, све до Маџара, који се заустављају на јужној ивици панонског басена, продирући само привремено преко отворених граница на Балканско Полуострво.

Релативна вредност лонгитудиналних и трансверзалних путева мењала се према положају главног културног центра. Први путеви су имали првенство у доба када је Византија била у својој пуној моћи. Превага је затим прешла на један од попречних путева, на *Via Egnatia-у.* Али, у другој половини Средњег Века и после пада Цариграда, градске талијанске републике, нарочито Млеци, и наша дубровачка република, постале су значајни трговачки и културни центри. Нарочито је дубровачка република била трговачки посредник између Италије и Балканског Полуострва, са кога је извозила у Италију земљорадничке и сточне производе и руде. У накнаду за то она је увозила производе талијанске индустрије. Пошто су прешли трансверзалне путеве, Дубровчани су излазили на уздужне путеве, највише код Ниша, и основали су колоније и трговачке факторије у свима важнијим варошима унутрашњости. Због тога су трансверзални путеви, који су ишли од Јадранског Мора према унутрашњости Балканског Полуострва, добили значај који нису имали пре овог доба, и који нису добили ни доцније; ипак, уздужни путеви нису никад изгубили своју вредност.

Друге везе које је имало Балканско Полуострво са западном Европом, мада су биле кратког века, датирају из доба Крсташких Ратова и франачке и латинске владе у егејским областима и у Цариграду. Веза се одржавала нарочито приморским путевима, затим моравско-вардарском удолином и *Via Egnatia-ом.*

Од последњих векова турске владавине па до данас, на Полуострву су се збиле знатне промене. Претходне цивилизације су се угасиле или се преиначене и као трагови одржале. Нова европска цивилизација је почела продирати на Полуострво, нарочито после ослобођења

балканских земаља; али, док су западни утицаји доспели само до вароши на балканским обалама, утицаји централне Европе су се осећали дубље у унутрашњости преко уздужних путева, идући са Севера на Југ, супротним правцем ономе којим су продирале раније цивилизације. Тада су попречни путеви били готово без икакве важности за трговину и за пенетрацију.

Између ових Двеју епоха умеће се још једна. Трговина се удаљавала по неки пут чак и од уздужних путева због тога, што су установљени многобројни вашари у најактивнијим варошима, нарочито у унутрашњости Полуострва. Роба централне Европе као и из Цариграда, и друга, балканског порекла, доношена је коњским и камиљим караванима у вароши у којима су се вашари држали. После подизања железничких путева ослабио је овај начин трговине.

Цивилизације које су се кретале искључиво попречним путевима, нису се могле инфилтрирати кроз цело Полуострво. Област њиховог утицаја остала је ограничена на уско јадранско приморје. Такав је случај био са млетачком културом. И на римској цивилизацији види се утицај рељефа, и ако су Римљани владали већим делом Полуострва. Трагови праве римске цивилизације налазе се поред јадранског приморја и у равницама Саве и Дунава; у унутрашњости Полуострва то је била више војничка организација него култура у правом смислу.

Главне су инвазије дошле на Полуострво преко отворених граница на Северу или преко евразијског моста на Југу, крећући се нарочито уздужним депресијама. То су једини освајачи који су успели да се населе на Полуострву и да му даду нов етнички изглед. Освајања и најезде које су долазиле са друге стране Јадранског Мора и продирале трансверзалним путевима, једва су оставиле трагова у балканском становништву .

Велике најезде, етничке промене, стварање средњевековних држава

Први моћни освајачи били су Римљани. Прешавши преко Јадранског Мора, они су освојили динарску приморску област; али су већи део Полуострва могли тек онда заузети кад су овладали Савом и Дунавом, долинама које од њих Југу воде и нарочито уздужним удолинама и путевима. У великом броју су са населили на јадранском приморју, у градовима, а с оне стране динарских венаца, дуж Дунава и Саве. Од Јадранског су Мора римски насељеници ишли долином Неретве до Стоца у Херцеговини, и долином Мораче до Дукље, близу Подгорице у Црној Гори. Из дунавских су предела продирали долином Мораве преко Viminatium-а и Horeum Margi-а до Naissus-а и Ramesiana-е (Беле Паланке) па и до Scupi-а (Скопље). Унутрашњост балканских земаља, између Јадранског Мора с једне, Дунава и Мораве с друге стране, била је насељена илирским племенима, која су тада мање или више полатињена. Латински језик био је званичан у северозападном деду Полуострва, северно од линије која везује Љеш на Јадранском Мору, Naissus и Ramesiana-у са Ratiaria-ом на Дунаву.[vi] Јужно од ове линије званичан је језик био грчки, и трачка и македонска племена су донекле била јелинизирана. Изгледа да би северни део Полуострва постао латински, јужни грчки, да није било многобројних најезда нових примитивних народа. За време ових најезда, Римљани су се одселили или повукли у две области: у вароши далматинског приморја и у данашњу Румунију. Римљани далматинских вароши одржали су се у Средњем Веку под именом Романи, Латини, Далмати. Последња породица која је говорила једним латинским дијалектом (старо-далматинским) изумрла је пре неколико десетина година на острву Крку. Од полулатинизованог становништва у унутрашњости, један је део остао на месту, други се, изгледа, повукао у централни и јужни део Полуострва (Македонију и пиндску систему).

Као траг ове римске владавине остали су многобројни остаци у унутрашњости Полуострва: путеви, тврђаве, зидови градова и колонија, које су подигли насељени ветерани;

скоро нема рудника у северозападном делу Полуострва, све до бугарске границе, у коме се не наиђе на трагове римског рада. Мисли се да су Римљани пренели културу винове лозе у Фрушку Гору и околину Смедерева. И у географској се номенклатури виде утицаји Римљана и латинизованог аутохтоног становништва: Дурмитор, Виситор, Корона, Кунора, Скопље (Scopi), Липљан (Ulpiana) и друга. Велики број латинских речи, које су ушле у српско-хрватски језик, истога су порекла. Вероватно је да је полулатинизовано становништво, претапајући се доцније у Србо-Хрвате, утицало, поред осталог, на њихове физичке и психичке особине, нарочито латинизовани Илири на динарске Србе. Али Римљани су као народ потпуно ишчезли са Полуострва. Доцнија освајања, млетачка и анжујска, оставила су још мање трагова него римска. Становништво, делимично млетачког порекла, очувало се само у западном делу Истре, у Трсту, и која породица на јадранским острвима и у Далмацији.

Најзначајније етничке промене десиле су се у почетку и крајем Средњег Века. Отпочеле су досељавањем Словена, особито крајем VI века, наставиле су се инвазијом Бугара, угро-финског порекла, у 659. и 660. год., и завршиле су се најездом Турака у XIV веку. Два прва народа су продирала северном, на широко отвораном и лако приступачном границом; Турци су при прелазу искористили евразијске особине Мороузина. И једни и други су се раширили по Полуострву, нарочито кроз уздужне путеве, затим кроз друге долине правца Север–Југ.

Словени, данашњи јужни Словени, ширили су се по Полуострву поглавито лаганом и готово неприметном инфилтрацијом или најездом, асимилујући и потискујући аутохтоно становништво, то јест многобројна трачка племена на Истоку, илирска, а јамачно и заостала келтска у западном и централном делу Полуострва.[vii] Они су продрли чак до Пелопонеза; знатан део данашње Арбаније био је такође преплављен Словенима. Унутрашњост Полуострва се звала, почев од VII века, Sclavenia, Sclavonia, Sclavenica. Чистије грчко становништво одржало се само на егејским острвима, и донекле, у приморју и у Тракији око Цариграда. Етнички састав Балканског Полуострва био је дакле из основе измењен.

Мало што знамо о словенском становништву које је пошло са пространих транскарпатских ниских а врло пространих, често мочарних површи, из Галиције, из Подолије, из Волхиније и из Полесја, и продрло на Балканско Полуострво. Да ли су тада постојале велике етничке разлике између Словена који су се населили на доњо-дунавској плочи, северно од Балкана, и у маричком басену, у јужним или македонским деловима, или још у централним и динарским областима? Највероватнија је хипотеза да се ово словенско становништво у почетку разликовало само по племенским особеностима и дијалекту (В. Јагић). Али они су на Полуострву наишли на сасвим друкчију климу и рељеф, различне у појединим деловима, и мењали су се према областима.

Прилагођавајући се новој географској средини, они су морали у неколико променити своја занимања, начин живота, и услед нових прилика несумњиво су међу њима морале настати диференцијације. У осталом диференцирање се вршило осим тога тиме, што су Словени асимиловали аутохтона племена као: Илире на Западу, трачка племена на Истоку, македонска у центру. Лингвисте су, тражећи узрок разликама које постоје између српско-хрватског и бугарског језика, често помишљали на те асимилације разних аутохтоних народа. Та стапања су се наставила и у току Средњег Века, па чак и до данас, у извесним деловима западне Македоније. Треба додати да су Аромуни, потомци старог полулатинизованог становништва, примили у току Средњег Века византијску цивилизацију; тако су они добили неколико нарочитих карактеристика које су преносили на Словене, живећи с њима и претапајући се у њих. У доста области Балканског Полуострва, као и у Румунији, Словени и Аромуни су се тако измешали, да су формирали словенске или румунске групе, према томе да ли је превладао један или друга елеменат. Слично се

претапање вршило између Арбанаса, потомака Илира, и Словена у пиндско-динарским областима.

Има једна етничка промена о којој се више зна и чије су последице могу пратити: то је претапање угро-финских Бугара у Словене доњо-дунавске плоче, између реке Искра и Црног Мора. Бугари су били азијски народ, сродан са Финима, Хунима и Аварима. Кренули су се из истих азијских предела одакле и Хуни, и населили се на Волги, где је њихова држава била позната под именом Велика или Црна Бугарска. Одатле пређу у данашњу Бугарску и покоре словенска племена Мизије. Њихови владаоци, бугарски канови, били су источњачки деспоти, одвојени од својих поданика строгом етикетом. Имали су робове и добро дисциплиновану војску. Морали су бити врло рецептовани, у културном погледу без икакве отпорне моћи, када су око 864. године већ толико били примили словенски језик, да су им проповедници, при преобраћању у хришћанство, могли говорити словенски. Тај словенско-бугарски амалгам био је у извесној мери преиначен у XI веку услед нове асимилације са Печењезима и Куманима. Тако је појачана разлика, коју су већ фаворизовале морфолошке особине доњо-дунавске плоче, између Славо-Бугара са Дунава и Марице и јужних Словена који су становали у централним и западним областима Полуострва.

На доњо-дунавској плочи, целој као од једног комада, у сваком случају мање разломљеној но макоји друга предео Полуострва, најповољније су прилике за стварање државе. Поред тога, заклоњена је балканским венцима од Византије. Она је отворена на Северу и Североистоку, где су угро-фински Бугари нашли потпору и склониште код сродних племена. Ови турански Бугари дали су солидну војничку организацију доњо-дунавским Словенима, који су као и сви Словени на Полуострву били народна маса без кохезије. Због свега горњег, на доњо-дунавској плочи се формирала прва држава која се појављује после најезде словенске и бугарске: то је била словенско-бугарска држава, основана крајем VII века под каном Аспарухом. Територијална средњевековна историја бугарске државе може се овако карактерисати: најпре заузимање балканских превоја који су водили у долину Марице; затим, освајање сливова горњег и средњег тока ове реке; напослетку, жеља која се никада није могла остварити, да заузме Цариград. У доба њене највеће моћи, бугарска је држава прешла чак и планински масив Родопа и карпатско-балкански лук, и привремено продрла у моравско-вардарску удолину, па чак и даље од ње.

Велика јужнословенска маса, западно од карпатско-балканског лука и Родопа, у којој није било монголских војничких фермената, остала је дуго времена разбијена у племена; конфигурација земљишта ишла је на руку овој разбијености. Једини простор природно повољан за стварање државе и у коме има услова за развитак снажне државе, моравско-вардарску удолину, заузеле су византијске војне снаге, сконцентрисане у великим варошима: Tessalonica, Stobi, Ulpiana, Naissus и другим. И тако се дакле, изван великих удолина и уздужних путева, у динарским крајевима, кристализовала прва српска држава Рашка (*Rascia* западних споменика). То су највише висоравни динарске системе, од Копаоника и Рогозне до Дурмитора, и око Дурмитора и Комова, које птзддим али махом: дубоким: и уским долинама просецају Рашка, Ибар, Тара, Пива и Лим; узевши у целини, то је пространо развође између Дунава, Јадранскога и Белога Мора. Планинска тврђава, али и раскрсница, са које воде путеви, познати још од римског времена, према Морави, Вардару и Јадранском Мору. Ту је становао један део Срба, који је био асимиловао највише романизованих Илира и можда Келта; то је језгро динарских Срба, који су своје снажне особине документовали у току потоњег историјског развитка. Они оснују на обележеном простору *планинску државу* Рашку (Rascia западних споменика), са престоницом у Расу, положај који се данас зове Пазариште и налази неколико километара југозападно од Новог Пазара. Скоро у исто време је други део српског племена основао мању *приморску државу* Зету, око реке Зете, Мораче и доњег Дрима, са престоницом у Скадру. И ако планинска област Рашке не спада у сиромашне земље, у њој нема довољно извора за развитак многобројнијег или гушћег становништва.

Исти је случај са територијом Зете, чије је приморје осим тога баровито, а помор становништва огроман: и сада се ретко становништво приморја одржава непрекидним силажењем досељеника са арбанашких и црногорских брда. На првобитној територији Рашке и Зете није се могла створити снажна држава и заједница више цивилизације. Осим природних путева, који воде са рашке раскрснице, Рашка и Зета, уједињене у 12. веку, морале су и због извора за живот тежити да заузму долину Мораве око Ниша, Косово и Метохију. Даља је територијална тежња оснажене српске државе била: да изађе из високих области Полуострва и да заузме долину Вардара, најпре Скопље и оба Полога (Тетово). У томе је успела у току 13. и 14. века. Затим је завладала Арбанијом, јужно од Маће. У доба највеће експанзије у 14. веку заузела је чак Епир, Тесалију и западни део Тракије.

Трећа група јужнословенских племена настанила се у северозападном делу Полуострва, у западном делу панонскога басена и у неким долинама источних Алпа. Хрватска су племена заузимала области динарске и карсне системе, од реке Цетине у Далмацији до Раше у Истри, а на Северу западни део панонскога басена, где су се мешали са Словенцима; изгледа да су неки делови њихови продирали и до целовачког басена у Корушкој. Успели су да оснују своју државу која је названа по главном племену хрватска држава, и чији је центар био средња и северна Далмација (Бихаћ код Каштела, Биоград на мору и Нин); она је господарила трансверзалним путевима који су водили од Јадранског Мора у панонски басен. Имала је непрекидно тежак положај: на домаку германских народа, нарочито Франака, који су продирали из Алпа према Југу; у градовима Далмације јако романско (с незнатним остацима грчког) становништво; у близини Млетци, који су стално тежили за завојевањем динарске јадранске обале; с Југа је кроз Јадранско Море продирала Византија, која се није била одрекла својих старих поседа у Далмацији; у познијим временима хрватске историје јављају се Мађари, који постају главни народ панонског басена. У вези су с тим утицајима готово непрекидне црквене борбе; оне су нашле изражаја особито у спљетским црквеним саборима, у којима се, изгледа, водила борба између народних словенских тежњи и страног духа док последњи није у цркви превладао. Уза све то основана је у сиромашним карсним пределима, чији извори нису довољни за развитак снажне државе. Врло рано, 1102. године, хрватска држава се придружила Угарској, и од тога времена је остала у вези са њоме, и доцније са Аустријом.

Други део, словеначка племена, која су се настанила на крајњем динарском Северозападу и источним Алпима, уз долину Мела, до ледника Пастерце и до у Пустертал, врло удаљена од главне јужнословенске масе, брзо су била подчињена немачком утицају и само су привремено успели да створе неку врсту засебне државе. Хрвати и Словенци су примили католичку веру. Везани за централну Европу, показали су знатну животну снагу, одржали су се и успели су манифестовати своје стваралачке способности, нарочито у току XIX века.

Државе српска и бугарска формиране су у областима које су припадале Византији. Византија није озбиљно покушавала да спречи њихово стварање због заузетости на другим странама и што су центри тих држава били северно од Хемуса и Скардуса, док су праве византијске земље, оне којима је она директно управљала, биле на Југу Балкана и Шарпланине: слив Марице са обалом Црног Мора, егејске области и Македонија са приморјем Арбаније. Са Цариградом и његовим азијским поседима, ове су области чиниле зону где се византијска цивилизација најдубље укоренила.

Цариград, неоспоран центар ове цивилизације, био је у исто време политичка престоница овог дела света. Његова је историја за време целог Средњег Века била историја половине Европе. Он је био и најбогатији и најкултурнија варош на континенту. „У времену, када је Европа била још варварска, када су се мале блатњаве вароши једва почеле подизати по пропланцима немачких шума, када је готово цео француски живот био заузет ратовима

феудалних господара, од замка до замка, Византија је имала уметнике и песнике, слушала мудре учитеље и славне проповеднике, одушевљавала се циркусима и позориштем, уживала у рафинираном благостању, у луксузу, у моди, тоалети и галантности".[viii] У исто време Цариград је био и верски центар за највећи део Полуострва.

У контакту са Византијом, Срби и Бугари су примили хришћанство и прве елементе византијске цивилизације. Материјални и интелектуални живот, нарочито виших класа, био је потпуно прожет византијским идејама и погледима. Исто тако и књижевност. Али под византијским импулсом, код Срба се развила у многоме оригинална култура, која се манифестовала у литератури и законодавству. Од XII до средине XIV века, српски краљеви су подигли знамените задужбине: Студеницу, Грачаницу, Дечане, Псачу, Нагоричане, Матејич, Бањску, Сопоћане, Градац и друге; неке од њих се могу упоредити са најлепшим западним грађевинама истог доба.[ix] Велики Душанов Законик, израђен у првој половини XIV века, представља по мишљењу стручњака једно од најоригиналнијих правних дела овога доба. Осим тога, географски положај српске државе која је допирала до јадранских обала и господарила готово свима попречним путевима, учинио је те је она била широко отворена западној култури.[x] Српско-романска дубровачка република била је посредник између ове државе и западне цивилизације.[23] Доцније, западне групе српско-хрватског народа, настањене у јадранском приморју, биле су под утицајем талијанског Ренесанса; он се није осетио код других балканских народа који су удаљенији од Фиренце и Млетака. У Далмацији, нарочито у Дубровнику, развила се значајна српско-хрватска књижевност; обрађиване су и физичко-математичке науке. Али, Срби нису могли потпуно развити своје стваралачке способности, јер је ова еволуција била нагло задржана отоманском најездом у XIV и XV веку.

Овај велики догађај, у тесној вези са евразијским положајем Полуострва, изменио је из основа судбину балканских народа. Не само да је развитак балканске цивилизације био нагло задржан, већ је и етнографски састав Полуострва промењен тиме, што је у њега ушао нов елеменат отомански. Поред тога, извесне су групе Хришћана примиле Ислам. Цивилизација је из остале Европе слабо продирала, а нагло су се ширили турско-оријентални утицаји, нарочито по варошима. Од XVI до XIX века, Полуострво је имало више азијски но европски изглед. Са последњим грчким избеглицама, који су после пада Цариграда (1453) пребегли у западну Европу, престао је вековни цивилизаторски утицај Балканског Полуострва.

Турци су у XIV веку преко Мороузина продирали и ширили се у унутрашњост држећи се нарочито лонгитудиналних путева: Марица–Морава и Вардар–Морава. Главне су се групе отоманског становништва настаниле само у долинама Вардара и Марице, у источној Бугарској и Тракији, пошто нису могле да продру у долину Мораве и у динарску систему на Западу Полуострва, изузимајући вароши.

Главни отпор на који су наишли Турци, продирући уздужним путевима у унутрашњост, био је отпор народа и државе српске, која је држала највећи део ових путева. Они су се продирању Турака ставили на супрот у трима биткама на местима, чији су природни и стратегијски положаји и данас од велике вредности: у долини Марице, западно од Једрена (Маричка битка–Чрномен), у долини Топлице (битка на Плочнику, западно од Ниша), и на Косову, да заштите моравску долину и динарске земље. После Косовске Битке 1389. год., умањена српска држава повлачила се на Север и даље имала у својој власти долину Мораве до 1459. год. Крајем XV века, Турци су заузели и северне српске земље, и допрли до Саве и Дунава. Тачка знатних ратова између Турске и Мађарске био је Београд, који се на свом дугачком гребену као сфинкс пружао, гледа на панонски басен и доминира његовим јужним делом. Кад је пао Београд, у пространој панонској равници, која се простире до Беча, нема згодне теренске пречаге на којој би се могли Турци зауставити; и зато су они, после мањих битака, као мохачка, продирали даље на Север. Одбијени су тек од зидина Беча крајем 17.

века, и постепено враћени на десну обалу Дунава и Саве. Тада Београд постаје главна тврђава на северној граници турског царства. Под овим условима, панонски басен је остао изложен турској најезди.

Да би заштитила своје области и централну Европу, Аустрија је створила Војничку Границу, врсту живог бедема који су чинили Срби и Хрвати јужне Угарске и знатног дела Хрватске. Војничка Граница је задржавала турско продирање на Север. Област Војничке Границе је привлачила остале Србе са Полуострва и била један од многих узрока великим миграцијама Срба, о којима ћемо говорити у једној од идућих глава.

Има један део земаља данашње наше државе, у који су истина овда-онда Турци продирали, али нису њиме никад завладали. То је „цивилна Хрватска", жупаније загребачка, вараждинска и крижевачка и словеначке земље. Штитио их је венац планина: Калник, Загребачка Гора, Ускочке Планине, који се диже као бедем правца СИ.-ЈЗ., противно правцу суседних планина. У њему има два пролаза, долином Саве, код Кршкога и долином Драве, код Вараждина. Ту су хрватски сталежи и Аустрија организовали одбрану и сачували поменуте земље од завојевања; у многоме и услед тога што у томе правцу, према Алпима, није била главна тежња турског продирања.

Балканско и Источно Питање. – Стварање нових држава

Немајући свога центра цивилизације, Полуострво је добило у турској епоси велики политички значај: оно постаје главни део „Источног Питања". И ако почетци Источног Питања почињу врло далеко, од Крсташких Ратова, оно је добило особито велику важност и постало актуелно, нарочито почевши од краја XVII века. Географска подлога овога питања, у толико у колико је оно балканско, у вези је са евразијским особинама Полуострва, затим са његовим особинама спајања и прожимања, и са распоредом балканских народа.

Пошто је Турска била у наглом опадању, то је прво централна Европа, представљена Аустро-Угарском, желела да искористи свој повољан положај, да би освојила централне и западне области Полуострва. Његова северна граница, потпуно отворена, била је изложена најезди која би долазила са Севера и ишла моравско-вардарским путем и долинама притока Саве и Дунава. Балканске земље, као раније Италија, морале су имати на царства средње Европе неодољиву атракцију. Плодност северних крајева, блага клима егејске области, пространство Солунског Залива, који је отворен према Егејском Мору па даље и према Средоземном, напослетку недогледне могућности на Предњу Азију, које би пред собом имао освајач Балканског Полуострва, све је ово мамило централне силе. Изгледа да је „продирање на Исток" било подстицано и ојачано материјалистичким: и техничким карактером нове централно-европске културе и њеном капиталистичком организацијом.

С друге стране Русија, пространа земља готово без сваке уредне поморске комуникације, била је под врло јаком атракцијом Цариграда и Мороуза. Ту су се од најстаријих времена држали тргови, где су размењивани руски земљораднички производи за медитеранске и за мануфактурне предмете осталога Запада. Природно је да Русија има комуникационих и економских интереса у области Мороузина.

Услед слабљења Турске, од краја 17. века, почну се будити балкански народи и покушавати да се ослободе турске управе. Српски народ, који је подлегао последњи, први је дао знак за ослобођење и успео је после једанаестогодишње борбе (1804.–1815). да створи ново језгро народне државе у моравском сливу. Нова држава није васкрсла на територији старе Рашке, већ на периферији турскога царства, у Шумадији, где се, услед сеоба било настанило становништво старе Рашке, оно исто, у основи, које је стварало и стару српску државу. Успеху је помогло и то што, осим вароши, у Шумадији није било ни Османлија ни

исламизираних; и читлучки режим био ређи и мање чврст, а много слободних сељака; осим тога је цела област била права шумска тврђава; последњих година пред устанком имала је извесну аутономију; удаљена од Цариграда, имала је с оне стране Саве и Дунава као гранично српско становништво Маџарске. Једанпут створена, ова држава је тежила, као и средњевековна српска држава, да се дохвати моравско-вардарске удолине, и да створи јаку и способну за живот државу у границама ове географске целине. Моравска Србија, после сукцесивних освајања, стално се ширила на Југ ка вардарској долини (1833., 1878., 1913). За ово време мала Црна Гора, раније слободна, такође се проширивала у току непрекидних борби са Турском; она је 1878. заузела и један појас јадранског приморја, са Баром и Улцињем.

Друга земља, која се после Србије, 1829. г. ослободила, била је Грчка, опет удаљена од Цариграда, периферијскога положаја, маритимска земља, слободних веза са западном Европом. Имала је одмах на својој страни не само симпатије, већ и стварну потпору Француске, Енглеске, Русије, као домовина јелинске цивилизације и византијског хришћанства. Због Енглеске, турске војске јој нису могле с мора прићи, а копнени је пут поред Егејскога Мора дуг, води кроз пределе, сиромашне цереалијама и сточном храном, сасвим неподесан за велике војске. Тиме је Грчка била изолована и водила борбу само с Турцима на лицу места или који су се тамо затекли. После увећавања 1878. и 1913. год., Грчка је заузела Солун и Кавалу и постала права *егејска држава.*

Напослетку, у тежњи да продре у Цариград и под утицајем словенске идеје, Русија је ослободила данашњу Бугарску, која је врло брзо постала најпространија балканска држава, обухватајући доњодунавску плочу и марички слив. После Балканских Ратова 1912.–1913. године, Бугарска је заузела један део источне Македоније и неколико егејских пристаништа.

Пошто су Турци изагнати из најважнијих области Балканског Полуострва, неодољиво се наметнуо проблем: коме ће припасти вардарска долина. То је било узрок унутарњим борбама између балканских држава, нарочито између Србије и Бугарске. Нарочито смо истакли велики значај ове долине за Србију. Од мањег је значаја за источни или бугарски део Полуострва, који је одвојен од вардарске долине највишим планинама Рилом, Родопама, Осоговом. Поред тога, вардарска долина је периферијска земља за Бугарску и не привлачи њене велике економске и трговачке струје; оне иду према Црноме Мору или ка пристаништима егејске Тракије. Бугарска и вардарска долина не чине једну географску целину, оне могу да створе државу само стицајем нарочитих прилика, које не могу дуго трајати. Али Бугарска је до скора услед свога географског положаја била повлашћена. Она је уживала симпатије врло угледних руских кругова; Енглеска ју је сматрала као препреку потребну противу руске експанзије ка Цариграду; за централну Европу је она била средство да се Србија ослаби. А напротив, географски положај Србије је био врло тежак. Пошто је у својим: рукама имала моравско-вардарску удолину, она је била на путу продирању централне Европе према Солуну и Малој Азији. Србија је била одређена да чини баријеру аустро-германском продирању, сличну оној, коју је раније чинила турској најезди; она је била последњих година стално у ратној приправности или на ратној нози према Аустро-Угарској, чијим се плановима морала одлучно противити. Проблем је био компликован и тиме што су јужна Аустро-Угарска и јадранско приморје од Трста до Скадра насељени Србима и другим јужним Словенима, који чине једну етнографску целину са Србијом.

То су географски и етнографски фактори који су утицали на Источно Питање. Они су били узрок многобројним ратовима: аустро-турским, руско-турским и балканском, као и један од узрока Великог Рата.

Девета глава:
Културни појаси

Начин распростирања цивилизација. – Преиначена византијска или стара балканска цивилизација. – Турско-источњачки утицаји. – Утицаји западне и средњеевропске цивилизације. – Патријархални режим. – Процес културног изједначивања.

Ниједна историјска појава не показује толико прилагођивања географским погодбама као распоред старих цивилизација на Балканском Полуострву.[24]После наизменичних напредовања и узмицања, која су дошла услед ванредних историјских догађаја и била каткад без везе са географским погодбама, распрострањење једне цивилизације у главном се задржало на природним пречагама. И оне културе, које су се биле рашириле скоро по целоме Полуострву, најзад су доживеле, да се сузи њихово распрострањење под геоморфолошким утицајима. И после највећих политичких и културних пертурбација, настало је дакле повлачење или даље ширење цивилизација, нека врста адјустирања, и утицаји разних цивилизација су се зауставили и укоренили у оној области, коју одређују геоморфолошки фактори. Чак, и клинасти или појг.састп културни продори, који се где где виде, такође стоје у вези са рељефом и са комуникацијама области.[xi]

На овај су се начин образовали разни културни појаси у тесној вези са главним географским особинама, нарочито са оним, које смо назвали особинама што олакшавају спајање и прожимање. Истина, често се наиђе на више цивилизација које леже једна преко друге као геолошки слојеви, а још чешће, се сретају испреплетани културни утицаји. Али се ипак могу издвојити географски појаси у којима је једна цивилизација оставила више трагова но друге. И сами најновији културни утицаји, налегли често преко две три старије културе, већ су се прилагодили географској средини, и тако су постали ограничени на одређене области.

Све цивилизације, унесене на Полуострво, нису оставиле подједнако јасне трагове у балканском становништву. Оне које су постојале пре насељавања јужних Словена и Турака једва да су имале икаквог утицаја на језгро садашњег становништва. Јер јелинску цивилизацију нису очували ни Грци, ни потомци старог илирског и трачког становништва, данашњи Арбанаси и Аромуни. Међутим је римска цивилизација оставила многобројних трагова у великом делу Полуострва, најјасније на јадранском приморју, и допринела је да се створе доцније културе, медитеранска и талијанска; говори су Арбанаса и Аромуна били преиначени под латинским утицајима, а латинска се крв, како изгледа, помешала са крвљу старог балканског становништва. Келти који су са Севера продрли и раширили се до Егејскога Мора, морали су такође оставити трагове своје цивилизације, али их је врло тешко издвојити.

Недостатак континуитета у културним утицајима и у културном развијању карактеристшса је Балканског Полуострва, супротно ономе што се десило у западној и централној Европи.

Културе које су се јавиле после настањивања јужних Словена често су биле јако измењене, нарочито услед инвазије Турака; такав је случај са византијском цивилизацијом, која је утицала на све данашње народе Полуострва. Млетачка цивилизација се очувала на јадранском приморју, али измењена традицијама римском и византијском, и реакцијом националног духа. Напослетку, на Балканском Полуострву су били од одличног утицаја јужнословенско становништво са патријархалним начином живота и турски освајачи; од слабијега западна цивилизација.

Област распростирања ових култура, нарочито византијске и млетачке, изменила се

такође приликом великих миграција балканских народа у турско доба. Ова је измена настала услед сеоба динарског становништва у Далмацију и многобројног балканског становништва у јужнословенске земље бивше Аустро-Угарске. Тако су се културе, својствене Полуострву, распрострле према Северу, с друге стране Саве и Дунава, као и у Далмацију.

Распоред различних цивилизација постао је врло значајан фактор за социјалне прилике Полуострва, и један од важних узрока за формирање психичких особина његовог становништва.

У овој глави ћемо обележити области распростирања различних цивилизација и њихове главне карактеристике, задржавајући за следеће главе излагање многобројних појава у којима се види њихов детаљан утицај.

Преиначена византијска цивилизација

Балканско Полуострво је изгубило најбоље плодове византијске цивилизације, најпре интелектуално и литерарно образовање, затим материјално благостање које је додустило да се развије укус и луксуз код виших класа. На њему данас има утицаја византијске вере и остатака византијске цивилизације средњих и нижих класа; осим тога, ови се јављају промењени или преиначени. Мада је византијска цивилизација још од почетка примила елемената источних цивилизација, она је њиме још више прожета у турско доба. Била је и под левантинским утицајима. Тако преиначена, раширила се и у доба византијске и турске владавине у највећем делу Полуострва, и у областима које су данас изван њеног распростирања. Она је тако постала балканска цивилизација.

Та цивилизација није дакле источњачка цивилизација, и Балканско се Полуострво Не може идентификовати са Ближим Истоком, као што се често чини. Ова је пометња настала услед утиска који су чинили увођење Ислама, настањивање Турака на Полуострву, и везе које су јужне земље одржавале вековима са Малом Азијом и северном Африком. Тиме је византијска или стара цивилизација Полуострва измењена, али, као таква, она је остала цивилизација знатнога дела балканског становништва.

Грци, византијски Ромеји, били су и остали прави представници старе балканске културе; затим долазе Аромуни или Куцовласи који су такође прожети овом цивилизацијом. Примиле су је и више турске класе, и ако су томе били сметња Ислам са Кораном и затворени домаћи живот. Срби и Бугари су за њу задобијени од како су се настанили на Полуострву, нарочито од како су прешли у хришћанство. Византијска се цивилизација распростирала у српској и бугарској земљи Средњега Века. Историчари и археолози су констатовали често претежан утицај ове културе на архитектури, у администрацији, у верској организацији, као и у законодавству, литератури и у многим најобичнијим појавама материјалног живота. Бугарска Држава је била потпуније подчињена овим утицајима него српска, која је била и под утицајем Запада и чија културна историја показује, сем тога, и неке оригиналне црте.

И у току турске владавине, материјална култура и морална схватања која су долазила из Византије, из Цариграда, даље су се распростирала по Полуострву. Нестало је старих државних граница, које су ометале распростирање те културе, а остала су многобројна средства, којима се ширила, а нека су и ојачала. Грчка или византијска црква овладала је, као и турска држава, готово целим Полуострвом, а њени су органи били многобројно свештенство и црквене општине које су се умножавале. Грци и јелинизирани Аромуни постали су главни трговци Полуострва, нарочито централних области; у варошима или дуж главних путева Грци и Цинцари су се све више настањивали као занатлије, трговци, хавдије и бакали; шта више, они су са српским исељеницима прешли Дунав и Саву и растурили се по

варошима и великим селима у Срему, Банату, Бачкој итд., где је сваки бакалин до скора зват „Грком", па и ако није био грчке народности. Византијска култура била је нарочито култура вароши и великих уздужних путева: цариградско-београдског и солунско-београдског. Била се сродила са турском управом и турским начинима. Ње је доцније нестајало, у колико су се поједине области Полуострва ослобађале турске владавине.

Ово је садашња област старе византијске културе. Најјачи се њен утицај осећа јужно од Балкана и Шарпланине, у Тракији, Македонији и Грчкој, мање у Епиру и јужној Арбанији. Мада су њене северне границе у главном Балкан и Шарпланина, она је продрла моравском долином до Ниша, па и даље до Саве и Дунава; као што је поменуто прешла је и ове реке и распрострла се до Будим-Пеште и Беча. Али овај испадни угао северно од Ниша, у долини Мораве и даље, готово је потпуно ишчезао последњих десетина година. Има трагова старе балканске културе и на приморју Црнога Мора и у Бугарској, северно од Балкана.

Византијска култура није распрострањена без прекида континуитета ни у јужним: крајевима Полуострва. У свим областима, које су изван уздужних удолина, има оаза патријархалног режима. У западној су Македонији најбоље очувана таква острвца: предели Преспе, Морихова, Пореча, Кичева, Дебра и Радике. Има их и у источној Македонији: масив Осогова, области Малеша и Пијанца. У многоме је оаза патријархалног режима и Средња Гора у сливу Марице, јужно од Балкана. Напослетку има очуванога патријархалнога живота у западном делу Грчке, у унутрашњости Пелопонеза и на острву Криту. Ипак се све оазе осетно разликују од патријархалног режима у динарским областима, јер су ипак биле под извесним и ако слабим утицајем византијске цивилизације.

Мало су биле захваћене утицајима те цивилизације сеоске масе турског становништва у источној Бугарској, у Тракији, на левој обали Вардара и између Кајлара и Острова, у Македонији.

Услед мешавине византијске цивилизације патријархалног режима, медитеранских и левантинских утицаја, који су се ширили дуж егејског приморја, и услед турских утицаја, Македонија има у културном погледу изглед шаховске табле; границе разних култура више падају у очи кад се поклапају са етнографским границама. Нигде ова супротност није јаснија него прелазећи из корчанске у преспанску котлину.[xii]

Између ових двеју котлина су планина Иван и преседлина Превтис, и оне су, и ако унутрашње границе у истом културном појасу, оштрија развођа култура и народа но што су Шар и Балкан. Они су најпре граница између мршавог и голог земљишта Епира и јужне Арбаније с једне, а плодних и пространих македонских котлина с друге стране. Тамо су Грци, Цинцари и Тоске (само у три села у корчанској котлини има словенског становништва), који се баве поглавито о сточарству или су прави номади, овде словенски земљорадници. Они су крепка раса, средњега раста, широких плећа, снажни, незграпни; и м:али, фино цизелирани, окретни и брзи Грци могу их и сада с правом звати варварима. Нестаје карактеристичне арбанашке и епирске фустанеле, опанака који су на прстима изведени и завршују се великом шареном китом од вунених влакана, нестаје китњастога, настаје вунено словенско одело, од абе и шајка, неспретно скројено, али топло и издржљиво. Жене су им свеже, здраве, широких карлица, села су пуна деце. И ово снажно словенско становништво је врло умерено: штедљиво је као иједно на Балканском Полуострву; познато је како се слабо храни; физиолошки је интересантно да ови људи при свем том цео дан раде и много ураде. И села и куће су им сасвим друкчије но у Епиру. Епирска су села махом по странама брда, ова у равници и јаругама; тамо превлађују велике двоспратне куће, од камена зидане, плочом покривене, овде приземљуше од ћерпича или плетера, неокречене, тако да села из даљине изгледају као црне гомиле; куће су махом у пресеку квадратне, кровином или ћерамидом покривене.

Осим напред поменутога, трагови старе балканске културе још се осећају у социолошким појавама и у етнографским особинама. Она представља супротност патријархалном режиму у економском и у психичком животу. Многе тешкоће и унутрашње борбе поникле су из ових разлика: оне су често пооштриле супротност између балканских народа.

Градови су многобројнији и у опште значајнији у области византијске културе но у северним земљама Полуострва. Њихов изглед, нарочито изглед чаршије и тип кућа, знатно се разликују од осталих на Полуострву, као што ће се видети уједној од идућих глава. Карактеристични су извесни стари занати: на пример они који су у вези са караванима, средњевековни начин преноса еспапа који се до данас одржао; исто је тако карактеристична израда женског одела, махом извезеног сребром и златом, те изгледа као иконе; делови варошког женског одела имају често грчка имена и знатним су делом византијског порекла. Истог су порекла филигрански радови у варошима централне области. Кујна је такође нарочита као и јела и начини њиховог справљања и служења. И многа имена јела су грчка и аромунска. Старобалканац воли угодан и уљуђен живот своје врсте, и овај су укус код Словена увели Грци и Аромуни. Али су сви византијски остаци прожети источњачким елементима, и данас је, без нарочитих студија, често немогуће распознати источњачке елементе старије од турске инвазије од оних, који су млађи.

Чаршијски дух, па и дух становништва у опште, појмови о начину зарађивања и морална схватања, позајмљени су од јелинизираних Аромуна и од Грка. Живот грађана, као и обичаји, регулисани су, изгледа, неким утврђеним правилима, који често подсећају на стару дидактичну литературу. Византијског су, негде западњачког порекла затворена занатлијска удружења, еснафи са строгим уредбама, у којима су предвиђени сви случајеви. Сви Словени, Аромуни, Грци, православне Тоске, одликују се нарочитом византијском биготеријом. Зидови њихових кућа застрти су тканинама и везовима са побожним натписима; али то их не спречава да немилосрдно експлоатишу свога ближњега, нарочито сељака. Осећање дужности, одговорности и солидарности у опште је слабо развијено. Под утицајем јаке жеље за зарадом, не бирају средства. Отуда крајња себичност која отежава сваки рад за целину.

Као што је у Византији царство мање почивало на народности више на религији, тако је и у областима византијске културе православна вера била дуго изнад народности. Шта више, већина становништва није имала правог националног осећања. Православна вера у областима византијске цивилизације друкчијег је духа и смисла но православље Св. Саве у патријархалним областима. Интересантно је да не само грађани, већ и сами сељаци, имају византијску склоност за верске свађе; оне су код њих често изазивале огорчене борбе. Изгледа да су верске препирке између Словена и Грка од средине XIX века нашле нарочито повољно земљиште у овом византијском укусу.

Турско-источњачки утицаји

Услед евразијских особина југоисточног дела Балканског Полуострва, источњачки утицаји су се на њему осећали пре турске инвазије, нарочито посредовањем Византије. У осталом зар Грци, који станују на Кикладима и обалама Мале Азије, нису народ Предње Азије готово исто толико колико и Балканског Полуострва? Зар нису они као приморски народ вековима остали у тесној вези са Азијом и северном Африком? Поменули смо у одељку о *евроазијским особинама и старим цивилизацијама* многе материјалне позајмице из ових земаља, почев од најранијих времена (разне врсте жита, воћке, цвеће, начини наводњавања и т. д.). Византијска култура била је и сама прожета источњачким елементима који су пренети на све балканске народе. Источњачки су утицаји констатовани у српској, бугарској и грчкој средњевековној литератури, а врло стари источњачки мотиви виде се у

балканском фолклору, нарочито у народним причама, песмама, пословицама, као и у декоративној уметности.

Али, турско-источњачки су се утицаји распрострли по Полуострву нарочито у доба турске владавине. Они су, природно, јачи код турског становништва које се настанило на Југоистоку и у средишту; али су продрли и међу исламизиране јужне Словене и у Арбанасе који су у већини муслимански народ. Врло су јаки код поисламљених Срба у Босни и Херцеговини и код бугарских Помака у Родопима. Ови исламизирани су много допринели ширењу турско-источњачких утицаја, не само тиме што су их сами усвајали, већ и тиме што су их ширили међу хришћанско становништво истога језика. Колико су на све, а особито на варошко становништво свих вера утицали турски закони и уредбе! Ови су се утицаји, у осталом, укоренили у току дуге турске владавине код свих балканских народа, а осећају се, услед миграција, и у јужнословенским земљама Аустро-Угарске, које нису биле под турском влашћу. Они се јасно распознају по многобројним турским речима у српском, бугарском и арбанашком језику, у врсти оружја и коњске опреме, у извесним деловима ранијег турског одела, као и у неким цртама у типу вароши и кућа; у немарности и лености – источњачком *јавашлуку,* у карактеристичном положају чаршинлија који чуче или седе прекрштених ногу, у источњачким предрасудама, у неким нарочитим цртама доброте и честитости („душевни Турци", позната „чаршинлијска честитост"), као и у наступима свирепости који су, изгледа, својствени неким групама становништва у предњој Азији.

Вековна турска владавина имала је још један други утицај. Она је утиснула балканским народима црте „раје", особине потиштене класе; тиме је створила велики број нарочитих моралних особина. Још се код свих балканских народа наилази на турске или оријенталне моралне типове, од имитације пашама и беговима. Има и иначе доста турских појмова и турских начина, поглавито у варошима.

Као византијска култура, и турско-источњачки утицаји владају нарочито у југоисточном и источном делу Полуострва, затим у области евразијских особина; даље дуж лонгитудиналних путева маричко-моравског и вардарско-моравског до Ниша, управо у области у којој је јужнословенско становништво имало најчистије особине раје. Северно од Ниша и у динарским пределима, турско-источњачки утицаји се мање осећају, осим код поисламљених Срба у Босни. Они су безначајни у старом јужнословенском становништву Аустро-Угарске, али се осећају код динарско-балканских досељеника. Најмање су захваћени овим утицајима Словенци и Хрвати „цивилне Хрватске" (из загребачке, вараждинске и крижевачке жупаније).

Утицаји западне и средњеевропске културе

На претходним смо странама обележили трагове римске цивилизације на Балканском Полуострву. Нови додири између Запада и балканског света јавили су се у доба Крсташких Ратова, затим за време владе Анжујске куће у Арбанији и за француске и латинске владе у егејској области и у Цариграду. Значајнији је био утицај градских италијанских република, нарочито Млетака и Ђенове, који се ширио од Јадранског до Црног Мора. И понова је Запад вршио свој утицај у току XIX века. Сви се ови утицаји могу груписати под именом западних и медитеранских култура и ставити на супрот култури Средње Европе чије дејство, мада скорашње, постаје све значајније.

Различни су путеви којима су ове две врсте култура продирале и различно је њихово географско распрострањење.

Западне су цивилизације дошле на Балканско Полуострво преко Јадранског и Јонског Мора, а у унутрашњост су продирале нарочито трансверзалним путевима који полазе од

обала поменутих мора. Особито је као лак прелаз служила Отрантска Мороузина, где је најкраће растојање између Апенинског и Балканског Полуострва. Преко ње је Цезар прешао на Балканско Полуострво у походу против Помпеја. Поглавито су из Отранта прелазили енергични вођи норманског царства Роберт Гвискар и његов син Бохемунд и нападали на византијску империју, и то најпре на Опсит и Валону, затим на Крф и Драч.[xiii]

Отрантска Мороузина одваја Јадранско Море од Јонскога. Прво је управо дубоки злив Јонскога Мора, који се Отрантском Мороузином да у многоме затворити и нема онако слободне и разноврсне везе са поморским светским комуникацијама, као Јонско и особито Егејско Море. Зато је оно у старијој картографија, још и у XVIII веку, звато заливом, и то *Млетачким заливом, Golfo di Venezia,* пошто су у њему дуго Млеци неограничено господарили. Отрантска Мороузина се на старијим нарочито италијанским картама редовно зове *Bocca del Golfo di Venezia.*[xiv] Због поменуте затворености Јадранског Мора не могу ни његова балканска приморја имати слободне и разноврсне светске везе и морају бити упућена поглавито на Италију.

Мада су римска, донекле и млетачка култура биле дубоко продрле на Полуострво, њихово је распрострањење доцније регулисано рељефом; зато је данас њихова област ограничена на узано балканско приморје, на првом месту на јадранско. Кад се изађе из јадранских градова западних утицаја брзо нестаје и завлада патријархални режим.

Утицај медитеранских култура изражен је више или мање на целом балканском приморју, од Трста до Цариграда. У основи, то је иста култура која се срета на свима европским обалама Средоземног Мора, до извесне тачке измењена различним: народима који станују на балканским обалама. Има више левантински и грчки карактер у Цариграду (нарочито међу становницима Перз–Перотима), као и на приморју Мраморног и Егејског Мора. У арбанашком приморју медитеранска је култура мешавина италијанских, грчких, источњачких и патријархалних утицаја. На јадранском приморју градови, тип кућа и начин живота имају поглавито млетачки печат на српско-хрватској основи; успомена на млетачку владавину очувала се и у рушевинама утврђења и у грађевинама са грбом: Св. Марка; дух и навике грађана често показују особине грађана млетачке републике.

Али и унутрашњост Полуострва није ни данас без извесних западних утицаја. Римска култура оставила је трагова у домаћем становништву, на илирским и трачким племенима, која су била упола полатињена. Ово старо становништво служило је као посредник између Римљана и Србо-Хрвата у које се претопило. Једна значајна српска група у динарским планинама, она коју ћемо означити именом *ерска,* личи по извесним психичким особинама на латинске народе западне Европе. Речи латинског порекла ушле су у српскохрватски језик, вероватно и преко оног старог, упола латинизованог балканског становништва. Знатнијих су трагова оставили доцнији латински утицаји.

Српска приморска држава Зета захватала је знатан део јадранског приморја латинске цивилизације, и из Зете су разноврсни утицаји те цивилизације продирали у унутрашњост Полуострва. Затим су Рашкој припадале и приморске земље. Колико су латинске цивилизације морали разносити по Балканском Полуострву Дубровчани и Которани, као велики часници на двору рашких владалаца, као управници покрајина, и нарочито као трговци, често стално настањени по градовима и у рударским насеобинама! Напослетку долази утицај веза са Млецима и млетачке трговине. Познато је како су знатни били западни утицаји у архитектури српских цркава почев од XIII до средине XV века. Оружје и свиле или чоје млетачког порекла често се помињу у српским народним песмама. Има у нашем језику доста речи италијанског порекла које јамачно датирају из овог доба (пијаца, бисаге, погача итд.). Динарске области, као и моравска Србија, одржавале су дубровачким путем трговачке везе са Италијом све до краја XVIII века (извоз стоке). Фино јакинско брашно и пасте

талијанског порекла долазиле су у Метохију још у првим деценијама XIX века. У скроз турској старој чаршији Сарајева виде се и данас две старе магазе италијанског типа. Италијанских утицаја је било чак и у источној Бугарској где су их вероватно унели ђеновски трговци. Изненадио сам се видевши у Карлову и Калоферу, у суббалканској удолини, старе куће и дућане италијанске врсте. Орих културних утицаја из Италије почело је нагло нестајати од краја XVII века, од аустријских ратова на Балканском Полуострву, и доцније су се одржали само као рудименти.

Најјача је манифестација западних утицаја на Полуострву католичка вера и латинска азбука. Али овде треба поставити једну разлику. Само је на јадранском приморју католичанство било у сталној вези са западном културом. У Босни и особито у јужнословенским земљама изван Полуострва оно је увек имало тешњих веза са културом централне Европе.

Утицај централне Европе слабо се осећао на Балканском Полуострву пре краја XVIII века. Привремена угарска окупација неких крајева у Средњем Веку није оставила дубоких трагова. Али после аустро-турских ратова и великих српских сеоба у јужне аустро-угарске земље, трговина северних области Балканског Полуострва упутила се у Аустрију. Везе са овом земљом умножавале су се до данас. Од извесног времена почели су се ширити и немачки утицаји.

Угарско становништво алфелдске равнице није допринело да продре средњеевропска култура на Полуострво. Готово нико на Балканском Полуострву не говори мађарски. Пространа угарска равница сматра се као простор који треба прећи, у колико је могуће брже, да би се дошло у средњу Европу. Уз то Аустро-Угарска, да би спречила приближавање између Србије и јужних Словена у својој краљевини, свела је односе са Балканским Полуострвом на две железничке линије: Београд–Ријека и Београд–Беч. И тако, један басен природом одређен да служи као веза између народа и да олакшава ширење културе, постао је више препрека за додире и размене утицаја.

Ипак је култура централне Европе промицала долинама и уздужним путевима у Србију, у Босну, па и у Бугарску, удаљенију, и тако је дошла до Солуна и Цариграда. Она је продрла у многе вароши и у села у долинама којима иду железнице или добри путеви. Она се ту сударила са византијском цивилизацијом и патријархалним режимом. Њено се дејство нарочито види у области материјалног живота, и све више у склоностима и навикама варошког становништва. Али је слабо утицала на дух људи, нарочито у слободним државама. Многа су Срби студирали у западној Европи, највише у Француској, други су примили западне идеје. Установе, у осталом засноване на народном духу и традицијама, приближују се више установама западне Европе. У овим државама, нарочито у Србији, постоји тежња да се, комбинујући разне културне утицаје и национални дух, створи оригинална цивилизација.

Није био исти случај у Босни, а нарочито у Хрватској и Славонији, где је страна управа у великим варошима знатно шкодила одржавању народне традиције.

Патријархални режим

У областима Полуострва, које су северно од Шарпланине и Балкана, превлађује патријархални режим, изузев узаног јадранског приморја. Јужно од ове границе има патријархалног режима у планинским масивима Средње Горе, Родопа и Пинда, као и у великом делу Арбаније.

Патријархални режим Балканског Полуострва не треба сматрати као ниско културно

стање; ово становништво има своја морална схватања често високога реда, оригиналан начин разумевања живота, социјалну и економску организацију, извесне установе, уметничко осећање изражено на првом месту у поезији и орнаментици, чија је вредност несумњива.

Код јужних Словена патријархална основа датира још од њихове закарпатске домовине; развила се даље на Балканском Полуострву, па је затим у Средњем Веку почела слабити. Организација у племена и задруге ослабила је или ишчезла под утицајем Византије и под владом јужнословенских држава у Средњем Веку. Али у доба турске владавине јужни Словени, који су насељавали области изван појаса где су старе културе ухватиле дубоког корена, вратили су се патријархалном режиму. Тако се догодила једна врста етнографског подмлађивања: старе друштвене организације и обичаји пробудили су се или ојачали. Овај нови патријархални режим разликује се од оног ранијег, особито код Срба. Вековна искуства која је имао српски народ у току Средњег Века, оставила су у његовој свести више или мање дубоке трагове. Остављено само себи, патријархално становништво, као етнографски најочуваније и најснажније, формирало је из ових искустава идеје, осећања и моралне погледе који испуњавају његов фолклор и утичу на његове акције. Оно се могло мењати слободније и потпуније Него јужнословенско становништво које је било потчињено германским: или мађарским утицајима, јер се у својим жупама, кнежинама, племенима могло готово самостално развијати.

Најочигледнија је карактеристика патријархалног режима нарочита друштвена и економска организација. Племена (арбанашки фисови) има сада у Црној Гори, у неким крајевима старе Рашке и у северној Арбанији, код Срба и код Арбанаса. Напротив, задруга постоји или је до скора постојала у целом западном и средишном делу Полуострва, од Јадранског Мора до реке Искра у Бугарској, код Срба, Хрвата и код Арбанаса. Ње нестаје на Југу чим се приближујемо грчком становништву егејског приморја. Нема је код Бугара и Турака. Даље је задруга још распрострањена у јужнословенским земљама Аустро-Угарске, у далматинској Загори, у Лици, у Хрватској и Срему. Ова је организација била појачана динарским исељеницима за време турске владавине.

Са овом друштвеном организацијом у племена и задруге у тесној су вези облици материјалног живота и психичке особине. У области ове културе живе физички најјача и етнографски најсвежија племена и народи Балканског Полуострва. Језгро је овог културног појаса Црна Гора, планински склоп црногорских Брда, суседних крајева Херцеговине, и северна Арбанија. Овде се код Срба и Арбанаса одржао појам племена, братства и родова и племенска или фисна организација, затим крвна освета. То су најплоднија и најекспанзивнија племена, из којих готово непрекидно теку струје насељавања и плаве суседне области. Сви су поглавито сточари. То су људи од снаге и моћи, махом врло високи, витки, еластични, готово никад гојазни, лица пуног израза, соколових очију; најлепши сој на Балканском Полуострву. Готово нема физички дегенерисаних типова. Задобијају чврстим, горским моралом, дубоким осећањем за заједницу и пожртвовањем, које не престаје ни пред најдрагоценијим жртвама. Из таквих способности тела и духа потичу многобројне прегнантне етнографске и антропогеографске одлике. Ово патријархално језгро је у сваком погледу највећа противност народима и племенима византијско-цинцарске културе. Интересантан је у томе погледу контраст између Гега северне и Тоска јужне Арбаније. Ови су, слично Грцима и Цинцарима са којима у Епиру заједно живе, много мањи, гарави, готово без племенске организације, лукави, често већ и са ситним византијско-цинцарским моралом.

У вези је са византијско-цинцарским и патријархалним културним појасом одређена врста преноса, која се готово непромењена задржала још од Средњег Века. То је кириџијски саобраћај. Теретне животиње су мазге и мали коњи, врло ретко се виде камиле.[xv] На њима су познати велики дрвени самари и с обе стране њихове је спакована роба или земаљски производи. Кириџије или кирајџије их толико натоваре, тако вешто спакују и тако удесе

равнотежу, да на дугим и рђавим путевима готово никад не буде штете; и по томе се већ види да је ово неки стари начин рада. Каравани се врло споро крећу, од хана до хана. Знају се од старине конаци, и кириџије неће нипошто већи пут учинити нити смеју на пољу заноћити. Јагме да стигну до хране пре заласка сунца, и од акшама се само изузетно и доцније путује. Ти ханови, у којима се преноћи, у неким крајевима су мале тврђаве: високим каменим зидом ограђени, врата се после сунчаног заласка затварају и тешко се ко доцније пушта.

С јесени су каравански путеви врло живи, особито они попречни путеви што воде од македонске жељезнице арбанашкој обали: на њима се срета све разноврсно становништво, по народности, вери и социјалном положају, затим све што се увози и извози.

У вези су с овим саобраћајем многобројни занати и занимања по варошима. Тако у многим варошима се недељно држи пазар за коње, мазге и магарце, џамбаси су нарочита занимања, пуно је занатлија који поткивају, праве самаре и др.

Типскије овакав транспорт у Тракији, јужној и средњој Македонији, Епиру и Арбанији. И даље на Север, у земљама патријархалне културе, још је јак, само мазге нестаје[xvi] и коњ је готово једино теретна животиња.

Али се већ у овим областима виде овде онде (на пример у скадарској равници, око Корче, поглавито по равницама и котлинама) двоколице, високих неокованих точкова, које вуку мали волови. Оне се употребљавају у саобраћају од села до села, или између села и поља, не као преносно средство за већа остојања. Све су многобројније у северној Македонији и Старој Србији. Али у овим областима и у јужној Македонији виде се на неколиким главним друмовима и права кола потковaних точкова, велика, јака, која припадају кириџијама. Теглеће животиње су биволи и коњи, ређе волови, у јужним земљама су биволи чешћи. Поред теретних животиња, које су ипак главне, јављају се и ове теглеће, дакле мешовит саобраћај. У јесен се сретају цели низови кираџијских кола.[xvii] Овим начином преноси се више робе и производа но на коњима и мазгама, али су кретања ових кириџија још спорија, особито са биволима.

Пре него што су саграђене жељезнице и нови друмови кириџијски саобраћај је превлађивао готово на целом Балканском Полуострву, као и византијско-цинцарска и патријархална култура. Био је карактеристичан за све главне комуникационе линије, и за моравску долину, по којој су у турско време ишли и каравани од камила[xviii] и мазги. Има дакле значаја и за оне области и насеља, који данас нису више под његовим утицајем.[xix]

У патријархалним областима има културних елемената разнога порекла; неки су унесени врло рано, други доцније, али су сви тако сварени и стопљени да ни најмање не мењају тип патријархалне цивилизације. Такво је све оно што је патријархално становништво примило од старих Илира, Трачана, Келта; слично се десило и са утицајима српске и византијске средњевековне цивилизације. Даље, познато је како су са народним говором срасле турске и талијанске речи и појмови итд. Док је ове доцније културне утицаје лакше разазнати, много је теже, често немогућно, издвојити илирске и трачке културне елементе.

Има неколико области на Балканском Полуострву, у којима се посредном или непосредном методом може проучавати процес асимилације старог романизованог становништва у Словене, и у којима се могу наћи трагови културе староседелаца; такви су на првом месту они планински масиви, који су служили као уточиште и склониште поменутих народа: динарска система, а у њој нарочито далматинска Загора, Црна Гора (никшићска Херцеговина, Брда и стара Црна Гора) и Стари Влах у најширем смислу, почевши од Златибора и завршујући се Романијом; у пиндском систему је таква на првом месту мијачка и

брсјачка област, затим цела пиндска система од Белице близу Охрида па до Љасковца у Епиру; на Истоку су најповољнији предели за студију утицаја балканског пресловенског становништва Родопи са Пирином и Средња Гора са извесним деловима централног Балкана, нарочито око варошице Клисуре.

Да са неколико речи поменемо утицаје пресловенског становништва у поменутим областима динарске системе. Ту се врло дуго одржало романизовано становништво, Мавро-Власи, прави Власи, поред Срба који су названи Власима, затим различна српска племена која су произашла из асимилације Срба и романизованог становништва: Ћићи, Мацуре, Матаруге итд. Одржала се номенклатура романског порекла од Капеле, од села Бајмонта у Ливањском Пољу и Динаре до Дурмитора, Пирлитора, Виситора. Несумњиво су Срби примили од староседелаца понеки облик и начин сточарског живота (име катун), затим понешто у кући и од ношње, али је то махом врло тешко доказати. Још су први проматрачи обратили пажњу на сличност између римске тоге и црногорске струке и држали да су српска племена примила струку од романизованог становништва; вероватно је такав случај и са ерским пеленгирима; није искључена могућност да су и жељезни преклади са животињским скулптурама, каквих има нарочито у Црној Гори и Херцеговини, келтско-илирског порекла.

Али ово је врло непоуздано поље и има у новије време закључака који се, држим, не могу примити. Тако да је ниска камена кућа динарских области илирскога порекла.[xx] Међутим је то кућа и оних медитеранских области где није било Илира. Много је вероватније да је та кућа постала у свој медитеранској области где има камена и под утицајем климе. Треба се само сетити велике сличности коју смо истакли у једној од претходних глава између норвешке дрвене куће и наше брвнаре; несумњиво није било примања, већ у шумовитим областима под сличним примитивним приликама, људи граде кућу од дрвета на исти начин. Слично је и са ниском каменом кућом медитеранских области. Али, као што ћемо доцније видети, у патријархалним динарским областима има извесног утицаја алписке куће на тип кућа. То је дрвена кућа, ниска, високога крова, са собом у тавану и са лучно испупченим шиндрама на крову, и тај отвор представља неку врсту примитивне баџе. Тај облик куће је ограничен на високу Хрватску, нарочито на област око Плашкога, на Лику и Крбаву, и одатле продире у Босну. И по том географском распрострањењу се види да има везе са алписком кућом.

Даље је закључивано да је и кабаница црногорских и високих херцеговачких области илирскога порекла; зове се и веленица и талаган. Међутим је то одећа скоро свих пастира на Балканском Полуострву (бугар-кабаница народних песама) и многих изван Полуострва.

Процес културног изједначивања. – Из претходног излази да становништво Балканскога Полуострва сада није подељено само на зоне културних утицаја Византије и Рима, како се обично мисли и пише.

Најпре, знатне територије Балканскога Полуострва припадају патријархалном режиму. Оно што поред тих особина највише избија, и може се пратити све до уског далматинског и кварнерског приморја, то су утицаји дуготрајне турске владавине, нарочито неких турско-источњачких начина и навика. Начин како се схвата и како на народ утиче црква Светога Саве једва се може означити као византијски. Католичка вера није од дубоког утицаја на северне Арбанасе. Међутим је јаче утицала на формирање верског човека у западним крајевима Босне и у далматинској Загори.

Даље, услед притицања у вароши и услед миграција патријархалног становништва знатно су се смањиле области византијске и латинске цивилизације. Од ослобођења балканских држава дух и смисао њихове цивилизације је у главноме супротан старој балканској цивилизацији, које услед тога постепено нестаје и у варошима, заједно са њеним

типским представницима Грцима и Цинцарима. И на Западу су се културне прилике знатно измениле према онима које су владале још до краја XVIII века. Овде је област латинске цивилизације у ствари само уско јадранско приморје до првог планинског гребена, иза кога почиње патријархална далматинска Загора. А зна се да су и у далматинском приморју превладали латински културни утицаји тек после дуге борбе са византијском цивилизацијом, од које је остало много трагова. Од времена турских упада у целој Далмацији су се збили врло важни етнички и етнобиолошки процеси, који су изменили и њен ранији културни карактер: смена старог становништва новим, патријархалним, друкчије моралне и духовне настројености него што је било старо далматинско становништво.

Одавно се дакле врши процес потискивања старих култура, њиховога духа и смисла и све више превлађују настројеност и дух патријархалног становништва. Тиме се вршила и све више врши културна унификација становништва на Балканском Полуострву, нарочито у српско-хрватским земљама. Као знатни карактери двеју старих цивилизација остају с једне стране православна вера и ћирилица, а с друге католичка вера и латиница; али те две вере стварно нису у онаквој супротности као у ранијим временима; а ћирилица и латиница су све више у општој употреби, нису ограничене на припаднике једне вере.

Десета глава:
Метанастазичка кретања

Значај сеоба у турско доба. – Њихов специјални карактер и израз метанастазички. – Начин сељења. – Метанастазичке струје. – Динарске и централне области. – Динарске струје – Косовска струја. – Вардарско-моравска струја. – Струје које су прешле Саву и Дунав – Егзотичне оазе становништва. – Метанастазичке и аметанастазичке области. – Доњо-дунавска плоча и марички слив. – Унутрашње сеобе. – Метанастазичко кретање балканција. – Спољашње сеобе. – Епирско-арбанашке области. – Малисорска струја. – Дукађинска струја. – Струја Шкумбије. – Струја Тоска. – Егејска област. – Трмвачке сеобе Грка и Аромуна, – Сеобе мухаџира. – ЈТушање никшићских мухамеданаца. – Инверсне сеобе.

Као што је познато, инвазија словенских племена у почетку Средњега Века била је полазна тачка за географски распоред и формирање народа на Балканском Полуострву, слично улози велике варварске најезде у централној и западној Европи. И доцније, у току Средњега Века, било је миграција појединих група балканског становништва, изазваних нарочито увећавањем српске и бугарске државе. Друкчијег су карактера и особитог етничког значаја биле оне велике и безбројне мале сеобе, које су се извршиле на Балканском Полуострву почевши од турске најезде, до краја XIV века, а нису престале ни после ослобођења балканских земаља.

У почетку турске најезде најпре се један део становништва из равница и котлина повукао у планинске крајеве, и тај процес се и доцније понављао, али никад није захватио велике масе. У исто време, а нарочито доцније, настају многобројне сеобе супротнога смисла, по правилу из виших области у ниже, а многобројније и најважније се крећу с Југа на Север, Северозапад и Североисток у границама Балканског Полуострва, али их често и прелазе.

Огроман је био обим и захват тих сеоба. Има крајева који су пре турске најезде били густо насељени, а после сеоба је у њима остало сасвим ретко становништво; често се наилази на селишта и темеље зграда и на напуштене и обурване цркве и градове, на којима је

ухватило корена жбуње, а где су шуме израсле. У другим областима, сада гушће насељеним, биле су велике, једва проходне горе и лугови, који су крчени и у њима се насељавали досељеници. У многим крајевима огромна је већина породица досељеник и знају крајеве одакле су досељени. Старинци су се највећим делом иселили или су их досељеници асимиловали.

Скоро у сваком селу Шумадије сељаци су разноврсног порекла, досељени из разних крајева, једни од Сјенице и Пештери, други од црногорских Брда, трећи из Херцеговине, четврти с Косова и Метохије или из вардарског слива итд. Тако је и у свима областима моравске Србије, ваљевских и подринских крајева. Око 80% становништва је досељеник, и поглавито у току последња три века. Још су свежије традиције у старовлашким, црногорским и херцеговачким крајевима, где врло често знају за своје претке седам до осам колена у назад, и више, и знају одакле је дошао онај крајњи, најстарији предак.

Тако је и у далматинском приморју, па чак и у оним местима која су поред самога мора и имају облик варошица, као што су Каштела, а да и не помињемо Боку Которску и дубровачку област. У Каштелима, где су сви католици, има породица пореклом с Поповог Поља у Херцеговини, које се овде доселиле пре 200–250 година и знају за своје сроднике у Попову, који су остали православни; други су од Дувна у Босни и они су одавно покатоличени, али их још зову Ришћанима; трећи су старином из Црне Горе итд.

Исто је у Славонији, где скоро нема старинаца, који су великим делом били кајкавци. Славонски сељаци су досељени поглавито из Босне, затим из Далмације, Херцеговине, а међу православним има и таквих који су пореклом из Србије.

Из историјских извора су познате извесне сеобе српског народа у турско доба, и ти су нам податци драгоцени. Тичу се махом великих сеоба, које су се кретале изван Балканског Полуострва у јужнословенске земље бивше Аустро-, -Угарске. Мало је забележено о сеобама на Балканском Полуострву. Али ти документи не дају представу о великим размерима сељакања, које се извршило у турско време и доцније. Осим тога, и кад се по споменицима зна за сеобу у неки крај, ипак се само проучавањем на лицу места може ухватити: да ли сада има тих досељеника; сазна се њихов распоред по селима; у какво су становништво ушли; какве су се промене на њима десиле; како су етнички и социјално утицали на старинце и старије досељенике. Требало је у том погледу проучити становништво на лицу места, од села до села, од куће до куће, у свима нашим земљама, и те податке са свих страна верификовати. На томе је радила серија испитивача, почевши од 1896. године.[xxi]

Као резултат тих испитивања излази да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњевековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију; скоро толико исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа острва или отоке Јадранскога Мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у млетачку област и у Абруце; затим у Ердељ и јужну Русију.

Услед тих сеоба је знатно измењен распоред народа на Балканском Полуострву. У многим областима је једно становништво смењено другим, друкчијих особина, негде другог језика, а често друкчијег дијалекта. Настала су укрштања становништва, које се услед миграција измешало, и извршили су се разноврсни етнички и етно-биолошки процеси, који су у многоме изменили етнички тип појединих области: често је нестало старог покрајинског

или историјског средњевековног народног типа и образовао се нов етнички амалгам.

Да бисмо јасно одвојили ове сеобе од ранијих и да бисмо боље истакли њихове специјалне карактере и велики значај, назвали смо их нарочитим именом: *метанастазичка кретања,* од грчке речи *метанастасис*, што значи мењање места становања.

Кад се на карти прате и уцртају сва та кретања, добију се као синтеза *селидбене или метанастазичке струје* којима су се кретали исељеници из *земље матице,* одакле су излазили као у ројевима у *земљу колонизације* где су се настањивали. Метанастазичке струје су дакле апстракција вековног правца кретања исељеника. Често исељеници нису право ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у *прелазној или етаиној земљи:* на пример, они што су силазили са црногорских брда, често су се задржавали око Сјенвде и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у моравску Србију; а овде су се настањивали по високој Шумадији, па су доцније неки силазили у ниску Шумадију и моравску долину. Кретали су се и уздужним и попречним путевима, али изгледа више попречним; овима су пролазили многобројни ројеви исељеника, нарочито у Србију, тако да су се претварали у праве *метанастазичке путеве.* На лицу места сељаци знају *метанастазичке долине и превоје* кроз које су пролазиле струје насељавања из динарских и централних области Полуострва према Србији.

У границама Балканског Полуострва, а кашто и изван њега, ретко се која миграција вршила без претходног обавештења о земљи насељавања. Пре него што би се кренуле веће исељеничке групе, оне би изашиљале извиђаче да изаберу крај за насељавање. Извиђачи би ишли обично тамо где има који њихов сродник или саплеменик, раније одсељен, бавили би се код њега и. испитали прилике, пре него што би се остали у маси кренули из земље матице. Кашто су избор краја за насељавање одређивали калуђери и свештеници, јер су они, обилазећи православне земље на Полуострву и изван њега ради купљења милостиње, упознали прилике различних области. Те су се сеобе, осим изузетних случајева, вршиле постепено, и осим тога, из једне земље матице или племена иду вековима миграционе струје махом у исте земље колонизације. Њихове, често врло угледне породице, населиле су се у близини метанастазичких вратница, превоја и бродова и оне прихватају нове емигранте, своје саплеменике, и даље их упућују. Ове добро познате *куће,* на гласу, звучног имена, намештале су нове досељенике у току више генерација и обезбеђивале сигурност области и кретање емигрантских група. Путујући последњих деценија по Полуострву често сам сретао дуге поворке исељеника, који су из Црне Горе или из новопазарске и сјеничке области ишли у Србију. То су увек биле породице које су имале мало или нису имале своје земље. По једном старом обичају, бар један члан задруге остајао је са својима на староме огњишту, и њему су остављане непокретности и гломазне ствари, које се нису могле носити. Све остало је ношено на коњима који су у реду ишли на челу поворке. Уз исељеничке караване иде нешто оваца, затим које теле и крава, али нисам видео волова.

Динарске и централне области

У западним и централним областима Балканског Полуострва могу се разликовати *четири главне групе селидбених струја.*

Најјаче су биле *динарске струје* насељавања. Најзнатнија од свију почињала је у областима средњевековне Рашке и Зете а њене су најактивније области, праве земље матице, биле Херцеговина, Црна Гора са Брдима и црногорском Херцеговином, Сјеница и Пештер са новопазарским крајевима.

Из ових предела се динарско становништво кретало попречним путевима кроз превоје и метанастазичке вратнице: Мокру Гору, Кокин Брод, Јавор, Рашку, затим: низ долину Дрине

и населило подринске и ваљевске крајеве и нарочито Шумадију; динарски исељеници су прелазили Дрину код Раче, Бајине Баште, Зворника и Шепка. Шумадија је на првом месту привлачила; скоро цела под великим храстовим и буковим шумама у које су тек крчењем правили њиве и ливаде; била периферијског положаја у турском царству, удаљена од Цариграда, а у њој живело отпорно и ако разређено становништво. Турака, махом мухамеданаца нашега језика, било је мало и скоро искључно у варошима; читлучки режим није био јако распрострањен, и било је доста слободних сељака. Пред крај XVIII века Београдски Пашалук је имао неку врсту аутономије. Већ у турско време су се дакле многобројни динарски досељеници настанили по пропланцима и по крчевинама целе области између Дрине и Мораве. А кад се Шумадија ослободила турске власти, почетком XIX века, она је привукла скоро све миграционе струје континенталнога блока. У почетку се досељено динарско становништво врло ретко насељавало у моравску равницу, јер је била под луговима, мочарна, и није се свиђала овим брђанима. Динарски су досељеници прелазили преко моравске долине и расули се у неколико планинских котлина источне Србије, између Мораве и Тимока. Од оних који су остали по побрђима Шумадије и навикли се на прилике нове средине, неки су доцније, махом у другој генерацији, силазили и крчили лугове и настањивали се по долини Мораве; али они не дају тип становништву саме моравске равнице, већ друге струје насељавања. – Последњих деценија умешала се државна власт и насељавала црногорске досељенике поглавито у крајеве које су Арнаути после 1878. године напустили, у долину Топлице, Пусте Реке, Јабланице и око Лесковца.

Друга важна грана динарске струје кретала се из старе Рашке, Херцеговине и Црне Горе у ширем смислу, на Север, разноврсно се рачвала и насељавала Босну. Многобројни исељеници кретали су се Пивом, затим Дрином од Шћепан-Града на ниже, силазили на Гласинац и у горње Подриње Босне, затим до Тузле и у Посавину до Брчког. Херцеговачки досељеници су се стално спуштали у Сарајевско Поље где чине најзнатнији део становништва, затим у централну Босну, па и у босанску Крајину где је притицала и струја насељавања од великих карсних поља западне Босне.

Вреди поменути да се после пада Србије 1459. године српско становништво из београдске и смедеревске околине исељавало у Босну. То су забележили старији путници, нарочито Куршешић (1530 г.). Врло је вероватно да је ова струја насељавања била кратког трајања.

Из Црне Горе, Херцеговине и Босне развиле су се миграционе струје које су у току векова плавиле Далмацију. Могу се утврдити поједини млазеви ове струје насељавања који су прелазили преко превоја и кроз метанастазичке вратнице: Дрвар, Пролог, Доњу Неретву, преко Риђана и Дрвсна у Кривошијима, на Крстац изнад Боке итд. Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника; становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско-херцеговачког порекла, становништво самог града Дубровника великим делом херцеговачког порекла, а данашње становништво Макарске као и Омиша, Сплита и Шибеника такође поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључно тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у северној Далмацији.

Из западне Босне од Гламоча и Унца и из Далмације са горњег тока реке Цетине кренула се једна од првих миграција према Хрватској и зауставила се у Жумберку. Друге групе су се насељавале у јужној или Белој Крањској, особито око места Метлике и Винице, а очувале су се у Бојанцима и Мариндолу. Серија слабијих сеоба продрла је до Птуја и Марибора и до Љубљане. Добро су познате[xxii] три ускочке породице Алексић, Дојчин и Вукмир, које су 1555. год. у Мариборском Пољу основале село, које се данас словеначки зове Скоки, а немачки Skoggen (Ускоци). Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, продрли су далеко у Барању, до иза Печуја, и у Бачку до иза Суботице; тога порекла су

већина Буњеваца и тако званих Шокаца ових крајева.

Напослетку једна слабија динарска струја упутила се уздужним босанским путем према Митровици и Косову, друга преко Жљеба изнад Рожаја и трећа кроз долину пећске Бистрице према Косову и Метохији; сада у Метохији превлађују ти досељеници, а многобројни су и у Косову, нарочито до Лаба.

У овим се областима формирала *косовско-метохијска струја,* једна од најстаријих.

Ова струја обухвата миграције из целе области између Скадра и Копаоника, од Зете, Метохије, околине Призрена и Косова. До моравске долине је ишла искључно попречним путевима, нарочито зетским. У моравску Србију је продрла преко многобројних превоја између ибарске и јужно-моравске долине, око Пилатовице и Блажева на Копаонику, затим преко Преполца и Мрдара који спајају долине Лаба и Топлице, преко Лисице и других.

У ранијим временима, пре него што су се Арбанаси у маси населили у долини Лаба, нарочито пре 1878. год., кроз Лаб се кретала главна грана косовско-метохијске струје, затим кроз горњу Топлицу. Овде се рачвала. Један део скретао Северу и спајао се са струјама копаоничких превоја, формирајући јаку метанастазичку струју, која је насељавала неколико котлина моравске Србије, нарочито копаоничку Жупу, Темнић, Левач, а донекле и моравску долину; прешавши Мораву, ови су се исељеници у масама населили у долини Ресаве и у котлинама источне Србије све до Зајечара (Звижд, Хомоље, Млава, Црна Река, сокобањска котлина итд.); местимице је прешла и Тимок и ушла у шопску зону. Заузимали су поглавито дна и стране котлина.

Они косовски исељеници који су у Србију прелазили око Копаоника, а нису се придружили горњој главној струји, затим преко Преполца, Мрдара, Лисице и из гњиланске области кроз Кончуљску Клисуру Мораве, расули су се по долинама јужноморавских притока, Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Ветернице, као и поред Мораве између Лесковца и Бујановца; прешли су јужну Мораву и насељавали се у околини Ниша и у Заплању.

Исељеници из западног дела метохијске котлине, нарочито од Подгора, кретали су се другим правцем: преко Мокре Горе у Колашин на горњем Ибру, скровит предео, далеко од главне комуникације, а насељен снажним динарским становништвом јужнога дијалекта. Ту су се метохијски Подгорци задржавали краће или дуже време, па су се онда, често заједно са Колашинцима, кретали даље у Србију. Али нису ишли долином Ибра због компактног мухамеданског становништва у Балабанској Клисури Ибра испод Митровице, већ су прелазили планину Рогозну, па су се тек онда спуштали у Ибар око Лепојевића, или у долину Рашке испод Новог Пазара; прелазили су у Србију на ушћу Рашке у Ибар, где је доцније подигнута варошица Рашка. Њима су се овде придруживале динарске струје које су полазиле од Бихора, Берана и Фемића Крша.

Интересантно је да су се најстарији исељеници косовско-метохијске струје расипали и по Шумадији и по ваљевско-подринским крајевима.

У моравској се долини косовска струја спајала са *вардарско-моравском или јужном струјом,* коју су чинили исељеници вардарског слива северно од Демир-Капије (на Југу од Демир-Капије становништво се врло слабо кретало на север), а нарочито исељеници западне Македоније пореклом од Прилепа, Битоља, Охрида и Дебра. У овој струји има и српских исељеника из Арбаније, који су се у њој били населили за време немањићске владавине, највише у XIV веку. Они од Скадра и Драча расули су се по Македонији, по Старој Србији (у Средској, по тетовској, поречкој и битољској котлини, у горњем току Пчиње итд.) и у Србији, на пр. у Подрињу (нарочито Пецка близу Крупња). Остали Срби из Арбаније, из

долине Маће и из области Мокре, Черменике, Булчиза итд. поглавито су се насељавали у западној Македонији (околина Дебра, мијачка област, Маврово и др.). Има их у горњој Пчињи, који су пореклом од Елбасана (Басановци). Ова јужна струја је захватала и кренула и велики део старог становништва јужне Мораве.

Та струја је ишла у главном вардарско-моравском долином, али, супротно ранијим струјама, она се споро ширила, осим незнатних изузетака. Није било великих сеоба; исељавале се поједине породице и групе породица, које су мењале место становања идући махом све даље на Север, неке и до Београда, где још и данас чине већину становништва у Палилули, и до Смедерева, Гроцке и Градишта на Дунаву. Ретко су се удаљавали од моравске долине. Због вардарско-моравске струје насељавања становништво јужног порекла знатно учествује у саставу становништва моравске долине и свих њених вароши и варошица.

Струје које су прешле Саву и Дунав. – Две струје, косовска и вардарска, формирале су са становништвом моравске Србије (нарочито са становништвом Ибра и западне Мораве, са становништвом Смедерева, Пожаревца, Хомоља и са старим становништвом тимочке области) нове, врло јаке струје, које су прешле Саву и Дунав и разлиле се по панонском басену и Ердељу међу старо словенско становништво, које се овде населило у време великих сеоба, и које је појачано у Средњем Веку неколиким српским миграцијама. Почев од краја XIV па до краја XVIII века историјски споменици помињу осам главних сеоба. Најзначајнија, крајем XVII века, у којој је било око 37.000 породица, формирала се у Метохији и на Косову. У више поворки, које су једна за другом ишле, она је прешла ибарску долину и моравску Србију, и повукла, са једним делом старог становништва, и оне, који воде порекло од нових метанастазичких струја, нарочито од динарске струје. Ове су струје постепено насељавале Банат, Бачку, Срем и један део Славоније. У источном су делу панонског басена ти досељеници прешли и реку Мориш и населили се у околини Арада, Вилагоша, Батање, Пецке итд., затим у Лугошу, Карансебешу, Божовићу и Алмашу. Једна група врло старих српских досељеника, пореклом, изгледа, из Црне Реке у Србији, и до данас се одржала у области Црној Гори на Истоку од Темишвара. У северној Угарској досељеници су се настанили не само у Будим-Пешти и на острву Чепелу већ и у Сент-Андреји северно од Будим-Пеште и у Ђуру, Вацу, Коморану итд. Први старешина досељених Срба, кога је поставио аустријски цар (11. априла 1691.), биојеједан Србин из Коморана, старином Битољац (Монастирлија). Од краја XVI па до средине XIX века ове области у Угарској често су звате Расција, Рашка, да би се тиме обележило порекло њиховог становништва.[xxiii]

Поред ове мешовите, развијала се за време турске најезде на Балкан и нарочито за време турског продирања даље на Север она напред поменута чисто динарска струја, која није прелазила преко Србије већ се непосредно изливала у Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску, Бачку и Барању. Главно су у овој струји били становници ниске и централне Босне, затим остали Босанци и Херцеговци, најпосле Рашани и Црногорци. У њој је поред православног био знатан број католичког становништва; ово католичко становништво је разних особина у појединим крајевима Славоније, Барање и Бачке: досељавало се у различно време и из разних крајева; док је православно становништво много једноставније. Особито су етнографски интересантни тако звани *Шокци* у Барањи (све до Печуја) и у Бачкој поред Дунава, јер у њима поред балканских досељеника вероватно има, у шумовитим мочварама поред Дунава, и остатака старог панонско-словенског становништва. Једна јака група католичких досељеника из Херцеговине, западне Босне и Далмације, највише, изгледа, из мостарске околине, око реке Буне, *Буњевци,* зауставила се чак у северној Бачкој, око Суботице, Баје и Сомбора.

Те две струје нису остале јасно подељене; досељеника из Србије има чак и у западној Славонији, док је динарско становништво из Босне, Херцеговине, Далмације и Лике продрло у равнице Срема, Баната и Бачке.

Од интереса је поменути да су се од 1750. до 1752. год. многе српске породице из Баната иселиле у јужну Русију, нарочито у Херсонску и Јекатеринославску губернију, а изгледа да су тамо придолазиле и српске породице из других крајева. Ове су области звате Нова Србија и Славо-Србија. Герасим Зелић је 1782. год. нашао у тој Новој Србији много Срба, пореклом из Далмације, Баната, Мађарске, из Србије, Босне и Херцеговине. Незнатан број ових исељеника вратио се у источну Србију; остали су постали Руси.

Напослетку, међу унутрашњим миграционим струјама које нису прелазиле границе Србије, треба поменути сељакања српског становништва са Тимока и Пека у долину доње Мораве, као и сељакање Шопа или Торлака у долину Јужне Мораве и њених притока и на Север све до Смедерева и Београда. Исто тако групи унутрашњих сеоба припадају и миграције које су се збиле последњих деценија. Оне су полазиле из Баната и Бачке у Срем и нарочито су захватиле српско становништво.

Егзотичне оазе становништва. – Тако ћемо звати оне групе становништва, које су, услед разних узрока, отишле далеко од своје земље матице у народну средину која се од њих знатно разликује.

Једни од њих нису одржали своје етничке особине и претопиле су се у нову народну средину. Такав је на пр. био случај са многобројним српским ускоцима турске епохе, који су се населили око Птуја и Марибора у Штајерској; исти је случај био са многим досељеним Србима у Белој Крањској; у Румуне су се претопиле српске масе у Алмашу у Банату, нарочито око Божовића, итд. Међутим други, и ако јако промењени, сачували су своје главне особине, али их и они с временом морају изгубити. Такви су на пр. Срби у Црној Гори, на Истоку од Темишвара, и познати Крашовани у Банату, мала српска група у Тракији око Бајрамича (ови су после 1912. год. већином исељени у област око Скопља). Врло је интересантно насеље Црногораца Катунске Нахије на Мирочу у источној Србији, окружено већим делом влашким становништвом; затим Срби у Белој Крањској у Мариндолу и Бојанцима, који су и веру одржали. О свакој од ових група зна се време насељавања, њихова земља матица и пут којим су дошли у земље колонизације. Помињаћемо их на даљим листовима по ономе по чему су најкарактеристичнији. Међутим има једна група икаваца у горњем Подрињу у Србији, која у многоме погледу представља интересантан етнографски и лингвистички проблем, и једино ћемо се о њој овде нарочито бавити.

Има их од ужичког села Пилице изнад Бајине Баште па до Брасине низ Дрину и у два три суседна ваљевска села. Сада нема ниједнога чисто икавскога села, али има врло разгранатих икавских породица, од којих неке преко сто домова, и живе измешани са сељацима јужног дијалекта, који превлађују и поуздано се зна да су млађи од икаваца, поглавито досељеници из Пиве, Дробњака, Херцеговине и старе Рашке. Икавци су и муслимани горњега Подриња у Сакру и Малом Зворнику; али је, изгледа, икаваца раније било много више у Азбуковици, Рађевини и Јадру. У Јадру је на пр. пре 40–50 година, у селима Бадањи, Сипуљи и Симином Брду било икавских породица које сам познавао; у Крупњу у Рађевини било је породица које су у извесним речима још биле задржале икавштину; тако и у Азбуковици. До скора сам био уверења да је то икавско становништво врло старо, исто са оним које је у ранијим временима превлађивало у суседним деловима Босне; јер и у осталом старом становништву Јадра, које не говори икавски, има друкчијег нагласка и друкчијих етничких особина него што су оне досељених ијекаваца. Досељеници јужног дијалекта назову кашто икавце стародремцима, неке сматрају за физички и духовно слабије и о њима имају разне шаљиве приче. Доцније сам сазнао да међу икавцима има несумњиво досељеника са Запада, као што су Пуљези, Лелеци, Васићи итд.; једна врло разграната породица тврди да је од села Драча, јужно од Љеша у Арбанији, и ти се зову Скадрани. По томе је изгледало да има *икаваца* и *старинаца* и *доцније досељених.* Међутим је Љуба Павловић последњих година утврдио, по народном казивању, да су икавци горњега

Подриња пореклом из Босне и Далмације, како они кажу од реке Крке, Книна, Сплита итд. Шта више из испитивања Љ. Павловића несумњиво излази, да у Подрињу, ваљевским крајевима и долини Љига има доста и других досељеника из Далмације и Боке који нису икавци. То би била нека врло стара и у толико нејасна миграциона струја, што јој не знамо узрок и што је противна нормалном правцу миграционих струја, које су се кретале с динарске системе према Далмацији. А осим тога, пошто подрински икавци живе поглавито у области старих рудника Постења, Селанца и Зајаче, а они који живе даље од ових места тамо су се доцније одселили, није невероватан закључак да је цела ова икавска група егзотично, махом одавно досељено становништво са Запада, по Павловићу пре 250–300 година.

Метанастазичке и аметанастазичке области. – Оне земље где је услед горњих селидбених струја највише кретано и највише измешано становништво зваћемо *метанастазичком облашћу.* Као што је поменуто, у њу спада највећи део наших земаља од Велешке Клисуре до Загреба. А *аметанастазичкил областима* назваћемо оне чије је становништво у поређењу са становништвом прве области примило мало досељеника; у њима су се дешавала поглавито локална, унутрашња сељакања. Такве су несумњиво: шопска област, цивилна или кајкавска Хрватска и словеначке земље, а изгледа, према садашњем нашем знању, да је таква и јужна Македонија. Као да држе средину између метанастазичких и аметанастазичких области далматинска острва, где превлађују старинци, али на некима има и доста досељеника.

У оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатан проценат данашњег становништва. То су: моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе Бачка, Барања и Банат.

У метанастазичкој области има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до планине Рогозне. Међу њима је највише старинаца.

У метанастазичким земљама различан је аликвотни део појединих миграционих струја. Најједноставнија је Далмација, јер је сва насељена динарском струјом. У метанастазичком погледу је најкомпликованија Србија, која је истина највише насељена динарском струјом, али у знатној мери и косовско-метохијском и моравско-вардарском, поред слабијих, као шопска и инверсне струје. По средини између Далмације и Србије стоји Славонија, у којој се истина стекло становништво три дијалекта: јекавци, екавци и икавци, али су је населиле поглавито динарске, босанско-херцеговачке струје, у неколико и струје из Србије, Барање и Бачке.

Доњо-дунавска плоча и марички слив

У источном делу Балканског Полуострва нису довољно проучене метанастазичке струје. По ономе што о њима знамо, оне су биле мање, готово безначајне, кад их поредимо са сеобама српскога народа.

Због близине централне управе овде је становништво било под чвршћим надзором и утицајем турске администрације. Северно, на левој обали Дунава, није било бугарског становништва које би могло прихватити досељенике; и ове су земље исто тако биле под турском управом. Даље, у централном и источном делу данашње Бугарске становале су компактне масе турскога становништва, кога је осим тога било расејаног готово по целој Бугарској. У источном делу Полуострва није било простране области без турскога становништва и покривене шумом, као што је била Шумадија, да би привукла бугарско становништво. Напослетку, села и вароши у Средњој Гори и у централном Балкану који су

имали неку врсту аутономије, нису могли привући многобројније становништво због висине и недовољних средстава за живот. Овим узроцима треба додати и следеће. Бугари су у опште непокретнији од Срба; највише су били изложени турском режиму, они су праве чифчије, земљорадници који су обрађивали беговску земљу за коју су били јако везани; пре XIX века Бугари се нису дизали против турске управе, а то је често био узрок српским миграцијама.

Најкарактеристичније бугарске миграције била су *унутрашња сељакања.* Тражећи боље економске прилике бугарски сељаци су се кретали из једног вилајета у други и из једног села у друго. Услед тога је у источном или балканском делу становништво у већини области јако измешано.

Даље су становници Балкана и Средње Горе (Балканџије) силазили на доњо-дунавску плочу, у приморје Црнога Мора и у марички слив, и ово *кретање балканџија* није ни до данас престало. Добро су познате миграције балканџија из Трнова на доњо-дунавску плочу, нарочито у околини Рушчука; затим сточарска кретања из Котела (источни Балкан)у Добручу, као и миграције из околине Старе Загоре и Чирпана у маричку равницу, нарочито око Једрена и Каваклије и у област између Јамбола и Бургаса.

Увек је била јака тежња за исељавањем код становништва мале али живе и снажне варошице Копривштице у Средњој Гори, што ћемо доцније помињати.

У току XIX века било је знатног исељавања из маричког слива и са доњо-дунавске плоче у Тракију, и благодарећи овом исељавању, створена су у Тракији знатна острва са бугарским становништвом. Не помињу их ранији путници.

После ослобођења Србије известан број шопских породица из Тетевена и околине иселио се у тимочки слив и засновао једно предграђе у Зајечару и крајеве у селима Великом Извору, Грљану и Вратарници. Многобројна су била шопска исељавања из бугарског дела Шоплука у смедеревски округ (слив Јасенице). Услед печалбе остајали су бугарски баштовани овде онде по моравској Србији. А противно томе, има породица досељених из моравске Србије све до вароши Ихтимана и до Српског Села у Рили; шта више, нешто српских породица из Метохије (из села Јагодне) преселило се у Тракију, у околину Кешана и Малгаре (група Бајрамич и Карацагора).

У XIII веку била је једна бугарска миграција у Ердељ. Вероватно је да су мање бугарске групе прелазиле Дунав и доцније. Од почетка XVIII века па све до 1878. године (окупација Бугарске од стране Руса) било је и *спољашњих мтрација* од већега значаја. Готово су све ове миграције последица руско-турских ратова, и ишле су у Банат, Румунију, а нарочито у Бесарабију, у јужну Русију и у Добручу.

Од ослобођења Бугарске па до данас, знатне су јачине метанастазичке струје које из Бесарабије, Тракије, македонских области и Добруче иду у Бугарску. У источном делу Полуострва запажа се, дакле, слично досељавање као и у Србији после ослобођења.

Епирско-арбанашке области

После доласка Словена у VI и VII веку, Арбанаси су се повукли у планине и на арбанашко приморје, нарочито јужно од Скадра; ту су остали изоловани и нису давали знака народнога и државнога живота. У ово су доба само местимично прелазили долину Црнога Дрима на Истоку, можда једва где и северну границу Епира на Југу. И у овако ограничену етнографску Арбанију населили су се многи српски досељеници (нарочито у северној и средњој Арбанији) за време дуге српске владавине. У Задриму и Забојани код Скадра превлађивало је српско становништво; тако је Скадар могао бити престоница Зете. Али за време Турака Арбанаси су се напрасно раширили. Овде ћу само поменути главне узроке те

појаве. На првом месту се код балканских народа ово запажа: у доба када су ван културних утицаја и када су остављени сами себи они постају плоднији; такав је случај био са Арбанасима, који су више векова остали без веза са спољним светом. Осим тога, чим су Турци завладали, већина је Арбанаса примила Ислам и постала одана турској управи. Као такви, добили су потпуну слободу и постали господари. Уз ове долазе још и економски узроци: њихова земља, изван главних комуникација и у турско време запуштена, није им пружала довољно средстава за живот. Окренули су се на Исток и почели насељавати плодне котлине. А под утицајем превласти Арбанаса, Срби у Арбанији су били исламизирани и поарбанашени, изузев једног дела оних у области Голог Брда на левој обали Црног Дрима, и оних који су пребегли у унутрашњост Полуострва.

У то време су почеле велике арбанашке миграције. Могу се разликовати четири главне струје:

Малисорска струја. Она обухвата малисорска племена махом мешовитог српско-арбанашког порекла, која станују у долинама Проклетија између Скадра и Метохије. Ова се струја рачвала у две гране, од којих је једна ишла метохијској и косовској котлини, где је српско становништво било ретко због исељавања у моравску Србију и у Угарску. Друга струја је преко превоја на Проклетијама прешла у долину горњега Лима око Гусиња и Плава (поглавито Клименти) и у долину горњега Ибра између Рожаја и Рибарића; одатле се она разливала на Запад од Новог Пазара и Сјенице и асимиловала се са исламизираним српским становништвом. Неке малисорске групе католичке вере примиле су Ислам, али измешане са Србима примиле су и српски језик који им је, изгледа, тада био и у матици познат; такав је случај са оним Климентима, који су се настанили на Пештеру око 1700 год.

Од већег је значаја била *Дукађинска струја* која је обухватала арбанашко становништво око Дрима са Миридитима и становништво из области Маће и Лурије. Са овом струјом су Арбанаси били најдаље продрли На Исток, до Масурице и Лесковца у долини јужне Мораве, око 200 км. далеко од своје матице. Идући попречним путевима, нарочито зетским, Арбанаси су превладали у Љуми, а затим и у другим шарпланинским жупама (Гора, Опоље) у околини Призрена, у Метохији и на Косову. Већина исељеника ове струје морала је прећи прако два метанастазичка прелаза, преко Везировог Моста и преко Љумског Моста код Љум-Куле. У новим је земљама већина католичких Миридита примила Ислам. Идући за срдским миграцијама, једна арбанашка струја пошла је на Север, али су је на путу око Ваљева масакрирали Турци; само је мали број арбанашких породица успео да пређе Саву и да се настани у сремским селима Ртковцима и Никинцима, где су се асимиловали са Хрватима и Србима.

Осим на Север, Малисори и Миридити су се последњих векова у масама селили на Југ и насељавали приморје од Бара, преко Улциња и Скадра до Љеша, затим залеђе овога приморја, од Скадарског Блата и Дримове Клисуре до мора: Крајину, на југозападној обали Скадарског Језера, крај Анамале на левој обали Бојане, Задрим и Забојану. Од старина су слазили са стоком у ове жупне пределе и презимљавали, па су се постепено и стално настањивали. Поред ове има једна слабија српско-динарска струја из Ријечке Нахије и са црногорских Брда, чији досељеници по правилу нису прелазили Бојану; та је струја ојачала од како је Црна Гора заузела барско-улцињско приморје.

Струја Шкумбије обухватала је становништво средње Арбаније, и старим римским путем *Via Egnatia* продрла је у западну Македонију, где Арбанаси чине више осамљених група; осим појединачно, нису ушли у голу и лети спрљену долину Вардара, као и на леву обалу ове реке. Изван *Via Egnatia*-е северно од Струге и Охрида, арбанашки су пастири прешли Црни Дрим и високе планине и ојачали су арбанашко становништво у неколшсо планинских области око Дебра, асимилујући Србе. Прешли су у тетовску котлину и у

околину Скопља, до Куманова, а у растуреним групама и до Вардара.[xxiv]

Напослетку *струја Тоска,* која је обухватила поглавито православне Арбанасе јужне Арбаније и Епира, пошла је уздужним епирским путем у средњу Грчку, па и према Пелопонезу. Изгледа да је ово била најјача арбанашка миграција. И сада има у Грчкој око 250.000 тих досељеника, од којих већина још знају арбанашки; има их и у околини Атине.

Егејска област

Становништво области медитеранске и степске климе, нарочитог начина живота, мало је учествовало у метанастазичким кретњама континенталнога блока. Само су се мале групе егејскога становништва усуђивале населити у северним земљама. Од већег су значаја биле сеобе са континенталног блока у егејске области; осим раније поменуте струје Тоска, поглавито су се пастири и печалбари, Словени, Арбанаси и Аромуни, нарочито из Македоније, насељавали у егејску област између Солуна и Дедеагача.

Кад се апстрахује од ове миграције, егејски су се крајеви понашали више као део источне медитеранске области, мање као део Балканског Полуострва, јер је најважнија размена становништва била између њих и Мале Азије са острвима; за састав становништва су од значаја унутрашња сељакања.

Јужно од Олимпа, у правој Грчкој Грци су се за време Турака мало кретали као масе и групе. Највише су прелазили на острва и у Малу Азију и обратно. У том времену су више или мање асимиловани разни народи који су у Средњем Веку и доцније готово преплавили Грчку: Словени, Арбанаси и мале групе латинског становништва.

За време Турака било је грчких *шршвачких миграција* из егејских области у приморја Средоземног са Црним Морем па и даље. Ишли су махом заједно са јелинизованим Цинцарима и ојачали су остатке старих грчких насељеника. Нема важнијег пристаништа на Средоземном и Црном Мору, где се не би били населили; затим и у већини приморских вароши Француске и Енглеске. Ишли су махом као бродари и мали трговци ситних предмета, и постајали су врло богати трговци и власници бродова. Изгледа да су ово била њихова најважнија премештања после старих јелинских сеоба и оснивања колонија.

У сличну врсту спадају и трговачке сеобе Грка и Аромуна дуж уздужних путева на Балканском Полуострву; дуж њих су се Грци и Цинцари населили по свим варошима и селима згодним за трговину, допрли су до Дунава па су га чак и прешли.

У границама ових истих области Балканског Полуострва кретале су се и *турске сеобе,* које су у почетку турске инвазије имале правац J.-C., а у току последња два века супротни правац.

Осим старих турских група у источној Бугарској, нарочито у Дели-Орману, турско се становништво насељавало на Балканском Полуострву за време османлијске инвазије у XIV веку. И доцније, у првим вековима своје владавине, Турци су у компактним масама продирали на Полуострво. Ове су се миграције ограничавале на источне и југоисточне области степске и медитеранске климе: на Тракију и источну Бугарску, на голу област леве обале Вардара и на предео између Острова и Кајлара у Македонији. Осим ових великих инвазија, Турци су готово стално у мањим групама придолазили из Мале Азије и попуњавали празнине које су ратови и епидемије остављали у редовима њихових саплеменика. После свршених ратова, велики број Турака (учесника у ратовима) остао је на Полуострву, нарочито по варошима. Бегови су се настанили по селима која су им припадала, а још више по варошицама где су, са чиновницима и гарнизоном, појачали турско становништво. Тако су се Турци расули скоро по целом Полуострву. У великом броју

вароши они су били у већини, нарочито на доњо-дунавској плочи, у сливу Марице и у моравско-вардарској области.

Крајем XVII и у почетку XVIII века отпочео је поменути покрет супротнога правца, са Севера на Југ. Чим је једна покрајина била ослобођена од Турака, ови су се с војском или после повлачили и такве миграције ни до данас нису престале. Одлазе махом без роптања, сматрајући то као судбину, ксмет. Тако се после ослобођења Угарске турско становништво знатним делом повукло у Босну и Србију. Пошто је Србија ослобођена и сукцесивно увећавана, мухамеданско становништво, растурено по варошима, насељавало се у Босну, у Стару Србију и Македонију, опет највише у вароши; мухамеданци који су се из Београда иселили, основали су у близини Цариграда село истога имена. После окупације Босне и Херцеговине у истоме је правцу емигрирало српско-муслиманско становништво. Оно се населило не само у централним деловима Полуострва, већ и у Малој Азији, нарочито у околини Брусе и Јени-Шехера. Највеће миграције правих Османлија биле су после ослобођења Бугарске, јер је у њој било највише турског становништва, и на доњо-дунавској плочи и у маричком сливу; Турци из Бугарске су избегли поглавито у Тракију, Македонију и у Малу Азију. Исто су тако Турци напустили Грчку, нарочито Тесалију, где их је било у великом броју. Ова пресељавања продужена су за време и после Балканских Ратова 1913. године. Турци се све више враћају у Малу Азију. Како се ови турски исељеници зову Мухаџири, то и ове повратне струје можемо назвати *мухаџирске сеобе.*

Лутање никшићских мухамеданаца. – Инструктивно је у том погледу сељакање никшићских мухамеданаца. Пре 1878. год. на далеко није било силније мухамеданске вароши од Никшића. Прво језгро мухамеданског становништва чиниле су досељене мухамеданске породице из Новога у Боци крајем XVII века. Њима су пришли, по Шобајићу, појединачни досељеници од Груда и Куча, а затим још више околно српско становништво услед увређеног поноса и бежећи од крвне освете, и исламизирало се. Стално се борили са црногорским и херцеговачким племенима. Никшићско Поље је било скоро два века страшно вихориште и разбојиште. Услед тога се код мухамеданаца развио исламски понос и ћуд господареће класе до највећих размера. Кад је Црна Гора заузела Никшић, иселили су се у Херцеговину, највише у Мостар, а мало њих и у Пљевља. Они из Херцеговине се вратили у Никшић, али нису могли подносити ново стање. Преместили су се у Подгорицу, затим у Скадар и Шијак пред Драчем. Понижени, узрујани, већина се и одатле иселила на Косово и у Метохију. Кад је Србија заузела Косово нису могли трпети ни једнакост, изгледа нису могли схватити друкчији ред ствари, него да победилац господари; то могу схватити тек нове генерације. И маколико се обзира имало према њима, њих је пекло што Ислам није господарећа вера, и све су се више исељавали у Тракију и нарочито у Малу Азију.

Инверсне сеобе. – Миграције које су биле за време и после турске владавине ишле су у правцу слободних балканских држава и према јужним словенским земљама Аустро-Угарске, дакле у опште на Север. Међутим, при крају турске владавине и нарочито у току последњих десетина година почела је да се јавља супротна струја која иде на Југ. Осим тога су се у току последњих сто година многе далматинске породице населиле у Босни, опет супротно ранијим правцима сеоба.

У току XVIII и у XIX веку расуто српско становништво северне и средње Угарске повлачило се у јужну Бачку, у јужну Барању, Срем и Банат; они који су остали, махом су маџаризовани, мада се још држе, и ако слабе српске оазе у Сент-Андреји, Помазу, Ковину итд., а нарочито у Ловри (све око Пеште).

После ослобођења Србије почеле су се досељавати српске породице из Баната, Бачке, Срема и Хрватске у моравску Србију. Па, како је Србија постајала све гушће насељености, и зиратна је земља била све скупља, сиромашне породице „из прека" отишле су још даље на

Југ, у крајеве заузете 1878. г. То се становништво насељавало поглавито око већих вароши и у пространим равницама; нису многобројни. Вреди даље поменути Личане. Њих има у многим селима Посавља и Подунавља, продрли су негде дубље у унутрашњост Србије; и код Рашке има село Хрвати. Они по правилу не долазе у групама већ појединачно, иду као аргати по селима и овде онде се настане или призете; ипак има у неким селима целих личких или хрватских мала, услед продуженог појединачног насељавања и знатног прираштаја.

После окупације Босне, дакле од 1878., знатан број, нарочито католичких породица, иселио се из Далмације, Лике и Славоније и настанио се у Босни.

После Балканских Ратова у 1913. години из моравске Србије и Црне Горе пошла је једна струја на Косово, у Метохију и у вардарске области. Кашто су ово били ранији исељеници који су се враћали у земљу матицу. Из Бугарске, од пре 1912. године, полазиле су миграције у тек освојене делове Македоније и Тракије. Ово насељавање је престало за време Великог Рата.

То су инверсне селидбене струје на приложеној карти.

Једанеста глава:
Узроци метанастазичких кретања

Историјски и психолошки узроци. – Сеобе проузроковане турском најездом. – Утицај Јаничара на расељавање. – Сеобе проузроковане аустро-турским ратовима. – Миграције због буна. – Крџалијске хорде као узрок расељавању – Сеобе услед верских гоњења – Утакмица између фрањевачких жупа – узрок сеобама. – Пресељавања као последице ратова за независност. – Економски узроци. – Економске иомдбе за стално исељавање. – Климска колебања као узрок сеоба. – Етапне миграције. – Економски узроци у вези с друтм. – Кметски режим. – Периодске или сезонске сеобе. – Случајни узроци.

Разноврсни су узроци који су изазивали сеобе, и они се у већини случајева преплећу. Несумњиво је један од тих узрока најезда Османлија и бежање становништва пред завојевачком војском, затим буне хришћанског становништва. Могли би се назвати историјским узроцима, јер су им непосредан повод дали историјски догађаји. Али се у ове миграције историјског реда често уплећу и кашто их одређују психолошки или морални мотиви. Најважнија је она унутрашња узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито кад је оно развијене националне свести; сличне су врсте и психолошка стања, која се развијају услед притиска и суровости завојевача. Међутим, после инвазије Турака и њихових многобројних ратова, затим услед личне и имовне несигурности, настајала су тешка економна стања, глад је завлађивала у многим крајевима, и то су били узроци најмногобројнијим сеобама економске врсте. Да би се тачно могло одредити који је узрок превлађивао, историјски, психолошки или економски, морао би се засебно испитивати сваки метанастазички случај.

Ми смо јако склони да бежаније пред завојевачком војском сматрамо као главне сеобе, тим пре што се тада свет од једанпут у масама крене. Међутим при сеобама услед економских и психолошких узрока ретко се кад у једанпут крену велике групе становништва; махом мање групе, најчешће поједине породице; њихова кретања су спора. Али су ове миграције сталне, трају вековима, пролазе мирно, махом неопажено, у њима се у ствари највише измени етнички састав становништва појединих области.

Тек кад се узму у обзир економски и психолошки узроци, онда је јасно зашто су најмногобројније миграције потицале из динарске системе, нарочито из њених карсних области.

Ипак је и економским и психолошким миграцијама служио као квасац који изазива вргње турска владавина и морално и економско стање њоме створено.

Али је тешко у појединим случајевима одредити онај последњи импулс који учини да се људи крену из земље матице; јер као што воћку треба мало затрести да падне зрго плод, слично је и са људском вољом за исељавање. Тај последњи импулс су често случајности: неки непријатан догађај у земљи матици, добри гласови о приликама у земљи колонизације који се рашчују, „добар паша", има пусте земље, изгледи на добру зараду итд.

Напослетку запажа се при проучавању наших сеоба да овим узроцима треба додати и навику за исељавање; развије се у неком крају склоност или хук за исељавање, нарочито у областима где су она три узрока дуго дејствовала.

Историјски и психолошки узроци

Као што је поменуто, у почетку турске најезде се јасно види опште узмицање балканског становништва из равница и котлина у планине и из богатих у сиромашне земље. Грци и Аромуни емигрирају у планине егејске области, у планине на Пелопонезу и нарочито на острва у Егејском Мору. Један део бугарског становништва повукао се у Балкан и у Средњу Гору. У највећој се мери то види код Срба. Они се из пространих и плодних рашких котлина и из зетског приморја пењу у пределе динарског карста, а нарочито у карсну Црну Гору и у високу Херцеговину, земље врло оскудних средстава за живот; то се може пратити и у моравској Србији: из равних и приступачних крајева доста се становништва попело у више и заклоњене области (Рудник, Копаоник).

Али најмногобројније су се миграције кретале у супротном правцу, према земљама нижим и плоднијим. Поменућемо главне од њих изазване ратовима и бунама; затим друге мање важне да бисмо скренули пажњу испитивача у извесном правцу.

Сеобе проузроковане турском најездом. – Турци су с Југа продирали. Центар српске државе се помицао на Север и с њим и један део становништва из јужних области. Ово премештање је било у толико лакше, што су северне области биле слабо насељене.

После битке код Чрномена на Марици (1371.) Турци су заузели области српске државе јужно од Шар-планине. Престоница је премештена у Крушевац. Велики број исељеника, нарочито властеле са себрима и отроцима из јужних области, настанио се у крајевима северно од Шар-планине. Један син краља Вукашина одселио се са својим људима чак у Арад у Угарску, северно од реке Мориша.

Од већег су значаја биле миграције после Косовске Битке (1389.). Мада је ова битка била тако одсудна, српска држава се одржала још седамдесет година, све до 1459. год. Колико је тиме ублажена и олакшана невоља исељеника из јужних земаља! Због тога што се деспотовина тако дуго одржала, није се морало селити становништво из свих српских земаља, већ само из јужних. Престоница је пренета у Београд, а доцније у Смедерево. Српска се држава одржала и давала наде становништву јужних области. Оно из скопских и призренских крајева, са Косова и Метохије исељавало се једним делом у моравску Србију, другим делом у Зету, у Херцеговину и у Босну, а делимице и преко Саве и Дунава у јужнословенске земље у Аустро-Угарској. Пре пада Србије, пред опасношћу која се помаљала, масе Срба су се већ биле иселиле у Срем и Банат на поседе које су тамо имали српски деспоти и властела. Пошто су Турци заузели Смедерево и моравску Србију,

многобројни исељеници из крајева око Крушевца, Београда и Смедерева одселили су се нарочито у Срем и у динарске земље, највише у Босну. Други, изгледа у мањем броју, населили су се у Банату, Бачкој, Барањи, по Славонији, опет поглавито на поседима српских деспота и властеле.

После сукцесивног освајања Босне (1463.), Херцеговине (1482.) и Зете (1499.) настајале су велике динарске сеобе у Хрватску, Славонију и Срем, у Далмацију и у карсну тврђаву Црну Гору.

Године 1557. обновљена је Пећска Патријаршија. Успостављена је народна верска организација. Никада црква Св. Саве није била тако крепка заштита народу као у ово време. Оправљају се цркве и манастири и народ се скупља око њих, на саборима. Црквене поглавице путују по народу. На неколико година после обновљења Патријаршије настало је релативно и провизорно затишје у метанастазичким кретањима у Турској.

Утицај Јаничара на расељавање. – Узимање деце у Јаничаре било је узрок расељавању хришћанског становништва.

Јаничарске хорде, јединствене у светској историји, завео је султан Оркан, а нарочито их је ојачао Мурат I. Хришћани Балканског Полуострва морали су да плаћају данак у крви, као и друге намете. Сваке су четврте године султанови изасланици обилазили балканска села и узимали петину хришћанске деце од 6–9 година, пажљиво бирајући најразвијенију. Ова су деца сматрана као султаново робље; исламизирана су и потпуно одвојена од родитеља и саплеменика. Уписивали су их у једну од 165 јаничарских хорда. Јаничари (од имена *Jeni Ceri* нови војници; ово им је име дао Хаџи Бекташ оснивач дервишке секте) беху исто толико верски колико и војнички ред. У Јаничаре су примани и други здрави и снажни људи који су се одрицали брака. Од света су били више одвојени но макоји калуђерски ред. То је била најстрашнија војска којом је један тиранин располагао.

Данак у крви, који је укинут тек 1676. год., био је бич за балканске Хришћане. Пред оно време када су деца узимата, многи су родитељи у очајању бегали у планине по којима су лутали са својом децом. Као последица овога наступала су многобројна исељавања у шуме и у планинске области. Они који су били ближи јужнословенским земљама у Аустро-Угарској, прелазили су границу и тамо се насељавали, кашто врло далеко од свога завичаја. Даље, ово узимање деце у току два и по века имало је иста дејства као да је сваке четврте године била по једна миграција.

Сеобе проузроковане аустро-турским ратовима. – Од великог су утицаја на миграције српскога народа били ратови, које су Аустријанци водили са Турцима најпре при продирању Турака на Север у земље хабзбуршке круне, затим од краја XVII века кад је Аустрија покушавала да заузме земље на десној страни Саве и Дунава.

Кад су за време прве периоде Турци заузели Срем и један део источне Славоније, они су у освојене земље доводили Србе из Србије и Босне да им обрађују земље, да служе као комора, као улаци или калаузи, а узимали су их и у војску. Ти су Срби пребегавали у аустријску Славонију и Хрватску – *пребези, ускоци.* Мамили су их и аустријски војни заповедници и уврштавали их у граничне трупе, у коњанике, а нарочито у харамије или мартолозе, у пешадију; у њима су служили као калаузи. Ова се појава понављала при даљем продирању Турака у Славонију и друге земље панонског басена. Готово сваки војнички поход Аустријанаца из горње Славоније у доњу и у Босну, које су биле под Турцима, праћен је исељавањем Срба из турских области у аустријске. Тако на пр. Херберштајнов поход на Костајницу 1596. год. и на Слатину 1597. Испреплетано је перипетијама, устезањем, бојазнима пресељавање двојице српских вођа (Драгула-аге и Вучић-аге) са њиховим људима

од Пакраца и Велике у турској Славонији на аустријско земљиште при крају XVI века (Саопштење Г. Ивића).

При тим сеобама је једна црта у рељефу Хрватске имала значајну улогу. То је планински бедем Ускочких или Жумберачких Планина, Загребачке Горе (Слеме) и Калника. Ушавши у Србију и Босну, Турци нису даље на Северу наилазили ни на какву знатнију теренску препреку и спуштали су се без већих тешкоћа кроз Срем и Славонију. Али се при даљем продирању пред њима дизао поменути бедем, чије планине имају правац пружања СИ.-ЈЗ., сасвим друкчији орографски правац но остале планине у северном делу Балканскога Полуострва и у Славонији. Овде су хрватска властела и аустријски заповедници организовали одбрану, и преко тога планинског бедема Турци у ствари, осим упада, нису могли прећи. Око њега има два пролаза: један долином Драве на Североистоку од Калника, са Вараждином, организованим војничким центром, а други долином Саве на Кршко између Загребачке Горе и Ускочких Планина, са Загребом и са доцније основаним војничким центром Карловцем. Упоредо са војничким операцијама, кроз ова два пролаза кретале су се миграције становништва из Славоније и из северозападне Босне, дравском долином у Штајерску, а Савом и преко Ускочких Планина у Белу Крањску.

Са гледишта сеоба је особито интересантан онај део Хрватске од босанске границе или управо од Уне па до Купе, са местима Бихаћем, Кладушом, Цетинградом, Глином, Петрином, Слуњем, Огулином и Жумберком, чији је центар постао Карловац. Обухвата управо и суседне делове Беле Крањске на левој страни Купе са Метликом, Чрномељем и Виницом. На Западу не иде даље од Капеле и Пљешевице, јер је Лика која иза њих настаје ипак простија у метанастазичком погледу. Као што је вараждинска област била крајина према Штајерској, тако је ова крајина према Загребу и Крањској био крај љутих борби између Турака и Аустријанаца, почевши нарочито од првих година XVI века. Била је кроз векове у опасности од Турака, који су с војскама или само с четама продирали и пленили. Допирали су и у јужну или Белу Крањску. Срби, који се у поворкама крећу из Босне, Херцеговине, чак из старе Рашке према овој граници, или их Турци доводе као чифчије, узму ускакати преко границе у Аустрију. С њима су кашто и Ћићи, мешавина између Срба и романизованих староседелаца. У целој области има насељених српских ускока, али су од њих најпознатији жумберачки ускоци, на самој крањској граници, на југозападној страни Ускочких Планина; доселили су се најпре 1530.–1535. године од Гламоча, Унца и Срба, из западне Босне и суседне Лике, а други пут са горње Цетине недалеко од Врлике, 1538. године; поунијаћени су у другој половини XVII века.[xxv] Многи су се од Срба из ових крајева враћали Турцима, јер код Аустријанаца, услед стицаја разних прилика, не добију ни после више година земље за настањивање и за обрађивање. Борили су се не само са Аустријанцима и против Турака, већ не ретко и са Турцима против Аустријанаца. Ретко је и на Балкану области, у којој су досељеници толико патили као овде, јер ниједна област није била овако љута и крвава граница.

У другој периоди, кад су Аустријанци почели продирати преко Саве и Дунава, оживеле су наде на ослобођење код балканских хришћанских народа, нарочито код Срба. Године 1689. аустријска војска, у којој је био врло велики број српских добровољаца, заузела је Скопље, Призрен, Косово и Пећ. Становништво ових области латило се оружја и радило је у заједници са Аустријанцима. Ускоро се аустријска војска повукла на другу обалу Саве и Дунава, а компромитовани Срби са Косова и из Метохије нису сачекали турску освету. Једни су се разбегли по планинама; највећи број са патријархом Арсенијем Чарнојевићем прешао је „преко". Ово је Велика Сеоба коју смо помињали. Међу досељеницима је било много варошког становништва, занатлија, трговаца, који су убрзо преплавили вароши у јужној Угарској и допрли до Будим-Пеште, Ђура и Коморана.

У току нових ратова, Аустрија је успела да привремено окупира један део северне

Босне и Србије до Западне Мораве. У почетку ове двадесетогодишње окупације (1718.–1739) знатан се број емиграната, из области које су остале под турском управом, иселио у Шумадију; како нису могли да подносе аустријски режим, многи су се вратили у Турску. Аустријанци се повуку. Пећски патријарх, који је био компромитован, исели се са једним делом становништва и придружи старим српским досељеницима у Срему, Бачкој, Банату итд. Око 1766. г. Пећска Патријаршија није више стварно функционисала; Срби у Турској изгубили су своју верску организацију и потпали под Цариградску Патријаршију.

Од тога времена ојача активност *хајдука* којих је највише било у Шумадији, Старом Влаху и у осталим динарским земљама. Они су пристајали уз аустријску војску која је још једанпут, 1788. године, продрла у Србију. Српски су устаници допрли до Крушевца, у долину Ибра и Студенице. После аустријског одступања велики број учесника је пребегао у Срем.

Миграције због буна. – Крајем XVI века отпочели су Срби да се буне против турске управе. Ове су буне биле угушиване, и они који су остали у животу, морали су бежати у планине. Односи између Срба и Турака били су затегнути, и то је узрок новим сеобама, поглавито у Шумадију, у Црну Гору, у млетачку Далмацију и у јужнословенске земље у бившој Аустро-Угарској. По планинама старе Рашке намножили су се хајдуци који су допирали и до Скопља. Хајдучких чета било је у Шумадији и у динарским планинама, на граници Босне и Далмације.

Око 1594. г. побунили су се скоро у исто време Срби у Банату и око Пећи, а 1595. г. нека црногорска и херцеговачка племена. Од значаја је био устанак под војводом Грданом у Херцеговини (1597.), и после неуспеха су се многа Херцеговци оделили у Боку и Далмацију. Око 1608. године пећски патријарх Јован организовао је заверу широких размера, која је обухватила Србе из Херцеговине и Црне Горе, из околине Скадра, и неколико племена из северне Арбаније. Крајем XVII века отпочеле су буне у Лици, у Црној Гори и Херцеговини. Позната је буна под Бајом Пивљанином, која је угушена 1585. године. Испитивачи „Насеља" су утврдили сеобе, које су се десиле скоро после сваке од ових буна.

Крџалијске хорде као узрок расељавању. – Крајем XVIII и у почетку XIX века формирале су се у европској Турској многобројне крџалијске хорде. Овим именом су назване пљачкашке чете. Међу њима су биле најпознатије оне које су се скупљале око Али-паше јањинског и Пазван-Оглу видинског. Било је и других, мање познатих. У ове чете су ступили људи разних народности, поглавито Арбанаси. Без вере и закона, крџалије су живеле на рачун хришћана и били су њихови најсуровији угњетачи. Пустошили су села и читаве области, нарочито у шопској зони и у централним и пиндским деловима Полуострва. Становништво се повлачило пред њима и растурало у свим правцима. Шопи између Враце и Видина бежали су у балканске планине, други су прешли Дунав и иселили се у Влашку, Бесарабију и Банат; варош Мускопоље, у јужној Арбанији, напуштена је због честих пљачкања, а његово се аромунско становништво распрштало по централним и источним деловима Полуострва, чак до Дунава. Године 1798. растурена је и колонија Арбанаса код Трнова у Бугарској. Готово у исто време и из истих разлога иселио се један део становништва из Његуша, код Солуна. У то време пада и исељавање из Станимаке, Ракова, Панађуришта и Копривштице у Бугарској.

Сеобе услед верских гоњења. – Познато је да су папе и мађарски краљеви гонили босанске богумиле и обраћали их у католичанство. Кад уђе мађарска војска у Босну, богумили се претварају да су уз католичку цркву, али чим се католичка војска повуче, богумилски *деди, гости* и *старци* узму бунити народ против католичке цркве. Кад су папе и католички владари видели да војска не помаже, послали су фрањевачки ред да код расколника шири католичку веру. Зато су богумили и њихови владари били нарочито против

фрањеваца, а ови су често морали бежати у Далмацију и Хрватску, заједно са својом паством. То су по свој прилици прве сеобе из Босне у ове земље, још од почетка XIV века. Избегли фрањевци из Босне подигли су манастир Висовац на реци Крки у Далмацији. Као да су се и православни здруживали с богумилима против „Латина", нарочито за владе краља Твртка.

Кад су Турци ушли у Босну, богумили су се у маси исламизирали. Бар у прво време, према извештајима фрањеваца, они и њихови припадници били су највише гоњени. Фрањевци су у више махова бежали „са пуком" у Далмацију, дубровачку област и Хрватску. Ипак највише у оне крајеве Далмације, који су на Северу од реке Цетине; јер властела с војском била је оставила градове (Сињ, Книн, Клис, Нућак, Червину итд.) и једни су побегли у далматинске градове поред мора, а други у Хрватску; са њима се одсели и народ, теје земља остала готово пуста. Изгледа да су исламизирани Бошњаци гонили фрањевце и из Далмације, јер су они 1646. год. пред Турцима побегли из Макарске „с доста народа" на острво Брач, где су основали села Св. Мартин и Селца. А фрањевци из манастира Заострога и Живогошћа, у макарском приморју, преселише се са триста породица на острво Хвар.[xxvi]

Ушакмица између фрањевачких жупа – узрок сеобама. – То је на пр. случај између височачке и рамске фрањевачке жупе, између којих су настајале борбе и утакмице око тога која ће више „припадника" имати у Далмацији, те су нарочито кретале и насељавале Бошњаке по Далмацији; и при томе су кашто православне обраћали у католичанство. Како је Херцеговина око половине XVII века била добро насељена, бегови позову кметове у Далмацију да им земљу обрађују и населе их по Цетини, од Драговића до Задворја. Тада се и сељаци Дувна и Раме населише у Цетини, затим у Огорју и Загори, у фрањевачку жупу Змијино. Настане борба између височачке и рамске жупе којој од њих да припадне досељено становништво, пошто је било пореклом из босанских крајева рамске жупе, а насељено у Далмацији у крајеве височачке жупе. Дуго се распра протезала, док је рамски фрањевци не прекинуше тиме што су довели из Босне „чудо свијета" у Цетину и горњу Загору, које тиме њима припадну. Али ни височачки фрањевци, у вези са онима из жупа Макарске и Живогошћа, нису тако лако напуштали терен. Они крену 1688. год. многе католике од Пролошког Језера код Имотскога и населе их око Задворја на Цетини; а 1689. год. преселе се у Загору око 3000 душа од Гламоча, Ливна, Скопља, Дувна, Ракитнога, Дољана. Али око истог доба преселише се са рамским фрањевцима око 5000 душа и населише села по Загори. Та је област припадала фрањевачким жупама, Макарској и Живогошћу, али како је нових досељеника било више но старих и староседелаца, то цела област припадне рамској жупи. Кад су Млечићи при крају XVII века освојили вргорачку област, нашли су је пусту, и тада херцеговачки жупници и неки војвода Бабић „дигоше из Херцеговине многе кршћанске обитељи и једне населише око Вргорца а друге се распрскаше у Пругову и обадва Дицма, у Нихорићу, Мућу и Јаздовцу". „Редовници из Живогошћа доведоше из Мостарског Блата 21 обитељ и наместише у Завојану". А други фрањевци „дигоше пук из Броћна" и населише у Грабу у Цетини, у Мућу и Потрављу. У исто се време око 2000 душа пресели из Босне у Потравље, Шатрић, Мућ, Баталић, Дебар и Граб, а један део оде у Котаре и насели се у село Већанима.[xxvii]

Пресељавања као последице ратова за независност. – У току Првог (1804.– –1813.) и Другог Устанка (1813.–1815.), и после ослобођења, моравска Србија је не само апсорбовала раније устаљене миграционе струје, које су се у њу улиле, већ је изазвала и нове сеобе. На први знак Устанка Срби су почели притицати из свих области, из Црне Горе и из Босне и Херцеговине, од Охрида, Дебра и Призрена и „из прека".

Пошто су шумадијски устаници освојили области изван београдског вилајета, настала су исељавања из њих у Србију. Најважнија су она у почетку 1809. године, која су полазила са две разне тачке: становништво сјеничке и новопазарске области и Црне Горе (у ширем

смислу) населило се у врло великом броју у центру (Гружа, Јасеница, Лепеница, Подибар итд.), а они из околине Ниша и Прокупља, највише из области Добрича, настанили су се поглавито у околини Београда и Гроцке. Кад је 1813. године турска војска понова освојила тек ослобођену Србију, велики део становништва пребегао је у Срем. 1815. године и доцније већина ових емиграната повратили су се у Србију, а они који су остали у Срему настанили су се поглавито дуж Саве.

Успех шумадијских устаника покренуо је и суседно становништво да им се придружи. У току једне угушене буне у околини Ниша, 1841. год., око 10.000 душа пребегло је у Србију. У Босни и Херцеговини су устанци били стални. После угушеног устанка попа Јовице из Дервенте у Босни[xxviii] настало је исељавање у Славонију. Многобројни емигранти из бањалучке Крајине, не могући сносити турски режим, кренули су се за време владе Кнеза Милоша 1835. и 1836. год. и населили су се нарочито у Лешници, Липници и Лозници, где и сада чине крај који се зове Крајишници, затим по селима око Лознице и у Шапцу. 1858. године су отпочели устанци у Херцеговини који су се поновили 1861. год. под војводом Луком Вукаловићем. 1875. године су устанци узели велике размере у околини Пљеваља, познати под именом *Бабињска Разура.* Пошто су угушени, настало је јаче исељавање у крајеве око Ужица и Ваљева и у Подриње. Око 1875. године плануо је *Невесињски Устанак* који је био један од узрока српско-турском рату 1876. год. У току ове периоде а и доцније, све до 1911. год., било је више буна у околини Берана, на територији племена Васојевића; и после сваке од њих Васојевићи су се исељавали било у Србију било у Црну Гору.

Свако територијално увећавање Србије, 1833, 1878. и 1912. године, пратиле су миграције: становништво из земаља које су остале под турском управом напуштало је родни крај и насељавало се поглавито у новоослобођене крајеве.

Економски узроци

Економске погодбе за стално исељавање. – Ово је главна карактеристика *сеоба изазваних економским узроцима:* исељавање становништва из земаља које су привредно слабе у земље које су економски снажне; констатује се, дакле, увек знатна разлика између земље матице, која је осредњих и слабих средстава за живот, и земље насељавања, која се редовно одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот.

У источном делу Полуострва *балканџије* (становници балканских долина) су силазили а и данас слазе на доњо-дунавску плочу и у маричке равнице; али су ове миграције биле од мањега значаја, јер није знатна разлика у животним изворима између земље матице и земље колонизације. У Грчкој, а нарочито у Тесалији, опажа се супротност између земаља матица, планинских области, и земаља колонизације, тесалијских басена који апсорбују вишак планинског становништва.

На Балканском Полуострву нигде није већа разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између карсних области и планинских крајева динарске системе с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. То је главни узрок што су из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутим земљама. Ово су дубљи разлози те појаве:

У карсним пределима има мало зиратне земље, а прираштај је становништва велики. И у нормалним годинама постоји несразмера између извора за живот и броја становништва. Исти је случај и са високим планинским областима динарске системе. Да би се могао исхранити и одржати један део становништва карсних и планинских земаља, други се мора исељавати. Постоје, дакле, услови за природну и сталну миграцију.

Док у нижим карсним земљама сеобе постају обичним начином, оне у планинским динарским областима имају нарочити *циклус развијања,* који се може пратити од турског освајања до данас. У почетку је наступила неприродна појава: становништво пространих и плодних котлина и долина повлачило се у динарске, већим делом карсне планине, најнепродуктивније, у којима је живот најтежи. А под особито повољним климским приликама и под здравим патријархалним режимом досељено становништво је врло знатно прирастало. И сада се њихове жене по четири пет пута близне, а има их доста које су родиле дванаесторо до двадесеторо деце. Има стараца који се поново ожене са седамдесет и осамдесет година, узму младе жене, које роде по три и четири сина. Од једног седамдесетогодишњег старца води порекло највећи део племена Шаранаца, на левој страни Таре, у Црној Гори. Услед таквог намножавања постајао је мали дотадашњи атар појединим племенима и групама и настајале су љуте борбе, до истребљења, ради проширивања територије за пашу. Била се суседна и лемена, па често и групе и браства у границама истога племена. Побеђена племена и групе морале су се исељавати, и то у првим временима не на даљину, већ у суседне или ближе области. Али, кад су услед продуженог прираштаја на горњи начин заузели готово све динарске планине, ипак им је као сточарима постало тесно. И у тим доцнијим временима, изгледа тек од 17. века, динарски планинци су се у масама почели исељавати у удаљене ниске крајеве, плодне, разноврсних средстава за живот, са разноврсним олакшицама за рад и живљење.

И те доцније мирне сеобе показују извесан циклус. Свакој јачој миграцији претходио је такав прираштај становништва који се свршавао пренасељеношћу планине; средства за живот у атару једнога племена постајала су недовољна. Поједине породице одлазе из села и пењу се из долина на планине и висоравни; ту су имале катуне које претварају у села; упоредо с тим пењу се катуни и зона сточарских кретања; постају нови катуни на већим висинама. Том кретању на више постављена је природна граница, и оно се мора зауставити. За то време се врши исељавање. Кад се становништво исељавањем разреди, дешавало се каткад да се они са висина враћају у ниже земљиште. Затим се горњи процес понавља.

Климска колебања као узрок сеоба. – Док је овако у нормалним годинама, услови за исељавање се појачавају услед климских колебања, када наступају неродне године. Као што је познато, услед климских колебања смењују се серије влажних и хладних година са серијама сувих и топлих.

Нигде сушне године нису тако неродне као у карсним областима динарске системе. Кише не учине земљу онолико влажном као у другим крајевима, јер вода брзо отече у дубине кроз пукотине и подземне канале. Реке, где их има, пресуше а и многи извори; управо у пределима дубокога карста јаки извори се преко лета одрже поглавито у нивоу мора или под морем. Због тога не може бити ни наводњавања, јер би ради тога требало дизати воду на велику висину. Вегетација се осуши и сагори. Нема ни воде ни паше, остану и без зимске пиће за стоку. Карсне земље као Црна Гора, већи део Херцеговине, западна Босна, Далмација, тршћанска околина и већи део Истре осете, дакле, неродну годину у много већим: размерама него друге балканске области. Ако наступи серија сушних година, онда се дакле због глади мора исељавати огроман број становништва.

Кад наступи серија хладних година, она се осети нарочито у високим областима по томе, што је скраћено време у коме усеви сазревају. Оно је и иначе једва довољно и треба незнатно снижена температура, па да се скрати испод потребног минимума и да наступи оскудица или глад. У целој високој динарској системи зна се за сеобе, које су биле проузроковане изванредном зимом, нарочито од Велебита до Проклетија. Кад не могну ни о Ђурђева-дне поорати, јер падне снег, онда „баце рало па се селе". Даље, кад је дуга зима, не стигне им сена да исхране стоку, и онда беже заједно са стоком.

Ипак, и ако су ове миграције одређене економским узроцима, и на њих често утичу морални или психолошки мотиви. То је добро исказано овом народном причом: орао неки стари Жупљанин из Никшићске Жупе а снаја му донесе ручак, и гледала је са сузама док је ручао; на његово питање, одговори му да зато плаче, што је то све хране што су имали, а за њу и за децу није ништа остало. На то старац испрегне волове из плуга, оба закоље и приреди гозбу својој породици и селу, па се са својима дигне у Србију.

Понос и осетљивост су у динарској области врло важан подстрек за исељавање. Док би многи људи других крајева трпели невољу и навикли се на беду, овај поносити и осетљиви динарски планинац то не подноси. Да се његови тако пате, а он да није у стању помоћи им! И да други, који су у бољем положају, знају и виде како се он и његови муче, и да га сажаљевају! Може му се услед беде и лоза угасити! Ако не може отети од Турчина, излажући своју главу он ће побећи у бели свет.

Кад су године толико омањивале да није било могућно донети довољно хране из привредно снажних области, онда су се становници карсних и планинских предела у маси исељавали. Тако је године 1774. била велика глад у Далмацији; зато се народ занија, и подиже се око 1000 породица и одсели, неке у Босну а неке у Срем и даље по Маџарској. Герасим Зелић, путујући по Срему, после неколико година, налазио је Далматинце у Митровици, Голубинцима, Сурдуку, Петринцима и близу Карловаца. Због глади се око 1890. год. одселило у Србију на хиљаде душа из Црне Горе. У то време је велики број Херцеговаца напустио своју земљу из истих узрока. У северној Арбанији, северно од реке Маће, у планинској области Миридита и Малисора, која и у најбољим годинама не може својим жетвама исхранити становништво, често се у рано пролеће сретају изгладнели људи и жене који силазе у Метохију, у Забојану и Задрим. Зато су из ових области стално полазиле метанастазичке струје у поменуте крајеве и косовску котлину, а неродне године су их само ојачале.

Неродне године и глад услед суше наступају и у областима чије је тле састављено од песка, шљунка и пропустљивог пешчара, као у Тиквешу у јужној Македонији; видео сам 1900. год. овде, на левој страни Вардара, напуштена и готово у развалине претворена турска села; због суше која је владала претходних година, наступила је глад и Турци су се одселили у егејско приморје и у Малу Азију.

У динарским су областима, нарочито у Црној Гори и Херцеговини, незнатнији узрок сеоба била турска насиља него у другим крајевима, јер су им враћали и не зна се ко је коме више досађивао. Ово је у толико утицало на исељавање што је изазивало несигурност личности и имовине и спречавало тековину. Много су важнији горе изложени економски узроци.

Покретљивост каткад помаже нека специјална психичка црта; на пр.: становништво ниске Херцеговине (у близини Дубровника) јако цени угодност и богатство, и тежећи за тим, лакше се решава на сеобу.

Етапне миграције. – Старинци и најстарији досељеници у етапној земљи, на пр. у Старом Влаху, осећали су се стешњени новим досељеницима, јер су се сви бавили сточарством, мање земљорадњом, и биле су им потребне велике просторије. Та трвења су изражена у великом броју народних анегдота. После дужег или краћег боравка, досељеници су се понова кретали и често су собом повукли и један део већ стабилизованог становништва. Они су се настањивали у високој Шумадији. Старинци и стари досељеници Шумадије, каткад и породице ових нових досељеника, силазили сујош ниже, у ниску Шумадију и у мочарну моравску долину где су искрчили лугове и стално се настанили. Тако су основана најмлађа села у Шумадији. На овај су начин вршене сукцесивне сеобе или *миграције у*

етапама, почев од највиших динарских области па све до моравске равнице; оне су се могле настављати без препреке, пошто су досељеници могли бесплатно заузимати (махом претходно крчити) земљиште које није ником припадало. И у појединим областима има етапних миграција, које остају у границама области.[xxix]

Економски узроци у вези с другим – Као што је поменуто, борбе између племена и случајеви кад је једно племе истисло друго или му заузело велики део земље, изазивали су сеобе; јер потиснутом племену остаје мање паше за стоку и мање земље за обрађивање. Кад се буде обратила пажња, видеће се да су ови случајеви много чешћи него што данас знамо. Тако су Дробњаци истисли, после дужих борби, старо племе Криче или Кричкове са Језера испод Дурмитора, и ови су се преселили на десну обалу Таре у област која се сада зове Кричак; Бањани су се издизали на планину око Дурмитора, где се и сад један крај зове Бањанско Катуниште, а истиснули их одатле Пивљани и Дробњаци. Никшићско Поље су од XV века насељавала поглавито два братства Угреновићи и Риђани, а Никшићску Жупу потомци старога војводе Никше и други. Ови су се јако намножавали и заузели и источни део Никшићског Поља, потиснувши нарочито Угреновиће. Од тога времена почиње исељавање Угреновића и Риђана, ојачано од XVII века, од како су се Турци населили у Никшић. Пред ослобођењем Никшића (1878.) поменута два братства су се била скоро сасвим раселила: особито на Гласинац у Босни, у Херцеговину у западну Србију. Сада је у Никшићском Пољу већином ново становништво, досељено из Катунске Нахије (саопштење Г. П. Шобајића). На исти су начин из Бјелопавлића истерана делимице или цела стара племена Матаруге и Лужани, из Пипера Мугоши, Букумире и Лужани[xxx], из Цеклина Бјелице[xxxi] итд.

Ако је висока планинска област била поред каквог важнијег пута, онда су се у њој смењивале периоде досељавања и намножавања становништва са периодама расељавања, при којима је ретко ко у области остао. Такав је на пр. бивао случај са крајем Голијом на Северу од теснаца Дуге у Црној Гори, кроз који је у турско време водио стратегијски важан пут од Никшића за Гацко. То је пространа област паша, од којих се склањало околно становништво због близине пута, јер су њиме пролазиле војске и силни никшићски Турци. Чим су настајале периоде у којима су Турци били мање активни, у њој су се насељавали ускоци и хајдуци; осиле ли се Турци, они се расељавају. У неколико је таква била цела област на домаку Цариградског Друма.

Кметски режим. – Услед овог режима свет се на два начина сељакао и премештао. Освојивши нове земље из којих је велики део становништва побегао, турски бегови су доводили кметове из раније завојеваних области, да би им имао ко обрађивати земљу и вршити друге службе. Зна се да су Турци довели многе хришћанске кметове из Босне и Херцеговине у Славонију, Лику, Далмацију итд. На тај се начин одселило становништво далеко од своје матице. Чифчије су се исељавале у удаљене земље и услед још једног доцније насталог узрока. Почетком XIX века, после ослобођења Србије, кметови из области са строгим феудалним режимом, највише из слива Вардара и Јужне Мораве, сазнавши да се у Србији може имати слободне земље и слободно живети, почели су се исељавати у долину Мораве и њених притока. Такве чифчијске сеобе развиле су се доцније према Бугарској кад је ослобођена. Услед ових миграција у земљама матицама су опали привредни приходи на многим беговским имањима а нека су и запуштена.

Други је начин премештања био овај. Кметови су напуштали једнога да би отишли другом бегу; селили су се из једне у другу област да би нашли боље услове за живот. Тако су се развиле многобројне *унутрашње миграције* које кашто нису прелазиле границе вилајета. Мада је ових сеоба било у свима вилајетима, ипак су оне биле најмногобројније у земљама доњо-дунавске плоче у сливу Марице и у областима Јужне Мораве и Вардара, где је феудални режим био највише укорењен и најсуровији.

Периодске или сезонске сеобе. – Многи сточари иду за пашом у удаљене области; из многих крајева Балканског Полуострва креће се становништво ради зараде у друге крајеве или изван Полуострва; многи приморски Далматинци и са острва најимају се на дуже или краће време као бродари на страним трговачким лађама. При томе се дешава да се настањују у земљама зараде. Има сталних сеоба које су због тога произашле. Оне су тако многобројне да би их вредело нарочито проучавати.

Као да су од периодских миграција најстарија сточарска сезонска кретања, било зими у жупне крајеве, било лети у планине. Долазећи више пута, сточари се навикну на своје летње планине, и у њима се стално настане; тако су се из летњих станова Аромуна и Мијака развила многа стална села. Исто тако су се многи Малисори и Миридити, слазећи сваке зиме у жупно скадарско и улцињско приморје, тамо стално настанили. Осим оваквог пресељавања, при коме се оснивају нова села, још су се чешће поједини сточари насељавали у области зимовања. Чим се њих неколико у извесном крају населе, они повуку и своје саплеменике. Таквих случајева има много код динарских сточара, нарочито оних са племенском организацијом, и они су се из Црне Горе, високе Херцеговине, Плава, Гусиња, насељавали у Шумадији и северној Босни.

Врло су разноврсне сезонске сеобе ради зараде, и оне се могу обележити народним терминима као *печалба* и *аршовање.* Од вајкада су ради зараде ишли у друге земље мајстори нарочитих, у извесним крајевима, јако тражених заната. Познате су сезонске миграције каменорезаца или клесача камена из Боке, који су радили на Немањићским задужбинама, зидари из Шума у ниској Херцеговини, затим на пр. каменоресци са острва Хвара, који су као клесачи камена учествовали у грађењу многих цркава и зграда на јадранским острвима и копну. Сада долазе каменоресци из хрватског и кварнерског приморја у многе крајеве Србије и Босне. У ту врсту спада и зидарство Мијака и Рекалија, затим ћерамиџије од Ниша и Врање, цигљари из Хрватске и Славоније, који раде по Србији и у Војводини. Од њих су заостали многобројни појединачни насељеници у областима зараде.

Предео Осат код Сребрнице у Босни типски је пример за исељавање услед печалбе. Ради зараде су ишли најпре по подринским, ваљевским и ужичким крајевима и градили куће, познате брвнаре, а доцније и зидане куће. Допрли су и у Шумадију, све до Мораве; није ми познато да су прелазили и Мораву, а ако, то је морало бити сасвим изузетно. Поједине групе Осаћана су долазиле из године у годину у нарочити крај, село и варош, сродили су се и спријатељили с мештанима пре још него што су се населили. А постепено и појединачно, и нечујно, они су се у тој мери населили у подринским и ваљевским крајевима, да осаћанских породица има сада тамо више стотина.

Изгледа да је мање старо печалбарство земљорадника, и развило се најпре код чифчија и код становништва привредно сиромашних крајева, нарочито од почетка XIX века. Познато је печалбарство чифчија из целог вардарског слива, особито из дебарске околине, који су ишли у Србију и Бугарску. Из целе источне Србије, највише из Лужнице, иду сељаци за време пољских радова у Румунију, особито за време жетве, па се опет враћају; услед тога готово по свима варошима Румуније има досељеника из источне и јужне Србије, доста из Лесковца. Шопови из Бугарске и Србије, нарочито из трнске околине, у ранијим су временима долазили у великом броју у смедеревску и крагујевачку Јасеницу, и јамачно услед тога у њој има доста насељених шопских породица. Познати су ужички аргати, који за време жетве силазе у подринске и ваљевске крајеве и Шумадију на рад, и многи су се тамо настанили, нарочито призећивањем.

Баштовани из трновског краја у Бугарској долазили су с пролећа и остајали до позне јесени по Србији и Војводини, док нису последњих деценија замењени домаћим радницима; тако су се многи по поменутим областима населили. Ови баштовани су ишли ради зараде и

по Аустрији, Немачкој и до Меца у Француској, онако као што данас иду Кочевљани из Крањске или продавци ситних предмета из западне Босне и од Имотског у Далмацији.

За време једрењача Далматинци су били у маси бродари. Ступали су и у службу разних држава, а доцније, кад се развило парно бродарство, чак и на ратне лађе. Услед тога су се населили по многим медитеранским земљама и око Црног Мора, највише у Одеси. На исти начин су се насељавали и грчки бродари не само по европској, афричкој и азијској обали Средоземног Мора, већ и изван њега.

Кад се сумирају сви резултати ових периодских или сезонских миграција из њих следују знатни метанастазички покрети.

У миграције проузроковане економским узроцима спада и придолажење становништва у трговачке и индустријске, рударске и жељезничке центре; тако и у нове варошице које се оснивају или, већ развијене, указом проглашавају варошицама. Запажа се и супротна појава: становништво напушта околину жељезничких путева због поскупљивања земље и одлази у друге области.

Случајни узроци. – Други узроци, који су ређи и од мањег значаја, не могу се убрајати у претходне групе. У динарским и моравско-вардарским областима крвна освета била је узрок исељавању појединаца и породичних група. Иза једног убиства ређају се друга, и зато убица и његова породица напусте завичај да би избегли крвну освету; они рођаци, који су по обичају одговорни, такође се исељавају. Насељавали су се по правилу далеко од завичаја, мењајући славу, каткад и презиме да их не би познали.

Често се у народним традицијама помиње да је у ранијим временима, изгледа највише у 16 и 17 веку, становништво целих крајева било јако разређено услед куге. Осим тога, људи су бежали из таквих крајева у планине. На земљишта, пуста услед помора, насељавало се доцније ново становништво. Често су се због куге поједина села премештала са једнога места на друго.

Кашто су чак и сујеверице изазивале сеобе. Велике су задруге напуштале своја имања због тога што су њихови укућани чули подземну тутњаву и разне гласове и веровали да су видели зле духове; то сматрају за „нечиста" места. Повода за такве празноверице има нарочито у карсним областима. Има примера да су се за врзме Турака села исељавала због оваквог случаја: десило се да је орао кружећи над колом *(рром)* у ком је младеж играла, испустио комад меса; ово се сматрало као рђав знак који је предсказивао несрећу или покољ.

Један проматрач је забележио да је и сувише добра вода била узрок расељавању.[xxxii]

Дванаеста глава:
Последице миграција

Узроци и начини мењања исељеника. – Прилагођивање новој географској средини. – Избор места. – Начин груписања досељеничких породица. – Преношење географских и топографских имена. – Социјално и етничко прилагођивање. – Способност прилагођивања разних досељеничких група. – Етнобиолошки процеси. – Асимилација романизованог становништва. – Формирање нових група, варијетета и типова. – Метанастазичке групе у Србији. – Смена становништва и етнички процеси у Далмацији. – Промена вере и народности при сеоби. – Оптше етничке и социјалне последице сеоба.

Из претходног излагања излази да су метанастазичка кретања била разноврснија и

интензивнија међу Југословенима западних и централних области него међу Бугарима. Међу првима Срби су се упуштали у много знатније метанастазичке покрете него Хрвати и Словенци; пуна је перипетија она одисеја српскога народа, која, отпочела првих дана турске владавине, још није завршена. Она се продужила пред нашим очима у току последњих ратова. Због тога се у српском народу могу најбоље проучити последице пресађивања становништва из једне области у другу. То је задатак ове главе.

Узроци и начини мењања исељеника. – Познато је да се брже и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становања, него непокретни или седећиви. А српски народ, узнемирен и незадовољан, селио се скоро непрекидно у току последњих пет векова. Знатне су се и различне промене морале извршити на исељеницима разних метанастазичких струја. Како су се вршиле те промене и какве су оне?

1. Извесно је да треба напор, већа сума енергије, нека дубља уверења или неке јаке тежње, да људи оставе своју постојбину, кућу, њиву и рукосаде и да се одселе у удаљену област. Треба смелости да се сусретну нове прилике, које исељеници морају или мењати или им се прилагођивати; долазе у контакт са друкчијим начинима живота и другим цивилизацијама. У тој људској маси, која лута и тумара, мора бити неукротљиве тежње за новим и бољим животним приликама. Има нешто унутра, у њима самим, што их мења и тера; у исељенику је већ пре сеобе јако измењен онај унутрашњи орган који ствара и обара. У тренутку када је зрео за сеобу, он је већ зрео и за еволуцију.

2. А колико се он тако зрео за еволуцију промени кад почне пролазити кроз непознате крајеве, често с опасношћу, и настани се да живи под новим природним, економским и друштвеним приликама! Народ који се сели упозна многе ствари, које се живота тичу, више и боље него што би их проучио путник који путује ради своје инструкције. Јер сељак се сели са женом и децом, тера стоку, носи све што се може понети. Непрекидно је у контакту са становништвом на које наилази и са његовим начином живота; то путовање је често низ невоља, и исељеник добро осети и милосрђе и љубав и окорелост и мржњу. Кад прелази границе провинција и држава он их дубље позна и свој суд о државама обично искаже једном двема лапидарним реченицама, које су екстракт искуства. Различно га дочекају у земљама колонизације, али му нигде није лако: има да створи све што му треба за живот; у Србији су могли слободно заузимати земљу, али шумовиту коју су морали крчити; осим тога их је држава помагала и ослобођавала на дуже време порезе. Досељеницима се много теже било одржати у земљама бивше Аустрије и у млетачкој Далмацији. Морали су кашто по три четири године живети у земуницама и у колибама од бусења и грања, по шумама, док су успели да добију земље за стално становање; они што су се насељавали у Жумберку морали су тако живети и потуцати се скоро једанаест година; често су у прво време трпели глад, јер се тешко долазило до хране. Насељавани су истина по пустим земљама, али се редовно, пошто их обраде, јављају власници, властела и католичка црква, и траже десетину и робот. Они се противе, настају дуге препирке, кашто и борбе између досељеника и старинаца, и војнички заповедници и аустријски двор били су на страни досељеника, јер су им били потребни као војници за заштиту границе. Колико им је требало времена док набаве оруђа за обрађивање земље и за грађење кућа и стаја! А економска и верска борба за све то време и доцније скоро није престајала. Тај народ, што се у масама селио као луталица и потукач, бегао из беде и тражио слободу и често нагазио на нову борбу, морао је бити друкчији од мирних етничких средина у које је дошао. Осим тога, досељеници су се често настањивали међу становништвом разноврсног порекла, разних особина. Колико такав досељеник научи о људима и стварима и колике се промене на њему изврше!

Те промене се могу у главном поделити на три групе: *прилагођивање новим природним или географским приликама, етничко и социјално* прилагођивање и промене које настају услед *етнобиолошких процеса.* Ове се трансформације не дешавају просто или одвојено

једна од друге, већ се на различне начине комбинују.

Ниједна се од ових врста прилагођивања не изврши без претходног снажног отпора. Досељеници мењају чак и географску средину, у којој се настане: често дају нову номенклатуру и друкчије употребљавају изворе за живот, које природа пружа. Још више етнички и социјално мењају затечено становништво. А услед тога и мешовитих бракова и укрштања, стварају се нове етничке и психичке групе, у многоме друкчије и од досељеника и од старинаца.

Прилагођивање новој географској средини. – Али на крају крајева се и најупорнији прилагоде новим природним приликама. Та су прилагођивања морала кашто бити врло знатна.

У Шумадији највећи број досељеника чине сточари са црногорских Брда, особито са висоравни око Дурмитора и од Пиве, затим од Пештери и Сјенице. Они су сишли са висоравни од 1000–1500 м. висине у ниско шумадијско земљиште од 120–140 м. висине, чак и у још ниже и мочарне равнице главне и западне Мораве и Колубаре. Дошли су под друкчији атмосферски притисак и под друкчије климске прилике. Били су искључно сточари, а морали су се у Шумадији навикавати на земљорадњу, гајење свиња, шљиварство итд. Променили су храну, стан и ношњу. Имали су да се навикну на земљу у којој су комуникације, трговина и спољне везе биле друкчије од оних у њиховој земљи матици.

Природно је што прилагођивање ових планинских сточара није ишло ни брзо ни лако. То се добро види из примера о насељавању Црногораца у Петрову Селу на Мирочу (крајински округ у Србији), који ћемо описати по државним актима од 1847.–1869. год.

Опште је расположење свих попечитељстава, Државног Савета и Књаза да их приме и олакшају им насељавање и живот. Давано сваком по цванцик дневно на издржавање по дукат од главе на пут од Београда у унутрашњост; даље 1000 гроша за пар волова, 300 гроша за кућу и још нешто за најпотребније алатке. За три године од досељења ослобођени су порезе. Неким од Црногораца су дате плодне земље у дунавском Кључу, али их они остављају, јер се не могу навићи на земљорадњу; једнима волови полипшу, јер не умеју да их негују, други их продају па купе козе и овце. Неће да живе у дунавском Кључу код Кладова, траже планинско земљиште, јер су они, веле, сточари. Премештају их са новим досељеницима у Петрово Село на Мирочу, нарочито 1854. год. И овде им иде рђаво, јер се уз сточарство треба бавити и земљорадњом, а они и после 15 година, 1869. год., не могу да плате порезу и опрашта им се. „У лености живе и земљорадничке радове не предузимају, отечество наше не може у њима добити земљоделце", кажу званични извештаји. У акту окружја крајинског од 1866. год. (где се такође тражи да се ослободе порезе) каже се: „Црногорци, који и онако тешко могу да се одвикну својих брђанских погледа на свет и на ствари, лишени куће и кућишта, могу правити разне неприлике власти и народу. Осим тога, с једне стране ратоборни, а нимало газдински дух, у коме су ови Црногорци не својом кривицом већ тако рећи судбином народа српског одрасли, а с друге стране дивљина предела у коме данас живе, удаљеност Петрова Села од већих друмова и вароши... напослетку с вишег једног државног гледишта, не може бити у општем интересу државном да се ради наплате порезе разоравају читаве општине". Видећемо доцније да су се не само навикли на земљорадњу, већ су сада највредније земљорадничко становништво тога краја.

Лакше је ишло прилагођивање на нове географске прилике, онда, кад се динарско планинско становништво претходно задржало у етапним земљама, у Старом Влаху и у високој Шумадији, где су природне прилике сличне онима у њиховој земљи матици. Навикли се на географске прилике у неколико друкчије; почели се бавити земљорадњом. По правилу је тек друга, у многоме прилагођена генерација, слазила у ниска побрђа и равнице

Шумадије.

Са великим људским жртвама вршило се насељавање Малисора, Миридита и Црногораца у мочарномјадранском приморју од Улциња преко Скадра до Љеша. У глави о *природним областима* представљен је карактер овога приморја, које у јесен огрезне у воду, и изнад поплављене равни дижу се поједини гребени и гредице као острва. Такво стање траје до у пролеће. Кад арбанашки планинци сиђу и населе се у оваквом приморју, савладају их болести и настаје помор, тако да су „истражене" породице и цела браства. Много је људства ово приморје прогутало, док су се напослетку неки аклиматизирали. Ипак су стална насеља сасвим ретка. По приморју се наилази поглавито на зимске мандре и куће Малисора и Миридита, који се већ од пролећа пењу са стоком у планине. Лети је ово приморје скоро пусто, ретко се виде стока и људи, али се свуда наилази на трагове зимског бoрављења сточара. Виде се растурени и један од другога удаљени малисорски станови, око којих су дворишта ограђена сувомеђинама. Ближе Бојани има већ расејаних кућа, од тесаног камена, ћерамидом покривених ,али и оне су само зимски станови. Око њих су торови, кошеви за жито и воћњаци. Сви су били широм отворени, мада је у њима остало по нешто од кућњег посуђа. По свему се види да се већина становништва не може да прилагоди нездравим приликама мочарнога приморја и бежи преко лета у планине. Превлађује *непотпуно насељавање.*

Избор места. – У Србији су досељеници у већини случајева могли сами бирати не само област, већ и село и врсту земљишта које им се допада. Претпостављали су рељеф који бар неким цртама потсећа на њихов родни крај.

Тако на пр. у ваљевским и подринским крајевима има мало карста, и то спорадично, и на њему су по правилу насељени досељеници из карсних динарских области. У карсту села Тршића и Корените, у Јадру близу Лознице, населили су се Дробњаци са карсне површи Језера под Дурмитором и од Бијелога Поља у Херцеговини. И мада у овом планинском карсту има извора и потока, досељеници су, по обичају донетом из завичаја, запушавали пукотине по дну ретких вртача и претварали их у мала језера, која служе за појење стоке, прање рубља и мочење кудеље. Исти је такав случај са досељеницима из Црне Горе, Херцеговине и Далмације, који су се населили у лелићском карсту јужно од Ваљева. Дуго се опиру новим приликама, и кашто праве куће по херцеговачком и црногорском начину, које у Србији чудно изгледају. Тако у Косјерићу и Кремнима у ужичком округу изненаде куће херцеговачког типа, у чијем је доњем спрату магаза, а пренели су их црногорски досељеници. У Лозници на Дрини има две куће, целе зидане од тесаног камена, једна на два спрата, а обе ограђене високим каменим зидом, као куће у ниској Херцеговини и Далмацији. Зидали су их досељени Херцеговци, један из Дробњака, а други из Шуме (између Требиња и Дубровника), и овај осим тога на своме имању је гајио сијерак и воду једнога извора одводио у зачедљену вртачу, и ту су његови мочили кудељу; то је сасвим непотребно у Лозници где на све стране има извора и текуће воде. Извесне сточарске зграде као савардак и кућер, нарочито карактеристичне за сточаре око Дурмитора и око Сјенице, распрострањене су у Србији у главноме донде, докле допиру досељеници из поменутих сточарских крајева. У Кривом Виру, под Ртњем у источној Србији, има доста досељених Сјеничана. Они су изабрали ово село где Црна Река извире из пећине, а изнад њеног извора је пространа карсна висораван, богињава од вртача, и то их јако опомиње на њихову земљу матицу. Они су пренели у Криви Вир познате сјеничке овце, и од њих се овде развила, под особито повољним земљишним приликама, вуном најбоља пасмина оваца у Србији.

Досељеници са Косова и из Метохије избегавали су отворене шумадијске површи и насељавали се поглавито по котлинама источне и јужне Србије. Око Лебана и Куршумлије у јужној Србији, где станују заједно са црногорским досељеницима, ови из Косова и Метохије по правилу заузимају дна и стране долина, док су се Црногорци населили на вишим местима.

Исто је тако од интереса да се оно динарско становништво, које је прешло Саву и Дунав, није насељавало по панонској равници, већ по планинској и брежуљкастој Славонији, по бреговитом делу Барање, између речице Карашице и Печуја, затим по оном валовитом делу Бачке између Сомбора, Суботице и Баје, који је састављен од дуна живога песка; то је крај погодан за винограде и овде превлађују досељеници од Мостара и из Далмације. Равнице у Срему, Банату и Бачкој заузело је поглавито становништво пореклом с Косова и Метохије и из северних крајева Србије, којима равнице нису сасвим стране. Ипак се зна да је прва генерација патила од болести и тек су се доцније потпуно прилагодили. Међутим, Личани који су се по овим равницама овде онде настањивали, само су се по изузетку одржали, јер их „ваздух гуши, а болештине десеткују".

Турско становништво, које се слободно насељавало на Балканском Полуострву, поглавито заузима области са степском климом или њој сличне. Арбанаси избегавају суве и голе пределе поред Вардара и иду на Север, у котлине покривене зеленилом (тетовска, метохијска и косовска). Напуштајући Епир и западну Македонију, Аромуни најрадије иду у вароши Балканског Полуострва или у планинске области, где подижу села на великим висинама, са збијеним кућама, истога типа као у њиховом завичају.

Начин груписања досељеничких породица. – Често је случај да су се најстарије породице у селу настаниле око трагова старог насеља. Јер основни услови живота се у селима нису знатно мењали: погодбе за сточарство и земљорадњу; било је једино прелаза од сточарског земљорадничком начину живота, али у Србији, и сточари су се бавили у већој или мањој мери и земљорадњом. Кад се, дакле, услови живота нису знатно променили, онда се најстарије породице налазе у близини старих насеља, јер су већ становници тога доба бирали најбоље положаје и најплодније земље за насељавање. Око тах најстаријих породица насељавају се досељеници новијега времена, заузимајући мање згодне положаје; најмлађим досељеницима остаје онај део у коме су неповољније привредне прилике. Услед оваквог настањивања породица, на засебним положајима, и даље једна од друге, оне у селима расутога типа дуже задрже своје особености но у селима збијеног типа.

Преношење топографских и географских имена. – Исељеници носе, као пуж кућицу, имена свога села, краја, потока, планине, кашто и целог предела, и по њима називају исте предмете у новој области, где су се населили.

Много им је лакше то извршити кад су нови крајеви ненасељени или слабо насељени.

Много им је теже пренети имена великих географских објеката, као планина, већих река, целе области, јер они у земљи колонизације увек имају своја имена, на далеко знана. Али има случајева да се и та имена промене услед насељавања досељеника[xxxiii].

Често не могу ни селу дати име свога села у матици, јер оно већ има своје име, и у њему је већи или мањи број старинаца или старих досељеника, који не дају да се промени име њиховог села. Зна се колико су се сељаци противили властима кад су мењале имена њихових села, па ма она била мало звучна па чак и погрдна, и како се то тешко и махом тек после дугог времена примило; и после 50–60 г. сељаци знају старо име свога села, и међу собом му дају превагу над новим.

Међутим су ново-основаним селима досељеници по правилу давали име свога села у матици.

То је још чешће случај са крајевима или малама, којима су давана имена матичних села или њихових крајева, или име досељене породице, често и у оном случају, кад су се досељеници населили у селу, које је постојало и чије име нису могли мењати. Највише се

нова имена из матице дају потоцима, речицама, мањим брдима, појединим деловима зиратнога земљишта.

И на оваквим картама какве су, на којима нису забележена (или врло ретко) имена крајева и топографски детаљи, и још боље приликом путовања, запазио сам да се иста имена пружају као поворке из Црне Горе, Херцеговине, а нарочито из сјеничког и новопазарског краја до у ниску Шумадију; те поворке имена означавају правце миграције и пределе где су се населили Сјеничани и Новопазарци.

Врло је интересантан овај случај. У Боки има село Клинци, а исто тако и близу Ваљева. Љ. Павловић је утврдио да је један део ваљевских Клинаца постао насељавањем неких породица из бокељских Клинаца; и у бокељским Клинцима и у овом делу ваљевских Клинаца потпуно су иста имена за крајеве, села, брда и речице.[xxxiv]

У областима племенског живота географска имена су мењана и на један други начин. Кад неко браство врло јако прираста, онда оно, ширећи се, наметне име свога села или своје властито име целом пределу. Услед тога се у тим крајевима види замењивање једних географских и топографских имена другима, почевши од сачуваних или у неколико посрбљених имена романизованог становништва, па до имена које су дала племена и братства при последњем, кашто рецентном ширењу.

Стара географска номенклатура се најбоље одржала у областима становништва које се није кретало. Тако је доказано да села муслиманских крајева Босне и Херцеговине имају имена српске властеле из Средњега Века, оне властеле која се у споменицима помињу, а у тим су крајевима имала своја добра; кашто су се средњевековна властела називала по својим добрима, и та имена, у исто време имена добара и властеле, до данас су се очувала.[xxxv]

Социјално и етничко прилагођивање. – Досељеници се по правилу прилагођавају начинима и обичајима старинаца или врло старих досељеника, који су се већ прилагодили географској и социјалној средини и не разликују се од старинаца. Досељеници су имали само да се користе њиховим искуством. Старинци, који се осећају код своје куће и сматрају себе за нешто боље или више од досељеника, очекују и од ових да их тако сматрају и да се прилагоде њиховим начинима и обичајима. Али ако је старинаца много мање, они се, после отпора, често врло снажног, почну на крају крајева управљати по многобројнијим досељеницима; ипак се домаћи утицај и тада јако осећа, јер се досељеници, подлежући утицају географске средине, већ тиме у многоме изједначе са домаћим становништвом; ово у осталом, и ако се прилагоди досељеницима, изврши над њима знатан социјални и етнички утицај.

Досељеници имитирају старинце и постепено примају њихову ношњу, дијалекат (мењајући га при свем том), обичаје, начин понашања и празноверице, напуштајући многе од својих, не без икаквог остатка. Они имају често своје заштитнике; неки старинац или неки стари досељеник (овај последњи је обично њихов земљак или рођак из исте или блиске области) заузимају се за досељеника, објашњавају осталим његове особине, навике и поступке, поучавају придошлицу, упућују га и успевају да га остали приме као себи равнога. Старинци више воле досељенике који су скромни, вредни, мирни, а треба им много времена да се навикну на оне досељенике који имају психичке особине знатно различне од њихових. Такав је, на пр. случај са досељеницима из старе Црне Горе. Они се одликују врло развијеним поносом и осетљивошћу, великим самопоуздањем, и свој начин осећања и мишљења напуштају тек после дугих распри и сукоба. Досељеници који због својих особина нису успели да буду у сагласности са старинцима, принуђени су да се селе у друго село или у другу област. У сваком случају, и нови и најпогоднији досељеници су тек после извесног времена добијали право да буду на равној нози са старинцима.

Олакшавају прилагођивање извесни људи или породице које се одликују разборитошћу, добротом и непрекорним владањем. Они уживају велики углед код других сељака, који од њих у тешким приликама траже помоћи и савета.

У неким областима их интимно и као сроднички зову „наши". Најупорнији дошљаци не могу а да се на крају крајева не потчине утицају ових људи и породица; они се уз њих често прибију и постепено преиначавају и најизразитије своје особине.

Док се досељеници не прилагоде, исмевају се њихове навике; њихов начин рада и њихово понашање дају повода подругивању и често им се издену надимци који обележавају њихове особине. Подсмех и критиковање има извесног утицаја на досељенике. И ако је тиме прилагођивање убрзано, и такве главне особине ишчезавају кашто тек после више генерација, и мада су ублажене, сељаци их још запажају или јасно осећају.

Врло интересантни процеси прилагођивања збили су се у варошима и варошицама Србије у току XIX века. У варошима које су постојале у турско доба, ретко су се у прво време после ослобођења насељавали сељаци из непосредне околине, већ махом избеглице из вароши које су остале под Турском, кашто и сељаци. Стекло се становништво разноврсног порекла и разних особина. Настало је врење и узрујаност, јер је сваки догађај изазивао сударе супротности. То се стишало или узело блажије облике тек последњих деценија, пошто је прилагођивање било извршено и нарочито кад је сеоско становништво из околине преплавило вароши. На тај су начин у свима варошима превладале особине локалног или регионалног типа. Ја се сећам таквих процеса прилагођивања, који су се збили у Лозници, у Јадру.

После ослобођења Јадра и Рађевине и одласка Турака, у Лозници, плодне околине и живом трговачком месту на граници Босне, било је доста Срба чаршинлија, махом старином из Јадра и из Босне. С тим старинцима и старим досељеницима биле су се стопиле досељеничке породице из Дробњака, од Пиве и од Никшићске Жупе, постепено досељаване у току XVIII века. Населиле су се и неколике занатлијске и поповске породице „из према". Било је имућнијих трговаца који су слали децу на школовање у Темишвар, и то већ између 1833. и 1840. године. Био се до извесне мере усталио један нормалан начин живота. Али се од 1835.–1836. год. почну у Лозницу стицати знатне масе досељеника, најпре из босанске Крајине (1836. г. 106 кућа[xxxvi]), доцније из Црне Горе, поглавито Пјешивци и Бјелопавлићи, затим из Босне. Постану два нова краја вароши: Крајишници и Црногора, а остали досељеници се распу по чаршији. Било их више него старинаца и старих досељеника. Настаје прилагођивање, које је још трајало седамдесетих и осамдесетих година XIX века, и тога се времена сећам. Лозница је била једна од најузрујанијих вароши у Србији: многи се свађали, парничили, честе туче. Најмањи повод раздвајао је варош у непријатељске таборе. У крајеве љутих Крајишника и Црногору мајке из страха нису децу пуштале. Страсна и сурова партијска и династичка борба. При изборима је онај побеђивао који задобије и поведе Крајишнике и Црногору, а ови су то схватали као четничку борбу, и пред њима, готовим на бој, остали су се повлачили. Обичаји и навике су се били измешали. Старинске породице су једва држале свој ниво и начин живота пред навалом сирових досељеника. Старинци и стари досељеници су се били навикли на екавски говор и ако су још доста речи ијекавски изговарали; жене неких досељеника из јадранских села Бадање и Сипуље говориле су неке речи још икавским. Међутим Крајишници и Црногорци су и између 1870. и 1880. год. остали ијекавци, а нарочито се осећао акценат Староцрногораца, Пјешиваца; тај акценат, у вези са њиховом тежњом за хваљењем и ласкањем, старинци нису подносили и подсмевали су им се.

Баш сударом ових разноврсности и супротности вршило се изједначивање и прилагођивање. Осим тога су у том процесу нарочиту улогу имале неке пивљанске и старинaчке породице. Пивљани су стари досељеници. Припадали су неким угледнијим

породицама из Пиве. Сви су били имућни, имали земље, коју су давали „под аренду". Сами су мало радили, али су умели „располагати", како се онда говорило: свет се чудио њиховој вештини да с мало рада врло добро живе. Није код њих било разметања јунаштвом и хвалисавости, а имали су неке боље тежње и неку врсту отмености; осим тога оштар понос и начин понашања који је уливао респект и старинцима. Ретко су се с ким спријатељили, а били су верни пријатељи на које се могло и у најтежим приликама ослонити, а ове су онда у Лозници биле честе. Због тих особина и као стари досељеници били су се у многоме изједначили и везали са старинцима. А Пивљани су се најпре нашли и са новим досељеницима, са Црногорцима и Крајишницима, који су се око њих почели окупљати, и посредовали су између тих досељеника и старинаца. Уз то су се сиромашне крајишничке породице прибијале уз имућније варошке породице, Црногорци само уз најугледније и уз проту и попа, док су Крајишници остали више сељаци и сродили се са сељацима из села око Лознице. У ово доба су била ретка укрштања женидбом и удадбом између досељеника и старијег лозничког становништва, а поједини такви случајеви су изазивали чуђење. Прилагођивање је дакле било само у неколико одмакло. После 1890. год. почну се у све већем броју Насељавати подрински сељаци, највише из Јадра, пошто претходно купе кућу и имање или од шегрта постану занатлије и газде, и сада не само да превлађују, већ су већина најимућнијих породица у Лозници пореклом из Јадра. Место ранијег процеса, да варош расте досељавањем готово егзотичних породица, из даљине, настао је природан процес: у Лозници је превладало становништво досељено из најближе околине, које се, осим сељачког начина живота и рада, једва чиме разликовало од варошана. Настаје брз процес прилагођивања и изједначивања. Интересантно је да су се при томе многе крајишничке и црногорске породице разишле из Лознице по јадарским селима. Сада се једва осећају особине заосталих Крајишника и Црногораца. Превладао је екавски дијалекат, који је већ у велико и у Јадар продро. Варош је добила свој прави локални или регионални тип.

Кад се проучавају знатне породице, кроз генерације, опази се како се оне психички мењају, и то је од утицаја на карактер етничких група. Имају или немају пред собом веће угледе. У једној породици кашто се изненада појављују један или више чланова са врло израженим, понекад готово новим психичким особинама, или бар са тако изузетним особинама, да изгледа као да немају никакве везе са својим претцима и потомцима. Као да неке психичке особине постоје у породицама у латентном стању или у стању инкубације, и развијају се на један или други начин тек под утицајем спољних прилика. У сваком крају има таквих примера. Такав је на пр. случај са породицом Грбовића, која се у другој половини XVIII века доселила из Никшићске Жупе у околину Ваљева (село Мратишић). Почетком XIX века из ове породице су изашле две војводе од велике моралне вредности; затим као да се успавала, па је опет почела давати истакнуте људе. Слични прекиди знатних особина виде се и у историјским породицама Ненадовића и Бирчанина, који живе у истој области.

Утицај јаких личности види се особито у групама племенске организације. Тако се и у последње време могао запазити велики морални утицај који је имао Марко Миљанов, јуначка и отмена личност, на племе Куче у Црној Гори. Чак и после смрти био је углед племену, које је због тога добило неколико солидних црта у карактеру и заслужено уважење.

Разне државне организације, њихове разноврсне установе, историјски и политички догађаји који су се у њима одиграли и, у опште, њихов дух, утицали су на досељенике; ови су утицаји, сасвим природно, били различни у Шумадији, у Далмацији и у другим јужнословенским земљама Аустро-Угарске.

Начини прилагођивања су, дакле, пуни перипетија, врло занимљиви, и остављајући на страну даље примере, из досадашњег искуства можемо ово извести: процес прилагођивања зависи од броја старинаца и од њихове асимилационе способности; и кад је мањи број старинаца него досељеника, они често наметну своје особине и навике досељеницима, због

напред поменутих узрока;

прилагођивање према старинцима се лакше и потпуније изврши кад су досељеници долазили постепено и у мањим групама;

даље, начин прилагођивања зависи од броја досељеника и њихових особина, које су различне према земљама матицама из којих су дошли;

степен до кога су се прилагодили досељеници зависи од доба колонизације или времена, које су досељеници провели у земљи колонизације;

затим од веће или мање удаљености између земље матице и области колонизације; и велике групе досељеника, кад оду далеко од земље матице, тако да остану без веза са њом, пре изгубе своје карактеристичне особине и прилагоде се старинцима.

Способност прилагођивања разних досељеничких група. – Досељеници из разних области прилагођавају се брже или спорије, потпуније или мање потпуно. Несумњиво има етнички коефицијенат по коме се мењају брзина и дубина асимилације разних етничких група.

У Србији је извршен огроман процес етничког и социјалног прилагођивања између старинаца и досељеника, затим између досељеника пореклом из разних крајева. Наши старинци подринске, ваљевске и старовлашке области одликовали су се једним старим, сталоженим патријархалним режимом, у коме је било много остатака и трагова немањићске цивилизације и црквених утицаја. Они су најбоље формирали оне велике типске задруге, особите питомине, чврсте организације, високог патријархалног морала. Стари мотиви у орнаментици ових старинаца исти су као на Косову и у Метохији. То старо становништво је од краја XVIII века било преплављено динарским досељеницима, сировим сточарима, велике животне енергије. Дуго је било трења између та два слоја становништва, док досељеници нису надвладали. И занимљиво је забележити, да на пример подрински старинци дуго нису закључивали бракове са досељеним породицама. А у ниској Шумадији и у торлачким селима око Београда, динарски досељеници су се дуго уздржавали да улазе у бракове са досељеним торлачким становништвом.

Досељеници косовско-метохијске струје прилагодили су се врло брзо: Косовци, који у Шумадији у опште узевши представљају старе досељенике из XVI до XVIII века, потпуно су се асимиловали са старинцима, јер су се мало разликовали од њих и било их је мање него доцније досељених динарских планинаца. Ови су се Косовци и Скадрани у Подрињу толико изједначили са старинцима, да су образовали целину која је као таква утицала на динарске досељенике.

Досељеници вардарске струје одликују се нарочитим способностима за прилагођивањем. Они се труде, више него сви други, да се угледају на старинце и динарске досељенике, и врло се брзо асимилују. Од својих особина дуго задржавају неке психичке црте и неколике дијалекатске особине, нарочито акценат; прва досељена генерација не може потпуно да се ослободи извесних чифчијских навика: крајње обазривости, притворства и тврдичлука. У ниској Шумадији има досељеника од Велеса и Битоља, па и од Катранице и Граматика, близу Олимпа. Дошли су пре 90–100 година, и судећи по спољашности њихових потомака, по занимању и начину живота, данас их је тешко разликовати од Шумадинаца. Али због раније споменутих психичких особина, које се ипак одржавају, динарски досељеници их зову Цинцарима или Цинцаревићима, што готово значи тврдице. Стари досељеници од Тетова и из горњег Вардара, који су се населили источно од Јастрепца, психички су се потдуно асимиловали. Нема никакве приметне разлике између њих и старог

становништва. Само неколико стараца знали су (пре две деценије) да су се њихови дедови доселили од Тетова. Собом су донели и једну врсту јабуке, *тетовка,* које нема ни у једној другој области моравске Србије.

Спорије је прилагођивање Шопа или Торлака. У северној Србији сам проматрао две веће шопске групе, једну у сливу Лепенице, у близини Крагујевца (Сипић, Црни Као и др.), другу у околини Београда (Мокри Луг, Раковица, Бањица итд.). Они су се овде населили у почетку XIX века и најдуже су очували свој дијалекат, као и женску ношњу и неке обичаје. И сада, после више од сто година како су се населили, могу се на неким појединцима запазити извесне психичке црте, карактеристичне за Шопове, и извесни торлачки начини.

Најотпорније је становништво из карсне или старе Црне Горе, из Катунске, Ријечке, Љешанске нахије и Црмнице, док се становништво Брда и црногорске Херцеговине брже прилагођава. Становници карсне Црне Горе, као што је поменуто, нису се могли брзо навићи на земљорадњу. Пошто нису умели да гаје говеда, продавали су их да би купили козе и овце. Дуго су очували своје живописно одело и ако га је било врло тешко набављати. У Шумадији још и данас има црногорских породица које зову *струкарима,* због *струке,* коју су дуго носили.

С муком и тешко напуштају своје погледе и племенске обичаје. Нарочито дуго нису умели одвојити личну одговорност од колективне. Ако су старинци или власти учинили што њиховим саплеменицима, што они сматрају као неправду, држали су, да су они, Црногорци, чланови једнога племена или братства, дужни то поправити или осветити. Мислили су да им је одговорна породица, чак и чиновници. Ово је био повод сукобима. Други од узрока били су њихова поноситост, тежња за угледом и јака жеља да их њихови суграђани хвале. Тек у другој генерацији прилагођивање је било потпуније, и они губе од оних својих старих особина, које се нису слагале са новом друштвеном средином. Као да је прилагођивање било брже и потпуније за време турске владавине него после стварања српске државе, чије су им нове установе и уредбе сметале. Али, једанпут навикнути на занимања нове средине, црногорски досељеници су у другом правцу развијали своје карактерне особине: преиначиле су се у жељу да буду богати, да им је задруга најбоље уређена и углед за остале, да имају земљу најбоље обрађену итд. А пошто су увидели да се у новој друштвеној средини не цени само јунаштво већ исто тако знање, врло су се трудили да децу школују. Употребили су на послове сву латентну енергију сточара. Утврдио сам да велики број давно досељених црногорских породица спада међу најбогатије и највише цењене у разним крајевима Шумадије. Старином су из Црне Горе знатан број војвода из Првога Устанка, угледних сељака и високих чиновника. Шумадинци црногорског порекла често имају аутократских тежња, добро познату особину војводских и главарских породица; председници општина и чиновници, који су јако нагињали аутократским навикама, били су махом чланови старо-црногорских породица.

II»

У Србији се можда Најбоље може проматрати преиначавање Црногораца у поменутом Петровом Селу на Мирочу, изнад Ђердапа, у углу Дунава између Доњег Милановца и неготинске Крајине. Насељено је око половине XIX века искључно Катуњанима, међу којима је највише Чевљана; њима су доцније придолазили други од истих племена, дакле Црногорци с најоштрије израженим особинама и најотпорнији. Има их сада 700–800 кућа, од којих мали део живи у селу збијеног типа, а већи део по салашима. Око њих је поглавито влашко становништво. Толико се осећају, да Власи из Румуније, показујући на овај крај Србије, зову га Црна Гора. То су пре досељења Катуњана биле пусте и скоро непроходне шуме које су

они искрчили и учинили културном дивљу природу. Сада је то један од најлепших и најимућнијих крајева Србије. На све стране се виде велике њиве и ливаде, нарочито око салаша, а између њих упитомљене шуме. На свакој плећатој коси угледају се лепе велике куће и зграде досељених Катуњана, окружене пространим имањима, те кашто изгледају као властелински двори. Сва околина једногласно тврди да нико није вреднији од ових Катуњана Петрова Села. Готово су сви доброга стања, а има их врло имућних. Посматрач се изненади, видећи шта све раде и шта све износе на продају њихове жене и девојке на малене пијаце дунавских вароши, а преносе и у Румунију, почевши од јагода (у маси) и плетених корпица до ручних женских радова. Знатан извоз стоке и жита.

Тако је исто поглавито из Црне Горе (у ширем смислу) насељен стари црногорски срез око Косјерића у ужичком округу. И овде је извршена трансформација слична оној на Мирочу, и ако старија, поглавито при крају XVIII и у првој половини XIX века. Има и сада великих задруга и домаћина, који су са поносом, достојанством и честитошћу умели сјединити велики рад и знатне тековине.

Интересантно је упоредити са становништвом карсне Црне Горе становништво које се најбрже асимилује, превазилазећи у том погледу кашто чак и вардарске и косовске досељенике. То је становништво области средњих висина или оно које станује у близини старих трговачких центара или у близини старих трговачких путева. Њихова земља, и ако није без средстава за живот, није богата и није таква да би у њој способни и устаоци имали довољно поља за акцију. Исељавају се да би се обогатили, и баве се у почетку разним пословима док не нађу најдоноснији, и брзо се и потпуно навикавају на нову социјалну средину.

Херцеговци из карсне Херцеговине, из околине Требиња, из Шума и Површи, који станују на старом трговачком путу из Дубровника у унутрашњост Полуострва, одликују се од околног динарског становништва врло развијеним даром за трговину. Супротно осталом становништву своје околине, које није ценило богатство већ јунаштво и чојство, ови су Херцеговци сматрали сиромаштво за срамоту. Исељавају се у све крајеве где сазнају да може бити велике зараде. Док су се у завичају бавили виноградарством, гајењем дувана па и сточарством, у областима колонизације мењају занимање и готово су искључиво трговци, често велики трговци. У њиховим је рукама један део трговине у Далмацији, у Босни и у Србији, нарочито у Београду; да би боље напредовали брзо приме обичаје и погледе нове друштвене средине.

Ужичани се стално спуштају у ниже и плодније области Подриња и Шумадије, где се баве с почетка ситним пословима и потпуно се сроде са новом средином коју интересују и развесељавају њихови друкчији начини и навике; последњих десетина година су се појавили у великом броју на трговачким путевима ових области и у варошима (Лозница, Ваљево, Шабац, Београд итд.) као механџије, продавци „ужичких производа", бакали, ситничари, и у селима где су по каткад стекли угледа и велика имања.

Слично је са становништвом Копривштице у Средњој Гори у Бугарској. Још прз ослобођења Бугарске они су силазили у вароши маричког слива, а као трговци са стоком и сточарским производима, обишли су целу источну половину Балканског Полуострва. После ослобођења, и пошто су се Турци и Грци иселили, они су се настанили у великом броју вароши (Златица, Пирдоп, Казанлик, Стара и Нова Загора, Пловдив итд). и потпуно се навикли на нов начин живота и рада. Прилагодљиви су као наши Ужичани.

Врло је интересантан случај са Осаћанима, из области Осата на левој обали Дрине у Босни. Готово се сви баве грађењем кућа. Растурени по Шумадији и по Босни, они су зидали сељачке куће, познате *осаћанке.* Многи су се настанили у области, и мењајући занимање

постали су земљорадници или трговци са стоком и шљивама. Још у првој генерацији се прилагоде новој социјалној средини. И ако врло активни до четрдесетих година, обазриви су у пословима и предузећима; по правилу отроме после тих година. По тим особинама се ипак разликују од осталих у својој средини.[xxxvii]

Од Арбанаса су те врсте становници Ђаковице у Метохији. Њих има не само на Косову и у Санџаку, већ и у варошима централног Балканског Полуострва, чак и у сереској и драмској котлини, као трговаца, ханџија, предузимача, великих поседника.

Етнобиолошки процеси. – Особито су важни етнобиолошки процеси који су последица укрштања браковима између старинаца и досељеника и између досељеника из разних крајева. Вршили су се на целој метанастазичкој области, највише у оним трима земљама најмногобројнијих досељеника: моравска Србија, Далмација, Славонија. Као што је наговештено, укрштање браковима је споро ишло у првој генерацији досељеника, нарочито где су се они јаче једни од других разликовали, као на пример Црногорци и Шопови. Али да нестане тога отпора на томе раде неке најдубље црте људске природе: лепа и здрава девојка, личан младић, тежња старијих да им „лоза" буде напредна; уз то одмиче социјално прилагођивање и навикавање досељеника једних на друге. У другој генерацији често ишчили она одбојност између досељеника из разних крајева, и бракови се закључују махом без препрека. Услед тога настаје нека врста биолошког изједначивања: становништво се физички или антрополошки почне стапати и извесне психичке особине, којима су се извесни досељеници одликовали, јаве се у многим породицама без обзира на порекло. На тај начин укрштање највише допринесе формирању новог физичког и психичког типа, онде где су измешани старинци и досељеници из разних земаља;

нестане старог покрајинског или историјског народног типа и образује се нов етнички амалгам. А како је учешће појединих струја насељавања различно у разним областима, то се већ услед тога у њима стварају друкчији регионални типови становништва. Чини ми се, према досадањем искуству, да су ти регионални типови разноврснијих особина што је било више укрштања између старинаца и нашег становништва досељеног из разних крајева. Колико је то било разноврсно у источној Шумадији и у Морави, где су се старинци укрштали са досељеницима динарске, косовско-метохијске, вардарске и шопске струје, и ови међу собом!

Етнобиолошким процесима се наспорава и етничко и социјално прилагођивање, нарочито у патријархалном друштву, јер породице разног порекла, ступивши у родбинске везе приближе се, поштују се и угледају једне на друге. Из тога, и угледањем на поједине јаке личности, људе и жене, узму се у извесној области нарочито ценити једне или друге особине, начини понашања и поступања, и цело се становништво почне у томе правцу формирати. Даље, у патријархалном друштву су се бракови склапали правим одабирањем. Родитељи су имали велики утицај у избору супруге за свога сина; при томе материјални интереси нису играли никакву улогу; о ступању у брак су одлучивали: здравље, изгледи на снажан пород и нарочито моралне особине породице. То су оне особине према којима се становништво области почело формирати и које се на првом месту цене. И сам младић и девојка их траже једно у другоме. Изгледа да се услед тога оне специфичне особине фиксирају и преносе наслеђем.

Етнобиолошки процеси се махом врше у оквиру једне вере. Било је истина мешовитих бракова између православних и католика, шта више и између исламизираних Арбанаса и православних Црногораца; даље, мухамеданци су отимали хришћанске жене и девојке или су им оне саме пребегавале, и то се дешавало нарочито у Босни и Херцеговини, где су фрањевци забележили многобројне такве случајеве; али сви ти случајеви не би могли изазвати знатније етничке промене између досељеника разних вера, да није било једног

важнијег фактора. Православни су у знатном броју примили католичку веру; били су и унијаћени. Као што је познато има крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац, у многоме и у Конавлима), у Далмацији (Дицмо изнад Сплита, околина Макарске итд.), у Хрватској (Жумберак), на доста места у Босни и Славонији. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да се поједине породице, досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено навикну на католичке обреде и приме католичку веру. И у Крањској и у Штајерској било је много таквих случајева. Тако су етнобиолошки процеси били у неколико од значаја и за изједначивање Срба, Хрвата и Словенаца.

Асимилација романизованог становништва. – Од претходних су старији они етнобиолошки процеси, који су се извршили асимилацијом пресловенског балканског становништва, више или мање латинизованог. Ти процеси су се дешавали готово на целом Полуострву, највише у динарској и пиндској системи, где се пред инвазијом јужних Словена повукло старо романизовано становништво. О стапању тога становништва у далматинској Загори, где је оно још и у XVI веку говорило један романски дијалекат, назван стародалматински, затим у јадранском приморју и на острвима, бавићемо се у идућој глави. Овде ћемо поменути етнобиолошке процесе који се после турске најезде могу пратити у високим динарским крајевима, области црногорских и херцеговачких племена.

Претапање старог романизованог становништва у Србе вршило се дакле овде много раније, почевши од досељења јужних Словена, али је довршено тек онда када се после турске инвазије српско становништво околних области повукло у црногорско-херцеговачке планине и ту знатно намножило. Ти се завршни процеси етничког стапања могу доста детаљно пратити на основу грађе и студија у *Насељима,* нарочито на основу Ердељановићевих испитивања Куча, Пипера и Братоножића,[xxxviii] затим грађе о Васојевићима,[xxxix] Дробњацима,[xl] Плаву и Гусињу[xli] и још непубликованих испитивања П. Шобајића о Бјелопавлићима и Пјешивцима. Потпуно су асимиловани или прогнани остаци неких група, као што су *Машарује, Мацуре, Мугоши, Кричкови, Ћићи* и прави *Власи,* који се често помињу као имена браства и племена. Поред њих још и *Шпањи,* најстарији становници зетске долине и никшићских крајева. За готово сва горња браства или племена зна се да су становала у областима данашњих српских племена у Брдима, старој Црној Гори и црногорској Херцеговини и има успомена о томе како су их досељеници и ново-формирана српска племена асимиловали или прогнали. Асимиловане су оне групе које су се прикључиле неком јаком српском брству, примивши његове обичаје и погледе и укрштајући се с њим женидбом и удадбом. Прогнане, ушле су у састав суседних српских племена. Има асимилованих група и једне и друге врсте у саставу многих племена, нарочито Пипера, Куча, Братоножића, Бјелопавлића итд., које су задржале своје старо име.

Осим горњих, има и данас, на целом простору од Лима до Зете, остатака неког старог становништва, које се зове *Лужани;* и на њих су наишли досељеници, који су се у те крајеве повукли после турске инвазије. Особито су били многобројни у долини Зете, где и сада чине једну групу у оквиру племена Бјелопавлића. Или су старо српско становништво, као што држи Ердељановић, које је пре турске инвазије живело у долинама док су романизовани староседеоци заузимали планине; или су Лужани били амалгам од Срба и неког страног становништва. Они су сада физички махом измењени, јер су се, поред свег отпора, укрштали са члановима ново-формираних српских племена. Ипак су ми негде падали у очи, као у Бјелопавлићима, јер су мањега раста и имају округле главе, као главице купуса; често се име Лужани сматра као погрдно, те је и по томе вероватно да нису чисто српског порекла.

Негде су нови српски досељеници из котлина и равница у XV веку и доцније улазили у стара, одавно постојала српска племена; врло су знатно прирастали и нарочито су имали

много мушке деце. И сада је у овим племенима скоро у свакој породици већи број мушке деце него женске. Осим тога, деца мање умиру него у нижим областима. Кад су досељеници превладали, онда су се исељавали старинци, од којих је племе име добило, јер су били запостављени и осећали су се увређени. То се шта више дешавало и онда када се неко досељено браство јако намножи и превлада, потискујући остала сродна браства. Изгледа да су у раније доба исељеници из племенских области били поглавито тих двеју врста: од старих притиснутих племена и од потиснутих брастава. Они и од једних и од других, који су остали у матици, прибију се уз неко јако досељеничко браство и брзо асимилују.

Формирање нових етничких група, варијетета и типова. – Као што је поменуто, у појединим областима су се измешали старинци и досељеници, затим досељеници из разних крајева. Настала су прилагођивања и укрштања, која су давала различите резултате према размери између старинаца и досељеника и између досељеника из разних крајева. Даље су на досељенике утицали рељеф и изглед земљишта, извори које оно пружа за живот човеку, начини рада и живота који се услед тога развијају и, напослетку, разноврсне спољне везе, које су мање или више различне за сваку већу географску средину. Због тих процеса су у областима јаке колонизације створене нове етничке групе, варијетети, шта више и типови. То се дешавало у целој метанастазичкој области, а на првом месту у моравској Србији, Далмацији и Славонији.

Испитујући порекло и време досељавања становништва у Шумадији, често сам био изненађен брзином којом је вршено прилагођивање досељеника, затим знатном разликом која се констатује између истога становништва, од кога је један део остао у земљи матици, а други се населио у Шумадији. На предњим странама је помињато, како је већ у другој генерацији често нестало видних разлика између старинаца и досељеника и између досељеника из разних крајева. Нигде се досељеници нису тако брзо прилагођивали новој географској и друштвеној средини и нигде се нису толико укрштали као у Шумадији, слободној и својој држави, где су и земљу могли слободно заузимати. Као што пластична маса узима облик суда у који се стави, као што се ток једне реке прилагођава вијугама и неравнинама корита и на исти начин ломи о обалске стене, тако се у Шумадији разне метанастазичке струје брзо тару, ломе и прилагоде новом географском оквиру и социјалној средини.

Метанастазичке групе у Србији. – Као што је познато, моравску Србију на Северу од Ниша населиле су три главне струје: динарска, косовско-метохијска и моравско-вардарска, а поред њих и ове споредне струје: шопска или торлачка, тимочко-браничевска и инверсне струје са Севера. Старинци су према досељеницима у незнатном броју, највише до 20%. Досељеници ових струја и старинци амалгамисали су се и створили нов психички варијетет, који се може означити и као нов тип. Он није исто ни са народом старе српске државе нити има једино чисте особине динарских Срба, већ представља једну нову и снажну етничку комбинацију.

Али, кад се у детаљима проучава, ни Србија није једноставна; у њој има више етничких група.

Најважнију границу метанастазичких струја у Србији чини развође које се пружа са Севера на Југ, кроз средину Шумадије: Авала, Космај, Венчац и Опленац, Рудник, преседлина код Вучковице између Груже и Лепенице, планине на Западу од Левча и Темнића (Татарна, Самар и Тиква); затим ова граница прелази Мсраву у сутесци код Трстеника и хвата се Гоча, Жељина и Копаоника, пружајући се огранком Копаоника, Острим Копљем, до баровите долине доњег Лаба у Косову. На Западу од ове границе сасвим превладају динарски досељеници, чинећи 90% од свих досељеника и бар 70% од Свега становништва. Али, у појединим великим областима превлађују досељеници из одређених

динарских крајева. Тако на пример у целој Шумадији са старим Влахом и долином Ибра највећу масу досељеника чине Сјеничани, затим досељеници из околине Новог Пазара, Бијелог Поља, Бихора и са Брда црногорских: од Васојевића, Мораче с Колашином, Роваца, Пипера, Куча и Братоножића. У подринским и ваљевским крајевима превлађују досељеници из Херцеговине, нарочито из црногорске Херцеговине, од Никшића и Никшићске Жупе, Дробњака, Пиве и Бањана; затим, у много мањој мери, из источне Босне. Досељеника из старе Црне Горе, из Катунске Нахије, мање из ријечке, љешанске и црмничке, има доста расутих и у једној и у другој области, али их је много више у Шумадији. Ова различна композиција је један од главних узрока због кога се на Западу од поменуте границе издвајају две групе становништва: западно-шумадијска и подринско-ваљевска; оне се даље могу рашчланити у мање групе, и нарочито има разлшса између подринског и ваљевског становништва. Стари Влах се одваја као засебна врло карактеристична група.

На Западу од рудничког развођа етничка композиција становништва је дакле у главноме једноставна: динарска метанастазичка струја толико превлађује да се друге према њој губе. Друкчије је на Истоку од рудничког развођа до реке Мораве. Овде је становништво најразноврсније етничке композиције. Одмах на Истоку од рудничког развођа, у крагујевачкој Јасеници, још превлађује динарска струја чинећи 60 процената од целокупног становништва, али су развијене и остале метанастазичке струје: косовско-метохијска, вардарско-моравска, шопска и тимочко-браничевска, које су на Западу, на пример већ у суседној Гружи, једва наговештене, а нема их као струја даље на Западу од Груже. Међутим на Истоку, у Лепеници, где спада и један део моравске равнице, динарска струја, још најјача, не чини ни 40 процента становништва, а остале струје су јако развијене, и узете све скупа учествују са преко 50% у саставу целокупног становништва, и то косовско-метохијска са 19,4, вардарско-моравска са 10,6, тимочко-браничевска са 14,7 и шопска са 6,7 процената.

Црни Врх, који се диже на Истоку од Крагујевца, чини важну метанастазичку границу, јер на Истоку од њега, у Левчу, Темнићу и Белици динарска струја не држи прво место у метанастазичком реду. Тако у Темнићу превлада косовско-метохијска струја чинећи 54,2 процента од целокупног броја кућа; на вардарско-моравску струју долази 21,2, на динарску само 3,4, на тимочко-браничевску 2,4 процента. А у Белици је најјача вардарско-моравска струја са 31,7 процената од целокупног броја кућа; њој се приближава косовско-метохијска са 26,9, док су остале струје много слабије: тимочко-браничевска са 9,8, шопска са 8,8, а динарска, најслабија са 4,1 процената.[xlii]

У самој моравској долини је динарско становништво слабо заступљено; превлађују досељеници оне остале четири струје.

Западно од рудничког развођа, у западној Шумадији и подринско-ваљевским крајевима, старинаца нема више од 20 процената, и то кад се у њих урачуна и становништво непознатог порекла. Несумњивих старинаца нема више од 10–15 процената. Као што је поменуто, то старо становништво је имало своју цивилизацију сличну цивилизацији Косоваца, а у многоме се разликовало по материјалним тековинама, навикама и начинима од динарских досељеника, који су на њега наишли као етничка поплава, сирови, с друкчијом материјалном културом и друкчијим навикама и начинима. И на Истоку од рудничког развођа старинци не чине више од 10–16,5 процента од целокупног становништва, али су на њих наишле поглавито косовско-метохијске и вардарско-моравске струје насељавања, чије се становништво није онолико разликовало од старинаца као на Западу.

На изједначивање разног становништва и на аликвотни део који сваком од њих припада, од утицаја је и старост метанастазичких струја. Изгледа да је косовско-метохијска струја најстарија од свих. Немамо до сада доказа да се динарско насељавање као струја развило пре друге половине XVII века. Насељавање косовско-метохијском струјом је и

старије од динарског и с њиме истовремено; такве су и остале струје насељавања. Што су досељеници неке струје старији у извесној области, тим су се више размножили, од једне породице има већи број кућа. И према томе, и кад је нека стара струја била слабија по броју досељених породица од неке новије струје, она по правилу по броју кућа и по броју својих представника чини данас знатнији аликвотни део целокупног становништва но она млађа струја. А ако су се досељеници разних струја у исто време настанили у извесном крају, најчешће су више прирасли и разгранали се доеељеници динарске и косовско-метохијске струје него осталих.

У источној Србији, на Северу од Ртња, у сливовима Црне Реке, главног Тимока, Пека и Млаве има врло мало старинаца, потомака средњевековног тимочко-браничевског становништва. И колико их има, махом су се у турско доба сељакали из слива једне у слив друге реке или су прелазили Дунав и опет се враћали; нарочито их има доста који кажу да су дошли из Баната и јужне Русије (и ове зову кашто Московима). Било је једно доба, изгледа нарочито друга половина XVII века, када су ови крајеви били сксро опустели, и данашње становништво је у огромној већини досељено крајем XVII и у XVIII веку, и доцније. То је тако знатан прекид био да ново становништво једва што зна о старијем, и његова гробља назива *незнаним гробљима.* Старо је становништво било српско, јер је сва старија номенклатура српска и у крајевима где сада Власи превлађују. У готово опустеле котлине северно од Ртња најпре су дошли Косовци и насељавали се где су хтели, и дуго су били више сточарско но земљорадничко становништво. Њихови потомци су главно српско становништво зајечарске околине (велика села: Рготина, Вражогрнци, Звездан, Бела Река итд.), Хомоља, Ресаве, Звижда итд. Остало је до сад необјашњено зашто се неке породице у Хомољу и Млави, и српске и румунске, зову *Јелинима*[xliii] Од досељеника динарске струје овде има највише Сјеничана и Црногораца, врло ретко Херцеговаца, и то мање групе које су растурене од Кривога Вира и Јабланице под Ртњем до помињатог Петрова Села на Мирочу. Сјеничане често зову Арнаутима, и отуда овде има арнаутских мала и назвања Арнаут (као Арнаута, река код Бољевца). Са шопском струјом је дошло становништво чак од Тетевена, затим од Лом-Паланке и Белограџика, али по правилу није ишло даље на Север од околине Зајечара; има их у овој вароши и у селима Великом Извору, Вратарници и у мањој мери и у Заграђи и Грљану. Највећи део влашког становништва доселио се после Косоваца из Алмаша у Банату и из Ердеља, и они се зову *Утуреани,* док се досељеници из Румуније зову *Царани;* то су забележили још Милићевић, Д. Јовановић и Карић.[xliv] Унгуреани су се насељавали поглавито на Западу од Кучаја и Поречке Реке, а Царани на Истоку по тимочкој Крајини, али су се доцније, услед безбројних унутрашњих сељакања јако измешали.

Збила су се разноврсна укрштања између становништва ових разних струја досељавања; осим тога су се Власи претапали у Србе, а Срби у Влахе. Једни су на друге утицали. Услед тога се, северно од Ртња формирала нарочита етничка група, у којој истина има регионалних разноврсности, алије као целина у многоме друкчија од становништва јужно од Ртња.

Више је старинаца јужно од Ртња у котлини Соко-Бање и у областима Голаку, Сврљигу, Заглавку до Сврљишких Планина и Бабине Главе, као у осталом и јужно од ове пречаге; и све их је више што се приближујемо шопској области око Старе Планине или источног Балкана, и у Србији и у Бугарској. Међу досељеницима превлађују Торлаци из пиротског и трнског краја (Знепоља), затим из Загорја на источној страни Старе Планине и други. Како је по Старој Планини било доста хајдука у турско доба, они су се за време Првог Устанка и владе Књаза Милоша смиривали и насељавали, и за доста села, тврде становници, да су их основали хајдуци. Осим шопских досељеника има и јужно од Ртња Косоваца, затим истога динарског становништва као северно од Ртња, и доста емиграната тимочко-браничевске струје, његог старог становништва.

Смене становништва и етнички процеси у Далмацији. – Снажне миграције динарско-балканског становништва у Далмацију изазвале су овде дубоке и разноврсне етничке процесе, од којих ћемо најважније у главним потезима разматрати.

1. *Значај динарских миграција за словенизирање јадранског приморја.* – Као што постоје знатне разлике између јадранског приморја и његовог залеђа у погледу климе, вегетације и начина живота, тако је између њих, од почетка историјских времена, постојао етнографски и културни антагонизам; народи високе цивилизације насељавали су се уз обале (Грци, Римљани, Млечићи), а у залеђу су становала патријархална племена (Илири и Србо-Хрвати). Тај се антагонизам почео губити, и етнографски је први пут изједначено становништво приморја и загорја почевши од великих динарско-балканских миграција у Далмацију, у турско и млетачко доба.

Супротност је постојала између Јелина, који су у IV веку пре Христа колонизирали нека острва и обале (Корчулу – Corcyra nigra*.,* тако названа због густих шума, Вис – Issa, Хвар – Pharos, Трогир – Tragurion, Стобреч код Сплита – Epetion итд.) и илирских племена. Заоштрила се у римско доба. Римљани су се населили дуж целе обале, од Маће до Раше, у градовима и утврђеним местима, од којих главни град Салона (Солин код Сплита); уз Римљане се дуго времена одржало мање више романизовано грчко становништво. Постојале су врло знатне и етнографске и културне разлике између ових римских грађана и Илира, Авара и Словена залеђа.

При инвазији Словена римско се становништво повукло у градове, у друга утврђена места и на острва. Одржали су се и доцније до краја Средњега Века, и као што је поменуто, звали Романи, Латини, Далмати. Кад су Млечићи заузели Далмацију, Романи су се асимиловали са млетачким Италијанима, досељеним племством, трговцима, занатлијама и чиновницима. Док су и ранији Романи, услед веза са словенским залеђем, услед примања нових грађана и услед мешовитих бракова, физички пословењивани, тај се процес много живље развио после динарских миграција.

Тек су ове јаке миграције и многобројно и снажно динарско становништво могли променити етнографски карактер далматинског приморја, нарочито градова. Динарски досељеници су се за време целе млетачке владавине у масама насељавали по градовима, нарочито пред навалом Турака, а и због економских узрока. Услед тога је наступио у једном времену *моменат етнографске засићености,* кад романско становништво није више могло асимиловати досељене Словене; нови досељеници су се одржали као Словени; стари, у неколико италијанизовани, почели су се враћати словенству. Смисао етнобиолошког процеса се мења: место ранијег италијанизирања Словена, наступило је конзервирање Словена и чак словенизирање Италијана. Тај критични тренутак засићености наступио је, изгледа, првих десетина XIX века. Од тог је момента могло почети културно и национално буђење словенства у Далмацији. Као што је познато, настало је око шесетих година XIX века. Културно буђење је дакле последица етничког и етнобиолошког процеса, који се развио због оних снажних динарских миграција; културно је буђење или препорођај било изазвано живом народном снагом, и тако је настало словенизирање далматинских градова, најзначајнији етнографски процес, који је последњих векова извршен у нашем народу. Овоме треба додати да су неке вароши за време навале Турака биле сасвим или делимично опустеле; и, кад су Млечићи из њих истерали Турке, населили су се у њима српско-хрватски досељеници, на пример у Макарској, Сињу, Книну, Дрнишу, Скрадину и у знатном делу Шибеника (осим краја Доца, у коме су чакавци).

2. *Асимилација романизованих Илира и појмови Морлак и Влах.* Тиме је у главном нестало вековне етнографске разлике између становништва залеђа и приморја, али су се овде, у градовима, одржале групе млетачког становништва и романизованих Словена, више

цивилизације. Јамачно од латинског становништва потиче име *Морлак* (Morlacco или Murlacco), по смислу у главноме једнако са словенским назвањем *Влах.*

Тим је именом у почетку означавано романизовано илирско становништво, које је живело у пола или више славизирано у залеђу далматинског приморја, поглавито у планинским пределима, почевши од Велебита преко Динаре, Козјака, Мосора, Биокова, и даље идући на ЈИ до у Црну Гору. Део Велебита звали су Млечићи још у XVI веку *Montagna della Murlacca,* данас тако зову само још морлачки канал између Велебита и острва Пага, Раба и Крка. По Јиречеку су ови Морлаци или Власи у XVI веку бар делимице говорили романски; у XVII веку су Морлаци Карста и Далмације говорили и српско-хрватски и романски.[xlv] Они су потпуно пословењени, изузевши две мале пресељене групе: једну око села Жејана у северној, другу око села Шушњевице близу Чепићског Језера у јужној Истри, где им жене још говоре и влашки. И кад је услед асимилације нестало правих Морлака, романско становништво градова је називало Морлацима све сеоско словенско становништво, гледајући на њега са висине и причајући о његовим свирепствима и дивљаштву језиве приче. Словенски досељеници у градовима, усвојивши млетачку цивилизацију и талијански језик и желећи се издвојити од сеоске масе, називали су је такође Морлацима и Власима.

И збиља је и даље постојала она велика супротност између патријархалног живота залеђа и високе цивилизације далматинских градова: на краћем одстојању није било нигде у Европи веће културне противности. Једном сам изишавши из цркве Св. Ивана у Трогиру, пред њеним сјајним вратима, са скулптурним детаљима каквих ретко има и у Италији, затекао више Загораца, и међу њима старца Длаку из села Лабина (неколико км. на Северу од Трогира); он још плете косу у перчин, на глави му црвена загорска капида, оперважена црним везом, са грубом пастирском кабаницом, црвеним цемаданом са пуцетима, а за појасом нож белокорац и мала пушка. Грађани, чије се традиције везују за ове сјајне грађевине и скулптуре, желели су да се издвоје од оваквих патријархалних сељака. Али кад је наступио процес етнографске засићености, онда су и по градовима, нарочито по њиховим предграђима, почели превлађивати овакви „Власи". У Шибенику су толико превладали да се и на „риви" виде готово једино врло високи и јако развијени динарски људи, са црвеним капама и огрнути кабаницама, како шетају полако и с природним достојанством, врло слични Црногорцима. Од тога је момента име Влах или Морлак у ствари изгубило старо значење. Сада Сплићани и Трогирани хоће да назову Влахом и прве околне сељаке из Солинског Поља и Сегета, а ови тако називају оне од Клиса и тако даље према залеђу; тако је и у осталој Далмацији. Нико не прима назив Влах или Морлак и преноси га све даље на Исток према копну. Називи Влах и Морлак немају више оно сигурно старо значење.

Осим овога, далматински католици су до скора православне називали Власима, а и сада се то чује, поред назива ркаћ и ришћанин.

3. *Смена старог становништва динарско-балканским досељеницима.* – У једној претходној глави и на приложеној карти су представљене оне многобројне миграционе струје динарско-балканског становништва које су се кретале у Далмацију; према новим проматрањима оне су још многобројније, али би се ове могле представити само на карти великога размера. Сви су морали прелазити из Босне и Херцеговине, али то нису били само Босанци и Херцеговци, већ знатним делом Рашани и Црногорци, који су се спуштали у Бссну, неки ту остајали, а други ишли у приморје. Знају се и датуми већих сеоба; они су и забележени у делима Јиречека,[xlvi] Шишића,[xlvii] Милаша[xlviii] и Дедијера;[xlix] много више детаља има у публикацијама фрањеваца.[l] Прве сеобе из динарског залеђа у Далмацију почеле су још при крају XII века, али најмногобројније и најважније десиле су се у млетачко и турско доба и обухватале су готово цело становништво високих динарских крајева; престале су тек крајем XVIII века. Православне су често доводили Турци да им земљу обрађују; прелазили су и сами у групама и појединачно на млетачку територију. Католике су

преводили поглавито фрањевци. Знатне групе досељеног динарско-балканског становништва прелазиле су на далматинска острва, где се неке и сада по дијалекту, ношњи, особинама одвајају од осталог становништва, као на острву Олибу код Задра, на Брачу (штокавска насеља: Свети Мартин, Селца, у неколико и Повље), на источном крају Хвара (Суђурје и у неколико Богомоље).

Али тек проучавањем становништва на лицу места, испитивач осети факт од првокласне важности, да је у Далмацији готово сасвим нестало средњевековног словенског становништва и да је оно за време турских инвазија и млетачке владавине замењено новим динарским становништвом или се у њега претопило. Већи део средњевековног становништва Далмације иселио се у посавску Хрватску и Славонију, и даље по панонском басену, на острва Јадранскога Мора, много више у Италију него што би то изгледало по оној малој колонији у Живој Води (Acquaviva) у провинцији Campobasso, где су се по М. Решетару [li] доселили при крају XV века из Приморја између Цетине и Неретве; било је и враћања у Босну и западну Херцеговину. У колико је у копненој Далмацији остало старог становништва, оно је прекриљено поменутим досељеницима, али им је на више места наметнуло извесне особине чакавског дијалекта; осим тога, и доцније, после завршених главних сеоба, многи су од православних досељеника примили католичку веру, врло мало унијатску. Главни је дакле процес: *смена средњевековног становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим дтарско-балканским становништвом, које се ту доселило у млетачко и турско доба;* уз то је ишло преобраћење православних у католике, и тако етничко изједначивање становништва ових двеју конфесија, у колико је међу њима било етничких разлика.

Јер и ако су средњевековно и ново досељено становништво у основи један народ, међу њима су постојале разлике. Можда је било и антрополошких разлика; оне би се прецизно могле утврдити детаљним антрополошким студијама досељеног становништва на далматинском копну и старог становништва на јадранским острвима или отоцима. Досељено је становништво било знатним делом сточарско, и оно је, живећи по динарским планинама, асимиловало највише романизованих Илира. Вековима је становало под друкчијим физичким приликама него становништво приморја: далеко од мора, на већим висинама, под оштријом климом. Између досељеног динарско-балканског и старог приморског становништва морале су постојати веће разлике него између данашњег далматинског становништва с једне и Босанаца и Херцеговаца с друге стране; било је несумњиво примитивније, сировије и јамачно снажније но старо далматинско становништво. Даље је оно донело балканске, нарочито босанске, захумске и рашке историјске традиције и обичаје и српске епске песме. Народна орнаментика на садацима (зубунима), кошуљама, марамама са далматинскога копна, скупљена у Етнографском Музеју обртничке школе у Сплиту, иста је као у балканском залеђу, и често је ближа народним мотивима Сјенице него онима старог становништва далматинских острва.

Овде су само наглашени велики етнобиолошки процеси који су се збили у Далмацији почевши од XV века. Уз њих су се дешавале многобројне споредне појаве. Старо чакавско становништво, кад пређе опасност од Турака, често се враћало са острва на копно и стапало се са досељеним динарским становништвом. У другим, истина ретким крајевима, где су се старинци одржали, а динарски досељеници долазили појединачно или у мањим групама, старинци су успели да им наметну нешто од свога дијалекта, као у Каштелима. Негде процес још није завршен. То се јасно види на Стонском Рату, где већи део полуострва, од Стона до Јанине, говори штокавски, а мањи од Јанине на Западу чакавски; али је баш у том делу акцентуација разноврсна и показује да је било досељавања са разних страна.

Досељено се становништво у приморју изменило не само под утицајем чакавских староседелаца и стапањем с њима, већ и под утицајем сасвим друкчије географске и

економске средине, под утицајем мора, медитеранске климе, друкчије вегетације, других начина живота и рада. Формирани су и духом разних држава, под које су потпадали поједини делови Далмације и нарочито италијанском цивилизацијом.

Узимајући у обзир ове утицаје могу се издвојити четири краја у Далмацији, у којима су динарски досељеници различно формирани: Бока у ширем смислу до Спича (млетачка Арбанија), област дубровачке Републике, средња Далмација и северна Далмација са кварнерским приморјем.

У Боки су се у турска времена и доцније у таквој маси населили Херцеговци и Црногорци да су потпуно асимиловали старо зетско становништво, многе Арбанасе и, истина ретко, млетачко становништво по градовима.

Већа је дубровачка област, која се пружа од Суторине до Клека и Неума. Она романска група, која је основала Дубровник, није се могла одржати поред свих обазривости. Славизирана је у ствари још у Средњем Веку, а затим су град и околина поплављени досељеницима из Херцеговине, мање досељеницима са острва, на која су такође више или мање продрли динарско-балкански досељеници. Али су романско и старо дубровачко становништво, затим закони и ред дубровачке Републике извршили огроман утицај на досељенике, почевши од начина понашања (познате дубровачке складности) и од многобројних србизираних или једва србизираних италијанских речи до моралних појмова. Досељеници су даље превладали у Конавлима и око Сланога, затим и на Стонском Рату. Око Сланога има гдегде и неког врло старог словенског становништва, као делимице у селу Мајковима, а у Конавлима и словенизираних Шпањолаца, који су овде остали после заузећа Херцег-Новога. Католичења је било на целој области, нарочито на Стонском Рату. Овоје полуострво, док га Душан и босански бан нису предали Дубровчанима, било насељено Захумљанима, православним и богомилима: овде је поред епископије, коју је Св. Сава у Стону основао, било много православних цркава (саопштење г. д-ра Бјеловучића) јамачно из разних времена. И поред буна, Дубровчани су успели да покатоличе све који нису избегли; али после глади и куге при крају XV века Рат толико опусти да су Млечићи морали насељавати захумске и неретљанске сељаке да им обрађују феудална имања, и при томе је и даље било превођења православних у католичку веру.

Трећу групу чини средња Далмација од Неретве до Опора између Шибеника и Трогира, са Сплитом као центром. Почиње на Југу дугачким, а уским приморјем испод Биокова, које се пружа од Неретве до Омиша на Цетини; у јужном делу врло мало старинаца, насељен нарочито динарским досељеницима из Херцеговине; такво је и макарско приморје до Омиша; у овом граду су ме изненадиле неке породице црногорског порекла. Од Цетине па до Жрновнице близу Сплита настаје област старе кнежине Пољица, чија су села била смештена поглавито по огранцима Мосора. У уздужним долиницама и у карсним увалама а у новије се време нагло спуштају у приморје, нарочито око малог пристаништа Крила. Све стари досељеници из Босне и Херцеговине. Неки држе да је старо пољичко племство било поред босанскога и маџарскога (можда хрватско племство с макарске територије?) порекла; жупник Ф. Иваншевић, који је дуго времена проучавао Пољица, казао мије да се потомци ова два племства и сада разликују по темпераменту и другим особинама. Од великог је интереса *пољички статут,* стављен на артију 1440. године, у коме су регулисани привредни и правни односи.[lii] Скупљали су се на зборове на Грацу, високо изнад клисуре реке Цетине недалеко од Омиша и бирали старешине. Из статута се види да су имали Великог Кнеза, војводу и кнезове општина, и да су се делили на властелу, дидиће и пук. – У Сплиту, Каштелима и Трогиру становништво је делимице врло мешовитог порекла: било је доста старих Далмата и доцније Млечића, од којих су неки асимиловани; одржало се остатака старог чакавског становништва; по физиономији изгледа да су асимиловани и други старији етнички елементи, који су се овде задржали после инвазија (можда остаци Авара). Али сада одсудно

и у самим градовима превлађује динарско-балкански тип досељеника турске и млетачке периоде. Недалеко од Трогира налазе се трагови и остаци од града Бихаћа и цркава, које су подигли хрватски краљеви, почевши од Трпимира (865.–864.), са сачуваним натписима.[liii]

Северна Далмација је насељена динарско-балканским досељеницима, и тај карактер има и знатан део становништва даље на Северу, у кварнерском и хрватском приморју, до Сења, Новога и Ријеке. Православни су се населили у Буковици, Равним Котарима, око Книна и у Горњој Цетини; у Врлици и околини има досељеника чак из Црне Горе.[liv] Има поунијаћених Срба. Ово је, са Сењем, најчувенији ускочки крај у Далмацији. Пред новим динарско-балканским досељеницима губи се ретко старо становништво, а по градовима су они асимиловали све остатке Италијана; ови су се одржали у Задру, и нешто мало у Шибенику. Поред ускока доселиле су се 1720. год. из скадарске околине неколико арбанашких породица и населиле село Арбанаси (Borgo Erizze) близу Задра.

Промена вере и народности при миграцијама. – Из претходних одељака излази да се становништво једне миграционе струје никад не одржи потпуно са свима својим особинама. Али само изузетно оно промени веру и народност.

Промена вере и народност није неки нов и сасвим друкчији процес од оних процеса прилагођивања, о којима смо се напред бавили; то је само завршна фаза, најдаље одмакао процес прилагођивања новој средини.

Збива се у оним случајевима кад исељеници оду далеко од земље матице и од своје компактне народне и верске целине. Даље, мењају веру и народност брже, што је досељена група мања. Напослетку, овај процес најбрже се дешава ако су досељеници дошли у истина сродну али у неколико друкчију народну средину, као на пример кад Срби дођу међу Словенце или кад Бугари дођу међу Србе. Најтеже, иједно и друго, мењају досељеници јаке националне свести, дакле, најспорије Срби; они од свих Југословена најтеже промене народност, али кад приме католичку или унијатску веру, онда махом и брзо изгубе и националну свест. Међутим промена вере и народности иде сасвим споро и тешко ако је нова средина сасвим страна досељеницима, као што су Немци и Маџари на Северу, а Грци и Арбанаси на Југу од јужнословенске масе; за промену је овде потребно и насиље, било физичко било дуготрајно морално насиље.

Нигде сви услови за промену вере и народности нису тако здружени као код оних егзотичних група становништва, које су бачене далеко од матице у страну етничку средину, те изгледају као без корена.

Изнећемо неколике примере, почевши са онима где је асимилација потпуно извршена.

Такав је случај са српским досељеницима у Штајерској. Испитујући Дравско Поље од Птуја до Марибора и Словеначке Горице на Северу од Марибора, наилази се на доста српских етнографских трагова. Сачуван је велики број српских презимена на *ић,* и неки од тих Словенаца знају своје српско порекло; мноштво српских презимена изненади нарочито у вароши Птуј и у Словенским Горицама; има и немчура т.ј. Словенаца немачког осећања са презименима на *ић;* особито изненађују презимена као Марковић, Петровић, Ћирић итд. Сретао сам људе с тим презименима који су пореклом из Радгоне у Прекомурју. Чуо сам да има људи који се презивају Лах (Влах), Секула и Војвода. Напослетку, по психичким особинама и дијалекту становништво словеначке Штајерске највише се приближује српско-хрватском народу панонскога типа.

Из кога су доба били ти досељеници и како је извршено њихово претапање? У Штајерској, око Цеља и у суседним областима, било је у мањој мери врло старог досељавања

Срба још у првој половини XV века за време цељских грофова. Али као што је напред поменуто, главне су миграције почеле у првим десетинама XVI века, после турске најезде, и те су досељенике звали ускоцима, прибезима, власима, мартолозима, калаузима; звали су их и Рац, Рацић, Бошњак итд. и то су им кашто постала презимена. Прибеге су узимали у војску штајерске Крајине као пешадију коју су звали харамијама, и њихове су породице војни заповедници насељавали по имањима штајерских племића, по утринама и по запустелим стасовима. Насељавање се у већој мери продужило у другој половини XVI века. Ретко су непосредно долазили досељеници из Србије и Босне, већ су се по правилу претходно насељавали у Славонији и затим пребегавали у Штајерску. То се исто дешавало и у штајерској Крајини јужно од планине Боча око Рогатца, затим у Белој Крањској око Метлике и Чрномеља; ови се везују за поунијаћене Србе у Жумберку. Међу српским досељеницима има их у Штајерској и са племенским именом Дробњак, које се и до сад сачувало у поквареном облику; боље су се очувала турска презимена извесних породица које су сада словеначке, као Турек, Хасенмали (Хасан Али), Мустафа, Мурат, Оман итд. То су били или заробљени муслимани српскога језика, који су у Штајерску насељени, или православни Срби из Босне, код којих је у то време био обичај давати и турска имена. Испитивачи који су проучавали Штајерску овога времена једногласно тврде да је у њој, услед досељавања Срба у XVI веку, знатно ојачао словенски елеменат (Бидерман, Владимир Левец, Радослав Грујић).

Врло лако и брзо се извршило претапање Срба у сродне Словенце. Далеко се удаљили од своје основне масе. Долазили су не у великим групама већ поједине породице, највише по неколико задруга, као што су она тројица већ напред поменутих динарских Срба Алексић, Дојчин и Вукмир, који су основали код Марибора село Ускоке. Тек су после дуге преписке успевали да добију нешто земље од аустријских власти, тим теже, што су ове земље биле доста добро насељене у XVI веку; чим је неки од Срба погинуо или био заробљен, старинци су тежили да избаце његову породицу са имања (Бидерман). Досељени Срби били су, дакле, без икаквог чвршћег економског и социјалног положаја; такве растурене оазе не могу се дуго одржати. Мењали су се и под утицајем друкчије природе земљишта, климе, начина рада и друкчије цивилизације. Даље, немајући свештеника, прелазили су на католичку или унијатску веру. Православна се вера и иначе није радо гледала; ерцхерцог Карло од Штајерске изражава 1576. године своје незадовољство што војводе харамија „нису хришћани већ ускоци"; као да православне није рачунао у хришћане. Постојала је дакле и општа тежња да их покатоличе. Као да је лакше било најпре их поунијатити. То је учињено са жумберачким ускоцима. А недалеко од источне Штајерске постоји у Крижевцима у Хрватској унијатски Каптол добро организован, који је вршио свој задатак поунијаћавајући православне. Промена вере је осим напред поменутих узрока и због тога ишла лакше, што је онда главна противност била између Хришћанства и Ислама, и што су се Срби прикључивали Аустријанцима, имајући једнако у глави да се освете Турцима и да поврате своје земље. То се види из многих примера; али они то крију од Аустријанаца и сваки харамбаша, поп, најобичнији сељак, чува то као народну тајну. Прилазе Аустријанцима по невољи, али се бију са Турцима до истраге. Аустријски војни шефови кажу за пребеге и ускоке ein gar feiner Mann, а за владике и попове да су некористољубиви и да желе спасти свој народ од беде. Експлоатишу њихове војничке врлине и у исто време им намећу дажбине. Досељеници Срби овда онда покушавају да се одупру. Кажу давали су и даваће своје животе, али неће да плаћају десетине и закупе властели и католичким манастирима, јер су они војници и граничари, а неки се испрсе и узбуне говорећи да су и они од властелинске лозе. Кад им то не помогне, туже се, парниче се да на крају крајева не дођу ни до каквог стварног резултата. У тим разноврсним борбама су изнемогли и постепено изгубили свест о народности, и претопили се у сродне Словенце.

На сличан су се начин изгубили српски досељеници у Печују, у Барањи. Овде су пре XVIII века била два слоја Срба: српско православно становништво које је по свој прилици

било пореклом из СрбијеЈер су га Мађари звали Рацима; они су или покатоличени или растерани и као успомена и на њих један се део Печуја зове Рац-варош. Други слој су чинили католици нашега језика, који себе и сада зову Бошњацима и сконцентрисани су уједној дугачкој улици Печуја –Будим-мали. И сада у Печују има велики број породица (око 2000 душа) бошњачког порекла, али ретко ко од њих зна српски или хрватски, а сви се осећају као Мађари; још само врло стари људи а нарочито старе жене знају наш језик јужнога дијалекта, средовечни га разумеју али једва умеју што проговорити, а деца, прошла кроз мађарске школе, не знају српски. Ово није увек била тако егзотична група. При крају XVII века, пошто су ове земље ослобођене од Турака (1688.), православни и католици српско-хрватскога језика (ови се зову Шокцима) чинили су већину становништва у Барањи, све до планине Мечека. Срба је морало бита у знатном броју и северо-западно од Мечека по селима жупаније Толне и до Блатног Језера, јер су 1703–1710. год. дигли устанак и борили се нарочито против Ракоцијевих Куруца. За време тих ратова и после њих су уништавани и прогањани. У исто време је настала пропаганда католичке цркве на покатоличавању, јер, као што се види из аката печујске архиве, нису трпели православне. Срби се повлаче из Толне и северних делова Барање на Југ од Печуја. Око 1740. год. почиње насељавање католичких Немаца с Рајне, из Баварске и Виртемберга у врло великом броју и наставља се скоро педесет година. Услед свега тога остане печујско-бошњачка оаза без праве везе са осталом народном масом. Истина и данас има „Шокаца" и у селу Нађкозару, близу Печуја, затим као знатна народна маса јужно од Печуја, од Удвара до Погана, Немети и Саланте, и интересантно је да су они сви ијекавци; али то је сеоско становништво. Осамљено српско и бошњачко становништво у Печују, који се све више развијао, није се могло одржати. Печуј као и цела Барања представља забачен територијални троугао, између Дунава, Драве и планине Мечека, кроз који не пролази никакав важнији пут и о коме у ранијим вековима нико Није водио рачуна. Нигде се локалне страсти и насиља не могу тако слободно практиковати као у таквим скровитим областима. Православни су се морали иселити или покатоличити. Католички Бошњаци су се дуже одржали. Али са развитком Печуја у њега су се у масама насељавали Немци, Јевреји и Мађари. Бошњаци су се све више губили у тој великој вароши. Кад је настала периода мађаризације од 1867. године, њих је почело тако брзо нестајати, да су данас сведени на поменуте остатке.

Овде и у Мохачу збивао се у ствари исти процес као и у Ђаковици[lv] или којој другој чисто арбанашкој варошици. Удаљени од своје народне масе, у противничкој средини, сви се људи нашега језика најпре притиском прилика сведу на значај верске секте, док и веру не промене и ишчезну.

У мањој се мери тај процес извршио на српским насељима у околини Будима, и што је карактеристично, овде се махом најпре мењала народност па тек после вера. Срба има у Сент-Андреји, Ловри, Помазу, Чобанцу, Калазу, Збегу, Ковину, Рацалмашу и Адуну око 3000 душа. Нестало их је у многим околним селима и варошима, где их је до скора било. Мањи део ових Срба су врло стари досељеници из Ковина на Дунаву према Смедереву, побегли после пада Смедерева 1459. године и засновали село Ковин на Чепељком Острву у Дунаву. А главна су маса досељеници од 1690. године са патријархом Арсенијем II Чарнојевићем. Познато је да је то био имућан и просвећен део народа; Будим и Сент-Андреја су у XVIII веку били културни центри досељених Срба.

Све до почетка XVIII века Срба је било око Будима много више и нарочито их је било релативно доста према осталом становништву. Од XIX века настаје повлачење Срба према Југу, и тако будимска српска оаза и ослаби и остане без везе са осталом народном масом.

Даље, Пешта се од истога времена јако развија и с њом и бујан мађарски живот. Срби који су до тога доба били знатни трговци и занатлије и јако се осећали, губе се у том новом развитку; тим лакше ослабе што су као трговачки и занатлијски елеменат били више

изложени мађарским утицајима; сељаци су се ипак боље одржали.

Настаје позната периода мађаризације, пред којом узму све више малаксавати.

Данас су будимски Срби сведени „на ишчилеле културне тековине и на избледеле успомене". У Ковину сам се осећао, каже д-р Тих. Ђорђевић, „као код самртника који већ издише". У неким местима је све угашено и изгледа као да у њима никада није било Срба. Има породица са српским презименима које припадају православној вери и још се као осећају да су српске, али не знају ни речи српског језика. Изузетак чини село Ловра, чисто српско место.[lvi]

Опште етничке и социјалне последице миграција. – Сеобе, и с њима везана социјална прилагођивања и етнобиолошки процеси, били су од првокласне важности за изједначивање и стапање нашега народа.

Данашње становништво метанастазичке области од Велешке Клисуре на Вардару до Загребачке Горе, није оно и онакво какво је било у Средњем Веку и пре најезде Турака. Ретко где има много старинаца; у највећем делу области тако их је мало да се губе. Старинци су се делимице иселили а делимице су их преплавили и асимиловали досељеници, највише динарски досељеници: из старе Рашке, са црногорских Брда, из Херцеговине и Босне, затим досељеници косовско-метохијске и вардарске струје. Пошто су ове миграционе струје прешле северну границу Балканског Полуострва, то је оно у етнографском и културном погледу као продужено према Северу. Услед миграција у земљама панонског басена и по Далмацији разнесене су са досељеницима нове навике и обичаји, снажан фолклор, нарочито народне епске песме; појачана је патријархална задруга. Старо становништво је тиме било као подмлађено. На далеко су разнесене историјске традиције и јако развијена српска национална свест која се у току векова израђивала у унутрашњим земљама Балканског Полуострва. Из метанастазичких покрета је произишло померање дијалеката динарских и централних делова Полуострва на Север, Североисток и Запад, и осим тога је настала борба између дијалеката, утицање једних дијалеката на друге; кад се процес завршио, видело се да су дијалекти друкчије распоређени него што су били пре турске инвазије. Нарочито пада у очи ванредно распрострањење штокавског дијалекта на рачун осталих говора. Тако су се у појединим крајевима ове велике метанастазичке области образовале нове етничке и психичке групе, и највећем броју од њих дало је печат динарско становништво.

У целој метанастазичкој области измешао се српски народ, пореклом из разних крајева, и никаквим се другим начином не би могли Срби толико изједначити и сјединити као сеобама и процесима који су због њих следовали. Постале су много тешње везе између Срба разних покрајина, јер је у свакој било досељеника који су знали да имају своје сроднике и саплеменике у другом крају и да су њима исто. Услед тога је нестало ранијег историјског партикуларизма и цео се српски народ могао осетити као целина.

До великих метанастазичких покрета једва су се познавали Срби и Хрвати, а још мање Срби и Словенци. Услед сеоба турскога времена Срби су се у великим размерама измешали са Хрватима, у свима земљама, изузевши у многоме тако звану цивилну Хрватску, кајкавску Хрватску. Од овог су времена у западним крајевима географски испреплетани или се увлаче једни у друге католици и православни, тако да до загребачке и вараждинске жупаније нема једне велике области која би цела припадала католичкој или православној цркви. Од значаја је католичење и унијаћење Срба, јер су Срби тиме још више допринели да се преиначи старо становништво у чије су земље дошли. Једни на друге су утицали дијалектима, навикама, обичајима. Услед укрштања, мешања, преплетања једних с другим боље су се упознали, и сељаци су се несумњиво узели изједначивати. И у панонским и јадранским територијама створене су, дакле, нове етничке групе, а старе групе су новим асимилационим процесима

јако промењене. Шта више те промене су додирнуле и кајкавску Хрватску, као и јужне словеначке земље, јер су у турско доба многобројни динарски ускоци или пребези дошли у Крањску и Штајерску и асимиловали се са Словенцима. Несумњиво је да су јужни Словенци досељеним Србима знатно ојачани.

Наше народно јединство не почива само на првобитном сродству наших племена; не почива осим тога једино на једном српско-хрватском књижевном језику и у неколико на заједничкој књижевности, као што се обично мисли. Заједничком књижевном језику претходила је дуга периода етничког и етнобиолошког изједначивања и стапања у турско и млетачко доба. И због ње народно јединство има дубље основе, праве народне основе, и нарочито у метанастазичкој области је много чвршће Него што то изгледа по неким данашњим појавама.

Сеобе нашега народа било у Срем, Банат и Бачку, било у Славонију, имале су још један утицај. Тај досељени народни појас *био је препрека за стране утицаје,* медијум, кроз који су они, пролазећи, слабили, тако да је чувао од страних утицаја народне масе у Србији и Босни; при томе су знатно помагале и добре политичке границе, Сава и Дунав.

Од интереса су и ови резултати миграција. Ретко сам где наишао на толико љубави према „Шумадији" као код црногорских Брђана. И чини ми се да се то да објаснити поглавито миграцијама: многи су њихови саплеменици у „Шумадији". Обрнуто, нема сумње да је оној великој љубави и преокупацији духова Рашком, Херцеговином и Босном, која је карактеристична за Србију од Карађорђева устанка до Берлинског Конгреса, много допринело то, што је већи део становништва Србије пореклом из тих области; и то су млади досељеници, који управо за те земље наше и за те народне делове знају; од таквих инстиката се није могла ни интелигенција ослободити. Међутим смо проширењем Србије према Југу, од Берлинског Конгреса, зашли много јаче у област јужног становништва и таквог, које је великим делом по пореклу из скопске области и Македоније; морало је, дакле поред других разлога, и због тога настати живље интересовање за вардарске крајеве.

Метанастазички покрети су однели много српског становништва с Југа на Север; у неким областима (Метохија, Косово, скопски крај) остале су празнине; у свима су ослабеле појаве српског живота и духа. Услед тога, поред других узрока, настало је продирање Арбанаса у центре старе српске државе и превлађивање бугарских утицаја у Македонији.

Цвијићеве напомене	**Напомене приређивача**
[vi] K. Jirecek. *Die Romanen in den Stadten Dalmatiens*, Denkschriften K. K. Akad. Wiss. Wien, 1912. [vii] По Томашеку су келтског порекла ова имена: Naissus (Ниш) Ramesiana (Бела Паланка) можда и Istros (Дунав). [viii] A. Rambaud. *Etudes sur l'histoire byzantine.* Paris, 1912, in .8. [ix] Gabriel Millet. L'ancien art serbe. *Revue d'art ancien et moderne des deux Mondes*. Paris, 1917. [x] K. Jirecek. (Staat und Gesellschaft im mittelalterischen Serbien, I-III *Denkschriften Kais. Akad. der Wiss.* Wien, 1912-1914). [xi] Такав је на пример случај са клинастим распростирањењем католичке вере од приморја и Скадра уз реку Дрим; или распростирањење католицизма уз Неретву, почевши од ушћа. [xii] Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља.1; ст. XXVII [xiii] Dr. B. Denzer. Topographie der Feldzuge Robert Guiscards gegen das bysantinische Reich. Festschrift des geogr. Seminars der Universitat Breslau, s. 82–151. Breslau 1901. [xiv] На Меркаторовој карти Европе од 1554. год. има, поред других, и име Golfo di Venetia; само горња имена су на картама Giac. Gastaldi од 1566. г., P. Forlani од 1569. г., у атласу Franc. Camocio-а од 1571. г., Bertelli-a, Francois de la Ilocije, Jean le Clerc-a и других картографа 16, 17. и 18. века. Садашњи Медовски Залив они скоро редовно зову *Golfo dello Drino, Lodrin Lydrin.* [xv] Веће караване камила на којима се преносе еспапи између Солуна, Дојрана, Петрича и Струмице, видео сам у пролеће 1901. год. [xvi] Мазга иде на Север до Ниша, Шаре	[23] Дубровачка Република није била „српско-романска" држава. [24] У овом одељку своје књиге Цвијић анализира тзв. културне појасе на Балканском полуострву, које тесно повезује са рељефом и комуникацијама, али и са привредним функцијама током историје. Не оспоравајући утицаје ових чинилаца у прошлости, морамо приметити да је развитак железничког, авионског, а нарочито аутомобилског саобраћаја покренуо сложене привредне процесе, којима се битно изменила привредна структура балканских земаља. Одређена техника и технологија захватиле су све важније привредне гране — од индустрије до пољопривреде доприносећи њиховом повезивању и допуњавању. У условима све веће технолошке повезаности и привредне целовитости трговина је добила нову, свестранију улогу савлађујући граничне и царинске баријере брже и ефикасније него у прошлом и почетком овог века — осим према Албанији. Своју сферу деловања трговина је проширила далеко изван полуострва, чак на друге континенте. Кад се већ уклапају у светска привредна кретања, па и у велика привредна подручја као што су Европска економска заједница (њени су чланови Грчка и Турска) или Савет за узајамну економску помоћ (Бугарска и Румунија), балканске земље су се морале отворити и новим културним утицајима из света. Западноевропски и средњоевропски културни утицаји снажно су продрли особито после другог светског рата скоро у све оне сфере материјалног и духовног живота балканских народа које приказује Цвијић. Довољно је споменути само два визуелно упадљива доказа: савремене вишеспратнице-солитери и европска одећа загосподарили су по балканским градовима, тако да се и не распознају обележја културних појасева која је овај научник описивао. Од обележја „патријархалног типа" градова није остало готово ништа у Ваљеву — некадашњем изразитом представнику, нити од турско-источњачког у Врању и Скопљу донедавно познатим по кривудавим сокацима с калдрмом, приземним потлеушама и

и Карадага, готово се слаже са распространењем утицаја медитеранске климе и византијско-цинцарске културе. Исти је случај и са биволима. Од овога се изузима Далмација, у којој је мазга тако обична, али она не врши ону велику транспортну улогу, као у земљама Егејског Мора.

[xvii] Све што им је потребно носе на колима, и храну за стоку, те су тако независнији од ханова, него кириџије са коњима и мазгама. Зато свраћају у ханове једино при рђавом премену. Иначе преноће у пољу поред пута. Обично направе кару од кола. Унутра наложе ватру, око ње леже, чуче, седе и тако проведу задовољно и живо целу ноћ; при томе се готово непрекидно пуши и пије црна кава.

[xviii] Багрдан се по томе звао Деве-Багрдаи.

[xix] Такав остатак је и познати кириџилук наших Старовлаха, Ера.

[xx] Dr. A. Haberlandt. Kulturwiss. Beitrage zur Volksunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Wien, 1917. Види критику Ердељановића: Етнолошка разматрања поводом Хаберландових испитивања. Гласник Георг. Друштва. Свеска 6, с. 120.

[xxi] Почевши од 1902. год. публиковала је Академија Наука једанаест књига „Насеља", у којима су изнесена детаљна проматрања у појединим областима.

[xxii] H. J. Bidermann. Die Serbenansiedelungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz– Generalate. Mitt. des historischen Vereins fur Steiermark. XXXI Heft. Graz. 1883

[xxiii] Czoerning. *Etnographie der Oesterreichischen Monarchie.* Wien 1857, t. II, ст. 151.

[xxiv] Начин је овај: Најпре се јаве арнаутске чете, које одводе децу и људе и уцењују их; становништво се престане бавити сточарством, престане обрађивати и

авлијама ограђешш високим зидом са капиџицима. Тежањ за униформном градњсхм европског типа понегде је имала и врло штетне последице: довела је до рушења неких старих чаршија и градитељских објеката који су могли послужити као музеји под отвореним небом.

њиве, које су удаљене од села, јер не сме. Печалба му постане главна зарада; све одраслије мушкиње иду у печалбу и многи остану у областима зараде. У овако ослабљеним и застрашеним селима населе се најпре по 2–3 арбанашке породице. Ти Арбанаси одржавају живу везу са својим сродницима у матици и са целим фисом, који их, ако устреба, помаже; тако Арбанаси постепено растерају словенске сељаке из села.

[xxv] Д-р Алекса Ивић: О првој српској сеоби у Жумберак, Загреб 1920.

[xxvi] Стипан Златовић (од фрањевачког реда). Франовци државе пресв. Одкупитеља и хрватски пук у Далматији. (латиница) Загреб 1888. с. 417.

[xxvii] Златовић, у наведеном делу.

[xxviii] Ст. Станојевић. Историја Срба, с. 313. Београд 1912.

[xxix] Јевто Дедијер. Херцеговина. Насеља књига VI.

[xxx] Ј. Ердељановић. Постанак племена Пипера. Етнографски зборник књ. 17.

[xxxi] Андрија Јовићевић. Ријечка Нахија. Насеља. Књига VII.

[xxxii] П. Мркоњић. Насеља I, с. 278: била је, веле, неберићетна: штогод би зарадили, то би појели.

[xxxiii] Тако крај Мироча, изнад Ђердапа на Дунаву, где су насељени Црногорци, околно становништво и Румуни из Румуније зову Црном Гором. Има два Колашина, у близу: један на горњем Ибру испод Рожаја (Стари Колашин), а други у Црној Гори, на Тари и у Санџаку (Гораи и Доњи Колашин), и изгледа да су ова иста имена исељеници разнели.

[xxxiv] Гласник Географског Друштва, књ. 6., 1921; ст. 153.

[xxxv] В. Шкарић. Гласник Геогр. Друштва књ. 7. и 8., 1922.

[xxxvi] Тихомир Ђорђевић. Гласник Георг. Друштва, књ. 5. с. 128.

[xxxvii] Љ. Павловић. Гласник Географског Друштва, књига 6. ст. 153.–5.

[xxxviii] Насеља књ. IV и VI.

[xxxix] Протић и Лалевић, Насеља књ. II

[xl] Св. Томић. Насеља књ. I.

[xli] А. Јовићевић. Насеља књ. X.

[xlii] Проценти који се горе помињу израчунати су на основу радова у Насељима.

[xliii] Тих. Р. Ђорђевић их је забележио у Јошаници (Економија и еволуција насеља. Гласник Српског Географског Друштва, свеска 1, с. 27. Београд) а А. Лазић је нашао „Јелине" још и у Крепољину, Суводолу и Сигама, такође у Хомољу. Љ. Јовановић (НасељаП с. 363 и 380) помиње „Јелинце" у Млави, у селима Каменову и М. Лаолу, чија се једна мала зове „Јелинска".

[xliv] Милићевић у Кнежевини Србији, Карић у Србији, а Д. Јовановић у расправи о Црној Реци, Гласник Српског Ученог Друштва књ. 54; с. 187.

[xlv] K. Jirecek. *Die Romanen in den Stadten Dalmatiens.* II с. 38 Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien. Bd. XLIX 1904.

[xlvi] C. Jirecek. Geschichte d. Serben II Bd, I Hallfe. Gotha 1918 с. 280.

[xlvii] Фердо Шишић. Преглед повијести хрватскога народа. (латиница) Прва књига, Загреб 1920. – Geschichte der Kroaten. Zagreb 1917.

[xlviii] Епископ Милаш. Православна Далмација. Нови Сад 1901. – Милаш. Списи о историји православне цркве у далматинско-истарском владичанству. Књ. I. Задар 1899.

[xlix] Јевто Дедијер. Херцеговина. Насеља VI, с. 162. и даље.

[l] На пр. у књизи Стипана Златовић (од фрањевачког реда). Франовци државе пресв.

Одкупитеља и хрватски пук у Далматији. (латиница) Загреб 1888; затим Фра Мије Батинића. Дјеловање у Босни и Херцеговини за првих шест виекова њихова боравка. (латиница) Свезак I–III. Загреб 1883 и 1887.

[li] Die Serbo-kroatischen Kolonien Suditaliens, Schriften der Balkan-komission d. Kais. Akad, linguist. Abt. IX (1901). Wien.

[lii] Рачки, Јагић, Црнчић. Хрватски писани закони. (латиница) Monumenta historicojuridica slavorum meridionalum. Pars I Vol IV. Југослав. Акад. у Загребу 1890.

[liii] J. Кржавић и J. Барац. У колијевци хрватске повјеснице. (латиница) Загреб 1907.

[liv] Кисић, Јубиларни број Народног листа. (латиница) Загреб 1912. На пр. у XVIII векује дошао из Црне Горе Божо Кулишић са 10 синова, и од њега води порекло разграната породица Кулишића.

[lv] Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније, књига III, с. 268.

[lvi] Српске колоније у Будиму и околини, Браство за 1921. годину. ст. 132.

Четврти део:
Главна етнографска и социолошка факта

Географски је фактор стално, и непосредно и посредно утицао на људске групе, њихове творевине, начине живота и рада; о њему смо се бавили у више првих глава ове књиге. Остало су историјски и друштвени фактори, који се на најразноврсније начине преплећу са утицајима рељефа и природне средине. Али једном стабилизирани, па били историјска стања, врсте цивилизација или резултати метанастазичких покрета, они са своје стране, и опет у вези са географском средином, снажно дејствују на људске групе и њихове творевине, на распоред народа, на поделу земље и облике својине, на врсте занимања и начине живота становништва, на положаје и типове насеља. О тим фактима се бави овај одељак.

Тринаеста глава:
Географски распоред балканских народа

Становништво екјских области. – Грци. – Турци. – Арбанаси. – Аромуни. – Становништво континенталног блока. – Јужни Словени. – Границе јужних Словена у Карсту, у источним Алиилш и у панонском басену.

На географски распоред балканских народа били су од утицаја рељеф и средњевековни историјски догађаји почевши од сеобе народа, затим у великој мери метанастазичка кретања за време Турака, као и доцније. Културне зоне су у толико утицале на тај распоред, што су културама олакшаване асимилације, и тиме је проширивана или смањивана област распрострањења разних народа; те су зоне биле још од већег утицаја на многе етнографске и психичке особине становништва.

Према томе је распоред балканских народа најпре у вези са великим географским целинама. Егејске области су насељене поглавито Грцима. Арбанашког или аромунског порекла су становници пиндске области и њеног приморја, епирско-арбанашког приморја. У континенталном блоку и на јадранском приморју живе јужни Словени, који су подељени и на две групе; на Истоку су Бугари: на доњодунавској плочи и у највећем делу маричког слива и родопских долина, а на Западу, око моравско-вардарске удолине и у динарској системи су Срби, Хрвати и Словенци, а простиру се и изван Полуострва у једном делу панонског басена и у неколиким долинама источних Алпа. Напослетку, у извесним деловима понтиских и егејских, сувих, готово степских области, живе Турци.

Најстарији су становници егејских и пиндских области: Грци, Арбанаси и Аромуни; њихови су се претци населили на Полуострву пре него што је почела његова историја у правом смислу, те се због тога они могу сматрати за аутохтоне. Остали су се народи населили у току Средњега Века, и то јужни Словени у почетку а Турци крајем Средњега Века.

Становништво егејских и пиндских области

Грци. – Они су насељени у егејским и пиндским областима са евразијским особинама, које су, у етнографском и историјском погледу, у тесној вези са малоазијским егејским земљама. Грци овде живе још од најранијих времена, у њима су и до данас остали, мада је њихов етнички састав осетно преиначен. Ове трансформације, као и многобројне историјске промене, нису утицале на њихов начин живота; остали су приморци са медитеранским начином живота.

Грци су, можда, мешовитијег порекла но макоји други балкански народ. У правом смислу као потомци старих Јелина, одржали су се само на неколико егејских острва, мање у егејском приморју. У византијско доба многи „Ромеји" словенског и азијског поракла асимиловали су се са трачким и македонским грчким становништвом, и ова се инфилтрација наставила и за време Турака. У Грчкој се у Грке претопило многобројно словенско становништво, које је почетком Средњег Века продрло у Епир и Тесалију, у Јеладу и на Пелопонез. Њихови су последњи остаци јелинизирани тек после XV века. Исто су тако Грци апсорбовали велике масе трачко-илирског становништва у Епиру, Македонији и Тракији. Од ХП до XV века Тесалија се звала Велика Влашка, и у њој је главну масу чинило аромунско становништво. Њих је описао у XII веку јеврејски путник Benjamin de Tudela. У исто доба Етолија је била позната под именом Мала Влашка. Највећи број ових Аромуна је у току потоњих векова јелинизиран. Овај процес јелинизирања наставља се и данас у Тесалији и у јужној Македонији. Од великог значаја је процес јелинизирања досељених Арбанаса на Пелопонезу, у Јелади и Епиру, који је, изгледа, отпочео од XIV века. Вршио се у знатној мери и на Тоскама јужне Арбаније. По А. Phillippson-у још и сада има у Грчкој, у границама од пре 1912. године, 250000 Арбанаса који су само површно грцизирани.

У овом етничком амалгаму, у коме је спојено много страних елемената, превладали су грчки језик и, мање више, и главне црте јелинске психологије, можда све друге црте, изузев особито развијен смисао за науку и философију и необично развијена естетска осећања старих Јелина; или бар те особине нису још дошле до изражаја код модерних Грка. С

разлогом се може веровати да способности етничке асимилације, коју су Грци у великој мери показали, није једини узрок њихова бројна надмоћност; томе су много допринели утицај географске средине а нарочито грчко-егејски начин живота. Сви досељени народи, Словени, Арбанаси и Аромуни, морали су се у егејским областима навикнути на тај начин живота. Упоредо с тим су имитирали грчке обичаје и, навике, и примајући њихов језик, претопили су се у грчко становништво.

Северна граница грчког народа на територији између Солуна и Цариграда била је у главним цртама врло рано и доста тачно утврђена на картама првих испитивача, нарочито на етнографској карти А. Boue-a. На овој граници, као и на мање познатој од Солуна до Костура, Грци се додирују са Словенима. То је оштра граница два различна света, различна по језику, физичком хабитусу, психичким особинама и начину живота. У току векова ово је била најсталнија етнографска међа на Полуострву.

Али је у новије време и ова граница претрпела промене, поглавито у маричком сливу и у приморју Црнога Мора. Пре оснивања бугарске државе, 1878 год., Грци су у масама насељавали маричку долину до Једрена и даље, затим их је било у заклоњеним крајевима северно од Родопа, где их сада има само у Станимаки. Има их исто тако на понтиском приморју, од Босфора све до дунавске делте. У току последњих тридесет до четрдесет година, грчко становништво се иселило или је у масама протерано из Бугарске, тако да су од њега остале само незнатне групе. Грчко становништво није компактно ни у трачко-македонском приморју; разбијено је великим турским масама, затим бугарским групама па и са два острвца српскога становништва (Бајрамич и Караца Алил).

Северна граница грчког становништва између Солуна и Јадранског Мора није онако стална као граница између Солуна и маричке долине. Ту се вековима вршило асимиловање Тоска и Аромуна. Утицај грчке цркве, језика и трговине осећа се и изван асимиловане зоне, код Тоска у јужној Арбанији.

Могу са доста тачности утврдити етнографску границу између Грка и Словена у јужној Македонији. Идући из Епира и јужне Арбаније епирским путем Јањина - Љасковац -Корча, Словена нема све до преседлине Превтиса и Иван-планине (јужно од Преспанског Језера), осим три села у корчанској котлини, чије становништво говори једним архаичним словенским дијалектом. Превтис и Иван-планина су јасно изражена етнографска граница између мање или више грцизираних Тоска на Југу и Словена на Северу. Даље на Истоку, улазећи из слива Бистрице преко Костура у Македонију, наиђе се на словенско становништво много јужније. Сам Костур је још грчка варош са мухамеданском мањином и полујелинизованим Словенима. Али у околини Костура превлађује словенско становништво, чији је један део, у области Несраму, исламизиран. Поред словенских има и села са грчким, аромунским, турским и арбанашким становништвом. У околини Островског Језера, у Сарићолу, јасна граница раздваја Грке од Турака настањених у околини Кајлара. Ова се граница готово поклапа са уздужном осовином Островског Језера, мада и северно од језера постоји група турског становништва. У северном Делу котлине Сарићол, има међутим, и неколико словенских села: велика села Пателик, Врбени и Суровичево; она се везују за компактну словенску масу која почиње северно од преседлине Малке Ниче, у битољској котлини.

Турци. – Велика разлика постоји у распореду турског становништва пре почетка њиховог повлачења крајем XVII века и данашњег њиховог распореда на Балканском Полуострву.

У току прве периоде, од XIV до XVII века, Турци су били у већини готово у свима балканским варошима, које леже на великим уздужним путевима. Осим тога, они су чинили

знатан део становништва у свима варошима, изузев у Далмацији. Било их је у великом броју и изван Полуострва, по варошима у Угарској. Даље, не рачунајући оне који су живели по селима у југо-источном и источном делу Полуострва, као компактне народне масе, неки су почели да оснивају села и по другим областима. Било је у великом броју и турских пастира, Јурука, пореклом из Мале Азије, који су се са стоком настанили у централном и источном Балкану, на Родопама и Пирину и по македонским планинама. Топографска номенклатура ових планинских области је већином турска; то је и једини траг Јурука, који су ишчезли исто онако као и турско становништво северних вароши.

Велике масе турског сеоског становништва ограничене су скоро искључиво на трачко-македонске области са евразијским особинама и на понтиску област. Обе су суве климе и тиме подсећају на завичај Турака у Малој Азији. И поред придолажења мухаџира, и ове велике оазе турског становништва стално се смањују, нарочито од друге половине XIX века. Пошто су они једини сачињавали *natio militans,* исцрпли су се у сталним ратовима; осим тога, војску и вароши су често десетковале разне заразе.

Данас постоје четири велике оазе турског становништва: 1 источно-бугарска; 2 трачка, од Цариграда до Тахинског Језера код Сереза; 3 вардарска, која се као појас пружа од Орфанског Залива, дуж леве обале Вардара до Скопља; 4 кајларска, где Турци живе у две варошице, у Кајлару и Џуми, и у преко сто махом малих села; међу овим се одликују бујним животом и напретком села по ивици плоднога Буџака, што је, у осталом, редак случај код турског сеоског становништва на Полуострву.

Напослетку, у источној Македонији, између Сереза и Драме, живе око 4500 православних Турака патријаршиста, који имају грчке школе а говоре и турски и грчки. Њихов центар је варошица Зиљахово са 2800 душа.

Осим ових главних оаза и других мањих, Турци чине знатан део становништва и у свима варошима изван оних граница, које су слободне балканске државе имале до 1912. године.

Арбанаси. – Супротно Грцима, и ако заузимају епирско-арбанашко приморје још од најстаријих времена, Арбанаси се скоро нису користили морем. Нису поморци па ни добри рибари. Сами нису одржавали обалску пловидбу дуж својих обала, ни прекоморску са земљама које су с друге стране мора. Зона медитеранске климе и вегетације доста је широка на целом арбанашком приморју, и ипак је код Арбанаса слабо развијен медитерански начин живота и занимања. Махом су се повукли с приморја, које је у осталом на великим просторијама врло мочарно, и живе по околним брежуљцима, по планинама и унутрашњим долинама; баве се поглавито о сточарству, и у мањој мери о земљорадњи.

Приморје, које им припада, у ствари је дакле мало њихово, и они насељавају поглавито планинска побрђа, венце и долине пиндске системе и јужне стране и долине Проклетија. Становници северно од Шкумбије, Геге, везују се занимањем и начином живота за становништво континенталног блока. Па и Тоске, јужно од Шкумбије, и ако под утицајем Аромуна и захваћени грчком цивилизацијом, као да су по начину живота ближи становништву континенталног блока него становништву егејских области. Још у почетку турске владавине већина Арбанаса је примила Ислам; они су били потпора турском режиму и најсвирепији угњетачи. Незнатну мањину чине православни Арбанаси На Југу и католички на Северу (нека од малисорских и миридитска племена).

Познато је да су Арбанаси потомци старих Илира, донекле поромањени за време римске владавине, затим измешани са Словенима, нарочито у току Средњега Века.

Пре доласка јужних Словена, Илири су заузимали западни део Полуострва, од средњег Дунава до Епира и централних области. Јако илирско племе Либурни живело је у северном приморју и по јадранским острвима; Далмати или Делмати су заузимали област између Сплита и Жупањца, у Далмацији и Босни. Лабеати су становали око Скадарског Језера; њихови јужни суседи звали су се Прусити и бавили се рударством. У околини Кроје, у средини данашње Арбаније живели су Албани. У центру Полуострва, у околини Ниша, на Косову, у Метохији и око горњега Вардара били су Дардани, а јужније с њима сродни Пеони. У околини Охридског Језера била је земља илирског племена Десарета. Мало се што зна о овом илирском становништву. Племена су била готово независна и делила се на многа браства. Тако су Далмати имали 342 браства. Одлични ратници они су давали снажне отпоре Римљанима; познати су бојеви између Римљана и краљице Теуте, и илирски устанак у Далмацији и Панонији у коме је, каже се, учествовало 200000 илирских пешака и 8000 коњаника. По Далматима су Римљани назвали Далмацијом целу област до Маће на Југу и Дрине на Истоку.

У току Средњег Века пословењена су романизована илирска племена динарске системе осим оних у Проклетијама и даље на Југу у Арбанији. Изгледа да се тамо повукао и један део илирског становништва из централних и северних делова Полуострва. Али у овој земљи као и у Епиру, крајем X, почетком XI века и доцније, долине и равнице су биле насељене Словенима, а Арбанаси и Аромуни су становали на побрђима и у планинама. За владе анжујске династије (1250.–1350.) у приморским низијама и око Дрима имало је још словенског становништва, које су (по К. Јиречеку) појачали српски досељеници за време српске владавине, нарочито у XIV веку. Још и данас се и усред Арбаније наилази на остатке овога поарбанашеног српског становништва. По традицији племена северне Арбаније, она су мешовитог, арбанашко-српског порекла. Сматрају себе за сроднике црногорских племена. Познато је да је арбанашки народни јунак, Скендербег, арбанашко-српског порекла. Јужни Словени су асимиловали велики број Илира, од Дунава до јужне Македоније, они су, међутим, поарбанашени у Арбанији, нарочито у турско доба.

Услед оваквих асимилација, источна арбанашка граница, или етнографска граница између Арбанаса и Срба знатно је померена, и та се померања могу пратити.

Западно од Охридског Језера, чак и у турско доба било је словенског становништва, изгледа до околине Елбасана. Такви су били данас поарбанашени Словени у области Мокрој (западно од Охридског Језера). На левој страни Девола постоји област Опара, која је још у XVI веку била насељена Словенима: "*Il paese d'Opari ch'e habita dei Scqiavoni*".[lvii] У битољској котлини има словенских породица које су пореклом из Опаре. У Козјачији, североисточно од Скопља, има српских породица пореклом из околине Елбасана (Босановци). Француски конзул Lejean нашао је око половине XIX века чак на ушћу Војуше (у арбанском приморју) мале оазе српског становништва, затим на Арзену северно од Драча. На Западу од Опаре и Елбасана, око ушћа реке Семени је област Мусакија, и то јужно од Семени Мала, а северно Велика; у њој има Тоска, који се зову Љапиди, затим фаршериота, аромунског становништва, које се бави о земљорадњи и сточарству. У свој Мусакији, нарочито у Малој географска имена су словенска. Овде су до пре 30 година дебарски Словени слазили са стоком на зимовник. Они, или старије словенско становништво дали су ову номенклатуру.

По остацима становништва и по номенклатури види се да је западно од Охридског Језера било мешавине између словенског и арбанашког становништва и да се асимилација збила у арбанашком смислу.

Док је западно од Охридског Језера словенског становништва нестало, или се асимиловало или иселило, дотле се оно одржало северно од језера, на левој обали Црног

Дрима. У Дримколу има великих села српског становништва (Лабуниште, Вехчане, Боровац, Јабланица) или исламизираних Срба (Требиште). Арбанаси и Срби су измешани, нарочито северно од клисуре Црнога Дрима. Највећа оаза са српским становништвом је Голо Брдо; ово становништво је архаичних особина и делимично исламизирано. Северно од Голог Брда, у областима Черменики, Булчизи и у долини Маће, наилази се на арбанашке породице српског порекла, које су очувале српске и хришћанске обичаје. Многе српске породице на другој обали Дрима, у Радики и Малој Реци, пореклом су из ове три, данас арбанашке области. Оне одржавају везе са оним својим исламизованим и поарбанашеним рођацима, посећују их о празницима и до скора су се сматрали обавезним да свете крв.

Голо Брдо на левој и манастир Св. Јован Бигорски на десној обали Дрима, у долини Радике, били су бедеми који су заустављали арбанашко продирање. Јужно и северно Арбанаси су отишли даље у Македонију и Стару Србију (види моју етнографску карту).[lviii]

У вароши Дебру живи велики број бегова и турског али поглавито арбанашког порекла;[25] они су били најсилнији у Македонији и највећи угњетачи. Сваки словенски или аромунски печалбар, враћајући се с рада, дужан је био да им донесе намештаја, коњску опрему, прстење и т. д. Турака има и по селима, поглавито у дебарској Жупи. Дебарски Турци и бегови су успели да исламизирају један део Мијака, и ти исламизирани се зову Торбеши; али противно другим случајевима, они нису поарбанашени. Као и босански и новопазарски муслимани, и они говоре српски. Северно од њих, у клисури Радике наилази се на необично хришћанско становништво, које не зна српски него само арбанашки, а у непријатељству је са Арбанасима. У њиховој области је географска номенклатура махом српска, а њихов арбанашки језик има известан број српских речи. Изгледа да је ово становништво једна врста српско-аромунског амалгама који је очувао веру, али је заборавио језик због близине Арбанаса и утицаја досељених Арбанаса, који чине неколико села.

Северно од Пишкопеје до Љум Куле и Жура, западно од Призрена, пружа се област Љума. Географска номенклатура ове области у неколико је српска. У почетку XVII века у њој је живео знатан број српског становништва, али је морало бити и Арбанаса, јер се ови по Јиречеку (Die Romanen III, с. 42) помињу у Призрену још и у време цара Душана. У шарпланинској жупи Опољу процес арбанизовања извршио се тек у току XVIII и XIX века, Овај је процес најдоцније био у жупи Гори, чије становништво још говори и српски; ту је до скора било породица од којих је један део био православни и српски, а други муслимански и арбанашки.

Знатне етничке промене десиле су се у оном делу Балканског Полуострва, који лежи између Скадра и Јужне Мораве код Лесковца. Између Скадра и Призрена су две области, Пилот и Реке, у којима је у Средњем Веку живело мешовито српско-арбанашко становништво. У Скадру и у равницама око Бојане и Дрима (Задрим и Забојана), као и у Метохији и на Косову, живели су у већини Срби. После турске најезде, Арбанаси су силазили са планина, један део Срба се иселио, остали су исламизирани и поарбанашени. Српских исељеника, Скадрана, има у Подрињу у Србији, у жупи Средској код Призрена, у тетовској котлини, у косовским, метохијским, и у горњо-моравским варошима итд.

После српских сеоба из Метохије, са Косова и из јужне Мораве, почели су Арбанаси у масама силазити у те жупне крајеве. Најудаљеније од њихове земље матице (око 200 км.) биле су арбанашке оазе на Западу од Лесковца, затим у Масурици, северно од Врање, и у Пештеру близу Сјенице. Оне су обележене на свима старим етнографским картама, и збиља су постојале до 1878. године. Пошто је у ово доба Србија заузела област Јужне Мораве, Арбанаси су се иселили, поглавито у долину Лаба, на Косово и у Метохију, и тако појачали тамошњи арбанашки живаљ. У околини Лесковца и Врање сада нема арбанашких оаза, и ако још нису ишчезле са неких етнографских карата. На Пештери их је остало и после догађаја

од 1912. године. Око 1700 године овде су се доселили Клименте из околине Скадарског Језера; били су католици па су доцније исламизирани; сада говоре арбанашки и српски.

Од интереса је поменути да се 1776. године доста арбанашких породица из околине Скадра иселило у Borgo Erizzo, у близини Задра у Далмацији; то се место од тога времена зове *Арбанаси.* Године 1737. иселило се из околине Скопља 300 католичких арбанашких породица у сремска села Никинце и Хртковце. Изгледа да су их на исељавање навели католички свештеници. Обе исељене групе Арбанаса данас говоре само српско-хрватски. Исто је тако у току последња два века посрбљено доста Арбанаса у југоисточној Црној Гори (Црмница и Кучи) као и југоисточно од Боке Которске.

Аромуни или Армани. Они су по језику део румунскога народа, који станује на левој обали Дунава; за разлику од ових или *Дакорумуна,* називају их кашто колективним именом *Македорумунима.* Ми зовемо њихове различне групе: *Црновунцима, Власима, Куцовласима, Каравласима, Цинцарима, Карајунима.* Оне на Истри зову *Ћићи* и *Ћирибири.* У ранијим су временима остатке Влаха у динарским планинама изнад Јадранскога Мора, нарочито у Велебиту, звали *Мавровласима* или *Морлацима.* Македорумуни су балкански староседеоци (у историјском смислу), а и сада није решено да ли су Дакорумуни пореклом са Балканског Полуострва, па су се сеобама преместили на леву обалу Дунава или су тамо старо становништво од Римљана Дакије (Трајанови колонисти).

На Балканском Полуострву их има у мало већим групама у јужном делу Пинда и у централним и јужним крајевима. Узимајући у обзир Вајгандову статистику и своје процене, држим да их нема више од 150.000 до 160.000 душа, и несумњиво ишчезавају, претапајући се у Грке, Словене и Арбанасе. Ово тим лакше што немају своју већу географску област, у којој би били укорењени.

Једни су прави *номадски сточари,* поглавито са овцама; лето проводе у привременим пастирским становима или *каливама,* и њихов начин живота и њихова сточарска кретања су описана у глави четрнаестој. На њих се лети наилази по свима високим планинама, од Старе Планине у Србији и Бугарској до пелопонеских планина. Сада не долазе на Шарпланину због несигурности, због Арбанаса, нити даље на СЗ од Шарпланине у динарске планине. Копаоник је последња планина на Северозападу, на којој има Црновунаца. Услед више узрока (глава четрнаеста) аромунски сточари све више напуштају сточарење и стално се настањују као и Аромуни друге групе.

То су *Цинцари* који живе у великим насељима збијенога типа налик на вароши; њихова су насеља увек на склоњеним положајима и на висинама од 700–1000 метара. Не баве се земљорадњом, око њихових села скоро нема обрађене земље, махом ни вртова; немају стоке или мало, за домаћу потребу у сиру и млеку. Села им служе више као склоништа за жене и децу. Иду у вароши и баве се разноврсним занимањима. Ово је цинцарска печалба. Редак је случај да оду и изван граница Полуострва, осим у Румунију.

Напослетку, трећа аромунска група стално се настанила у варошима централних и источних области Балканског Полуострва, поглавито поред уздужних путева, где се баве разним пословима, као механџије и трговци. Они су се знатним делом претопили и сада се претапају у Грке, Србе и Бугаре.

У Средњем Веку је Аромуна било много више у планинама и скривеним балканским областима. Као што смо поменули, они су чинили већину становништва у Тесалији и у Етолији, у Великој и Малој Влашкој. Постојала је Бела Влашка у Балкану и северно од њега; ови су Власи са Бугарима у XII веку, за време Асенове династије, основали влашко-бугарску краљевину. У ово доба се помиње и Црна Влашка, која је захватала области данашње

Молдавије. У X1 веку је било Аромуна и уједном делу Добруче и у околини Анхијала. Познато је да их је у XIII веку било и у Тракији. У средњевековним српским споменицима често се помињу *Власи* у планинским областима, југозападно од Шумадије и у околини Призрена, око Билећа у Херцеговини, *Доњи Власи* у близини Дробњака и т. д. Није могуће увек са сигурношћу одлучити да ли се ово име *Власи* односило само на праве Аромуне или и на српске сточаре, пошто је у Средњем Веку име Влах (Власи) изгубило своје етнографско значење и њиме су називани сточари без обзира на народност.

Аромуни, пословењени и грцизирани, сасвим су ишчезли из села или из читавих области, где их је пре једног или два века било. Често ћемо на даљим странама говорити о овом нестајању Аромуна. Многи од страних испитивача су забележили да је крајем XVIII века у централним и пиндским областима на Полуострву било 400.000 до 500.000 Аромуна. Необична ствар, врло ретко се исламизирају; једино су се у мало већој маси исламизирали у Меглену у јужној Македонији, где су се најпре измешали са досељеним Печењезима, па су потом, пре 200–220 година исламизирани.

Становништво континенталног блока

Јужни Словени насељавају континентални блок. И док се становништво егејских и пиндских области бави о земљорадњи у мајушним размерима, јужни Словени су прави земљорадници. Ипак има планинских крајева у којима сточарство превлађује. Као поглавито земљорадничко, јужнословенско становништво живи у огромној већини у селима, противно Турцима, Грцима и Цинцарима, који већином или знатним делом живе у агломерацијама мање више варошкога типа. Земље јужних Словена разликују се, дакле, по начину насељености од егејских области, где су многобројне вароши, и села која често личе на вароши, и где су разлике између сеоског и варошког становништва мање него на континенталном блоку.

Јужни Словени не само да заузимају најпространије области, већ су и многобројнији него други народи Полуострва, и има их око 16 милиона. Ово није компактно становништво. Постоје разлике између јужних Словена на Истоку или Бугара, којих данас има око *4–5* милиона и јужних Словена на Западу, којих има преко 11 милиона: Срба, Хрвата и Словенаца; има разлике и између Србо-Хрвата с једне и Словенаца с друге стране. На разлику између Бугара и осталих јужних Словена је јамачно утицао и рељеф, који је различан на Истоку (доњо-дунавска плоча, марички слив), у центру и нарочито у западним динарским и карсним областима. Затим етнички састав. На Истоку су живели Трачани које су асимиловала словенска племена; на Западу и у центру су живела илирска племена и остаци Келта, који су се претопили у Србе, Хрвате и Словенце. Хрватска племена између Гвозда (В. и М. Капела) и Зрмање асимиловала су и остатке Авара (Обри наших споменика) који су се ту одржали још и у X веку. Аварскога је порекла и понека племићска хрватска породица; као да је од Авара и назив земаљског поглавара *бан* (бајан аварски).[lix] Од највећег је значаја бугарска најезда и претапање овог угро-финског елемента у Словене, који су живели на доњо-дунавској плочи. У овај словенско-бугарски амалгам претопио се велики број Кумана и Печенега, такође туранског порекла.

У Средњем Веку су образоване српска, хрватска и бугарска држава, и то је био узрок да се појача разлика међу јужним Словенима. Међутим, за време дуге турске владавине изгледало је да ће ове разлике нестати. Даље, у ово доба су се десила два догађаја која су била од великог етничког значаја.

После Косовске Битке (1389.) и сукцесивног пропадања српских држава, формирала се јака српска национална свест, која је, нарочито услед метанастазичких кретања, ухватила маха и изван граница средњевековних српских држава. Изгледа да су национална свест и

јасне народне тежње, и ако су основе и раније положене, израђене крајем XIV и у току XV века у области од Косова до Неретве на Северу, и од Јадранског Мора до источних шумадијских граница. Одатле су продирали у остале земље. Као да су систематски васпитавани, сви су Срби постали надахнути високим националним моралом и жељом да освете старе поразе и оснују нову, све већу државу. Изгледа да су због оваквог заједничког осећања и мишљења постали међусобно тешње везани него дотле; сви су били скроз одани националном идеалу. Јасно се види да су се православље и српска народност, чије је међусобно прожимање отпочело још од Св. Саве, потпуно стопили крајем XV века. Православна вера је готово изгубила свој догматички и црквени и узимала све више етнички карактер и тако је постала „српска црква". Она је била саставни део народног духа, готово исто онако као и фолклор. Православље је нашло једно моћно средство у Пећској Патријаршији, коју је 1557. године обновио велики везир Соколовић, исламизирани Србин из Босне. Попови су се сасвим изједначили са народом и носили су народно одело, осим за време службе. Себе су сматрали као чланове народа, само такве чланове који врше верске обреде. Владике и њихови изасланици често су обилазили све крајеве који су припадали Пећској Патријаршији, од Саве и Дунава па до Скопља и Ћустендила, бодрећи и храбрећи народ. Патријаршија је обновила многе порушене цркве и манастире. Поред цркава су подигнуте штампарије. На црквеним саборима су израђени народна мисао и народни програм. Крајњи циљ „српске цркве" био је народно ослобођење. Народна девиза је постала проста и јасна: непрекидна борба „за крст часни и слободу златну".

Прелазећи са народом преко Саве и Дунава у Аустро-Угарску, попови су собом носили поред црквених књига и светих утвари, и мошти неких владалаца; то нису чинили из верске ревности, већ због тога што су их сматрали као народне реликвије.

Како су метанастазичке струје ишле на Север, ова еволуција националне свести, праћена еволуцијом језика, није захватила јужне области Балканскога Полуострва или слабо.

Друкчије је било код Бугара на доњо-дунавској плочи у маричком сливу. За време турске владавине Бугари су повили главе, сасвим се запустили и постали потпуна раја. Апстрахујући од других узрока, овој подјармљености су допринели много близина Цариграда, као и рељеф и обешумљеност њихове земље, која је била врло погодна за укорењивање читлучког режима. Тај је режим у њој постао најтежи, готови сви су Бугари били чипчије, раја. Под тим је приликама бугарско име изгубило своје национално значење, и у пространим областима се употребљавало као класно или економско име у смислу раје, земљорадника, сељака. Познато је да су се све до средине XIX века културнији Бугари, а готово сви варошани стидели имена бугарин. Тек после оснивања екзархата (1870.) и ослобођења Бугарске (1878.), бугарско је име почело да добија своје национално значење које сада има у Бугарској, а почело је било хватати корена и у Македонији.

За време турске управе, име *бушрин* у смислу раје распрострло се и изван бугарских области, међу кметове, сељаке који су обрађивали беговску земљу. Област у којој је владао овај врло тежак економски режим, простирала се до Скопља па и даље. Турски чиновници и Грци су овим именом називали и то чифчијско становништво, не водећи рачуна о народности, па и становништво из центра Немањићске државе, где је владао чврст читлучки режим. Употребљавано у овом значењу у вардарским областима, име *бушр* почело је да се увлачи и продире на Косово и у Метохију; а један руски путник из XVII века назива Бугарима чак и српске кметове из околине Сарајева у Босни. На крајњем Западу Балканског Полуострва, у Далмацији и у Хрватској, именом бугарин се означавала простота, и јамачно зато становништво ових области зове своје просте народне песме *бушршицама.*[lx]

Под тешким економским режимом и турским притиском, српско становништво вардарских области готово је сасвим заборавило своје историјске традиције, тим пре што су

се његови јамачно најјачи представници одселили на Север. Национална свест се није онако развијала као у динарским крајевима. Две су покрајине нарочито изгубиле свест о својој народности и сачувале само нешто трагова српске историјске традиције: права Македонија и шопска област која је, у чисто етнографском погледу, у главноме прелазна зона између Срба и Бугара. Шопи једног дела западне Бугарске, нарочито око Трна, Брезника и Куле, у етнографском и лингвистичком погледу су ближи Србима него Бугарима, као и становништво централне Македоније. О овоме има више детаља у другој књизи овога дела, у којој се говори о психичким особинама јужних Словена, као и у мојим ранијим радовима.[lxi]

Старо етнографско бугарско име изгубило је дакле за време Турака своје етнографско значење, и у великом делу Полуострва њиме се обележавало сеоско становништво које је живело под најтежим читлучким режимом. Због распрострањеног бугарског имена у овоме смислу, неки старији испитивачи и путници, не познавајући специјалне прилике становништва, пали су у погрешку сматрајући бугарско име као национално. Етнографске карте из овога времена, израђене према овим погрешним проматрањима, много су допринеле да се заплете главно балканско питање између Срба и Бугара, македонско питање.

Границе јужних Словена у Карсту, у источним Алпима и у панонском басену. – То је граница између јужних Словена с једне и Италијана, Немаца, Маџара и Румуна с друге стране. Ови народи се тако јако разликују од јужних Словена, да би се границе лако могле утврдити да то није отежано споредним питањима, а где где и етничким процесима, који су још у току.

За трајања Великог Рата италијански писци су се трудили да докажу, да природна источна граница Италије није добро позната граница Апенинског Полуострва. По њима та граница прелази на Балканско Полуострво до развођа између Јадранског Мора и Саве тако, да би велики део динарске области, све до највишег гребена, у географском и природном погледу, припадао Италији и био, у исто време, најбоља стратегијска граница потребна за њену сигурност. Да би ове претензије документовали и етнографским фактима, италијански су писци тврдили, да је пре неколико десетина година број Италијана био много већи с друге стране Јадранскога Мора, али да су они доцније славизирани, помоћу Аустрије.

Готово је непотребно понављати закључке утврђених и добро познатих географских и геолошких проучавања да су Карст и динарска система саставни делови Балканског Полуострва, затим да природна граница једног полуострва, као што је Италија, може да буде само Јадранско Море, и да је не треба тражити на његовој другој обали. Стратегијска сигурност Италије, ако јој прети опасност од јужних Словена, питање је политичко и војничко, а нема никакве везе са научним испитивањима. Једини аргумент, који је привидно тачан јесте, да је број становника италијанске партије у Далмацији, Кварнеру и у Истри био пре неколико десетина година већи него сада. Али, то већином нису били Италијани већ италијанизирани Словени. Пошто су се национално освестили, Хрвати и Словенци су се вратили својој народности. Изузимајући приморје западне Истре и Трст, Италијана као народности није било ни у прошлости на балканском приморју. Овде су се они населили појединачно, осим у Задру и на Ријеци, где су, изгледа, у већини (према аустријској статистици); али је међу њима знатан број италијанизираних Словена.[lxii]

Слично је и даље на Северу у правом карсту и око реке Соче. Карст, који представља географску и геолошку целину и има знатног утицаја на економске прилике, начин живота и формирање људи, највећа је противност суседним теренима Италије. Његова се западна ивица у главноме слаже са током Соче. Пошто карст морфолошки припада Балканском Полуострву, то западна ивица карста чини природну границу између Апенинског и Балканског Полуострва. То је географска граница између Италије и Југославије.

Али, на основу геоморфолошких граница народи се не би могли омеђити. Етнографска граница има превагу над географском. Међутим се у овом случају географска и етногеографска граница скоро поклапају. Целокупан Карст је насељен Словенцима. Једна трећина словеначког племена станује у карсним областима. Западна ивица Карста, на Сочи, у исто је време и етнографска граница Словенаца и Италијана.

Знатно су се мењале етнографске границе јужних Словена у долинама источних Алпа и у панонском басену услед познатог немачког и мађарског *наваљивања према Југу* и услед асимилационе снаге Румуна, који су слазили са Карпата и Банатских Планина.

Од XVIII века почиње разбијање и раскомадавање српског становништва Баната, Бачке и Барање услед немачке и мађарске колонизације, затим мађаризирањем.

А на Западу, у Крањској и нарочито у Штирији или Штајерској и Корушкој Словенци су били изложени немачким утицајима још у VIII веку. Дуго после тога времена Словенци су заузимали западни део панонског басена, као и Штирију и Корушку, преливајући се у Тирол, у Пустертал, затим у долину Зиле и Меле до под ледник Пастерце, у Тауријским Алпима. Не Северу они достизаху до Дахштајна и Мртве Планине (изнад Салцбурга). У свима тим пределима морали су одступити или се асимиловати под снажним притиском немачког народа, и изгледа да је у почетку XIX века њихова граница пролазила северно од Целовца, а затим је даље на Југ померана.

Германско-мађарско наваљивање на Југ постало је све више и више систематско у току XIX века; то је продирање према *Јадранском* и *Еијском Мору.*

Зона од Баната на Истоку и Понтафела на Западу, позорница ових етничких борби, показује разноврсне мешавине југословенских, мађарских и немачких насеља.

Али ипак постоји извесна разлика између области на Истоку које припадају панонској равници и предела на Западу, у огранцима источних Алпа, и узрок је тој разлици на првом месту рељеф.

У равници на Истоку од утока Муре у Драву германско-мађарско продирање није наишло ни на какву природну препреку, и осим тога су токови великих река управљени са Севера на Југ, у правцу германско-мађарског покрета. Осим тога колонизација је била помогнута плодношћу земљишта, које је привлачило немачке и мађарске досељенике. Напротив у источним Алпима планине и реке, правца Запад-Исток, биле су препрека германском продирању према Југу; и земљиште није плодно. Али јако немачко становништво ипак је успело да савлада те препреке на начин који ћемо ниже поменути.

Од панонских предела, плодна равница Бачке између Дунава и Тисе, којом од старина пролази пут из средње Европе за Цариград и куда је пролазио оријент-експрес, била је нарочито изложена германско-мађарској навали и колонизацији. У почетку XVIII века аустријски двор поче да показује германизаторске намере у земљама које су зависиле од круне Светога Стевана; од тога су доба највише насељаване немачке колоније у Банату, Бачкој и Барањи. Били су пореклом из јужне Немачке, и због тога су их Срби све назвали *Швабама.* У исто време пада насељавање талијанских, шпањолских и француских колониста у Банату. Богатство земље привуче исто тако и велики број Словака, чије досељавање почиње од средине XVIII века, а најзад чешке и руске колонисте. У исто време расејана острва старог мађарског становништва у Бачкој бише појачана колонизацијом која се концентрисала дуж Тисе и у околини Тополе, овде онде у Барањи и чак местимице и у Банату. После „нагодбе" од 1867 Мађари предузеше систематску колонизацију тих предела.

Крајеви најмање дирнути немачком и маџарском колонизацијом беху они који припадаху *Војној Граници,* територији која се пружала од Велебита и Лике до Карпата, дуж Саве, средње Тисе и Дунава. Српско-хрватски сељаци имађаху ту своје сопствене земље; било је мало или скоро није било великих имања где би могли да се настањују немачки или маџарски колонисти. Поред тога сваки становник од 18 до 60 година беше војник, а турски упади нису престајали. То је све утицало да су Војну Границу немачки и мађарски досељеници дуго избегавали.

Већ смо напоменули да су Словенци изгубили много терена у источним Алпима. За чудо је да је и оволико овај мали народ могао да се одупре навали моћне немачке нације и да сачува своју индивидуалност; то је била борба Давида и Голијата. Почевши од средине XIX века, Словенци имају један наступ енергије, познат под именом националног препорођаја. Престали су да буду Крањци „увек задовољни", и с малим задовољни, како певаше Водник у почетку XIX века. Напротив, постали су енергични, предузимљиви, решени да освоје место које им припада у њиховој постојбини. Тада су се многи готово германизирани Словенци вратили својој народности, и то је један од узрока што Словенци често имају немачка имена. Даље су асимиловали доста Немаца крањских вароши. У осталим словеначким покрајинама у Корушкој и Штирији, заустављали су продирање Немаца, али не увек са успехом. Овде се граница између Словенаца и Немаца одликује угловима који се увлаче и које можемо јасно пратити на етнографској карти[lxiii] почевши од Бељака до Сен Готхарда. Углови који се увлаче изгледају као „џепови алтерације" у геолошким слојевима, садржавајући словеначко становништво више или мање германизовано, које скоро увек говори два језика. Ретко се налазе помешана и испреплетана насеља разног становништва као у Барањи, Бачкој и Банату.

Напредовање Немаца према Југу, и у Штирији и у Корушкој, извршило се на сасвим други начин од маџарског и немачког напредовања у Барањи, Бачкој и Банату. То продирање било је методично. Немачки напори се сконцентрисаваху око једне тачке или једне линије која има стварне географске важности, на пример око неке вароши, око важног пута, и око њих они освајаху мало по мало околину; тако се створили упадни углови или „џепови германизације". Изван њих се германизација слабије вршила.

Услед тога је чисту, оштру, линијску границу између Немаца и Словенаца тешко повући. Као етнографска граница у главноме се може утврдити линија преко Врпског Језера (Worthersee) у правцу са Запада на Исток, затим северном ивицом узвишења Сасница, и на Истоку од њега реком Дравом до данашње границе наше државе. На Југу од Драве етнографски Словенци несумњиво чине већину становништва, а на Северу Немци. На Северу од ове линије има понека група Словенаца, као што на Југу од ње по варошицама има доста Немаца.

Али, баш и јужно од ове границе има по свима варошима и у неким селима таквих Словенаца који су наклоњени Немцима, услед утицаја аустријске администрације, немачких школа, војске и немачке цивилизације. Свесни Словенци их зову *Немчурима* или *Немикушарима.* Јако подсећају на ону флотантну масу у Македонији која под утицајем прилика мења своја национална осећања. Има и таквих Словенаца који нису пришли Немцима, али нису ни чврсти Словенци; то су тзв. *омахљивци,* чија су национална осећања несигурна.

Због природне експанзије Румуна, Срби су изгубили терена у источном Банату, нарочито, изгледа, од шесетих година XIX века и доцније. Најпре је нестало српских оаза у долини горњега Тамиша, око Лугоша и Карансебеша, које су биле добро познате у почетку XIX века. Осим тога су Румуни и раније, а особито у току последњих деценија силазили у банатску равницу, међу српско становништво. Одржале су се далеко на Истоку српске оазе:

крашованска и црногорска. Етнографска граница између области у којима превлађују Срби или Румуни пролази источно од Вршца и Беле Цркве, изузевши дунавску Клисуру, где се Срби увлаче једном уском зоном поред Дунава далеко на Исток.

Свесна мађаризација јужних Словена почиње од 1848. и нарочито од 1867. године. Мање је вршена у Банату, много више у Бачкој, Барањи, затим у Прекомурју међу Словенцима. Највише је успела међу Словацима: велики број данашњих Мађара, особито дуж Дунава, од Баје на Ј. и С.. нису ништа друго већ *Тошови,* мађаризирани Словаци. Даље су се у великој мери асимилирали са Мађарима *Швабе,* јер етнички представљају слабо отпорно становништво, без идеала, сасвим одани материјалном животу.

Четрнаеста глава:
Подела земље. - Занимање и начини живота

Читлуци и слободне земље. – Заједничка својина. – Подела заједничке својине. – Распрострањење земљорадње и сточарства. – Пастирски живот и балканска сточарска кретања. – Сточарска спуштања. – Кретање сточара у планине, издш. – Узроци пастирских миграција. – Начини живота.

Подела земље

Читлуци и слободне земље. – Добро је познат економски систем који је владао на Балканском Полуострву пре турске најезде, до пред крај XIV века. Земља је припадала владаоцу, цркви или свештенству и властели. Сличан се економски режим одржао и за време Турака и појачао. Уз нове власнике, праве Османлије, задржала су земљу и многа исламизирана, поглавито богумилска властела у Босни, доста властеле у бугарској, највише у Арбанији. Нови господари су се звали *спахије* и *бегови.* Сва земља, са селом и сељацима, зове се од тада *читлук* или *чифлук,* сељаци који обрађују беговску земљу назвати су *чипчије* или *чифчије* а у северозападном делу Полуострва *кметови.*

Сличне су биле економске прилике у Далмацији, којом су вековима владали Млечићи. Земља је припадала властели млетачког порекла или ново именованим контима. Њу су обрађивали *тежаци,* и они су осим извесног приноса са земље, по *вришу,* по једној млетачкој мери (850 $т^2$), који су били дужни давати властели, имали и других ситних економских обавеза, којима је њихова економска слобода била спутана. Ни мало лакше економске прилике, него у областима под Турском; осим тога, земље за обрађивање мало, те се водио много строжији надзор. Тако трајало, док Наполеон, заузевши Далмацију, почетком XIX века, није укинуо тај економски режим и ослободио сељаке. Ипак се у мањој мери тај режим обновио под аустријском управом; с њиме не треба мешати приватно-правне економске односе ове земље. Сличан је био режим *колоната* на територији дубровачке републике; овде је кмет или тежак био дужан давати дубровачкој властели половину прихода са обрађеног земљишта, али изузевши воћњак, и то се звало *увијеш;* и сада има остатака тога давања земље балканских и панонских земаља.

Чивчијски економски систем трајао је на Балканском Полуострву до ослобођења балканских држава. Чим би се једна област ослободила турске владавине, по правилу је механички престајао важити турски економски режим: сељаци су или бесплатно заузимали или куповали земљу коју су обрађивали.

Ове дубоке економске промене извршене су најпре у Србији и у Грчкој, затим доцније у Бугарској. Читлучки систем још постоји у областима које су остале под турском управом, и у крајевима који су ослобођени 1912. год. Њега има у Тесалији, у Босни и Херцеговини. У Тесалији су чифлуци отоманских бегова већином прешли у руке великих грчких поседника

или имућних сељака, који су их купили; тако је у Тесалији читлучки систем само ублажен. У Босни је 1910. године било 560.000 кметова. Земље које су они обрађивали припадају муслиманским беговима и агама. Најзад, у околини Дубровника, има још остатака старих колоната, прилагођених новим приликама. У Хрватској и нарочито у Славонији, где је у Средњем Веку владао германски феудални режим, племство и великопоседници, махом страначког порекла, држе велики део земљишта, а сељаци који на њему раде звали су се *мужи*. Много је таквог економског режима и у Војводини с Барањом. Власници су често странци.

Читлучки систем није био свуда подједнако тежак. Постојала је осетна разлика између економског система у центру и на Истоку Полуострва с једне стране и онога у Грчкој, у Пинду и у динарским областима с друге стране.

У централним и источним деловима Полуострва читлучки је систем био најстрожије изведен. Готово су сви сељаци били чилчије, нарочито на доњо-дунавској плочи, у долини Марице, као и у свима котлинама моравско-вардарске области од Ниша на Југу. Као што је поменуто, њихово уравњено и готово обешумљено земљиште било је врло погодно за оснивање читлука. Овде се усред њива налазе села са збијеним кућама и са беговском кулом, тако да је бег имао преглед и надзор над својим чипчијама. Ово су у исто време биле и најближе области Цариграду и у њима је становао највећи број Турака.

Становништво, које је мирно подносило овај систем, постало је права раја, на чијем је начину живота и карактеру дуга турска управа оставила најјаче трагове.

У западном делу Полуострва, нарочито у моравској Србији северно од Ниша, у Херцеговини, Црној Гори, Арбанији и Грчкој било је мање читлука, а много више слободних сељака који су имали своје земље. Северозападне балканске области су далеко од Цариграда. Њихово се становништво бавило више о сточарству него о земљорадњи, а на сточарско занимање се не може применити онај економски режим; у пиндско-динарским областима се тек у средини XIX века развила земљорадња у већим размерима, највише у моравској Србији и у северној Босни. Најзад, Шумадија са таласастим и планинским рељефом, под шумом, није била онако погодна за читлучки систем као обешумљене равнице у центру и на Истоку. У колико гаје било, био је мање строго изведен но у центру и западним деловима Полуострва. Сваки економски притисак изазивао је у Шумадији освете и побуне, и осветници су се крили по шумама. Напослетку, у динарским областима превлађују села разбијеног типа, основана у крчевинама, са растуреним и удаљеним кућама. И земљорадничка села овога типа нису била погодна за читлучки режим; бегови су теже могли имати преглед и надзор над својим чипчијама; шта више, врло ретко су се усуђивали да их походе.

Слободна села и заједничка земља. – И једна особина турске управе ишла је на руку конзервирању народних традиција у Шумадији и динарским земљама. Турци су обично остављали села да се сама развијају. Изабране сеоске и нарочито кнежинске или жупске старешине биле су посредници између хришћанског становништва и турских власти; кнезови су прибирали одређени порез и носили турским властима, које су и због тога ређе походиле села. Као што је раније поменуто, крајем XVIII века су Шумадија и неке динарске области уживале чак и неку врсту аутономије. У селима су се очували језик, народне традиције и народни обичаји. Шта више, под таквим приликама су у њима ојачали или оживели дубоки етнички инстикти, готово угушени у српској средњевековној држави, која је била знатне културе и чврсте државне организације. Становништво динарских области за време турске управе вратило се оним примитивним обичајима и навикама, које су средњевековно законодавство и јака власт били сузбили. Отмице девојака су биле све чешће, задруга је ојачала, крвна освета је чешћа и било је за њу више повода, обновила се песничка и

фолклорна инспирација. Кашто је било враћања и првобитним економским облицима, нарочито после ослобођења Србије, почетком XIX века. Нестало је читлук-сахибија, у колико их је било, настало је доба слободног заузимања земље и настањивања, где је ко хтео. Такве су прилике трајале готово до средине XIX века. То је доба етнографског освежавања.

Поглавито су се у динарским областима појавили и развили облици заједничке земље, у тесној вези са патријархалним организацијама, племеном и задругом. Изгледа да су неки од ових облика својине слични онима које су имали јужни Словени кад су се доселили на Полуострво почетком Средњега Века. Влада систем „блока" или *стаса:* највећи део имања је груписан око куће. Куће су најчешће на плећатим косама и око куће је велико двориште са баштом; изнад и иза куће је гај или забран. Пред кућом су шљиваци и њиве. Остало је имање даље од куће у долини. То су *иошеси,* који су својина читавог села или једнога сеоског краја. Ограђени су махом оградом од врљика. Путеви у долинама воде кроз потесе, и често се наилази на вратнице, које се морају отварати да се пропусте пролазници.

Целокупно земљиште, које припада једном селу, зове се *атар,* у састав атара улазе и све сеоске шуме и испаше. Граница атара је осинорена нарочитим знацима, *међницима* или *међашима:* камењем, дрвећем, гомилом земље у облику умке, кашто (Црна Гора) крстовима урезаним у стени. Осим потеса, сва је остала земља у атару заједничка сеоска својина. Све породице ту напасају своја стада, пуштају свиње на жир и секу дрва за гориво. Заједничке земље између села зову се *оселине.* Махом су се по њима насељавали нови досељеници, по пропланцима и у крчевинама или требежима.

У централним и западним деловима Балканског Полуострва, до границе коју смо на приложеној карти обележили, постојале су задруге а и сада их има, само у мањем броју. То су велике породичне заједнице, чији је старешина обично најстарији члан. Имање није својина појединаца, већ заједничка својина целе задруге. Нико нема права да отуђи и најмањи комад земље без одобрења свих пунолетних чланова. Задруга плаћа порезу, подмирује трошкове око венчања, крштења, погреба и школовања све деце. Задруга издржава све своје чланове, одговорна је за све њихове дугове итд. Кашто се поједини чланови задруге баве разним занатима: коларским, ковачким, качарским, дрводељским, други тргују са свињама, шљивама, и житоу). И све оно што зараде, није њихова лична својина већ целе задруге.

У неким динарским областима био је обичај (некада врло распрострањен) да издељене задруге очувају и даље један део заједничке земље. Тај заједнички, недељиви комад земље звао се стожер.[lxiv] Неколико сарадника на *Насељима* (Ј. Ердељановић у Драгачеву, Јовановић у околини Пожеге, Љ. Павловић у ваљевској околини итд.) констатовали су да има заједничких шума, испаша па и њива, које су својина једнога кемата. Џемати су крајеви једнога села постали деобом задруга. Џематске заједнице су вероватно стари *стожери,* основни део задружних имања, у толико пре, пошто су џемати породичне целине које одговарају роду или братству племенске организације. Има и друкчије мњење: можда су џематске заједнице постале на исти начин као и сеоске заједничке земље, пошто је џемат био исто што и село у раније доба.[lxv]

Задруге су се још добро очувале у српском и арбанашком становништву, има их и код Срба и Хрвата у земљама бивше А.-Угарске.[26] Познавао сам у детињству у Јадру задруге које су бројале 50–70 чланова. На Косову и у Метохији има српских задруга са 40–50 чланова. У шопској области, нарочито у околини Трна, Брезника, Ћустендила има велики број задруга које по Гешову[lxvi] броје 20–40 душа. Мање је великих задруга у карсним областима и у Црној Гори, где их обично зову *веља кућа.* Бугари, Грци, Цинцари и Турци немају задруга.

У Црној Гори и северној Арбанији поједина племена су заузимала области природом чвршће ограничене, јасно издвојене географске целине. Породице једног племена у тим границама настањивале су се где су хтеле, и њихова су незнатна зиратна имања била груписана око куће. Пошто су и онда, као и сада, били сточари, они су мало земље као својину заузели, оно мало што им је требало за окућницу и обрађивање. Остала слободна земља, по којој су косили и стоку напасали, постала је *племенска заједница* или *комуница.*

Племенске комунице су доцније дељене на сеоске, а ове потом при намножавању становништва, на појединце. Такве су економске прилике биле, а у неколико су и данас, код Куча, Братоножића, Васојевића, Дробњака итд., затим код малисорских племена северне Арбаније.

Поред ових старих *комуница* имају нека племена и новије, отмицом стечене. Тако Кучи имају две новије комунице: Хотска Корита и Велипоље. Хотска Корита су била својина арбанашког племена Хота, па су им Кучи отели. Велипоље је било гусињско пре сто и више година. Заваде су Гусињци са Климентима око планине Врмоше и последњи позову у помоћ Куче. Пошто победе Гусиње, отму им Врмошу и Велипоље, па их поделе. Велипоље добију Кучи и сада њима припада, мада је после утврђења границе на Берлинском Конгресу остало на турској страни; по њему Клименте напасају стоку, али плаћају Кучима травнину.

Кад су се Дробњаци у земљи матици, јужно од Дурмитора, намножили, протерају старо племе Криче или Кричкове, који су становали на Језерима, источно од Дурмитора. Језера постану најпре племенска комуница, а доцније су на села издаљена.

Напослетку, има у Херцеговини једна врста заједничке сеоске својине која се зове *мера.* Та је реч страног, можда арапског порекла, па је преко исламизираних дошла у Херцеговину. Значи заједничке сеоске паше. Њоме се може користити и имати свој део или *илаку* сваки сељак, који живи у селу. По томе се разликују од племенских комуница, којима се могу користити и имати свој део само племеници, не и досељеници или придошлице; мера дакле није браствена или племенска заједница као комуница. Мислим да се не може доводити у везу са жупским пашњацима наше старе државе, у којима су паше биле заједничке за неколико села. Она је заједничка утрина и паша, која се ствара, по сили живота, око села: истоветна је, дакле, са нашом *сеоском утрином.*

|к *Раскомадавање сеоских поседа.* – Од средине XI века мењали су се сви облици сеоских поседа. У границама слободних балканских држава готово је потпуно нестало читлука; као што је речено, одржали су се само у Тесалији и Босни. Осим тога, све врсте заједничке својине су ишчезавале. Задруге су постајале све ређе. Њих замењују *инокосне* породице – *инокошшина и јединштина.*

Услед ових социјалних и економских промена настало је раскомадавање сеоских поседа. Кад је нестало читлучког система, ослободио се велики број мањих власника. Због деобе задруга инокосне породице су остајале са мање земље. Понеки су је имали тако мало да се приносима са ње нису могли исхранити. Они су продавали земљу, и тако се био почео стварати земљораднички пролетаријат, коме је тим теже било живети, пошто до пре 20–30 година индустрије није било. Овоме се у Србији стало на пут; законом је осигурано свакоме мушкоме члану породице 8 хектара земље, коју није смео отуђити. Због свега овога у моравској Србији нема великих поседника; изузетак чине Мачва, Поморавље и Стиг (долина Млаве и Пека). Има их у већем броју у Бугарској и Тесалији.

У карсним областима, где је мало земље за обрађивање, имања су морала бити мала. Ретко цела једна увала или вртача припада једном власнику. Оне су у карсној Црној Гори, Херцеговини и далматинској Загори скоро редовно подељене сувомеђинама или президама

на више власника; кашто су парцеле на дну вртаче одвојене само линијом, коју на дну повуку. Још даље је процес раскомадавања мале својине отишао у далматинском приморју и на острвима. Осим Каштела, равних делова дубровачке Жупе и јужне Боке, где има сеоских имања за обрађивање од 1–2 хектара, ретко већих, у осталим крајевима сељаци имају незнатне парцеле, које су растурене у кршу. У Пољицама, испод Мосора код Омиша, узима се да су средњег стања они сељаци, који имају 15 *врсти* земље или један и по хектар.[lxvii] На Млету поједини сељаци имају кашто само 2–5 маслинових дрвета, а има случајева где је једно маслиново дрво својина двојице оточана. Исти случај и на острву Дрвенику код Трогира. Изгледа да је процес парцелисања најдаље отишао на густо насељеном (250 Душа на 1 км^2) острву Угљану близу Задра, где већина сељака имају сасвим незнатне парцеле и живе поглавито од рада на копну око Задра.

Распрострањење земљорадње и сточарства. – Не можемо тачно пратити распрострањење земљорадње и сточарства на Балканском Полуострву пре турског времена. Али се у главном може утврдити да је крајем Средњег Века земљорадња била јаче развијена него доцније за време Турака, када се сточарство јавило и у оним областима, које су до тога доба биле земљорадничке. У то доба је био јако развијен сточарски начин живота и сточарска кретања.[lxviii] Ова је појава у вези са враћањем патријахалном режиму и старим обичајима. Почетком XIX века сточарство опада и у неким је областима сасвим ишчезло; од тога доба је земљорадња све распрострањенија и интензивнија.

Области сточарства су врло простране, и ми смо их обележили на приложеној карти,[lxix] али је у њима ипак развијена и земљорадња. И у колико је земљорадња развијенија, у толико се брже губе сточарски начин живота и сточарска кретања.

Пастирски живот и балканска сточарска кретања

0 сточарству се баве готово све групе становништва Балканског Полуострва које станују у планинским пределима. Али се њиме искључиво баве на првом месту они номадски Цинцари–Аромуни, који немају сталних села.

Једини су они прави номадски сточари. Лети су по планинама и бораве у *каливама.* Група оваквих цинцарских станова зове се *мандра.* У јужним областима Полуострва, нарочито на планинама Караташу и Пајаку близу Солуна, има и таквих цинцарских насеља која чине прелаз од мандре правим селима, и њихови становници су почели остављати номадски живот. На друго место долазе Срби и Арбанаси, који се о сточарству баве више него Бугари и Турци. Али они у ствари бар сада нису прави номадски сточари; јер и они који се најдаље крећу, имају стална села из којих одлазе у планину или на приморје. Срби имају у планини привремена насеља – *катуне* или *станове.* Последње је име словенско, а прво је позајмљено вероватно од старих Илира; Арбанаси своја привремена насеља у планини зову *мандра* и *стан.* Бугари их зову *колибе.*

У сточарском животу су од највећег значаја кретања на испаше. Има две врсте кретања: *сточарска спуштања,* када пастири са стадима слазе са планине у жупне пределе и *сточарска пењања,* када се враћају на планину.

Сточарска спуштања. – Пошто немају довољно пиће за исхрану стоке за време зиме, сточари планинских области спуштају се с јесени на зимовник у приморје или у жупне котлине. Почетком маја они се враћају у своја села или мандре.

Од ових су миграција сада најважније оне у централним и јужним деловима Полуострва, јужно од Шарпланине и Балкана, на Пинду, македонским планинама и Родопама. У овим сточарским кретањима учествују највише Цинцари, мање Арбанаси и

Словени; изузетак чине Мијаци око реке Радике (близу Дебра), који су до скора редовно слазили са стоком у приморје.[27]

Крајем октобра ови сточари се крећу са стадима у оне области у којима има и зими испаша. Једни иду на јадранско приморје у Мусакију или у приморје Егејског Мора, од Олимпа до Дарданела; други одлазе у жупне котлине око Ђевђелије, Сереза, око Марице и у суббалканске котлине јужно од Балкана. Крајем априла се враћају на планину. Ових је миграција било и у Средњем Веку[lxx] и за све време турске владавине. Колико је мени познато њих је најпре детаљно и тачно описао почетком XIX века Henry Holland.[lxxi]

На путу од Арте за Јањину Холанд је срео пастире и стада оваца који су се са Пинда спуштали на зимовник у артанско приморје. Поред оваца било је и око хиљаду коња, повезаних у групама по двадесет. Коњи су носили посуђе и друге потребе као и малу децу у корпама, а одрасли, људи и жене, ишли су поред њих пешке. Пратила су их два свештеника. Требало им је осам дана да се са Пинда спусте у артанско приморје.

Читав век доцније после Холанда проучавао сам ова сточарска кретања и нашао да су се врло мало изменила. Остала је иста слика. Срби и Арбанаси са Бистре и Кораба крајем септембра силазе најпре у тетовску котлину. Одатле иду даље на зимовник у околину Ђевђелије и Солуна. Крећу се средњевековним вардарским путем преко Овчег Поља, Радовишта и Струмице, не дакле данашњим путем кроз вардарске клисуре. У току путовања које траје 20–30 дана, задржавају се близу вароши поред којих пролазе, и у Солуну, и ту продају велики број стоке. Крајем октобра солунска Кампања је осута стадима која су дошла из свих пиндских и централних области Полуострва.

Почетком маја 1910. видео сам их кад су се враћали у планине. На путу између Водена и Пазара срео сам 15–20 стада, у којима је било 50–60.000 оваца. Ово су била цинцарска стада која су се са зимовника у околини Солуна враћала на Пинд, Перистер, Галачицу и друге планине. У појединим стадима је било 1000–3000 брава; пред сваким је ишао ћаја са укусно изрезаним штапом (сви номадски балкански сточари имају исти такав штап); око њих су трчкарали чобански пси. Уз свако стадо је било и много коња који су носили све покретно богаство сточара. Људи и жене су јахали на коњима и магарцима, а с обе стране самара, у сепетима, била су деца. У први сумрак, разапињали су шаторе даље од пута а овце и коњи су пасли по пољу.

Противно централним и пиндским, у динарским и балканским областима данас су врло ретке велике сточарске миграције, честе и јаке још у почетку XIX века. У неколико се изузимају Босна и Херцеговина. Динарска се област одликује низом површи, и оне се пењу до највећих врхова, који чине развође између Јадранског Мора и панонског басена. Пастири са површи и из долина јадранског слива спуштали су се на зимовник у јадранско приморје, а они са површи и долина, које су окренуте панонском басену, слазили су, и сада кашто у етапама слазе, у равнице око Саве и Дунава.

Целокупно сточарско становништво оних површи које су окренуте СИ., према панонском басену, површи од 900–1000 м. висине па до развођа, учествовало је у овим миграцијама. Њих је било од Златибора и Рогозне па до Лике у Хрватској и до Проклетија око Плава и Гусиња. На овим динарским површима, висине преко 900 м., пре неколико десетина година становништво се искључиво бавило сточарством. Па и данас сточарство превлађује. У неким се крајевима (Васојевићи) сећају времена када се кукуруз и жито нису сејали, већ су најплодније равнице и долине биле под испашом. Било је много стоке, и зато количина сена није била довољна да се исхрани стока преко зиме; сточари су се са стадима морали спуштати с јесени у области које смо мало час поменули, и тек су се у пролеће враћали у села. Поред Саве и Дунава могли су да напасају стада скоро до Божића. Кад снег

падне, куповали су сено, да би стоку исхранили до нове хране. Али пошто је у току XIX века у дунавским земљама био све већи прираштај становништва, испаша и ливада је бивало све мање, и зато динарски сточари нису у њима могли остати преко целе зиме. Били су приморани да се крећу у северне равнице и побрђа два пута, с јесени и у пролеће. Да би уштедели у храни, они су се с јесени спуштали у равни око Саве, Дунава и Мораве, и ту су остајали до првога снега; затим су се враћали у своја планинска села. Почетком марта поново су одлазили и враћали су се крајем априла. Добро су познати Ужичани који још и данас, поглавито у пролеће, са својим стадима силазе у ваљевско-подринске крајеве и у моравску Србију.

Раније су још познатији били становници Рашке, особито Сјенице, затим Васојевићи, Дробњаци, Пивљани, Бањани, даље становници Плава и Гусиња, Кучи и други, који су се кретали осим у Србију и у Посавље и Семберију у Босни. За време устанка у Шумадији устаници су узаптили на хиљаде оваца ових сточара: тако се на пример српска војска на Пожаревцу снабдела узапћеним стадима у доњој Морави. Од како је постављена граница између Србије и Турске престала су сточарска кретања са највиших површи. Било их је у Босни и Херцеговини и после аустријске окупације (1878.), пошто су и равнице и највише динарске површи великим делом припале истој држави; али их је знатно мање јер су пре окупације Босне силазили на зимовник сточари и од Плава и Гусиња као и малисорска племена. Интересантно је да све ове сточаре зову Арнаутима, па и кад су српскога порекла.

Од мањег су значаја кретања динарских сточара у јадранско приморје. Површи су овде мањега пространства него оне окренуте панонском басену, а и сточарски живот није никада био онако јако развијен као тамо. Познато је да су још у Средњем Веку Срби и Власи силазили у долину доње Неретве и на полуострво Стонски Рат или Пељешац. Историјски споменици помињу да су динарски сточари са хиљадама оваца силазили на зимовник у околину Сплита и Трогира. Изгледа да су у овим миграцијама учествовали и сточари са друге стране динарског развођа. Готово су престале од како су Далмацију заузели Млечићи а доцније Аустрија. Међутим, њих има и данас на јадранском приморју између Скадра и Валоне, јер и планинска и приморска област припадају истој држави.

Сточари малисорских племена који имају насеља у јужним огранцима Проклетија, затим Мирдити, са планина око Дрима, спуштају се на зимовник у приморје између Скадарског језера и Љеша, махом на приморске планине Мал Ренцит и Какаричит, у Задрим и Забојану. Свуда има њихових мандри или станова, кашто од тесаног камена озиданих, окружених зидовима, нарочито око Бојане. Лети их, одлазећи у планину, остављају отворене, па и ако је у њима остало покућанство. Кашто и преко лета арбанашки сточари остају у овим жупним крајевима где се баве о земљорадњи и о воћарству; тако се велики број Мирдита и Малисора населио у скадарском приморју.

Ова врста сточарских кретања била је јако развијена у Балкану, Средњој Гори, Рили и Родопама; и данас их још има само у много мањем броју. Бугарски и аромунски сточари су одлазили почетком јесени са стадима из балканских села на доњо-дунавску плочу на зимовник, махом у Добручу и у околину Рушчука и Систова. Услед тога се велики број сточара из околине Котела стално настанио у Добручи. Други су са Балкана силазили у суббалканске котлине. Сточари са Средње Горе су се спуштали у суббалканску удолину а исто тако су ишли на зимовник и у равницу Марице. Од већега су значаја миграције родопских сточара, Аромуна и Бугара, који су одлазили у маричку равницу и на трачко-македонско приморје.

Кретање сточара у планине, издш. – У свима планинским областима Полуострва стока се лети изгони у планине на пашу, па били то претежно сточарски крајеви или земљораднички у којима се у већој или мањој мери и стока гаји. Узрок је у оскудици летње

паше око села.

Али је у два случаја овај издиг стоке у планину од већег значаја. Најпре у свима оним областима, претежно сточарским, о којима је напред било говора, и донде је од велике важности, докле су оне остале претежно сточарске. Њихове су планине лети осуте овцама.

Даље је издиг у планине, и у планине удаљене од сталних насеља, врло чест у карсним областима медитеранске климе, па било у њима сточарство претежно занимање или се само, истина у већој мери, практиковало поред земљорадње. Јер у тим кршевима је паша преко лета спрљена, и осим тога нема воде за стоку. Становништво ниске Херцеговине, из области Хумине и Рудина, *Хумљаци,* иду најдаље са својим стадима: пењу се на највише планине у Херцеговини (Чврсница, Зелен-Гора, Трескавица, Волујак и Маглић, Прењ и Глогово и т. д.), па и на Игман и Бјелашницу изнад Сарајева, које су удаљене 3–4 дана хода од херцеговачке Хумине. На планине одлазе у јуну а враћају се почетком септембра. Колибе (станине) су им на висини од 1400–1600 метара и у њима они проведу два и по месеца. Путеви којима Хумљаци са стадима пролазе, одлазећи и враћајући се, познати су под именом *хумски* или *хумљачки* путеви. Хумљачко сточарство је почело опадати јер им од окупације Херцеговине држава наплаћује траварину.[lxxii]

Издига, сличних хумљачким, има у највећем делу динарске системе, од Велебита до Скадра, као што је то утврдио Др. J. Дедијер.[lxxiii] Под летњим су испашама највише заравни и венци у Босни, северној Херцеговини и Црној Гори. На њима сточари остају два или три месеца, до почетка септембра када се окиша и ливаде озелене у ниским областима. По повратку са планине, осталих девет месеца, сточари проведу у својим селима.

У свим областима динарске системе последњих година је ослабило оно претежно сточарење због којега су сточари са стоком морали ићи на зимовник у удаљене жупне области; али се *издш у планину* свуда одржао. У Дробњацима и околним племенима усталила се једна врста осредњег сточарења, које Светозар Томић зове *буљукчијским сточарењем,* где једна кућа или задруга нема више од 100 до 500 брава. Они се дакле не крећу зими у равнице, већ спремају сено за овце (100 ока на овцу за зимницу). Штеде сено и дуго га не полажу бравима, већ и кад први снегови падну „јаве овце у ровине", по брдима и пољанама са којих ветрови смету снег, и оне ту чепркајући губицом налазе „живу траву", коју сељаци зову *бусином.* Од тога се овде често поправе и угоје, а свакад се постиже знатна уштеда у сену. У *ровинама* се не остаје даље од Светога Саве. Гледа се да овце остану што дуже око села, због гнојења њива, и зато се издиже у планину махом доцније, тек на Петров-дан.[lxxiv] Али како мало после тога датума почиње кошење ливада и плашћење сена, то са овцама остану само млади чобани или пастирке.

Пре 50–60 година, када је сточарство било развијеније по побрђима и равницама него што је данас, и тамо је било издига у планину, и ако не у удаљене планине; таквог сточарског кретања је било на пример у свој Шумадији, чак и у равницама око Саве и Дунава.

У неким областима ослабелог сточарења сељаци се удружују и заједнички шаљу своја мала стада на високе испаше. Сву стоку чува један чобанин. Заједничко је и млеко од кога праве сир и деле га по броју брава. У источној Србији се ова сточарска удруживања зову *бачије* или *бачевање.* Кад се у Дробњацима здруже два три домаћина, који немају много брава, каже се да су се *„усуиашили",* помешали овце и говеда, и онда чобани једног домаћина чувају овце, другог говеда, а трећег јагњад (саопштење г. С. Томића).

Узроци пастирских кретања. – Главни је узрок спуштању сточара у жупна приморја и равнице снежни покривач у континенталним деловима Балканског Полуострва, услед кога нема тамо паше преко зиме; сточари слазе у жупно приморје и у котлине са медитеранском

или преиначеном медитеранском климом, као и у ниске земље и равнице око Саве и Дунава. У овим пределима нема снега или доцније пада, и у њима су сточари могли наћи сточне хране у току целе зиме. Због све веће насељености, и због тога што су ниске земље постајале у току последњих деценија праве земљорадничке области, динарски сточари не могу сада остати преко целе зиме у њима, јер нема довољно испаша и сена. Због тога се у новије време према њима спуштају у два маха, с јесени и у почетку пролећа, време када у овим областима има испаша док их на планинама нема.

Кретањима сточара у планину главни је узрок тражење пространих летњих испаша, јер су тада паше у медитеранским земљама спржене, а плодне равнице засејане. Пашне планине већином нису удаљене од сточарских села, осим у карсним областима са медитеранском или преиначеном медитеранском климом, у којима готово ни на планинама нема летњих испаша.

Услед превлађивања земљорадње, сточарских је кретања из године у годину све мање: сточари све више обрађују земљу и постају земљорадници; номадски Аромуни одлазе у вароши и баве се као Цинцари трговином и занатима. Има и других узрока. У оно доба када је цело Балканско Полуострво припадало Турцима, сточари су се могли слободно кретати, јер између држава није било граница. Међутим, после ослобођења, границе су биле препрека сточарским кретањима: требало је плаћати разне дажбине и осим тога сточари су сматрани као страни поданици. Услед тога су готово престала сточарска кретања на даљине, у жупна приморја и северне равнице. Такав је случај са миграцијама динарских сточара и Аромуна у моравску Србију, Босну и Бугарску, Аромуна у равнице око Арте и у Тесалију и родопских сточара у марички слив. Да би избегли граничне тешкоће, многи су се Аромуни сасвим преселили у планине где су бивали на летовишту: Стару Планину, Копаоник, Варденик, Видлич и друге, и тако су остали у границама Србије и Бугарске; ови преко зиме слазе у суседне равнице. Видео сам у коликој су забуни били мијачки сточари који, после балканских ратова (кад је успостављена нова граница између Србије и Грчке), нису могли да оду у Солунску Кампању. Ово им је дозвољено тек после дипломатског посредовања које је било скупо и споро. У другој књизи ћемо поменути остале, више локалне узроке, као што је образовање арбанашких пљачкашких чета од почетка XIX века, које су сретале сточаре и отимале им стоку, и тиме спречавале сточарска кретања.

Начини живота

Тешко је у овом кратком прегледу изнети све разлике које постоје између начина живота у разним деловима Полуострва: разлике изазване рељефом и климом, већим или мањим богаством земљишта, разним облицима својине и занимања; осим тога, начини живота на Полуострву зависе од врста цивилизације, у неколико и од тога, да ли су села збијеног или разбијеног типа; даље између муслиманског и хришћанског начина живота има познатих разлика. Остављајући на страну појединости, изнећемо само главне црте разних начина живота.

Постоји велика супротност између начина живота у приморју медитеранске и на континенталном блоку средњеевропске и понтијске климе. Између ове две има и једна прелазна зона, у центру Полуострва и у маричком сливу. И у границама сваког од ових појасева има такође разлика, нпр.: између јадранског и грчко-егејског приморја, а у континенталном блоку између области старе балканске и других култура.

У грчко-егејском приморју и по острвима има земљорадње, али је она незнатна кад се упореди са земљорадњом континенталнога блока, и поглавито је мотичка земљорадња. То у главном вреди и за далматинску Загору, изузев њена већа поља, као Косово, Петрово и Сињско Поље. Ретка су села у којима су имања тако велика да се могу орати, и она су позната и јако цењена, јер у њима бар поједини имућни сељаци могу имати свога жита преко

целе године; тако је нпр. село Мајкови изнад Сланога у дубровачкој области, унеколико и Каштела, најплоднији део Далмације, где се ору ипак само поједине партије поља ради сејања детелине. Има хранљивих биљака које су заједничке и континенталном блоку и приморју, као нпр. пшеница и јечам, али је привреда, узета у целини, друкчија.

Приморско се становништво бави поглавито гајењем винове лозе и маслине, и пшенични хлеб, уље и вино су основа његове исхране; затим поврће, разноврсније него на континенталном блоку; особито има више врста купуса, кеља, карфиола, салате, који остају зелени већи део године; јужно воће је од значаја за исхрану и за продају, као маслине, грожђе, смокве, бајами (бадеми), затим трешње и вишње. Као што је познато, вино и уље су главни производи које продају и извозе, а последњих година је поред њих добила нарочити значај једна врста вишње *(мараска),* сочнога и миришљавога плода, која се гаји у јадранском приморју од Каштела до Неретве, нарочито у приморским Пољицама; суше је на лесама и извозе у Америку и Немачку; осим тога од ње праве познати *мараскино* (у Задру и Шибенику). *Рошч* или рошчићи расту самоникло а и гаје се у заклоњеним деловима јадранског и егејског приморја и на острвима, и извозе у све већим количинама. Даље се извозе миришљаве биљке и зачини, као бухач, пелин, ловорика, рузмарин, од кога се на Хвару и Стонском Рату или Пељешцу прави врло тражено уље. У новије се време и дуван све више сади и постаје важан предмет извоза.

И у грчком и у нашем јадранском приморју важно је занимање бродарство или поморство, о коме се баве нека цела острва (тако да је на њима мало земљорадника, и то само у медитеранском смислу), села, вароши; поред њега се све више развија поморска трговина. Сада бродарство нема онакав значај и не даје прихода становништву као у време једрењача, пре изналаска парних бродова. Тада су неки крајеви, као Бока и Стонски Рат, не само добро живели од бродарства, већ су се били почели и богатити. У неким крајевима приморја морска риба је преко целе године важан део исхране. Уз обале је лове далматински и грчки рибари, а даље од обала, на дебелом мору, поглавито италијански, у Јадранском Мору *Ћозоши* (из Chioggia-е у Италији). Мало се рибе извози; највише срђеле (сардине), туњевине, затим јастози и рарози (морски раци око Ластова и Корчуле), каменице (Стонски Рат) и корали и сунђери (Крпањ код Шибеника). На Скадарском Језеру је важан део и за исхрану и за продају риба укљева (scoranze) и јегуља.

Мање се меса троши но на континенталном блоку, и то поглавито овчијег, козијег и од пернате живине, ређе говеђег и свињског, осим у већим варошима. Свињче је ретко, и ако је распрострањеније у јадранском него у грчко-егејском приморју. Од мањег су значаја у исхрани становништва млеко и млечни производи. Пре увођења шећера пчеларство је у великим размерима неговано на целом Полуострву, нарочито у приморју, због меда, познатог средњевековног пића медовине и воска. Затим је опало, и у новије време се опет диже. Сада је пчеларство развијеније у приморју него на континенталном блоку, где су се пре неколико десетина година о њему бавили поглавито калуђери и старци; пчела је сматрана као света, пошто се од ње добија восак за свеће и мед који се често као лек употребљавао.

Као што је приватна својина махом мајушна, и заједничке земље су незнатне. Покривене су макијама, махом ретким, кроз које се провиди стење; свака породица има права да ту напаса козе и овце, да сече дрва за гориво и (у егејском приморју) да спреми ћумур. Нема испаша и пространих ливада; мало је, и то ситних и кржљавих говеда. За транспорт се употребљавају мазге или магарци (које у јадранском приморју обично зову „товар"), и двоколице које вуку исте животиње, ретко мали волови. У трачко-македонском приморју, међутим, има бивола и више кола са четири точка.

У медитеранској области нема довољно средстава за живот; у њој је непознато оно

изобиље којим често располажу земљорадници континенталног блока. Ипак је у приморју често већа густина становништва него у унутрашњости, због мора и дужега мира који је тамо владао. Људи су зависнији један од другога и везани су многобројним везама. Благодарећи благој клими највећи део слободног времена проводе ван кућа, на улици и на тржиштима, и тако се боље навикавају једни на друге. Многобројне су и разноврсне везе са другим државама, чак и најудаљенијим, и зато се овде осећају утицаји страних, каштo и удаљених култура.

Готово сасвим престају медитерански начин живота и занимања у јадранском залеђу, у Загори; као климу и вегетацију и њих су задржали први гребени; превлађује онај начин живота као на континенталном блоку. Међутим, идући од егејског приморја на Север, наилази се на врло широку *прелазну зону* чије су северне границе Балкан и Шарпланина. Земљиште је обешумљено, са модификованим медитеранском климом и разноврснијим храњљивим биљкама; у начину живота се осећа утицај читлучког режима и старе византијске цивилизације. Земљорадња је развијенија него на егејском приморју, али није онаква као у северним земљама. Њиве су махом под пшеницом и кукурузом, али су жетве слабије него у северним земљама Полуострва; нарочито је кукуруз кржљав. Јављају се пиринчана поља а местимично и поља под памуком. Велике просторије су засађене дуваном, паприком, опијумом и сезамом. Наводњавање је много лакше него у северним деловима Балканског Полуострва. По странама котлина успевају врло добро виногради. Местимично има доста и дудињака: ово су праве свиларске области на Полуострву. Од великог је значаја и јако развијен риболов на многобројним македонским језерима, нарочито на Охридском и Дојранском. Сточарство је распрострањеније него у Приморју. У прелазној зони су била а и данас су описана карактеристична сточарска кретања, јер нису далеко ни жупна приморја ни високе пашне планине.

У овој као и у приморским областима друштво је било до скора више диференцирано него у северним земљорадничким земљама; нарочито има више трговаца и занатлија. Ово је област старе печалбе, и данас има села насељених искључиво богатим печалбарима. Напослетку, у њој је више богатих хришћана, који као и Турци имају чифлике, него што је то случај у северним областима Полуострва.

Северно од Балкана и Шарпланине почињу праве земљорадничке земље са општом употребом плуга од кога има више врста. Земља је често масна и становништво је са задовољством обрађује, и у целом животу се осећа звук и одјек агриколних радова. Махом, а поглавито за време родних година, има животних намирница у довољним количинама, тако да и сиромах до њих може лако доћи. Огромна већина сељака могу безбрижно живети, не мислећи на сутрашњицу.

Поља су под церелијама, поглавито под кукурузом и пшеницом. Кукуруз се сеје више него пшеница, изузев источног дела доњо-дунавске плоче, јер се радије једе кукурузни хлеб; пшеница се махом извози. Становништво континенталног блока сматра кукуруз као храњљиви и економнији од пшенице. Сеје се по дну долина које су у пролеће влажне и нису погодне за друге цереалије. Кукуруз даје по правилу више приноса него друге цереалије; често једна стабљика има по три четири кукурузна клипа. Са кукурузних поља се и пре жетве добија храна за стоку (некорисни изданци, адвентивна или сувшпна стабла); лети се често виде кола натоварена зеленим стабљикама кукуруза, и тада се њиме поглавито говеда хране, нарочито волови за вучу. Зрео кукуруз се употребљава и за гојење свиња.

Поред пшенице и кукуруза сеје се још овас, јечам, раж, мање просо и хељда. У планинским је областима у честој употреби ражани хлеб, а ређе хлеб од проса и хељде. У новије је време све више ниског земљишта под репом и детелином.

Али, ово нису само земљорадничке земље. Северно од Шарпланине и Балкана настају области у којима превлађује зеленило: ливаде, паше, воћњаци и шуме. У њима је најбољи сој говеда, свиња и коња, према којима, изузев бивола, говеда и свиње у приморју и у прелазној зони готово ишчезавају, и осим тога су много ситнији.

Гајење свиња, нарочито пуштање на жир, сталан је обичај на континенталном блоку, где су и владаоци у Средњем Веку имали своје чопоре свиња и своје сељаке – свињаре. Наставило се у турско време, и ако то Турци нису трпели, наставило се у великим размерима даље од путева, особито у областима жиропадних шума. Последњих деценија свиње се гоје највише кукурузом и разноврсном мећом.

У Шумадији је свиња била и сада је један од извора богаства. Даље, сеоске а кашто и варошке породице, поред намењених за извоз, гоје више или мање комада свиња за кућу. Огледима које су вршили одгајивачи, укрштањем са јоркширским и беркширским сојем, добијају се мелези који су отпорни према заразама као и шумадијска врста, али су плоднији и раније сазру него домаћи сој.

Најбољи сој говедије у Србији, нарочито колубарски, и у колико се више обраћа пажња на сточну храну, стока је све боља. Изгледа да је та најбоља врста домаћих говеди добијена укрштањем домаће пасмине са мађарском стоком, и то најпре око планине Маљена. Укрштањем са разним страним сојевима и са сименталским, добија се једна врста која даје више млека, плоднија је и брже се гоји домаћи сој; погоднија је за вучу од правог сименталског соја. Ово је од великог значаја нарочито због тога, што се за вучу и орање у свима областима континенталног блока поглавито употребљава говече.

Осим говечета и свиње, у северним земљама има и оваца, кашто и коза; око њих су мали трошкови (кажу: на овци се не штеди, јер је сама штедљива) а међутим су од велике користи јер дају млеко, месо, вуну и длаку, што се у домаћој привреди употребљава за израду разноврсних тканина, одела, врећа итд. Напослетку, нема породице у континенталном блоку која не гаји пернату живину, не само за своју потребу, већ и због продаје јаја и кокошију; и то се све више развија.

Раније смо поменули да има великих просторија под воћњацима са шљивама, јабукама, крушкама и орасима. Тиме се одликују поглавито моравска и дринска Србија, северна Босна и суббалканска удолина јужно од Балкана; као што је поменуто, у овој последњој има много ружичњака. У Србији и суседним областима Босне од свих воћака шљива је највише распрострањена, и она је један од најглавнијих прихода за становништво. Око сеоских кућа су велики шљиваци а остало је воће спорадично засађено, изузев оних крајева који су заклоњени од хладних ветрова. Становништво има велике користи од шљива као воћака, од пекмеза и ракије шљивовице. Ракија је раније служила само за потрошњу а сада се и извози; остали артикли се извозе. Крајем лета и у јесен велики део становништва је заузет послом око шљива: беру их, суше у пушницама, кувају пекмез и пеку ракију. Тада кроз ове крајеве пролазе шљиварски и пекмезарски трговци.

Али је у северним планинским областима, пре свију у динарској системи средњеевропске и алпијске климе, мање у Родопама и на Балкану, још јако развијено експанзивно сточарство, и оно чини карактеристику народнога живота и рада. Главно је гојење овце, а само у неким планинама (Златибор, Торник, Муртеница, планине око Ливна итд.) и товљење говеда, која се виде по њима, растурена у џелепе; товљење говеда није посао сеоског становништва већ нарочитих људи, које су најмили говедарски трговци.

У сточарским динарским пределима се сеоски свет бави поглавито овцом: изгоне стада оваца на пашу; бирају испаше и крећу их због тога с једнога брда на друго; траже згодне

ровине у почетку зиме, где овце и кроз снег биркају траву; жене и девојке се баве пословима у стану или станини, мужом, сирењем, разливањем млека, скидањем скорупа; стрижу овце, преду и ваљају вуну и од ње праве одела; искуснији чобани спавају код торова у планини, и то у пружини или куђеру и, помагани чобанским псима, чувају овце од вукова. Свакој овци дају име, знају им особине, пазе на њихове болести и познају их, изгледа боље него људске, лече их, помажу им при јагњењу, познају по оку и покрету сваку њихову жељу. А овце слушају пастире, познају њихов глас, знају шта значи сваки покрет или удар њихова штапа. Кад се јагње овце, често више десетина за једну ноћ, измешане, чобанин збиља позна којој овци које јагње припада. Овце и кућна чељад која се о њима баве, нарочито чобани, међусобно се потпуно разумеју и воле се као чланови добрих породица.

У црногорској су Херцеговини, нарочито у Дробњацима, по Светозару Томићу, за овај начин живота везани свечани сточарски дани, према којима деле годину и рачунају датуме. Година почиње с јесени кад се овнови (празови) пуштају у овце, махом око Петковаче (15. октобра). Исто су тако датум у сточарском животу јагњила, у марту, када се овце јагње; Ђурђевдан када се овце први пут помузу; Петровдан када је главни/издиг у планину итд.

Становништво се храни земљорадничким и сточарским производима Раније смо казали да северно од Шарпланине и Балкана и у Арбанији у главноме превлађује кукурузни, а у приморју и прелазној области пшенични хлеб. Кукурузни хлеб, добро печен, у највећем делу северних области се зове *проја.* Од кукуруза справљају *качамак* само пастири иједу га са *урдом;* иначе је полента. мамаљуга или качамак народна храна у подунавским крајевима у којима живе Румуни. Од кукурузног брашна, јаја и кајмака (скорупа) у динарским се областима готови велики број јела, нарочито јајуша (са пројиним брашном), цицвара, чимбур (скувана јаја преливена кајмаком) и друга.

Поглавито се хране поврћем, млеком и белим смоком (разни сиреви, као сирац, плетенац, шкрипавац итд., затим скоруп, сурутка, разне врсте киселог млека, млечница, замлаз); ређе месом. Омиљено је поврће купус, затим вишња, пасуљ, црни лук, паприка и патлиџан, који се спремају и за зимницу (туршија). Све већи значај у исхрани има и кромпир, кога је до пре неколиких деценија било мало. Ређе се по селима троши говеђе месо; говече се употребљава поглавито за вучу, при орању и за производњу млека. За зиму се од говеђине спрема суво месо, највише у Старом Влаху, и извози се као пршута и пастрма. Више се употребљава јагњеће и овчије месо, поглавито крајем лета и у јесен. Особито се цени свињетина, суше је и највише употребљавају. У моравској Србији свака породица спрема за зиму у великим количинама свињске пастрме и сланине. Изгледа да се у Шумадији и карсној Црној Гори троши много више меса него у другим деловима Полуострва, у Црној Гори пастрма и кастрадина.

Ипак има неких разлика. Код динарских сточара главни део исхране чини качамак, проја, млеко, бели смок, овчетина, мање поврће. Међутим сточари са Балкана и Средње Горе још мање меса троше. Има дакле разлика у исхрани између становника који живе у областима западно од карпатско-балканског лука и оних на доњо-дунавској плочи. Ови последњи су врло штедљиви и хране се поглавито хлебом и млечним производима, мање другом храном. Осим хлебом, хране се патлиџанима и паприком, обично врло љутом. Пажљиво и штедљиво се храни и остало балканско становништво, које је дуго било или је и сада под читлучким режимом. Гомиле, скоро хумови од паприке су карактеристика јесењих пијаца у свима варошима доњо-дунавске плоче и централних области на Полуострву. У тој сезони је сирова паприка нарочито важна храна становништва поменутих области. Зидови на кућама су с јесени окићени венцима од паприке која се тако суши и спрема за зиму. Паприка се, дакле, не употребљава само као зачин, већ је део исхране.

У областима које су биле под утицајем византијске цивилизације свако је јело јако

зачињено, док се у динарским пределима патријархалног режима зачини мање употребљавају. У крајевима, који су били под утицајем културе централне Европе, продире све више тај начин живота. Тако у моравској Србији становништво имитира своје саплеменике из Баната, Бачке, Срема, и оне који су се из тих крајева у Србији населили: позната аустро-маџарска кујна, нарочито маџарска, сувише масна, јако папрена.

Утицај слабо развијене индустрије на начин живота осећа се само у неколико у већим варошима.

Петнаеста глава
Положаји и типови насеља

У глави о *последицама метанастазичких покрета* утврдили смо како повољни географски положаји као мамац дејствују на људе који се ту у свима временима и после најдубљих преокрета увек насељавају и скупљају. Врло често су још преисторијска насеља била на истим местима где данашња. Нема повољног положаја за људски живот и рад који не би људи били нашли у току историјских времена и на њима основали насеља. Кад настану бежаније и исељавања и тиме сасвим опусти неки предео, нови досељеници се настањују на старим местима. Људство се, дакле, увек груписало око извесних тачака и површина атракције образујући најпре мало језгро, и око њега су се други људски слојеви нагомилавали, слично кристализацији материје у неорганском свету. Једном скупљени, људи радом и интелигенцијом усавршавају и повећавају природне изворе богаства, и тиме подижу вредност географског положаја некога места и краја; то привлачи друге који се желе користити и природним изворима тога географског положаја и његовом већом вредношћу, оном што је произашла из људскога рада. Тако људске агломерације расту и напредују.

Али су у многоме различне погодбе које одређују положај и развитак вароши и градова с једне а села с друге стране; јер вароши су друштвена насеља више врсте, и махом су знак и израз више цивилизације, док су села простије јединице насељавања. Једна погодба је заједничка: *природне или географске прилике,* мада ипак има извесних разлика. На положаје и развитак већих насеља, као што су вароши разноврснијег занимања и начина живота, утичу природне прилике пространих области, *географске погодбе,* а положаји села су зависни поглавито од локалних узрока, *топографских иошдаба.* И даље, док су код села природне погодбе поменуте врсте увек најважније, код вароши су географске погодбе махом само један од момената, који утичу на њихов положај и развитак. Често су исто толико важни, каткад и важнији: општи ток историјског развитка, смене цивилизација, нове комуникације, промене саобраћајних средстава, етнографске прилике. Истина ови узроци, утичући на опште благостање, утичу и на развијање и растење села, сасвим ретко на њихов положај и тап.

Услед тога се при утврђивању погодаба за те две врсте насеља мора радити по различним методама. При утврђивању погодаба које одређују положај вароши и варошица треба познавати рељеф, комуникације, плодност, економске прилике, историјски развитак целих области, често и целог Балканског Полуострва и суседних и удаљених земаља. При томе се може и на основу ваљаних мапа и кабинетских студија доћи до добрих резултата, али ће живота, дубљих проматрања и прецизнијих резултата у ове студије моћи унети ипак само непосредно проматрање. А при проучавању положаја и типа мањих насеља неопходно је потребно најпре познати локалне земљишне и економске погодбе на лицу места.

Ево главних резултата до којих се дошло проучавајући по горњим методама вароши и села Балканскога Полуострва.

Варошка или градск насеља

Положај вароши и варошица. – Типови вароши. – Медитеранско-далматински вариетет. – Арбанашки вариетет. – Грчки вариетет. – Турско-византијски или прави балкански тип. – Вароши патријархалног режима.

На положај вароши Балканског Полуострва од највећег су утицаја кроз сва времена биле особине спајања и прожимања. Уздужним и попречним долинама ишли су путеви; на њиховим завршним тачкама или на местима где се они укрштају, затим у добро заклоњеним заливима где се састају маритимске и континенталне комуникације, најповољнији су услови за развијање вароши. Има их које су у борби за опстанак између места изгубиле од свога значаја, али оне, које се налазе на најповољнијим положајима, одржале су се вековима и за време цивилизација које су се смењивале.

Најстарије вароши Полуострва налазе се дуж егејског, јадранског и црноморског приморја и у тесној су вези са колонизацијом и цивилизацијом јелинском, затим са римском и византијском културом. Многе од њих данас не постоје. Одржали су се Атина и Пиреј, Патрас, Драч, Дубровник, Трогир, Задар; и незнатније на црноморској обали, као Бургас, Анхијалос, Мидија и т. д. и неке мање значајне, затим Солун, који лежи у најпространијем заливу на Полуострву где допиру велики континентални путеви, и Цариград на мороузинама као завршна тачка континенталних путева из Европе и Азије.

У Новије су време знатно ојачале оне приморске вароши до којих допиру нови путеви. Техника је савладала теренске тешкоће које су се раније сматрале као несавладљиве. Неке вароши на приморским положајима осредње вредности, али згодно положене на завршним тачкама континенталних комуникација, ојачале су и постале у новије време знатни ђевггри рада и трговине, као Трст и нарочито Ријека.

Главне вароши у унутрашњости, махом римског или византијског порекла, а неке и са старијим основама (илирске, трачке, келтске, преисторијске), налазе се на уздужним путевима, у депресијама. Београд, Ниш, Софија, Пловдив и Једрене у моравско-маричкој долини; Скопље, Велес и поред њих друге мањег значаја у вардарској долини. И судбина ових вароши показује како на Балканском Полуострву није било континуитета у развитку цивилизација. За време инвазија и ратова многе дотле знатне вароши постале су безначајне паланке или их је потпуно нестало, да би се наново подигле и постале напредне, кад су се прилике измениле. Али су се за време варварских најезда почетком Средњег Века и за време Турака одржале оне вароши, које су имале најповољније географске положаје. Овој групи припадају најпре Солун и Цариград изузетнога географског положаја. У континенталном блоку Београд, раскрсница важних континенталних и речних путева, никада није потпуно тизгубио свој значај. Исто тако и Ниш, где се рачвају два уздужна пута, и са њима укршта попречни пут који иде на Јадранско Море; Софија на раскрсници уздужног пута, попречног балканског (превој Гинци) и пута који води суббалканском удолином; Пловдив у врло пространој и плодној маричкој равници, на Цариградском Друму где допиру родопски пут и пут из суббалканске удолине; Једрене на раскрсници попречних и уздужних путева који воде на трачко-егејско и црноморско приморје; напослетку Скопље, на раскрсници моравско-вардарског и многих путева који воде за косовско-метохијску котлину и Босну, за тетовску котлину, Арбанију и за источну Македонију, преко Девебаира за Ћустендил.

Дуж трансверзалних путева најважније су вароши на *Via Egnatia*-и и на *зетском путу*. На првоме су: Драч, Елбасан, Охрид, Битољ и Воден; на другом: Скадар, Призрен и Ђаковица. Другога реда су биле вароши дуж трансверзалних путева који су од Бара, Котора, Дубровника и Сплита водили у унутрашњост Полуострва. Када су трговачки и културни центри били у Италији, нарочито у Млецима, и када је Дубровник имао велики трговачки

значај, јадранска обала Балканскога Полуострва била је његова културна и трговачка обала. Ово се наставило кроз цео Средњи Век и у турско време, донекле и до XIX века. Тоје било златно доба за све јадранске вароши од Драча до Сплита. Затим се правац трговине Балканског Полуострва обрнуо Северу, централној Европи, и ове вароши изгубише од свога значаја. Такав је случај био и са Ужицем, Новим Пазаром и Пљевљима који се налазе на трансверзалним путевима што воде са јадранског приморја. Друге су се претвориле у незнатна села и у развалине, као Дањ и Дриваст, а у Средњем Веку су биле знатна тржишта и царинарнице. Неких је готово сасвим нестало, као малих рударских вароши. Брскова на десној обали Таре, Трепче и Новог Брда. Сачувале су обласни значај оне вароши, које су биле у пространим и плодним котлинама, као Призрен и Ђаковица, или вароши које су постале административни и политички центри, као Сарајево и Приштина.

На северној су граници Балканског Полуострва велике реке: Дунав од ушћа до Београда, Сава и Драва. Око њихових обала су честе мочваре, а на гредицама које се дижу из мочвара, могу се основати скровита и заштићена насеља; реке су богате рибом; око њих су простране и плодне равнице; ти повољни услови су привукли већ преисторијско становништво, које је у мочварним савским равницама имало сојеничарска насеља, или је подигло велике насеобине на терасама дунавске обале. Још су Келти, а нарочито Римљани, основали поглавито на рушевинама старих насеља прве велике вароши дуж Саве и Дунава: *Sirmium* (код Митровице у Срему), *Singidunum* (Београд), *Viminatium* (при ушћу Мораве), *Artiaria* (Лом-Паланка у Бугарској) и друге. Дунавски и савски путеви, који су у римско доба водили у северну Италију, никада нису изгубили од свога значаја. Сада су замењени железницом од Београда до Ријеке и воденим савским и дунавским путевима. Још од римске епохе на положаје насеља нису утицале само плодне равнице, већ су од нарочитог значаја биле пловне реке, Дунав и његове велике притоке; на њиховим је обалама знатан број вароши и варошица, од којих су неке центри увоза и извоза. Има читав низ вароши од Љубљане и Загреба до Рушчука, Черне Воде и Галца на доњем Дунаву. Све су оне данас напредне.

Друкчије је са варошицама, које се налазе у клисурама ових река, као што су на пр. ђердапске варошице на Дунаву: Голубац, (који је у Средњем Веку и у турско доба имао значај због града, на улазу у Ђердап), Милановац, Текија итд. Оне су изоловане, у клисури; стрме стране Ђердапа, које у Дунав падају, разривене су дубоким долинама, тако да је прелаз преко њих онако тежак као у високим планинама; нема пута поред Дунава, а рђаве су комуникације и са залеђем, тако да ниједна није пијаца веће економске области. Постале су на оним местима у Ђердапу, која су најопаснија за пловидбу и где су раније, пре регулисања Ђердапа, били прекиди у пловидби, Уз то су важна рибарска места, где се поред дунавских риба хватају и јесетра и моруна које допливају из Црног Мора да икру бацају. Од како је регулисан Дунав те варошице су се преобратиле једино у рибарска насеља, чији живот у многом погледу постаје нижега ступња него у бољим селима.

Најбољи пример рибарске вароши је Дојран или Поленин на језеру истога имена у јужној Македонији, јер се од преисторијских времена до данас одржао као рибарско насеље. Он је економски центар мале котлине, осим тога недалеко од њега пролазе два пута: један преко Фурке за Бојмију а други за Серез. Није добио већи значај ни од како је сагрaђена железница која води поред Дојранског Језера за Серез или Солун. И сада је у главноме варош која живи од рибарског занимања, изузевши бегове Османлије; јер је језеро рибом пребогато: сомовима, шаранима, белвицом и костером.

Као што је поменуто, увек је био рибарска варош. Херодот описујући борбу између Персијанаца и Пеона око језера Празијаса (Дојранско Језеро) каже: „Само оне Пеоне није могао Мегабаз да савлада, који *становаху око планине Патеона (Беласица) и језера Празијас.* Али он је направио покушај и према онима, који су се настанили *на самом језеру, и*

шо у грађевинама на кољу, које су са земљом везане једним јединим уским местом. Коље, на којима стоје ове дрвене стајице, донели су први пут заједно сви чланови племена и поболи у језеро; доцније је уведен обичај, да сваки који узме једну жену; а сваки је од њих више жена узимао, мора донети три коца с планине *Orbelos* и побити их. Сваки од Пеонаца има на овом кољу колибицу, у којој станује, и на њој су врата, на поду колибе, кроз која се слази језеру. Малу децу везују узицом за ноге да не упадну у језеро. Коње и теглећу стоку хране рибама, којих има тако много, да им је довољно само отворити вратанца и спустити у језеро на узици привезан празан кош, па да га после не баш дугог времена извуку пуна рибе".[lxxv] И данашња ловишта на Дојранском Језеру унеколико опомињу на стари начин рибарења, који је Херодот описао. Прибрежни, трском обрасли делови језера подељени су на 50–60 ловишта, која су махом приватна својина. Ловишта су ограђена и даље испреграђивана трстеним лесама. У ловишта пуштају птице подсечених крила, које зову *краји* и *врaнчишта;* оне плаше рибу и збијају је у све мање преграђене одељке („амбаре"), где је онда рибари у масама хватају. За то време станују у колибама, које су код ловишта подигнуте. Многобројни рибари су велики део године у овим колибама на кољу и око ловишта.

Док су напред поменуте велике вароши на знатним светским или регионалним положајима, остале мање важне агломерације одређене су локалним економским приликама. Такве су на пр. вароши у долинама кроз које не пролазе значајни копнени или речни путеви, а поједини њихови делови су економске целине. Поређане дуж река, ове се вароши јављају у низовима. А пошто реке северно од Балкана и Рогозне имају правац С.–Ј. а тако и Места и Струма јужно од Родопа, то и низови вароши често имају правац С.–Ј. Тако су поређане вароши северне Бугарске, око Јантре, Осема, Искра, вароши Србије око Тимока, Колубаре, Дрине, Ибра, вароши Босне око Дрине, Босне, Врбаса и Уне са Саном.

Јужно од Митровице, на Косову, као и јужно од Ниша и Балкана где је рељеф већма раскомадан, вароши су растурене по котлинама (Битољ, Прилеп, Ђаковица, Приштина итд.). Има осим тога и вароши које су регионални економски центри, али живе и од риболова, махом врло обилатог, као Охрид и Струга. Северно од Метохије главна насеља су у карсним пољима (Цетиње, Никшић, Невесиње, Требиње; затим Дувно и Ливно у западној Босни; Оточац и Госпић у карсној Хрватској; Постојна и Планина у Крањској). Низови ових, вароши као и уздужне осовине карсних поља, имају правац СЗ.–ЈИ.

Увек је једна насељена област морала имати свој економски центар. Али су положаји тих центара у Средњем Веку често били на заштићеним тешко приступачним положајима. Центар средњевековне жупе био је град, на врху брда стрмих страна. Око града је било насеље, *подграђе.* Ка што су и град и подграђе били у речним меандрима. У случају опасности становништво из подграђа повлачило се у тврђаву. Овај средње вековни тип вароши готово је ишче зао или је јако преиначен. Али њихових рушевина има у свима балканским областима; кашто се наиђе и на трагове кућа средње вековних варошких насеља, подграђа. Ових рушевина има расејаних и по шумама; одавно напуштене, оне су изазивале чуђење и дражиле на родну фантазију која их је окружила легендама или је за њих везала разне историјске догађаје. Такве су руше вине Ново Брдо, Трепча, Брвеник, Брсково, Сврљиг, Борач, Козник, Маглич, Звечан, Петрич и друге у Србији; Бобовац, Кушлат, Врандук, Ходидјед, Прусац итд. у Босни. Међутим има средњевековних градова који су се и до данас одржали, и ако преиначени за време Турака и доцније. Такви су Трново у меандрима Јантре, Габрово, Котел и Брацигово у Бугарској; Прокупље, Призрен и Охрид у Србији; Јајце, Олово, Добрун и Сребрница у Босни итд.

Град и подграђе Клиса, по млетачком географу Camocio-у, 1571. год.

У таквим заштићеним положајима су већина вароши јадранскога приморја, јер су често биле изложене непријатељским нападима, нарочито гусарским. Ти заклоњени положаји опасани су зидовима, и у њима се развијала варош, на тесном месту, јако збијена. Овакве су све вароши Боке, које су биле заштићене тесним улазом у Боку, и овај је затваран ланцима (Вериге); у таквом особито тесном положају Котор, који је била главна приморска варош Рашке, њена лука за извоз и увоз, и задржао је тај значај и доцније, док нису сасвим запуштени путеви који од њега воде у унутрашњост Полуострва и завладала несигурност. Шибенички залив је потопљено ушће реке Крке, и у њега се улази вијугавим уским каналом Светог Антонија, који је усечен у кречњаку те изгледа као речне клисуре; осим тога заштићен је тврђавом из млетачког времена, а пред улазом у канал је острво Зларин. Дубровник је подигнут на једној кречњачкој шкољи, која је од словенског места Дубраве на копну била одвојена затоном или каналом; одмах у почетку шкоља је била опасана зидовима, и у њима се развијала варош чије је становништво дуго остало латинског порекла. Али је најинтересантнији положај Трогира. Он је подигнут на западном крају каштеланског залива, који је овде широк само као већа река; ка Југу од те узине је острво Чиово, а на Северу, на копну, раван каштеланскога поља који се простире поред мора испод одсека планине Козјака и Опора. Кроз ту је раван просечен канал, те је на тај начин одвојено од копна мало острво, састављено од наноса, и оно је опасано зидом. И на оном природном каналу према Чиову и на овом вештачком, саграђени су покретни мостови, те је варош могла бити, у случају потребе, потпуно изолована. Отуда се Трогир сачувао од непријатељских најезда кроз сва времена, и зато је најчистији представник средњевековне вароши на далматинској обали, прави средњевековни музеј.

У турско време су неке вароши у суподини планина, у котлинама и у долинама имале велики значај, било као караванске станице, било као места панађура. До средине XIX века на целом Балканском Полуострву је постајао средњевековни начин преноса домаћих производа и страних еспапа, пренос на коњима, мазгама па и камилама. То је *кириџијски саобраћај.* Као што је поменуто у глави о *зонама цивилизације,* знају се од старине конаци, и кириџије неће нипошто већи пут учинити, нити ће на пољу заноћити. Ове су станице добиле извесан значај и кашто постале живе караванске вароши; у њима се развију многобројни занати и занимања, потребни кириџијама. Тај средњевековни начин преноса све више се замењивао преносом робе и производа колима, која вуку волови или биволи. Кад кириџије једне или друге врсте пређу планину, остају два или три дана у првој вароши која се налази у њеном подножју; ту се одмарају, они и стока, и врше оправке. Многе бугарске вароши на северној или јужној суподини Балкана биле су због тога врло живе у турско доба; осим тога су у њима планинци и равничари измењивали своје производе. Такви су положаји Берковице, Браце, Орханије, Тетевена, Тројана итд. Услед тога су биле живе и неке мале вароши на Цариградском Друму.

На караване су нападали разбојници, тим лакше, што су се каравани споро кретали. Наступала су времена у Турској када се кириџије нису усуђивале путовати. Па и у доба релативне сигурности караванским начином преноса еспапа нису се вароши потпуно могле снабдети. Да би се донекле отклониле ове тешкоће, све су већи значај добивали *вашари* или *сајмови.* Њих је било још у Средњем Веку, али су се јако развили нарочито у турско доба. Турске се власти старале да за време од 15–30 дана обезбеде каравански саобраћај на путевима који су водили у вароши где се држали вашари. Које ће вароши постати главни панађури зависило је често на првом месту од предузимљивости њихових трговаца.

Вароши у којима су се држали вашари постале су најбогатије и најнапреднији центри у унутрашњости Полуострва. Да оставимо на страну оне које су осим вашара напредовале због важног географског положаја; да поменемо оне чијем су развијању вашари највише допринели. Мускопоље, варош великих вашара, на Деволу, у јужној Арбанији, у коме су живели Аромуни, у XVIII веку је имало око 60.000 становника. Био је трговачки центар за

све централне и западне области и главна трговачка варош у унутрашњости Балканскога Полуострва. Скоро на целоме Полуострву су биле добро познате трговина, штампарије и школе у Мускопољу. То богатство је привукло пљачкашке чете Али-паше Јањинског, које су га крајем XVIII и почетком XIX века у више махова пљачкале и рушиле. На гласу су били ускршњи вашари у Серезу, који су трајали месец дана и на које су долазили каравани из Тракије, Македоније, из неких крајева Бугарске и из моравске долине (Јагодина, Ниш, Пирот, Лесковац). У XVIII веку је Серез био супарник Мускопољу. Пошто је Мускопоље опљачкано и разрушено, Серез се јаче развио, и значај је одржао све до грађења железница. У тој периоди су серески вашари били најважнији на Полуострву, а за његове централне делове имали су онакав значај као Leipzigermesse за знатне делове Немачке. Кад је просечен Суецки Канал и саграђена моравско-вардарска железница, Серез је остао без значаја. Он је могао бити важан центар само за време старог балканског живота и караванског саобраћаја. Кад се почео доносити јефтинији индијски памук, енглеско гвожђе и европски еспапи, угасила се производња и трговина Сереза. Половина чаршије је била затворена, многобројни ханови су опустели; по варошима се виде многе пропале финансијске грандеце, као племићске по далматинским градовима. Моравско-вардарска железница, а нарочито железница Битољ– –Солун, била је узрок и опадању прилепских вашара, чувених септембарских вашара, на које су и Дубровчани долазили. Знатни су били панађури у Призрену. У источном делу Полуострва најзнатнији су вашари били у Старој Загори у Бугарској, а у јужном делу вашари у Лариси. На Северу, у Србији, познати су били вашари у Ужицу и Ваљеву. За време Турака у овим, као и у многим другим варошима, размењивали су своје производе балкански становници разних крајева, а у њима су се снабдевали робом сваке врсте.

Обртну тачку у развитку балканске трговине и балканских вароши чини оно доба, када су се почели правити добри путеви и градити железнице. У свима областима Полуострва вароши вашара изгубиле су ону стару живост, осим у Арбанији. У овој земљи, слабо развијеног економског живота и најмање личне и имовне сигурности, нису ни вашари имали врло велики значај, али су задржали онај какав су имали. Овде се још данас држе привремени тргови и вашари око бродова и мостова и на раскрсницама. Из таквог привременог трга и вашара на броду развила се варошица Пекиње на Шкумбији.

Има још један начин како су од почетка XIX века постајале нове мање вароши и варошице на Полуострву. После ослобођења Србије, Грчке, Бугарске, или кад су се оне и Црна Гора проширивале, јавила се потреба за новим административним центрима и за новим пијацама или регионалним економским средиштима, и услед тога су се на местима повољног географског положаја, па постојала ту раније села или не, развијале варошице. Ако је околина била економски снажна и ако је варошица основана на раскрсници важнијих путева, она је често у кратком времену постала трговачки снажна и порасла бројем становништва, као Обреновац, Младеновац, Жабаре, Лапово у Србији, док су друге новооснoване варошице таворилe, као Бољевац, Дервент, Наталинци, Топола и т. д. Кашто су се нове варошице слабијег географског положаја држале на висини добро организованим вашарима, јер су вашари у Србији још и пре 30–40 година били од значаја за економски промет. Даље је на развитак варошица ово било од утицаја. Како се на пр. у Србији после ослобођења брзо вршио прелаз од једног начина производње другоме, то се јако осећало на варошицама, које су у потпуној зависности од економског стања своје најближе околине. У њима су спочетка биле пијаце стоке и сточних производа;

Нарочито су сточарски трговци били главни људи и готово је сваки од њих држао и дућан. Затим у многим крајевима превагне житарска трговина над сточном, а упоредо с њом и трговина сувим шљивама, пекмезом, ракијом, дрвеном грађом. Мењају се врсте и начини трговине, извозничке пијаце, начини преноса. Многи од старих трговаца не успеју прилагодити се новим приликама и новом реду и пропадају; код других се развије укус за

већим пословима и селе се у живље вароши; непрекидно се смењују трговачке породице у чаршијама, и врло је мало старих кућа. Према томе осцилира економска снага а с њоме и број становника у новим варошицама. Даље, неродне године или помор стоке, свака економска криза, ратови, најмања промена у правду трговачких путева покаже се на величини или економском животу ових варошица: становништво се одсељава или досељава, и оне за кратко време опадају или нарасту. Ево неколико примера.

Ивањица, на реци Моравици у Старом Влаху у Србији, постала је после ослобођења тих крајева, око 1830 до 1833. год., на месту где је раније био само један турски хан, јер је у овом шумовитом и сточарском крају, са селима старовлашког типа било потребно имати административни центар. Варошица се, дакле, тиме почела оснивати што је на једној равни поред Моравице подигнута „среска канцеларија". Око ње су се најпре населили досељеници из Нове Вароши, из сјеничких и нововарошких села и сељаци из околине, доцније неке породице из Васојевића. После српско-турског рата 1876. до 1878. насели се велики број усташа пореклом из Пријепоља, Пљеваља и Бијелог Поља. Стално, до данас, долазе сељачка деца из околине на трговину и занат и постају варошани. После оснивања, Ивањица је постала сточарска пијаца за околину. Предузимљиви трговци су куповали с пролећа многу стоку, нарочито волове, преко лета их товили по околним суватским планинама, а од Мале Госпојине су терали буљуке од 1800 до 2000 волова, затим овце и свиње, те продавали у Београду, Шапцу и у Босни; даље су извозили суво месо (пршуту) и салону (истопљену маст из говеђих костију). На сточарске вашаре у Ивањици долазили су трговци не само из околних места, већ из Подгорице и Скадра. Сарајлије су доносили на продају демир-фугту (косе, плоче, клинце, звонад, раонике, ножеве и т. д.), а Бугари из Карлова гајтан и конопце. Долазиле су туфегџије из Пећи и Ђаковице, ћебеџије из Чајнича, ножари из Фоче и т. д.[lxxvi] У то време је Ивањица била једна од најживљих и најимућнијих варошица у Србији. После 1880. год., после рата, народ је материјално био оронуо; стоке је било много мање; прекинуте везе са Босном, Санџаком, Метохијом; трговина се упути искључно у Аустроугарску. Наступа економска криза у југозападним крајевима Србије. Ослаби сточарска трговина, а тиме и Ивањица. Чаршија се ода другој врсти рада и трговине са шљивама, воћем, дрвеном грађом, у неколико и житом; поред тога одржала се и трговина са стоком. Али предузимљиво становништво почне тежити да своју варош преобрати у мали индустријски центар. Пред Балкански Рат употреби механичку снагу Моравице и подигне електричну централу од 240 коњских снага, која покреће машине за израду дрвене грађе, за прераду жита и вуне и израду сита и буради.

Варошица Наталинци, у долини Јасенице у Шумадији, развила се из Новог Села, које су на путу између Паланке и Карађорђеве Тополе основали неки досељени Пироћанци и отворили механу и дућан. То постане прва пијаца за неколико околних јасеничких и лепеничких села и срасте, развијајући се, са суседним селом Павловцем. 1881. год. то насеље буде проглашено варошицом и добије име Наталинци.[lxxvii]

Варошица Шавник у Дробњаку у Црној Гори основана је 1861. г. Један део племена Дробњака припадао је Турској а други Црној Гори, а граница је између њих била широка зона око реке Шавника, Бијеле и Буковице. Око става ових река било је млинова, и утврђено је обичајем да иједан и други део Дробњака могу овде слазити и млети жито, јер су у Црној Гори ретке текуће воде на којима се могу подићи млинови. Због тога што се ту доста света стицало, један млинар прошири свој млин и отвори у њему механу и дућан. Око тога места почну и други подизати куће, механе и дућане, отворе школу и тако до 1870. г. постане варошица.[lxxviii]

Интересантан је случај са Феризовићем (Урошевац) на Косову. Пре 50–60 година ту је био само хан некога Фериза на путу са Косова за Призрен. Пошто је саграђена железница Митровица–Скопље и Феризовић постао станица за богату околину и Призрен, око хана се

брзо подигла једна од најживљих трговачких вароши ове области; после рата од 1912. године назове се Урошевац. Слично је било и са Митровицом, која је у ово исто време била село са кућама кровињарама; кад је саграђена железничка пруга од Скопља, која се ту свршавала, Митровица је постала једна од најживљих вароши са више хиљада становника.

Има случајева да карактер становништва спречи да се развије жива варош, и ако је околина врло плодна. Такав је случај са Драмом у источној Македонији. Велика *драмска котлина,* само због бара мање плодна од сереске, богата је на првом месту дуваном, затим памуком, оризом, виновом лозом, сусамом, пшеницом и кукурузом; најплоднију раван котлине испод Правишта зову Турци *Берикешли.* На Драму је делимице упућена и планинска област Доспада и Родопа, нарочито крај *Чеч,* у коме има око 40 помачких села. У котлини је сада главно место *Драма,* стари, можда још трачански *Drabescos.* У класично време није Драма могла бити економски центар котлине због Philippi, која је била у јужном крају котлине, ближе мору и пристаништима, те је надвладала. И од турског освајања[lxxix] Кавала је остала важнија од Драме. И сада није у Драми сконцентрисан економски и трговачки живот ове плодне котлине. Томе је узрок састав драмског становништва. У вароши има 9 до 10.000 душа, од којих су 2/3 Турци; Грка с Власима има око 2000 и нешто Словена. Турци дају тип вароши, која је у равници и има изглед равничарских турских вароши Мале Азије, као што су Јени-Шехер и Ески-Шехер. Чаршија је под утицајем тромих и лених Турака. Лети они седе с прекрштеним ногама или леже по ћепенцима, а нарочито у дебелој хладовини под платанима, босонози, протежу се и намештају, преврћући се с једне стране на Другу, а кад устану иду као разломљени и сакати. То је друкчије dolce far niente Но јужно-италијанских лазарона, који су живахни. Такво становништво није од Драме могло направити центар богате котлине. Кавала је постала економско средиште драмске котлине, а осим тога њено енергично становништво предузело је извоз и увоз за сву драмску котлину. Драма је само један слаб филијал Кавале, поред других који су се развили у драмској котлини.

Друкчији је случај са Јањевом. Некада знатна варош сребрних и златних радова, нарочито филигранских, оно је постало *рудименат кујунџијске вароши* од онога времена када је напуштено новобрдско рударство. Сада у њему живе најситнијим маловарошким животом око 400 кућа католика, који су у малој мери пореклом од старог рударског становништва од Новог Брда и из Кратова, а већином врло стари досељеници из западне Босне и суседних крајева Далмације, где се становништво и сада бави продајом ситних предмета. Место да се баве израдом предмета од сребра и злата и филигранским радовима као раније, сада Јањевци лију од туча кандила, свећњаке, гривне, прстење и нарочито много крстова, и продају их по Косову, Метохији, призренској околини, а мање по моравским и вардарским областима Србије, по Бугарској и по Влашкој.

Има једна појава која је у вези са културним појасима и донекле, са особинама балканског становништва. Патријархално становништво, особито на Северу и Северозападу од Ниша, има више склоности за живот у селу него у вароши; тек се последњих десетина година почело у већем броју насељавати по варошима и оснивати нове варошице. Међутим, становништво на Југу од Ниша, које је мање или више прожето византијском цивилизацијом, и било под јаким турско-источњачким утицајима, и раније је у већој мери живело у варошицама. Због тога има много више старих вароши на Југу него на Северу од Ниша. Ове вароши, нарочито у централним и јужним областима, имају и већи број становника. Нарочито Грци, Цинцари и Турци воле да живе у варошима. За турско време Бугари из маричког слива и са доњо-дунавске плоче, који су били под јаким турско-источњачким и грчким утицајем, такође су у већем броју живели у варошима и више се бавили занатима него Срби. Због тога је у турско доба било више вароши у Бугарској него у Србији. Добро су познате бугарске занатлијске вароши Габрово, Селвијево, па и планинске вароши Котел, Жеравна и друге. Изгледа да је становништво планинских вароши било често мешовитог бугарско-цинцарског порекла, као можда и у живим варошицама Копривштици и

Панађуришту у Средњој Гори.

Типови вароши

Типови вароши су у тесној вези са културним појасевима Балканскога Полуострва. Разне културе најпре продру у вароши и у њима се најупорније одржавају. Осим тога се у многим културни утицаји преплећу, и такве су вароши мешовитог типа; од значаја је и карактер околног становништва, које притиче у вароши.

На јадранском, јонском и егејском приморју превлађује добро познати тип *медитеранских вароши.* Али међу њима има разлика, услед разног историјског развитка и према народима који су на обалама и у залеђу настањени. Разликују се три врсте вароши медитеранског типа: далматински, арбанашки и грчки вариетет.

Медитеранско-далматински вариетет. – Њему припадају вароши јадранског приморја од Трста до Бара у Црној Гори. Донекле је продро у унутрашњост, као кроз Крањска Врата до Постојне у Крањској старим путем Трст–Беч; из Далмације преко седла Пролога до Ливна у Босни, и долином Неретве до Мостара у Херцеговини.

Приморске вароши овога типа су на обали малих драга, на узинама и на ртовима, око којих су с обе стране делови драга (Задар, Дубровник, Цавтат); неке су на вештачком острву, као Трогир. Готово увек је на кршном брду град или развалина града, махом из млетачког времена, не ретко са старијим основама, а под њиме је варош, врло уских највише правих улица, које су често врло стрме; иде се уз брдо по каменитим степеницама, *скалама;* на раскршћима су тргови или *пијаце.* Све су куће од камена, по правилу са два или три спрата. Неке од ових вароши су у опадању, највише због рђавих комуникационих веза са залеђем, те чине исти утисак пропалих *грандеца* као и њихово некада имућно, сада махом осиротело становништво (Трогир, Биоград на мору).

Већина су вароши далматинског вариетета врло старе; неке су основали Јелини, који су се најпре настанили на Вису и Корчули, па затим прешли на копно; друге Римљани. Пред крај Средњег Века, и доцније, до првих десетина XIX века, оне су имале велики трговачки и културни значај. Караванском саобраћају нису много сметале ни уске улице ни лоше комуникације с унутрашњошћу. Данас ове вароши не могу одржати свој тип. Да би се подигле и биле напредне, потребно је да се прилагоде новим приликама. Ово прилагођивање је делом отпочело, и због тога мало по мало нестаје уских улица и подижу се нова предграђа (Сплит, Дубровник, Груж).

Нарочите је врсте Сплит, који се развио из Диоклецијанове палате. Уз то огромно и раскошно здање, после инвазије Авара и Словена у VII веку, склонили су се и населили заостали Римљани суседне вароши Салоне и нешто романизованог илирског становништва. Градили су куће и улице у оквиру палате, користећи се њеним зидовима и оделењима или се на аих наслањајући. Варош је урастала у палату. И сада је главни део сплитске чаршије уграђен у оквиру Диоклецијанове палате, и те улице пролазе кроз њена врата и сводове и поред њених зидова; новији делови вароши су подигнути изван палате.

Док је спољни изглед вароши овога типа чисто медитерански, живот у далматинским градовима је мешавина италијанско-млетачке цивилизације и патријархалног режима; последњи готово превлађује чим се изађе с „риве" и из главних улица, нарочито у предграђима; виђа се често и загорска ношња црвене капе, кабанице, џемадани.

Арбанашки вариетет. – Главне су вароши овога типа: Скадар, врата за увоз и извоз Црне Горе и подримске Арбаније; Драч пристаниште средње и Валона пристаниште јужне Арбаније. Називамо их арбанашким вариететом по земљи и већини становништва. У њима се

мешају турско-источњачки и медитерански утицаји и местимично превлада један или други. Изнад вароши има град или рушевине града, разноврсног порекла, често из млетачког времена. У Скадру је чаршија поглавито турско-источњачког типа, али су зграде махом од камена; често су куће на два или више спратова, медитеранског типа. Љеш је готово потпуно варош турско-источног типа, док је чаршија у Драчу (који је био један век под Млецима, од 1392.–1501). више турско-медитеранска. У Валони превлађују медитерански утицаји.

У току последњих деценија приморске арбанске вароши се осетно мењају и, благодарећи тим променама, почињу се приближавати далматинском варијетету. Ниво њиховог живота се диже, и ако јужно-италијански утицаји, који се поглавито осећају, нису увек такви, да би ниво живота знатно подизали. Њихова особеност су многобројне католичке мисије и установе за школску пропаганду, италијанске и раније аустријске, које шире талијански језик. У Скадру се осећају утицаји залеђа, нарочито Црне Горе.

И на варошима у унутрашњости Арбаније, на Берату, Тирани и Елбасану, које су у главноме турско-источњачког типа, осећају се медитерански утицаји.

Грчко-егејски варијетет. – Није једноставан, али му грчко-левантински начин живота, покретљивост и узрујаност становништва дају грчко обележје. И приморски утицаји овде су разноврснији него код јадранских вароши, код којих се осећају поглавито талијански и, у новије време, у неколико аустро-немачки; главне вароши грчког варијетета су у вези са целим Средоземним Морем, европским, азијским и а.У^ичким. Комуникације и везе са залеђем често су тешње него што је *ТУ-^А^Л]* код далматинских вароши.

Вароши јонских острва *уу/^лу* се највише слажу са далматинским, а и биле су дуго под млетачким утицајем. Патрас је сличан јонским варошима. Велике камене куће су јако збијене, а тесне се улице пењу уза стрме стране брежуљака, који су под/Wградима; Патрас је после Трста, Солуна, Пиреја и Констанце трговачкуWивља варош на приморју, нарочито услед трговине са коринтом (сувим грожђем); од како је саграђена железница за Атину, изглед ове варошице се мења: основан је нов крај у равници, различан од старе вароши.

У неколико су диференциране вароши трачко-македонског и тесалијског приморја. Волос је прави представник грчко-медитеранског тила; састоји се од новог приморског дела и старе вароши са кућама које се пењу уз стрме стране, и тако образују, са великим селима и суседним варошицама, готово непрекинут низ варошких насеља, која се високо пењу.

Солун је разноврснији: за начин живота и за трговину овде су од великог значаја шпански Јевреји; даље у њему, поред трговачке вароши, постоји нови део, Каламарија, са вилама и пространим баштама; ово је засебан специфично левантински крај вароши, сличан Принкипима код Цариграда.

Кавала има лепу и разноврсну позадину, последње огранке Родопа, који су са Севера на Југ безбројним долиницама намрскани. Састоји се од старе и нове вароши, у којој је главна чаршија. Велике, од камена зидане куће, пењу се високо уз брда, те варош, као већина медитеранских, амфитеатрално изгледа; има мало кућа од дрвене грађе; све се одликује многобројним прозорима, што је карактеристика медитеранских кућа, особито грчког варијетета. Улице су вијугаве, махом врло стрме, и уз њих се пење степеницама.

Турско-византијски или прави балкански тип. – Мада има утицаја старе балканске цивилизације, коју су Турци изменили, и у варошима арбанашког приморја и грчко-егејског варијетета, ипак се они потпуно осећају тек изван приморја.

Готово нема веће супротности у типу вароши него што је између складног Дубровника,

нарочито његовог Страдуна, и турске чаршије у Сарајеву, и то тим јаче пада у очи што се железницом од једног до другог места дође за неколико сати.

Добро је познат изглед вароши балканског типа: гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Веће вароши имају безистане и велике базаре. Јако збијени дућани су махом од дрвене грађе а затварају се дрвеним ћепенцима; кад се ћепенци отворе, у дућанима се све види и сва је роба изложена. Познат је, даље, онај седећиви начин рада и очекивања муштерија по ћепенцима и око мангала. У већим варошима је чаршија подељена иа делове разних заната.

Куће за становање су махом изван чаршије и ограђене зидовима; иде се кроз вијугаве улице, између зидова, као између градских зидина. Готово је немогуће видети двориште; често се само небо види.

Позната је и роба по чаршијама, махом европски бофл, али више него то, раду у чаршији дају тип нарочити занати, којих или никако нема, или су ретки по варошима других културних појасева. Главни занати стоје у вези са кириџијским транспортом: налбанте, ковачи, самарџије и седлари; иза њих долазе кујунџије, пушкари и ножари. Са модификованом медитеранском климом у вези су многобројне ћумурџије, јер у чаршији, па и по кућама, често нема пећи, већ су *маншли* или *аруле,* за које треба ћумур.

И у Европи је злочест утицај великоварошког живота на становништво, и махом дегенерира оно, које се у варошима кроз неколико генерација задржи. Међутим, у варошима турско-византијског варијетета и ако су оне мање, ти злочести и деструктивни утицаји исто су тако јаки као у европским центрима, мада су друге врсте. Становништво ових чаршија несумњиво дегенерира; по чаршији се виде згурени и измождени типови физичке изнурености. Томе се на првом месту узроци: претерана збијеност чаршије, оскудица сваке хигијене, седећиви начин рада, и најзад, разноврсни рафинмани. Последњи су често карактеристика старих изнемоглих култура, и рафинмани ових вароши су јамачно у вези са старом византијском цивилизацијом. Плодност се исцрпи или врло ослаби, ако не буде укрштања између старог становништва и придошлица са села. Вароши се одржавају поглавито сталним долажењем Словена, који су изгледа нарочито плодни у првој и другој генерацији. Услед тога се збивало све јаче славизирање вароши; то се на пример на Скопљу, Штипу, Велесу да корак по корак пратити од почетка XIX века, а у новије време је исти процес био захватио и Солун. У неколико је томе узрок и оскудица сигурности у селима, што је сељаке нагонило да се насељавају у варошима.

У Епиру, у југозападној Македонији и јужној Арбанији има чисто *цинцарских чаршија.* У овим областима нема управо цинцарских села; они од сваког свог насеља праве вароши, у којима се поглавито од готовине живи. Цинцари су типски печалбари Балканског Полуострва. Већина се, после година рада изван својих насеља, враћа завичају, махом обогаћени. Живе од печалбарских прихода у овим, можда најздравијим варошима од свих у унутрашњости Полуострва.

Оне су махом на великој висини, обично на врло стрмим странама планина и брда. Улице су праве, али најчешће врло стрме и калдрмисане крупним камењем, тако да се уз њих тешко иде. Куће и дућани су јако збијени, озидани од камена, најчешће плочом покривени. У њима се кашто нађе оних угодности које су Цинцари, бавећи се дуго у гурбетлуку, усвојили од разних култура.

Ово се тиче правих цивздарских вароши. У мањој се мери то види по тосканским чаршијама, у Корчи и Љесковцу (Епир).

Неке вароши имају нарочит изглед: то су оне са становништвом етнографски или верски различним. Етнографске или верске групе обично живе у одвојеним деловима вароши, кашто јако удаљеним, као на пример у Пазару (Јенице Вардар) код Солуна. Готово све вароши у централним областима Полуострва имале су ове засебне делове или махале.

Чудновате су понеке арбанашке вароши, као Ђаковица, које су на махале оштро подељене и неке од махала имају због крвне освете засебне чаршије.[28] Ово су била места типске анархије. У турско време, пре 1912. год., у њима је настајала релативна сигурност, благодарећи каквом енергичном старешини који је успевао да успостави неки сношљив ред. Махале са чаршијама су и спољни знак анархије. Мени се дешавало у Пећи и Ђаковици, за време Турака, да ме је један заптија смео пратити само до краја своје махале, јер се није усуђивао да иде у суседну махалу. Ту га је смењивао други заптија и он је пратио кроз своју махалу. Ово су вароши под оружјем: сваки наоружан мартинком или маузерком и револвером. И због малих повода се узбуне и настаје паника: пуца се и често потече крв. Хришћанско становништво је без сигурности и без икаквих права. Арбанаси убијају и новчано уцењују Србе; све што им треба узимају усред дана из њихових дућана а не плаћају. Дешава се да их чак истерају с имања и из кућа па се настане, и власт није у стању томе стати на пут.

Вароши патријархалног режима. – То су она напред поменута села, која су скоро претворена у вароши, или старе вароши у којима је трговачко и занатлијско становништво појачано патријархалним. Тако је постао нов или подмлађен тип вароши. Ову је промену изазвало сеоско становништво које је претворено у варошко. Ипак се у старијим варошима и сад осећају турско-источњачки и византијски утицаји. И док они очевидно опадају, добијају маха западни утицаји, у многоме преиначени начином живота патријархалног становништва.

Најизразитије вароши овога типа су у моравској Србији северно од Ниша, у Црној Гори, местимично у Босни и Херцеговини и понеке у Бугарској. После ослобођења Србије, почетком XIX века, иселило се турско становништво које је чинило главну масу у свима варошима. Грци и Цинцари, којих је било врло мало изван моравске долине, прилагодили су се новом стању ствари. Српско варошко становништво, које је чинило мањину, брзо је појачано придолажењем са села. Један део досељеника одао се трговини и занатима, други се настанили по крајевима, где су продужили занимати се земљорадњом, примајући и неке облике варошког живота. Деца ових досељеника су похађала школу, ишла и у стране трговачке школе; младићи су учили занате по варошима у Аустро-Угарској. Од ових грађана многи су путовали, нарочито трт-овци; они су, као и чиновници, почели да мењају тип вароши по угледу на средњу Европу, уносећи у те промене нешто свога, националнога, и водећи рачуна о приликама. Од користи су им у томе били Срби чиновници и занатлије из Аустро-Угарске. И држава је помагала овај покрет подижући разне, кашто велике грађевине, и наређујући да се друге раде „по плану".

То су у главном мале вароши са правим и врло широким улицама; кашто су улице широке као булевари великих вароши. Куће су махом мале, на један спрат, око њих су кашто врло простране баште у којима се сеје и кукуруз. Свака кућа има врт.[29] Готово сваки варошанин храни две или три свиње за своју кућу, затим живину и има краву због белог смока. Широке улице допиру до пијаце, која је такође пространија него у варошима старог балканског и медитеранског типа. Ту је центар трговине; за време пијачних дана, једанпут недељено, догони се много стоке, земљорадничких, баштованских и сточарских производа. На пијацама је промет много јачи него око њих у дућанима, у којима се продају страни еспапи. Мале дућанџије се не могу обогатити и не цене их много, ако на продају и земаљске производе. Ови трговци извозници, са писменим сељацима, обично су најбољи пионири напретка. Живе комотним, широким животом, у лепим кућама са великим собама, у којима кашто има довољно угодности. Последњих деценија су почели да подижу индустријска

предузећа која су у вези са продуктима земље; око ових вароши има, дакле, млинова, фабрика шећера, пивара, предионица и ткачница, стругара (већином изван вароши) ит.д.

Сличних вароши има и у Бугарској, нарочито у Средњој Гори (Копривштица, Панађуриште), у суббалканској удолини (Златица, Пирдоп, Карлово, Калофер), затим у балканској области (Котел, Жеравна, Габрово, Орјаховица, ит. д.) и на Дунаву (нарочито Рушчук и Свиштово). У њих стално придолази становништво са села, повароши се, мења физиономију вароши, и тако оне мало по мало губе онај старо-балкански изглед. Од како је постала престоницом, Софија се јако изменила по угледу на Запад. Стари су крајеви порушени и замењени дугачким улицама које се секу под правим углом. Има великих просторија са трговима, парковима и споменицима. Иста се промена запажа и на Пловдиву. Али највећи број вароши на доњо-дунавској плочи и у маричком сливу припада типу у коме су измешани турско-источњачки, византијски и нови утицаји.

Мешовитог су типа већина вароши Босне и Херцеговине и неке вароши старе Рашке. Турско-источњачки утицаји превлађују у крајевима вароши где живе исламизирани. Њихова чаршија је слична византијско-турској, са вијугавим улицама, ћор-сокацима, ћепенцима и дрвеном грађом; китњастије су него и вароши турско-источњачког типа. Травник (пре последњег пожара) био је најбољи представник овог варијетета. Готово су све куће биле од дрвене грађе, даском покривене. Чудан утисак остављају диванане, камерије, лонце, које се над Лашву надносе; прозори су са дрвеним густим решеткама *Ћл&мушеицима.* По вароши су, и по самој чаршији, тулбета паша, везира и других знаменитих личности. Све су овакве вароши Босне богате текућом и изворском водом, али их Травник надмашује, јер у њему као у Водену, Беру и Његушу (у Македонији) вода тече скоро кроз свако двориште, и на све стране чује се њен жубор. Још се у неколико одржала и још је китњаста и стара варош у Сарајеву, на левој обали Миљацке. Особито су питореск Маглај и унеколико Добој. Пљевља, Пријепоље и Нова Варош по типу су ближе шумадијским варошима: такве су и Тузла, Бељина, Брчко и друге. У западној Босни и у ниској Херцеговини осећају се далматински утицаји.

Шеснаеста глава:
Сеоска насеља

Две групе села према положају. – Рељеф и локализовање села. – Села на морфолошким границама. –1. На граници стена разне отпорне моћи. – 2. Уз старе језерске обале и на језерским површима. – 3. На флувијалним претбима и блшим странама. – 4. Присоји са уселинама. – Села на терасалш и на плавиналш. – Села и катуни на моренама и глацијалним облицима. – Тииови села. – Села са растуреним кућама. – Старовлашки тип. – Шумадијска врста. – Мачванска и јасеничка врста. – Карсни тип. – Ибарски тип. – Села са збијеним кућама. – Тимочки тип. – Читлучки тип. – Грчко-медитерански, далматинско-медитерански и каштелански тип. – Турско-источњачки тип. – Села мешовите врсте. – Узроци типова.

Положаји села

Ако се узму у обзир само велике разлике које постоје међу положајима села, јасно се издвајају две групе.

1. – Првој групи припадају села на висинама, чије су куће по странама долина, по побрђу и на површима до висине око 1600 м.

Села овога положаја налазе се поглавито у северозападном делу Полуострва, почевши од Косова, кроз новопазарски Санџак и Шумадију, кроз Босну, Херцеговину и карсну Хрватску до Крањске. Изузетак чине неке области гологa и љутога карста, где су насеља на дну карсних улегнућа. Села истога положаја има и у сливу Радике, источно од Црнога Дрима, нарочито у области Мијака и у Малој Реци, у високим пределима Арбаније, у Епиру и у западној Грчкој. Даље су сва цинцарска насеља тога положаја. Напротив, у источном делу Полуострва на таква се села наилази само где где у највишим партијама централног Балкана, у горњој Арди (Родопе) и нарочито у области од Осогова до Власине, у Србији и у Бугарској. Зона простирања села овога положаја подудара се до извесне мере са распростирањем села разбијеног типа (в. карту).

Кад се из долина посматра на пр. шумадијско насеље, на брду и по странама његовим, оно изгледа у врло неповољном положају. Али није тако; ова су брда згодна за насељавање. Она су плећата, управо равна, дају се обрађивати, већи део сеоских имања је ту; теменом брда води главни сеоски пут, кроз село, а од њега слазе бочни путеви низ косањице и долине и везују се с главним друмом области. По равнима ових брда може сељак своје главније имање да концентрише око куће; у долини има по коју њиву. Главни живот и рад сеоски на брду је усредсређен.

Има тешкоћа при преносу, затим при снабдевању водом. Прва тешкоћа је мања. Најглавније је за сељаке извести или спустити земљорадничке производе до пијаца у варошима, а то им низ брдо не иде тешко. Довозе предмете и еспапе махом мање тежине, које поред незгода могу ипак извући. Није им лако довући кући летину с удаљених њива, нарочито са имања у долинама; али у њима је летине много мање но горе на површи. У неколико су веће тешкоће око воде. Истина сва ова села имају више извора, али како су извори махом у јаругама, и од неких кућа јако удаљени, то је доношење воде често теретно и дангубно.

Највиша су села на Балканском Полуострву цинцарска у Пинду и дробњачка на Језерима и на пивској планини око Дурмитора, и нека села у Родопама. Ова су насеља махом на висини од 1400–1500 м.; варошица Жабљак, источно од Дурмитора (1460 м.) и Чепеларе у Родопама (1477 м.) представљају највише варошице Балканскога Полуострва. У Србији су највиша села у области горњега Ибра, где многа допиру скоро до 1100 м. висине, затим око Муртенице, где има кућа села Јасенове, највишег села у свој Србији, и на висини од 1200 м. Остала села око Муртенице допиру до висине од 1000 м. На Златибору иду насеља до 1120 м., а у горњем току Велике и Мале Косанице не прелазе 900 м. Како је највиша тачка моравске Србије Миџор (2180 м.) у Старој Планини, то се види да највиша села нису у области највише планине; ово долази отуда, што готово сва села око Старе Планине припадају другој групи села, оним што леже у долинама.

Изгледа да су села високих положаја заснована у крчевинама. То се и данас види по физиономији високе Шумадије, око Рудника, по физиономији Старог Влаха и централне и источне Босне, а нарочито је то јасно у горњем сливу Неретве. Велики шумски комплекси повезани су међусобно, а између њих су искрчени пропланци са кућама, воћњацима, њивама и ливадама. Негде је шуме тако много, а пропланци су тако мали, да се губе, као у горњој Неретви или чак и у извесним партијама Горскога Котара у Хрватској.

Села на површима и воско на странама долина у главноме се налазе у областима које су биле или су и сада патријархалнога режима, и у којима је превлађивао сточарски начин живота; можда има и етничке склоности да се села постављају по висинама.[lxxx] Истина се и у напред поменутим земљама наилази на села у долинама, али их је мало и махом су новијега постанка. Тако, долинска дна Шумадије и северне Босне раније обрасла луговима и мочарна, била су неповољна за насељавање; тек пошто су искрчена и исушена, крајем XVIII и у XIX

веку, у њима је заснован највећи број села; у оцедним деловима долина и равница, кроз које воде важни путеви, нису се сељаци насељавали што су туда пролазиле војске.

2. – Села друге групе су у долинама, јаругама, по дну котлина и у равницама. Узвишења која се налазе између долина у главноме су ненасељена.

Ова су села збијеног, често читлучког типа, и према томе, заузимају мали простор. Имају сасвим друкчији распоред имања но прва села. Њиве су изван насеља, а не око кућа, као код прве групе. Махом се налазе у сувим и од давнине голим областима, ређе у таквим, чије су шуме од скора искрчене. Овог положаја су села доњо-дунавске плоче, маричког слива, тимочког басена (осим неких под Бабиним Зубом), целе Тракије, затим села по котлинама централне области Полуострва, као и већина села у Тесалији; по правилу их има више по ободу котлине где су извори, но даље од обода у равницама, које су за време лета безводне. Овој врсти припада и велики број села источне Грчке и готово сва села карсних области (по вртачама или увалама и по карсним пољима).

Ово су велике разлике у положају села, кад се посматра Балканско Полуострво у целини. Али и уједној и у другој од ових двеју група, положаји појединих села су одређени локалним топографским погодбама. То су облици земљишта или места где има више средстава за живот него на другима, као: комад плодне земље у карсној области, планинске суподине где се становништво може бавити и земљорадњом и сточарством, извори, близина добрих шума и паша, присојна места и заветрине ит. д. Има врло много таквих топографских погодаба. Ми ћемо овде истаћи однос који постоји између неких облика рељефа и локализовања села.

Села на морфолошким границама. – Свака је граница између две врсте земљишних облика повољна за положај села. Јер та је граница у исто време прегиб у терену, често одсек; услед тога дуж ње махом има извора; на њој се сучељавају две врсте облика који су по својој природи намењени за различне експлоатације: нижи, испод прегиба, за земљорадњу, а изнад прегиба за сточарство. Како је оваква морфолошка граница махом права или вијугава, то се села јављају у низовима. Има више таквих случајева.

1. – *На граници стена разне отпорне моћи.* – Врло чест је случај да преко трошних и вододржљивих стена лежи кречњак. Испод кречњака се обично јавља низ извора. Изнад тих извора настају кршни кречњачки одсеци и планина, а испод њих је ниже земљиште благих нагиба, на којима се од трошних стена образује слој орнице, и то је обрађено земљорадничко земљиште. Низови села су на граници кречњака и трошних стена. Овакве су прилике на левој страни Требижата, око Љубушког у херцеговачкој Хумини. Б. Милојевић је забележио такве низове села везане за горњу границу флиша у Сињском Пољу и у Конавлима.[lxxxi] У Високу, близу Пирота у Србији, испод једрих карсних кречњака планине Видлича, долазе шкриљци, глинци, лапори, и на тој граници или у њеној близини јављају се такође низови села.

Али је најзанимљивији случај те врсте у Пољицима у Мосору, близу Сплита. Планинско земљиште између највишег Мосоровог врха Љубљена и приморске кречњачке главице Мутограса, одликује се паралелном структуром: праволинијски гребени су од кречњака, који се при дну заврши доломитом, а испод њих су флишни глинци и лапори, у којима су издубене долине, паралелне са кречњачким гребенима. И једни и други облици имају динарски правац. Пошто слојеви падају Североистоку, гребеми и долине су асиметрични, као што се види из профила. Само једна река Жрновница створила је пробојницу, која скоро управно сече слојеве и кречњачке гребене. Села области Пољица налазе се на граници кречњака са доломитом и флишних глинаца и лапора, и то по правилу испод стрме стране кречњачког гребена где има извора, истина махом слабих. Јављају се, дакле, паралелни низови села, онако исто као што су паралелни и поменути облици

земљишта. Обично једно село експлоатише целу уздужну валу, у флишу, ретко два села. Пошто су извори слаби, села су подељена на „комшилуке" или групе кућа, које су везане за слабе изворе.

2. – *Уз старе језерске обале и на језерским површими.* – Овакви положаји села су ређи него први на граници стена разне отпорне моћи, јер је језерски рељеф мање распрострањен. Али су врло чести у моравској Србији, где се дижу, једна изнад друге, површи језерског порекла, растављене старим обалама и клифовима. Речне долине су махом управне на те обале и на површи, и рашчланиле су их у многобројне зараваене косе. Једно или два села су по правилу на таквој заравњеној коси, и експлоатишу њену површину. Сеоске куће су махом на горњој ивици површи, испод старе обале. Ово је нарочито сада случај, кад се са језерске површи дижу острвске планине: тада се велики број села налази на суподини планина, јер су то врло повољни положаји; становништво се може бавити и земљорадњом и сточарством. Због тога су ово по правилу најстарија села Шумадије.

Слична појава се види у оним потолинама Јужне Мораве, Вардара и целе егејске области, које су за време плиоцена биле под језерима и на чијим странама има језерских тераса. На њима су, и то махом уз обалу, не само многа села, већ и неке вароши, као Бер, Његуш и делови Водена и Дојрана.

3. – *На флувијалним прешбима и благим странама.* – У старовлашким областима, на Југу од Ужица, а изнад висине од 850 м. докле допире језерска пластика, јављају се по правилу три прегиба у земљишту један изнад другог, до највиших врхова, а између њих су благо таласасте висоравни, које су уравњене речном ерозијом. Ове прегибе смо назвали флувијалним прегибима. И за њих су често везана села или крајеви села, али исто тако има их и [на таласастим висоравнима између прегиба.

Флувијалне површи су често само уске терасе усечене у стени високо над реком; кашто су то само блажије нагнуте стране које одговарају терасама (в. профил Качаника). И једне и друге су покривене глином, која је постала распадањем стена, и зато згодне за културу, за паше и ливаде; по њима овде онде жбуње и шумарице. На таквим се положајима виде расејане куће села старовлашког типа. Изнад благих страна и тераса почиње шумска зона, која се протеже све до алписког појаса. На дну долина, дубоко на реци, има воденица. И тако, насељавајући терасу или ону благу страну, сељак је имао око куће и изнад ње њиве, пашњаке и шуме, а доле, испод куће, моторну снагу реке па, Ао који пут, и друм на дну долине.

1 = Област шума

2 = Благе стране са пашњацима

3=Терасе на којима су куће

4–Воденица.

4. – *Присоји са уселинама.* – Има асиметричних долина чија је једна страна равна и ниска, а друга брежуљкаста, и она је под утицајем сунчаних зракова скоро од изласка до заласка сунца, особито ако је на јужној обали реке. Готово ништа дакле не спречава инсолацију преко целога дана. На таквој брежуљкастој обали су се скоро увек налазили низови преисторијских насеља, а, ако је спадала у област римске колонизације, звала се кашто *„златна обала'"* (Mons aureus). Таква је цела брежуљкаста обала од Шаренграда и

Илока у Срему до Смедерева у северној Србији, особито у близини Београда, од села Винче, преко Ритопека и Гроцке до Смедерева.

Овде је још повећана привредна вредност брежуљкасте обале услед геолошког састава и нарочитих облика. Преко неогених пескова и глина леже често дебели сметови леса, жућкасте и вапновите глине. И једни и други наноси се цепају, снурају и клизе, и тако су постале *уселиие* или многобројни кратки и обли земљишни таласи, чиме је површина, повољна за културу, јако повећана и постала разноврсних експозиција. Косом, стрмих страна, овај немирни рељеф је одвојен од мирних језерских површи, које настају у позадини, иза Косе. Врло повољне стране за воће, винограде и вртарство. То је *„злашна страна"* (Mons aureus) римског доба. Сада је дуж ње низ вртарских, воћарских и виноградарских насеља, почевши од села Винче, где је било знатно преисторијско насеље, преко Ритопека, Tricornium-а римске епохе, са многобројним налазиштима из тога доба све до Смедерева.

Села на терасама и на плавинама. – Старе флувијалне и флувиоглацијалне терасе покривене глином од распадања врло су повољне за насеља. Кад нису покривене таквим слојем глине, на њима су ретко насеља, јер су сувише суве и оскудне у зиратној земљи. Али аа доњој и горњој ивици тераса, где се оне додирују са равницом или са планинским оквиром, избијају извори, често богати водом. Око њих су груписане две врсте села: нижа, испод тераса, чије се становништво бави земљорадњом, и села дуж горњег обода тераса са поглавито сточарским становништвом.

Читав низ села налази се на двема флувиоглацијалним терасама Црнога Искра у Рили, које су покривене црвенкастом глином. Исто тако има села на терасама у долини Лима (Полимље) испод Плава у Васојевићима. Готово сва села пиротске и белопаланачке котлине, затим на десној обали Црног Дрима, северно од Дебра, као и села на десној обали Лепенца северно од Шарпланине, и друга, груписана су око извора на терасама, а нарочито по њиховим горњим и доњим ивицама.

У карсној Хрватској, око Коране и Мрежнице, насеља су често на стеновитим врло пространим терасама, као што се види аа скицама стр. 326.

И плавине су повољна места за села, Нарочито у областима, које су састављене од серпентина, јако разривене, и услед тога иначе без погодних положаја за насеља. Плавине привлаче оно становништво, које се радије насељава у долинама него на висинама. Реке и потоци често руше ова насеља, али их становници најстрпљивије понова подижу. Врло су честа на плавинама у долини Ибра и Студенице у Србији и нарочито у долинама источних Алпа у Корушкој.

Плавине играју једну од најважнијих улога у тетовској котлини, јужно од Шарпланине. Слојеви шкриљаца и метаморфних кречњака Шарпланине просечени су на југоисточној страни раседом, којим је у главном одређена та ивица тетовске котлине. Врло стрме стране Шарпланине, које се према тетовској котлини често свршавају фацетама, просечене су дубоким долинама, којима теку брзе реке. После отицања тетовских језера, ове су реке створиле многобројне и пространe плавине. На северозападном ободу котлине плавине се пружају једна до друге дужином око 30 км., и на том простору се налазе многобројна села, почев од Вратнице на Североистоку па до Тетова и југозападно од њега. Као плавине, и ова села су тако близу да се готово додирују. Пролази се кроз један, готово непрокинут низ насеља.

Најпространије плавине Полуострва су источно од Олимпа. Оне чине непрекидну зону од Платамона на Југу па до Мавронерија на Северу и на неколико места допиру до обала Егејског Мора. Овај је појас дугачак близу 60, а широк 5–6 км. Велики број села, од клисуре

Темпе па до Катерине на Северу (недалеко од Солуна) налази се на овим плавинама.

Села и катуни иа моренама и другим глацијалним облицима. – Као места за положаје села и катуна, глацијални облици играју значајну улогу, нарочито у карсним теренима; овде су површи стеновите и често покривене шкрапама, без вегетације и извора; долине које их просецају, махом су врло уске и дубоке, тако да у њима нема места за насеље и живот. Овај изглед нагло се мења чим се појаве морене, нарочито терминалне, састављене од пескова и глине, наквашене водом и у чијим интерколинским улегнућима има малих моренских језера. У високим карсним областима, у западном делу Полуострва, многи катуни и села налазе се на мореаама и другим глацијалним облицима.

На површи Језера, источно од Дурмитора, високој 1400 до 1600 м., најасније се види веза између насеља и земљишта са моренама. Ту су се спајали многобројни дурмиторски ледници у један *иједмонишки* или суподински леденик. На површи су многи кратки моренски бедеми који су састављени поглавито од подинских морена, влажних и под пашом. На овоме простору, великом близу 140 км.^{2}, развио се врло интензиван пастирски живот. Овде су постали многобројни дробњачки катуни, који су у току XIX века претворени у села и у варошицу Жабљак.

Терминални басени старих ледника образују у карсним областима зелена острвца, оивичена кршним и сувим кречњачким странама без вегетације. То су најповољнији положаји за села и најнасељеније котлине високих карсних области. Такав је терминални басен Плава у Проклетијама, у коме су, на моренама и око једног језера глацијалног порекла, варошице Плав и Гусиње, и велики број села на висини од 1000 до 1200 м.

Долине старих ледника имају данас облике валова, и шире су него долине које Нису обрађиване глечерима. У њима су посејане куће које припадају селима разбијеног типа и катунима којих има и по раменима валова.

Катуни се налазе поглавито око стадијалних морсна и у цирковима који су заклоњени од ветрова, као и на циркусним терасама.[lxxxii]

У карсним улегнућима. – На првом месту, у карсним областима изненађује различита густина насеља. Пусте, ненасељене области смењују се са другим у којима су села честа. Она су у карсним пољима, увалама и вртачама као и у близини воклиских извора. Али, насеља готово никада нису по дну ових котлина, јер има мало ораће земље у карсним областима; осим тога, дна карсних поља се избегавају и због периодичних поплава. И тако су села поглавито по ободу карсних депресија, па била ма кога типа. Има села и по странама *хумова* који се кашто дижу са дна увале или карсног поља.

Село Мали Пролог у вршачи (херцеговачка Хумина).

Типови села

Појам о селу није исти на целом Балканском Полуострву;[30] нарочито је знатна разлика између земаља патријархалног режима и земаља старих цивилизација.

У горњој Неретви, Борчу и Жупи,[lxxxiii] селима се зову 2–3 или 5–6 кућа, а и једна једина; растурене куће по крчевинама овде зову „села". То су насеља једне или више задруга и имају имена по презименима задруга или по топографском назвању. Село је дакле, насеље, место где се неко настанио.[lxxxiv] У Дробњацима се једно село зове *Добра Села,* има растурене куће, које су једна од друге удаљене, и јасно се види да је село првобитно означавало те поједине куће. Вук Караџић је 1837. г. забележио, да у неким нахијама Црне

Горе није било правог појма о селу, јер нити је било имена за село, ни међе докле се простире, него се говорило: из те сам и те нахије.[lxxxv]

И у почетку XIX века села моравске Србије била су мале привредне целине са једном или више задруга, и само су по изузетку имала више од 20 кућа.[lxxxvi] Ове се целине обично зову на *ићи, ци* или *це,* кашто и на *ови,* по презименима задруге, која их је основала. Ове привредне целине биле су чврсто везане мобама, позајмицама, спреговима. Цело је село било одговорно за злочин који се десио у његовом атару. После ослобођења ова су мала села често састављана у велике целине. Име једнога је надвлађивало, остала су постајала *крајеви, засеоци* или *уемаши.* На тај начин је постао наш данашњи појам о селу, а сасвим се изгубило раније значење, по коме је село, у Србији као и у горњој Неретви, насеље у опште.

Исти је случај и у осталим областима патријархалног режима, у Босни и Херцеговини, затим у далматинској Загори, у Славонији, у арбанашким областима, у централном Балкану и у Осогову.

Напротив, у областима старих цивилизација, па владао у њима читлучки режим или не, потпуно је ишчезла успомена на првобитни појам село. По Стојану Новаковићу, Косово, Метохија и друге области јужно од Шарпланине биле су најјаче насељене у средњевековној српској држави, и већ су тада њихова села била слична данашњим правим селима. Међутим је Новаковић могао да утврди да је ипак и тада било малих села са неколико кућа, и јамачно се знало за појам село у смислу насеља у опште.

У централним и источним областима Полуострва до скора је више употребљавана реч *чифлук* (читлук) да се обележе сеоска насеља, него реч село, чија је употреба и у тим крајевима почела оживљавати, од када је почело нестајати средњевековног економског режима.

Ако се баци поглед на сеоска насеља Балканског Полуострва, виде се јасно два типа: села *разбијеног* и села *збијеног типа.*

Села разбијеног типа

Главно је обележје свију, да су куће далеко једна од друге, кашто растурене без икаквог реда. Куће су по правилу над дном долина, и често су подизане по кршевима; не само окућница са споредним зградама (амбаром, кошем, млекаром итд.), већ је и главно имање једног сељака (њива – подворница, воћњак, забран) око куће. Влада, дакле, један одређен економски систем, који ћу назвати систем *стаса* или *стуиа.* Овај тип села састављен је дакле од извесног броја имања која су груписана једна поред других. Нема збијености станова. Становништво има доста светлости и ваздуха.

Услед приращтаја насељена зона са селима разбијенога типа продужава се било према планинама, где се катуни претварају у села, било према долинама где се, после исушивања и крчења, оснивају нова села.

Распрострањена су поглавито у области динарске системе, али их спорадично има и у централном Балкану, у Средњој Гори и у једном делу Родопа. Има их више типова.

Старовлашки тип. – Ово је главни тип разбијених села. Распрострањен је од Ужица преко Босне и Херцеговине до Крањске; најразвијенији је у Старом Влаху, по коме га и називамо. Ова села заузимају велику просторију, кашто дугачку 5–6 км., деле се на крајеве или мале и засеоке, који су овда онда један од другог 1–2 км. удаљени; и поједине куће су раздалеко. Крајеве су основале и у њима се размножиле поједине задруге, у које су као интрузије дошли нови досељеници. Зову се махом по имену главне или најстарије задруге

или по топографском назвању. Није ретко да су куће два села ближе једна другој, но куће истог села. Из тог излази да је овакво насеље растурено ретко наједном већ махом на више брда, између којих су потоци и речице. Старовлашка села често имају више гробаља. Готово су сва *заснована у крчевинама.* Виде се поједини шумски комплекси који су међу собом повезани, а између њих су искрчени пропланци са сеоским кућама, баштама, њивама и ливадама, које међу оним шумским комплексима изгледају као окца у густој мрежи. Негде је шуме тако много, а пропланци са селима тако су мали да се једва виде; осим у горњој Неретви, такав је случај са многим старовлашким селима, а у Шумадији су тога типа на пример село Крива Река у качерској области и Таково.

Поједина села старовлашког типа расту на два начина: 1° између старих сеоских кућа једнога краја умећу се нове, које постају услед дељења задруге, ређе услед досељавања; куће се умећу између два краја или џемата; услед тога границе између крајева постају мање јасне. Али ови начини растења не иду дотле да село изгуби свој разбијени тип; јер пре тога настане исељавање. Само у случају кад из ових села постану индустријска села, куће се збију и варошки распореде.

2° – Чланови издељених задруга или досељеници настане се мало даље од села, на сеоском атару, и тако постају *раселице* или *иоселице* из којих се доцније развијају крајеви. Ово је нека врста спољњег рашћења или *нарастања* према првом унутрашњем рашћењу или *урастању.*

Старовлашки тип није једноставан, већ има тако много варијетета, да се неки од њих могу издвајати као засебни типови. Ипак сви имају главна обележја заједничка и представљају само разне, изостале или одмакле ступње у развитку основног старовлашког типа. Највише су се издвојиле шумадијска и мачванска врста.

Шумадијска врста. – Готово сва шумадијска села су још и у првим десетинама XIX века припадала старовлашком типу. Али су куће, услед она два начина рашћења, постале гушће и тако се развила нова врста. При томе су где где и поједини џемати тако ојачали да су постали самостална села; на другим су местима срасли, нестало је између њих празних простора и постала су велика, доста једноставна села. Нека су се развила у извесну врсту *друмских села,* у којима је највећи број кућа око главног пута, мада их има и око других сеоских путева; али куће друмског села, и ако лицем увек путу окренуте, нису ушорене, махом нису ни у једној линији, већ увучене у двориште, даље од пута и неправилно растурене. Има даље шумадијских *села са разређеним кућама,* које су више у близу но по осталим, али нису збијене; чине прелаз збијеном типу села; оваква су села у близини великих вароши (на пр. Ресник, Кнежевац, Кумодраж и т. д. у околини Београда). Интересантно је, да села разређеног типа има око реке Љуберажде и у Лужници (на пр. села Сурачево, Љуберажда, Модра Стена, Мало Боњинце и др.).

У неким селима шумадијске врсте збијају се и сашоравају куће око цркве, школе, суднице и механе; тај процес је наспорен, ако кроз село води важнији пут.

Мачванска и јасеничка врста. – До прве половине XIX века села у Мачви, у Колубари, у смедеревској Јасеници, у доњој Морави и око Саве и Дунава припадала су у главноме старовлашком типу, затим шумадијској врсти и напослетку су се све више ушоравала. Куће су као и у сремским и банатским селима или у варошицама Србије правилно распоређене с обе стране друма или важнијег сеоског пута. По распореду кућа ово су *друмска села,* чије куће нису готово никад на сокак изнесене, већ су увучене унутра, у шљивак. Слична су дакле поменутој врсти шумадијских села, само се у толико разликују, што су куће ближе једна другој.

Има разлике између мачванске и јасеничке врсте. Код прве, која је продрла и у шабачку Поцерину, две се главне улице секу под правим углом у облику крста; село, дакле, има у главном *крстаст облик;* каткад има и више споредних улица које су паралелне са овим главним. Али се увек знају две главне улице и главно *раскршће* око кога има највише празног простора. На њему се кашто диже велики дрвени крст или познате крстаче, као по старим гробљима; ту је сеоско зборно место, ту игра коло, ту су школа, судница, механа, магазе, ковачница и по која боља кућа. У јасеничком типу улице се састају под оштрим угловима, село има *звездаст* облик и куће су ближе но у селима мачванске врсте.

Ова се села разликују од села збијеног типа тиме што имају правилне и дуге улице, и што су куће ,)(-^има, и ако ближе ипак разређене. У шабачкој Поцерини сеоске куће су онако исто разређене као и у селима разређене врсте у Шумадији.

Старовлашки тип села је основни или првобитни. Шумадијска и мачванска врста су доцније, и постале су од старовлашког типа. Развили су се услед прираштаја становништва у ниским и плодним областима, по угледу на сремска и банатска села као и под утицајем власти које су наређивале сашоравање, јер је лакше управљати.

У вези су са старовлашким типом села *карсног* и *ибарског* типа, на чији су развитак од великог утицаја били облици рељефа.

Карсни тип. – Села овог типа се разликују од старовлашких по своме положају. Нису на брдима већ по вртачама, увалама и карсним пољима. У почетку су била разбијеног типа, као што је и данас кашто случај у Кучима, Братоножићима па и у Катунској Нахији. Али, с једне стране прираштај је био велики, а с друге земља за обрађивање и за насељавање је ограничена. Како су становници били принуђени да остају у истим карсним улегнућима, куће су зидане и осниване су нове групе које су биле близу једна другој, али не тако близу као у селима збијеног типа. Куће по ивици карсних поља често су поређане у непрекидан низ дугачак 2–3 км.; најлепши пример те врсте је село Бајмонте у Ливањском Пољу. Најближе су куће у мухамеданским селима. И у колико се приближавамо јадранском приморју, у толико су куће у селима карснога типа збијеније. У Катунској Нахији је већина села у увалама, и то на странама њиховим. Села су врло мала, махом су родови по увалама. По правилу су збијена, и овде се најјасније види да је томе узрок карсна пластика, јер иначе становништво овога краја има тежњу за разбијеним селима, и таква оснива кад се одсели у Шумадију, где има више места.

Ибарски тип. – Назвао сам га по реци Ибру, јер је у његовом сливу најбоље развијен. Може се назвати и *џематски тип.*

Ибарско као и старовлашко село заузима велике просторије, увек је на више брда или брежуљака, готово никада у долинама. Дели се на џемате, од којих сваки по правилу држи једно брдо. Џематске куће припадају редовно једној, ређе неколиким породицама. Супротно селима старовлашког типа, куће су у џематима у густо, често јако збијене, само су џемати један од другог махом више удаљени но крајеви старовлашких села.

Овај тип је на првом месту, и више но и један други, зависан од рељефа. Где год се јавља, ограничен је на земљиште састављено од серпентина, гранита и кристаластих шкриљаца, испресецано многобројним долинама и јаругама са дубином од 300–400 м. и са стрмим странама. Долине ових потока и речица, које су богате водом и брзе, сасвим су узане. Између долина се дижу већином заршкасти брегови и брда и насеља су на њиховим врховима и благим странама. Долине, дакле, не вреде много; за земљорадњу и сточарство су погоднија брда. Једна породица се настани на једном брду и експлоатише га, не само због тога што је оно згодније за насељавање и за експлоатисање од долине, већ и зато што би био

велики губитак времена сићи с таквог, често врло стрмог брда у урвинасту долину, па се затим пењати на друго брдо, исто тако стрмо. За слажење и пењање требало би бар пола дана. И зато, кад се задруга, настањена на једном брду, намножи и издели, њени одељени чланови се настањују на другом брду, да би га могли експлоатисати.[lxxxvii]

Осим у сливу Ибра и Рашке, овај је тип распрострањен у Родопама и Осогову, као и у Поречу и Кичеву, у сливу Вардара.

Села збијеног типа

Она чине супротност према претходним типовима. Куће су тако збијене, да се кашто једна на другу наслањају, местимице су (као у скопској Црној Гори) збијеније но у варошима. Ово су са цинцарским селима и варошима и византијско-турским чаршијама најзбијенија насеља Балканског Полуострва. Око села нема правих окућница са вртовима, баштама и њивама, или, где их има, сасвим су мале. Имају једно гробље; од тога се изузимају она села у којима је становништво разних вера. Села овог типа поглавито расту с поља, дометањем нових кућа, нарастањем, агломерацијом. Кад нестане простора, онда се оснива ново село, махом на појатама и бачилима, који су на већим висинама. Села овог типа су у равницама, долинама, јаругама, на речним терасама и плавинама, ретко се високо пењу уза стране долина. Сасвим су ретка на планинама, и тада су опет по дну долина или по дну карсних улегнућа.

На постанак села збијеног типа су били од утицаја и читлучки економски систем, стара балканска, турско-источњачка и медитеранска цивилизација. У неким областима ови се разни утицаји преплећу. Последице тога су многобројне врсте и типови збијених села. Распрострањена су у источном централном и јужном делу Балканског Полуострва.

Тимочки тип. – Села овога типа заузимају непрекидну зону од Дунава до Велешке Клисуре, а особито су правилно развијена у сливу Тимока, у Скопској Црној Гори и тетовској котлини, тако да би се могла назвати скопскога као и тимочкога типа. Само се где где у планинама може утврдити да су сеоске куће биле раније више једна од друге удаљене него данас. Ретко су постала од читлука. Махом су се спонтано као збијена села развила. Ово су, са грчко-медитеранским, готово једина села збијенога типа, која нису постала вештачким утицајима, било читлучкога режима, било утицајем рласти.

Узета у целини, ова села имају *округласте* и *овалне,* кашто и неправилне облике.

Збијене куће су без реда једна поред друге постављене, јер вијугави и криви сокаци не уносе правилности у распоред кућа. Обично у средини села, на укрштању вијугавих сокачића, има мало већи празан простор, *средсело* или *зборило, а у Бугарској хорище;* ту су црква, чесма, механа. На овоме месту игра оро или коло, и тује центар јавног сеоског живота. И у најзбијенијим селима овога типа се издвајају групе сродничких кућа, и зову махалама, махом по тим породицама. Али има и правих топографских махала, између којих је мало празног простора, обично су потоком одвојене и најчешће се зову горња, средња и доња махала. Осим у Скопској Црној Гори, најзбијенија су села у средачкој и сиринићској жупи и у Хомољу. Напротив, у моравским и сокобањским селима куће су разређеније, подела на махале је јаснија, јер између њих има више празног простора.

Интересантно је поменути да су северно од Ртња села тимочког типа удвојена. Пре неколико десетина година овде се становништво бавило више сточарством, мање земљорадњом. Око малих збијених села у долинама били су пашњаци и ливаде који су подмиривали потребу сточара. Али, како је прираштај становника био велики, то су се они почели све више бавити земљорадњом, и пашњаци су претварани у њиве. Да би могли

исхранити стада, сељаци су подизали појате у планини, и ту су проводили лето; то су *салаши источне Србије.* Пошто планине нису високе, они су се на њима бавили и земљорадњом. Око појата су подизане куће, и тако су се салаши претварали у села. Знатан број становника се ту стално настанио, док су други, који се бавили и земљорадњом и сточарством, на салашима проводили највећи део године. Она ниже положена села остала су готово пуста, нарочито за време лета. У њих се силази само кад треба обрадити оно мало окућнице, даље за време светковина и кад власт зове. Села у планини боље су одговарала мешовитом занимању становника. На више места, кад се становништво и ту намножи и земљиште претвори у њиве, појединци се пењу још више, и подижу нове појате. Али њих је мање и ређе су од оних које су биле ниже и из којих су постала села. Услед намножавања становништва овај процес претварања салаша у села, и на тај начин пењања села на све веће висине, стално напредује.

Читлучки тип. – Ово су вештачки типови села којих је било на Балканском Полуострву још у Средњем Веку, али која су свој данашњи облик добила утицајем Турака.

Мада су читлучка села била распрострањена све до почетка XIX века по целоме Полуострву, изузев Далмацију и карсну Црну Гору, затим моравску Србију, Грчку, области Малисора и Миридита где су била врло ретка, ипак су територије са правим читлучким селима биле јужно од Ниша: Јужна Морава, цела доњо-дунавска плоча, марички слив, вардарска област са Косовом и Метохијом. Тесалија и велики део средње и јужне Арбаније. Читлучка села у Босни и Херцеговини махом се не разликују од слободних села. Али и у поменутим областим, прави се читлучки типови налазе у равницама и по дну котлина и плодних долина. Има две различне врсте читлука:

10 – Читлучко село облика квадрата или је састављено из више делова таквога облика. Стране квадрата чине низови од чипчијских кућа, малих, бедних, које се састоје махом од једне сувоте. Унутра и скоро увек у једноме углу квадрата су беговски станови, *селамлук* (за мушке) и *харемлук* (за женске). Каткад се у средини слободног, становима ограђеног простора, диже дрвени *чардак* лепог изгледа, на коме преко лета бег и његови тефериче и надгледају рају кад ради. Обично је поред чардака и гумно. Има збијених читлучких села, без зидова; најлепши читлуци ове врсте, од оних које сам ја видео, јесу Бардовце у скопској и Толос у сереској котлини.

2° – Читлук ограђен зидом, најчешће од ћерпича или набоја, ређе од камена; зид је покривен ћерамидом. Ови су читлуци права утврђења у које се може ући кроз вратнице и мала врата. У затвореном простору су растурене кметске и беговске куће. Оваки читлуци нису готово никад усамљени, већ их тек више чине једно насеље. Такви су на пример читлуци на Косову. Осим Бугарске и Тракије, нигде у Турској није било више чифлика, нити је био чвршћи читлучки систем но у равним и плодним котлинама јужне Македоније, које су султани одмах по освојењу даривали као тимаре и зијамете и по којима је насељавано и турско земљорадничко становништво из Мале Азије. Овде има случајева да су и слободна села постала читлуцима или што су се у некој невољи продала или што им се какав силан Турчин наметнуо за бега. Село припада или једном бегу, и тада је један читлук, или је подељено на два и више бегова и тада се састоји из више читлука. Бегови граде читлучке куће, али њима припадају и оне куће или стаје, које би сами сељаци на беговској земљи саградили. Бегови су поглавито Турци, али кашто и Грци, Јевреји и Левантинци, сасвим ретко Словени. Чивчије се зову *орачи* или *јарицције* (наполичари), и поглавито на њима почива читлучка система, затим *аљакчије* или момци, који немају своје теглеће стоке и зато не могу постати јарицције. У сваком читлуку има *субаша,* Турчин или Арбанас, који бега заступа, мотрећи на сељаке, на поделу хране и других производа између бега и чифчије. Он поставља *сејмене,* који чувају јарицијске њиве.

Један од најлошијих читлука прве врсте представља *Коуамарлија,* читлук Салибега из

Солуна, на источној обали Аматовског Језера. Нема ништа бедније од оваквог чифлика. Од њих су здравије и лепше за око познате, најпримитивније балканске куће сибаре, црновуначке колибе и најсиромашнији планински станови од ћерпича или плетери, неокречени, под заједничким тршчаним кровом, без прозора, само с једним малим отвором, који се затвара дрвеним кашсом. Свака породица има само једно оделење од 6 $т^2$ површине, у коме станује и зими и лети. Земљани под је покривен асурама, на којима се ноћива. Осим њих имају једино нешто кућног посуђа. Између станова су под истим кровом сувоте за стоку. Све је збијено, и људи и стока, станови су прљави као и заједничко двориште.

Читлук *Толос, у* сереској котлини, постројен је у облику квадрата, и потпуно затворен, осим двеју вратница. Две стране квадрата чине чифчијски станови, који су под заједничким кровом, а сваки се састоји из собе и кујне; између њих су стаје за стоку; пред њима су заједничке хлебне пећи. Друге две стране квадрата заузимају: велика беговска кућа и стаје, дућани и крчма. Кућна врата и отвори свих стаја су окренути према унутрашњости читлука, тако да се с поља виде само једноставни зидови. Усред унутрашњег слободног простора диже се чардак, доле ужи и зидан, горе шири и дрвен. У доњи део се смештају беговска жита, а горњи, који се високо диже изнад чифчијских станова и ограђен је танким гредама и летвама, те лети има промаје, служи као теферич бега и субаше, који одатле надгледају рад чифчија. Пред чардаком је гумно где се после вршидбе одваја беговско и чифчијско. Споља, око читлука су извори и чесме.

Чишлук Толос у сереској котлини. А, В, С, чифчијски станови под заједничким кровом. р, беговска кућа 8, селамлук а, гумно ћ, харемлук Гг, хлебна лећ ћ, дућани, крчме Остале зграде су беговске.

Читлук *Каваклија,* опет у сереској котлини, има облик правоугаоника, чије све четири стране чине чифчијски станови, под заједничким кровом, зидани од речних облутака, неокречени, ћерамвдом покривени као и толоски. У дужој страни правоугаоника има чифчијских станова, између станова су стаје за стоку, под истим кровом. Лепа беговска кула, с divананом и мушепцима на прозорима, смештена је у једном углу правоугаоника. У селу *Фушоку* је дужа страна правоугаоника 100 м. дугачка, од плетера, ћерамидом покривена. Ово су најбољи читлуци сереског поља. Остали су махом од ћерпича, сламом покривени, неокречени, ружни, врло прљави и бедни најамнички станови.

Велико село *Куфалово,* у карасулском рукаву солунске Кампање, подељено је на четири читлука, са четири бега, и читлучке куће су свака за себе, тако да је село разређеног типа. Пред кућом је скоро увек *трем* или *софа.* Под истим кровом с кућом је *ер* за стоку, а поред ера је *селамл'к* или плевња. Уз многе куће има *килар* за винске бачве и успрем. Прозора нема скоро ниједна кућа. Под је земљан. Сличан је *Постол* (код развалина старе Пеле), који је подељен на три читлука са разређеним кућама. Ове су или зидане од слатководног кречњака или су од плетера, а покривене ћерамидом или трском. Имају *софу* и скоро су све с прозорима. Разликују „кућу" и одаје.[lxxxviii]

Тип аромунских ге.м (Маловиште под Перистером код Битоља).

Збијена села медитеранског типа. – Има их од три врсте: грчко-медитеранског, далматинско-медитеранског и каштеланскога типа.

Села прва два типа налазе се поред мора, у приморским равницама и на странама приморских брда и планина. У онима грчко-медитеранскога типа врло збијене куће су зидане од камена или од ћерпича, покривене плочама или разним врстама црепа. Не ретко су им улице калдрмисане и имају пијаце слично грчко-егејским варошицама. На онима трачко-македонског приморја виде се трагови турско-источњачких утицаја, и кад у њима нема

Турака. А у Тесалији и Епиру осећају се утицаји читлучког типа.

Сва цинцарска села, која су увек високо изнад долина, припадају грчко-медитеранском типу. Ово су често највећа села на Полуострву. Одликују се од осталих врло стрмим и увек калдрмисаним улицама и специјалним начином живота, о коме смо говорили. Утицаји византијске цивилизације се осећају у типу кућа, у распореду и намештају по собама. Вредно је поменути да извесан број мијачких села у Малој Реци (Галичник, Лазаропоље, Осој и т. д.) припада овоме типу.

У неколико су друкчија села далматинског и кварнерског приморја, чије су куће од отесаног и клесаног камена, у новије време често целе од цемента (приморска Пољица, где где и у шибеничкој и сплитској околини), уских улица, али често разбијена у гомилице, које су једна од друге више или мање удаљене; са црквом и гробљем који се кашто изнад села на брежуљку дижу а падају у очи по групи чемпреса. Немалтерисане и неокречене куће ових насеља, сиве боје, уоквирене голим кречњачким брдима исте боје, једва падају у очи, нарочито из даљине гледане. Многа од оних, која су на мору, имају, своје мале *„риве"'* слично градовима.

Разликују се од осталих далматинских *села кашшеланскош шипа.* Каштела су најпространије приморје у Далмацији, које се пружа од обала каштеланског залива до кршних одсека планине Козјака, иза које настаје далматинска Загора. Раван је 2–3 км. широка. Најплоднији део Далмације. Она се пре турских упада звала *Поморје,* и по њему су, до под кршеве Козјака била растурена мала села далматинско-медитеранског типа. Кад су турски напади почели, онда се њихово становништво склонило делимице на суседна острва, али највише у градове (кастела) које су били подигли млетачка властела и сплитски надбискуп дуж северних обала каштеланског залива. Било је више таквих кастела, од којих се одржало седам, и по њима се цео предео прозове *Каштела, Sette Castelli.* Градићи су махом били издвојени од копна каналима. преко којих су били подигнути покретни мостови, тако да непријатељи нису могли у њих ући. У кастела се склањао свет за време турских упада (а извештавале су их страже, које су биле постављене по Козјаку). Пред тим кастелима се почну формирати јако збијена села, махом квадратног облика, и она су брзо расла осим прираштајем, досељавањем из Босне и Херцеговине. Сада су већином срасла једно с другим тако да представљају низ насеља на северној страни залива, пружају се дужином око 8 км. и зову, почевши од И. на 3.: Сућурац, Гомилица, Камбеловац, Лукшић, Стари и Нови Каштел и Штафилић.

Дакле, ово је тип села формираних око градића, која су срасла и представљају непрекидно насељену „ривјеру" од 8 км. дужине. Јако збијена, уских улица, са пијацама, које зову *брце',* свако има своју озидану „риву" или *„муо"* (моло). У новије се време шире према пољу, дакле удаљавају од обале због тескобе.

Турско-источњачки тип села. – Села овога типа у правом смислу ограничена су поглавито на поменуте четири оазе турског становништва на Полуострву. Слична су варошима турско-источњачког типа, са вијугавим улицама и сокацима, кашто без излаза (ћор-сокак). Скоро свака је кућа ограђена зидом од ћерпича или од камена, а куће су повучене са улице у башту, или, ако су с лица, онда с те стране по правилу нема прозора. Улице су често калдрмисане познатом турском калдрмом, и, где год је било могућно, олуцима, на ивици улица, тече доведена вода. Често су таква и већа села исламизираног становништва у Босни, Херцеговини, Санџаку и у Помака.

Села мешовите врсте. – Доскора су била читлуци готово сва села на доњо-дунавској плочи и у сливу Марице и Вардара па имала описани облик читлука или не. У слободним селима, којих је било мало, осећали су се грчко-медитерански и турско-источњачки утицаји

или су припадала тимочком типу. Читлучка села у Бугарској данас су јако измењена. Ослобођени феудалног режима читлуци и читлучка села се претварају у слободна села и приближавају се селима тимочког па и мачванског типа. Друга се, еволуирајући, приближавају шумадијском и џематском типу. Ипак у свима горе поменутим областима превлађују села збијеног типа на којима се мање или више осећају утицаји читлучког уређења.

Узорци типова. – Они су разноврсни. Често смо у именима типова истакли онај главни утицај, којим је тип одређен, као читлучки, грчко-медитерански, далматинско-медитерански и турско-источњачки. Познато је да су нека ушорена села таква постала утицајем власти или угледањем на суседе. Али остају оне две главне групе села: села са растуреним кућама старовлашког типа и његових варијетета и ибарског типа, затим села са збијеним кућама чији је главни представник тимочки тип. Прва села су готово увек по брдима, косама и њиховим странама, док су друга поглавито у јаругама и долинама. Тип и положај су, дакле, код ових села у тесној вези. Њих треба објаснити. Из приложене карте се види распрострањење села са растуреним и са збијеним кућама.

Несумњиво је да су географске прилике утицале на положај и тип ове две врсте села. На првом месту рељеф, затим шуме. Даље је од значаја патријархални начин живота са задругама. Села са растуреним кућама јављају се поглавито у северозападном делу Полуострва, где је земљиште најразноврсније вертикалне разуђености, сплет од венаца, коса и побрђа, између којих су махом уске долине; ту су, помињато је, узвишења и њихове стране, махом згодније за настањивање него долине. Друкчијег су рељефа доњо-дунавска плоча, марички басен и многобројне потолине јужног и централног дела Полуострва до Рогозне. У рељефу превлађују простране ниске површи или котлине, између којих су врло високе планинске масе; овде је било згодније настањивати се по равницама или по дну и ивицама котлине. У Косову и Метохији, које припадају овом рељефу, села су збијеног типа, мада је њихово становништво често истог порекла са становништвом северозападних динарских области, где превлађују села са растуреним кућама. Обрнуто, где се у овим областима јави рељеф сличан рељефу села разбијенога типа, одмах има села са растуреним кућама, као у Осогову, Родопама и централном Балкану. И у северозападним областима се промени тип села са променом рељефа. Најбољи су примери Босна и Херцеговина, предели села поглавито разбијеног типа; али где превлада карст и карсни облици, села у вртачама, увалама и карсним пољима постају збијенија, често сасвим збијена, из познатих економских узрока.

Рељеф, дакле, има утицаја на типове села, али нити је то једини утицај, нити увек најодсуднији. Тако на пример у потпуно равној ваљевској Посавини села су разбијеног, махом правог старовлашког типа. А обрнуто, у побрђу око Београда, села торлачких досељеника су збијеног типа, мада су свуда око њих и даље шумадијска села са растуреним кућама.

Да су шуме од утицаја на тип села види се по томе што се граница између ова два типа села у главноме поклапа са границом између шумовитих и голих области Полуострва. Даље знамо да су готово сва села старовлашког типа постала у крчевинама; то вреди и за насеља овога типа у долинама и равницама, као на пример за села поменуте ваљевске Посавине и за она у долини Западне Мораве. И сада приликом настањивања у крчевинама, поједине породице искрче за себе извесан део земљишта, друге, свој део много даље, и тако постаје село разбијеног типа.

Напослетку, несумњиво су од значаја за распрострањење типова села културни појаси. То се најјасније види на територијама патријархалног режима. Оне су главна област села разбијеног типа, док у свим осталим културним појасевима превлађују села збијеног типа. У пределима патријархалног режима тип села са растуреним кућама наспорен је тиме што су те

области биле мање насељене и што се у њима практикује екстензивна земљорадња и сточарство. Под таквим приликама људи желе да имају више простора око своје куће. Даље, поједини крајеви, кашто и цела села су насеља задруга или брастава, који имају склоност да живе за себе, у нарочитим целинама, а поједине породице у тим целинама желе да имају око своје куће више простора, због напред поменутих занимања. Услед тога се на територијама, чије је становништво дуго остало у патријархалном стању, развила тежња, као етничка особина, да праве разбијен тип села. Ипак треба додати да то није непромењива особина, јер, као што је поменуто, динарски људи, који сиђу у котлине Косова и Метохије, живе у селима збијеног типа. А у Херцеговини постају куће у селима све више збијене, што су села ближе мору и утицају медитеранске културе.

Напротив, у области села збијенога типа стекли су се, поред рељефа и голог земљишта, и остали утицаји који наспоравају развитак тога типа, нарочито византијска цивилизација и чврста турска управа или медитеранско-романска култура. Услед тих вековних утицаја у становништву се развила готово етничка тежња за збијеним селима.

Може се и на то мислити да су овакве етничке предиспозиције још старије и проузроковане угледањем на пресловенско романизовано становништво, које је било различно у северозападном и југоисточном делу Полуострва, и које су досељени јужни Словени асимиловали. То је могућно, али ја не видим да се то може научно доказати. А довољни су напред поменути узроци, које можемо прецизно утврдити, да нам објасне различне типове и положаје села на Балканском Полуострву.

Седамнаеста глава: Типови кућа

Појам кућа и њени привремени и примитивни облици. – Сибара, бусача, дубирог. – Покретна брвнара. – Земунице у травершину, лесу и стврднутом шљунку. – Брвнара шумовите динарске области. – Развитак брвнаре у хоризонталном и вертикалном правцу. – Алписки утицаји. – ***Камена кућа јадранског приморја и голог карста. – Дупла и тројна приземљуша. – Кућа на ћелици. – Куће у Васојевићима. – Куће од ћерпича и плетери у моравско-вардарској области. – Моравска кућа и њени варијетети. – Појата. – Горњо-вардарска двоспратна кућа и њени варијетети. – Нови типови кућа, – Мачванска врста. – Нова осаћанка, шумадинка, бошшинка, ердељка. – Зграде или стаје. – Вајати. – Гостинска кућа или одвојац. – Млекар. – Чардак. – Собрашице или чардачићи. – Пушница. – Пивнице. – Плевња. – Сточарске зграде. – Остали типови кућа. – Чифчијска кућа. – Турско-источњачка. – Грчко-егејска.***

Путник који се дуже времена задржао у планинама, пустим и без трагова људскога рада и живота, осети радост када, слазећи у долине, наиђе на прве куће, расејане или збијене. У том тренутку му је најјасније колико куће доприносе изгледу предела. А тај утисак је друкчији кад се са високих динарских планина слази према Јадранском Мору, у област камене куће, него кад се са истих планина слази према Сави и Дунаву у област дрвене куће, или још ниже у област панонске куће од набоја. А од ових је различан изглед куће у Тракији и Македонији, као и у егејском приморју.

Кућа је у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела: суре камене куће у голом карсту и кршном јадранском приморју, а у њиховом зеленом и шумовитом залеђу дрвене куће са архитектуром и орнаментиком која прилагођена дрвету, и, као горице, весело и оживљавајући утичу. Исто су тако различни грађа и облик зграда и

засада око камене и дрвене куће. Јасно се види да су кућа и околне зграде прилагођене средствима за конструкцију, која се налазе у овим областима, затим занимању становништва. При ближем испитивању, и кад се изазову представе свих врста кућа на Балканском Полуострву и у суседним земљама, излази да се у кући огледа знатан део људскога културнога стања: кућа је културни предмет изложен еволуцији, оној истој која и човека преображава; преображавајући се, човек мења облик и грађу куће, распоред њених унутрашњих делова и покућанство.

Услед тога слика предела није свуда остајала стална, у колико на њу утиче кућа и остало око ње, јер се кућа мењала у току историјских времена. Колико нову и страну црту у изглед извесних балканских предела уноси китњаста турско-источњачка кућа, са витким оџацима, дивананама, лонџама и ћошкама, које нестаје и која ће некад представљати историјску реминисценцију. А од првих десетина XIX века до данас и у најзабаченије крајеве су почелепродирати новије куће, разноврсног облика и грађе и разног порекла, најчешће грађене по угледу на варошке. И док су се облици и врсте куће за време турске епохе били готово петрифицирали, они су изложени највећим променама од ослобођења балканских држава, и те промене су све убрзаније. И не само кућа, већ се мењају и зграде или стаје и врсте вегетације око куће нарочито дрвећа. На више места смо наглашавали оне огромне промене које су се извршиле у вегетацијској слици Србије од почетка XIX века: крчења шума, смењивање једних врста биља и дрвећа другама; око кућа, где је раније превлађивао грм и по нека липа и воћка, засађени су шљиваци, и они се све више распростиру. Никад сељак у Србији није толико тежио за напретком и толико уводио новине, и у кући, колико од првих десетина XIX века а сада све више, и промене би у облику куће и распореду њених делова биле још веће да није сељанке, која не може да држи корак са сељаком, јер овај све више путује, разгледа, усваја; а познато је колико жене утичу на све што се куће тиче. Осим тога, народи и њихове поједине групе, имајући склоност за један или други начин живота, који зависе од географске средине, имајући друкчије обичаје и навике, друкчији укус, према њему удешавају и нову кућу. У толико може бити етничкога у облику кућа и њиховом унутрашњем распореду.

Има дакле на Балканском Полуострву најразноврснијих кућа због различне грађе за конструкцију у појединим областима, због друкчијег занимања, због утицаја и старих и нових цивилизација и због етничких склоности. У томе шаренилу треба изнаћи *иавне типове кућа.* А пошто су се сви горњи утицаји мењали: услед обешумљавања нестајало дрвене грађе, сточари постојали земљорадницима, цивилизације долазиле једне преко друге и услед метанастазичких покрета људске групе разних етничких предиспозиција насељавале се далеко од своје матице а носиле своје навике – треба пратити и *еволуцију која се извршила на појединим типовима кућа.*[31] То је задатак ове главе.

Појам куће и њени примитивни и привремени облици. Као што је познато народни појам о кући код претежне већине јужних Словена Балканског Полуострва везан је за ону просторију где гори огањ или ватра и у коју се улази или непосредно споља или из *трема* или *предкућа;* кад се седи у соби, каже се: изађи у кућу и донеси воде. У Васојевићима, у случајевима кад је кућа на два спрата, зове се кућом она просторија на доњем спрату, где је огњиште. Место кућа се каже *огњиште, дим,* па и *оџак*[lxxxix]

То је несумњиво *реминисценција на првобитни облик куће кад се она састојала од једне сувоше, у којој гори ошњ.* Иста реч (кућа, кшта, коча, куча), често у истом значењу, јавља се код већине словенских народа, и према томе изгледа вероватно да су сви Словени прошли кроз ту прву фазу куће са једном просторијом, *једнодељне куће.* Али су и други народи почињали стално настањивање са *минимумом простора и сувоше, који је потребан за живот,* и према томе једнодељна кућа није специфична прасловенска кућа, већ општа, у вези са примитивним начином живота. Какве се најпримитивније куће јављају код јужних

Словена?

Сибара, бусача, дубирог, кулача. – Нема поузданих података о томе какве су куће јужни Словени градили при насељавању на Балканском Полуострву, али је вероватно да су подизали једноделне куће и колибе, као што се и доцније чинило после сеоба, бежанија и у збеговима; даље је вероватно да су те њихове дрве куће, бар у шумовитим пределима Полуострва, биле сличне примитивним кућама закарпатске шумовите постојбине. Можда се тај тип куће одржао кроз Средњи Век код југословенских отрока и пастира, нарочито у планинама. То су претпоставке. Међутим знамо да се примитивна једноделна кућа од брвана и плетери или чатме[xc] јавља у знатном броју у свима селима у турско доба;[xci] затим као заклон у збеговима. И доцније, после ослобођења балканских држава, одржало се као дом пуке сиротиње и као пастирска колиба. Између ових и једноделне прасловенске куће или оних првобитних кућа, грађених при насељавању на Балканском Полуострву, јамачно име везе у идеји: старо искуство и стари начин грађења најпростије куће обновили су се под примитивним приликама турскога времена.

Најпримитивнији облик куће који можемо поуздано утврдити јесте *кућа сибара.* Сибара је купастог облика, унутра са једном јединoм округлом просторијом на чијој средини гори ватра; нема отвора који би одговарао прозорима, без тавана и без друкчијег пода осим ледине. Прави се овако: у облику круга који нема више од два метра пречника пободу се облице или *сибе* и тако се нагну да се горњим врховима купасто приближе али не састану; тај отвор је кровином заднивен и туда пролази дим. Преко сиба се наслаже кровина, буково лишће, бујад или слама (вршевина или млаћевина) па опет сибе. Имају ниска врата.

Такву је кућу видео М. Ђ. Милићевић у Старом Влаху око половине XIX века; у њој су људи становали, звали је *кулача* и њена је вредност била процењена „једну рубљу".[xcii] Сибара се и до данас одржала у планинским крајевима и служи поглавито као пастирска колиба, сасвим изузетно као кућа пуке сиротиње. Такве сам сибаре виђао око Мучња и Голије у Србији и у сиринићској жупи под Шарпланином. Више испитивача су забележили у *Насељима* да их је пре две деценије било овде онде у Шумадији са Левчем и у Морави. Али се тамо у место сибаре употребљавају називи: *шиља* или *шиљача, кривача* и *кривуља.*

Са сибаром су истоветне *бусаре,* место кровине покривене комадима земље са травом, која је исечена из ледине; такве сам пастирске станове проматрао у горњем Ибру изнад Рожаја под планином Русулијом.

Неке од тих примитивних кућа су призматичног облика, без темеља, а покривене лубом, поглавито од липе, и зову се *лубаре* или *лубњаче.* Сада су поглавито пастирске колибе југозападне Србије, као ова на приложеној фотографији; при путовањима сам чуо да је било и кућа оваквих у тим крајевима Србије и не врло давно, јер то памте стари људи. Даље се у свој западној Србији прича да су такве лубаре правили у збеговима. А у крагујевачкој Лепеници звали су их *корке,*[xciii] и пре 50–60 г. постојале су као куће у неким селима.

Са кућама сибарама је и по облику и по грађи идентична пастирска зградица *дубиро!* или *савардак,* још честа у југозападним шумовитим крајевима наших земаља, нарочито у црногорским Брдима, сјеничкој области, Полимљу и Потарју.

Напослетку се у Морави, горњем Вардару и у јадранском приморју зна за једноделне куће без тавана, сламом или лубом покривене; слама се морала полемезати да је ветар не разноси а луб је притискиван камењем. Звале су се *сламаре, потлеушице, кљешаре и фицурице.*[xciv]

Савардак динарских сточара (околина Пријепоља)

Покретне брвнаре. – У ту групу првобитних облика спадају и *покретне брвнаре* које су се могле превлачити. Биле су без темеља, већ се на четири ћошка куће као подлога стави велико камење а на њега четири најдебља брвна, *темељњаче,* а затим друга која чине платна или дуварове; везана су урезима или усецима као швом; без тавана а кров од дасака или шиндре. Док се цела таква брвнара дала расклопити, кров се морао као целина пренети на волујским колима. Покретних брвнара је било у западној Србији у првим деценијама XIX века, и ја сам познавао једну седамдесетогодишњу жену у Јадру, која је такву кућу као девојка донела у мираз, а С. Новаковић је забележио да их је било и у Мачви.[xcv]

Сибаре свих врста и покретне брвнаре представљале су примитивне куће оне узрујане природе кад се често сељакало и повлачило у збегове, или куће нових досељеника и сиротиње.

Земунице у шравершину, лесу и стврднутом шљунку. – Као што људи употребе материјал за конструкцију који нађу у својој околини, тако су свуда запазили и употребили особине леса да у њему издубе своје станове. У лесу, сувој жућкастој глини, која се да алаткама сећи као сир ножем, дубени су станови и склоништа у свима јужнословенским земљама где има леса. Мање у травертину и у стврднутом или оконгломеритисаном шљунку.

изнад Рожаја

Земунице у лесу прављене су највише у Срему и Бугарској где је лес нај- -,,,,,,, више распрострањен и најдебљи. Прав- W" "(чоба^к""'^ љене су не само за време турске периоде већ и много раније. По Срему је било много таквих станова и по њима је сигурно и Земун (земунице) име добио. Енглески путник Brown (1669. г.) видео је многобројне земунице у лесу између Осека и Митровице. Доситеј је забележио при крају XVIII века да је у Иригу било на стотине земуница у којима су људи становали. Има их и сада у селу Батини у Барањи поред Дунава. У Малој Влашкој су оне превлађивале као станови у XVIII веку када су тамо Аустријанци владали. Тула је између 1870. и 1880. г. видео између Рахова, Ломпаланке и Видина „троглодитска села" са подземним становима које зову *бурдељима,* чије су куће издубене у лесу. Једно такво село детаљно је описао.[xcvi] Интересантно је да код нас има село Бурдељ у неготинском крају, а као име места помиње се и у Шумадији и зна се да је ту сиротиња становала. Тако у Сииићу има места која се зову Бурдељи и прича се да су у турско доба у издубљеним пећинама људи становали.[xcvii] У осталом познато је да су природне пећине често служиле као станови у збеговима.

Фот. Ј. Цвијић

Лубаре (пастирски станови у Старом Влаху).

Особито су многобројни и добро израђени пећински станови или земунице у месту Дубрави у атару села Клисуре, које лежи десно од пута између Беле Паланке и Пирота. Овде сам 1894. г. видео око двадесет вештачких пећина које су издубене у бигру, и у њима су израђени станови махом од једне просторије, ретко од две. Просторије су четвртастог или округлог пресека и на њиховом поду су т. зв. житне рупе за скривање хране и боље успреме; тај је отвор покривен каменом плочом да се не примети. Овде је постало пећинско насеље у турско доба када се раселила варош Куричесма;[3][xcviii] око десет породица из Куричесме населило се у Дубраву и направило ове земунице. Доцније су се они преселили у данашње село Клисуру. Не давно, јер је било људи који су то памтили. *Пећинске стаје* у бигру налазе се испод манастира Св. Стевана у алексиначком крају. Таквих стаја за стоку има у долини Неретве и издубене су у конгломерату ове реке, затим на путу од Стоца у поље Дабар у Херцеговини, и то на десној обали реке Брегаве, опет у речном конгломерату.

Као што је поменуто овај најпростији облик куће нити је специфично јужнословенски нити словенски уопште, већ је минимум простора и сувоте потребног за живот који се јавља у почетку настањивања код многих народа. Сибара и њени разни облици су станови невољника, сиротиње и уз њих је било у неким областима и кућа других типова. Може се јасно пратити како се примитивна кућа у јужнословенским областима проширивала и усавршавала.

Тај развитак јужнословенских кућа био је друкчији него развитак куће осталих Словена. Из равних и мочварних закарпатских земаља дошли су на Балканско Полуострво друкчијег рељефа и климе. Знатан део јужних Словена населио се у голим и кршним областима јадранског и егејског приморја медитеранске климе, где је наишао на камену кућу, сасвим друкчију по облику и распореду унутрашњих делова него што су могле бити прасловенске једноделне куће. Ту ни при насељавању нису могли градити дрвене куће. Већ унапред није дакле вероватно да може бити сличности и паралела у развитку између медитеранске камене куће јужних и дрвене куће северних Словена. Даље Јужни Словени су дошли у непосредан контакт осим римске и са византијском цивилизацијом и угледали су се на њене типове кућа: то се види у свој вардарској области, у Тракији и у басену Марице. То није био случај са осталим Словенима. Типови јужнословенских кућа на Балканском Полуострву развијали су се, дакле, под сасвим друкчијим природним и културним погодбама него куће Руса, Пољака, Чеха и Лужичких Срба. И кад се нађу исте или сличне речи којима се код већине Словена обележавају поједини делови куће или стаја око куће, оне код јужних Словена махом нешто друго значе, везане су за друге делове или предмете. Зато није плодна и махом је несигурна метода слависта кад се труде да паралелно прате развитак јужнословенске куће са кућама осталих Словена. Али није некорисна.[xcix] Јер ипак заједнички термини за делове куће и за покућанство у неколико дају појма о стању најстаријих кућа код Словена; даље се са паралелама између јужнословенске и осталих словенских кућа не може ићи.

Кућа је поглавито *антропогеографски и културно-историјски предмет,* и као што је у уводу поменуто, ми ћемо с тога гледишта разматрати типове кућа и њихову еволуцију.

Брвнаре шумовите динарске области

Ово је несумњиво један нарочити тип куће на Полуострву. Брвнара шумовитих области постала је најчешће у крчевини или требежу или жару.[c] Она је до пре 50–60 год. превлађивала почевши од Дунава и Саве по Србији, затим по осталим динарским земљама до њихових голих и кршних страна које су окренуте Јадранскоме Мору. И сада је главна кућа у планинским пределима Србије и западним динарским земљама. Распрострањена је и по шумовитим карсним пределима: такве су на пример дрвене куће око Купе и Уне, око Плашкога, по Лици, Банији и Кордуну, карсним шумовитим областима. *Динарска је брвнара дакле дом шумских крајева* па била чиста брвнара или полубрвнара – получатмара. И ако има обласних разлика у типу брвнаре, оне нису од великог значаја. Може се у главноме рећи да су брвнаре имале, осим исте грађе,

и исти унутрашњи распоред и покућанство. У многоме су ишчезле у равницама и побрђу, особито у Србији; кад се данас иде кроз долине западне Србије од Саве на Југ и Југозапад, превлађују најпре циглом зидане куће, покривене црепом, затим оне уступају места плетарама, па полуплетарама – полубрвнарама, и само у планинским крајевима још превлађују брвнаре са високим шиндраним кровом. Готово је исти случај у Босни; осим тога су овде куће од ћерпича или плетери, са високим дашчаним крововима, истисле брвнару и у долини реке Босне; међутим су споредне зграде још све од дрвета.

Али, и ако најраспрострањеније у динарским шумским областима, брвнаре се јављају

овде онде и у другим горовитим крајевима, или их је до скора било. Слазила у Мораву и прелазила је. Тако код Срба и Влаха у источној Србији до Ртња, где се још може наићи на понеки примерак брвнаре.

Ове брвнаре су сталне куће, од једне сувоте или једне просторије у којој ватра гори. Њихове најпростије врсте су брвнара без темеља: греде темељњаче су положене на земљи; код других има темељ зидан од камена, обично до пола метра изведен изнад површине земљишта и на њега се полажу темељњаче. Интересантно је да овакве сталне брвнаре зову *ижине,* у Темнићу и где где у Морави, слично *хижи* (кућа) у западној Славонији и Хрватској. Напослетку кад је земљиште нагнуто, онда је под доњим делом куће доста висок зид и он затвара подрум; оваква брвнара чини прелаз *„кући на ћелици".* У брвнима су исечени један или више малих пореза, *окна,* који се даском или *каиком* затварају и представљају примитивне прозоре, који служе више да дим кроз њих излази; капак се тако отварао што се терао по жлебу уза зид, и звао се *сурма;*[ci] где где су отвори превучени разапетом трбушином. Тавана нема, осим што једино има каткад изнад огњишта *леса* или *черен* (или ћерен) за сушење кукуруза. Између греда тавана намештене су облице на којима се суши сланина и пастрма. Кров је по правилу стрм и висок, нарочито у планинским крајевима; нижи и ближијих нагиба у побрђу Шумадије. Он је од дасака или *шиндре,* а врло ретко на старим кућама и на црквама „на *клис".* На *слемену,* онде где се две стране крова сучељавају, има један или више отвора, који су кашто наткривени и зову се *баџе',* оне су и на страни крова. Дим из куће одлази кроз кров и кроз баџе који су разноврсног облика.[cii] Доцније се јавља, кашто још и уз баџе, дрвени оџак *каиић,* који је наткривен купастом дрвеном капом; како су куће у шљивацима, оне се готово и не виде, и распознају се по томе што изнад зеленила вири капић, а са његове купасте капе диже се високо дрвено копље или *шиба,* често са једном или двема дрвеним јабукама и дрвеним крилом или кићанком на врху. Кашто су на крајњим тачкама слемена намештени *дрвени крстови.* На брвнари, као и на свима доцнијим кућама до зиданих, имају често двоја наспрамна врата.

Брвнара у селу Бресници код Чачка. шиндралија; капић; вратнице и шљивак.

Огњиште је увек ближе једном зиду. Изнад огњишта је *илочевље,* по коме се ређају црепуље и седи око ватре, затим *пепељак* за пепео. На огњишту су два већа *камеиа који се зоЂу ирекладиилизавала*[ciii] и На њих се налажу *главње.*

Старији су спавали око ватре, па и сада је то случај у једнодељним брвнарама планинских крајева југозападне Србије и у Санџаку. Познати су котлови или *бакрачи, верше,* затим *иека* (од гвожђа) или црепуља (од земље) за печење хлеба и *машице* за чарање ватре и прихватање жишке. Остало је посуђе лончарско или дрвено. Особито] су карактеристичне велике *наћве,* где се леб меси; затим троножне столичице без наслона и нарочито висока дрвена *Фош. Ј.* дви/и/. столица, *столовача,* која изгледа као висока фотеља и често се одликује укусним облицима и резбаријама. Јело се меће на познату округлу *синију,* од дрвета.

Око ових кућа су многобројне зграде или стаје о којима ћемо се доцније бавити. Ограђене су са улице и од осталог имања *оградом,* у Србији по правилу *илош* или *лешке* или *жива ограда,* врло ретко *врљикама.* Цео тај ограђен простор са кућом и зградама називао се *двор,* а сада најчешће *авлија.* У њу се улази на двоја врата: *мале вратнице* (врата; капија) за људе и *велике \вратнице* за кола и стоку. Главно су велике вратнице, И оне су управо карактеристичне за *Карактеристичне шумадијске вратнице* (Темнић, Србија).

Фот. А1чх. Дршић

брвнару Шумадије и подринско-ваљевских крајева. Често су добар пример сељачког укуса за облике и шаре. Наткривене су увек кровом од дасака али још чешће од црепа. Летвице у горњем делу врата су обрезане и зашиљене, а испод њих на даскама, које су пажљиво углачане, има често укусних геометријских фигура урезаних у дрвету.

Код праве брвнаре се ретко пред кућним вратима или на предњој страни куће јавља *трем* или *доксат,* ниским дашчицама ограђена сувота, уска као ходник, махом наткривена, али често и без крова. У новије се време праве бунари у дворовима, али их раније није било и вода се махом доносила из даљине, са *студенца* или извора који је обично заједнички за више кућа или за цео крај села.

Да још једном нагласимо интимну везу куће брвнаре са шумовитошћу области. Јер она се јавља и у другим таквим областима и често има исти облик. На пример у шумовитом делу Галиције око Кракова и на северној страни Татре око места Закопана, Шчавнице и Чорстина био сам изненађен кућама брвнарама које су идентичне с нашима, али од четинарских брвана и врло ретко даском покривене, махом млаћевином од стрмих жита. И све су остале зграде од дрвета. Помињали смо куће брвнаре у Норвешкој, које су скоро истоветне са старовлашким и старошумадијским.

Развитак брвнаре у хоризонталном и вертикалном правцу. – Полазећи од овог основног облика, брвнара се развијала додацима и прилепцима у хоризонталном и вертикалном правцу. Ти додаци имају нарочита имена и ниједан се не зове кућом. Док су старе типске брвнаре сада врло ретке, овакве, са додацима, много су чешће. На основу података који су утврђени испитивањем старих људи, махом пре двадесет-тридесет година, може се развитак брвнаре са сигурношћу пратити и то најмање за последњих 120 година. Први додатак једнодељној брвнари била је *остава,* мрачно одељење без прозора за смештај разних ствари, поглавито одела. У неким крајевима се зове *клет* а у другима грчким именом *ћилер;* у Босни се чују чешће имена *сулдрма* и *хуџера.*

Старовлашка брвнара са ћилером (лево) (околина Пријепоља).

Махом врло доцкан узела се уз „кућу" додавати *соба,* с почетка без пећи а доцније с њом. Јер једнодељна брвнара, која је била у исто време кућа великих задруга, имала је за ноћивање ожењених задругара, кашто и за девојке, нарочите, опет дрвене сувоте, од брвана, даском покривене, које се зову *вајати, зграде, стаје стасине,* а негде и *клет* (Васојевићи), и у којима ватра никад није горела. Вајати су карактеристичне зграде које иду уз брвнаре и несумњиво су врло старог порекла, док је међутим соба са пећи махом рецентног порекла. Мислим при том на собу куће брвнаре. У области западне Србије и динарских земаља даље од ње на Запад, можемо прецизно пратити: како у почетку XIX века није било соба у брвнари, изузевши можда у кући по неког кнеза који се угледао на муслимане, или још овде онде у Мачви по угледу на Срем; видимо како се доцније све више распростирала брвнара са собом из равница око Саве а Дунава према унутрашњости и према планинским крајевима. Тај део куће где је соба, имао је дуварове од плетери, која је лепом од блата и плеве премазана. Дуго времена је превлађивала у тој соби *пећ са лончићима;* обично врло велика и ложила се *„из куће";* управо отвор оне шупљине од пећи био је у продужењу огњишта. Разликује се од оне гломазне пећи без лончића каква се јавља у Срему, Бачкој и Банату.

У области брвнаре соба се не зове *камаром* или *комором.* Ретко се чује и назив *одаја.* Још ређа је реч *изба, о* којој се мисли да долази од немачке речи 5<:иће. Као што ће се

доцније видети, избом се зове доњи део дваспратне куће, у коме нема собе.

Кад је питање о развитку собе код јужних Словена, оно се, држим, једва може поставити за остале типове кућа осим брвнаре. Они јужни Словени, коју су се населили у области романских и византијских културних утицаја, јамачно су отуда примили и собу која се тамо зове камара и одаја. Али нимало није вероватно да је становништво централне и источне Босне и западне Србије одавно примило собу по угледу на горњо-немачку или франачку кућу, као што мисли Rudolf Meringer.[civ] Ово се извршило, као што је представљено, поглавито у току XIX века, тиме што се ниво живота у опште дизао, што су људи осетили потребу да имају собу на место вајата који су дотле вршили улогу собе; и, као што смо рекли, у томе је могло бити угледања на најближе крајеве северно од Саве и Дунава.[cv] Међутим сам запазио друге сличности између алписке куће и наших брвнара, о којима ће мало даље бити говора.

Са појавом собе кућа постаје махом полубрвнара – полуплетара. Кућа је увек од брвана а соба од *плетери* или *чатме.* И кад је ова кућа постала дводељна остао је главни онај део где огањ гори, и тај се зове „кућа"; у соби се спава само зими, а лети ретко ко у њу улази.

У источној Босни и подринским и ваљевским крајевима брвнаре са собом су најчешће правили Осаћани, док су их у осталим крајевима радили махом сами сељаци.

Као типски представник одмаклога развитка брвнара, описаћу кућу кнеза Милоша у селу Горњој Црнући испод Рудника. Градили су је Осаћани почетком XIX века, а и сад је добро очувана.

Она је 100–120 м. изнад Осјачке Реке, на стрмој страни, усред воћњака. Састоји се од „куће", собе и чардака, који је доцнији додатак. Под собом је подзидан подрум. Кућа је од брвана, а кров шиндран од осам катова. На крову са горње стране је *калкан,* отвор кроз који се улази на таван. Димњак је капић, на чијем су копљу две јабуке. На кући су Двоја наспрамна врата, која су горе лучно изведена. Осим клинаца, сва је кућа дрвена, па и кључаоница, *завори,* на вратима. Изнутра су припуштени зидани темељи, на којима леже брвна, и на њима стоји посуђе; тај се банак зове *ашула.* Над огњиштем, а испред отвора собне пећи је *громада,* уска полица од камена, за посуђе и оставу. Око огњишта су два велика камена, *прекладн.* Под је од плоче. Черена ни тавана нема. У брвнима има уских отвора као мазгале.[cvi] Изглед собе је познат, с таваном и земљаном пећи. Под је земљан, прозори су познате решетке од дрвених *шоилија,* које су испреплетане и имају задебљања; око ћерчива је била разапета хартија. Чардак, диванана која је покривена *шашовцима,* служи поглавито за теферич.[cvii]

Кућа са собом постаје обичан тип. Врло ретко има две собе, али се често пред кућом јавља сувота, која или није ограђена или је ограђена ниском дрвеном оградом, и зове се *трем, вајаш, доксат.* Тако „кућа" постаје *тродељна.* Најчешћи је овај случај код *плетара под црепом или ћерамидом.*

У Шумадији и подринско-ваљевским крајевима су цреп правили најпре Хрваћани, а прву ћерамиду су донеле *ћерамиџије* из пиротског и нишког округа почетком XIX века. И данас се тешко у Шумадији може наћи *ћерана* у којима не би било радника из нишког округа и из Торлака. На овим кућама се најпре замени дрвени оџак зиданим. Прозора има више и стаклена окна превлађују.

Није се мењао само унутрашњи крај и грађа кућа, већ и посуђе и намештај, и обе врсте промена иду у главном упоредо. Од нарочитог су интереса промене осветљења.[cviii]

Осим обичне брвнаре, приземљуше, и у овој шумовитој области се јављају куће са још једним спратом. Прелаз између приземљуше и куће са спратом чини *„кућа на ћелици"* која се сама од себе развила услед нагиба земљишта. Видели смо почетак тога развитка већ на једнодељној брвнари. Где су нагиби земљишта већи, онде се доњи део куће морао толико подзидати да је постао цео спрат, и то је „кућа на ћелици" како је зову у Дробњацима. Само је један корак од те куће до праве куће на спрат. Али оне се сасвим ретко јављају у Србији, а све више што се иде даље на Запад од Србије, и постале су или под турско-источњачким или под јадранско приморским утицајима, а последњих деценија у варошима и утицајима западне цивилизације. Тако се на пример у Косјерићима и Кремнима (ужички крај) јављају велике двоспратне куће, где је доле кућа или магазе а горе станови, и то је херцеговачка врста двоспратне куће; у Кремнима се на једној таквој кући види *ћошка* што је јамачно турско-оријенталски утицај. Шта више у крагујевачком селу Забојници има таква двоспратна кућа с врло лепом ћошком. У Полимљу, у Васојевићима, двоспратне куће зову кулама, и њихов доњи спрат је од камена зидан, а горњи од плетери, али су даском покривене.

Алписки утицај. – Кад се од Корушке иде кроз Крањску и хрватско Загорје и карсну Хрватску према Босни, јасно се види утицај алписке куће на типове кућа, па и на брвнаре. Види се дакле и на брвнари, на којој се најтеже изврше страни утицаји, или кад се дубље изврше, она престаје бити брвнара. На Истоку ти утицаји допиру до линије која би везивала Новску и Брод на Сави; има их око Беловара, а нестаје их око Пакраца. Око Плашкога се јављају три врсте кућа на којима се осећају алписки утицаји: 1) на обичним брвнарама са дашчаним кровом, које имају нарочиту баџу или димњак алписке врсте од извијених и подигнутих дасака на крову; 2) брвнаре са дашчаним кровом и са собом на тавану; та је соба обично на ужој страни куће и има прозор; има соба кашто и на дужој страни, и тада су прозори обично истакнути над кровом; то су собе у тавану, мансардне собе алписке и романске куће; 3) зидане куће, али са дашчаним кровом, са собама у тавану, а уз њих с обе стране под истим кровом стаје за стоку, сточну храну и ђубре, као у алписким кућама, које се зову Vierkant. Напослетку има брвнара од три спрата: доле подрум за стоку, у средњем кухиња са собама и собе у тавану. Ови алписки утицаји су дошли услед контакта, а у карсној Хрватској можда и услед Војничке Границе. Примљени су од Немаца.

Али има и неке друге сличности између алписке куће и динарске брвнаре, које иду и даље на Југ до у западну Србију. Тако је кров сличан са нашим шиндраним и они га зову Schindeldach; лингвисти ће утврдити јесу ли то исте речи: *Динарска кућа* под утицајем куће (околина Сарајева) шиндра и Schindel. Има једна врста шиндраног крова који се зове Schopfdach или Walmadach, види се око Салцбурга у Пинцгау и Понгау, и врло је сличан са дашчаним кровом босанских кућа. Напослетку, изнад првога спрата има На овим алписким кућама веранда око целе куће осим задњег зида и зове се Gangl. То се види и на кућама у карсној Хрватској, на пример јужно од Карловца, и зове ганг. Даље сам виђао у источним Алпима, остраг као прилепак уз кућу, уз спољни дувар и мало одигнут од земље т. зв. Solder који служи за успрему; да нема сродности између те речи и сулдрме босанских и других брвнара?

Камена кућа јадранског приморја и голог карста.

Сасвим је друкчија кућа медитеранске климе и њених одјека. То је кућа од камена, приземна или на два спрата, врло ретко на три. *Место пећи има камин или огњиште нарочите врсте.* Распрострањена је у јадранском приморју и по голом карсту, дакле у Истри, у карсту од Трста до Постојне, овде онде и даље до љубљанске котлине, у целом приморју од Трста до Скадра, и у Загори све до великих карсних поља западне Босне, где се још спорадично нађе. Уз Неретву продире до планине Ивана, и изнад Коњица је измешана са дрвеном кућом. То је једина кућа херцеговачке Хумине, а местимице је продрла и у северну планинску Херцеговину, где превлада дрвена кућа са собом и пећи. Напослетку, ово је кућа

Црне Горе, од Боке до Ветерника, одакле почиње шумска динарска зона племена Васојевића. Угледањем на суседе, камене куће су продрле у Дробњаке, и овде онде у Васојевиће у чијим пределима има доста шуме. Област ова два племена представља мешавину камене и дрвене куће.

Најмање су трајне куће од ћерпича и плетери, које се, напуштене брзо обурвавају под утицајем влаге, кише, снегова. Дуже се од њих држе брвнаре, и ја сам видео у Србији брвнара грађених пред крај XVIII века, које су се добро одржале, али им је дашчани кров обнављан; ипак брвна иструле, и осим тога су дрвене куће изложене пожару. Камена се кућа најдуже држи, вековима. Не само да је камена кућа сталнија, већ се каменом и облик куће боље фиксира, могу се градити стубови и трајни украси и може јој се дати много лепши архитектонски тип, него кући од ћерпича. Истина и дрво може имати своју архитектуру, и у дрвету се може изрезати особито лепа орнаментика, али мање трајна. Напротив, камене су куће готово „вечите", и у њима је материјализирана историја: по остацима и развалинама и из врло старих времена може се осетити ступањ историјског и културног развитка. И док је то случај у области камене куће, у унутрашњости Полуострва нема трага ни од двораца средњевековне властеле и владалаца, јер су били грађени од дрвета, плетери и ћерпича. Одржале су се једино од камена зидане цркве и манастири Средњега Века, и све боље у колико је у близини било доброг грађевинског материјала. Махом су грађене од слатководног травертина или бигра, који се да лако резати и клесати и који се под утицајем зуба времена превуче патином топле жућкасте боје. Мермери су употребљени у Студеници (из Радочела), у Дечанима (из Проклетија), у Бањској итд. где их у близини има, и то према укусу онога времена, махом мермери разних боја. Травертин, као грађевински материјал, изостаје иза брачког кречњака и трогирскога мермера, од којих су зидане многе од најлепших грађевина јадранскога приморја јер се у њима дају фино уклесати линије и разноврсни урези и врло се добро очувају.

Камене куће јадранског приморја су махом једна уз другу и поређане у тесне улице. Двориште је врло малено и у њему су стаје за стоку. Па како махом нема довољно воде за прање, то су дворишта и приступи ових кућа често прљави. Спадају међу најнечистије куће на Полуострву. Што се иде даље према унутрашњости, камене куће су разређене и с већим двориштима, изузевши нека села Катунске Нахије.

Камена приземљуша са кровом од сламе (Дробањци, Црна Гора).

Има више врста камених кућа, али се у главноме могу разликовати две. Једно је једноспратна камена кућа или једнодељна *приземљуша,* без икаквих унутрашњих преграда и презида; одговара динарској једнодељној брвнари. Од ње се разликује што је од камена, што је покривена ражаном сламом, ретко даском, чешће плочом, а у новије време све више црепом. Под је махом ледина или набијена земља, ређе од камена и плоча. Димњака махом немају, већ ако су плочом покривене, онда су све три плоче на крову мало одигнуте и зову се *сачаци.* Иначе имају на крову баџе или *виђелице.* Имају једна или двоја наспрамна врата. У зидовима има четвртастих, махом малих отвора, који се капцима затварају.

У неким крајевима, на пр. у херцеговачкој Хумини, карактеристично је за камену једнодељну приземљушу (која се кашто зове *плоча)* огњиште нарочите врсте, увек уз један зид примакнуто и саграђено од набоја, махом од црвенице. Око њега су с обе стране *кревети* од истог набоја, високи као и огњиште 2–3 дм. над подом; на њима сеноћива и седи око огња. Иза огњишта и кревета, уза зид, налази се пријеклад или *иижуљ* такође од набоја или озидан, висок 1 м.; служи за оставу; и по облику и по употреби је дакле, друкчији од преклада брвнаре. Између њега и огњишта је *куш,* рупа за пепео. Изнад огњишта и кревета је *черјен* за сушење кукуруза, као што се кашто нађе и у брвнари; њега у неким крајевима Црне Горе зову *иешер.* Припуштени зид унутра у кући, на коме стоји посуђе и који одговара атули

брвнара, зове се *банак;* банком се негде зове и набој у прочељу огњишта. А *ашулом* се овде зове опет дебела греда, али намештена преко горње равни кућњег зида, одакле почиње кров.

Од овога најпримитивнијег облика развиле су се *дводељне и тродељне камене куће* тиме што је унутрашња просторија подељена преградама од перде или чатме, дакле обичном преградом од дасака, чија је шупљина испуњена малтером а с поља окречена. Још чешће је предњи део, у који се с врата најпре улази, одвојен од куће плетером и зове се *предкуће* или *харалук,* јер се ту кашто и стока везује. Напред поменутим начином је од „куће" одвојена засебна сувота која је из почетка служила за успрему, и зове се *остава* или *хуyера.* Из ње се развила *камара* (соба) без пећи, ретко са *оџаклијом* или камином. Кад се овако кућа издели, онда се онај део у коме је огњиште зове *огљеница, ватреница* или *гријовница,* како у којим крајевима; само се у околини Мостара и Невесиња то каткад назове и *међувраће.* Камин постаје све чешћи што се приближујемо јадранском приморју.

Дупла и тројна приземљуша. – Има једна друкчија подела првобитне једнодељне приземљуше која се види у далматинској Загори и херцеговачкој Хумини. Отац који има више синова, направи често дугачку кућу од камена, коју доцније кад се синови ижене, прегради ниским зидовима, мало изнад човечијег боја, на две или три куће (на пр. у селу Радошићу у залеђу Трогара). Осим тога и код Куча има двојних или дуплих кућа, које се тако у напред граде, да би чланови задруге, кад одрасту и оделе се, одмах имали своје засебне куће.[cix]

. _ . ^—^ _.^...^_ *Двојна камена кућа* са кровом од плоча. (Кучи, Црна Гора)

Ни у свима једнодељним приземљушама нема онаквог огњишта са креветом као у херцеговачкој Хумини, нарочито их нема у јадранском приморју и Загори. Овде су обично огњишта на набијеној земљи са познатим камењем или прекладима. А кад се у кући издвоји камара, онда редовно нема кревета ни у херцеговачкој Хумини. Пошто се то све више дешава, кревета постепено нестаје.

У приморским крајевима, почев од Кастава изнад Ријеке, и од Истре према Југу, затим у беговским кућама Босне, јавља се нарочита врста преклада који се зову *демир-оцак* или *мечка,* од гвожђа, негде од месинга, и на крајевима са изливеним или кованим скулптурама: најчешће главе од лава или хрта и других животиња; на мечку се наслањају главње при налагању ватре. Распрострањене су до у племе Васојевића.[cx] Овоје несумњиво романски, а неки мисле чак и илирски или келтски обичај. Некад је мечке од гвожђа било и у Левчу[cxi] у Србији.

Двоспратне камене куће. – Врло су честе куће на два спрата, и то нарочито у јадранском приморју, затим у Суторини и у Конавлима, у Црмници и Цеклину у Црној Гори; али се осим тога може рећи да су оне овде онде распрострањене по целој области камене куће. Оба спрата су зидана од тесаног камена.

Покривене су плочом или црепом и имају димњаке; прозори су од стаклета и затварају се капцима. Различити су уређење и употреба доњег и горњег спрата према начину занимања, и према томе су друкчији у селима и варошима.

У селима се овде онде јави кућа на *ћелици,* слична истој кући у области брвнаре, само је цела од камена. Права „кућа" са огњиштем је онај део који је брду окренут; док се доњи део, који одговара подруму брвнаре на ћелици, овде зове *изба,* негде и *конoба,* и служи за оставу или за затварање стоке. У спрату изнад избе је *камара.* Кад је кућа од два спрата и пространија, изба је кашто подељена плотом или зидом на одељке за разне врсте стоке; кад није то случај, онда је она *машза* за пиће и за разне оставе. Тада су на горњем спрату више

камара.

Кашто су ове куће велике и особито добро израђене грађевине, и то не само у јадранском приморју већ и у Црној Гори. У оном кршу и неплодности често изненаде посматрача двоспратне камене куће, које кашто имају облик кула са пушкарницама и зову се *кулама.* Дика је Црногорцу да има лепу кућу: има случајева да сељаци све своје имање потроше око грађења куће, па после остану сиромаси.[cxii]

У области племена Васојевића, нарочито око Лијеве Ријеке па до Андријевице, јављају се комбинације камене и дрвене куће, поред праве дрвене куће.

Васојевићске куће су често са свих страна окружене шљивацима или воћњацима са јабукама, крушкама итд., нарочито у Полимљу изнад Андријевице, и у том су погледу сличне са кућама у Шумадији. Саграђене су од дрвета, ређе од камена, а покривене даском или ражаном сламом. Често су на ћелици и на два спрата; зидови су доњега спрата или *избе* од камена, а горњи део је од брвана и то је „кућа", кућа над избом; у њој се кашто виде на огњишту мечке, као у каменим приморским кућама. Имају двоја врата: веља и мала. Испред вељих врата има кашто целом дужином куће ајат, сличан шумадијским. А черен је (где га има) као у каменим кућама. Око огњишта нема кревета од набоја као у херцеговачкој Хумини. Напослетку, око васојевићских кућа често има *клијеш,* који по грађи и по употреби одговара вајату динарске, нарочито шумадијске брвнаре.

Кућа од ћерпича и плетери у моравско-вардарској области

Чим се удаљимо из крајева брвнаре и камене куће и њихових деривата, настају у централним и источним деловима Полуострва најразноврсније врсте кућа, међу којима је тешко установити типове. Све, изузевши оне у приморским областима Егејског и Мраморног Мора, граде се поглавито од плетери или чатме и од ћерпича, и та је грађа њихова заједничка црта. Иначе се на облицима, додацима и украсу кућа виде разноврсни утицаји: највише утицај феудалног система и с њиме у вези чифчијске и готово најамничке куће; византијско-егејски и турско-источњачки утицаји; и напослетку све више једна нова врста кућа која је у вези са брзим економским и културним развитком нашега доба. Али се у том шаренилу типова и утицаја ипак издваја кућа моравскога, затим у мањој мери кућа горњо-вардарског типа.

Моравска кућа и њени варијетети. – Моравска кућа је често у пресеку квадратна, ређе правоугаона, здепаста, саграђена од плетери или од ћерпича, ћерамидом или кровином (у ранија времена и даском) покривена. Има карактеристичан плетен димњак, КОЈИ је кашто горе шири но при основи; кад ЈЕ ћерамидом наткривен зове се *комин,* а кад није наткривен онда *гологлави.* И целокупним обликом и овим димњаком, који је противност шумадијском капићу, ова кућа јако пада у очи.

Што се унутрашњег уређења тиче, она је редовно састављена од три дела, од *ајаша, куће* и *собе.* Док је ајат редак код брвнаре, овде је он готово редован део куће. То је ходник пред предњим делом куће, где су врата, чије је тле од набијене земље, ограђен даскама или летвама, са дрвеним стубовима који држе кров над ајатом, продужење кућњег крова. Негде ајат заузима само један део испред предњег зида, између врата и једног угла куће, и његов под је уздигнут те изгледа као нека врста ћошке. Поред имена ајат чује се име *доксат.* Из ајата или кроз велика врата улази се у „кућу" која је у главноме иста као и у брвнари; и кад је без тавана нема у њој черена. Соба је једнака са собом шумадијске полубрвнаре – получатмаре.

Моравска кућа са комином и капићем (Околина Београда)

Око моравске куће нема вајата, али у неким крајевима, као у Левчу, има обичне собе и таквих које зову *вајатима* и у њима ноћивају ожењени задругари.[cxiii] Кашто у овој кући има и *гостинска соба* или *оџаклија* у коју се улази непосредно из ајата, не пролазећи кроз „кућу".

У Посављу и Подунављу Србије моравске куће задржавају унутрашњи распоред, али су кашто од набоја, по угледу на познате *куће од набоја* у панонском басену, о којима ћемо се бавити у другој књизи.

Моравска је кућа сада скоро искључно везана за села збијеног или разрађеног типа, онако исто као што су брвнаре и полу-брвнаре куће разбијеног типа села. Услед тога је око моравске куће мало двориште и у њему мало стаја, обично по две до три. И оне су, као и кућа, с мање пажње и укуса грађене но зграде око брвнаре; око старовлашке и шумадијске брвнаре је велико двориште и много већи број и често укусно изведених стаја.

Ћерпич, од кога су често ове куће, морао је бити најпре употребљен у јужним вардарским областима, где се може лако испећи или стврднути под утицајем сунчаних зракова. Што се иде даље на Југ, до врата Солуна, све је више ћерпич употребљен. У Малој Азији, око Јенишехера и Ескишехера скоро искључно. И ако се с разлогом може претпоставити да су ћерпич и овај тип кућа дошли с Југа, ми сада можемо несумњиво само ово утврдити: најстарије куће овог типа у Морави градили су мајстори печалбари од горњега Вардара, из врањског и пиротског краја, нарочито Дарковчани и Црнотравци, и сељаци из Жлне код Књажевца. У новије време има и у области кућа овог типа вештих мајстора који граде куће истог унутрашњег уређења, од ћерпича и цигле, а покривају их не само ћерамидом већ и црепом; избацују камин и гологлави, а место њега уводе димњак као и по варошким кућама, и у опште целој кући дају бољи облик; особито је ајат кашто лепо израђен.

Област моравске куће је врло велика и једнако се увећава, а ја могу њено распрострањење изван Србије утврдити само по својим проматрањима од пре петнаест до двадесет година. Несумњиво је она и у доњој Морави новија кућа, можда тек од првих десетина XIX века, јер поуздано знамо да је до тога времена у овој шумовитој области превлађивала брвнара. Међутим је она данас, поред нове, главна кућа доњо-моравске равнице, и далеко је продрла уз Моравине притоке Јасеницу, Лепеницу, уз Ресаву, у Белицу, у Левач и Темнић итд. Шта више, од Сталаћа уз Западну Мораву продрла је до Краљева. Даље, то је боља кућа целе источне и јужне Србије заједно са шопском облашћу. [cxiv] То је кућа која од ослобођења (1878. г.) све више превлађује у целој Бугарској. Даље се она види на Косову, поред нормалне чифчијске куће; затим у скопској области као кућа од једнога спрата, јер тамо се јављају двоспратне куће вардарског типа, које ћемо мало ниже описати.

На овој великој територији има више варијетета моравске куће, као што је онај у области Црне Реке, по салашима и „котунима" Звижда и Хомоља и нарочито у Скопској Црној Гори и у Поречу. Да се задржимо само на неким од њих.

Као што је поменуто, у Скопској Црној Гори поред двоспратне куће има и приземљуша. Оне су велике, јер ови сељаци имају тако мало споредних зграда да кашто и стоку и сточну храну држе у кући. Зидане су од ћерпича, неолепљене и неокречене, противно осталим кућама моравског типа. Предвојени део куће, где зими стока борави, зове се *иондило.* Махом имају једну собу која се зове *клеш.* Немају тавана, а изнад „куће", клети и пондиле има леса за сушење белог жита.

Карактеристична је за скопски варијетет *кућарица* или *девојачка кућарица* којих има и у Поречу. То је привремена зграда, која се гради после Митров-дана у иструлелом ђубрету, и граде је махом саме девојке, и то у облику дубирога. Разграде је о Ђурђеву-дне. Девојачка кућарица је нарочита стаја у којој девојке везу и шију преко зиме. У њој оне ураде све што

једној жени треба за цео живот од везених ствари. Граде их у иструлелом ђубрету зато што је ту преко зиме топло.[cxv]

'^•25^:'^-.;

Читлучка кућа, преиначена у смислу моравске куће (Средањ Гора, Бугарска).

Има једноспратних кућа од плетери и ћерпича сличног унутрашњег уређења и по Македонији јужно од Велеса све до Демир Капије, затим у дебарским и битољским крајевима. Али ове куће, неокречене, често покривене ражаном сламом и кровином, кашто без оџака и без прозора, чине бедан утисак. Раја није смела кречити и улепшавати куће. Чине прелаз између моравске и чифчијске куће. Нису једнаке и међу њима има више врста. Тако се и у Поречу кућа састоји из два главна дела: „куће" и пондиле. Са врата се најпре улази у пондилу у којој је стока. ,,Кућа" је од пондила одвојена негде зидом а негде само дрвеном оградом или плетером, који је обично висок до 1 м. а никад не

Вардарске куће (Скопска Црна Гора).

допире до тавана. У кући гори ватра и станује се, држи се све кућно посуђе, суши жито и чува храна. У зидовима има прореза који се капком затварају. Под им је увек земљан. Уз овакву кућу често има једна одаја, сасвим ретко две. Кашто и уз пондилу има мали одвојен простор, који се зове *изба,* и у њој се држе каце и још какве оставе.

Мало је друкчија приземљуша у охридском крају и Дримколу. Поглавито је од слабог материјала и још сличнија читлучким кућама. Много је више овавких кућа са два одељка; један је *иондило,* у који се најпре улази и где се махом стока држи, други је део „кућа" где гори ватра. Ова су два одељка одвојена преградом од дрвета или плетеним зидом, који је висок 1.50 м. У ,,кући" се често држи поред посуђа и жито. На среди је велико огњиште, а његов део на коме се хлеб пече зове се *средноиол;* на једној страни од огњишта спавају старији, и тај се део куће зове *нашланик,* с друге стране спавају млађи, и то је *кашишше.*[cxvi] У зидовима су мали отвори, који се кашсом затварају. Ако су на кући двоја врата, онда се једна зову *голема.* Ретко је уз кућу одвојена соба, *одајче',* међутим има кашто гостинска соба *(пријатељска одаја).* Сасвим се ретко уз пондилу налази мали, плетеним зидом одвојен простор, који се зове *изба,* где се држе каце и остава. Пред големим вратима има кашто *трем.*

Појата источне Србије. – Са моравском кућом у источној Србији, у тесној је вези *појата;* то је сточарска зграда. Породице ових области проведу скоро половину године на појати. Има и таквих села, чији сељаци стално на појатама живе; у село слазе само о празницима или по позиву власти. Кућа у селу је овде, дакле, нека врста *иразттне куће,* а права је сељачка кућа *појата.* Има и таквих села, чији сељаци већином немају куће у селу, већ једино појате. Тако је на пр. село Танда у Поречу. Појата, у којој сељаци стално живе, почиње од Дунава, не иде даље на Југ од Ртња, ретко мало даље, па и на овом простору јој значај са Севера на Југ опада. Све се више гради онако исто као и кућа моравске врсте.

Горњо-вардарска двоспратна кућа и варијетети. – Противно брвнари и моравској кући, ова је редовно двоспратна. Јавља се у сливу горњега Вардара, нарочито у тетовској котлини, око Маврова, у Поречу, од Скопља до Велеса и даље; скоро у целој централној области Балканског Полуострва, изузев битољско поље, где, поред чифчијских превлађују једноспратне куће вардарског типа.

У вардарској области је око ових кућа често камени зид (у земљорадничким селима у равници), који личи на зидове утврђења и кашто стаје више од саме куће. Улазећи споља, у

пространом дворишту наиђе се на кућу, обично неокречену, *амбар* и *кош.* Кућа је готово увек двоспратна, ћерамидом покривена. Доњи спрат је без патоса; ту се кува и гори ватра. Преградама од дасака су одвојена оделења за стоку, која се затвара у унутрашњости куће, и тако чува од крађе. Поред осталог посуђа, у вардарској кући махом се налази и *бућка,* за справљање масла. Горњи спрат се састоји из кревета и соба којих има онолико, колико је чланова задруге. *Кревет* одговара доксату моравске куће, само је ограђен дебелим даскама или брвнима. Лети се на њемуноћива и суши рубље или паприка. Кашто је у једном крају „кревета" амбар са два дела: у једном се чува брашно, а други служи као наћве. У собама нема патоса и кревета; место на коме се спава окружено је даскама а покривено сламом. Куће великих задруга, са преко тридесет чланова, имају већи број соба. Све ствари од вредности, одело, ћилими и т. д. чувају се у скрињама или ковчезима, или се вешају о зид. Ова кућа је слична конацима православних манастира на Полуострву. Можда је преиначени остатак властелинске куће Средњега Века.

У двоспратним кућама тетовске котлине и гњиланске околине је доле пондила, кашто и изба, а у пондили су степенице које воде на горњи спрат или „кућу" са огњиштем и са једном или више одаја. И у двоспратној кући су дакле и стока и људи под истим кровом. Ретко држе стоку изван куће. Сасвим ретко имају око куће ограђено двориште, а било ограђено или не, око куће је врло мало зграда, јер се труде да све сместе у кућу. Само где има амбар који зову *житником* или кош у коме се држи *иченка* (кукуруз). На другом спрату, у „кући", највеће је оно одељење где гори ватра. Изнад ватре су гредице на којима суше обућу и одело и то зову *сушалник.* Имају нарочито место за *стомне* (тестије) и зову га *водник* или *водниче;* даље су ту *ношве* (наћве). У неким кућама има у једном углу *хладник* за мрс, облепљен као кош. Кућа је по правилу скоро празна, чађава, махом прљава и у нереду. Због задруга имају уз кућу кашто и две и три собе; у њима су сандуци или је обешено све оно што имају најбољега, нарочито ћилими и женско одело. Кревета нигде нема. И за куће ових области је карактеристичан чардак уз горњи спрат, као дугачка диванана дуж целе предње стране куће. Лети се на њему спава а зими служи за успрему.

Такве су куће и у шарским жупама, нарочито у Средској и у Сиринићу, само су често осим ћерпича и од камена зидане и облепљене, а нису такође никад окречене; покривене су ражаном сламом, ређе ћерамидом. Овде је сваки двор зидом ограђен, тако да се кроз село као између градских платна пролази. Двоспратне куће ових жупа су велике, јер има доста задруга, кашто и са 40 и 50 чланова. Скоро свака кућа има поменути чардак на диванану и држи целу једну страну другога спрата на кући; под њим је сухота која се зове *ајаш.*

Овакве су и арнаутске куће поменутих области у колико нису куле. У толико су се разликовале, бар у турско време, од хришћанских кућа вардарског типа, што су махом велике, од камена зидане, окречене, ћерамидаре са много оџака. На Косову су ограђене скоро непрелазном оградом од трња, које је набацано између зашиљених кочева, а на овим су натакнуте лубање од говеда и коња.

Нови типови кућа

На територији сва три претходна типа почели су се јављати разноврсни нови типови кућа; највише у области брвнаре, затим куће моравског типа. Сви имају ове неколике заједничке особине. Ти су домови махом пространији од оних старијих типова кућа, имају често две или више соба којима теже, између осталога, да замене и вајате и гостинске куће ранијих типова кућа. Што се више имућство развија, тоје све више ових нових типова, а у неким областима су превладали над свима старијим, као у Мачви, доњој Морави, Млави и Стигу, босанском Посављу и Семберији; али их има и у најудаљенијим планинским крајевима и ако, разуме се, ређе.

То су куће увек са зиданим темељом, овде онде још од плетери, нарочито од ћерпича, али све више од цигле зидане, а ћерамидом или црепом покривене. У овим областима цигла није римског или романског порекла (tegula) већ дошла „из прека", и немачког порекла (Ziegel). Имају познате оџаке наших варошких кућа. Увек су окречене. Махом имају једна врата. Пред кућом је наткривен трем или *притремак* и кроз врата се најпре улази у „кућу", која се све више зове кујна или књижевно кухиња. Зна се да је од скора уведена; нема овде никакве везе између ње и горњонемачке или франачке куће, већ је такође усвојена „из прека", а ови од Немаца (Kuche). Осим кујне, овакве куће имају редовно два оделења, од којих је једно соба и у њој станује домаћин са породицом, а друго је гостинска соба или *башкалук.* Ако је породица многобројнија, и нарочито ако има више ожењених чланова, нова кућа може имати и до *4–5* соба (ваљевска Тамнава, Колубара и Мачва). У свима собама има пећ, ређе гвоздена; још се држи стара каљавачка пећ са лончићима, јер је сматрају за бољу. Осим тога, и посуђе и намештај оваквих кућа све се више удаљују од посуђа и намештаја старих типова, и постају готово маловарошки. Још се највише у распореду појединих делова, затим у посуђу кујне, види утицај земљорадничког живота.

Многобројне су врсте ових нових кућа и мање више су друкчије у свакој области. Ретко су где, и то само по нека кућа, старије од 60–70 година. Изгледа да су такве куће најпре подизане у Мачви, и то је позната *врста мачванских кућа,* кашто споља бојама украшене и са лепим димњацима. Можда се упоредо с њима развила једна врста мало простијих али врло солидних кућа, које се зову *нове осаћанке.* Друге млађе, зову се *шумадинка, тамнавка,* и најдаље одмакла од свију *бошшинка,* тако названа по селу Богатинцима у ваљевском округу. У ово село су долазили талијански мајстори, обрађивали камен и градили куће, управљајући се према навикама и жељама сељака; ови су од њих научили зидарски и клесачки занат и сами после куће градили. Оне се не разликују по типу и распореду од осталих нових кућа, већ су само боље изведене и темељ је озидан од лепо клесаног камена. Прозори су увек само од стакла. У Посавини и Подунављу јавља се, истина врло ретко, кућа од набоја с више оделења, коју зову *ердељка.* И негде, као на Забрежју, најпре ју је подигао досељени Влах.[cxvii]

Уз многе од ових кућа задржала се брвнара или полубрвнара-полуплетара као „стара кућа", и то је још права сељачка кућа, у којој се млађи чланови породице више задржавају него у новој кући.

Нема сумње да су ове нове куће постале по угледу на варошке, овде онде можда и по угледу на новије сремске и банатске куће варошке врсте. Али, што се унутрашњег распореда тиче, оне нису никад исто ни са једним ни са другим од ових кућа: промењене су према потребама и укусу сељака.

Граде их мештани, а у Шумадији и Морави и мајстори печалбари из јужне Србије, од Маврова и Дебра, затим Пироћани, Лесковчани, Књажевчани и Врањанци, који су научили те нове начине.

За последњих тридесет година, од како путујем и проматрам, у свим крајевима су се у погледу типа куће извршиле огромне промене; могло се корак по корак пратити како се брвнара преиначава у дводељну, тродељну и т. д. кућу, како се брвна смењују најпре плетером и ћерпичом, а затим све више циглом, и тако јављају и необично брзо распростиру поменути нови типови кућа. Није далеко време кад ће старих типова, нарочито брвнаре, тако нестати, да ће је требати тражити само у забаченим планинским крајевима, готово онако исто као што сад тражимо сибару и бусару.

Зграде или стаје

Реч је о зградама око куће и у планини. По правилу их има највише око куће. Има их око сва четири напред карактерисана типа кућа, али је највише зграда у области усавршене брвнаре и њених варијетета. Мање их је око Сјенице и у старом Новопазарском Санџаку, који је до скора био под Турском; више их је чим се пређе стара граница Србије. А овде их је ипак мање у старовлашким крајевима, а највише и најлепшег су изгледа у подринској и ваљевској области. Али се њихов број и овде смањује са појавом куће новога типа.

Види се дакле да је зграда или стаја око куће *највише у областима задружног живота.* Осим тога под сличним задружним приликама број зависи *од привредног типа и привредног богаства појединих области',* више их је онде где се уз развијену земљорадњу и воћарство одржало и сточарство, а мање у крајевима једноставније привреде; *више их је у областима већег благостања.* Услед тога их је највише у подринско-ваљевским крајевима где се сељачки живот, за време задруга, био развио до највеће патријархалне угодности. А пошто су се *главни од ових елемената јако мењали, нарочито последњих деценија, према њима се мењао и број зграда.*

Ако се скупе око једне куће све зграде или стаје, које се јављају у областима Новопазарског Санџака, онда оне изгледају као на скици с. 354., и интересантно је да међу њима нема т. зв. конака или одвојца и вајата; вајат се каткад јавља као додатак или прилепак уз брвнару. Али ни код једног сељака поменутих крајева нема свих зграда које су овде нацртане.

На плану с. 378. све су зграде око куће једног имућног сељака у Горњој Добрињи близу Пожеге, у сливу Западне Мораве. Поред велике куће има шест вајата са креветима, магацин, амбар, кошеви за кукуруз, млекар, сулдрма и т. д. Тоје већ велико богатство зграда, које у целини чине утисак једног насеља.

Ово је још више случај са кућама великих задруга у подринским и ваљевским крајевима. Ради примера навешћу зграде Прошићеве задруге у Јадру у селу Коренити у мали Радинковачи.

Ови Прошићи су се пре 150 год. доселили из Бијелог Поља у Херцеговини, где превлађује камена кућа и где је број споредних зграда незнатан. Двориште ове задруге је усред пространог шљивака, и ограђено је плотом где је сваки проштац биран и пажљиво отесан, још пажљивије преплетен, и тај огроман плот је дика задруге. У дворишту су све куће: *стара, брвнара шиндралија,* и *нова,* циглом зидана и црепом покривена. Око куће су четири вајата, а један од њих, *велики вајаш,* простран је као кућа; у њему станује старешина задруге и ту држи своју *особину.* Даље има два велика *млекара,* три *коша* (кукуружњака) за кукуруз у клипу, *амбар* са више *пресека* за жито у зрну, два наткривена *казана* за лечење ракије, једну велику *качару* са кацама за пиће, две *пушнице* за сушење шљива, *машзу* за смештај сувих шљива; затим велики *сувошник* за кола, *наслонице* за стоку, и напослетку *хлебна пећ.* На сред дворишта је под липом велика *совра* као сто, али у прочељу округла и са издубљењима за со; на њој се лети ручава, нарочито кад је моба. Има дакле око 20 зграда које чине импозантан утисак.

Има међу овим зградама таквих које се јављају око кућа сва четири напред поменута типа, и зато су мање карактеристичне. Најкарактеристичније су зграде у области куће брвнаре: вајат, конак или гостинска кућа, млекар, чардак и затим зграде око цркве које се зову собрашице.

Вајати (друга имена: ижина, клет, стасина) су раније били искључно зграде од брвана,

једнодељне, без тавана, покривене даском или шиндром, а под им је био од набијене земље. У вајату се ватра никад не ложи, велики је као осредња соба и сматра се као својина појединих задругара. Пред женидбу неког задругара направи се вајат, ако већ нема празнога, и остаје његов до смрти, када постаје својина његовог наследника. Као што је поменуто, вајат је вршио и сада врши улогу собе и оставе. Мајка у њему чува за ћерку сву спрему; девојке преко дана везу и плету у вајату, нарочито зими. Из претходног излагања се види, да у већим задругама има бар онолико вајата, колико је ожењених задругара. Последњих деценија су их градили од плетери, кречили и где где црепом покривали. Има задруга, као у селу Забрдици у ваљевском округу, где има 8–10 вајата из разнога доба и представљају ступње у развитку вајата. Исто је тако била карактеристична *шстинска кућа* или *одеојац* (конак и коначић), алије, може се у главноме рећи од 1880 г., када је настао нарочито жив економски развитак, све више нестаје. Није свуда била једнака. Чак је и раја око Сјенице и Новог Пазара желела да има ма какав простор за госте, и уз примитивну кућу брвнару има кашто *башкалук* или гостинска соба. Правих конака или гостинских кућа има тек почевши од Старог Влаха у Србији, а нарочито их је много и најлепши су у подринским и ваљевским крајевима и у Шумадији. То је нарочита зграда за госте, за намернике, за састанке сеоских домаћина, за свадбе, славе итд. Може се у главном рећи да су конаци, као и вајати, везани за области најразвијенијег задружног живота. Богате задруге великога гласа сматрале су да морају имати за домаћина или старешину што бољу зграду. Све што имају најлепшега посуђа и намештаја смештено је у конаку.

]. *Главна зграда за становање;*

с, кућа, кухиња Г, огњиште о, одаје 1. кревети I, сто р, пећ т, разбој

8, зимска трпезарија ћ. клупе

Гг, хлебна пећ

е, степенице за кућу

2, 3, 4, 5, 6 и 7 *Вајашч;*

1, кревети (1,40 2 т.)

г, полице

с, сандуци за рубље

8 *Магацин;*

е, степенице

9 и 10 *Амбари;*

с1, преграде за храну у зрну

11 и 12 *Кошеви за кукуруз;*

13 *Сулдрма;*

(наслон за кола и пољопривредне справе)

14 *Млекар', г,* полице за карлице са мјтзком и качице са сиром.

15. *Кокошар.* 16 *Наслон за кошни^е*

Вајаш шумадијске врсте. (Уз кућу књаза Милоша у Горњој Црнући, Рудник).

Његов је најпростији облик овај: из трема, који је кашто дрворезом украшен, и у коме је озидано огњиште и шупљина где се ложи ватра за пећ, улази се у собу. То је соба старешине или домаћина, у којој су у почетку постељне ствари (губери, поњаве, јастуци) биле на патосу, а доцније су уведени кревети; има сто, клупа, а у новије време и столица. Кад је врло велика задруга, онда уз домаћинову собу има друга за најстаријега до домаћина. Затим, док је раније домаћинова соба била гостинска, а он, кад има гостију, становао у старој кући или вајату, доцније се у конацима градила нарочита соба за госте. Тако се развио конак са четири оделења. Нестаје га све више у колико се задруге губе, и сада се конак као засебна кућа врло ретко зида, јер у оној кући новога типа има соба за домаћина и за госте. Како су конаке у подринским и ваљевским крајевима градили скоро искључно Осаћани, вероватно је пренет из Босне у Србију, и то по угледу на мухамеданске бегове, који у својим конацима или мусафиранама имају оделења за госте.

Млекар је од дрвета или плетери, махом је око 1 м. на сохама од земље дигнут. У њему је млеко разливено у карлицама и остали бели смок, кашто и друга јестива која се ту због доброг проветравања најбоље одрже. Покривен је даском или шиндром. Он је најчистија зграда ових крајева. Где је више развијено сточарство има више млекара, а за време задружнога живота имала га је свака кућа. Са увођењем земљорадње у већим размерама нестајало је млекара, и сада то нису онако распрострањене зграде као раније.

У Подрињу и у ваљевским крајевима има често уз куће поред коша и дугачка зграда за кукуруз у клипу која се зове *чардак.* Има је и уз општинске суднице, где је махом великих димензија; то је зграда одигнута од земље на сојама и дирецима, оплетена, а кров је од сламе или даске или црепа. Врло је карактеристична за ове крајеве, али њено име може изазвати забуну, јер се по другим крајевима чардаком зову друге зграде. И у непосредној близини, у Шумадији и у долини Мораве, често назову доксат или ајат – чардаком. У Босни је чардак соба или цео спрат са собама у мухамеданским кућама. По народним песмама излази као да се горњи спрат властелинске куће или дворца звао чардак. У Босни и Херцеговини се и *исходне куће* бегова кашто зову чардаком. Сличан је и онај чардак у читлуку сереске котлине (в. XVI главу). Као да је име чардак дошло у подринске и ваљевске крајеве[cxviii] из Босне, преко наших мухамеданаца.

У извесним крајевима, као и у Ибру, има кашто уз кућу великих задруга нарочита зграда за оправку алата, која се зове *коваоница.*

Собрашице и чардачићи су поглавито зградице западне Србије од Мораве до Дрине, а има их једино око цркава и манастира. Оне су од дрвене грађе, или као мале кућице, или само на високим сојама има кров; увек од једне просторије у чијој је средини велика совра а око ње клупе. Негде их, као у селу Бресници недалеко од Чачка, има у тако великом броју, да изгледају као шатре на вашарима. То су *зградице сабора* и *народног весеља.* Сваки имућнији сељак има код цркве или манастира своју собрашицу, у којој прима и гости сроднике и

пријатеље о саборима (скица с. 382).

Пушница или *сушница* или *мишана* или *ошафана* је карактеристична за шљиварске крајеве: Посавину и Семберију у Босни и скоро целу моравску Србију, нарочито подринско ваљевску област у Шумадији. Граде се махом изван двора али у близини куће. То су зграде за сушење шљива, и према броју леса разликују се веће или мање пушнице.

Пивнице су карактеристичне зграде неких виноградарских крајева, нарочито Крајине и копаоничке Жупе; у Жупи се групе пивница зову *иољанама.*

За камену кућу јужне Далмације и дубровачке области, затим за Црну Гору (мање за Брда) у неколико и за остале области камене куће, карактеристично је *гумно,* јерје обзидано зидом који је висок 1–1.20 м., од најлепше тесаног камена, попођено плочама, а у средини је мали камени стуб; и оно је одређено за млаћење и вршење жита као познато обично гумно других крајева. Али се овде тако добро зида, да је често скупље од куће. Даље му је готово споредна употреба вршење; то је место свечаности, скупова и игара.

Напослетку скоро цела Херцеговина и југоисточни крајеви Босне имају једну зграду која се зове *кланица;* има је не само у области брвнаре већ и камене куће; у Дробњацима се зове *појата.* Увек је на два спрата, па било да је од дрвене грађе или зидана; у доњем се спрату држи стока а у горњем сточна храна. И ако друкчијег облика, кланица у ствари одговара плевњи или појати моравско-вардарске области.

Соћрашчце у Шумадији. (Бресница, код Чачка, западна Србија).

Најчешћа је зграда уз моравско-вардарску кућу *племља* или *плевња,* стара *хлевина.* То је зграда у облику куће приземљуше, од плетери, ћерпича или камена, блатом олепљена, покривена ражаном сламом а често и ћерамидом. Без икаквих преграда. У њу се оставља слама и сено за стоку преко зиме. Свака кућа има племњу у дворишту, а имућнији сељаци имају по једну плевњу и на њиви или ливади далеко од села.

Становништво које издиже лети у планину има тамо *катуне* или *станове* динарских крајева, или *бачилишта* и *бачила* моравско-вардарских крајева, *салаше* источне Србије. У неким областима, као у Дробњацима, има и зимских станова за чобане и стоку, и они се зову *вашани.* У крајевима где је сасвим или скоро нестало издига на планину, зову летња станишта стоке махом *шрло* или *торина,* а у Бугарској колибе или кошаре.

Знају се места на којима су катуни појединих села. На њих издижу сељаци који имају доста стоке. Подижу *колибу* или *стан* било од брвана а лубом или даском прекрију, било од камена, сувомеђине без малтера, а покрију даскама које притисну камењем. Те групе колиба су карактеристичне за изглед високих динарских планина. Колибе су једнаке код православних, католика и муслимана динарске системе, као што су иста *бачилишта* у моравско-вардарској области и *колибе* на Балкану и Средњој Гори.

Стан или колиба је у ствари кућа *станаре* или *планинке* и у њој је све као у кући, само у мањим размерама; у колиби ноћивају и чобани кад наиђу. Где где се место колиба виде на катунима *савардаци,* које смо раније описали. У зимским ватанима савардаци су често врло велики и у њима, у преграђеним оделењима, станују људи и држе стоку. Старије је име за колибе у планини *иаде,* и оно је очувано још у неким крајевима.[cxix]

Око колибе су *шорови* где овце лети ноћивају; где где се зову *торина* и *котар.* Нарочити облик тора високо ограђеног, и чији је горњи део ограде нагнут према средишту тора, зове се *трибој* или *слон.*

Уз торове, нарочито кад су даље од катуна, има *кућер* или *кућар (кућара)* или *тружина,* мала зградица на саоницама колико чобанин да се пружи, и премешта се онако исто као што се торови премештају.

Стаја је зимско станиште чобана.

У горњовардарској и мијачкој области зову место где је стока на планини *аршич,* а према овцама: шиљегарски, јаловарски, млзничарски. Интересантно је да овде онај креветац на који полажу сиреве, зову *одор.* А помоћника бачу зову *фичур.*[2][cxx]

Друкчији су планински станови сточарских Цинцара које код нас зову Црновунцима, Ашанима, Карагунима, Каракачанима, Куцовласима ит.д. Ашански се стан састоји из 10–20 колиба које су сасвим ублизу; те колибе су сличне сибарама или дубирозима, дакле купастог облика, од кровине, са лемезима, имају само једна врата, а унутра једну просторију. Међутим на планини Караташу, у јужној Македонији близу Олимпа, цинцарске колибе су као мање куће, од прућа оплетене, изнутра облепљене блатом, а покривене ражаном сламом; ретко је која од неотесаног камена озидана. Све имају у пресеку облик паралелограма, од једне су просторије на чијој је средини велико огњиште. Групе таквих калива зову се *мандре.* Уз мандру су торови за овце.[cxxi]

Остали типови кућа

То су: праве чифчијске куће, којих од ослобођења и утицајем новог времена брзо нестаје или се разноврсно преиначавају; турско-источњачка кућа која се такође губи; и егејско-грчка двоспратна кућа, слична са двоспратном каменом кућом јадранскога приморја.

Чифчијске куће. – У главноме су описане у глави о типовима села, и то у вези са читлуцима. То су најчешће низови кућерака од „плота" (плетери) или ћерпича, неокречене, покривене сламом, ређе ћерамидом, а састоје се по правилу од једне мале сувоте, ретко од две, од трема и одаје. Градили су их бегови колико да чифчије имају заклона, и није се водило рачуна о жељама и укусу чифчија. Под тешким теретом свакодневног живота чифчије једва могу доћи на то да мисле о унутрашњем уређењу својих кућа. У њима је најмање покућанства, и то су најзапарложенији станови. Знак животне беде види се и на појединачним чифчијским кућама, као на приложеној слици чифчијске куће из врањског округа, која још није преиначена.

Изузимају се многе чифчијске куће на Косову, које споља такође јадно изгледају, али њихова унутрашњост често изненади. Врло чисте, увек имају једну или две собе са креветима и великим дрвеним ковчезима, у којима се чува познато косовско женско одело. Чудан контраст светлости и боја између тамних кровињара и сјајнога одела живих боја на девојкама и женама које из њих излазе. И чифчије у Тракији и македонском приморју имају чисте куће, с више посуђа и намештаја.

Праве чифчијске куће превлађују у областима које су 1912. године ослобођене турског режима, нарочито по равницама и по котлинама; још се виде и на доњо-дунавској плочи, у сливу Марице, у врањском и пиротском крају, у котлинама Тесалије, у Арбанији; али су чифчијске куће овде разноврсно преиначене, или су ослобођени сељаци градили нове куће на којима се виде различни утицаји. Тако у Бугарској има још доста чифчијских *киша* од плетери са крововима од сламе *(иљава);* место прозора имају врло мале отворе који се даскама или капцима затварају. Кућа и двориште су ограђени живом и трновом оградом, *плет* или *плетиште;* на кочевима те ограде виде се главе од бивола, коња, оваца, намештене ради плашења птица. Зидови су ових малих кућа у јесен под низовима паприке. Још пре ослобођења (1878. год.) су куће нечифчија преиначене под утицајем турско-источњачке куће,

а од ослобођења су многе промењене под утицајем нових типова, примљених из суседних области. Све више има кућа које се по облику и унутрашњем распореду приближују моравској кући, и све их је више покривених ћерамидом и црепом. Ово је нарочито случај у Средњој Гори и Бугарској, где је изгледа и раније постојала нека врста куће слична моравској. Напослетку вреди поменути да се око Трнова и суподином Родопа јављају двоспратне куће као у егејској области и у Тракији. Измешани су дакле разни типови, али ипак превлађује чифчијска кућа и њени деривати.

Друкчији је случај у средњој и јужној Арбанији, где осим двоспратних беговских кућа турско-источњачког типа има скоро једино арбанашких читлучких кућа, на којима се осећају и турско-источњачки и грчко егејски утицаји.

Турско-источњачке куће и куле. – Превлађују у оне четири области Полуострва у којима су се Турци населили и осим тога код исламизираних у Арбанији и нарочито у Босни и Херцеговини; даље се виде онде по варошима и осталих земаља Полуострва, осим Далмације. Међу тим кућама има знатних разлика о којима се не можемо бавити, већ ћемо истаћи њихов огплти карактер.

Њихова дворишта су ограђена високим зидом и имају високе лучно сведене капије, готово увек затворене. Авлије су калдрмисане или поплочане. Куће, од ћерпича или плетери, окречене и махом ћерамидом покривене, имају два спрата. У доњем су амбари и ћилери, кашто и штале, а горњи управо чини кућу са собама и зове се *чардак',* ако има и трећи бој са собама, он се такође зове чардак. Управо и собе у тим спратовима зову чардаком: везак везла Хадем-када млада невјеста, на чардаку на високу демир-пенџеру. И у *исходним кућама* исламских бегова је доле изба за коње, а горе чардак или соба за ноћивање. Чардаци или горњи спратови са собама у динарским шумовитим областима су кашто од брвана, као што су били Ченгића чардаци по Дробњацима или као што су Љубушкови, чардаци на Мејдану у Сарајеву. На чардацима је и харемлук, ако за жене нема нарочита кућа. Ћошка је познати изнесени део куће, источњачког порекла, са којом су слични немачки еркери. Готово у свакој соби има камин или оџаклија, негде и пећ, и услед тога се на тим кућама виде више витких оџака. А у једној соби има *оџак,* као камин, где се пече кава и око кога седе мушки гости. Пред кућом је поплочана сувота која се зове *хајат,* а изнад хајата је *диванана.* На чардаку има често оделење за купање, *хамамџик.* Кашто у великом дворишту има две двоспратне куће, и онда је једна *селамлук* за људе, а друга *харемлук* за жене.

Као босанско-херцеговачке, такве су у главноме и куће турско-источњачког типа, које се виде по чифлуцима у Тракији и Македонији. Можда је ово византијски тип куће преиначен турско-источњачким укусом и начином живота.

И кула има по целом Балканском Полуострву; највише у његовом западном делу, у Арбанији, Метохији с Косовом, у Црној Гори, у Новопазарском Санџаку, Херцеговини, Босни. Увек од камена зидане, оне нису могле постати у шумској области, већ су у њу унесене из области камене куће, било с Јадранског било с Егејског Мора. Има их више врста, али се издвајају највише ове две: куле као стражаре и тврђавице и куле – станови, а у исто време и заштита. Међу првим их има свакојако византијског и романског порекла. Јамачно су византијског порекла куле на нашим старим градовима, као на пр. на смедеревском, висока Деспотова Кула у граду манастира Манасије, куле око Раванице и друге. Турци су још више раширили тај тип куле.

Али нас се овде више тиче кула као стан, и таква се налази скоро искључно у западном делу Полуострва. Из приложених фотографија се види да има разлике и у грађи и у облику и између кула у западном делу Полуострва. Висока кула у Ливну више потсећа на куле око наших манастира него на остале врсте кула. Особито су интересантне многобројне арнаутске

куле по Метохији. Ретко су ограђене каменим зидом, као куле Риза-беја у Ђаковици, већ махом плотом од трња или живом оградом. У пресеку имају облик квадрата или правоугаоника и махом су на два ретко на више спратова. Озидане су од тесаног камена и зидови су до 1 м. дебели. И ако се у њима станује, већином немају прозора, већ само пушкарнице (мазгале). Како су ове куле зидали махом оглашени насилници, који су увек уза се имали и многе слуге и присталице, то су у доњем спрату ових кула поглавито собе за њих, а горе су собе за господара и његов харем, ако за харем нема нарочиту кућу.

Кула босанске врсте (околина Сарајева).

Сличне су овима и остале куле западног дела Полуострва, и нарочито их има тврдо озиданих у Црној Гори. У шумским крајевима, као у васојевићском Полимљу изнад Андријевице, има кула чији је горњи спрат од плетери и које су даском покривене.

И ако одређене за становање, у кулама се може издржати и опсада. Око неких кула у Црној Гори били су се прави бојеви. Карактеристично је да их има највише на Западу, у оним областима где је владала потпуна анархија као у Метохији, или у оним крајевима Црне Горе који су били близу границе.

Грчко-егејска зидана кућа. – Преовлађује у Тракији и македонском приморју и већем делу Грчке, као двоспратна кућа, зидана од разноврсног материјала, често од камена. Њен облик и унутрашњи распоред одређени су друкчијом егејском климом и начином живота: доњи спрат је ређе за становање, више служи као магаза или остава, а горњи се одликује пространим предсобљем и собама са многобројним прозорима а без пећи, кашто и без камина. Двориште је око куће готово увек калдрмисано и у једном углу је мала башта. Има сличности између ње и двоспратне вардарске куће, којој је можда служила као образац. Грчко-егејска кућа је много ближа каменој јадранској кући, него што је ова брвнари и њеним варијететима.

Осим у егејском приморју, кућа овога типа, унеколико преиначених, има у свима цинцарским или аромунским насељима на Балканском Полуострву. Промењене су због континенталне климе и друкчијег начина занимања. Између многих примера да поменемо овај тип кућа у селу Галичнику, у области племена Мијака, близу Дебра. У њему има 700 кућа од камена, на два спрата, које су плочом покривене и често личе на куле. Неке имају на горњем спрату простран чардак за теферич. Имају мањи број прозора, и они су мањи него на правим кућама грчко-егејског типа; око кућа нема других зграда или врло ретко. Само су неке ограђене каменим зидом, а већина су без ограде. У приземљу се држе коњи и магарци, а горе је права кућа са собама за становање. Двориште је махом без дрвећа. Ако има вртова они су тако мали, да се њима не може подмирити домаћа потреба. У селу нема живости, ретко се ко креће. Из даљине гледано изгледа као град који је успавао неки чаробњак.

Сличан је тип кућа и у словенским селима западно од Битоља, у долини Драгора и Шемнице (Брусник, Буково итд. д.): камене куће покривене ћерамидом или црепом, са два ређе са три спрата.

Осамнаеста глава:
Друштвене и психичке промене

Промене за време турске епохе. – Класе балканских друштава. – Главне црте унутрашње еволуције. – Хајдуци. – Друштвене и културне појаве у јадранском приморју. – Далмација. – Сењски ускоци. – Значај острва Хвара. – Положај и значај

Дубровника. – Диференцијација услед промене вере. Анархичко арбанашко друштво на Косову и у Метохији. – Стварање пових група услед сеоба и славизирање вароши. – Демократско друштво ослобођених држава.

Осим напред поменутих факата, од турске инвазије и доцније извршиле су се извесне унутрашње промене на народима Полуострва и на појединим групама у оквиру истога народа. Изложићемо главне линије тога развитка; оне треба да послуже као увод за разматрање социјалних и психичких типова, о којима се бави друга књига овога дела.

Промене за време турске епохе

Од турске инвазије почела се из основе мењати балканска друштва Средњега Века. На Полуострву настала једна врста управе и духа владавине, турска управа, која је мењала живот у многим правцима и утицала на формирање људи на исти начин. Ипак и у томе има знатних разлика између појединих области услед утицаја различне географске средине, претходних историјских стања и цивилизација и народног карактера. Изузимају се од овог утицаја дубровачке области између Клека и Суторине, затим далматинско приморје и острва, јер нису били под турском управом.

Класе балканских друштава. – Као што је поменуто, османлијски или исламизирани спахије и бегови заменили су народно племство Средњега Века и постали велики поседници. Кашто и црквена имања секвестирана у корист вакуфа и тако припала мухамеданској вери. Дотадашње независно и национално свештенство било је потчињено грчкој патријаршији у Цариграду, осим оних области, које су у току два века (1557.–1766.) биле под Пећском Патријаршијом. Народ, који и пре турске најезде био махом отрок и себар, постао је раја подложна беговима и управи друге верс и непријатељски расположеним.

Цариградски и трачки *фанариоти* издвајали се од масе грчког народа. Ове богате породице, које као и Турци често имале чифлуке, узимале су учешћа и у турској управи; осим тога тесно везани за грчку патријаршију у Цариграду, фанариоти су њоме управљали, и из њихових редова биране владике и за словенске земље Полуострва. Разумљиво је што су они под таквим приликама постали у турско доба експлоататори балканских народа. Шта више, њихов је утицај прелазио Дунав и захватио Влашку и Молдавију, где су били многобројни и чинили највишу друштвену класу; и сада има у Румунији доста потомака богатих фанариотских породица. Да додамо уз то већ помињати факт да су грчки и цинцарски трговци имали у својим рукама трговину на Полуострву. Мудрији и окретнији од Словена, они су често умели избећи суровости турских управљача, и шта више многи умели стећи уважења у турским круговима.

Поред фанариота, грчког свештенства и грчких трговаца, у маричком сливу и на доњо-дунавској плочи било је и бугарских *чорбаџија,* који су готово образовали једну друштвену класу, и сељаке немилосрдно експлоатисали. Имали читлуке, махом су били тесно везани с Турцима, и као класа имали с њима истих интереса. Неки од њих почели грчки осећати и издавати се за Грке. У варошима је поред чорбаџија било доста занатлија и малих трговаца бугарског порекла, више него у динарским земљама. То су биле *занатлије старобалканских заната.* Одржали су се били још пре 15–20 година у Габрову, Тркову, Ловечу и т. д. Најнижу класу чинили су *чипчије,* права раја, бугарске врсте.

Друкчије је било код хришћана у динарским областима, као и у целом западном делу Полуострва, а нарочито код Срба. У средњој и јужној Арбанији било многобројно исламизирано племство, *бегови* арбанашког порекла. Исти случај у Босни: исто тако многобројна мухамеданска властела српског порекла. Напротив, у Србији су бегови и читлуксахибије били много ређи.

Као што је раније поменуто, у западним земљама читлучки режим није био онолико распрострањен и онако тежак као у централним и источним деловима Полуострва. У пространим сточарским областима готово сви сељаци били слободни.

Даље, овде су само митрополити и владике били из фанариотских редова, док је ниже свештенство махом било народно; исто су се тако у маси губили врло ретки хришћани чорбаџијске врсте. У варошима Старе Србије (Пећ, Призрен, Ђаковица, Новипазар и т. д.) живео је многобројан и имућан српски занатлијски и трговачки сталеж, који ослабио тек после исељења Срба под Чарнојевићем (1690. г.).

Уз то народне масе ових области имале патријархалну друштвену организацију. У Црној Гори, у великом делу Херцеговине, и у северној Арбанији до Маће, превлађивала је *племенска организација* у основи ратничког карактера. Свако племе у ствари било војска и његов старешина се звао *војвода,* а старешине браства *главари,* које Арбанаси зову *барјактарима.* Племена су била готово независна и Турци само с времена на време успевали да од њих добију неки незнатан данак. За последња два века турске владавине, Црна Гора је била племенска кнежевина, са којом су или била у споразуму или у непријатељству суседна арбанашка племена, према интересима и начинима мишљења која се код њих развију. У мијачкој и брсјачкој области, затим у Епиру, у западној Грчкој и на Пелопонезу, нису истина постојала права организована племена, али се у појединим географским целинама становништво осећало међусобно везано, кашто и старим племенским именом.

У осталим динарским, моравско-вардарским па и шопским областима становништво је било организовано у *задруге,* често многољудне. И ако оне све имају један спољни заједнички карактер, заједно као једна економска и друштвена целина живи отац са синовима и често са унуцима, ипак су оне по духу и унутрашњим особинама различне у појединим областима. Било је дакле више врста задруга, и од њих су типске задруге, једино оне у западном делу Полуострва, нарочито код Србо-Хрвата. Инокоштина била врло ретка. Често се више задруга осећало као целина, као род или браство. Задруге које су становале у географским целинама или жупама, образовале *кнежине,* административне јединице, на чијем челу био *кнез,* или изабран, или онај који се својим понашањем, разборитошћу и храброшћу нарочито истакао. Често су ови кнежеви били наследни у извесним породицама. Они скупљали порезу и десетак и предавали турским властима. Нарочито у Шумадији и Старом Влаху села су услед оваквог начина управљања била готово слободна и имала мало додира са беговима и турском управом. Шумадија при крају XVIII века, а тако исто и Стари Влах и тимочка Крајина, затим извесне кнежине у Босни и Херцеговини, имале су неку врсту аутономије. Поједине породице у кнежинама добиле великог угледа и имале у Шумадији важне улоге у ратовима за ослобођење почетком XIX века. Осим њих су *попови* и *калуђери* били нарочито цењени ред људи, и истакли се чак као војничке старешине у току ратова за ослобођење. Тада од угледних људи и свештеника постајале војводе Првог и Другог Устанка.

Оваквом друштвеном уређењу моравских и западних области Полуострва приближавале се аутономије т. зв. *војничких села у* Средњој Гори и у неким деловима централног Балкана. То је нека стара аутономија. Сеоско и варошко становништво крајева око Копривштице, Панађуришта, Котела, Жеравне итд. добило је право да носи оружје и имало великог угледа у источном делу Полуострва.

Главне црте унутрашње еволуције. – Као што се види, поред области, потпуно потчињених турској управи, било је других, у којима се развијао доста слободан патријархални живот. Али и једне и друге биле упућене на саме себе. У материјалном погледу скоро није било других продуката осим оних које даје њихова земља и најближа околина; са стране се једва што набављало. Готово није било контакта са другим

цивилизацијама, које би могле изазвати дух инвенције и иницијативе у већим размерама: да би ново примали, преиначавали, и на тим основама сами стварали. Али се особито у динарским областима извршила *унутрашња еволуција,* на коју смо на предњим странама обраћали пажњу, а овде ћемо само сумарно поменути главне процесе те еволуције. То су:

Етничке промене, етничка и социјална прилагођивања и етнобиолошки процеси, који су настали поглавито услед метанастазичких кретања и збивали се у великим размерима.

Процес *етничког освежавања* или враћања старим облицима и начинима народног живота и *оживљавање фолклорног стварања.*[cxxii]

Напослетку *снажно и у многоме еруптивно јачање и ширење високе националне свести* код Срба, и све потпуније стапање православне вере с народношћу.

Хајдуци. – Карактеристика је хришћанског друштва турске епохе што су из њега излазиле кроз векове *чете хајдука и клефта* и постале скоро један друштвени ред, махом јако цењен. Свој прави тип су добили у моравским и динарским областима, и у западној и средњој Грчкој, али их је било и по Старој Планини или Балкану. Хајдучке чете су имале обично до тридесет друга. Светили своје сународнике и нападали на бегове у њиховим кулама и на турске чиновнике и хазнадаре. Најсмелији изазивали Турке на двобоје, махом исламизиране сународнике који су били на гласу, или ови њих. Турци гонили хајдуке, а сељаци их крили и примали на зимовник; тако се развио ред *јатака* који се заједно са хајдучким навикама дуго одржао у балканским земљама и после ослобођења, нарочито у Србији и динарској системи. У турско време сурова борба између хајдука и Турака на живот и смрт често се претварала у пљачкање и пустошење.

Ухваћене хајдуке Турци стављали на највеће муке. Тај дух немилосрдне борбе осећа се у хајдучким песмама које често цвиле и јецају од мука и бола или радосно подвикују после извршене освете. Хајдуци су заједно са црногорским и херцеговачким племенима овим сталним борбама припремали покрет за ослобођење.

Друштвене и културне појаве у јадранском приморју

Друкчије су биле друштвене појаве и диференцијације у земљама које нису никако потпале под турску управу или само за краће време: млетачка Далмација и дубровачка област. Било континуитета у културном развитку и знатних културних тековина, истина махом под страним инспирацијама и на туђој основи.

Далмација. – Овде су од римског времена остале *градске муниципије,* и њихове аутономије респектовали српски владаоци на Југу а хрватски и угарски на Северу Далмације. За време млетачке владавине махом су измењене по млетачком угледу; због римских основа и географског положаја у градовима је лако превладала млетачка и у опште талијанска цивилизација. И ако су Приморје и Загора били све више изједначивани у етнографском погледу услед познатих етнобиолошких процеса, у културном погледу остале једна другој стране; приморје је било област високе западне цивилизације а Загора остала предео патријархалне културе; првој зони су припадала и готово сва далматинска острва. Али у административном погледу обе чиниле једну целину, млетачку Далмацију.

На челу провинције стајао је млетачки *провидур* који имао скоро неограничену власт и мењао се сваке три године. У приморју градске општине а где-где и области имале свој *статут* по коме се управљале, и познати су, почевши од XIII века, и писани статути Сплита, Трогира, Задра. Постојали су такви статути и за неке жупе изван Далмације, као за Винодол. Нису били једнаки. Све се више дотеривали по угледу на Млетке. У неким општинама само се племићи састајали на велика већа, бирали *приоре,* судије и остале чиновнике, и све

општинске послове сами решавали; у другима и грађани имали своје скупштине и преко својих изабраника узимали удела у општинској управи. Због те тежње за учешћем у управи општина вођене су често дуготрајне борбе између п*иука и властеле,* као на Хвару, у Улцињу, Шибенику итд.

У селима и варошима приморја живот је постајао узрујан и несигуран од почетка турских упада. Изнад приморја на планинама Козјаку, Мосору, Биокову постављене су страже да јаве ако би се Турци приближавали. Ради тога образоване сељачке чете чији се, с почетка добровољни доцније од Млечића плаћени војници, звали *пандури* а старешине мањих пандурских група – *арамбаше.* Острвљани су били једино *морнари* на млетачким галијама. У градовима и у целом приморју све се више ширио талијански језик, језик управе, језик цивилизације и млетачких досељеника. Сваки далматински град био је једно културно средиште где се неговале науке и уметност, нарочито архитектура, вајарство, сликарство и песништво. На далматинском копну су били такви центри: Шибеник, Задар и Трогир, чије су цркве и друге грађевине тога времена од знатне уметничке вредности.

Под утицајем талијанске цивилизације, нарочито у периоди Ренесанса многи Словени по градовима преиначавали своја имена на италијански; отуда се често без проучавања не може знати да ли су људи са талијанским именима у Далмацији словенизирани Италијани или Словени који су тада италијанизирали своја имена.

Док су приморје и острва били задобијени за млетачку цивилизацију, друкчије стајало са Загором у чијим се појединим крајевима Турци на дуже време утврђивали а свуда често упадали.

То је *област ускока и хајдука.* У њој често није било села већ растурених кућа, од сухозидина, сламом покривених. Фрањевачки жупници причају у својим извештајима да су носили трубе и њима објављивали народу свој долазак; којима треба свештеник, тражили би га по гласу трубе и доводили својим кућама; тада би се договарали где да држе мису, и држали је, слично босанским богумилима у Средњем Веку, на пољу под дрветом или око неког великог камена, јер цркве биле ретке. Народ се бавио готово искључно о сточарству. Прилике су биле скоро исте као у оним планинским областима залеђа које стално стајале под турском влашћу. Готово је сав народ био уједначен, све сељаци. С почетка се изузимали једино католички жупници и православни попови. Доцније је под Млечићима створен нарочити ред од оних који се одликовали у рату с Турцима. То су *сердари* Загоре, чија се имена често помињу у народним песмама. Слали их у Млетке где су били љубазно дочекивани и добијали колајне, златно прстење и скерлетне кабанице, поред месечне плате; били су већином готови дати живот за „пресвијетлога Принчипа" (млетачкога дужда). Друге и на копну и на острвима дизали у ред племића, *conti* и давали им имања, која обрађују *колони* или *иоловници.*

Било је времена кад у извесним областима нису стварно владали ни Турци ни Млечићи, као у приморју од Омиша до Неретве, које истина у почетку XVI века припадало Турцима и они долазили из Имотскога; али га махом нису могли стално држати због млетачких галија које се налазе поред обале; та је област остајала без ичије управе и суда. Да се помогну, сељаци се са свештеницима скупљали на *зборове,* које су звали и *лта,* и сами доносили законе или уредбе. Такав је на пример онај закон од 28 тачака утврђених у манастиру Заострогу 1551. год.[cxxiii]

Сењски ускоци. – Задржаћемо се с неколико речи на сењским ускоцима, хајдуцима и гусларима у исто време, чија су крвава дела и јуначки подвизи силно одјекнули у нашем народу и у околним државама и била повод интернационалним заплетима између Турске, Млетака и Аустрије.[cxxiv]

Природно је што се у почетку турске најезде на јадранско приморје скупиле групе ускока у Клису око властелина Петра Кружића. Планине средње Далмације дижу се кршним одсецима Козјака и Мосора изнад најплоднијег далматинског приморја око Сплита и Каштела. Њих је могуће с војскама прећи само кроз један дубоки пролом између Мосора и Козјака, непосредно изнад слива кратке приморске реке Јадра и изнад развалина старе Salona-е. У том широком прибоју диже се један осамљен врх од 360 м. апсолутне висине који је природом одређен да буде заштита приморја од најезда и упада из Загоре и унутрашњости Балканског Полуострва. На њему од вајкада дигнут градић, Clissium римскога доба, Клис доцнијих времена. Кад савладају Клис непријатељске инвазије са балканског копна не наилазе више ни на какву препреку и лако се разлију по јадранском приморју, изузев утврђених места. Динарски ускоци из унутрашњости Полуострва бранили су пролаз Турцима, а кад је Клис пао, они 1540. г. премештени у Сењ.

Дуж јадранске обале има још делова, без залива, голих и кршних, али нема ниједнога који се оскудицом погодаба за живот може поредити са обалом од Сења до Бага. Изнад мора се дижу кршне и беле стране Велебита, у горњим деловима као зидови до висине око 1650 м., низ које се сурвава, дувајући на махове, најјача бура јадранских обала, позната *сењска бура.* У залеђу је сиромашна Лика, коју доцније, после настањивања ускока, Турци освојили. Онда није било ни једнога правога пута из Сења за Лику. Као што је море без приморја, тако и обала без залива, али се пред њом дижу кварнерска и севернодалматинска острва, са уским каналима и морем које често буром и другим ветровима страховито усталасано. Сењски положај је дакле и с копна и с мора био одлично заштићен. *У тај заштићени, али по средствима за живот најочајнији положај на јадранском приморју, премештени су љути динарски ускоци са Клиса.* Истина их, по Минућу, није било више од 5–600, са женама и децом 3–4000 (и међу њима је било и нешто Италијана, који се зваху *Venturini),* али то је било сувише за Сењ, чије старо становништво и само једва животарило. Морали се одати пљачки. Сењ постаје с почетка гнездо хајдука, који крстаре по Лици и Крбави, сударају се с Турцима, доносе пљачку и од ње живе. Уз то избија она витешка црта динарских људи: позивају на мегдане и бивају позивани од исто тако витешких Турака. Образац су имали раније, када је при опсади Клиса 1537. г. Турчин Багора, силан, велики као Голијат, позивао на мегдан и изишао и одсекао му главу осамнаестогодишњи Србин Милош. Далеко око Сења све опљачкали, предели опустели, јер се становништво повукло у утврђена места. Кад су Турци организовали одбрану граница, живот ускока је постао тежак. Тада се они окрену мору и постану гусари, који се на лаким лађама изненада појављивали између острва, заустављали и пленили не само турске, већ и хришћанске лађе; допирали на Истру до Пуља и до обала Италије. Били страх и трепет поморских трговаца; готово зауставили сву трговину Млетака са Левантом и Африком. Нападали су и пљачкали лађе Наполитанаца, које доносиле у Млетке вина, жита, бадема ит. д. Кад су стари становници Сења и околине видели како се ускоци богате пленом, и они им се придруже. Пример је и на даљине заразно дејствовао, и опет оживи старо гусарство Омишана и Неретљана. Минући каже да су ускочке жене, навикнуте на упљачкану свилу и кадифу и на наките, подстрекавале своје мужеве на нове подвиге да би могле раскошно живети и одевати се; ако би неки ускок погинуо или умро, богате удовице би се лако преудавале јер нови муж-ускок наслеђивао сва добра старога. Али и Млетачка Република организује одбране својих трговачких лађа, подигне утврђења на неким кварнерским острвима и сагради нарочите, брзе и лаке лађе које мотриле на сењске гусаре. Услед тога ослаби гусарска пљачка сењских ускока, а плате које имали од Аустрије биле су незнатне и неуредно даване. Тражећи пљачке, они се очајнички бију с Млечићима. А ови заузети сењским ускоцима, нису могли колико раније обраћати пажњу на грчке и афричке гусаре, који се осиле, нарочито у Отрантском Каналу. Сва медитеранска трговина са Левантом била стално у опасности. Ови медитерански гусари су заробљенике продавали по пијацама Азије и Африке. Турска је вршила пресију над Млечићима, јер они уговорима били обавезани да одрже сигурност левантинске трговине. Млечани су често протествовали на

аустријском двору што трпи ускоке на својој територији. У томе их помагали папа и Шпанија. Да не би дошло до рата, Аустрија буде приморана раселити ускоке.

Значај острва Хвара. – Издваја се од осталих острвских група дуж далматинске обале група сплитских острва од Корчуле до Шолте; она сада истина спадају у економску и духовну сферу Сплита, али су у доба млетачке владавине имали своју, у многоме самосталну улогу, нарочито Хвар.

То су довољно велика острва да се на њима у млетачко доба могао развити самосталан живот. Положена између ушћа Неретве и Сплита, имају правац И.–З., противно осталима; *услед шош су, више но други острва, истурена према средини Јадранскога Мора.* Отуда њихов значај. У време пловидбе са једрењачама сва трговина између Млетака сједне и Леванта и Африке с друге стране, имала је на њима станице, и ретко додиривала копно средње Далмације. Од свих, у најзаштићенијем положају и осим тога има особито добре луке Хвар, и то луку града Хвара и Старога Града; зато град Хвар постао главна станица млетачке трговачке флоте; у њему се стицали и могли се добити сви производи Млетака и Леванта. Имао је и знатну трговачку флоту. Имућство се развило до великих размера; било пучана који постали богатији него племићи, зарађујући врло развијеним риболовом, поморством и трговином. Кулминацију развитка достигао је Хвар крајем XV и почетком XVI века. А као што се развио у вези са Млецима и у зависности од Млетака, тако је оронуо заједно са Млецима, после открића Америке, када се главна трговина упутила Атланским Океаном.

Као сви далматински градови и Хвар је имао муниципијално уређење слично млетачком. Представник млетачке власти био провидур, који се само по потреби мешао у унутрашње послове града. Велико веће племића, махом италијанског порекла, имало је сву власт. Али се поред њега држале скупштине пучана, које постепено отимају утицај, док после буна 1510.–1514. г. нису добиле скоро исти значај као и властелинско Велико Веће. Подсећају на борбе у италијанским градовима. Велико упорство с обе стране. Племићи воле привилегије као свој живот и децу и, дајући животе, не напуштају их. С друге стране, врло упорни и издржљиви пучани, који не презају ни од каквих жртава; настају крваве борбе у које се меша провидур, а изасланици пука и властела иду често у Млетке на тужбе. То је живо представио Др. Грго Новак.[cxxv]

Хварски пук је словенског порекла са интрузијама страних елемената, нарочито романских, а можда чак и јелинских. Јер Хвар био једна од првих грчких колонија, Фарос, који освојили најпре Римљани, а доцније Млечићи. Постојале су дакле на њему основе старих цивилизација. У млетачко доба се под утицајем млетачких институција и млетачке цивилизације развио осим поменутог политичког и снажан црквени и књижевни живот, нарочито при крају XV и у XVI веку.

На Хвару, Старом Граду и Јелси има много укусних црквених грађевина и племићских дворова. Samietelli је израдио у Хвару красну лођу, једну од најлепших грађевина Далмације; у црквама има слика од Тицијана и других италијанских сликара. Врбоска је готово мала пинакотека. Са архитектуром се развио и клесачки рад у камену, особито у Врбоској, чији клесачи радили многе олтаре и црквену камену орнаментику по Хвару, на Корчули, Брачу и по приморју.

Књижевници и песници нашега језика на Хвару, са Хекторовићем на челу, спадају међу најраније, и њихов језик изненађује чистотом и јасноћом.

Кад се утишале буне и нестало спољних опасности, од гусара и Турака, који су два пута ударали на Хвар, у појединим градовима настају друкчија прегоњења и љуте препирке између грађана. Тако на пример у Врбоској, где су постојале две цркве Св. Ловринца и Св.

Марије, становништво се подели на две партије, и оне се око тога бориле која од тих двеју цркава да буде главна; када се то свршило настаје борба у којој од тих двеју цркава да се чува Светотајство.[cxxvi]

Положај и значај Дубровника. – Од највеће је важности на јадранскоме приморју био материјални и духовни развитак Дубровника.

Већ оволико колико сачуван стари Дубровник је нешто врло ретко. Има у осталој Далмацији лепших појединих грађевина, али нема такве целине као што је Дубровник: *од једноѓ слива, један смисао и дух свеѓ града од Страдуна до краја оних уличица што се високо уз скале пењу.* Град дакле, као и његова историја, израђиван с планом, смишљено, једна једноставна целина. Уз то је на једној од најлепших обала која се одликује високим клифовима и са које се од Пила до Плоче има *неспречен поглед на пучину.*

На поменути средњевековни део вароши настављају се од Пила до Гружа нове улице и нове зграде, онако исто као и од Плоче старим херцеговачким друмом према Бргату. То су *модерни делови Дубровника* који, као и новије становништво и нови дух, превладали над Страдуном и Каштелом. Упоредо с тим место старог дубровачког пристаништа Порта развило се ново, много знатније пристаниште у Гружу.

На постанку заметка од Дубровника види се *утицај кографског момента.* Приморски хрид, на коме је дигнут први Каштел, представљао је обалски гребен; иза њега је био узан затон, као продужење Порта, и тај затон је доцније засут; на тим насипима налази се *Плаца* и један део Страдуна; не чини ми се вероватно да је поменути хрид био школља, као што неки мисле. На тај кршан рт, од кречњака, избегло је романско становништво из Епидаурума (или Civitas=Цавтат данашњи) и делимице и Салоне. Они подигли Каштел на хриду и у оним бурним временима аварске и словенске најезде склонили се у том заштићеном положају, у граду и подграду. Са друге стране поменутог затончића, према копну, били се населили Словени. Номенклатура је на тој страни словенска, од Босанке и Св. Срђа према унутрашњости, док је око Каштела номенклатура романска. Око Каштела је почео ред, организација и цивилизација романске муниципије.

Чиме би још географске прилике утицале на овај особити развитак Дубровника? Осим поменутог скровитог положаја, остале географске особине нису врло значајне. Једино од важности она коју смо раније помињали: *Дубровник је на тектонском прешбу јадранске обале,* услед чега је ближе примакнут централним деловима Полуострва; и од њега, нарочито изнад дубровачке Жупе, води мање тежак пут према унутрашњости. Да се одржи, мање или више самосталан, помогло и то што лежи периферијски, што је дакле много удаљен од Византије и од доцније турске силе у Цариграду. Али географски моменти нису довољни да објасне онај значајан развитак Дубровника. Можда се нигде јасније не види као на Дубровнику, како једна *мала али снажна Јрујја, овде романска група, која је себи наметнула ред, дисциплину, план, и чврсто се држала традиција, може да створи знатан центар и од географског положаја не особито повлашћеној.* Умела се користити догађајима и суревњивостима између суседних држава. Можда је јачању Дубровника припомогао и један етнографски моменат: *снажно становништво његовог херцеговачког залеђа,* које притицало и ојачавало га.

Али се прва романска група, која основала Каштел, ни од чега није толико чувала и ни према коме није била толико обазрива као баш према овоме српском етнографском залеђу. Јасно су видели, да се као мало романско насеље на једноме хриду не могу сачувати од асимилације са копненим становништвом. Увели су систем мера да потчине и преобразе словенско становништво које притиче у Дубровник, и да тако сачувају његов романски ред и цивилизацију. Једна од тих мера била и вера. Верска нетолеранција је била већ у духу

времена. И развијајући ту средњевековну склоност до државног резона, друге вере се врло дуго нису трпеле у Дубровнику осим католичке. Јамачно било и правих верских људи, али се јасно види да је Република од вере правила политичко средство. Строго се држали те навике и духа Средњега Века из бојазни од православног залеђа. Можда стрепели и од словенског мистицизма и од недисциплине која се морала после великих сеоба јако осећати. На кратко, они Срби који били примљени за дубровачке грађане, и чак овда онда дизани у ред властеле, постали су то тек онда кад су потпуно асимиловали романски дух и ред Дубровника. А стари Дубровчани их морали примати и због тога што се све више осећало како романска група, затворена сама у се, пада у физичку декаденцију. Требало им свеже крви и нових снага. Али је било потребно вером тврдо одвојити нове грађане од осталог српског становништва у залеђу. Тога се строго држали и кад своју област проширили на Стонски Рат и на Конавле. Имали даље тежњу да заузму сву ниску Херцеговину, Хумину са Требињем, Билећем и Клобуком, и познати су њихови напори у том правцу код султана, босанских владара, Ђурђа Бранковића. И можда је штета за цивилизацију што у томе нису успели.

Све је било разум и калкулација у овој малој републици. И о томе како се на све пазило и како је формиран и начињен, као од једнога слива, дух становништва целе дубровачке области, бавићемо се у другој књизи овога дела.

Нигде се на јадранском приморју није извршило тако рано и потпуно стапање српских и романских група као у Дубровнику; већ је у времену последњих Немањића етнографски имао готово српски тип. То се наставило и доцније.[cxxvii]

Основа је значајном развитку Дубровника велико богаство, до кога дошли поморством и трговином, и маритимском и копненом по Балканском Полуострву, нарочито по српским земљама. И док спочетка остали, и доста дуго, сирови и скроз материјалистички, доцније све више неговане хуманистичке студије, књижевност и наука. Република почне слати од XV века младе племиће на талијанске универзитете. Све више утиче италијанска књижевност, нарочито од Ренесанса. Под тим утицајем је процвала позната дубровачка књижевност, нарочито знатна у XVI и XVII веку и чија су главна дела писана српско-хрватским језиком.

Том знаменитом историјом становништво дубровачке области је *формирано наједан одређен начин и од њега створен један засебни социјални и психички тип* међу јужним Словенима. Као у сваком друштву, у току вековног живота и у дубровачкој републици морало бити и добра и зла, али преко свега превладао један складан начин мишљења и акције, *дубровачка складност и иишомина,* којом се одликују и сељаци а усвоје их и досељеници, који и сада притичу из Херцеговине. Врло је интересантан начин како се то збивало и одржавало или дубровачка духовна и морална лабораторија. Даље се као ретки примерци још могу проматрати остаци дубровачког племства који се истина запустили и, као што сами кажу „једу време са чамом", и од пропасти Републике на све што се дешава гледају као васкрсле личности удаљених времена, али се на њима осећају трагови знатне цивилизације и дубровачке историје.

Диференцијације услед промене вере

Од преласка јужних Словена у хришћанство и поделе на западну и источну цркву, није међу њима никад било толико промене вере као у турско време. Јер пред овом епохом Балканско је Полуострво било хришћанско. Међутим, већ у првим деценијама турског завојевања целе народне групе прелазе на ислам у свакој области Полуострва. Издвојио се тип исламизираних, нарочито у западним земљама. Осим тога, многи православни и богумили западних земаља преобраћени у католичку веру. Било и унијаћења, и ти често прелазили даље на католичку веру. Услед тога се, осим антагонизма између хришћана и мухамеданаца, све више развијала супротност између католика и православних. И једни и

други се обраћали за заштиту и помоћ турским властима. Тако су на пример фанариотске владике у Босни сматрале да и католици спадају под њихову управу и тражили од њих приносе као и од православних.[cxxviii] А католички бискупи, жупници, фрањевачки ред изјављују да је папа врховни главар обеју цркава, да су православни шизматици а они права вера и раде на сједињењу цркава под папом. У земљама под Аустријом осећа се иста тежња код неких аустријских владалаца и загребачких бискупа.[cxxix] У Босни и Славонији, фрањевци, главни представници католичке цркве, развијају велику прозелитску ревност јер кажу, њихова је прва дужност „обраћање иноверника на католичку виру".[cxxx] *Због свега тога је ојачала верска разноликост у српско-хрватском народу и развила се верска осетљивост и суревњивост,* која се утицајем просвете и напретком цивилизације почела стишавати тек у току XIX века.

Чим се људи издвоје у групе, партије, класе, онда се између појединих група јавља бар нетолеранција, ако не и живља осећања супротности, зависти, мржње. Ово тим јаче што су људске групе више у се затворене и што у тако уском кругу израде т. зв. своју идеологију, не ступајући довољно у контакт са противним групама и не споразумевајући се. А та наклоност је још повећана код верских група, чији се представници баве о људској души и њеном спасењу, и везани хиљадугодишњим догмама и начинима мишљења, своју веру сматрају као јединоспасавајућу. Због тога је ојачала и заоштрена верска разноликост, најтеже наслеђе, које остало иза турских времена, млетачког и аустријског доба.

1. – У извесним областима било је *нарочитих предиспозиција за промену вере.* у Босни и Захумљу код богумила; у Босни и код православних, јер изгледа није било чвршће организоване православне цркве. Напослетку, конвертирања је било тамо где хришћанство није ухватило дубљег корена, као у Арбанији. Услед тога, кад су Турци завладали Босном и Захумљем, исламизирали су се богумили заједно са племством и извесан број православних. Створена је снажна исламска група од националних елемената. Преобраћање у ислам наставило се и приширило на остале динарске Србе до планине Рогозне на Југу од Новог Пазара; а на Косову, Метохији и у призренској области исламизирање се вршило и до краја XIX века. У Арбанији огромна већина становништва прешла на ислам; само великим напорима Рима и Шпаније, доцније Аустрије, испало за руком одржати у католичкој вери Мирдите и нека малисорска племена; међутим су Тоске на Југу већим делом остали православни, брањени грчком црквом. У Македонији врло мало православних преобраћено на ислам, и те зову *Чишацима* и *Торбешима.* Јамачно услед сличних узрока, као у Босни, прешао на ислам и знатан део Бугара и северно и јужно од Балкана, највише изгледа у Родопама; зову се *Помаци.* У извесним крајевима доњо-дунавске плоче и у маричком сливу одржало се нешто богумила, које у извештајима и путописима називају *Павлићанима.* Било и спорадичног прелажења у ислам код свих народа Полуострва, најмање код Грка и Цинцара; као да је највећа грчка исламизирана група она на Криту а цинцарска у Меглену у јужној Македонији.

2. – Православни су превођени у католичку и унијатску веру највише при сеобама, услед тешких животних прилика, затим за владе Марије Терезије и у више случајева када се њихове мале групе настањивале међу масе католичког становништва.

Као да је највише католичења било у Далмацији, Славонији и Босни. После одвајања католичке и православне цркве крајем XI века, Далмација је постала област културне и црквене борбе између Рима и Византије. Превладали су Рим и католичка вера, нарочито после сплитског провинцијалног синода од 1075 год. Кад су Млеци заузели Далмацију било само овде онде грчких православних општина, које образовали *стратиоти,* грчки војници у млетачкој служби, са по неким грчким трговцем. При досељавању, у млетачко доба, Срби се прикључивали тим грчким православним општинама којих је било само у приморју. Срби из далматинске Загоре беху под влашћу дабро-босанског митрополита у Сарајеву, а они у

приморју под управом филаделфијског митрополита у Млецима; кад Млечићи заузели целу Далмацију, онда су сви православни остали дуго под влашћу тога митрополита. Немајући својих, они посећују католичке цркве и сахрањују их и католички свештеници. Око половине XVIII века би им допуштено саградити православне цркве.[cxxxi] Духовно средиште православних северне Далмације био тада манастир Св. Архангел на реци Крки, а оних у јужној Далмацији православна епископија у Котору. Црквена организација била слаба, и за све време млетачке владавине било је католичења. По Јиречеку Млечићи нису били пријатељски расположени према православном свештенству; године 1446 добио је которски бискуп налог да истисне 'preti schiavi' и да их замени католичким свештенством, али полако, на згодан начин. Као што је поменуто, Дубровчани нису на својој територији трпели православне цркве и покатоличили су православне и богумиле на Стонскоме Рату; нестало је православних цркава и свештеника и у Конавлима где се помињу у XV веку. [cxxxii]

И за време аустријске владавине било намесника који нису повољно гледали на православну веру. Фрањевци наводе многобројне примере, према којима су на хиљаде православних превели на католичанство. Њиховом сарадњом чак 1831. г. прешли на „католичко сједињење" попови села Кричка и Баљка у Петровом Пољу у Далмацији заједно са сељацима, а у исто време и „различите обитељи у варошима Дрнишу и Врлики." Али они сами тврде да „помињу само оне у већем броју, а предуго би било кад бисмо и поједине биљежили." И збиља је много више православних покатоличено него што се то може потврдити записима и историјским изворима.[cxxxiii]

Преобраћања православних у католике дешавала се у Далмацији, нарочито у XVII веку, као што се види из извештаја Фрањеваца.[cxxxiv]

Почетком XVII века раширила се унија међу православним у Хрватској. Тада је прешао на унију марчански владика Вратања с много народа, а 1670. г. проширила се унија и на Жумберак. Унијатска бискупија 1777. г. пренесена из Марче у Крижевце где је и данас.[cxxxv]

3. – Од интереса је споменути и супротан процес, преобраћање мухамеданаца нашега језика у католичку веру, које се изгледа највише вршило у Далмацији и Славонији,[cxxxvi] затим у мањој мери у Штајерској и Крањској.

Најређе, и само у незнатним размерама, било је промене вере код католика. Познато је да су у славонској Подравини прелазили на калвинизам, понеки су примали ислам, чак и који хрватски племић и жупник у Славонији. Има један помен да су католици у западном Срему прешли на православље.[cxxxvii]

4. – У Босни се може особито добро проучавати колико је католичка црква, а нарочито фрањевачки ред утицао на верско формирање католика. Једва би се могло претпоставити да је од динарског човека могућно створити онако кротке и смирене људе као што су босански католици; а такви су не само католици од старине, већ и покатоличени православни и богумили. Сви они, као што кажу фрањевци, „попут овчица слиједе своје духовне пастире." Раније поменути папски изасланик фра Иван од Вјетри каже у своме извештају од 1708. г.: ,,камо среће кад би италијански католици толико поштовали најзнаменитије останке светих колико босански католици поштују свештеничку одећу, те да би толико у Италији ценили бискупе, колико овде цијене воду којом свештеници руке умивају." Услед тога је природно што су они доцније пришли Аустрији, као капиталистичкој држави. Тако је настала диференцијација у карактеру и погледима између православног и католичког динарског становништва.

Као што је познато црква Светога Саве је много мање утицала на формирање верског човека него католичка. Има ипак крајева где је предност вери готово безгранична, као у

Метохији, на Косову, у Полимљу и Потарју, и ове последње је Гиљефердинг у свом познатом путопису (ст. 315) стављао као образац целом православном свету. Има тога и у другим областима, али увек онде где је био највећи притисак и где је православна вера била изложена опасности. Међутим и у овим случајевима преданост и пожртвовање намењени су бар исто толико народности колико и вери. Друкчија је дакле врста верске оданости код православних.

Анархичко арбанашко друштво на Косову и у Метохији. – Од Арбанаса северне Арбаније исељених у Метохију, Подрим (околина Призрена и Ђаковице) и на Косово, формирао се у турско време *нарочити социјални и психички вариетет, чија је главна карактеристика анархично стање и унутрашња узрујаност.*

У земљи матици око главног Дрима и у Проклетијама Арбанаси живе организовани у фисове Миридита и Малисора (Клименте, Груде, Хоти итд.). Истина немају историјских традиција и националне свести, али су њихове племенске заједнице чврсте а унутрашњи ред и односи између племена оснивају се на беси и крвној освети. Њихова морална схватања и начин мишљења и акције слични онима црногорских племеника; као и ови, имају особито развијено осећање части и поноса. У материјалном погледу је то најпримитивније и најсиромашније становништво на Балканском Полуострву. Идући од Љум-Куле Хасу и мирдитској области наилази се не ретко на полунаге и изгладнеле људе и жене. А прираштај становништва је врло знатан у овој земљи слабих привредних средстава. Због тога се северни Арбанаси као и црногорски Брђани још од Средњега Века почели спуштати у плодне котлине Метохију и Подрим. Као да тада нису допрли до Косова, где се насељавали у XVII и XVIII веку, после сеобе Срба и доцније. При насељавању, католички Арбанаси, слабо утврђени у хришћанству, под утицајем мухамеданских власти и чаршија лако прелазили у ислам; тим пре што су тако постајали господарећа класа и задобили повластица. Заузимали најпре пусте земље које остале после Срба, затим истискивали заостале Србе из села и са имања, или их претварали у чифчије. То је доба кад је највише Срба исламизирано па затим поарбанашено, и тај се процес наставио кроз цео XVIII век и у току XIX века (поарбанашени Срби у Опољу, Гори, околини Ђаковице, Рекама и т. д.). Још сам 1900. године наилазио на српске породице у којима су одрасли људи прешли на ислам, а жене и деца још остали православни.

У Метохији и на Косову населили су се, дакле, Арбанаси пореклом од различитих фисова. Досељени појединци у земљи колонизације изгубили фисну организацију. Међу појединим групама није било никакве стварне везе и заједничког осећања. И у земљи матици један другог убијали, а овде то наставили у већим размерама и без регула. Ову унутрашњу разноликост и узајамну одбојност само су могли повећати поарбанашени Срби. Турска власт била без икаквог ауторитета и није могла осигурати никакав ред и личну и имовну безбедност.

Ту анархију су повећали још и ови узроци. Изгладнели арбанашки сточари населили се у врло плодним котлинама у којима имали велика имања, ливаде које се по три пута косе, воће особитог квалитета и велика крда стоке, коју је лако хранити. Јако се осилили. По Метохији саградили куле, велике грађевине од тесаног камена, често на три спрата, окружене зградама за успрему, кошевима, амбарима, стајама за стоку. Изгледају као племићске тврђаве Средњега Века. Навикли се на земљорадњу, и ако примитивну. Наставили бавити се сточарством, али гајећи искључиво ситна говеда жућкасте длаке, познату пасмину арбанашких планина. Притиснувши српска села и учинивши Србе чифчијама, многи од њих постали бесни бегови, а међу њима и по који поарбанашени Србин. Дошавши у ову земљу прекриљену православним црквама, они су рушили мале цркве или их претварали у џамије, али зазирали од великих цркава и манастира као Дечана, Пећске Патријаршије и Грачанице, јер у њима изазивале страхопоштовање. Осим тога, и у турско се време могао запазити међу

овим Арбанасима сталан страх од тога, да не буду изагнати са земаља које великим делом силом заузели; тим пре што су ове области биле на граници Србије и Црне Горе, које помагале метохијске Србе и неретко слале чете које су убијале поједине арбанашке насилнике.

У овом осиљеном и узрујаном арбанашком друштву Турци су анархију само повећавали. Од старине био обичај да султан за време рамазанских празника шаље софте, које имале за задатак да у овим пограничним областима учвршћују Арбанасе у исламу и мржњи против странаца. Преводили су у ислам католичке Арбанасе и православне Србе. Утицали на Арбанасе да не одржавају бесу дату неверницима, који живе у истој области. Проповедали да земља по Корану припада само вернима, и наводили и иначе томе склоне Арбанасе, да присвоје српска имања и у варошима, нарочито у Ђаковици и Приштини, и да тако Србе сведу на најнижу класу; у томе су у овим двема варошима били успели: многи Срби су радили послове који се сматрају за најниже, и сведени били на незнатну верску секту, сличну онима које изумиру по варошима предње Азије. Софте се трудиле да код поарбанашених Срба искорене обичаје који их подсећали на раније доба, као на пример обичај *гледаница,* који се до скора био одржао у шарској жупи Гори; састоји се у томе, што се девојке скупљале за време празника на једном месту у селу, шетале откривенога лица, да би их младићи могли видети.

За време младотурског режима ово хаотично стање је у другоме правцу погоршано. Они сматрали Арбанасе за султанове савезнике и гонили их. За време мога бављења у Призрену, септембра 1910. године, сваког јутра се видео на пијаци по који у току ноћи обешен Арнаутин. Долази и утицај Аустро-Угарске, која потпаљивала мржње и подбадала једне против других, Арбанасе против Срба, и Арбанасе католике против Арбанаса муслимана.

Услед свега тога, нигде на земљи није било мање личне и имовне сигурности него у Метохији и на Косову. Сваки човек живео за себе и у другоме гледао непријатеља, или се бар на њега није смео поуздано ослонити. Ако сматрао да га довољно не респектују, он је убијао, као што је и сам у првој згодној прилици могао погинути због истог узрока или другог. То анархично арбанашко друштво одржавало се само узајамним бојазнима. У њему сада ври.

Стварање нових друштава услед емиграције и славизирање вароши.

Као што је познато, центар српскога народа померао се према Северу, док није доспео до Београда и Смедерева. Са Великом Сеобом при крају XVII века културни и политички центар је премештен на леву страну Саве и Дунава: с почетка је био у Будиму и Сент-Андреји, а доцније се повукао Југу у Нови Сад и Карловце, где је премештена и Пећска Патријаршија; чак је и Темишвар био једно време главно место Војводине. Српски центри на Западу премештали се из равница у планине: из Жабљака на Црнојевића Ријеку [Обод], затим на Цетиње. Центар хрватског политичког и духовног живота такође се са сеобама повукао на Север: из средње и северне Далмације у данашњу Хрватску, најпре у Вараждин а затим у Загреб.

Услед овог померања стварана су у панонском басену нова српска и хрватска друштва, у новим географским и друштвеним приликама, и под утицајем западне а нарочито средњеевропске цивилизације. Интересантно је да се *главни културни живот Срба концентрише у местима око Фрушке Горе, а кристализационе тачке хрватског народног живота око групе зсиребачких планина: Загребачка Гора, Калник, Плешивица.*

У Срему, Бачкој, Банату, где и пре турске инвазије било Срба старинаца и много српских досељеника са Балкана, културни живот се и раније развијао, али је постао

интензивнији после Велике Сеобе под Чарнојевићем 1690. г. Дуго се развијао на основама оне цивилизације, коју досељени Срби донели са Балкана. С почетка се нарочито неговала црквена и верска култура. Тако поправе старе и направе групе нових манастира у Фрушкој Гори и око ње; осим у Светој Гори нема такве групе манастира у хришћанском свету јужнословенских земаља. Сви у византијском стилу, по плану манастира у Србији, највише по угледу на манастире Деспотовине, неки, чини ми се, по угледу на сјајну Манасију у Ресави: Привина Глава код Шида, можда и Ораховица или Ремета под планином Крндијом у источној Славонији. Чувена је Раваница због живота кнеза Лазара и народних сабора о Видовудне; народ целива мошти кнеза Лазара и сећа се своје историје и свога завета. И остали фрушкогорски манастири имају своје знаменитости и своје атракције за српски народ: Крушедол, Ремета, Опово, Јазак, Бешеново, Шишатовац, Кувеждин, Беочин, Раковац. У Опову у XVI веку постојала школа за калуђере и свештенике. На северним огранцима Фрушке Горе, у Карловцима установи се српска Патријаршија, продужење пећске, а недалеко од ње, на Дунаву, формира се, после претходног лутања, српски књижевни и културни центар у Новом Саду. Досељени трговци и занатлије из свих области немањићске државе брзо образовали друштвени ред, који се обогатио и био од великог утицаја, особито у току XVIII века и доцније. Приходима манастира и цркава, дарежљивошћу трговаца, народним фондовима подигнут је велики број чисто српских школа, две гимназије и богословија. Просвета се ширила задржавајући основе старе српске цивилизације а примајући нове елементе средње и западноевропске културе. Познати су важни национално-политички и културни покрети у Војводини. Из ње је ослобођена Србија добила велики број школованих и знатних помагача.

Бугари нису сеобама заузели земље на левој страни Дунава. Њихов црквени центар се није повлачио, јер га нестало. Није било знатних бугарских маса на земљишту Аустро-Угарске и Русије. Расејани емигранти, од којих се многи школовали, нису могли успети да створе национално друштво. Доцније, у току XIX века, они основали комитете за пропаганду у Одеси, Букурешту, Београду итд. и из њих се регрутовали први национални радници и образовани друштвени ред. Они су за време руских ратова и у ослобођеној Бугарској после 1878. г. учинили знатних услуга своме народу.

Исто је тако и изван балканске Грчке постао друштвени ред који се наметнуо ослобођеној Грчкој. Био састављен од образованих људи и богатих трговаца и формирао се у растуреним грчким колонијама око Средоземнога Мора и у Европи, међу цариградским фанариотима и у хетеријама, тајним удружењима за националну пропаганду, која основана нарочито у Румунији и Одеси.

Само Арбанаси нису успели да створе интелектуалну националну класу и ако имали у иностранству образованих земљака, особито таквих који се трговином обогатили. Нису били надахнути идејом независности свога народа и нису допринели да се подигне народна култура. Махом се ставили у службу или Турске или страних држава.

У XVIII веку су готово све вароши континенталног блока на Полуострву биле са већином турског и грчко-аромунског становништва, док у варошима Аустро-Угарске главну масу чинили Немци (са Јеврејима) или Италијани. Крајем XVIII и у почетку XIX века било је више личне и имовинске сигурности у варошима Турске него у селима; услед тога се словенско сеоско становништво почело у њима све више насељавати. Представљен је начин словенизирања градова у Далмацији и осталом јадранском приморју. У јужнословенским земљама изван Балканског Полуострва комуникације постајале разгранатије, вароши напредовале, развијала се индустрија; јужно-словенска радна снага за којом се осећала потреба, била јефтинија од немачке или талијанске. Јужни Словени у масама долазили у вароши; услед тога стао процес германизације и талијанизирања, који се раније вршио; одржали се и услед националног буђења у XIX веку. Постајали све више занатлије, трговци

па и банкари и индустријалци. Растао број школованих. На све стране су осниване југословенске економске, школске и научне установе. *Све вароши на етнографској територији јужних Словена словенизирају се мање или више.* У Србији постају једноставно српске. Супротан се процес вршио само у земљама под непосредном мађарском влашћу: у Банату, Бачкој и Барањи, где у већини вароши превлађују Мађари, Немци и Јевреји; у мањој се мери исто десило у Срему и Славонији.

Демократска друштва ослобођених држава

Ослободивши се турске управе, балкански народи се у исто време ослободили феудалног режима и почели ослобођавати од експлоатације туђинаца трговачког и свештеничког реда. Поред политичког, то је био и економски и социјални преврат.

У новим државама сељаци чинили, с малим изузетком, целокупну масу становништва. Пред њоме се губио мали број оних што нису сељаци. Није у ствари било ни грађанске класе. Створена су једнолика друштва сељака, од којих сваки имао своје земље; и у величини имања нису међу њима постојале знатне разлике. Уз то, после дуготрајне периоде неправде и патње, ово сељачко становништво било јако инспирисано тежњом за правдом и једнакошћу.

То су дакле *природна демократска друштва,* али без установа и демократског начина владавине. Јасно је да су се демократске идеје и установе могле лакше развити него друге, због поменуте економске и социјалне уједначености. Али се сељаци одликовали и патријархалним обичајем, да приме и признају власт старешине; шта више да им власт нуде, јер услед вековне турске управе нису имали праве представе о друкчијим начинима управљања. Услед тога се спочетка могао установити аутократски режим у балканским државама. Вешт и снажан владалац могао је готово неограничено управљати, шта више потпомаган патријархалним народним представништвом. И већина првих тако званих „народних људи" били у ствари аутократе-демагози, нахијски кнезови. Те се појаве још виде у Бугарској, док је еволуција у демократском смислу унеколико одмакла у Србији и Грчкој. Разлике између последњих двеју држава долазе од различног народног карактера и мобила задобијених у току историјског живота.

Силан је импулс од тога дошао што је личност била ослобођена. Порасла вредност личности и личног достојанства. А резултат тога био огроман напор према бољем и напреднијем животу. Брзо се дигао ниво и материјалног и духовног живота. У друштву које се почело стварати, уздрмане су биле многе раније навике, начини мишљења и поступања, чак извесне дубоке психичке особине. Резултат је био знатан напредак, готово обнова балканских народа, праћена узрујаношћу и кризама. Настаје диференцирање једноликих сељачких друштава. У свакој држави се развија: двор, чиновништво, богата класа, политичке странке, интелектуалци, економске и научне установе. А много је од тога као колорисано навикама и начинима добивеним за турске епохе, а кашто се јављају и они много старији и дубљи народни инстикти, из ранијих историјских периода, и најдубљи примитивни, који, дотле као успавани, почну се будити. У многоме се изашло из патријархалне периоде: све већа искуства и све јача средства акције до данашњега дана. Економски развитак узима облике, који подсећају на америчанске.

Напредовање се није зауставило; извор инвенције и снаге тек ће од сада бити обилан. Али као паук, тако људи плету око себе мрежу од историјских предрасуда, од националних сујета, од извитоперених начина живота, и она их може духовно изоловати од осталога света и учинити да постану архаични. Никакав други узрок не може толико компромитовати развитак јужних Словена као горе поменути начини мишљења.

Цвијићеве напомене

[lvii] J. Mussachi. *Chroniques greco-romanies publiees* par Charles Hoopf. Berlin 1873 ст. 280.

[lviii] Geographische Abgrenzung der Balkanvolker. Petermanns Mitt. 1903. Gotha.

[lix] Фердо Шишић. Geschichte d. Kroaten. Zagreb 1917. с. 286. Преглед повијести хрватскога народа. (латиница), с. 66

[lx] Детаљније види: J. Cvijic. *Questiones balkaniques*. Paris et Neuchatel. Attinger. 1916. ст. 64.

[lxi] Нарочито: Ethnographische Abgrenzung der Balkanvolker (Peterm. Mitteilungen, 1913).

[lxii] У Задру се талијански општински часници зову: Накић, Медовић, Божић, итд. Види: L. Vojinovic. *La Dalmatie, l'Italie et l'unite yougoslave*, Geneve 1917, ст. 18.

[lxiii] Прилог уз моју расправу: *Frontieres septentrionales des Yugoslaves*. Paris 1919. г.

[lxiv] Види В. Богишић. *Зборник правних обичаја у јужних Словена.* (латиница) Загреб 1874. Нарочито код речи: *стожер, корјенина, баштина.* Г. С. Јовановић ме је известио, да је такав неотуђив део предвиђен и законом за Војну Границу, од 7. маја 1850., § 16.

[lxv] Мишљење Ј. Ердељановића, Насеља I, књ.

[lxvi] Задруга на западна Блгария (Период. Списание, София 1888. св. XXI и XXII).

[lxvii] Франо Иванишевић. Пољица. (латиница) Зборник за народни живот и и обичаје Југославенске академије Књ. VIII, IX и X. с. 251.

[lxviii] *Ј. Цвијић. – Антропогеографски проблеми Балканској Полуострва,* Насеља I књ. Београд, 1902. год.; Основи за географију и геологију Старе Србије и Македоније, Св. I,

Напомене приређивача

[25] Непотребно је доказивати да су бегови турске и албанске националности одавно ишчезли не само из Дебра него и из читаве Југославије, исто као и класични печалбари из западне Македоније. Вероватно је да су дебарски бегови у време Цвијићевог испитивања још били велики угњетачи народа и сурови експлоататори печалбара. Међутим, као оријентални феудалци бегови су свуда по Балканском полуострву били експлоататори сеоског становништва.

26 Одржале су се махом у појединим албанским селима у Метохији и на Косову.

[27] Повлачење државних граница између Србије и Грчке 1912. године проузроковало је потпуни прекид сточарских кретања са Шаре и суседних планина у егејско приморје. Међутим, велике миграције из села у градове које су се развиле после другог светског рата, нарочито су захватиле планинска села и изазвале драстично опадање планинског сточарства у читавој Југославији.

[28] Иза нас је одавно остала таква подељеност метохијских вароши, поготово завађеност махала и лична несигурност пролазника. Иако албански сепаратисти још покушавају да давнашњим методама притиска и застрашивања отерају неалбанско становништво из косовских насеља, ипак се мора рећи да су данас јавна сигурност и лична безбедност веће него у време Цвијићевих истраживања.

[29] Све је мање таквих вароши с кућама на један спрат, око којих су „врло простране баште", где „свака кућа има врт" и где „готово сваки варошанин" храни свиње, живину или краву. Солитери и вишеспратнице „праволинијског типа" ничу тако рећи свуда, покривајући некадашње баште и махале. Сужавање простора на једној, и подизање комуналне хигијене на другој страни, довело је до потискивања овог полуградског или полусеоског живота. Забрањује се саобраћај са сточним запрегама и трговина стоком у самим градовима. Тако ишчезавају углавном сва обележја вароши „патријархалног типа" која су била толико

II и III, Београд, 1906. и 1911.

[lxix] Види француско издање.

[lxx] Цинцарска сточарска кретања у Тракији помињу се већ 1285. (Јиречек, op. cit. ст. 123). а она у Тесалији у XIV веку W. Tomaschek, (*Zur Kunde der Haemushalbinsel* I, ст. 58).

[lxxi] *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813.* London 1815.

[lxxii] *Ј. Цвијић.* Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља, I. 1902. Београд.

[lxxiii] *La transhumance dans le pays dinariques*. Annales de Geographie, 1916. ст. 317.

[lxxiv] Светозар Томић, Гласник Географског Друштва, књ. 7. и 8. 1922.

[lxxv] Die geschichte des Herodot, deutch von H. Stein 1875, књ. V глава, 15., 16. и 17.

[lxxvi] Радоје Ускоковић. *Ивтица.* Гласник Географског Друштва, св. 6., 1921. ст. 139.

[lxxvii] Боривоје Дробњаковић. *Варошице у Јасеници.* Гласник Географског Друштва, св. 6, 1921, стр. 140.

[lxxviii] Светозар Томић. *Шавник.* Гласник Српског Географског Друштва, св. 6., ст. 306.

[lxxix] Хаџи Калфа или Ћатиб-Челебија. Споменик Академије Наука XVIII; Београд, 1892. год.

[lxxx] Види Антропогеографске проблеме Балканског Полуострва. Насеља I., глава о узроцима.

[lxxxi] Антропогеографска проматрања из Далмације. Гласник С. Г. Друштва. св. 2. ст. 216.

[lxxxii] J. Cvijic, L'epoque glaciaire dans la Peninsule balkanique. Annales de Geographie,

упадљива још почетком овог века.

30 Од Цвијићевих истраживања до данас настале су веома значајне промене села на Балканском полуострву. У Југославији, на пример, више од 7.000.000 сељака преселило се у градове од другог светског рата до почетка осамдесетих година овог века. Стога су нека села ишчезла, у другима се знатно смањио број становника, а трећа су нагло нарасла и умногоме се „урбанизовала" (градња градских кућа, асфалтирање улица, увођење јавне расвете и аутобуског саобраћаја са градовима, отварање пошта, амбуланти и продавница и др.). У привредно просперитетним подручјима и близу градова села се „спуштају" на путеве и издужују поред њих. Унутрашњи делови се попуњавају новим и савременим зградама, па се тако разређена или разбијена села преображају у збијена. Уз нека села живописне околине и повољних саобраћајних веза никла су викенд-насеља. Због свега тога данас се тешко могу препознати они типови села, које је својевремено издвојио Цвијић.

[31] У екумени Балканског полуострва вероватно су највеће промене извршене на кући и привредним зградама. Најпре треба истаћи да се више не могу видети стари типови куће, као што су сибара, бусача, дубирог и кулача. Приметна је и тенденција да се готово свуда по селима подижу нетипизиране, градске куће. Оне су потисле типове кућа који су некада представљали регионалне ознаке. Ни у највећим селима данас се не може видети добро очувана моравска кућа с великом настрепшицом и карактеристичним доксатом, која одговара нашој клими и животу земљорадника. Од ружне грађевинарске „конфекције" унеколико се спасила шумовита зона Динарида, нарочито простор Старог Влаха у Србији и Босни, где се још одржава брвнара. И у крашко-приморском простору наше земље кућа је углавном задржала спољна обележја, уклапајући се и даље својом каменом конструкцијом у околни крашки амбијент.

Tome XXVI 1917.

[lxxxiii] Горња долина Неретве, која има динарски правац, назива се Борач, од извора Неретве па до пред село Јањину; у њему су главна места: Трновица, Улог, Обрња и Обаљ. А Жупом се зове крај од велике Неретвине окуке изнад Јањине, па до теснаца испод села Рибарића; у њој је главно место Главатичево. У Борчу су Тмуше, село од 5–6 кућа. Обрња је на висини од 1150 м. на осамљеном врху, који је у доњим партајама састављен од лапораца и глинаца, у горњим од кречњака. Куће су једна од друге раздалеко; само их је неколико скупљено око тврђаве, дућана и хана. Северно се од ае виде по огранцима брда Градине до висине око 1250 м. растурене мухамеданске куће. Ретко по 2–3 ублизу и зову се *Села.* Село Живањ има пет а Рајац шест растурених кућа. На левој су страни Неретве у пропланцима густе шуме и ова села: Грдача са три куће, и из две од њих се лети сељаци преселе у стајниде на летовшпте под планину Црваа, а само се у једној стално живи; Ранешина, 2 куће (лети једна) и Јањина 5 куба. С десне стране Неретве су такође мала села с неколико кућа: Тиње, Ситник и Забрђани. Јањина, којом почиње Жупа, насељена је тек од пре 40 година, када је кметове довео бег на своју земљу. Још су млађе од ње Грдача и Врањешина, чији су становници пореклом из доње Херцеговине и настанили су се овде у крчевинама далеко једни од других. (Види: Глацијалне и морфолошке студије. Глас С. К. А. LVII с. 27–36).

[lxxxiv] Код Срба се *насељем* зове дизање слемена, усељавање у нову кућу и свечаност, која је за то везана. В. Јагић ми је рекао, да у хрватском Загорју зову кућу са окућницом *селишће. „Селиште* значи у споменицима често исто што и наместије, двор или место, где су куће сеоске". (Новаковић, *Село,* ст. 151). Данашње значење је различно: *„селиште* је место на коме је било некад насеље". В. Јагић у реферату о Новаковићеву делу прецизно утврђује, да је *селиште* значило: *eine Bauernhufe.* (*Archiv. fur Slav. Philologie*; *Band* XV ст. 113).

[lxxxv] *Montenegro und die Montenigrer,* ст. 45; српски превод од Љ. Стојановића (С.

К. Задруга, бр. 161).

[lxxxvi] Ово се види из извештаја ексарха Ратковића (издао Г. Витковић. Гласник Ученог Друштва, 56; Београд) и по другим подацима из времена аустријске окупације, нарочито по Лангеровој публикацији: *Serbien unter d. kais. Regierung,* 1717.–1739. *Mitth. d. Kriegsarchiv*, у Neue Folge, III Band ст. 244. и даље.

[lxxxvii] У области овога типа има више задруга но у селима збијеног типа, која су у непосредној близини и са истим становништвом. Овај начин обрађивања и експлоатисања малих географских целина помаже да се развијају и одржавају задруге.

[lxxxviii] Ј. Цвијић. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије.* Књ. 1 ст. 508–510.

[lxxxix] Позната су шира значења речи кућа, дим, оџак. Види: Антропогеографски проблеми' Насеља I с. С1.

[xc] Плетер је двојак: иле од прућа или од танких цепчица, и само се у последњем случају зове чатма.

[xci] Да наведемо неколико примера. Герлах (1572 г.) каже да су осим безистана и неколико турских и дубровачких кућа све остале у Београду просте колибе сламом покривене. Волф (1583 г.) тврди да су куће у Бугарској од плота и блата, а у истој просторији су стрпани и људи и стока. По Дришу куће у Нишу су (1719. г) биле мале, саграђене од дрвета а често тако ниске да им човек руком може дохватити стреју. Бошковић (1762. г.) каже да су куће у бугарском селу Конори саграђене од дрвета и блата, као и по свима бугарским селима. Шта више, по Бошковићу су и најлепше турске палате у Цариграду саграђене од дрвета, те ако се једнога дана разори огромни Цариград, мучно ће му се познати остаци, осим онде где су сада џамије и безистани. Види низ студија Петра Матковића; Путовања по Балканском полустрву XVI вијека (латиница) у *Радовима југослав. Акад. Знаности и умјетности* у Загребу.

[xcii] Путничка писма с. 50. Београд 1868.

[xciii] Т. Радивојевић, Лепеница; Насеља књ. VII, с. 123.

[xciv] Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља књ. I, ст. СП1.

[xcv] Село, ст. 140; Глас Академије Наука XXIV.

[xcvi] Mitt. d. k. k. Geogr. Gesellsch, 1882, с. 104.

[xcvii] Т. Радивојевић, Лепеница Насеља, књ. VII, с. 123 и 4.

[xcviii] Преглед географске литературе о Балканском Полуострву, св. III, с. 30.

[xcix] Prof. dr. Lubor Niederle. Zuvot starych Slovanu. Dilu I, svazek II c. 683 (slovansky pzybitek a dvur). Praha 1913.

[c] Реч жар за крчење очувала се ретко, и то у номенклатури: чак на југу између Делвинона и Јааине има језеро и село Жаровине.

[ci] Насеља ка. II; Левач, с. 469.

[cii] Види Атлас I с. XVII. (уз *Насеља).*

[ciii] Мил. Ракић. Качер. Насеља књ. III с. 756.

[civ] Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat, Wien 1901. – Или од истога писца: Das deutche Haus und sein Hausrat, c. 98. Leipzig 1906.

[cv] У томе се смислу изразио и Lubor Niederle, наведено дело с. 747–8.

[cvi] Исто тако и на вајату, који је из истог времена.

[cvii] Види фотографију ове куће: Атлас II с. XXXII и XXXVII (вајат) Уз *Насеља.*

[cviii] По С. Тројановићу с почетка се *луч* палила, па *жижак,* лојане и друге *свеће.*

Фењери су врло стари и из вароши су у села прешли. Од њих су старије *зубље,* које су се употребљавале при обилажењу стоке.

[cix] J. Ердељановић. Кучи. Насеља књ. IV.

[cx] Поп Богдан Лалевић и Иван Протић. Васојевићи у црногорској граници, с. 531. Насеља књ. II.

[cxi] Бушетић. Левач. с. 473. Насеља књ. II.

[cxii] С. Томић. Дробњак. Насеља књ. I. ст. 411.

[cxiii] То је много чешће случај у источној Славонији и Срему, где има два и три вајата, поред особе.

[cxiv] У једном делу шопске области (пиротски и трнски крај, Висок и Крајиште) ова се кућа зове *ижа.*

[cxv] С. Томић. Скопска Црна Гора. Насеља књ. III с. 444.

[cxvi] Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. књ. III, с. 1049. Београд

[cxvii] Љ. Павловић: Антропогеографија ваљевске Тамнаве. Насеља књ. VIII с. 467.

[cxviii] Као што реч чардак има више значења, такав је случај и са термином салаш. Тако се у неким крајевима западне Србије кош за кукуруз у клипу зове салаш, а негде ближе Сави и Дунаву, и сам се чардак тако назива; у источној Србији, нарочито од Ртња на Север, зову салашима заватине у планини са појатом и осталим зградама.

[cxix] Види „Насеља".

[cxx] Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. књ. III. с. 1017.

[cxxi] Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља књ. Т, с. 132 и даље.

[cxxii] Колика је разлика између старијих

народних песама, бугарштица, дугога стиха и тромих, и доцније посталих народних песама, у десетерцу, у којима је толико живчаности и пречишћених и као кристал јасних моралних и националних мисли!

[cxxiii] Стипан Златовић, Наведено дело ст. 126.

[cxxiv] Отуда о сењским ускоцима има много помена у литератури Запада, а нарочито је цељена историја ускока од задарскога арцибискупа Minucio Minuci, *Historia degli Uskochi,* у којој се прате њихова дела од 1540. г., кад су се населили у Сењу па до 1602. г. Наставио је причање догађаја Fra Paolo Sarpio, теолог млетачке сењерије до 1613. г., затим у новом додатку до 1616. г. Изашли су преводи на западним језицима; мени су познати: на француском од Amelot de la Haussaie 1695 г. у Амстердаму, а на енглеском од Sir Gardener Wilkinson-a у делу Dalmatia and Montenegro, London 1898, vol. I и II.

[cxxv] Пучки преврат на Хвару 1501–1514. (латиница) Сплит. 1918.

[cxxvi] Петар Куничић. Врбоска и њезине ријеткости. (латиница) Сарајево 1902.

[cxxvii] Српски језик, којим у почетку говорили само нижи друштвени редови и жене, продро доцније и у аристократске кругове и постао домаћи језик и богатијих породица и племства. Уз то знали италијански као и свој матерњи језик. (Comte de Vojinovic: La Monarchie francaise dans l'Adriatique. Paris, 1918. Предговор E. Denis-a).

[cxxviii] Помињу фрањевци у извештајима, а то је нарочито разрадио Т. Смичиклас: Двијестогодишњица ослобођења Славоније. (латиница) Југославенска Академија. Загреб 1891. с. 82 и даље.

[cxxix] Види Смичиклас, пом. дело с. 146. – По Ферду Шишићу (Преглед повијести хрватскога народа, с. 303 - латиница) главно унијаћење је извршено „нарочито радом загребачких бискупа".

[cxxx] О. Стипан Златовић, пом. дело, с. 233.

[cxxxi] Милаш. Наведено дело.

[cxxxii] Geschichte der Serben. с. 275 и 276.

[cxxxiii] „Многа католичка браства представљају покатоличене православне старинце; тако памте многе покатоличене породице око Мостарског Блата и у Храсну у Херцеговини да су биле православне вере. Има и врло старих досељеника из Црне Горе, из Бјелопавлића и других области које су се покатоличиле." *(Г)г.* Јевто Дедијер. Поријекло босанско-херцеговачког становништва. Преглед. Сарајево 1911, Бр. 7 и 8. ст. 425.).

Познато је да у Босни и Херцеговини има брастава чији делови припадају православној, католичкој и муслиманској вери. Казивао ми је *Монсињоре Ф. Булић.,* наш знаменити археолог, да су сплитски и вранички Булићи старином из мостарске околине, где их има и православних и мухамеданаца, поред католика. Интересантан је случај са православном породицом *Лушан,* која је пореклом из околине Зворника у Босни. Хтели да је потурче у XVI веку. Они који су остали, исламизирани су. Други избегли у Крањску, у околину Љубљане (у место Лог), примили католичку веру и германизовани у току XVII и XVIII века. И сад их има по Корушкој иједан од њих је судија; чувају неку врсту читуље, у којој су побројани сви претци, почевши од првих досељеника из околине Зворника. Неки прешли у Немачку. Г. *Лушан,* професор Антропологије на берлинском Универзитету и директор Етнографског Музеја у Берлину, припада оној грани породице Лушан која примила католичку веру и била германизована. Г. Лушан ми је причао ову одисеју своје породице и своје српско порекло. За време окупације Босне био је санитетски капетан у аустријској војсци и за неколико недеља научио наш језик; нашао једнога од својих исламизираних сродника у Босни.

[cxxxiv] Ево случајева католичења које

наводи Златовић. Кад године 1648. височачки фрањевци преведоше 10.000 душа из Босне, међу којима бејаше доста расколника, многе од њих покатоличише; сам жупник шибеничке вароши, отац Јуро Марковић, „придружи јединству католичког закона 77 чељади". На почетку бечког рата фрањевци, Фрањо Марјановић и Иван Кнежевић, доведоше из Херцеговине 2000 душа, међу којима беше доста православних који се покатоличише. 1723. г. намесник ђенерала фрањеваца приказа на скупу пропаганде у Риму сведоџбе да су фрањевци државе босанске последње 23 године обратили 1350 Турака, расколника и кривовераца на истину католичку. А 1739. г. фрањевци покатоличише у Вргорцу и околини око 100 православних. Тако је било и по многим другим местима, о чему се, каже Златовић, налазе сведоџбе у Риму и по архивама фрањевачких манастира. По Батинићу се исто дешавало по Босни и Славонији. Тако 1595. год. фра Петар Сољанин (Тузлак) преведе многе расколнике у крило католичке цркве (II, ст. 79). Око 1648. г. испало је фрањевцима за руком, ‚преко 800 грчко-источних свештеника и калуђера помирити с црквом и тим обрадовати Свету Столицу" (II, стр. 129; ово ми се не чини вероватно). У Славонији фрањевци обратили „невјернике, кривоверце и расколнике у католичку веру". Тако су око Великог Илока, Љубе, Паклаина, Соћа и Гибарца у Славонији и Срему многе иноверце обратили у католичку веру (III, ст. 9.). Има и попис душа које су фрањевци од 1702.–1723. покатоличили. Тај је извештај „састављен на темељу изворних сведоџаба и потврђен од ц. к. провизора у Пожеги"; по њему су 1601 душа у Славонији, нарочито у околини Брода, преведене на католичку веру. Напослетку и папски изасланик фра Иван од Вјетри каже у свом извештају о Босни да фрањевци „сваке године обрате мноштво иноверника". Као што је познато при крају XVI века фрањевци су дошли у Бугарску и основали манастир у Чипровцу, силазили до Пловдива и превели на католичанство више павлићанских села, потпомагани дубровачким колонијама (I, ст. 180); ови су резултати остали и несигурни и незнатни.

Можда је највише за католичку веру у

Босни учинио Анђео Звјездовић, који био православне вере и тек као младић прешао на католичанство и доцније постао старешина фрањевачког реда у Босни. – Његова биографија у делу: Фрањевачки самостан у Фојници од стољећа XIV–XX (латиница) од Фра Мије В. Батинића. У Загребу 1913. ст. 129.

[cxxxv] По Ферду Шишићу (Преглед повијести хрватскога народа, с. 303 - латиница).

[cxxxvi] У својим извештајима фрањевци приписују себи највећи број оваквих случајева. Преобраћали Турке у католичку веру онда кад су Млечићи освојили Далмацију а Аустрија Славонију. Навешћу оне случајеве који су забележени у делима фрањеваца Златовића и Батинића. Тако године 1688. отац Андрија Решица заће по книнској Крајини и нашавши доста турских породица све их обучи и крсти. По освојењу Вргорца фрањевци обратише у вароши и околини 25 Турака. По освојењу Читлука у Неретви године 1694. Бартул Арбић покрсти. 30 Турака. Кад је освојен Имотски, жупник Стеван Врлић покрсти 23 Турчина. Од 1730–1709 фрањевци су у Неретви покрстили 21 Турчина. (По Златовићу, ст. 233 и 236). Као да је после заузимања Славоније било још више покрштавања Турака. По Батинићу, сам фра Јаков Твртковчанин, бивши сутјески гвардијан, крстио 385, а остала браћа обратила су „силу невјерника и расколника" (Батинић, свезак II, с. 147).

[cxxxvii] У Митровици, Руми, Ремети, Голубинцима и т. д. Ферменцин. Acta Bosniae eccl. God 1634, 30. јуна.

Јован Цвијић

Балканско полуострво и Јужнословенске земље

Основи антропогеографије

Предговор 2
ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА ПЛАН И МЕТОДЕ 4
ПРВИ ДЕО ЕТНИЧКО ЈЕДИНСТВО И ПСИХИЧКИ ТИПОВИ 8
ДРУГИ ДЕО ДИНАРСКИ ТИП 14
ПРВА ГЛАВА ОПШТЕ ОСОБИНЕ 14
ШУМАДИСКИ ВАРИЈЕТЕТ 26
ТРЕЋА ГЛАВА ЕРСКИ ВАРИЈЕТЕТ 32
Старовлашка група 33
ЧЕТВРТА ГЛАВА ДИНАРСКА ПЛЕМЕНА 36
ПЕТА ГЛАВА ЛИЧКА ГРУПА 43
ШЕСТА ГЛАВА БОСАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ 47
СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА 49
СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА 50
ОСМА ГЛАВА ЈАДРАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ 58
Географска средина и етнички састав 59
Загорска група 61
Приморска група 67
ТРЕЋИ ДЕО ЦЕНТРАЛНИ ТИП 73
Географске и етнолошке погодбе 73
ДЕВЕТА ГЛАВА ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ 74
Архаичне и старобалканске особине 75
Рајинске особине 76
Основне психичке особине 78
ДЕСЕТА ГЛАВА НАРОЧИТЕ СТРУЈЕ ОСЕЋАЊА И МИШЉЕЊА 82
Утицај етничких стапања. 82
Осећајне и моралне особине 86
Утицаји занимања и промене занимања 88
Предања и национална свест 92
ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА ВАРИЈЕТЕТИ ЦЕНТРАЛНОГА ТИПА 96

Косовско-метохиски варијетет 96
Западномакедонски варијетет........ 99
Моравско-вардарски варијетет. 99
Шопски варијетет 100
Јужномакедонски варијетет 102
ДВАНАЕСТА ГЛАВА НЕКОЛИКО ЕТНИЧКИХ ГРУПА 104
Битољско-прилепска група. (западномакедонски варијетет) 105
Мавровско-реканска група. (западни варијетет) 108
Мијачка група (западномакедонски варијетет) 111
Група Биначке Мораве (моравско-вардарски варијетет) 119
Преспанско-костурска група. 124
Струшко-охридска група. 126
Дебарска група 130
Сиринићко-средачка груиа 137
Група Врањског Поморавља 138
ЧЕТВРТИ ДЕО ИСТОЧНОБАЛКАНСКИ ТИП 140
ТРИНАЕСТА ГЛАВА ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ИСТОЧНОБАЛКАНСКОМ ТИПУ 140
ПЕТНАЕСТА ГЛАВА РАЗВИТАК ПСИХИЧКИХ ОСОБИНА У ТОКУ ИСТОРИЈЕ 145
СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА ДУХОВНИ РАЗВИТАК И ОПШТЕ ОСОБИНЕ 157
ОСАМНАЕСТА ГЛАВА ПСИХИЧКИ ВАРИЈЕТЕТИ 162
Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена. 163
Славонски варијетет. 163
Сремско-банатски варијетет. 164
Словеначки или алписки варијетет. 165
Цвијићеве напомене 170
Напомене приређивача (Милорад Васовић и Петар Влаховић) 170

Предговор

Прва половина великог Цвијићевог дела „Балканско Полуострво", које је прерађен и проширен први део његове књиге "#" (#, 1918), изишла је још 1922 године, за Цвијићева живота. Он је успео, да тај део допуни и удеси онако како је замишљао. Намеравао је, да на исти начин припреми српско издање и друге половине те своје француске књиге. Ради тога је прикупљао грађу, бележио своје мисли и смишљао путовања ради неких нових проматрања. Али му дуго боловање и немила смрт нису допустили, да своју намеру изведе.

Госпођа Цвијић је умолила г. д-ра Боривоја Дробњаковића и мене, да преведемо другу половину Цвијићеве књиге „#" и да помоћу очуваних Цвијићевих концепата и забележака и употребљавајући и његове штампане чланке припремимо њено српско издање.

Од Цвијићевих концепата и забележака очувани су: за *личку групу:* први, непотпуни и још неразрађени концепт[1] и нешто забележака; за *мухамеданску групу.* исто тако; за *централни тип:* део готово потпуно разрађеног концепта, од почетка па до краја јужномакедонског варијетета, затим групе битољско-прилепска, мавровско-реканска, мијачка и група Биначке Мораве и приличан број несређених забележака; за *источнобалкански тип:* само повећи број несређених забележака и неколико одломака од једног, још неразрађеног, концепта. — Од штампаних радова Цвијићевих највише има одељака и чланака, који својом садржином (а местимично и целим реченицама и ставовима) одговарају онима у другом делу поменуте француске књиге, у Цвијићеву делу „Говори и чланци" (Београд, 1921, књ. I и II). Одељак о бокељској групи могао је бити у целини узет из овог Цвијићева дела (из II књиге, са стр. 135—140), пошто се потпуно слаже са француским текстом (стр. 366—369) и још га је Цвијић унеколико и допунио.

Г. д-р Б. Дробњаковић је користећи се наведеним помоћним средствима превео, уколико је могао, ову другу половину Цвијићеве књиге (прве три стране француског текста, 384—386, био је превео још Цвијић за свога живота). Затим сам ја цео превод прегледао, попунио празнине (непреведена места, разна објашњења и сл.) и учинио потребне исправке у преводу, унео неке измене и допуне и дао преводу дефинитиван облик.

Сматрам за потребно нарочито напоменути, да се очувани делови Цвијићевих концепата не подударају свуда са француским текстом његова дела. На много места је концепт опширнији него француског текста али је доста пута у француском тексту изнето више података него у концепту. Има и стварних отступања: нека је мисао речена у концепту друкчије него у француском тексту. Ја сам свуда узео за основу француски текст, јер је несумњиво у њему Цвијић дао коначни израз својим мислима, али сам овде онде унео из концепта у превод и покоји користан или интересантан податак, који је згодна допуна ономе што је већ речено у француском тексту. Осим тога сам, поредећи оба текста, запазио да је понегде у француском тексту промакла понека омања грешка, те сам је према тачном саопштењу, које сам нашао у концепту, исправио.

Наравно да су у преводу употребљене све речи и изрази Цвијићеви који су нађени у концепту а потпуно су одговарали речима и изразима францускога текста.

Измене и допуне, које сам по жељи г-ђе Цвијић и у споразуму са њом учинио, углавном су ове:

1. Нека Цвијићева саопштења и податке изменио сам утолико, уколико је било потребно, да одговарају садашњим приликама и новијим научним резултатима.

2. Из истих разлога сам свему ономе што је Цвијић на основи својих проматрања и проучавања наслућивао, осећао или веровао дао у овој прилици јаснији, одређенији, израз. Те сам измене учинио особито с обзиром на Цвијићева схватања која је имао после Светског рата и која је и исказао у својим списима из времена после тога рата.

3. Такође сам по одобрењу г-ђе Цвијић сматрао за дужност исправити понеку случајну омашку, коју би несумњиво Цвијић, да је доживео српско издање ове друге књиге, и сам запазио и исправио.[2] Код најглавнијих измена ове врсте ја сам у напомени изнео и разлоге из којих је измена учињена.

4. Међу рукописима Цвијићевим нађени су и одељци за *шест група централног балканског типа,* којима је Цвијић дао имена: *преспанско-костурска, струшко-охридска, дебарска, полошка, сиринићко-средачка* и *група врањског Поморавља.* Јасно је, да их је Цвијић спремао, да их унесе у своје француско дело, јер је на много места више српског

текста исписао француски превод (и целе реченице на француском); али је без сумње у последњем часу одустао од намере, да и њих унесе, свакако само због тога што је видео, да би услед тога одељак о централном типу испао и сувише велики у односу према одељцима о осталим јужнословенским психичким типовима. Пошто је било најподесније дати овим одељцима место у овој књизи, ја сам их прегледао и колико је год било могућно удесио за штампу. Цео тај рукопис ни по облику ни по распореду реченица није био дефинитивно опремљен за штампу, те гаје ваљало пажљиво, водећи рачуна о Цвијићеву начину писања и исказивања мисли, средити, а уз то је приличан број реченица био написан у скраћеном облику или су били само овлаш поменути главнији делови реченице, тако да су се те реченице морале према смислу допуњавати, односно проширивати, а понекад и развијати у две или три нове реченице. У сваком случају сам врло брижљиво пазио, да се тачно одржи мисао коју је Цвијић исказао или хтео исказати и много пута сам претпостављао оставити понеку реченицу макар и мање заобљену него да изменим смисао Цвијићевих речи. Тако сређене и попуњене ове одељке ја сам додао на крај главе о централном типу — на крај због тога да би се ипак одвојили од оних одељака који су штампани под руком самог Цвијића.

* * *

Учињено је све што се могло, да ово дело знаменитог научника буде достојно опремљено. Оно се предаје у руке нашем народу, да из њега још боље упозна величину Цвијићева духа и његова проматрачког дара и да се на погледима које он износи учи гледати очима једнога свога великог сина.

Јован Ердељановић

[1] Цвијић је писао на тај начин што је најпре своје мисли и забелешке састављао у целину у виду првог концепта, па би затим тај концепт попуњавао и прерађивао дотле док не би нашао за потребно да се тај концепт препише (односно да га издиктује). Затим је неки пут и тај нови концепт допуњавао и прерађивао, и ако је било потребно, давао да се и он препише.

[2] Те су омашке настале услед тога што Цвијић, пишући своје француско дело на страни, није имао при руци сву потребну научну литературу, нарочито јужнословенску.

ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА
ПЛАН И МЕТОДЕ

Психичке особине су предмет антропогеографије — Метода непосредног проматрања и етнопсихичких профила. — Посредна метода. — Фолклор. — Историска метода. — Дијалектолошка и антрополошка испитивања. — Значај психофизиолошких студија.

Географска средина утиче не само на општи ток историје, на распоред разних цивилизација, на миграције, на етничку поделу, положај и тип насеља, већ исто тако непосредно или посредно она утиче и на психичке особине становништва. Ми сматрамо као знатан задатак антропогеографије утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању ових психичких особина. Али антропогеографија не треба да занемари и друге узроке: историјске, етничке и социјалне, који доприносе да се формира народни менталитет и који се преплећу са географским утицајима.

За истраживање ове врсте потребно је дубоко познавање народа и његових етничких група. Због тога ћу дати само класификацију Јужних Словена. Од свих етничких група на Балканском Полуострву о којима смо се досада бавили, Јужне Словене најбоље познајем. Од 1887 дог915год. свакога лета сам обилазио њихове земље; проучавао сам их; упознао сам сељаке и интелигенцију; живео сам међу њима; пратио њихов друштвени живот.

Ипак је овај проблем изузетно тежак, понеки би рекли несавладљив. Зар туђа душа није често за нас потпуна загонетка? Зар није човек за човека једна од тајни у коју се може најтеже продрети? Идеје и побуде људских група често се отимају прецизној студији и проучавању. Оне су као течност која излази између наших прстију и не да се ухватити. Осим тога, у овој области више но у ма којој другој, многи су проматрачи изложени томе да преиначавају факта, да би из њих извукли неке закључке; они често минуциозна и прецизна проматрања замењују размишљањем и спекулацијама. Човек уопште тежи томе да прецени своје суграђане, нарочито оне из свога родног краја. Има врло вештих проматрача који опазе само неке психичке особине, док неке друге не виде. Друга врло тачно запажају готово као фотографска плоча, психологију народне масе, али не процене њихову компаративну или релативну вредност. Овде све заву^^зд проматрачевих особина, нарочито од солидности његова духа. Судови ^^ су дали људи разних генерација о некој народној групи могу да буду врло^^нолики, јер су у појединим временима једне или друге особине дошле до и^.^зивног изражаја. Код сваког превлађује више или мање дух, страсти и пј^^асуде њихова доба, тако да је готово немогућно бити потпуно непристрас7^,^

Доста *j^px* судова о интелектуалним и моралним особинама разних народа мах1..,.::|су били лажни. Због тога научни духови показују на овоме послу скепти^^м који је уопште оправдан. Међутим, иако је посао тежак, није могућно д? ;| човек не интересује студијама које могу тако јасно да осветле нарави и понашање народа и њихових разних етничких група. Могу се уосталом умањити погрешке и може се приближити истини, може се можда доћи до ње ограничавајући се у испитивањима на најпознатију етничку целину и примењујући у испитивању утврђене методе.

Проматрањем и искуством дошао сам до највећег броја резултата изложених у овоме делу. *Директно проматрање,* проматрање на лицу места, даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у западној Европи, јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолико под утицајем цивилизације. Његове су психичке особине простије и јасније. Оне се могу поузданије ухватити, а нарочито врло експресивне психичке особине етничких група патријархалног режима. Има проматрача који су несумњиво запазили неке од карактеристика овог становништва. Задатак, дакле, олакшава мање сложена природа предмета.

Врло је пространа област коју насељавају Јужни Словени. Она се простире од Целовца и Љубљане до Солуна и од Јадранског Мора до Црног. Има шеснаест милиона становника и подељена је на више држава и покрајина. У њој се наилази на разнолике етничке и психичке групе које изазивају радозналост испитивачеву. Лакше је тачно одредити психичке особине једне етничке групе кад се познају све групе, него ли кад се ограничимо на студију само једне, сасвим мале групе. Штавише, боље се запази цео значај једног проматрања о психичким особинама неког народа, ако се посматра географски распоред ових особина у целој области тога народа. Кад се познаје целина једнога народа, јасније се запази веза између особина разних група које чине тај народ и успе се проценити релативна вредност његових психичких особина и одредити узроци који су их изазвали.

Поред ових општих метода посматрања, често сам примењивао у проучавању психичких особина две специјалне методе. Прва је метода *психичких или етнопсихичких профила* који су унеколико слични геолошким и геоморфолошким профилима.

У свакој области има један одређен правац, дуж кога се најјасније виде промене психичких особина разних етничких група. У пиндско-динарској и у моравско-вардарској области су најбољи они „психички профили" који се повуку са запада на исток, од Јадранског Мора према моравско-вардарској долини и даље; на доњодунавској плочи и у сливу Марице су најбољи они психички профили који се повуку у правцу север-југ.

Идући једним од ових праваца испитивач ће утолико боље запазити разлике између становништва, уколико се буде више удаљавао од полазне тачке. Када дође до крајње тачке профила, успеће много боље да схвати и класификује психичке особине становништва дуж целог пређеног простора, него кад би се ограничио на једну или две области. Углавном: уколико су две етничке групе које су на истом профилу више удаљене једна од друге, утолико су јасније разлике њихових психичких особина. На „психичком профилу" од Јадранског Мора до Балкана јасно се запажају разлике између становника Боке Которске и Шопова у околини Пирота и Софије. Али између ових крајњих тачака постоји низ мање осетних разлика, нпр. између становника Боке Которске и црногорских племена, између ових и становника Брда, Рашке, Шумадије, све до Шопова на истоку. За избор једног психичког профила потребна су претходна знања о становништву разних области. Ако се пређу пиндско-динарске и моравско-вардарске области у уздужном правцу, тј. од севера на југ, и балканска или бугарска област у правцу запад-исток, неће довољно пасти у очи разлика међу етничким групама и њиховим психичким особинама. Ни сами попречни профили нису сви подједнако инструктивни.

Друга је метода у томе, да се забележе разлике између становништва *земље-матице* и становништва *земље-колонизовања* која је истога порекла. Ово се нарочито може посматрати код динарског становништва, које је са површи од 1000 или 1500 м. висине сишло и населило се по равницама и језерским површима Шумадије са висином од 100—500 метара.

Упоређујући психичке типове и друштвено уређење становника у земљи матици и оних који су се иселили запажамо утицај географске и социјалне средине на еволуцију психичких особина. Ова пресељавања и премештања су као нека врста антропогеографских експеримената, који нас тачно могу обавестити о преиначавању психичких особина.

Метода *индиректног проматрања* није потпуно одвојена од методе директног проматрања. Оне се махом не могу једна од друге одвојити. Психичке особине, запажене директним проматрањем, често су на тај начин само делимично утврђене; у ствари су изведене из других знакова, запажених у додиру са појединцима и са етничким групама. Осим тога се методом индиректног проматрања могу извести психичке особине чак и без додира са народним масама, помоћу етнолошких и антропогеографских података с једне и историских података с друге стране.

Да бих утврдио психичке особине Јужних Словена често сам се користио многим етнолошким подацима, нарочито онима који се могу извести из ношње и дијалеката, па и из народних схватања о смислу и о вредности људскога живота. Нарочито су промена дијалекта и ношње први спољашњи знак који показује промену у психичким особинама становништва. Други су спољашњи знаци ове промене: различни облици кућа и зграда, разлике у свакидашњем начину живота итд. Иако су често последица спољашњих узрока, нарочито географске средине, све су то особине више или мање у вези са психичким особинама становништва. Али, од свих етнолошких чињеница највише психичкога открива *фолклор.*

Осим директним проматрањима најпре се, дакле, проучавањем фолклора може осетити карактер, начин мишљења и свест јужнословенских етничких група. Српске народне песме и приповетке скупио је у почетку 19. века Вук Караџић. То су најбоље и најпотпуније збирке фолклора од свих јужнословенских. Забележене пре него што су нове културне струје могле

продрети у народну масу и непромењене модерним утицајима, оне дају драгоцене податке о основним особинама српскога народа. Проучавали смо и друге збирке које нису тако добро забележене и које су из доцнијег доба, али које исто тако откривају особине појединих јужнословенских племена и промене, на њима извршене. Неке јужнословенске групе имају много мање песама него друге, а и међу овим групама има таквих које имају бољих песама. Осим тога су у разним временима исте етничке групе певале више или мање. Постоје разлике у мелодијама које одају нарочиту осећајност једног становништва. Напослетку, већина јужнословенских приповедача је тако рећи фотографисала народни живот. Најдаровитији међу њима су одлично запазили особине неких етничких група.

И помоћу историје се могу утврдити карактер и интелектуалне особине једног народа, нарочито кад се под историјом разуме не само причање догађаја, него и проучавање свих творевина, било научних било уметничких, као и проучавање верских и политичких установа. Али Јужни Словени нису прошли кроз онакав историски развитак и нису културно онако израђен народ као нпр. Французи, Енглези и Талијани. Историска метода не може код њих да да тако сигурне резултате. Унеколико се изузима српска историја, јер је често била везана за велике идеје и за велике историске догађаје, који су покретали човечанство. Осим тога су Срби имали, под династијом Немањића, једну периоду јаке државне организације и периоду културног, нарочито уметничког, стварања. Они су подигли цркве и манастире који спадају међу најлепше претставнике средњевековне словенске архитектуре. Из тога је доба значајни *Душанов законик.* Успели су, да великим напорима крајем 12. века оснују своју независну цркву. У новије су време створили две независне државе. У Средњем веку су имали знатну књижевност. Још је знатнија дубровачка књижевност од 16.—17. века. Најзад је врло поучна нова историја свих Јужних Словена у 19. веку, у доба њихова препорођаја и делања. У овоме смислу не треба дакле пренебрегавати јужнословенску историју, само што она не пружа довољно средстава за одређивање и процењивање колективних особина, ајош мање за одређивање особина јужнословенских етничких група. Има географских положаја и међународних прилика које могу спречити, чак и у току векова, развиће стваралачких особина једног народа, а још више једног малог народа који је био увек подељен између више држава. Такав је случај био са Јужним Словенима који су на географском положају, најопаснијем што може бити где су имали да се одупиру турском надирању с једне и немачком и маџарском с друге стране. Највећи је број Јужних Словена био вековима под турским јармом; Хрвати и Словенци су још дуже били под владом и утицајем Немачке и Маџарске; врло дуго и панонски Срби. Под туђом се управом не може успешно учествовати у културном стварању. Ма како да су значајни њихов отпор овој владавини и дела која су могли створити, у њима се не изражава цео њихов геније.

Уколико нам резултати лингвистичких и антрополошких студија могу помоћи да боље схватимо разлике између појединих јужнословенских група? Лингвистичке особине су неоспорно врло поучне, нарочито дијалекти. Ми ћемо их често употребљавати, да боље истакнемо разлике између појединих етничких група. Али су оне само један међу толиким другим врло многобројним знацима, који су карактеристика психичког типа неког становништва. Класификација Јужних Словена, коју покушавамо дати, није лингвистичка класификација. Она треба да се оснива на свима психичким особинама. У више случајева етничке групе са разним дијалектима чине целину у психичком погледу. Такав је случај са становништвом Шумадије, узете у њеном најширем обиму. Тако и обрнуто: становништво истога дијалекта показује каткад велике психичке разлике, помоћу којих се у њему издвајају јасно изражене психичке групе.

Антрополошка испитивања у ствари немају никакве везе са студијама којима је циљ да се утврде психичке особине, изузевши што нека факта, која нарочито падају у очи, могу да побуде пажњу испитивачеву. Ова се испитивања могу употребити само утолико уколико се односе на узроке психичких особина. Чак и тако ограничене податке ових испитивања треба

употребљавати с највећом пажњом.

Добро је познат факат да се расе, узете у антрополошком смислу, не подударају са етничким групама. У свакој етничкој групи има индивидуа различитих антрополошких особина (долихоцефалан или брахицефалан облик лубање, индекс главе, раст, комплексија итд.)[i] Са разлогом су одбачене теорије према којима би један цео народ припадао једној антрополошкој раси и покојима би психичке особине потицале из антрополошких, тако да би чак било виших (долихоцефалних) и нижих (брахицефалних) народа (теорије Гобино-а, Ваше де Лапужа и Чемберлена).

Али не примајући ове закључке, арпоп и сувише шематизоване, ипак не можемо усвојити, да су антрополошке особине без икаквих утицаја на психичке. Несумњиво је, да су народи Европе мешовитог порекла у етничком и антрополошком погледу. Овај мешовити састав неоспорно је утицао, често знатно, на њихове психичке особине. И кад се одбију утицаји географске средине, историског развитка и утицаји цивилизација, остају ипак међу народима неке психичке разлике, за које морамо претпоставити да зависе од њихова етничког састава. Уколико је неки етнички амалгам млађи, уколико је мање обрађиван цивилизацијама, утолико се боље могу разликовати психичке црте његових етничких саставница. Разлика етничког састава већ знатно утиче на психичке особине Француза, Енглеза, Талијана и Немаца, који су вековима обрађивани цивилизацијом. Утолико се пре могу осетити утицаји етничког састава код Јужних Словена, који су цивилизацијом мање преиначени и још и данас изложени разним етничким стапањима. Историја нам може само донекле дати обавештења о разним етничким променама код Срба, Хрвата, и Бугара, а преисториске се промене могу констатовати само антрополошким испитивањима. Али ако се хоће да послуже овим студијама, антрополошка мерења треба да су извршена рационално и у довољном броју. Велики број антрополошких мерења која су извршена код Јужних Словена не обзиру се на многобројне миграције које су се десиле у последњим вековима. Кад се изврше антрополошка мерења на неком броју људи у ком било крају без обзира на њихово порекло (тј. одакле су дошли), показују се за Јужне Словене антрополошке разлике које могу бити само погрешне. Осим тога, и кад би била рационално изведена, досада сакупљена антрополошка факта су недовољна за праву антрополошку карактеристику јужнословенских група; вреде само неки општи резултати, који се виде и голим проматрањем.

Напослетку, народи и етничке групе разликују се готово неприметним нијансама у функционисању физиолошког живота. Изгледа, да ове нијансе одређују неки број унутрашњих промена, које чине основу разним осећањима и разним психичким тежњама. Ова осећања, готово несвесна, често су узрок разноликог начина мишљења и делања. Досад се није успело, да се ове нијансе похватају са довољно тачности. Можда ће се у томе успети развијајући физиолошке и хемиске методе у испитивању људског организма. Изгледа ипак да би резултати ових испитивања били у стању дати обавештења о неким дубљим разликама између народа; бар би могли бити од исте толике вредности од колике су и подаци антрополошких мерења.

Пре него што пређемо на психичку класификацију Јужних Словена, треба да укажемо на њихово етничко јединство и на њихове заједничке психичке особине.

ПРВИ **ДЕО**
ЕТНИЧКО ЈЕДИНСТВО И ПСИХИЧКИ ТИПОВИ

Етнички јединство. — Манифестовање националног јединства. — Разлике између

Јужних Словена на западу и Бумра. — Типови, варијетети и психичке групе.

Одавно су испитивачи опазили заједничке основне етничке црте Србо-Хрвата/ Словенаца и Бугара. Констатовали су, да се неосетно разликују језици којима се говори од Љубљане до Солуна и од Изонца до Црног Мора. Словенски лингвисти су први груписали ове народе под именом Јужних Словена насупрот другим словенским народима, источним и западним Словенима. Као што су језици истоветни или врло слични, исто тако и основни обичаји и народна схватања, на које је доцније развиће мање утицало, чине један део заједничког наслеђа Јужних Словена, иако ови народи, на полуострву и ван њега, станују у областима врло разноврсних географских прилика.

Ове сличности падају утолико више у очи, уколико је историја ових племена била различна а развитак свакога од њих потпуно независан: Бугари, на крајњем истоку, нису имали скоро никакве везе са Хрватима и Словенцима на западу. Сем тога друштвене прилике и начини етничких асимилација, којима се један народ преображава, били су различни на истоку и на западу. Врло је вероватно, да се заједничке особине свих ових народа нису развиле после њихова настањивања на Полуострву. Оне су морале бити донете из пређашње закарпатске домовине, где су Јужни Словени вероватно чинили једну етничку заједницу још тешњу него што је данашња.

Ипак има језичких и етничких разлика између разних јужнословенских група. Најпознатија је разлика између западних и источних Јужних Словена, између Србо-Хрвата са Словенцима на једној и Бугара на другој страни.

Србо-Хрвати говоре језиком који је толико једнолик, да једнога Србина из Србије може без икакве тешкоће разумети Хрват са Истре. Према облику заменице *што* овај је језик подељен на *штокавски и чакавски* дијалекат и сматрало се, да штокавски дијалекат карактерише Србе, а да је чакавски својствен Хрватима; данас се зна, да се Срби не могу оделити од Хрвата на тај начин. Има становништва које говори штокавски и назива се Хрватима. Чакавски дијалекат, кога уосталом брзо нестаје, ограничен је на неколика мала језична острвца у северној Далмацији и у јужној Хрватској, на јадранска острва и на средњу и западну Истру. Изван ових крајева, у којима се чакавски дијалекат одржао услед географске усамљености, сви Србо-Хрвати говоре штокавски. Место штокавским и чакавским Словенци говоре *кајкавским* дијалектом. Али овај дијалекат није својствен само Словенцима. Хрвати из три гранична округа, из загребачког, вараждинског и крижев^чког, говоре такође кајкавским дијалектом, кога уосталом нестаје пред ш^' "дским, који се шири као књижевни српско-хрватски језик. Кајкавски се дк^:-;.'^ат још добро одржао у Крањској, у околини Трста, у Штајерској и у Ко^у.\oј, А чакавски је дијалекат спао на ред локалних говора. ^'.'.'.-'

Тако су, дакле, ове дијалекатске разлике безначајне. Осим тога оне не одговарају тачно подели на Словенце, Хрвате и Србе.

Осим језика основне су психичке црте исте код Србо-Хрвата и Словенаца. Они се одликују интелектуалном и моралном осетљивошћу, којом разликују нијансе, често најфиније; великом осећајношћу и јако развијеним осећањем симпатије која је у основи народне душе код свих Јужних Словена. Ова су осећања живља него код Руса, нарочито Велико-Руса. Она често прелазе у страсти и могу се у унутрашњим борбама изродити у нетрпељивост. Србо-Хрвати се још одликују и богатом маштом, заносом и одушевљењем, укратко: јако израженим идеализмом.

Ове језичне и психичке сродности и многе друге које су запретане тињале у јужнословенским племенима једног су дана откривене. Ова су се племена узајамно познала и почела су осећати, да чине једну националну целину, нарочито почевши од турске најезде у 15. веку и после великих миграција. Тада се родила свест о националном јединству.

Срби, који чине готово две трећине јужнословенског становништва, продрли су миграцијама у Хрватску и Славонију, у Далмацију и у јужну Крањску. Јако су се измешали са Хрватима, а чак донекле и са Словенцима. Прешавши делимице у католичанство и у унијатску вероисповест, Срби су допринели, да се избришу раније разлике и да српско-хрватско становништво постане још већма једнолико. Културне разлике између ове две групе знатно су се ублажиле.

Оно што је допринело да их још више уједини и почне стапати, биле су заједничке борбе против Турака и заједничке патње. Услед миграција Срби и Хрвати су се тако измешали и једни у друге тако уплели, да је данас немогућно оделити их, чак и са географског гледишта. Миграције и њихове последице биле су главни повод заједничких књижевних, националних и политичких манифестација које су се доцније јављале.

Књижевни језик и књижевност постали су заједнички Србо-Хрватима нарочито од почеткх 19. века. Међутим су Словенци и Хрвати имали већ у 16. веку заједничку књижевност верског карактера, услед протестантског покрета. Она је била делимице писана ћирилицом, вероватно да би протестантству привукла досељене Србе. Сем тога су и многи католички писци из Славоније и Босне дисали ћирилицом. Велика књижевна епоха била је она у Дубровнику 16. и 17. века. То је била заједничка српско-хрватска књижевност, писана штокавским, херцеговачким дијалектом, пошто је дубровачко становништво било непрекидно увећавано досељеницима из Херцеговине и Рашке. Кад се изузму неки архаични облици, језик дубровачке књижевности је исти онај који је у 19. веку усвојен као књижевни српско-хрватски језик. Ова је акција почела већ крајем 18. века. Велики српски писац, пореклом из Баната, Доситеј Обрадовић, чија је породица произашла из српских досељеника са Балкана, студијама и путовањима по Европи био се сродио са западњачким идејама. Путујући по јужнословенским земљама, он је опазио стапање и изједначавање које се било извршило у становништву и прокламовао је народно јединство Србо-Хрвата и Словенаца. Он се трудио, да уведе народни језик као књижевни наместо обласних дијалеката и наместо језика тадашње српске књижевности, у коме су превлађивали руски елементи. Али је ову реформу остварио тек Вук Караџић, пореклом из Србије, у коју су се његови преци доселили из Херцеговине, где су припадали племену Дробњацима. Он је употребио за српски књижевни језик говор западне Србије, језик Јадра. То је био штокавски дијалекат скоро исти са херцеговачким.

Око 1830 године Људевит Гај је увео код Хрвата штокавски дијалекат као књижевни језик. Људевит Гај је био, као и многи његови сарадници, пореклом из Загорја, из области северозападно од Загреба, где се говори кајкавским, словеначким дијалектом, Почевши од ове епохе остварило се јединство у језику и књижевности код Србо-Хрвата и српско-хрватски језик и књижевност почели су се ширити и код Словенаца. Али је Људевит Гај у исто време био себи поставио пространије циљеве. Он је сматрао имена Србо-Хрвати и Словенци као обласна имена једног истог народа и да би их избегао усвојио је за означење целога народа име „Илири". Вероватно је, да је у том погледу био од утицаја на њега назив „Илирија", који су Наполеон и француски администратори били дали областима освојеним од Аустрије 1809. године, областима које су обухватале Крањску, словеначке делове Штајерске и Корушке, Трст, Далмацију и западну Хрватску.

Загреб је постао средиштем покрета за уједињење. Име „илирство" замењено је именом „југословенство", захваљујући нарочито делатности Штросмајера и Рачког, који су 1867

године основали у Загребу Југословенску академију знаности и умјетности. Отада су се умножиле књижевне везе са Српском академијом у Београду и са Матицом српском у Новом Саду. Али име „југословенство" задуго није продрло у народне масе и употребљавало се само у књижевним, научним и уметничком круговима. Тек у току последњих година почело је да се шири, нарочито на западу, код Словенаца.

Од означеног времена почели су научници, књижевници и уметници израђивати програм народног јединства, одушевљавајући се заједничким идеалом о независној народној држави.

Затим је почела последња фаза овога развитка, фаза политичка.

Све балканско становништво досељено у Аустро-Угарску није никада заборавило своје сународнике, заостале у „земљи матици": интересовало се за све догађаје на Балкану; многи су се досељеници надали, да ће се повратити у своју земљу, једном ослобођену од турске управе. Једна струја заједничког осећања и мишљења утврђивала се на обема обалама Саве и Дунава. Ослобођење Србије (1804—1815) пробудило је шире наде. Нова српска држава није се, као средњевековна Рашка, створила у средишту Балканског Полуострва. Она се консолидовала далеко од овог средишта, на десној обали Саве и Дунава око Мораве, на северу Полуострва, у непосредној близини некад аустриских јужнословенских земаља. Она се још више приближавала овим земљама својим етничком саставом, јер је обухватала српске групе које су у току турске епохе насељавале јужнословенске земље у Аустрији. Чим је Србија створена, Срби Аустро -Угарске а затим и сви просвећени Јужни Словени увидеше у њој земљу, „националне мисије", „балкански Пијемонт". Многи образовани људи дођоше, да би од Србије створили јаку кнежевину, модерну државу и „да би могли дисати слободним ваздухом слободне Србије" (Доситеј Обрадовић). Националне тежње се манифестоваше већ у доба илирства, а нарочито 1848 године када су се Хрвати и Срби из Хрватске и Славоније и Срби из Баната и Бачке, удружили са добровољцима из Србије, заједнички борили против Маџара. Хрватски Сабор у Загребу и Српска Скупштина у Карловцима прокламоваше народно јединство. Отада су се ове тежње непрекидно манифестовале сваком новом приликом. Оне су постале политички програм Србије под владом кнеза Михајла Обреновића (1862—1868) који је, одушевљавајући се јужнословенском идејом, био себи ставио у дужност да оснује једну српско-хрватско-бугарску државу (Гарашанинов програм). Отада су ове тежње и ови програми постали прецизни. Али је практична акција почела тек последњих двадесет година,

нарочито после 1903 године, од оснивања јужнословенског клуба у Београду који се назвао Словенски Југ. Требало је заиста да Србија постане богатија, да би могла одржавати солидну војску; да стекне угледа својим економским напретком, својим демократском установама, својим университетом и својом Академијом наука и најзад појавом снажне и оригиналне књижевности. Тако је Србија давала доказа о својој животној снази; она је показала, да може издржати економски рат, који јој је Аустро-Угарска објавила.

За последњих петнаест година развиле су се тежње за уједињењем у јужнословенском земљама двојне Монархије. Први јавни знак овога развића био је склапање српско-хрватске коалиције у Хрватској, поред свих препрека које су долазиле из Беча и Будим-Пеште. Идеја о националном јединству прокрчила је пута код Србо-Хрвата у Аустро-Угарској и они су почели заједничку акцију одбијајући да буду оруђе династичке и клерикалне политике. Вође генерација су изјављивале и понављале: „Ми хоћемо да чинимо са Србима један народ као што су велики народи у Европи". На приморју, у Ријеци и у Далмацији, ове су се тежње манифестовале са највише живости.

Млади нараштаји су покренули велики број листова и часописа у Загребу, Сплиту, Љубљани, па чак и у Прагу. У њима је провејавала ова мисао: „Ми смо Јужни Словени; сепаратистичких назива треба да нестане пред нашим генеричким именом; ми ћемо, дакле, узети име Јужни Словени, које ће највише допринети нашем народном јединству".

За време балканских ратова и за време кратког живота аутономне Арбаније, па и за време Светског рата, Јужни Словени су стално нападали политику Аустро-Угарске и отворено исказивали своју одлучну вољу, да се са Краљевином Србијом уједине у политичку целину. Њихови поступци, скоро револуционарни, уливали су озбиљна страховања нашим мирољубивим људима, јер је Србија желела заслужен одмор, пре него што искрсну нови сукоби.

Нови је нараштај створио на земљишту двојне Монархије велики број тајних друштава из којих су потекли познати атентати, извршени у Сарајеву, Загребу и још једном у Сарајеву! Творци ових догађаја, који су постали историски, били су очевидно надахнути примером талијанског рисорђимента.

Чим је плануо Светски рат, југословенска омладина је појурила из Аустро-Угарске, уколико је то било могућно, да помогне Србију у њеној неједнакој борби. Други су прешли у Француску или Енглеску и основали Југословенски Комитет да допринесу другим средствима остварењу својих жеља. Они који су остали у Аустро-Угарској без престанка су потврђивали, не обзирући се на опасности, да хоће да створе своју националну државу. Овај је покрет продро у народне масе. Он се спојио са демократским покретом. Југословенско јединство је коначно запечаћено у Светском рату заједничким патњама. Оно не може више бити сломљено ни заустављено вештачким одлукама. Доцније га треба учвршћивати и даље неговати.

Идући преко Балканског Полуострва, од Јадранског Мора ка Црном, испитивач ће наићи на знатније језичне и етничке разлике, нарочито улазећи у области насељене Бугарима. Са једног гледишта особито ће му пасти у очи појава постпозитивног члана, који долази као додатак на крају именица. То је карактеристична црта говора у областима источно од Искра. Уз њу иду нестанак промене код именица и употреба предлога. Али што још више на први поглед пада у очи, то су расне особине становништва источно од Искра и од Ихтимана у Бугарској: тамо су многобројни монголоидни типови, којих је све више уколико се иде ближе Црном Мору. Задруга нестаје потпуно као и слава. Људи се ретко сећају својих далеких предака; свако носи име свога оца. Најзад ће проматрач запазити, поред неких особина заједничког свима Јужним Словенима, неко духовно стање својствено Бугарима, које одваја ово становништво неким битним цртама од свих других Јужних Словена на западу од Искра. Ова река и развође између ње и Марице, источно од Софије, чине етничку границу која пресеца на два дела југословенско становништво.

Језичне и етничке особине које смо навели као својствене Бугарима не јављају се наједном источно од поменуте границе. Има пространих области где српске и бугарске особине продиру једне у друге и стапају се, као у правој Македонији (јужно од Велеса) и у шопској области између Тимока и Искра.

Али чак источно од Искра, а нарочито у Средњој Гори, јавља се овде-онде бугарско становништво, које се по својим типичним особинама приближује Србима.

Оно источно становништво створило је у Средњем веку бугарску државу, која је са западним Јужним Словенима, нарочито са Србима, имала мало других додира осим супарништва и борби. Али су у току турске владавине ове борбе заборавили и Срби и Бугари. Масе српског и бугарског становништва, које су радиле земљу, које су трпеле исте

патње и имале исте непријатеље, почеле су се приближавати и чак изједначавати, нарочито у прелазним областима. После ослобођења Србије Бугари су у њој налазили уточишта, У то су време многи Бугари похађали више школе у Београду и у Крагујевцу. Бугарски емигранти у Букурешту били су закључили уговор са кнезом Михајлом Обреновићем, по коме су Србија и Бугарска имале чинити једну државу. Нова бугарска држава, створена после српско -турског и руско -турског рата у 1876—78 године, обрнула се у супротном смислу. После неких устезања, Бугари нове Бугарске усвојише за свој књижевни језик један дијалекат који их је највише удаљавао од Срба. Они су развили свој амбициозни и империјалистички програм, који је подржавао краљ и политичари и који је популарисан школом и ратовима против Срба, донекле чак и у народним масама.

Ипак, по личним проматрањима до којих смо дошли мало пре рата, можемо веровати, да мржња против Срба није ухватила дубока корена код бугарских сељака.

Пропуштена је повољна прилика пре 1878 године, да се Бугари уједине са другим Јужним Словенима. Сада, одмах после ратова од 1913 и 1915 год. то је немогућност, то је утопија. Сви покушаји ове врсте осуђени су на неуспех. И поред тога није немогућно, да Бугари приђу западним Јужним Словенима у даљој или ближој будућности. Али је за то потребан један период мира, једна ера демократизације, у којој треба просветити народне слојеве, нарочито у Бугарској.

Континентални блок и бивше аустроугарске земље у којима живе Јужни Словени по своме су месту између средње Европе са континенталном климом и грчко-јегејских области са медитеранском климом. Начин живота код Јужних Словена разликује се од начина живота северних земаља, насељених поглавито Немцима, као и од начина живота јегејских области у којима станују Грци. Осим тога треба истаћи, да Јужни Словени на Балканском Полуострву насељавају разнолике природне целине које, поред пуно других утицаја (евро-азиске особине, особине спајања и прожимања, особине осамљености и одвајања), такође утичу на становништво. И други су утицаји исто тако допринели, да се формира темпераменат ових народа: претапање балканских старинаца, историски догађаји, утицаји разних цивилизација. У многим се областима још и данас осећају психички остаци ранијих времена.-^о/мнс/сс особине/менталитет *хајдука,* навике племенског живота, итд. Дакле има психичких разноликости, и оне су учиниле, да се створи одређен регионални живот са врло јасним и врло различним изражајима. И поред ове разноликости могу се издвојити заједничке основне психичке црте код појединих ужих заједница и разликовати *типови, варијетети* и *групе.*

Тако можемо све Јужне Словене груписати у четири типа: *динарски,* који обухвата динарске области и друге крајеве у које су се доселили преставници динарског типа и утисли свој жиг старом становништву; *централни,* који обухвата поглавито становништво Јужне Мораве и Вардара и шопским се појасом продужава до Дунава; *источнобалкански,* коме припада становништво обе источне стране Балкана; најзад *панонски тип,* који обухвата јужнословенско становништво настањено највећим делом изван Полуострва, у панонској низији. Ови су типови довољно различни, да се могу и на први поглед распознати. Уосталом они нису раздвојени јасним границама: прелазе један у други прелазним зонама чије се становништво често може доделити једном као и другом типу.

Ми ћемо редом проучити ова четири типа. У погледу варијетета и група задржаћемо се нарочито на два типа, на динарском и на централном, имајући за циљ да дамо идеју о методи коју смо употребљавали.

Следећа таблица укратко излаже психичку класификацију, коју ми предлажемо за Јужне Словене:

Динарски тип

Шумадиски варијетет

Ерски „

Босански „

Мухамедански „

Јадрански „

Централни тип Косовско-метохиски варијетет Западно-македонски „ Моравско-вардарски „ Шопски „ Јужномакедонски „

Источнобалкански тип Варијетет доњодунавске плоче

„ Средње Горе Румелиско-трачки варијетет

Помачки „

Панонски тип Славонски варијетет Сремско-банатски варијетет Словеначки или алписки варијетет

ДРУГИ ДЕО
ДИНАРСКИ ТИП

ПРВА ГЛАВА
ОПШТЕ ОСОБИНЕ

Географски распоред. — Главне психичке црте. — Утицај земљишта и природе. — Друштвена и економска организација. — Узајамна наклоност и међусобно [економско иомашње. — Осећајност и симпатије. — Особито поштовање предака и обичај слава. — Национална свест и национална задаћа. — Војничке врлине. — Енергични и импулсивни. — Динарска шум, историска шуш. — Мистична ломка. — Интелектуалне способности. — Варијетети динарског типа.

Динарски тип заузима не само целу динарску област већ и суседне земље по којима се распростро миграцијама. Овај тил превлађује у моравској Србији; дао јој је значај који има и још отсудно утиче на њен развитак. Динарски су досељеници ушли у старо косовско-метохиско становништво не изменивши његове психичке особине; али су они на њега јако утицали. Како ово становништво има особина и централног и динарског типа, тешко му је одредити место. Најзад се Словенци Карста, које сам увртио у динарско тип, у извесном погледу разликују од осталог динарског становништва, нарочито због вековних веза које су имали са цивилизацијом средње Европе. Они су добили специјалне особине по којима се приближавају панонском типу. Сви други крајеви, претстављени на нашој карти, несумњиво припадају динарском тилу.[3] Срби чине три четвртине овога типа.

Главне психичке црте. — Целокупно динарско становништво, православно, католичко или муслиманско, живи или је доскора живело патријархалним животом, који је у знатној

мери утицао на његову карактеристичну физиономију. Они који су доста путовали по Балканском Полуострву одмах осете и распознају у некој народној маси динарске људе од других група. На њима су најбоље изражене све особине западних Јужних Словена. Оне су код њих дубљега смисла и националније. Ове особине нису начете страним утицајима и новим културама, као што је то мање-више случај у другим областима, изузевши неколико изолованих оаза, нарочито у источном делу Полуострва. Иако је област динарског типа била подељена између више држава, он је сачувао своје основне особине.

Динарски су људи живог духа и танане интелигенције. Обдарени живом и разноврсном осећајношћу они се често поводе за својом маштом, која је врло жива и богата, као и за првим импулсом одушевљења и срџбе. У својим се акцијама обично инспиришу побудама моралне и духовне врсте; материјални интереси имају само улогу другога реда. Да би се изазвала највећа сума њихове снаге, треба дирнути у њихову осећајност, осетљивост, у њихов индивидуални и национални понос; треба истаћи питање части или идеал правде или слободе. То су главни узроци страсти који покрећу динарске људе као и узроци сукоба који се међу њима јављају; отуда произилази срећан или несрећан ток њихова живота, много више него што потиче од себичности или од лакомости. Са овим се инспирацијама мешају расни инстикт, инстикт за животом и за развијањем, инстикт да се извојује своје место у свету и да се да своја пуна мера, инстикт чија је снага огромна. Динарски човек не верује, да има тешкоћа које не би могао савладати. Његова је вера непомућена, поуздање безгранично.

Поред овог јаког идеализма има и једна традиционална црта, једна од битних црта народне душе. Динарски човек гори од жеље да освети „Косово" (Косовску битку 1389 год.), на коме је изгубио независност, и да обнови стару српску царевину, о којој стално сања, чак и у најтежим приликама, у којима би свако други очајавао. Обманут околностима и догађајима, напуштен од свих, никада се није одрекао народног и друштвеног идеала. Ова постојаност и апсолутна вера у национални идеал главни је факат у његовој историји. Себе сматра као Богом изабраног за извршење националног задатка. Све ове своје вечите мисли он изражава у песмама и приповеткама, чак и у посмртним тужбалицама (наршсачама). У свакој прилици се на њих навраћа: опева их и прича у кући, увече поред ватре а после свакодневног рада, у црквама и манастирима, излазећи из цркве, приликом сваког скупа или сабора.

Због тога су готово неограничени дух пожртвовања и самоодрицања: у току историје динарски су се људи жртвовали до исцрпљења целога народа. Народне масе су се мириле с тим да подносе неисказане тешкоће и патње ради друштвеног и националног идеала.

Покушајмо да са више детаља изнесемо њихове главне психичке особине.

Ушицај земљишта и природе. — Динарски људи су интимно везани за земљиште и природу свога краја. Код њих нема великих вароши, доскора није било ниједне која би имала 100.000 становника. Превлађују мале вароши са неколико хиљада становника, поглавито пореклом са села и једним делом сеоског занимања. Деведесет од сто динарског становништва живи од земљорадње и од сточарства. Проценат сељака је већи но у ма којој другој јужнословенској групи. Највећи део динарског становништва, дакле, живи у сталном додиру са земљиштем и природом, са стварношћу живота. Оно је навикнуто на оне природне недаће које долазе од непогода, рђавих жетви и сточних болести. Због тога су му нерви здрави, зато је спокојније и боље подноси удесе судбине.

У овоме се типу осећа јака веза с природом и с претцима. Ни у једној другој зони нису људи тако блиски природи и срасли с природом као овде. Ово није народ „сит живота", већ млад, свеже крви, изоштрених чула за природне појаве. Особито су развијени вид, слух, чуло мириса и смисао за оријентисање: нађу се ноћу и у великим шумама. Осећају шум и шапат природе, од клопотања извора и шуштања лишћа до подземних звукова и трепета, и то у

њима изазива музику од осећања и жеља. Ови се утицаји нарочито примећују на женама. На народно осећање и на народну машту утичу високе и простране планине, са дубодолинама и вододеринама, даље осамљени и кршни кречњачки врхови разних облика. Од великог су утицаја на народну фантазију карсне реке, којих нестаје у понорима да се после неколико километара опет појаве из пећина, затим суве простране и разгранате пећине, бездане и сурдупине, интермитентни извори, које зову потајницама, итд. Јако утичу на динарске људе старе велике шуме и поједина дрвета или групе дрвета која се дижу на брежуљцима, са хумки и међу рушевинама, нарочито групе старих храстова; жмарци подилазе и стрепи се од старина и рушевина, од старих градова, кула и цркава. О свим тим природним и историским предметима има динарски човек поред старих, тајанствених, кашто мрачних прича, још чешће јасне приче из народне или из обласне прошлости. Оне се дубоко урежу у душу упечатљивијих и даровитијих. Од оних природних и историских предмета стрепи се или им се Динарци поверавају. Они су симбол места и околине и јако формирајући утичу на најтананије црте народне душе. Имају осећања за лепе панораме појединих врхова, и зато је за такве врхове у динарској планинској зони често име Поглед. Напослетку интимна веза с природом изражава се у многим топлим обичајима велике старине и дубине, у навикама, веровањима и врачањима, која се везују за смену годишњих времена, за небеске и климске појаве, за планине и врхове. Такви су топли обичаји о Божићу, о Ускрсу, о Ђурђевдану, о Ивањдану и Петровдану; такве су природне и наивне светковине које се везују за планине и врхове, на које једанпут годишње изиђе село или цела област; такви су обичаји додола и прпоруша. Сва природа је жива или дејствује као жива, и мртве ствари и замишљене. Има духова у води, у земљи, у дрвећу. По пространим и недирнутим шумама и планинама су разне виле, које воде интересантан живот и често одређују људску судбину. У облацима су ветрогоње и здухачи. Из језера излазе крилати коњи, водени бикови, љутити змајеви огњевити из којих све ватра сипа. Свуда има злих и добрих духова. Човек је везан и зависан од тих сила у природи, чији је највиши ступањ Бог и судбина, који све распоређују и ништа се без њих не може десити.

Друштвена и економска организација. — Динарско становништво живи поглавито у селима разбијеног типа са растуреним кућама. Пре 40 и 50 година она су само по изузетку чинила групе од простих, *инокосних,* породица, а много чешће од *задруш.* Ова установа (задруга) која још постоји, мада ређе и ослабљена, била је најкарактеристичнија одлика друштвене организације динарских области. У неким крајевима постоје и *племена* која се деле на *братства, колена* или *шрбухе* (нараштаје).

У *задрушма* живе у заједници више потомака који воде порекло од истог претка. Удружују се и сагласно бирају за *старешину* једног члана из задруге, који се одликује моралним и интелектуалним способностима, често најстаријег по годинама. Противно обичајима код племена у којима се узима најхрабрији за *павара, у* задрузи јунаштво није најглавнија особина која се тражи од старешине. У динарским земљама *племе* је било ратничка заједница, док је задруга увек била заједница створена пре за мир, породична установа и економска група. Изгледа, да задруга претставља на патријархалном ступњу, на коме се људи баве земљорадњом и екстензивним сточарством, економску организацију која је најбоље прилагођена приликама. Велшсо број чланова омогућава задрузи, да искористи разне изворе које даје земља и да прибави себи све потребе за живот. Поделу рада подешава старешина, уз пристанак осталих, према способностима и годинама појединаца. Старији и јачи баве се најтежим земљорадничким и сточарским пословима; старци и деца раде лакше послове. Ономе који има способности за трговину може старешина одобрити да се њоме бави. Други се, нарочито зими, баве разним занатима корисним по задругу. Жене и девојке се углавном баве домаћим и женским пословима (ткање, вежење, израда одела итд.) и ослобођене су тежих радова. Девојке се нарочито баве израдом своје спреме за удају. Живело се угодно и у сразмерном благостању. Изгледа, да је сваки члан имао више слободног

времена, но у ма којој другој друштвеној организацији.

Задруга није била примитивна организација, већ је то патријархални облик који је имао свој развитак. У динарским областима постоји врло развијена патријархална цивилизација. Материјална страна ове цивилизације није тако заостала како се то обично замишља, схватајући погрешно смисао речи „патријархални". То је била материјална цивилизација врло прилагођена приликама. Израђени морални појмови претстављали су целину, готово читав један добро утврђен морални систем. Сваки члан задруге познавао је усмени *закон,* закон по коме се знало шта треба а шта не треба чинити. Тачно је одређено за свакога од њих, на који се начин има мислити и делати. Штавише они су примили вековна искуства српске историје, и у слободном времену прибирали су и израђивали у породичној интимности национална предања. Врло је вероватно, да су задруге биле главни центри у којима су створене народне песме и фолклор уопште. У турско доба је задруга поред цркве била друштвена организација у којој се развијао национални дух остајући веран самоме себи. Чини се, да су се нарочито у задругама могли подићи до највишег степена осећања солидарности, симпатије и саучешћа и да су се нарочито у њима могли манифестовати она топлина у обичајима и нежност душе, који више карактеришу динарске људе него остале Јужне Словене.

Напослетку, ратовање је очевидно много лакше за друштво састављено од задруга но за друштво које је састављено од инокосних породица. Готово стални устаници динарских сељака у турско доба и рат за ослобођење Србије који је трајао једанаест година (1804—1815), нарочито су били олакшани организацијом у задруге.

Иако је све што има задруга било заједничко добро свих чланова, ипак она није тип економског комунизма. Када се задруга сувише умножи дели се и сваки члан зна ипа му припада као лична својина. Сваки зна, да ће, уколико буде више радио на одржавању и увећавању заједничке својине, и његов део бити утолико већи. Нигде се није могла тако брижљиво надгледати имовина као у задрузи, због великог броја њених чланова.

Сама задруга поставља неки број сасвим противречних проблема. Ми ћемо се овде бавити само о онима, који су у вези са циљем ове студије и нарочито ћемо изнети мишљења која смо стекли у току путовања.

Највише изненађује географско распростирање задруга. Казали смо, да их има у областима свих јужнословенских типова, изузевши код источно-балканског или бугарског. Али су задруге биле а и данас су још најмногобројније у областима динарског типа. Међу задругама има такође различитих облика који се одликују понеким нијансама: динарске су задруге најтипичније, нарочито оне у селима разбијеног типа. У овим динарским задругама најбоље су изражене њихове особине које смо већ поменули. По њима је утврђен тип јужнословенске задруге. Међу самим динарским задругама биле су а и данас су најбоље организоване задруге у Србији, нарочито код старинаца (оних од пре великих миграција), у којима су најбоље изражене битне особине: узајамна љубав међу члановима заједнице и патријархални обичаји.

Старо шумадиско становништво се населило по пропланцима и крчевинама. Насеља су била изолована, далеко једна од других. Породице су морале бити многобројне, да би се могле снабдети свима животним потребама; оне су морале бити самосталне економске целине. Само су се велике породице могле добро заштитити. На распоред и на развитак задруга биле су једним делом и шуме од утицаја. Истакли смо утицај рељефа на ову друштвену организацију у селима ибарског типа.

Вероватно је, да је задруга врло стара. Она би била карактеристичан друштвени облик

Јужних Словена у доба када су се они насељавали на Балканско Полуострво. Није била распрострањена у средњевековној српској држави вероватно због тога, што се распала због фискалних мера, као ни у вардарским областима због продирања византиске цивилизације. Али су задруге многобројне и од великог значаја у турско доба и вековима су претстављале главни облик породице динарског типа. У турско доба, када су били остављени сами себи, динарски су се људи вратили старим друштвеним облицима. Задруге су често имале по 50 до 60, каткад по 100 па и више чланова. Осим тога етничког обнављања донекле су и други узроци допринели овоме развитку. Турци су тражили порезу само по кућама; сељаци су радије живели у задругама и тако плаћали порезу само на једну кућу. Осим тога, у оно доба несигурности велике задруге су имале већи углед пред Турцима и другим непријатељима. Па и после Турака, када је највећи део динарских земаља био у српским рукама или под Аустро-Угарском, задуго је било више задруга него инокосних породица. У Србији су се тек око 1876 године почеле распадати задруге, а у Босни и Херцеговини око 1880. Али су оне и данас многобројне у динарској области, само их је мање него инокосних породица.

Узајамна наклоност и међусобно економско помашље. — Дирљиви су љубав и поштовање које чланови задруге имају један према другоме, као и њихова солидарност, нарочито у најтежим приликама. Они су везани особитом топлином осећања; у њиховим међусобним односима има пуно широке срдачности. Овде су најчистији и најбоље очувани динарски обичаји. Младићи и девојке најчешће поверавају своје тајне само најстаријој жени у задрузи коју врло поштују. Лирске народне песме врло дискретно изражавају љубав. Када се у њима говори о жени, њена се лепота описује са особито осетљивом резервом: опевају се само драгине очи, ход и гипкост њенога стаса. Једино су босанске песме смелије, што долази од оријенталских инспирација.

Опевају се љубав према породици и према матери, нарочито љубав према брату, која заузима прво место у народним песмама; осим материнске љубави љубав према брату је једина коју жена динарске задруге сме исказати; она то чини на врло разне начине и са дубоком нежношћу. Али је код њих извор љубави и осећајности толико богат, да им љубав заснована на крвним везама није довољна. Они је проширују и изван задруге у вези која до смрти спаја или два момка, п*иобратими,* или две девојке, *посестриме.*

Ни у једној јужнословенској групи нема толико специјалних речи за обележавање ступњева сродства као код динарског становништва. Обраћајући се људима свога народа, чак и ако су им сасвим непознати, динарски сељаци их ословљавају са брате, рођаче или стриче, сестро или тетка.

У исти ред појава долази и динарска узајамна помоћ која постоји између инокосних кућа и задруга. Она се показује у свима приликама у животу, нарочито у материјалном животу. Саморана жена са децом увек се помаже у тешким пољским и другим радовима. Узајамно позајмљују волове као запрегу за орање: то је обичај који се зове *спре1.* Нарочито се притиче у помоћ за време жетве коју треба брзо свршити: то је *моба.* Пошто задруге нестаје под утицајем индивидуализма и модерне цивилизације, она је са својим обичајима међусобног економског помагања изазвала нове облике заједничког рада и узајамне наклоности. Те су навике олакшале стварање модерних земљорадничких задруга, које су пре рата у Србији биле распрострањеније но ма где на Балканском Полуострву. Енглески путник # недавно је помињао ову солидарност српског сељака[1]).

Осећајност и симпатије. — Изгледа, да се дух који живи у задрузи и уопште динарска међусобна помоћ могу објаснити емотивним карактером и

[1] *#,* март 1915): „#".

врло живом склоношћу за симпатијом код овога народа. У овом погледу има велике разлике између динарског становништва и источно-балканског или бугарског.

Ова се осећајност показује у свима догађајима личног и заједничког живота. Топло учешће се врло живо показује како у радости тако и жалости и не само према члановима задруге већ и према читавом народу, па и према странцима. Та су осећања још живља у жалости него у радости. Она се саопштавају и преносе изванредном брзином. Изражавају се очима пуним сјаја или суза, злих или радосних суза. Има много јунака окорелих у борбама који су заплакали пред невољама других! Анта Богићевић не може од јада да описује Лазаревић Луки муке лозничке посаде, већ најпре заплаче. Иван Кнежевић, кнез Иво од Семберије, доносећи откуп за заробљене жене и децу, кад је угледао српско робље „трипут пада па он обамире ... низ образе грозне сузе лије". Ово су примери из ратова за ослобођење Србије 1804—1815 год. Али се ова осећајност у толико прилика показује у току балканских ратова, за време аустриске офанзиве и за време протеривања Аустријанаца из Србије (1914), а нарочито за време повлачења војске и једног дела становништва преко Арбаније, када је сваки био остављен својој судбини (1915). Да није било узајамног помагања, многи се не би спасли, а сељаци су се том приликом најбоље понашали.

Последица ове дубоке осећајности су и њихова дубока осећајна правда и милосрдност, као и готовост на пожртвовање и самоодрицање. Динарски су људи услужни и пуни доброте. Неке особине, као величина душе, саучешће, високо морално поимање, које сам често запажао код становништва у Јадру (у Србији), потсећале су ме на особине које руски писци приписују својим најбољим сународницима. Пред већим туђим невољама ови људи заборављају себе и своје сопствене невоље. Чести су случајеви да се динарски људи одлуче на крајња решења, без обзира на интерес, на корист и на „практичност", свесни да им је живот у опасности или да ће им остати црн и упропашћен. И цео је народ способан да тако ради. За људе од срца и савести имају нарочита имена: *душевници, савесници,* која датирају још од Душановог законика из Средњега века. По народним песмама они штите правду од неправде, бране „Божју правду", апсолутну правду. Кад виде неправду „у њима се распале пламови" и тада „саме би им сузе прокапале". Динарски су људи пораз на Косову објашњавали у народним песмама и тиме што су се „приволели небескоме царству".

С особитом умешношћу распознају шта могу примити од туђе љубазности. Ове их особине стављају високо изнад сељака многих других народа. Лично достојанство, поштовање и пажња према старцима, понашање према деци и женама, пријатељима и непријатељима, њихово држање на *саборима,* све показује нарочиту отменост у начину њихова живота и осећања. Осећање чедности и стида особито је развијено код жена.

Али наведене особине динарских људи имају и рђавих страна. Осећајност их каткад наводи на непромишљена дела. Кад им недостаје искуство, јака осетљивост их учини наивнима. Често се подају сентименталном и неупутном оптимизму. Њихова крајња осетљивост често постаје слабошћу; њихова великодушност их учини неправичним. Каткад су спутани страхом да не учине неправду или нажао другоме.

Особито поштовање предака и обичај слава. — Као што су међу собом везани љубављу, динарски су људи исто тако одани прецима: нигде толико не знају за своје претке, каткад до двадесетог колена, нарочито у Црној Гори;

нигде их толико не воле, не поштују и не мисле о њима. Више но код осталих Јужних Словена овде су очувана стара презимена, па чак и надимци поколења, кашто кроз векове. Са оца на сина се предају имена предака; потомци их памте; знају њихову постојбину, узроке и

прилике њихова исељења, њихове најизразитије особине и најглавније догађаје из њихова живота. Често имају старе *читуље* у којима је забележена њихова генеологија. *Слава* је после Божића и Ускрса највећи празник, али много више лични, јер свака породица има своју славу, исту коју су славили најдавнији преци. Слава је пре свега светковина у спомен предака: почиње верским обредом у коме се свештеник моли за душе предака. То је *прекада.* Највећа је брига једне породице да има наследника који ће наследити и одржавати славу. Несрећа је бити *ушсник,* без мушког порода. Напротив, Бугари не памте своје претке, немају славе и презивају се само по оцу.

Али осим срдачне и увек живе везе са својим породичним прецима, човек динарског типа се осећа дубоко везан за своје националне претке: сматра да има још једну старију и славнију лозу, ону својих краљева и царева, својих славних јунака из доба Немањића и Косова, великих витезова, хајдука и ускока из турског времена, који су живели између Косова (1389 год.) и Карађорђева устанка (1804 год.). Њихових непосредних потомака је нестало. Нема племства: уништено је после Косовске битке и за време Турака. Али сваки динарски сељак сматра националне јунаке као своје претке: са дубоком националном и људском осећајношћу он мислима учествује у њиховим великим делима и у неизмерним патњама, махом хајдучким патњама, онима о којима песме казују. Он зна не само имена косовских јунака већ исто тако и какав је ко био и које су му мане и врлине. Има крајева у којима чак осећају и ране косовских јунака. Погубити много Турака за динарског човека значи не само осветити своје претке, већ и ублажити њихове болове које и он осећа. Свака је група обожавала по кога јунака. Сви Црногорци старе Црне Горе сматрају Милоша Обилића као свога духовног претка, и не само да мисле о њему и да му се диве, већ га и сањају. Кад су чинили јуначка дела, размишљали су и препирали се, да ли би Обилић тако урадио и да ли су се приближили Обилићу. У највећим окршајима шумадиски сељаци се сећају својих старих јунака који им служе за пример. И песма каже: „помислите на старе јунаке".

Национална свест и национална задаћа. — Значајно је, да сви динарски Срби, од оних у северној Хрватској, на граници Крањске, па до скадарских Срба, познају најглавније догађаје из српске историје који се народним песмама и причама преносе с колена на колено. Претставници осталих група, изузевши Србе панонског типа и, донекле, оне централнога типа, немају какве више претставе о својој прошлости и народној судбини. Динарски су Срби потпуно и сви предани заједничкој ствари, готови на све жртве. Овај родољубиви жар није им дошао ни преко школа ни из књига. Једино се у Србији он развијао и ширио преко школа. У другим областима су, напротив, школе стојећи под туђинском управом покушавале, истина без успеха, да угуше ова предања. Они имају, дакле, врло јасну националну свест, националну душу. Национални морал и национална мисао наслеђе су дуге историске прошлости; они су се учврстили као инстикти који аутоматски одређују понашање сваког грађанина и читавог народа. Искрсне ли какав било догађај, сваки динарски Србин зна шта треба да чини и чини то тачно; сви раде у највећој сагласности, сељаци и сви они (уосталом врло ретки) који нису дегенерисани политичким страстима или другим утицајима. Жене се понашају као људи. За народну ствар сви подносе највеће жртве. Балкански ратови и Велики рат само су један од многобројних — ипак најстрашнијих — доказа о дубини и племенитости овог националног осећања.

Сваки је Србин прожет неколиким као кристал јасним мислима: хоће слободу и самосталност свих земаља за које зна да су биле део његове државе и да у њима живи „сиротиња раја". Под овим именом он разуме сву ону своју браћу, која не живи у границама Србије и према томе немају потпуну моралну и интелектуалну слободу. Њих треба ослобођавати сталним јунаштвом, непрекиданим пожртвовањем и крвљу. Млаки, непотпуни и опортунистички начини не доликују поносном народу. Са дубоком је захвалношћу примао помоћ коју је велика и света Русија чинила с времена на време, али не допушта, да ослобођење његове браће дође са стране. „Нада нема права ни у кога, до у Бога и у своје

руке", каже народна песма. Ако мора пред већом силом попуштати, динарски човек ће уништити све што би непријатељ могао узети. Песма каже: „Цар је Мехмед Сталић освојио, не освоји добра ни једнога". освојио је град, али у њему није затекао ништа од онога што је желео: жену, оружје и коња војводиног. У одлучним тренуцима нема савијања, нема попуштања, нема средњег пута: ,,у крв ће нам вјере запливати, биће боља која не потоне." Наша је „да гинемо и крв проливамо, да јуначки аманет чувамо, дивно име и свету слободу".

Као што је напред речено, ова дубока народна свест није ограничена само на области средњевековних српских држава. Она је врло жива код свих динарских Срба до граница Крањске, па чак и изван динарских области. Ова тако висока народна свест још се више развила за време Турака. Од краја 15. века она се брзо и нагло ширила из области Рашке, Хума (Херцеговине) и Црне Горе у свима правцима. Српске народне песме, створене у овима областима, распрострле су се чак и у области које нису припадале старим српским државама. Многе од ових песама, нарочито оне о Краљевићу Марку, продрле су међу Хрвате, Словенце и Бугаре. Изгледа, да су један од главних узрока овоме великом ширењу песама биле велике српске миграције за време Турака, метанастазички покрети које смо описали. Други је знатан узрок стварање српске патријаршије за време великог везира Соколовића (Србина мухамеданца) и добро организована српска црква, чији се делокруг рада простирао на све српске земље, чак и на оне које су захватиле нове миграције.

Војничке врлине. — У току историје су сјајно посведочене војничке врлине динарских људи: оне су на највишем ступњу код становништва Србије и Црне Горе, у државама националне мисије. Такви су црногорски јунаци, који су готово стално били независни од Турака; такви су многобројни витезови и хајдуци свих динарских области из турског доба. Тиме се објашњавају и готово стални устанци не само у Србији, већ и у Босни, у Херцеговини и у области старе Рашке. Ови су динарски људи ратовали уз Млетке, уз Аустрију, па чак и уз Наполеона и Русију. Тако је извршено природно одабирање јуначких типова од Милоша Обилића до безбројних безимених јунака у годинама 1912—1918. Увек је међу њима било великих војничких талената, од Карађорђа до најновијих.

Енергични и импулзивни. — Људи динарског типа су по правилу живљег темперамента. Не могу се сви, као ниједан народ, уврстити у једну од оних класичних група, у које су подељени темпераменти. Уосталом различни темпераменти потичу од различне мере у којој су код појединаца или група комбиноване особине осетљивости и активности. И оно што је у том погледу најкарактеристичније за многе крајеве динарске планинске зоне, то је појава врло јаких темперамената, виолентних, силних, огњевитих људи, код којих узрујаност, напони и подвизи могу достићи највишу меру. Махом врло импулзивни који одмах и често без дужег размишљања раде: „зебу од многог мишљења", и који кажу: „ко разгађа, у нас не погађа", и погоде истину и најбољи пут. Правци у којима ће се виолентност изразити зависе од духовних и моралних особина овога темперамента, од „духа времена", од настројености средине. Најдаровитији од њих, смели, кадри примити дубоке утиске, могу бити революционарни и у погледу идеја, али најчешће акцијом помажу друштвеном напретку; могу створити хук и покрете који обухвате народну масу, и такви постају вође народних покрета и револуција. Међу њима има људи највећег пожртвовања, који лако и као несвесно дају свој живот за моралне идеје и племените покрете; утичу заразно на околину и на људе мање јаког темперамента: силином једне повуку, друге ућуткају. Једни „праведни као Бог", други могу мрзети усијаном мржњом, јарост може доспети до белог усијања, а ови су главни носиоци и разносачи динарске девизе: света освета. Могу се изметнути и у развратне интережџије, који не презају ни од каквих подвала и смицалица. Али главни правац у коме се досада изражавала осећајност и афекти овога темперамента јесте српска национална идеја, и од њих су постајали хајдуци, ускоци, осветници; и сада, без икаквог околишења, и много њих кадри су дати и дају главу за националну идеју. Од њих се за време турске владавине формирао хајдучки темпераменат, који се навикао на неке суровости и усвојио као главну

линију понашања, да треба без обзира и на све начине уништавати противнике и непријатеље народности и тежњи за народном и државном самосталношћу; тај хајдучки темпераменат још дејствује. Даље, поглавито су ови виолентни ковали оне крилате речи и узвике, којима се динарски људи одушеве и занесу.

Проучавајући виолентне типове, нарочито оне од историског значаја, опазио сам на свима, без изузетка, смену јако активних периода са добима потпуне пасивности, у којима су они малаксали, изнемогли, „безује". Последње иде дотле, да могу пустити да пропадну велике тековине, кад то само од њих или највише од њих зависи; могу дакле онако тврдим сном заспати као Краљевић Марко и мора се чекати док се не пробуде. Многе појаве у развитку динарске зоне указују на смену активних и готово пасивних периода; после гласне и гласовите периоде долази друга са зевом или прекидом: начин историског развијања и напредовања овога становништва ишао је дакле цик-цак линијом. Као да је томе донекле била узрок и енергија виолентних типова, која се на махове развија. Такав начин развитка са зевом губи се са већим искуством и са одмаклим културним развитком, као што се већ показује у Србији у последње време.

Динарска шут, историска шуш. — Ових особина нема код свега динарског становништва, али се на њих често наилази. Оне су карактеристика њихове тако жалосне и тужне историје за време дуге турске владавине. У њиховим народним мелодијама врло често превлађују тужни тонови; али каткад из сентименталности и туге избијају и енергични тонови, све енергичнији, живи и страсни. На Балканском Полуострву само динарски људи имају *гусле,* којима се прате народне песме, инспирисане једино народном историјом. Гуслама се не могу пратити игре или лирске песме, за које динарски људи имају друге инструменте (нарочито *свиралу).* Монотони и тужни тонови гусала потпуно се слажу са народном душом када она обнавља успомене из историје пуне патњи и понижавања.

После пропасти Србије 1915 године многи су Срби могли подносити само тужну и монотону али умирујућу музику гусала, музику која може постати енергична, па чак и бесна, у жалости, под руком гуслара који је обузет узбуђењем. Причајући о страхотама које су се окомиле на његов народ, гуслар их прати брујањем све звучнијим и обузима га гњев; деси му се, да баци и скрха свој инструменат, да би изразио силна осећања која у њему изазива јака жеља да поправи неправду. Слушаоци су дирнути у најосетљивије жице, готово ужаснути. Присуствујући једној сцени ове врсте у околини Невесиња у Херцеговини добио сам утисак, да ове динарске Србе не може савладати никаква земаљска сила.

Таква је карактеристика динарске туге, историске туге, која се не предаје судбини, преко које се манифестују осећајност и осећање части и поноса, личног и националног. Слушајући гусларево певање многи су динарски људи, у току векова, „одмах узимали пушку и одлазили у гору", како песма каже. Другим речима: отишли су у хајдуке који су се борили, да освете жалосну судбину свога народа. Људи динарског типа су често необуздане природе и не могу лако да поднесу чак и ситне неправде. Људи, па чак и жене, са цртама које одају племениту тугу, који изгледају савладани тугом, могу одједном постати бесни као лавови. Ова је туга инертна и резигнирана само код жена које су изгубиле синове и чија је лоза занавек угашена.

У току последњих векова су готово сви Јужни Словени били изложени истим патњама. Код свију се запажају, више или мање, ове тужне црте у карактеру. Али се најдубља морална туга, историска туга, јасно запажа само код динарских људи.

Мистична логика. — Код динарских људи има склоности мистичноме, тајанственоме, мистичној логици. Она је у вези са њиховом интензивном осећајношћу и са фантазијом. Тиме они стварају тајанствена факта и појаве и формирају идеале. То раде и у нормалним

временима, али нарочито у узрујаним, ратним.

Ове примитивне мистичне логике има мање или више код многих народа. Динарски сељак пази на небеске појаве, на птичији лет, на зујање пчела, на животињске гласове и верује, да по томе може претсказати догађаје. „Неначета вода", вода која је с јутра донета и није још употребљавана, служи им за претсказивања као и за лек. Има људи који имају зле очи, у другима су добри или зли духови, најзад из неких ноћу излази душа из тела и бори се са ветровима, облацима и непогодама *(здухач, ветрогоња).*

На људе динарског типа највише утицаја имају вође у чијем понашању има нечега тајанственог или му они то приписују. Верују, да се не може бити велики човек без способности које дају тајанствене силе, нарочито *виле* и добри духови. Динарски људи обавијају своје најдубље народне идеале, као велом, неком сјајном мистиком. Познато је, са колико су такве мистике оденули и украсили у причама рођење и живот Краљевића Марка.

Код динарских људи се ова мистична логика нарочито развијала у доба најтеже турске владавине. Тада су разноврсни народни пророци имали већи утицај но икад. Веровали су, да има тајанствених сила које су истоветне са великом светском правдом и да ће оне помоћи, да српски народ постане слободан. За неке цркве, које су на брду и на тешко приступачном положају, причају да су узлетеле из долина на брдо, да их Турци не би порушили.

Има примера у историји, где је народно понашање било одређено мистичном логиком. Тако нпр. после смрти краља Милутина од три претедента победи и узме престо ослепљени Стеван Урош III поглавито услед тога што се по целој земљи разнесе невероватан глас, да је он неким чудом наједанпут прогледао (мисли се, да је увек помало видео и да је то крио за живота краља Милутина, који гаје гонио). Други пример: 1584 године нађе кости Св. Уроша близу града Петрича, недалеко од Призрена, неки пастир коме су се људи спочетка као лудаку потсмевали. Ипак поступно обузе неко високо осећање све косовске Србе, обновише манастир и узеше чувати тело свога последњег цара. После су тобожње Урошеве кости „саме пошле" у манастир Јазак у Фрушку Гору, 1705 год. Често су и снови имали велику улогу. Пред погибијом црногорских потурчењака сањао је озринићски сердар Вукота старога Озру, који је по предању родоначелник племена, и он је љуто опомињао њега и све Озриниће да истребе потурице. Тај сан исприча сердар Вукота саплеменицима на јави, развије њихову машту као волшебним ударом и одушеви их на истребљење потурица. Пробисвет Шћепан Мали је стицајем повољних и мистичних прилика успео да га у Црној Гори сматрају као руског цара Петра III и да влада Црном Гором неколико година. У ову врсту спада и то, што се пред катастрофу 1813 год. по Србији пронео глас, да сандук, тј. ћивот, светога краља у манастиру Студеници шкрипи, хоће да се сели, знак да ће Србија пропасти. За време заједничких аустро-немачких и бугарских напада на Србију 1915 год. сретали смо сељаке и сељанке високих копаоничких села који су ишли у посету манастиру Студеници, Немањиној задужбини из 12. века. Говорили су, да иду да се моле студеничким свецима да спасу Србију. На путу су нашли једну девојку која је седела на камену и питајући их куда иду, одговорила им: „Идите у манастир, јер сте се на то решили, а-та тамо нећете наћи свеце: сви су отишли да спасу српску војску."

У вези са мистичном логиком је и ова особина: људи овога типа имају нечега пророчког (дивинаторског): осете велико време и велике тренутке, нарочито за свој народ, готово их претскажу и за њих се припремају. Тиме се у њих унесе замах, занијају се, крену и развију огромну снагу, дају највећу меру. Оваква се дивинација осетила пред устанак 1804 год.: „земан дош'о ваља војевати", каже народна песма. Исто је осетила Србија 1912 год., у српско-турском рату.

Интелектуалне способности. — Из свега што је речено излази, да су динарски људи

несумњиво обдарени живом маштом. Уз њу иде песничко и уметничко осећање, показано у *песмама* које су добро познате и које се сматрају као најбоље словенске народне песме. Неке од српских приповедака Лескин ставља у ред најлепших које у књижевности постоје. Због народних песама Мицкијевић сматра Србе за песнике словенскога света. То су појединачне песме или читави циклуси, као што су косовски циклус, циклус о Краљевићу Марку, циклус о устанку 1804—1815 год. Језиком пуним слика динарски су људи успели да изразе своја најдубља осећања, своја јуначка дела и недаће, љубав за слободом, правдом и независношћу, своју националну мисао и национални понос и своје опште погледе на људску судбину. У овим се песмама изражава национални морал, нарочито у онима које се односе на српску историју из доба Немањића и Косова. Често се с разлогом рекло, да Краљевић Марко у песмама оличава карактер српскога народа, бар битне црте тога карактера, оне које се нису развиле.

Стваралачка машта и укус се исто тако манифестују у мање познатим делима народне уметности, у резбарији, ћилимарству и у везовима, — у орнаментима, на пример на женским кошуљама—које често остављају врло леп уметнички ефекат. Ова народна уметност изражава осећања радости, благости и одушевљења. Изгледа, да су геометриски облици ове уметности врло стари.

Динарски свет показује у обичном животу доста бистрине или брзог схватања, не ретко и досетљивости и хитрине духа. Иако су неки овда онда духовно заваљени, нису духовно троми, није им дух замагљен и немају оне неодређености и нејасности која се често види нпр. код Немаца. Даље, несумњиво имају интелектуалне осетљивости, нарочито способности да тачно и истинито осете и погоде, да оцене, да изнађу, имају дакле инвенције. Тешко је одредити, колика је амплитуда тога интелектуалног дара, јер народ није израђен. Углавноме се може ово извести:

Дар је распоређен готово на целу народну масу, која показује доста духовне живости и правоумности; тупавих готово нема. Али амплитуда дара по правилу није велика. Највећи број тзв. даровитих давао је досада мале резултате. Махом не разраде послове (не само на делу већ и у мислима) до крајњих конзеквенција. Врло ретко ураде штогод потпуно. Често мисле, да је исто видети или осетити и извршити. Има дакле доста површних. Код многих људи је даровитост врапчије интензивности. Али амплитуда дара је у вези и са културом: са вишом културом расте издржљивост, све је више савесности и ојачају способности народа који има дара.

Изузетно има и велике даровитости.

То је на првом месту показао народ као целина тиме што је био кадар да прими и развије дубоки утисак као што је косовски, да га вековима развија и рашчлањава и пречисти у велике народне мисли. Даље тиме, што је као целина имао моралне и интелектуалне смелости и иницијативе. Није се никад мирио са неправедним и неистинитим политичким и друштвеним стањима. Тежио је стално за новим и бољим. Дизао је револуције.

Велике *народне* творевине јужнога словенства везане су за динарски тип:

црква Св. Саве, народне песме, стварање и ширење Србије.

Велику даровитост и простране концепције показали су динарски самоуци:

Карађорђе, Милош, Вук Караџић, Његош; поред других (Рачки, Копитар, Мажуранић, Миклошић, Прешерн итд.).

Колика је та динарска даровитост види се у поређењу са Бугарима, који нису створили

ниједну од речених великих творевина и нису дали онакве даровите личности и самоуке као што су поменути.

Људи динарског типа познате мученичке историје, који су се вековима борили за живот и одржање, копали и мач држали, дали су у ствари много и показали знатну даровитост.

И по моралним и по интелектуалним особинама они су способни за високу културу.

Варијетети динарског типа. — У пространој динарској зони се разликују два психичка варијетета, северни и јужни, и први се углавноме поклапа са шумским и зеленим појасом планинских страна ове зоне, а јужни заузима њене голе и кршне јадранске стране. Првоме припада и појас највиших динарских површи, а на северу допире до панонске равнице (са прелазним областима: босанском Посавином и Мачвом), док се други простире од високих површи до уске динарско-приморске зоне. Пошто су северне стране динарске планинске зоне много дуже од јужних, северни је варијетет несразмерно већега пространства но јужни. Граница између њих иде западном ивицом највиших динарских површи. Ово су најкарактеристичније преседлине и планине те граничне линије: Ветерник у источном делу Црне Горе, који одваја Васојевиће од старе Црне Горе са Кучима, Братоножићима и Пиперима; Планиница на југу од Никшића која одваја херцеговачка племена од старе Црне Горе; Иван-Планина, која раздваја Босну од ниске Херцеговине; преседлина Пролог и планина Динара, које деле западну Босну од далматинске Загоре; напослетку Велебит и Крањски Снежњак.

Ова два варијетета су везана за две области, које се геофизички а нарочито климски знатно разликују: за шумски травни и зелени појас са спорадичним карстом и за голи, кршни, потпуно карсни јужни појас; осим тога у првом богатство воде, а у другом оскудица и пијаће и текуће воде. Северни појас се одликује углавноме средње-европском климом, а у јужном се осећају утицаји медитеранске климе. Различни су дакле природни услови за живот. Даље су различни типови насеља и типови кућа, и то је у вези поред природних утицаја и са културним. У области северног варијетета села су знатним делом у шумама; насељавања последњих векова вршена су у шумама, у крчевинама. Куће су далеко једна од друге и превлађује разбијени тип села. Кућа је доскора била дрвена, шиндром, даском или сламом покривена (на северозападу под утицајем алписке куће), и тек последњих деценија има све више кућа зиданих од ћерпича и цигле и црепом покривених, нарочито у Посављу, Подунављу и Покупљу. Међутим села јужног варијетета су у голом земљишту, редовно везана за карсне облике (вртаче, увале, карсна поља), ограничене на мали простор, збијенога типа; кућа је камена, махом плочом покривена, често романско-медитеранскога типа; такмиче се ко ће бољу кућу сазидати и често све што имају уложе у зидану кућу. Напослетку су у северном и јужном варијетету унеколико различни и културни и историски утицаји. Северни тип је углавном патријархалне културе, а у Србији се на патријархалној основи и под утицајем страних култура ствара нова, умногоме оригинална култура. У јужном типу такође превлађује патријархална култура, али се осећају утицаји романско-медитеранске културе, која скоро превлада у области динарско-приморскога типа. Северном варијетету припада Србија а јужном стара Црна Гора, обе доскора посебне народне државе на различан начин формиране. Има знатних разлика и у друштвеној структури и у занимању између ова два варијетета. Северни варијетет је најбољи претставник свих динарских психичких особина, а у јужном варијетету су оне неравномерно развијене: једне појачане до максимума, друге ослабеле или преиначене; осим тога су психичке особине унеколико различне и у појединим етничким групама севернога и јужнога варијетета. Све те прилике и преиначења и велике разлике између северног и јужног варијетета најбоље ће се видети на попречном етнографском профилу од Београда до Боке преко Ветерника, који пролази кроз велику шумадиску етничку групу са више мањих, кроз старовлашку са сеничком, и кроз племе Васојевића или кроз етничку групу брђанских и херцеговачких племена до Ветерника —

групе које припадају северном варијетету; од Ветерника профил иде кроз групу староцрногорских и сродних племена, затим кроз бокељску етничку групу, и ове припадају јужном варијетету. Приликом карактерисања ћемо главну пажњу обратити на психичке особине великих група, које су везане за „земље" или простране области, занемарујући, овом приликом, психичке разлике које се запажају између мањих етничких група, везаних за крајеве или жупе.

У северном, зеленом, појасу ћемо разликовати четири психичка варијетета: *шумадиски, ерски, муслимански* и *босански.* Јужни појас обухватамо у целини као један, *јадрански,* варијетет. Покушајмо да дамо њихову карактеристику,

ШУМАДИСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Етнички састав. — Промена географске средине. — Изједначавање становништва и преображај друштвене средине. — Дружевност, озбиљност, веселост и песма. — Демократска осећања. — Карактеристика државе и понашање за време криза. — Интелектуалне способности. —

Правећи етно-психички „пресек" кроз јужнословенско становништво на западу, и то у правцу од истока према западу, наилази се најпре на истоку иа шумадиски варијетет; други варијетети долазе један за другим идући према Јадранском Мору и њихове се области шире од северозапада према југоистоку поклапајући се са великим цртама рељефа.

Шумадиски варијетет заузима скоро целу моравску Србију и обухвата више становништва него и један други динарски варијетет. Шумадиски варијетет чине старе етничке групе, старије од великих миграција, и различне досељене етничке групе: динарско становништво које је сишло са планинских крајева на југу, косовско и вардарско становништво и разно друго. Ово је становништво било заједнички и снажно прегло да се ослободи Турске и да створи независну државу. Досељеници су имали да се прилагоде новој географској и друштвеној средини. Сви су се међусобно прожели и изједначили. Општи начин мишљења и рада, национални и друштвени идеал постали су им заједнички. Иако динарско становништво чини већину у Шумадији, образовала се услед мешања досељеника и старог становништва нова етничка група која нема чисте динарске особине. Она претставља снажну етничку комбинацију у којој су на динарске психичке особине јако утицале особине других група и често их знатно измениле. С друге стране, у Шумадији се констатују, нарочито у току последња два века, највеће промене у географској и друштвеној средини и у занимању, промене које су са своје стране утицале на менталитет становништва. Пре него што опишемо психичке особине овог варијетета укажимо на неке од ових промена.

Промена географске средине. — У доба ослобођења, у почетку 19. века, највећи део београдског пашалука или Шумадија, био је покривен луговима и шумама, нарочито храстовим и буковим шумама. Села, растурена по пропланцима, била су удаљена једна од других и малобројна. Становништво се занимало нарочито сточарством, највише свињарством, радије него земљорадњом и повртарством. У току последњег века извршиле су се многе промене у физичком изгледу земље.

Природна средина је све јаче експлоатисана а становништво се све јаче прилагођивало овој средини. Отуда је потекло рационалније искоришћавање земљишта: данас се јасно разликују области земљорадње, повртарства и виноградарства. Серија преображаја се извршила без мало на овај начин.

Најпре су се лугови и шуме све више крчили и они данас покривају тек петину Шумадије; затим су ишчезле многе баруштине које су биле по долинским равнима, нарочито у густим луговима. Површине за обрађивање постале су пространије за седам или осам пута. Села која су раније била нарочито по брежуљкастом земљишту и у планинама спуштала су се све више у долинске равни и постала већа. Становништво је променило занимања и обрнуло се земљорадњи. Шљиваци су почели покривати све већу површину. Појавило се модерно виноградарство. Неки делови ниске Шумадије постали су прави вртови. Свиње, које су се пре множиле у храстовим шумама, сада се гоје кукурузом у оборима. Најбоље домаће расе говеди распрострле су се по целој земљи као и нове расе постале укрштањем домаће расе са најбољим алписким расама. Путева је више и боље се одржавају а стари начин преноса коњским караванима скоро сасвим ишчезава. Овај је напредак убрзан нарочито од грађења прве жељезнице (1885 год.) и од увођења већег пореза на земљиште. Подузетни дух је ојачао. Рудници, које је дотада само држава експлоатисала, привукли су многе приватне људе и стране капитале, нарочито рудници бакра, угља, злата и среброносног олова.

Већина малих вароши, економских центара појединих крајева, скорашњег су порекла. Шумадија постаје најнасељенија земља на Балканском Полуострву: као што смо видели, густина становништва у неким крајевима достиже до 100 становника на км2. То је резултат не само природног прираштаја него и досељавања.

Услед двају сукцесивних увећавања према југу а на рачун Турске, важност и опасности овог географског положаја постали су већим, а особито после грађења моравско-вардарске жељезнице. Увећана, боље организована и богатија, окружена са свих страна српским становништвом, Шумадија је привлачила словенско становништво које је било под управом Турске и Аустро-Угарске. Пошто је заузела Босну и Херцеговину Аустро-Угарска је опколила Србију и покушала је, да јој пресече прилаз европским тржиштима и мору. Овим и другим средствима Аустро-Угарска је изазивала тајним начином многе кризе у Србији. Унутрашња политика Србије тиме је понекад била помућена; криза се појачавала услед културних утицаја и услед утицаја европских установа које продиру у старе балканске цивилизације преплићући се са њима и са патријархалним схватањима.

Изједначавања становништва и преображај друштвене средине. — Последица је ових промена преображај друштвене средине, нарочито друштвене структуре. Напред смо показали миграционе струје које су стално притицале према Шумадији, као и њихове узроке. До 1842 год. нови су досељеници могли искрчити шуме и искрчена земља припадала им је без икаквих формалности. Чак и после 1842 год. су досељеници могли добити земљишта у *оселинама* или се настанити у хатару некога села. Многе Јужне Словене из Аустро-Угарске привлачила је слободна држава, у којој се говорило њиховим језиком и у којој су они могли купити земљу по ниску цену.

Ма одакле долазили, ови се досељеници нису груписали према области одакле су дошли, осим у неким деловима западне Србије. Њихово мешање и стапање са старим становништвом било је услед тога утолико тешње. Више од половине досељеног становништва чинили су сточари који су се морали прилагодити земљорадњи. Уколико се више земља крчила, досељеници су сви постали земљорадницима, каткад не без мучних напора, као што смо то видели на случају са Црногорцима. Преображено динарско становништво оставило је у карактеру Шумадинаца са траговима сточарске безбрижности инстикт за независношћу и снагу — особине, које су ретке код досељеника са југа. Косовска и вардарска струја биле су састављене поглавито од земљорадника, од потиштених чифчија, изузевши смеле и активне досељенике из Метохије. Они су донели традиције негдашње Србије, одрасли у сенци њених цркава, манастира и градова. Под узајамним утицајима ових досељеника и старога становништва које је живело у особито развијеним задругама, образовао се нов психички тип, који се својом, већ богатом историјом и својим творевинама

појављује као тип обдарен већом снагом и можда виши од чистог балканског типа.

Са променама које су настале у географској средини, са прилагођивањем различних досељеника овој средини и са увећавањем густине становништва све се више преображавало ово друштво, састављено у почетку од сељака. Они се насељавају по градовима, постају занатлије и трговци, почињу да примају навике градскога живота. Задруге се непрекидно деле или распадају; инокосне породице се множе. У почетку су једино деца војвода и трговаца, нарочито посрбљених Цинцара, добивала више образовање. Доцније се деца инокосних породица, више него задружних, све више и више образују и постају чиновници у новој држави. Организује се и развија војска и официрски кор. Школе се умножавају брзо, ствара се универзитет. Образују се научне и економске установе и друштва, као и политичке странке. Богатство се повећало и плутократска класа почела је да се развија.

Овај народ од сељака успео је од почетка да организује српску државу на други начин него што су биле организоване околне државе: Турска, Аустро-Угарска и Румунија. Овај је народ примио западно-европске установе, али их је изменио и прилагодио националном духу. У исто доба јавила се у новој држави велика фигура Вука Караџића, који је, напуштајући стари словенско-руски књижевни језик, дигао народни језик на висину књижевног и створио потпуно фонетску азбуку. Развила се национална наука, која је поставила научне основе народном јединству. Идеја о националној мисији хватала је у народу све више корена. Народ је разумео, да треба своју храброст да појача, дисциплинује и организује, како би могао извршити свој задатак.

У току овога развитка менталитет Шумадинаца се изменио и лако је утврдити епохе у којима се ове разлике осећају. Али то није наш циљ. За нас је довољно констатовати, да се у народној маси развио разумнији дух. Сељак је успео да све више господари својим дивљим демократским инстиктима. Јавиле су се организаторске способности као и јака склоност за радом. Покушајмо да покажемо какав је садашњи менталитет Шумадинаца.

Главне психичке особине. — Оно што данас нарочито пада у очи у карактеру Шумадинаца јесте нешто јако, смело, велика активност и здрави живци. Многи од њих су способни, изгледа, да успеју у сваком предузећу. Ретке су инертне природе. Све више се јављају личности велике воље. Страни посматрач имао би утисак да сви напредују са неукротљивом упорношћу и жилавошћу. Крути традиционализам скоро је сасвим ишчезао. Сви се прилагођавају новим начинима живота. Овде је мање говора, мање песама и епских склоности него код чистих динарских људи.

Иако активни и смели, код њих ипак има неког уздржавања којим се одликују од становништва панонског типа, каткад врло експанзивног, од далматинских говорника који понекад говоре течно и елегантно и од њихових суседних рођака у Старом Влаху који говоре, каже се, чак и кад их не слушате. Ово уздржавање које се може сматрати као грубост, у ствари потиче од достојанства и од мере: Шумадинац хоће да се загреје само свесно. Зато опет, кад он то чини, то је отворено, у лице противнику,, очи у очи, као човек чији су преци вековима сами себи стварали правду. И то га понекад води жестини; остало је у њему нешто хајдучког,[4] као што то налазимо у шумадиском херoју Карађорђу, сину те земље, личности доиста титанској.

У вези са претходним особинама треба код Шумадинаца забележити здрав разум, меру, смисао за стварношћу. Они знају проценити правично и без срџбе ствари и догађаје, кад их потпуно познају. Сељаци се често одликују осећањем мере, које ређе имају њихови школовани сународници. Исто је тако развијен смисао за комичним који потиче од интелигентног и финог посматрања туђих акција, нарочито њихових побуда. Све оно што се не допада јавно се износи шалама, хумором и исмевањем. Тешко онима који истичу своје

особине, тешко насртљивцима и сујетнима, онима који хоће своје себичне тежње да маскирају узвишеним побудама, тешко претенциознима без духа и без културе који хоће да преваре друге. Ниједном од ових недостатака Шумадинац неће учинити милост и прогледати му „кроз прсте". Нигде у јужнословенским земљама не постоји више живе искрености; нигде више склоности за исмевањем.

А ова склоност никако не спречава врло живо осећање захвалности за указане услуге, осећање које се често преображава у скоро безгранично поверење. Многи страни посматрачи, нарочито у току последњих година, запазили су и описали ову особину Шумадинаца, који су способни да изразе своје поверење на дирљив начин и са потпуном оданошћу.

Дружевност, озбиљност, веселост и певање. — Дружевност је врло јасна особина Шумадинаца. Код њих се запажа тежња за стварањем дружина и удружују се у свим приликама. Односи између чланова једне дружине су срдачни. За време Устанка 1804 године побуњени сељаци су формирали дружине по крајевима из којих су били. Често иду два и два загрљени. Кад се зауставе да обедују увек једу заједно. Чутура са шљивовицом или вином иде од једнога другоме. На сабору који се држи код сеоске цркве сељаци се групишу: имућне породице имају око цркве *собрашице* (саборске куће) у којима примају госте. Чак и за време рата они кашто уносе ову ноту дружевности, помешану са озбиљношћу и веселошћу. Бирају првога који ће почети напад, онога, кога сматрају као миљеника судбине и тај избор пропраћају шалама. Песма вели: „Нека буде свеколика кавга на онога Срдана Илију, и нек буде срећа Срданова".

Овим смо дошли до разматрања једне друге особине Шумадинаца: ведрине и веселости, које су се испољавале у току целог 19. века и до наших дана. Ипак је било ступњева у манифестацијама ове веселости. У својим „Мемоарима" прота Матеја Ненадовић прича о сусрету сељака, које је водио у борбу, са сељацима Карађорђевим. Кад је ваљевска војска чула Карађорђеве речи: „Добро дошли, браћо моја, српски соколови!", „верујте децо (каже прота Матеја) да ту није војник остао који запевао није, а многи је старац радосне сузе проливао што је то дочекао. И преко свега Дубоког (између Обреновца и Београда) рекао би да не само војници певају, но да је и шумар и сваки листак на дрвету људски глас узео и пропевао; и тако с певањем 8 маја у Остружницу на конак дођемо". Веселост је достигла врхунац у првим деценијама после ослобођења Србије. Шумадинци су били срећни, што су се ослободили турскога јарма и што су могли живети у реду и миру. Певало се и играло у свима селима. И најтежи земљораднички послови су се радили уз шалу и веселост. Путници овога доба говоре о општој веселости и о песмама које су слушали свуда по селима. Њихова су путовања често била низ веселих и пријатних догађаја у којима су узимали удела не само сељаци већ и свештеници, владике и најславније војводе. Ова веселост није ишчезла ни доцније, већ је била, изгледа, унеколико пригушена грозничавом активношћу и склоношћу за предузећима. Али и поред ових изузетака, истина све многобројнијих, веселост и склоност за шалом остали су народна карактеристика чак и за време балканских ратова и повлачења кроз Арбанију.

Демократска осећања. — Демократска осећања, заједничка уосталом свима психичким јужнословенским типовима, овде су нарочито развијена. Разлог је овом демократском инстикту Шумадинаца, чини ми се, следећи.

Демократска су осећања урођена народу који је за време борби за ослобођење имао једноставан друштвени састав, који је чинио друштво земљорадника и сточара, у коме није било не само никакве друштвене класе већ и никакве значајније разлике у погледу имућности. То је била маса сељака од којих је сваки имао властиту земљу. Једино одликовање је било бити поп или кнез. Попови су се нешто мало издизали изнад народа. Због

тога је сваки желео да има попа у породици. Изузевши демократских тежњи ниједна друга тежња није могла наћи основа у народним предањима. Шумадинци као и сви Срби имају генеалогију која иде до у Средњи век, читав низ царева, краљева и јунака, али то није генеалогија неких породица као у земљама где постоји племство. Српско племство је ишчезло; постоји само генеалогија историских предака који припадају целоме народу.

Међутим се каткад наиђе на ауторитативне карактере. Шумадиско су друштво чиниле у ствари велике задруге. Власт задружног старешине је кашто била наследна кроз више нараштаја и тако је трајала непрекидно навика за заповедањем. Али према задружним обичајима старешина се могао сменити и други изабрати. И жене су могле бити изабране за старешину. Хајдучки старешина је одређиван општим пристанком или избором. Манастирске старешине су бирали народни претставници пре него што су их именовале високе црквене власти. Војничке и административне старешине, па чак и династије, у ослобођеној Србији су регрутоване међу досељеницима, међу сељацима који су одређени избором или општим пристанком. Тек што је земља ослобођена, па и пре, за време дугог рата за ослобођење (1804—1815) сазвата је *Скупштина,* па је и даље сазивана не чекајући да се има одлука каквог устава. Демократска контрола била је често врло енергична, чак и за време ослободилачких ратова. Песма вели, да се јунаци морају борити за народ и заједничку слободу. Као орган патријархалних предања она не допушта да се војничке старешине понесу и забораве своје дужности у уживањима беспослице. Песма опомиње оне који се заборављају: „Народ вас је учинио тим што сте". Песма нарочито поштује Карађорђа, али после његова бекства 1813 год. она га осуђује без милости и најоштријим речима. Шумадинци исказују врло слободно своје мишљење. Али се оно каткад изврће у демагогију. Пошто вековима није имао властиту државу, народу је ваљало створити модерну државу, навићи се на дисциплину, на многобројне потребе и захтеве које повлачи установа државе. Али је услед урођеног духа једнакости било особито тешко утврдити редовну власт: чак и влада која се сматра као најјача, влада Милоша Обреновића, морала се у много махова задовољити тиме, да је народ само подноси. Због тога се дешавало, да су народне масе рђаво оцењивале одличне синове своје земље, нарочито кад су они били Шумадинци; Срби ван Шумадије и други Јужни Словени уживали су више захвалности. Напротив, политичари без личних идеја, али вешти и безобзирни, који тактично и мудро експлоатишу људске слабости, остају дуго на власти. И поред демократске суревњивости и несталности својих влада Шумадија је напредовала најпре у моралном и интелектуалном погледу, а затим и у економском. Испод врења на површини деловале су друге стваралачке снаге, потстицане слободом, и маса народна је напредовала.

Карактеристика државе и понашање за време криза. — Сељаци су најбољи претставници шумадиског карактера и средине. Уколико им се више приближујемо, утолико их више ценимо. Поред већ истакнутих особина они се одликују жестином и упорношћу, услед којих могу провести дуге часове у напорима. Њихова јака животна снага није била у своме корену начета у току мучнога живота за време турске управе. Сељаци чине огромну резерву снага. Сељачка Србија је радионица где су српски елементи различног порекла успели да се стопе и комбинују, где се српско јединство остварило на ограниченој области. Сви су прожети живом љубављу према отаџбини. Особита је одлика шумадиског становништва као и становништва старе Рашке: гајити наду и веру у будућност и никад не напуштати народни идеал. У ослобођењу Србије њеним властитим снагама и безбројним жртвама Ранке је гледао један од најзначајнијих догађаја 19. века. И отада је Србија, у најболнијим тренуцима своје историје, свагда одбијала најпримамљивије стране понуде, само да би остала верна своме идеалу. Срби из других крајева су још у почетку Устанка у Шумадији осетили њен изузетни значај и схватили, да ће она постати земља националне мисије. Јуначни Црногорци су први и отворено у својим народним песмама изразили разлику између својих напора и велике мисије, намењене Србији, коју они сматрају: „јуначном,

племенитом, славном", земљом одакле ће изгрејати „сунце српске слободе". Ово се мишљење утврдило доцније, нарочито за време балканских ратова, и продрло је међу све Јужне Словене на западу. Ови су правично оценили „узвишени алтруизам" Србијин (#, 1917, стр. 221).

Понашање Шумадинаца за време криза је врло значајно. Треба се сетити 1813 године и пада Србије после деветогодишње борбе: већ после неколико месеци јавља се такав отпор да се даша није усуђивао изићи из београдске тврђаве. Нови је устанак почео готово пре него што је први био угушен. Нешто слично се видело 1914 године, кад је аустроугарска војска заузела велики део Србије: после првог страха Шумадинци прибирају последње напоре, потпуно потуку непријатеља и изгоне га из земље. Најстрашнија је катастрофа била крајем 1915 год. Целу су земљу заузели Аустро-Немци и Бугари. Војска и део становништва су се повукли кроз Арбанију и то је повлачење било страховита морална патња. Сваки је носио свој мученички крст и изгладнео падао и дизао се, често да би умро. Бегунци су остављали имања, куће и затрвене породице. Борили су се са непријатељем и глађу, са непогодама у арбанашким планинама које су биле без путева, и у тој су борби ишли преко људских снага. Чак и тада нису уступали пред ударима судбине. Иако оборени они нису побеђени. Кад су дошли на Крф хиљадама умиру од изнемоглости, али после четири месеца се опорављају и припремају дан ослобођења. Они који су остали у земљи,-заузетој туђином, држали су се исто тако дивно.

Ова духовна чврстина објашњава се жарким родољубљем Шумадинаца. У Шумадији је згуснута снага српских земаља, како динарских тако и косовско-вардарских. Родољубље је постало изразита црта народног карактера.[5] Ова је национална душа нашла у независној српској држави најповољније земљиште. Јунаштво динарског типа појачано је војничком организацијом, чији су се многи ратни подвизи манифестовали у балканским ратовима и за време Великог рата.

Интелектуалне способности.—То су исте способности које сам обележио као карактеристичне за динарски тип уопште. Али у Шумадији сам имао највише прилике да се дивим сељацима широке и објективне интелигенције, који посматрају ствари и догађаје и дају своје мишљење тек кад се потпуно обавесте. Сем тога најдаровитији схватају многе ствари интуицијом и осећајем. Често ми се учинило, да неписмени људи, који имају ову духовну ширину, могу судити каткад правичније него школовани људи заведени политичким или другим страстима. Богати сељаци, чак и најинтелигентнији, ретко дају своју децу на даље образовање. Она остају сељаци; али су њихове њиве и ливаде најбоље обрађене и најбоље се одржавају, њихове су куће најчистије а домаћа економија најбоље уређена. Нарочито се код њих одржавају предања и народни обичаји, који су део заједничког наслеђа. Цењени од свих, они служе као пример селу и крају. Грубости у свакодневном животу, које се уопште могу посматрати код сељака, скоро нема код шумадиског становништва. На основи патријархалног живота развила се нарочито у овој сељачкој класи висока морална култура, са великим узајамним поштовањем, искреношћу и поштењем.

Ова висока вредност шумадиског сељака одржи се скоро у целини кад он постане трговац: поузданост и часност србијанских трговаца јако су цењене.

Као динарски људи уопште, Шумадинци показују несумњиво знатне склоности за науку, књижевност и уметности: јасноћу у посматрању, живу машту, полет и одушевљење. Београдски универзитет се својом научном вредношћу уздигао на висину универзитета западне Европе. У њему постоји врло чврста воља да се снажно допринесе научном развитку. У наукама које се баве Балканским Полуострвом и Јужним Словенима испољила су се широка и оригинална схватања. У непрекидном додиру са народним животом наука је дала основе националном програму. Књижевност је знатно напредовала, нарочито песништво.

Створио се нов стил, јак и оригиналан, који се назива београдским. Београд је био последњих година средиште велике интелектуалне снаге.

Теже је дати правилан суд о политичким особинама народа у Србији. Развитак унутрашње политике и нарочито спољашње зависи од узорка који често немају везе са политичким особинама једног малог народа. Ипак ове особине изгледају очигледне, пошто је народ у Србији успео да створи независну државу, да је одржи и увећа и поред опасног географског положаја и прилика често врло неповољних. Ова је држава стварно напредовала у свима правцима, нарочито у моралном и у интелектуалном погледу; њен економски полет био је знатан. У току стогодишњег слободног живота народ је у Србији стекао више политичког искуства него остали Јужни Словени и из његове су средине изишли неки државници доиста достојни овога имена.

ТРЕЋА ГЛАВА
ЕРСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Распрострањење и опште особине Ера. — Старовласи. — Изглед земљишта, особине и порекло становништва. — Нарочите психичке особине. — Два физичка и психичка типа код Херцеговаца.

У Шумадији и у доњој Босни Ерама називају становнике највиших динарских области. Ово име не припада ни становништву ни крају са одређеним границама. Њему одговара психички тип који се срета у многим динарским областима, нарочито у Старом Влаху. Ере су уопште најтипскији претставници динарских особина и патријархалног живота.

Супротно другом динарском становништву, ово брђанско становништво није било прожето другим миграционим струјама. Код њега се констатују једино премештања из једног планинског предела у други, али је то било међу људима истог психичког варијетета. Штавише, Ере су се исељавале у свима правцима: у Шумадију, у јадранску област, у крајеве панонског типа и чак у пределе централнога типа. У овим земљама у које су се досељавали, Ере су често примиле особине, обичаје и навике становништва међу које су се доселиле.

Све Ере говоре јекавским или ијекавским дијалектом српско-хрватског језика *(млијеко* и *вјера* наместо *млеко, вера* и *млико, вира* осталих српско-хрватских дијалеката: екавског и икавског). То је дијалекат већине народних песама и српског фолклора уопште. Изгледа, да се он слаже са једном од ерских психичких црта. Многе речи постају дуге, премда и звучније; акцентуација је продужена и спора. Говор добија тако спорост, која не одговара активној и радној средини.

До последњих година Ере су се занимале сточарством и кириџијањем, преносећи на коњским караванима земаљске производе и робу. Земљорадњом се готово нису бавили. Природа земљишта их је упутила на сточарство. Географски положај између Јадранског Мора и моравско-вардарске удолине, на попречним путевима, учинио је од њих кириџије или поноснике. Прва је реч турско-источњачког порекла, и она се једино данас употребљава. Реч поносници је имала исти смисао у неким српским средњевековним споменицима. Изгледа, да су Ере наследиле ова два начина живота од старог поромањеног становништва, које се после словенске најезде повукло у динарске планине. Јужни Словени су називали поромањено становништво *Власими.* Пошто се ово становништво динарских планина у току Средњега века претопило у Србе, име Влах је остало и даље и њиме су се означавали динарски Срби који се баве сточарством и кирвдијањем. У току последњих векова заборављено је чак и ово значење имена Влах и оно се каткад употребљавало за све сељаке

динарских земаља. Неке су ерске особине у вези са овим вековним занимањима: нарочито спорост у кретањима. Али каравани, који су ишли попречним путевима, унели су склоност за трговином и из ових проходних земаља излазе данас најбољи јужнословенски трговци. Од неког времена Ере се све више баве и земљорадњом.

Али у овом становништву динарских брђана, хомогеном у том смислу, што није измењено миграцијама, што говори истим дијалектом и што живи од истих занимања, ипак има психичких разлика. Најзнатнија је разлика између динарских брђана организованих у племена, нарочито у Црној Гори, и других који живе у задругама и у инокосним породицама. У овим двема групама могу се забележити разлике од мањег значаја, нарочито између забачених крајева. Најзад област динарских брђана је била подељена, више него и једна друга, политичким и административним границама, и државе у чији су састав улазили каткад су успевале, да измене неке њихове психичке особине. Да истакнемо у исти мах њихове заједничке особине и разлику између њих, говорићемо о оним ерским групама које се највише разликују једне од других: о старовлашкој групи коју чине праве Ере, о групи динарских племена и о Личанима у јужној Хрватској.

Старовлашка група

Идући од Шумадије па на југозапад Стари Влах почиње јужно од Ужица и шири се до реке Лима и местимице га прелази. Стари Влах обухвата и Сјеницу и Равну Сјеницу или Пештер и на север се шири до Сарајева или до планине Романије.

Изглед земљишта. Особине и порекло становништва. — Ово је област високих површи које су уопште више од 1000 м. Оне су пошумљене, исечене дубоким, често кањонским долинама којима теку реке. Клима је оштра а становништво ретко. Села су разбијеног типа. Местимице, у пропланцима између четинарских шума, наилази се на куће скоро увек дрвене, које су јако удаљене једна од друге. Свака кућа је опкољена дрвеним зградама. Испод ових насеља, у уском долинском дну, чује се шум усамљене воденице. Изнад кућа су, врло високо, често ван шумске границе, колибе и кошаре, саграђене понекад од неотесаних облица. Већина алата за земљорадњу и сточарство такође су од дрвета.

Највише пада у очи издвојеност породица и кућа по искрченом земљишту. Најближи сусед је скоро увек на другом врху. Ова осамљеност, још потпунија зими (а зима је овде дужа него у Шумадији) и за време непогода, утиче на развитак индивидуалистичких осећања, на образовање јаких индивидуалитета, на начин мишљења и рада. Друга је последица ове осамљености, коју појачава јако испресецан рељеф, велики физички напор, на који су Старовласи приморани, да би задовољили свакодневне потребе: кад год иду по воду или намирнице, да надгледају стоку итд. морају се непрекидно пети и силазити, Физичке последице тога осећају се. Људи су мршави, витки и јако мускулозни.

Црте су им врло изразите, лице каткад поцрнело од дима у кућама недовољно проветреним. Даље су печене коже, с познатим црвенилом људи које шиба ветар и непогода. У њихову оделу превлађује црна боја; њихови пеленгири су врло карактеристични.

Живе уопште просто, али не без неке патријархалне угодности. Куће су велике, често имају нарочите трпезарије. Около су вајати за сваког ожењеног члана задруге. Кујна се одликује нарочитим јелима, непознатим у другим крајевима Полуострва, јелима спремљеним вешто, нарочито са млеком, маслом и сиром. Главна се јела готове од јагњетине, живине и сувог меса.

И поред неке укочености облика женска ношња, ћилими и дрворези остављају знатан уметнички утисак. Њихова морална осећања су каткад врло деликатна. Имају много финоће

и умешности. Духовити људи нису ретки. Они често на отмен начин исказују своја осећања и жеље. Углавном Старовласи показују велику моралну енергију и драгоцене интелектуалне способности.

Каквог су порекла Старовласи? Неке породице су ту од старине, али је већина становништва дошла из негдашњег новопазарског санџака, из Црне Горе и Херцеговине. Иако не живе више у племенским заједницама, ипак имају још много великих задруга; многобројне породице су јако разгранате, и њихови изданци до ниске Шумадије, у коју се гомилама исељавају, образују братства као у Црној Гори.

Они су врло плодни. Али то није једини узрок миграционим струјама, које полазе из Старог Влаха према Шумадији. Ове високе површи, богате испашама, етапе су за многобројне исељенике из Црногорских Брда, који после дужег или краћег задржавања иду у Шумадију. Уосталом Шумадинцима их приближавају њихови обичаји, предања и њихова јака национална свест.

Нарочите психичке особине. — Старовлашани се иначе одликују неким нарочитим психичким цртама. На први поглед пада у очи нека спорост у говору и у покретима. Старовлашани се дозивају и разговарају на даљини, чак с једног брда на друго. Они певају монотоне и развучене песме, често запушивши једно ухо.

Старовлах је живог духа, често изналазачког у коме има кашто лукавства. Ово му лукавство служи, истину говорећи, како за задовољство тако и за корист. И поред спорости он уопште говори чешће али и боље него Шумадинац. У згодној прилици зна употребити пословице и шале, заплести питања, губити се у описивањима, не разумети оно што му се не допада. Ера може спасти своју кожу и у најтежим приликама. Он се чак уме потсмевати својим суседима који су ниже, у долинама, и за које он мисли да су духовно тромији. Код Ера има прича у којима су спојени наивност у сналажењу и духовитост детаља. Оне каткад личе на басне Настрадин-Хоџе.

Ерски се јунаци често одликују од јунака других крајева овом мешавином храбрости, духа и лукавства.

Да наведемо једну од старовлашких песама. Косово је завијено у густу маглу. Бановић Секула иде на своме коњу. Изненада из магле искрсне неки непознати на белом, хромом коњу, са три ноге. Он чини утисак исцрпелог и слабог човека. Пролазећи поред њега Секула му отме златно перо којим је украшена његова глава и бежи. Непознати га почне гонити молећи га да му врати златно перо. Али Секула не слуша и све се више удаљује. Тада непознати ободе свога коња, који скочи у висину за три копља и брзо стигне Секулу. Овај примети, да је човек који се претварао изнемоглим страховити јунак. Он удари Секулу буздованом, обори га са коња, али пре него што ће му отсећи главу пита га за име. Секула му се каже: он је био познат јунак, нећак Сибињанин Јанка, присног пријатеља овог непознатог јунака. Тада се и он сам претставља. Он је Косовац Јоване, витез Божје правде, који се често прерушава и допушта лакоумним и силним људима да чине зло, да би их затим казнио „секући им главе по Косову". Он је опростио Бановић Секули само зато што је нећак његова пријатеља.

Старовласи лако схватају оно што је битно у неком питању, али не улазе увек у појединости и не предвиђају последице. Најдаровитији се, међутим, знају удубити у питања и способни су за велика психолошка проматрања. Понекад уз њихово лукавство иде дубока мудрост. Милош Обреновић је имао ове особине у највишем ступњу.

Ере необично воле да се школују. То је нешто више него проста жеља за науком каква

се често запажа код младих народа. Нигде међу Јужним Словенима нема толико самоука као међу Ерама. Неписмени су ретки. Што им школа није дала теже да сами постигну. Нарочито се диве ученим људима. Одавно се поштују породице које „дају попове од пре 300 година". Већина српских штампарија из 16. века основане су у ерским областима и старе књиге се код њих особито цене, старе и „свете косовске књиге".

Изгледа ми, да у старовлашкој области има више импулсивних и занесених темперамената него у многим другим динарским крајевима и да су услед тога чешћи *хајдучки типови*[6] којих уосталом нестаје из дана у дан. У турско доба се Стари Влах сматрао као права хајдучка област. Још дуго после ослобођења Србије Старовласи су бежали у шуму и одметали се у хајдуке због неправде, често безначајне, бар по нашем данашњем схватању.

Становништво чије су психичке особине сличне ерским среће се у Херцеговини, нарочито у околини Билеће, Гацка и Невесиња, у Загорју (око Калиновика) као и у горњој Босни, нарочито јужно од Сарајева, у области великих карсних поља у западној Босни, у сливовима Врбаса и Раме, уопште у свима крајевима између области босанског и области јадранског типа. У овим се крајевима овде-онде запажају ерске психичке црте, нарочито духовна живост и склоност за шалама и хумором; анегдоте су ту исте као и код Старовлаха и карактеришу менталитет и главна занимања овог становништва. Ипак има у овом пространом пределу више подгрупа ерског варијетета, чије су особине модификоване разликама у географској средини или под утицајем суседних типова (јадранског и босанског). Међу многобројним разликама, које су углавном незнатне, навешћемо оне које су својствене становништву Горње Херцеговине и невесињске, гатачке и билећске околине.

Ови су људи врло високог раста, што пада у очи чак и међу динарским становништвом. Међу њима се могу лако издвојити два типа који су различних комплексија. У једних је физичка снага масивна и моћна. То се нарочито види код одраслих кад уз брдо носе тешке терете. Натоваре их на рамена, погну се, пењу се крупним корацима, споро, и часовима иду без одмора и не задржавајући се. Вратне су им жиле врло јаке и скоро као код говеди набрекну под приливом крви. Кожа на лицу и на голим грудима препланула и као уштављена, набрана у многе боре које се укрштају и преплићу. Чело, ретко равно, често се одликује испупчењима. Усправне боре оцртавају на челу испупчења, често дубоко усечена, и испупчења слична чворовима, која дају утисак енергије. Јабучице стрче. Бркови пуни и дебели, скоро као четка, мешају се са дугим длакама из ноздрва које су њима скривене. Овим физичким придружују се често и неке психичке особине: они су мирни, ћутљиви, не узбуђују се лако. Готово нису свесни своје физичке снаге. Узбуђени, понашају се као природна снага и примају опасност и смрт као обична дела. Они су извршили подвиге првог реда. То су најстрашнији јунаци. Жуде за херојском славом. Али се никад не размећу и после подвига се одају редовним занимањима.

И други је тип високога раста али виткога стаса, без оних испупчења на челу која се виде код претходног типа. Врло витки пужу се као козе. Изненадимо се кад их видимо како се после неколико тренутака појаве с једног брда на друго. Могли би се такмичити са најизвежбанијим спортистима.

Свесни су своје умешности, своје снаге и подвига које извршују. Све их је више уколико се приближујемо Црној Гори, где овај тип превлађује.

Херцеговачко становништво, које се одликује особитом плодношћу, чине поглавито ова два типа. Они се исељавају у правцима који су напред означени. Због тога се каже: „Херцеговина цео свет насели, а себе не расели". Овде се испољавају најбоље динарске особине: љубав за слободом, ширина и дубина народне свести. Иако нема племенске

организације, подела на братства је јасно изражена. Тиме и низом психичких ступњева ове херцеговачке Ере прелазе неосетно у групу динарских племена.

ЧЕТВРТА ГЛАВА
ДИНАРСКА ПЛЕМЕНА

Распрострањење и старост. — Образовање и развитак племена. — Организација и занимања. — Посебне особине црногорских племена. — Почетак распадања племена.

Распрострањење и старост. — Највећа промена у друштвеној организацији динарских људи јавља се југозападно од Сјенице, где је динарско становништво у Црној Гори и становништво северне Арбаније до реке Маће организовано у *племена* или фисове. О племенима северне Арбаније која су често мешовитог, српскоарбанашког, порекла, али данас поарбанашена, нећемо се бавити.

Српска племена у границама Црне Горе деле се у две групе. Једно су црногорска племена, тј. племена старе, историске Црне Горе, између долине реке Зете и Скадарског Језера с једне и Боке Которске с друге стране. Насељавају четири нахије: Катунску, Љешанску, Ријечку и Црмничку. Друга група заузима углавном највишу област зелене зоне, између реке Зете и отприлике реке Лима. У њој се разликују херцеговачка племена и племена „седморо Брда". И једна и друга назваћемо рашким племенима, пошто је већина од њих у области некадашње Рашке.

Изван ових области племенска организација не постоји нигде више на Балканском Полуострву. Али у почетку Средњега века, непосредно после словенске најезде на Полуострву, историски споменици помињу као племена Брсјаке, Драговиће и друге у сливу Вардара и Црнога Дрима. Име Брсјаци одржало се и до данас у западној Македонији. Словени на доњодунавској плочи били су организовани у племена пре најезде туранских Бугара. По старим споменицима зна се за многобројна племена у северној Далмацији, у приморској Хрватској, у јужној Босни и на југоистоку Херцеговине. Ова се племена помињу у времену од 12. до 15. века.

Динарска се племена помињу нарочито у споменицима дубровачког и млетачког архива у 14. и у почетку 15. века. По К. Јиречеку помињу се црногорска племена: Ћеклићи 1381 год., Озринићи и Његуши 1435, Бјелице 1430, Бањани 1319, Дробњаци 1354, Бјелопавлићи 1411, Пипери 1416, Васојевићи 1444, Кучи 1455. Сва су ова племена дакле постојала у 14. и 15. веку.

Изгледа, да су ово стара српска племена из доба насељавања, која су се у склонитим областима одржавала због географског положаја а модификовала се под утицајем историских догађаја. Чини се, да су под утицајем српске државе племена крајем Средњега века била ослабљена и смањена, као и задруге и друге патријархалне установе. За време турске владавине се у њиховом развитку осећају два појава:

Један је, што су динарска племена појачана или проширена многобројним ускоцима, а други: што су се мања племена утопила у већа. Ускочке породице из околних крајева добро су познате у рашким и црногорским племенима, која су у турско доба уживала полуслободу и ускоцима могла дати прибежиште. Али су ови морали уби у једно братство, узети славу и прилагодити се племенским навикама. Осим тога је било, нарочито у садашњој области рашких племена, још у 14. и 15. веку остатака од племена, често мешовитог порекла: амалгам Срба са старим поромањеним становништвом. Ова су се племена претопила у

велика, нарочито за време турске владавине. У околини Дурмитора живело је мало племе Кричани или Кричкови (помињу се 1260 год.), које су Дробњаци делом асимиловали а делом истисли. Последњи су се остаци Кричана досад одржали према Дурмитору на десној обали Таре. Лужани су били исте судбине: 1455 године су живели северно од Скадарског Језера и затим су се скоро потпуно претопили у Бјелопавлиће, Пипере и друга данашња племена. Исто је тако било са Малоншићима у долини Зете, које историски извори помињу још у 15. веку, са Матаругама у околини Грахова (помињу се од 1318 до 1398 године); најзад са Букумирима. који су заузимали садашњу област племена Братоножића. Има још по који остатак од ових старих племена у данашњим рашким и црногорским племенима. Осим тога има у целој ерској области, нарочито у Староме Влаху и у сјеничком крају, још и данас доста растурених породица које носе имена старих племена (Букумири, Матаруге, Лужани и Вараге).[7]

За време турске владавине су се нека племена нарочито умножила и била моћна. Одржала су се после оснивања црногорске државе, која је у почетку била савез племена из карсне Црне Горе. У току последњих година почело је распадање рашких и црногорских племена. Али је њихова организација још добро очувана, као што сам већ констатовао.

Из мојих студија и из студија мојих сарадника (Ердељановић, Томић, Шобајић) излази, да има особина заједничких свима динарским племенима и да има јасних разлика између рашких племена с једне и црногорских с друге стране. Обележићемо најпре оне заједничке особине које се односе на циљ нашег проучавања.

Образовање и развитак племена. — Претпостављало се (Дучић, Медаковић, Ровински), да је свако од рашких и црногорских племена постало од једног заједничког претка и да се формирало сродством. Ово мишљење је изражај народног предања, по коме сви чланови племена Васојевића воде порекло од претка Васе који је, после боја на Косову, залутао у Лијеву Ријеку, у Црној Гори; Пипери би водили порекло од Пипа, Бјелопавлића од Бијелог Павла итд. По напред наведеним испитивањима, која су делимично објављена у *Насељима,* ово све је тачно само донекле. У сваком племену има по неколико старих сродних родова који чине племенско језгро. Око овог језгра су се груписали нови досељеници сасвим друкчијег порекла, образујући *братства,* и остаци старих племена. Дакле, више су агломерацијом него сродством створена ова племена. Нови досељеници су пореклом из суседних области, поглавито из Метохије, са Косова, из Херцеговине, од Сјенице, као и из Босне и моравске Србије. По Ердељановићу су Пипери постали од старог становништва (правих Пипера) које чини скелет, затим од остатака Лужана и „бraства" Мугоша, који су и сами амалгам од Срба и старог, делимично поромањеног становништва. Кучи су постали од моћног братства Дрекаловића и од „осталијех Куча" сасвим другога порекла, који су у већини, најзад од групе католичких Куча, вероватно арбанашког порекла. Најмногобројније племе, Васојевићи, је врло сложеног порекла. Старо становништво, племенско језгро, настањено у Лијевој Ријеци, појачано је сјеничким ускоцима. Освајањем су проширили своју територију и тако асимиловали старо српско племе Лужане, затим становништво Лима, архаично становништво које се бавило земљорадњом и себе звало Србљаци. Најзад, Васојевићи су обухватили старо српско племе Шекуларце, настањено у долини једне Лимове притоке. Ово мало племе, иако добро заклоњено рељефом, почело се стапати с Васојевићима.

Племена су се дакле често увећавала освајањем. Али у овом погледу постоји разлика између црногорских и рашких племена. Прва, ограничена на карсну област, била су, поред осталог, готово са свих страна опкољена територијама које су припадале Турцима, Млецима и Аустрији, и нису се могла увећавати на штету ових држава. Сувишак становништва, који није имао довољно средстава за опстанак, био је принуђен да се стално исељава. Ова су племена остала мала и број њихових чланова се није осетно увећавао у току векова.

Напротив, рашка племена, насељена у зеленој динарској зони, пространијој области са разноврснијим средствима за живот могли су знатно више повећавати број свога становништва. Пошто су била на територији под турским суверенитетом и имала неку врсту аутономије, могла су проширивати свој домен, утолико пре што се турска управа готово није бринула о овим областима. Повећавање територије једнога племена зависило је само од његове животне снаге и јачине. У овом су погледу у најбољем положају били Дробњаци, Кучи и Васојевићи, јер су према сливовима Таре и Лима имали отворену границу, преко које динарско становништво није било организовано у племена. Дробњаци, првобитно настањени у малој области јужно од Дурмитора (у околини села Превиша, Петњице, Добрих Села и других), удесетостручили су своју територију заузимајући Дурмитор и нарочито пространу површ Језера, асимилујући или истискујући старо племе Кричане. Кучи су проширили своју територију у два правца: према подгоричкој равници и нарочито у долини Врмоше, истискујући Клименте, племе српско-арбанашког порекла. Јако ширење Васојевића, извршено у току три последња века, као што смо поменули, још није заустављено: у току последњих година продиру у жупу Ругово и у Метохију. Ова су три племена и поред сталног исељавања непрестано јачала и увећавала се, те су сад највећа динарска племена.

Географско изоловање ових области проузроковало је и подвојеност племена и формирање особина својствених свакоме од њих. Спочетка је свако динарско племе насељавало једну јасно ограничену географску целину; чак и у току својих познијих напредовања било је често спречавано тешко проходним географским баријерама. То су биле у карсној Црној Гори: затворене депресије, поља и низ увала, јасно ограничених; у зеленој зони рашких племена то су биле нарочито дубоке долине, често кањонске, ређе планине које сточари лакше прелазе него долине стрмих страна. Друштвено уређење малих племена Катунске Нахије у Црној Гори верна је слика карсног рељефа и његова је последица. Целокупно становништво исте географске целине има заједнички интерес да чува своје границе, како их становници суседних области не би прелазили са својим стадима и напасали их на њиховим испашама често малога пространства. Борбе које су из тога произилазиле још више су појачале јединство становништва једне исте географске целине, а тако исто и његов отпор према суседима. Најзад су и други узроци диференцијације, као нпр. разноврсност етничког састава, довршили дело природних сила.

Удадбе и женидбе су се вршиле само у границама племена. Само су се по изузетку женили и удавали изван граница. Овоме су разлог узроци економске и моралне врсте. Невестинска опрема и женска ношња једног племена нису одговарали потребама другога племена. Затим су друкчији живот и обичаји спречавали ексогамију утолико пре што су жене биле главни чувари вере и обичаја. Укрштања браковима није било до последњих година нн са старим потчињеним становништвом, нарочито не са Кричанима, Букумирима и Матаругама. Сматрали су их нижим од себе и осећали су одвратност оженити се њиховим женама. Бракови су склапани између појединих братстава једног племена и тако су се чланови племена још више и интимније везивали међу собом. Узајамна симпатија у племену је бивала све већа. И то је био један од узрока подвојености од суседних племена.

Организација и занимање. — Организацију динарских племена познајемо тек из времена турске владавине. Сва су племена била више мање независна. У сталним борбама с Турцима она су се претварала у организоване дружине за напад и одбрану. Племенски старешина био је онај који се истакао храброшћу и делима. На власт је долазио избором и прећутним пристанком. По правилу је ово достојанство било наследно у роду племенског старешине. Али ако би се његови потомци изметнули, одрасли племеници би се скупљали око „зборне главице", збацивали би старог „војводу" и бирали новога. Свако је племе подељено на братства, која проистичу од заједничког претка. Задруга никада није била довољно развијана ни много раширена код динарских племена. Најсолиднија и најпотпунија друштвена заједница у оквиру племена било је братство. Њега су чиниле породице

настањене у засебним кућама које су често образовале цела села. Села су, дакле, била група од породица које припадају истоме братству, и она често носе име тога братства. По схватању људи у племенима групе од кућа нису сматране као административне или војничке целине. Један племеник је пореклом из тога или тога племена, из тога или тога братства, и само ће по изузетку рећи име свога села. За време рата су братства а не села сачињавала војничке јединице, „чете." Име села, за које се може рећи да није постојало, почело се употребљавати тек последњих десетина година.

Само храброст и дела, а не богатство, изазивали су код њих дивљење и поштовање. Трговци и занатлије, којих је уосталом било мало, сматрани су за нешто ниже. Сходно најизразитијем менталитету динарског типа, нарочито се ценило „чојство". Јунаци који су се истакли чојством имали су кроз сва времена утицаја на своје саплеменике, и увек су између њих биране племенске и братственичке старешине. У племенском друштву, јасно ограниченом и подвојеном, били су до ситница утврђени принципи владања и морала. Сваки је знао своје дужности; знало се тачно шта се не сме урадити и како се у свакој прилици треба понашати. Све се ово одржавало самим предањем, без писаних закона. Ниједан члан племена није могао избећи овим одредбама, често оштрим и неумитним, осим да постане „никоговић", ништавило, презрено створење. Установе и обичаји су ојачавали и одржавали племе како у физичком тако и у моралном погледу. Велики природни закони, који теже одржавању и трајности рода, били су донекле измењени: није требало одржати и овековечити физичког човека, већ моралног човека, човека од части; осим тога човек је жртвован, да би се племе овековечило, нарочито част племена. У племенским обичајима и навикама је превлађивала жеља за похвалама саплеменика и бојазан од срамоте, а пре свега жеља да племе буде хваљено од потомства. У народним песмама су овековечена добра и рђава дела ткзјединаца и целог племена. Не може се избећи њихову суду, јер су израз јавног мишљења, одлучног, утврђеног, а не тренутног. Неумољиве су. Услед нарочитог развитка сва енергија, произашла из војничке организације и овога племенског духа, сконцентрисала се у српском народном идеалу. За време турске управе динарска су племена била најмоћније оруђе националне мисли.

У току кратких и привремених периода мира главно занимање динарских племена било је и остало до данашњих дана сточарство. У исто време су се бавили, мање или више, и кириџијањем. У Средњем веку и у првим столећима турске управе људи из племена, настањени на попречним путевима од Дубровника и Котора према унутрашњости Полуострва, били су главни „поносници" који су караванима преносили трговачку робу.

До пре тридесет-четрдесет година сви су били сточари. Земљорадња је била споредно занимање, и то поглавито мотичка. Старији Васојевићи памте доба кад нису обрађиване ни плодне равнице и кад су имали само мале вртове. Поврће је било врло ретко. Жито се морало увозити. Овом и оваквом сићушном земљорадњом су се бавиле само жене, које су у исто време израђивале и одело за породицу.

Често сам имао прилике да проматрам утицај сточарства на људе динарских племена. Што најпре изненађује, то је врло много доколице, коју ова врста занимања оставља одраслима. Људи у пуној снази раде врло мало, и сав посао остављају женама и особито деци и старцима. Изгледа, да нема занимања које пружа телу и души више одмора него што је сточарство, нарочито кад стада остају у истој области. Сви одрасли, без стварног занимања, одлазе на катуне (летња села) по планинама, готово једино из задовољства и да би провели лепо летње време на чистом и свежем ваздуху. Из овога произилази нагомилавање физичке енергије, која се може у будућности корисно употребити кроз нараштаје. У доколици, на врховима високих планина, често се повећава навика да се размишља о свету и о људској судбини; стваралачка машта се развија. Кашто сам на динарским врховима сретао пастире пред пространим хоризонтом, удубљене у проматрање небеских појава. Понекад би

разговарали о удаљеним планинама чија су им имена била позната, и о далеким крајевима и о њихову становништву које су упознали приликом сточарских и караванских кретања. Умеју са својих високих врхова показати области, које су имале историску улогу. Већина јуначких српских песама, приповедака, басни и пословица су неоспорно пастирског порекла, бар у њихову првобитном облику, како их је скупио Вук Караџић. И заиста, у њима су честе алузије на пастирски живот. Чак и неписмени често цитирају стихове о људском животу и судбини највећег српског песника, Његуша, који је био црногорски владика и кнез и који је без сумње многе своје мисли поцрпео из искуства и размишљања својих поданика — пастира. Ниједна јужнословенска група нема тако широке и простране погледе на свет.

Али из сточарског живота произилази лењост, некретност и жеља за беспослицом, на које се често наилази код људи динарских племена, а готово никако код жена.[8]

Кирвдијање је исто тако утицало на психичке особине. Изнећемо само главне утицаје. Код динарских кириџија изненађују спорост, безбрижност и тромост у покретима. Кириџиски путеви су најгори на Полуострву. Они неће учинити ни најмањи напор да уклоне препреке, које се могу лако уклонити. Често се неће потрудити, све док њихови коњи могу проћи, чак и са највећим напорима, да уклоне дрво свањено на пут или велике гомиле камења, које су се на њега стропоштале, и чекају да дрво сасвим иструли или да се камење само отисне или распадне. Увек имају довољно времена и готово никада не журе. Пут који њихов караван пређе у току дана увек је мањи него што би могао бити. Али једна црта указује на кириџиску смотреност и искуство. Пазе, да се добро снабдеју храном и да упакују и натоваре робу тако мајсторски, да се она чврсто држи и на најрђавијим путевима и крај свих препрека. Када стигну на одређено место, распакују и скидају товаре са истом брижљивошћу. Гледајући их на послу добија се утисак, као да мисле само на одлазак и долазак, а да су за време целога пута потпуно безбрижни. У поређењу са ранијим, данашње је кириџијање свакако безначајно.

После сточарства и кириџијања ратовање је било најглавније занимање динарских племена; борбе су биле готово непрекидне. Људи су стекли особиту извежбаност у вештини борења и у неговању јунаштва. Што се тиче сточарства, они су се готово једино старали, да спрече крађу своје стоке од суседних племена или су напротив то сами чинили, понашајући се као ратници и излажући се опасности. Пазили су такође, да сачувају испаше и ливаде од туђе стоке. Изгледа, да је ова стална опрезност била првим узроком развитку ратничких особина. Српска су племена кашто и међу собом ратовала, као и са арбанашким племенима, из разних узрока, а поглавито ради увећања испаша. По изузетку и врло ретко су избијале унутрашње борбе у самом племену, између братстава, у „бесудно доба", тј. у временима кад би племенска организација олабавила и кад се није признавала никаква власт. Али су главне и најчешће борбе биле са Турцима.

Посебне особине црногорских племена. — Рашка и црногорска племена насељавају две потпуно разнолике области у погледу геолошког састава, земљишних облика, обиља вегетације и средстава за живот.

Идући од Старога Влаха Јадранскоме Мору запажа се нагла промена у земљишним облицима, готово најизразитија на целом Полуострву. Ова се промена подудара са линијом која пролази готово средином негдашње Црне Горе: преко преседли Ветерника, Зетине долине и седла Повије јужно од Никшића. Североисточно су области племена Брда и Херцеговине, рашких племена; јужно су права црногорска племена, племена првобитне Црне Горе, која су остала потпуно или готово независна чак и за време Турака: племена Катунске, Ријечке, Љешанске и Црмничке Нахије.

Земљиште рашких племена је састављено од разноврсних стена, нарочито од

шкриљаца; има и кречњачких маса, само ређе. Земљиште црногорских племена је састављено готово само од кречњака, све јаче заступљеног и све чистијег уколико се иде блаже Јадранском Мору, дакле превлађују облици карста. Као под ударом мађиског штапа ишчезавају шуме, пашњаци и простране ливаде Рашке; земљиште је голо, кршно, и траве има само у пукотинама кречњака и у шкрапама, а ливада једино по дну вртача и увала. Наместо обрађених поља рашких долина, на којима успевају све врсте жита, у областима црногорских племена нема другог земљишта за обрађивање осим уских дна вртача и увала, где се земља обрађује само мотиком и где су кромпир и кукуруз готово једине биљке за исхрану. Дно сваке вртаче је издељено „сухомеђинама", каменим оградама, на више њивица, које су противност пространим поседима рашке области. Често припада једној породици само један овако мали, управо мајушни, комад земљишта. Југозападно од Ветерника нема планина са испашама алписког типа као у Рашкој. Уместо летње свежине осећају се медитерански климски утицаји са несносним летњим врућинама и силним ветровима који, неспречени, дувају преко оголићеног земљишта. Наместо пријатног зеленила Рашке настаје бела, бљештава, боја кречњакова. Дрвена је кућа замењена каменом и високим „кулама", које су врста малих утврђења.

Ова кршна Црна Гора је доскора била без путева. Није било других до пешачких стаза по кречњаку, преко шиљатих стена и шкрапа. Са ових је путања Црногорац могао изненада ишчезнути иза стене или у какву шкрапу. Карсни терен скрива човека исто онако као и густа шума, можда још и боље, и врло је погодан за четничко ратовање. Област црногорских племена је дакле карсна тврђава у коју је великим војскама било готово немогућно продрети, а ако би уз велике тешкоће и продрле, не би се могле задржати услед тешкоћа у саобраћају и оскудице у средствима за живот.

Свако црногорско племе насељава низ карсних облика, окружен оголићеним планинама: групу вртача и увала које чине издужено улегнуће, „валу". И као што је карсни рељеф мрежа збијених облика, тако је и црногорско друштво састављено од малих племена, приљубљених једно уз друго. Црногорска племена нису имала слободног простора да се развијају и увећавају као рашка племена. Сувишак становништва се стално исељавао у Рашку, нарочито у Шумадију. Број становништва је остајао готово непромењен, у вези са готово ништавним средствима за живот које даје карст. Црногорци су се морали навићи на немаштину, на глад и на најтежу оскудицу. Не могући живети од производа са свога сиромашног земљишта били су принуђени куповати жито у суседним областима, нарочито у Скадру, у пределима које су држали Турци. Кад су Турци имали довољно војске, пресецали су им све везе. А није било тешко опседнути оазу која није прелазила ни 3000 км^2. Још су и данас у успомени страшне године глади која је косила жене и децу. Многе су породице бежале у рашке планине. Пролеће је доносило ослобођење, јер је за исхрану било корења од биљака и коре од дрвећа. На овај су се начин људи црногорских племена навикли да подносе глад до крајњих граница. Али никада нису хтели напустити земљу неограничених слобода.

Готово независна у својој природној тврђави црногорска су племена стално водила борбу са Турцима. Тако су се развиле најтешње везе између братстава у Катунској Нахији, која су се прва почела покоравати једном старешини. Мала катунска племена су се удружила и признала за општег старешину цетињског владику из племена Његуша, из братства Ераковића а из рода Петровића, од којих је водила порекло и последња црногорска династија. Они од владичиних рођака који би се истакли у ратовима постајали су војне старешине. Мала теократска држава трајала је тако више од 150 година, и тек је доцније постала цивилна монархија. Племена Ријечке, Љешанске и Црмничке Нахије пристала су такође да се покоравају владици и његовим рођацима, најпре само по имену, а затим стварно. Организоване су борбе противу Турака. Црногорска племена су се све више претварала у једну ратничку заједницу. Поједина су се племена такмичила у јунаштву. Песма признаје, да су међу свима Катуњани учинили највише јуначких дела и потстиче друге да их достигну и

превазиђу. Пошто су се ослободила турског јарма, црногорска су племена стално осећала потребу, да сачувају створену државу.

Њихова историја за последњих пет векова је историја највећег јунаштва које се може замислити. Нека њихова дела превазилазе машту. Човек се развијао само у духу јунаштва, кашто, изгледа, до себичности и окорелости. Постојао је једино јунак. Јуначка сујета, јуначки понос и охолост су, ако се тако може рећи, безгранично истицани. Оно што је испуњавало живот сваког члана племена, основна мисао у животу, било је јунаштво. Чим изиђе из колевке дете почиње „трчати за славом и спомeном", каже Марко Миљанов, славни војвода кучки. Младићи сањају, да женидбом уђу у јуначки род, ако не непосредно, а оно бар преко неке од најдаљих рођака („преко девете одиве"). Тако су осетљиви кад су у питању част и достојанство, племе и братство, да се сваки брижљиво чува од сваке увреде. Ако би се увреда ипак догодила, „падне глава", чак и због најбезначајнијих ствари. Не треба ни ради чега живог ономе човеку који остане без образа. Песма вели: „Свак је рођен да по једном умре, част и брука живе довијека". Народни идеали, јуначко име и част су драгоценији од живота. За ове идеале умиру не само са стоицизмом него, како песма каже, „смрти се смију и ругају". Мајке и жене више воле кад им синови и мужеви с чашћу погину, но да су са најмање повређеним образом остали у животу. Родитељи не знају за жалост и тугу, ако су њихови јуначки погинули. Они знају, да се тешко живи у њиховој сиромашној земљи, али се могу починити славна дела, умрети дивном смрћу и бити опеван у песмама.

Ови су људи готово изишли из стварног живота, они су занемарили све друге послове; нарочито презиру трговину и богатство. Готово само жене раде и старају се о свакидашњим потребама. Оне су остале ближе животу, готово су човечније. Увек у жалости за неким од својих, обучене су у црнину, како кажу у спомен несрећне битке на Косову. Али ова ношња тачно одговара њиховој унутрашњој тузи, коју оне само на тај начин испољавају. Када ове жене нису сасвим утучене бедом мучнога живота, неоспорно су најотменији тип јужнословенске жене.

Јунаштво, стални ратови, положај жене, скрхане радом, ограничили су и учинили сиромашним тако живописне обичаје динарског живота.[9] Ипак су се одржали стари обичаји о Божићу, о слави и венчању, само што су уопште изгубили од животне снаге и што је нестало многих обреда који су их пратили. Песме, изузевши јуначке, као и склоност за игром су готово ишчезли. Ово је динарски крај у коме се најмање пева и игра, земља у којој су обичаји најпримитивнији. Нема интимног живота, никада се не говори о љубави, осим ако им се та реч у сну омакне. Сањари се најчешће о јуначком животу. Потсмевања и шале може се рећи да нема, изузевши унеколико два племена, Цуце и Пјешивце. А због тога их становништво осталих племена готово љутито назива „спрдачинама". Људи црногорских племена су врло озбиљни, озбиљни до укрућености.

Над свима осталим превлађују два осећања: племенска слава и част и национална мисао или „вера Обилића", главног косовског јунака. Црногорци су испуњени „вером Обилића" као Јевреји Старога Завета вером у Јехову. Главна храна су им предања о Косову и о српској Немањићској држави, и ова предања знају чак и жене и деца. Сви су прожети мишљу ослобођења српске земље од туђинског јарма — свега „што је наше од старине било", како песма каже. Знају јој границе, славне градове и места. У ове границе увлаче „половину Арбаније" сматрајући је као историску српску област, насељену племенима српско-арбанашког порекла. Сматрају себе за сродне Арбанасима. Да би се постигао овај народни идеал, свако племе треба да буде што многобројније. Жена нероткиња могла се променити, нарочито ако је удата за јунака и познатог човека чија се „лоза" не сме угасити. Она може остати у кући поред друге жене. Признати јунак се жени само девојком од славног рода и обратно. Црногорац се не устеже оженити девојком каквог арбанашког јунака. Разлика у вери, нарочито ако је у питању католичка вера, није препрека или се бар о њој не

води рачуна, утолико пре што Арбанасе сматрају за рођаке црногорских племена.

Црногорско јунаштво није упућено само овим идеалним циљевима. Пошто у своме карсном завичају немају довољно средстава за живот, црногорска су племена често састављала чете за пљачкање суседних крајева. За време гладних година ове су се чете претварале у пљачкашке дружине, које су нарочито одгониле стоку. Била је особита радост и нарочито задовољство повратити се са отетим стадом, и цело је племе славило јунака који је извршио овако опасан и користан подвиг. Суседна су села била често изложена таквим пљачкама, тако да су питали, како песма каже: „Ко би знао село неробљено, неробљено ни скоро паљено, ђе бисмо ми шићар шићарили?" Пре поделе плена један је део остављан за удовице (којих има увек много у овој земљи сталних ратова) и за најсиромашније. Граничне испаше које су заузели биле су заједничко добро свих племеника: „комуниде".

Изгледа да је код људи у црногорским племенима било најмање демократског духа међу Динарцима. Једнакости је било само међу јунацима. Остали су „никоговићи", никакви људи, и они нису имали иста права. Црногорци необично цене „лозу", порекло. Код њих је култ славних предака више укорењен и чак је јачи од верских осећања. Услед тога они знају своје претке за десет, петнаест па и више „пасова" (колена) уназад. Потомци славних и јуначких родова, „кућићи", су први у племену; остали се сматрају нижим. Само у случају кад се ови покажу, почињу их ценити и убрајати у „кућиће".

Почетак распадања племена.—Првобитна црногорска држава је била најпре састављена од црногорских племена удружених под династијом Његуша. Увећана у току 19. века, нарочито 1878 године, захватала је све више племена Брда и Херцеговине, која смо назвали рашким вшеменима. Иако подељени на племена, ти су се нови поданици по своме менталитету јасно разликовали од првобитне групе. Њихова племенска организација није била тако крута као код племена карсне Црне Горе. По своме су менталитету били ближи Шумадинцима. Желели су да се уједине са Србијом. Првобитно морално јединство Црне Горе било је раскинуто. Затим су се ова рашка племена почела распадати и духовно преиначавати. Потом се јављају све више нова занимања: трговци, па штавише и занатлије нису били више презирани. Рашка су племена ценила више благостање и богатство него црногорска племена. Међу њима су се најпре укорениле демократске идеје, донете из Србије.

Од 1878 године Црна Гора је држала део јадранског приморја са пристаништима Баром и Улцињом; трговачке везе са Которским Заливом су постале тешње. Велики се број Црногораца школује у Србији, чак и на београдском универзитету. Одлажење у Америку расте, али се већина враћају у отаџбину. Услед свега овога распадање је захватило и црногорска племена. Колективна душа брзо ишчезава, а све врлине, везане за њу, слабе. Многи се издвајају из заједнице и не примају више обавезе које произилазе из племенске организације и племенских схватања. Отпочиње борба између предања и нових схватања. Црногорска се душа мења. Неке од ранијих врлина спречавају напредак. Наместо примитивне државе, створене на племенској основи, почиње се образовати нова држава која, по угледу на Србију, уводи неке демократске установе. Али старој тврђави недостају потребна средства за изграђивање модерне државе. После балканских ратова Црногорци су увидели, да ратничке особине и лично јунаштво у данашње време нису довољни и да треба бити организован и добро снабдевен. Славна национална мисија Црне Горе је завршена. И она може имати своју улогу само као саставни део једне велике народне целине. Она је разумела ову потребу и зато је и тражила уједињење са Србијом.[10]

ПЕТА ГЛАВА

ЛИЧКА ГРУПА

Земљишни облици и средства која даје земљиште. — Порекло становништва. — Психичке особине. — Ушицај Војне границе. — Нови национални дух.

Од особитог је интереса одмах после црногорских племена проучити групу становништва у Лици, добро дознате Личане. У овим двема областима, врло удаљеним једне од друге, наилази се на исте главне психичке особине. Али су географски, социјални и историски узроци учинили те су се разнолико развијале и дали им посебне печате.

Личани су становници залеђа Кварнерском Каналу, између планина Велебита на западу и Капеле и Пљешевице на истоку. Ово је југозападни део Хрватске, планинска, перифериска и забачена област, која је још и данас без довољних саобраћајних веза са панонском Хрватском. Три главна пута који из Лике воде према Јадранском Мору, пењу се на висину од неколико стотина метара и пролазе кроз пределе у којима дува сењска бура, најопаснија на јадранској обали, која често у току зиме прекине сваку везу. Најзад, јадранска пристаништа сењске обале су мала, примитивна и готово без трговинског значаја.

Лички рељеф је сличан црногорском. Ово је кршна целина, ограђена и са истока и са запада планинама (Велебит и Капела). Између њих се пружа у динарском правцу личка површ у којој су уложена карсна поља: Госпићко, Крбавско и Гацко, око истоимених река понорница. На источној граници Лике су Плитвичка Језера, низ малих језера особите лепоте, која су степенасто једна испод других поређана и бигреним пречагама растављена. Виши делови личке површи просечени су многобројним вртачама и увалама, са чијег дна, уз кише и топљење снега, узме избијати вода и привремено их поплави. Осим дна карсних поља и увала, остали су делови Лике под кршем и „гричем" (голетима) и само овде-онде има мало земље црвенице, која се може обрађивати. Али нека карсна поља, као нпр. Госпићко, покривена су кварцевитим песком и шљунком, који су непогодни за културу или дају само слабе жетве. Клима је оштра: зиме су јако снежне и врло хладне; преко јесени су чести и јаки ветрови и карактеристичне хладне кише из буре; лета су свежа. Ово је област у којој се тешко живи и од чијег земљишта треба уз велике напоре отимати мршаве плодове. У овој се је средини развио чврст, готово челичан свет, који може подносити оскудицу и невоље као Црногорци. Али је ово народ који се крај свих невоља јако умножава, и пошто тај прираштај не може живети од личке земље, непрекидно се исељавао и исељава у панонске пределе насељене Србо-Хрватима, у Босну, у Србију и у последњим деценијама нарочито у Америку. Зато је број становника готово стациониран. Године 1910 у Лици је било 205.000 душа, међу којима православни чине незнатну већину.

Каквог је порекла ово становништво ? Међу данашњим личким становништвом има мало старинаца од пре 16. века, и то поглавито међу католицима чакавског дијалекта. Огромну већину чине досељеници из Босне и Херцеговине. Многи се од ових последњих називају Буњевцима и кажу, да су из Херцеговине, од реке Буне. Има и потомака сењских ускока, које су аустриске власти населиле нарочито око Оточца и Брињa, али су и они у Сењ дошли из Босне и Херцеговине. Ово су прави и чисти Динарци и поглавито Динарци ерског варијетета. Пошто се је старо становништво пред турском најездом иселило у панонску Хрватску и у Крањску, почело је у 16. веку ново насељавање. Оно је настављено за време турске владавине (бегови су населили *кметове,* нарочито православне Србе из Босне) до 1689 године, а није престало ни доцније, за време аустриске владавине у Лици. Ови су динарски људи донели у Лику најчистији штокавски дијалекат. Зато није чудно, што се овде, више но игде у Хрватској, чује онај наш звучни динарски језик, богат речима и фразама, и што се наиђе на причала и рођене приповедаче. Чакавски дијалекат старог становништва стално се губи. У Лици нема других предања осим оних о Косову, о Краљевићу Марку и о Немањићима, које је донело динарско становништво.

Душа у Личана је сплет динарских особина о којима смо говорили. Код њих се наилази на ерске психичке нијансе. Као код динарских људи, ове су особине претрпеле промене за време турске управе. Али је на њих од великог утицаја било оснивање Војне границе, и оно је учинило, да су Личани добили неке готово нове психичке особине.

Широки народни слојеви код Личана су сачували динарске особине:

врло развијено саучешће, осећајност и благородност. Подилазе их жмарци од зебње и ганућа. Имају чедности, стида и срама, које није могла много ослабити ни Војна граница ни аустриска касарна. Имају великих покрета душе: могу много опраштати и жртвовати се, а могу се и светити до истраге. Могу се до дна душе узмутити и узрујати. Огрешити се, то је најтеже и најдубље осећање, које више пече душу но што је ма каква радост може развеселити; нема испаштања које не би поднели да олакшају души. Особито цене људе „од праве, од Божје стране" или „десне људе", добре и на добро упућене; за човека рђавих особина и који веру не држи имају реч *рашчовек.* Теше се судбином у најгорим приликама и њој се покоравају.

И на Личане је утицало доба турске владавине и хајдучија, којој су се за време те владавине и доцније одавали. У турско су време Лику били притисли и држали босански, поглавито крајишнички, бегови наше крви, снажни и виолентни Динарци, и подигли по њој своје куле и градиће, да се боре са домаћим хајдуцима и сењским ускоцима. Личани су се одметали у хајдуке и стално се борили са беговима. После ослобођења, 1689. год., Турци су избегли или се покрстили, али је Лика остала на међи турске Босне и млетачке Далмације, дакле на положају згодном за хајдуке, који су могли, прелазећи границу, склањати се од непријатеља. Хајдучија се, дакле, у Лици продужила и после ослобођења, кроза све време Војне границе, до у другу половину 19. века. Личка хајдучка епопеја трајала је око три века, и оставила је у њихову менталитету јаке трагове. То је била она динарска хајдучија, у којој поред суровога, осветничкога и плаховитога, има исто толико и властелинскога и душевнога. За њих је „вера", дата реч, чак и непријатељима, била светиња; они, који дату реч нису поштовали, били су људи без вере. Волели су двобоје и нису се плашили часне смрти. Хајдуци су били заштита противу турских и домаћих пакосника. Било је и хајдучица. Сурови према насилницима, они су ипак били врло побожни: често су у кундаку од пушке носили кост некога свеца, да им не могне наудити насилничко зрно; многи нису седали за јело, док не очитају Оченаш; на поласку са даништа окретали су се истоку и молили Богу. Многе је од хајдука народ сматрао светим, јер им је живот угодан Богу и људима. Кад погину, девојке су их у колу опевале. Иако нису имали оне узвишене идеале шумадиских и црногорских јунака, ипак им се често приписује мисао о народном ослобођењу. Било их је који су ишли у хајдуке од јуначког зора и да се наносе јуначког руха и оружја. Други су и због малих увреда ишли у хајдуке, јер су као сви динарски људи сматрали, да се без образа не може живети и да се увреда мора осветити. Највише их је ишло у хајдуке због неправде и од разјарене мржње. Пушку, која свети неправду, звали су *косовка.* У доцније време су се одметали у хајдуке, јер су их вређале уредбе Војне границе, према којима су људи и за ситнице батинани.

Утицај Војне границе је био још јачи. У 16. веку су Турци почели све више продирати у Крањску, у Штајерску и у Корушку. То је био разлог, да се установи тзв. Војна граница или Војничка крајина, и већ око средине 16. века разликовале су се две крајине, Славонска са Вараждином као центром и Хрватска крајина, чији је центар постао Карловац, основан 1579 године. После ослобођења Лика је постала главни део карловачке Војне границе.

Немачки управници Војне границе су осетили, да се на основи оних љутих и јуначких особина личких може створити војска са високим војничким способностима и употребити за интересе династије и државе. Све је било постављено на војничку основу: администрација, школе, судови. Сваки је човек био војник. Све је утврђивано наредбама: и како да се земља

обрађује, и када да се усеви сеју и жњу, где и када да буде пазарни дан и где да се црква подигне итд. Пре Војне границе Личани су живели само у разбијеним селима, у одвојеним групама кућа од издељених задругара. Војничка управа их је почела насељавати и сашоравати у *друмска села,* у којима су куће поређане с обе стране пута. Од тога доба нарочито њихову динарску кућу брвнару почиње замењивати кућа алписког тила, слична кућама у Салцбургу и у Горњој Аустрији. Пажљивом посматрачу падају у очи и други утицаји цивилизације који су дошли из аустриских покрајина. Желећи да све уреди и организује војничка је управа уносила много сићушнога и формалистичкога, нарочито у варошке и у тзв. више слојеве. И сада се осећа колико су ти виши друштвени слојеви осетљиви на ранг, на друштвени положај, па чак и на најбезначајније ситнице. Да би становништво што јаче везали за династију и државу, војничка управа је употребила корисне мере: она је православне Србе штитила од католичког племства, које је хтело да их експлоатише, и била је врло толерантна у верском погледу. Знајући колико су ови динарски досељеници одани православној вери и колика би погрешка била дирати у њихову веру, била је пажљива и заштићавала их је од покушаја обраћања (у католичку веру) који су ретко успевали. Штитећи тако њихове земље и њихова верска осећања, војна управа је нашла у томе најбоље средство да их придобије и да их васпитава у погледу династичком и војничком. Ове Динарце, који су из крајева под турском управом избегли у кршну и сиромашну Лику да би се спасли глади и неправде, лако је било довести у зависност и формирати људе по одређеном калупу, кад им се отворе изгледи на колико толико бољи живот и кад се задовољава њихова јуначка сујета, динарска сујета. Да Лика није била у Аустро-Угарској, без сумње би по психичким особинама свога народа постала другом Црном Гором. Извршио се унеколико развитак истих динарских особина, сличан ономе у Црној Гори, само, разуме се, у Црној Гори у свом самосталном и националном смислу, а у Лици у ћесарском духу. Пазило се само да се вешто искористе национална и верска осећања овога становништва: распаљивали су их у ратовима против Турака, тобож предузетим ради ослобођења њихове браће „од Турака без вере и закона".

Војничка је управа на првом месту укротила дисциплином и редом ове динарске људе и дражећи и развијајући њихове јуначке особине, дала им је свима војничку физиономију и царско-војничку душу. Можда нигде, ни у вековним аустриским земљама, није било толико династичке душе као у Лици за време Војне границе. Познато је било ово правило: „Ко је старији, старији је, а опет цареви смо сви". Узели су разбријавати браду „по војнички", по угледу на цара. Више од свега у животу ценили су „превишња одликовања", „свијетлога цара", то што су сви „царски синови", и, што је зачудо код ових осетљивих Динараца, остајали су при томе и онда кад им је за ситнице додељивана „љескова правда" (батине). Личани су постали најбољи браниоци династије на свима европским бојним пољима, окорели војници који су у рату чак чинили сурова дела. Њихова једина сујета је била да дођу до вишег положаја у војсци. Многи су Личани доспели до највиших војничких чинова. На хабсбуршком двору је увек био бар по један генерал родом из Лике.

Укидање Војне границе 1871 године за Личане је било гром из ведра неба. Пошто су се отрезнили од династичког и војничког пијанства, видели су, да им је земља јако уназађена, да немају никакво стварно васпитање и да се њихов врло назадни менталитет не поклапа чак ни са менталитетом осталих аустроугарских области у којима је стално владао дух полицијске државе. Осим тога су, уза сву „царску милост", остали у крајњој беди. У току мојих путовања по балканским земљама нисам нигде видео толико изгладнелих људи и деце као у Лици. Личани су затим схватали, да они никада нису ишли за својом властитом судбином нити се борили за своје идеале; да се никада нису покоравали оним великим историским струјама које у пуном сјају тежњи за независношћу потресају и заносе народе до дна душе. Јасно су увидели, да нису били ништа друго до „пандури". Било би интересантно пратити овај народни духовни покрет за последњих десетина година.

Кад су се 1871 године ослободили војничке стеге, код ових људи, у сиромашној земљи и са малим средствима, али који су издржљиви, упорни и са тежњама за бољим животом, развио се економски покрет, код Срба нарочито изазиван и потпомаган познатом организацијом „Привредника" у Загребу. Хиљадама њих се одало разним занатима, трговини и напреднијој земљорадњи. Дубока национална свест је почела све више да их обузима. Запажа се, да се последњих десетина година све више интересују за прилике и догађаје у животу Србо-Хрвата, и власти су велики број Личана оптужиле за велеиздају. И поред сталних претњи они су у све већем броју ступали у редове српске војске. Неколико од најенергичнијих српско-хрватских родољуба родом су из Лике. Сви они који се враћају као бивши исељеници, нарочито они из Америке, мисле сасвим друкчије него што се мислило за време Војне границе. С друге стране је несумњиво, да су неки од резултата овога доба били од користи Личанима у току њихова новог развитка: динарски индивидуализам био је укроћен; они су уносили више марљивости у своје послове и задобили способност за организовањем, која се, истина, ретко показује у делима ширих размера. Међу Личанима исељеним у Америку видно се истакао Никола Тесла, научник велике вредности. Али нов дух није још продро у личанске масе, нарочито у католичке.

Има, најзад, у души Личана нечег затвореног, неповерљивог, упорности и крутости. По овим су цртама слични Црногорцима, али само са још више опорости. Неки од приповедача, родом из Лике, нарочито Буде Будисављевић, јасно су истакли ове одлике, у којима се, рекло би се, запажа утицај њихове сурове земље, али још више војничке управе којој су били потчињени. Најбољи претставник ових особина у личанском карактеру је познати хрватски родољуб Анте Старчевић, оснивач сувог и крутог хрватског национализма са доста лажних идеја, које је он бранио с упорношћу и потпуно војничком логиком; с друге стране Старчевић је због своје искрености био заслужан човек и од великог утицаја.

ШЕСТА ГЛАВА
БОСАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Етнички састав. — Психичке особине православних Срба. — Вештачки ујовори Берлинског конгреса и национална свест. — Три католичке групе.

Становништво босанског варијетета, Срби православни, католици и муслимани, насељавају зелену и романтичну Босну, нарочито долине Дрине, Босне и Врбаса. О групи Срба муслимана говорићемо у наредној глави.

На типове старога становништва овде се чешће наилази него у Шумадији, али мање него код ерског варијетета. Врло су многобројни досељеници, нарочито они из дрвих векова турске управе. Најпре су то били досељеници из Шумадије, из предела око Смедерева и Београда, које помиње још Курипешић 1530. године. Други, многобројнији, долазили су из Рашке, из Херцеговине и из Црне Горе. Многи су херцеговачки родови дошли овамо преко Далмације.

Уопште већину досељеника чине Ере, измењени новом географском и друштвеном средином и прилагођени навикама старога становништва. Становништво североисточне Босне, оно у Семберији (у околини Бијељине) и у Посављу знатно се приближава Мачванима и Ваљевцима у Србији. Због разноврсности земљишних облика и зато што нема средишне долине босанско је становништво врло различитих особина. Врло су изразите оне код становништва око Бања-Луке и у Босанској Крајини, које показују особиту сличност с ерским варијететом, нарочито са црногорским племенима и са Личанима.

Православни имају уопште особине динарских људи. Сви живе патријархалним животом и велики се број од њих бави сточарством. Задруге су код њих и сада многобројније него по свима другим јужнословенским областима. Иако су становници били притиснути муслиманском властелом као кметови на њиховим читлуцима, ипак су били чести енергични и слободни типови, нарочито међу православним сељацима, који су слични Шумадинцима. За време овог притиска маса босанског становништва чинила је прикривену али упорну опозицију. Живећи у пољима и по планинама, презирући мухамеданску властелу, не учествујући у ратовима за време турске владавине, ови се Босанци нису исцрпли: остала је резерва латентне (неиспољене) енергије која се у њима током векова нагомилавала.

Ова је енергија дошла до изражаја чим се за то указала повољна прилика. Босанско-херцеговачки Срби су дали велики број даровитих људи који су се истакли у разним гранама људске делатности, почевши од песника Симе Милутиновића-Сарајлије (рођеног у Сарајеву), па до новијих, као што су Радуловић, Кочић и Грђић. Херцеговачки трговци, затим трговци из Тузле, Брчког и Сарајева долазе у ред најпредузимљивијих међу Јужним Словенима.

Једна особина превлађује у свеколиком бошњачком менталитету. Врло се чврсто држе онога што сматрају за правично и добро. Због њихове несаломљиве воље сматрају их за врло тврдоглаве: називају их „тврде бошњачке главе". Без сумње их због тога Ере, и са разлогом, сматрају за мање гипсе у интелектуалном и у моралном погледу, за тромије и мање живе интелигенције. Код њих је мање одушевљења и мање полета него код Херцеговаца. У анегдотама и причама које су раширене код Ера „Шијаци" или Бошњаци се приказују као нижа бића. Често је пута све ово код њих само до изгледу, маска равнодушности која им је раније служила да избегну ударце угњетача, заостатак од турске владавине.

Национално осећање је било увек живо код њих као и код Херцеговаца. После пада Босне и Србије под Турке, прошло је 1530 год. једно немачко изасланство кроз Босну идући за Цариград и у његовој је пратњи био један образовани Словенац, Бенедикт Курипешић. Он прича, да су босански Срби дочекивали ово хришћанско изасланство са особитом љубазношћу. Срби старци, који бејаху живели у слободној Босни, говорили су омладини: „Наша је властела била оваква као и ова господа, а пропала је у Косовском боју", и наставили су причати о подвизима Милоша Кобиловића (Обилића). Три и по века доцније, 1874 год., је млади Енглез, Артур Еванс, чије је име постало славно, обилазећи Босну констатовао иста национална осећања, само још ватренија. „Православни Срби, каже он, прожети су родољубивим мислима:

горе од жеље, да се обнови слободна српска држава или да постане демократска република." Да би овај циљ постигли дизали су многе буне. Буна из 1875 год. је довела до српско-турског (1876) и руско-турског рата (1877). Али вештачким уговорима закљученим на Берлинском конгресу одлучено је, да ово становништво, срж српскога народа, припадне Аустро-Угарској. Тако је створена паклена ситуација, која није оставила на миру ни освајаче ни земље чија су права била погажена, ситуацију противу које су све народне силе у сталном и огорченом отпору.

Богатством и лепотом свога фолклора Босна и Херцеговина заузимају прво место међу српским земљама. Херцеговачки дијалекат је код Срба усвојен као књижевни језик. Многи међу најистакнутијим претставницима српског народа су родом из Босне и Херцеговине. Штампа и српске књижевност ових области су били на челу покрета за уједињење свих Срба у једну државу. Могло се предвидети, да ово становништво — најтипскији претставник свога народа—неће трпети аустро-угарску владавину. Код босанских сељака се све више развијала права вера у Србију. Под утицајем своје динарске маште замишљали су Србију као живо биће, као изванредну, добротворну снагу, прожету љубављу према њима, потиштеној

сиротињи. Свом својом динарском жестином млади образовани нараштај окренуо се делу. Сматрала се скоро за издајство свака родољубива реч која је остајала без последица. Речи су имале само да покрећу на делање. А тај покрет је била борба против туђинске управе, против администрације и духа Аустро-Угарске, која је сматрана као синоним свега рђавог. После побуна 1882 и 1884 год. у Босни и Херцеговини је почео низ атентата на претставнике туђинске управе; последњи је био 28 јуна 1914 године. Аустро-Угарска се одмах почела светити српском становништву. Полиција је организовала погроме Срба и одузимала им имања. У току Светскога рата аустриске су власти вешале или стрељале десетине хиљада босанских Срба. Са грозном свирепошћу су повешали готово све српске свештенике босанских крајева, који се граниче са Србијом. Вешали су их или на железничким станицама или поред железничке пруге, да би што више заплашили становништво. Многе од ових несрећних жртава, чак и жене, умирући су узвикивале: „Живела Србија!" знајући добро да својим животом плаћају љубав према српском народу. И на тај је начин мислила Аустро-Угарска применити мандат који је добила од међународног конгреса, уништавајући народ који није могао трпети њену власт.

Изнео сам ова болна факта, јер она откривају душевно стање овога становништва. Она указују и на то, шта Европа не треба више да чини, ако хоће да обезбеди мир и да учини крај проливању крви.

Католици су у јакој мањини међу становништвом босанског варијетета. Неки припадају старом босанском становништву, нарочито они из долине Раме и рударских крајева (Крешева, Фојнице, Вареша, Кисељака.). По неким знацима они би били мешавина саксонских рудара и Србо-Хрвата. И сада су још занатлије или рудари. Некада потпуно потчињени мухамеданским беговима, често њихове одане слуге, данас су део становништва са врло мало предузимљивог духа и жалосно живе по страни од националног живота. Напротив, католици пореклом из Славоније, који су се населили по савским равницама, живљи су али и врло непромишљени, воле уживања и обичаји су им веома раскалашни. На брачну се верност код њих много не пази. Исто тако најлепши њихови обичаји нису о Божићу, о Ускрсу и о Ђурђевдану као код осталих Динараца, већ о свадбама. То је низ весеља, обеда и посета, и том приликом дају једни другима мноштво поклона који их урнишу. Ове су навике чудна супротност врло озбиљним навикама код православних, чији се обичаји одликују изванредном простотом. Тим је посавским католицима блиска мала група католика који су пореклом из Далмације а досељавали су се у Босну у току 19. века. Имају исте обичаје као и Динарци, кашто славе и славу. Ово је најздравије католичко становништво; куће су им пуне деце. Ова је група дала школоване људе и трговце од неоспорне вредности, нарочито оне који су родом из великог села Долца код Травника.

СЕДМА ГЛАВА
МУХАМЕДАНСКА ГРУПА

Област и етнички састав. — Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Особине мухамеданске властеле. — Особине мухамеданских сељака. — Турско-источњачки културни утицаји. — Неуравнотеженост мухамеданаца. — Нови развитак.

Познато је, да мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи новопазарски санџак до Митровице на Косову. Они који су даље од Митровице дошли су поглавито из Босне:

то су „мухаџири". Мухамедански Динарци насељавају поглавито вароши, ређе села.

Има их око 750.000. Најчешће су потомци босанско-херцеговачког племства и богумила или патарена, који су примили ислам по турском освојењу Босне и Херцеговине. Већина је помухамедањена крајем 15. и у току 16. века. Већ је 1530 године Бенедикт Курипешић забележио, да становништво у Босни чине поисламљени и Срби. Међутим у крајевима сјеничком, рожајском, новопазарском и бјелопољском има „Турака" (мухамеданских Срба), који су примили ислам тек од 17., кашто у 18. или 19. веку. Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци биле су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајима средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик.

Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области.[11] Пре аустриског заузећа Босне нису се исељавали и међу њима су сасвим ретки нови досељеници из других крајева. Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од косовске Митровице до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци.

Међу мухамеданцима има друштвених разлика и етничких група. Најзначајнију групу чине бегови, старо племство појачани онима који су се одликовали у ратовима и којима је султан дао племство. Другу групу чине слободни сељаци, а трећу муслимански, „кметови", тј. муслимани који немају своје земље већ обрађују беговску земљу, исто онако као и хришћански кметови. Има, најзад, у негдашњем новопазарском санџаку поисламљених Куча и Климената, досељених из долина у Проклетијама, који говоре не само српски него кашто и арбанашки.

Ови мухамеданци су дакле динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем корана и ислама, под утицајем менталитета друштвеног реда који је господарио и под утицајем источњачке културе. Због периферискоr положаја Босне и Херцеговине, које су врло удаљене од Цариграда, ове су промене динарског духа имале донекле нарочити обрт.

Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Можда ниједна вера не мења тако дубоко целокупан живот и карактер неког народа као ислам.

СЕДМА ГЛАВА
МУХАМЕДАНСКА ГРУПА

Област и етнички састав, — Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Особине мухамеданске властеле. — Особине мухамеданских сељака. — Турско-источњачки културни утицаји. — Неуравнотеженост мухамеданаца. — Нови развитак.

Познато је, да мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи новопазарски санџак до Митровице на Косову. Они који су даље од Митровице дошли су поглавито из Босне:

то су „мухаџири". Мухамедански Динарци насељавају поглавито вароши, ређе села. Има их око 750.000. Најчешће су потомци босанско-херцеговачког племства и богумила или патарена, који су примили ислам по турском освојењу Босне и Херцеговине. Већина је помухамедањена крајем 15. и у току 16. века. Већ је 1530 године Бенедикт Курипешић забележио, да становништво у Босни чине поисламљени и Срби. Међутим у крајевима сјеничком, рожајском, новопазарском и бјелопољском има „Турака" (мухамеданских Срба),

који су примили ислам тек од 17., кашто у 18. или 19. веку. Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци биле су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајима средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик.

Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области.[1]! Пре аустриског заузећа Босне нису се исељавали и међу њима су сасвим ретки нови досељеници из других крајева. Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од косовске Митровице до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци.

Међу мухамеданцима има друштвених разлика и етничких група. Најзначајнију групу чине бегови, старо племство појачани онима који су се одликовали у ратовима и којима је султан дао племство. Другу групу чине слободни сељаци, а трећу муслимански, „кметови", тј. муслимани који немају своје земље већ обрађују беговску земљу, исто онако као и хришћански кметови. Има, најзад, у негдашњем новопазарском санџаку поисламљених Куча и Климената, досељених из долина у Проклетијама, који говоре не само српски него кашто и арбанашки.

Ови мухамеданци су дакле динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем корана и ислама, под утицајем менталитета друштвеног реда који је господарио и под утицајем источњачке културе. Због периферискогположаја Босне и Херцеговине, које су врло удаљене од Цариграда, ове су промене динарског духа имале донекле нарочити обрт.

Преисламски осишци и утицај мухамеданске вере. — Можда ниједна вера не мења тако дубоко целокупан живот и карактер неког народа као ислам.

То се види на свима мухамеданским народима од Кине и Индије до северне босанске границе. Чак је и код ових сувише поноситих Динараца ислам олабавио везе засноване на српској крви и језику. Али ипак није могао уништити најглавније динарске особине. Српски језик се потпуно сачувао, а племство је нарочито сачувало успомене о свом словенском пореклу. Презимена се свршавају на *ић.* као и већина српских презимена. Поисламљено динарско племство чува још више, уколико је то могућно, успомене о својим прецима него остали Динарци. Указује им особито поштовање и није заборавило своје хришћанске претке. По предањима својих предака неки поисламљени Динарци знају и славу коју су славили док су били хришћани. Мухамеданско „братство" Мркојевићи, у околини Бара, сачувало је хришћански обичај ношења крста (литије) око села за време Духова. Друго једно муслиманско братство из истог краја, Вучедабићи, слави као „славу" Св. Арханђела. Ове су успомене особито живе код мухамеданаца источно од Неретве. Врло су интересантни они родови који су се, исељавајући се, одвојили од рашких и црногорских племена и примили ислам у току последњих векова. Иако муслимани, они сматрају да и даље припадају томе или томе хришћанском племену. Има доста примера да су чувајући обичаје крвне освете извршивали крвну освету над мухамеданцима који су убили њихова православног саплеменика. У много случајева су ове племенске везе биле заштита хришћанима. Има чудних примера, особито у старој Рашкој, како мухамеданац бег и православни кмет сазнају да су од истог рода по некој старој икони, по старом крсту, хаљетку или оружју, који се понекад чувају у мухамеданској кући, док су се у православној, сиромашној и потиштеној, те сродничке везе одавно заборавиле. И ове су муслиманске породице више наклоњене српским кметовима. Иако је ислам ове динарске муслимане знатно преиначио, није још утро трагове етничког сродства који их везују за хришћане.

У ком је смислу и уколико је утицајем ислама измењена душа муслиманских Динараца? Ја могу овде изнети само резултате неких проматрања и не могу тачно утврдити, уколико су динарски мухамеданци усвојили прави дух корана. Поуздано је, да су они убеђени да су га боље схватили и од Османлија или „Туркуша", како их зову, желећи тиме да покажу, да „Туркуше" нису прави мухамеданци. Ови су „Бошњаци" сматрали себе за најбоље мухамеданце, сматрали су, да су бољи мухамеданци од Османлија, бољи од паша и од везира; често су уображавали да су бољи мухамеданци и од самога султана, њихова калифе, наследника Мухамедова. Ово се уверење нарочито испољило у првим десетинама 19. века, када су султани у Европској Турској хтели увести реформе по европском начину. За време буна 1831 године мухамедански побуњеници су натерали травничког везира, да скине своју нову униформу #, и, као да је повредио Мухамедову веру, нагнали су га, да се по муслиманским прописима опере и да очита молитву, да би се очистио од хришћанског, „ђаурског", духа. Огорчени на „ђаур-султана", хришћанског султана, они су се са многобројном војском кренули на Цариград, да би својим очима видели, да ли је султан прави муслиман; хтели су, како су говорили, да виде, да ли је тај султан обрезан по прописима корана. — Они су усвојили као неоспорне, савршене, истине сва обећања исламске вере: рај или „џенет" са његовим хуријама (дивним женама) и са његовим рекама меда и млека. Али је несумњиво, да ниједно мухамеданско учење није оставило дубљи утисак на динарске мухамеданце од вере у судбину, „к'смет", по којој су све људске радње и догађаји у животу напред Богом одређени. „К'смет" има у свеколиком њихову животу и раду исти значај као и у најчистијим муслиманским областима. Изгледа, да је ова вера у судбину утицала и на динарске хришћане и појачала код њих примитивне склоности тога смисла, које смо поменули.

„К'смет" доводи на мисао да су многи, ако не и сви, људски напори некорисни. Тако се може објаснити, што су се бегови, као господари, сви они којима је раја свршавала послове, одвикли од рада, па кашто и од мишљења. Нехат и леност су се укоренили код њих. Али су се у случају рата остављали ових навика и постајали врло активни и предузимљиви. Осим тога је велики број поисламљених сељака, противно начелима корана, услед свакодневне борбе за живот, добио друкчије васпитање: они су радни а кашто чак и енергични.

Мене је често изненађивао ступањ незналиштва, крајњег незналиштва, духовна тромост, некритичност и наивност динарских мухамеданаца.^ Њихови су ме бегови опомињали на једног арбанашког бега са обала Преспанског Језера, који је неколико дана „сеирио", седећи прекрштених ногу на чардаку и душећи, како ја премеравам дубине тога језера, и кад му је ваљда досадило гледати како „кулучим", позвао ме је и питао, шта радим. Кад сам му то претставио, рекао мије: „Ви, Франки, (израз којим означавају све Европљане) знате много „марифетлука"; свега има изван турског царства и ислама, али правог господства и „кефа" има само код Турака".

На овај се „кеф" наилази и код босанских мухамеданаца, само ређе. Врло се често одмарају, и њихов је одмор непомичан. У стању су да сатима непомично седе, да ништа не раде и не мисле, пушећи на дугачком чибуку или наргилама, сањарећи и слушајући жуборење текуће воде. Чак ни мухамедански пастири динарски, чувајући стадо у планини, не певају, не играју и не забављају се или то чине само изузетно. Сасвим супротно хришћанским пастирима они седе или спавају и уопште мирују.

Али, уопште, међу динарским мухамеданцима има мање лености и немара него међу Османлијама и другим муслиманима Европске Турске. Кроз коранске прописе и учења и кроз труло турско господство пробијају и осећају се оне живахне динарске црте. У области између Саве и Косова има доста предузимљивих мухамеданских трговаца, који радљивошћу кашто достигну православне Србе, најпредузимљивији живаљ ове областа. И међу мухамеданским сељацима има радљивијих и предузимљивијих, али уопште мање него међу

православним сељацима. По динарским мухамеданским варошима има највише пуке сиротиње, „фукаре", која готово ништа не ради, већ махом проси, и која се задовољава невероватно малим животним потребама.

Природно је, што су динарски муслимани усвојили мухамеданске обичаје и обреде. У њиховој средини човек добија утисак, да је у отоманској земљи. Њихова храна и начин живота су, донекле, друкчији него код њихове хришћанске браће. И кућа им је друкчија, као и унутрашњост куће, распоред одељења и намештај у њима. Полигамија је истина врло ретка, али је жена затворена и ради уопште само у кући: привредни значај женин је безначајан. Жена је редовно само човекова играчка и често је исто онолико потпуна незналица као и жене у Малој Азији. Али међу овим муслиманкама има кашто и жена паметних и енергичних које имају на људе исто онолико утицаја као и жене код динарских хришћана. Овај начин живота, који је вековима трајао, утицао је не само на духовне и моралне особине, већ је, како се чини, унеколико изменио и физички изглед динарских мухамеданаца.

Особине мухамеданске властеле. — Још у Средњем веку је моћна босанска и хумска властела била особито силна, виолентна. Код њих су се до највишег ступња развиле неке од динарских особина, нарочито осетљивост и понос, особине које су често прелазиле у осионост и охолост, Осим тога је ова властела била дубоко прожета индивидуалношћу и сепаратизмом.[13] Ни за владе јачих владара, банова и краљева, централна власт није никада имала пуну снагу и значај, као што је имала по другим српским земљама. Властела је водила непрекидне међусобне борбе око земаља ради веће власти и већег значаја, и, заузета тиме, готово никада није умела наћи праву и велику политичку оријентацију. Осим тога је већина припадала, као и један део народа, богумилској или патаренској секти, и, често гоњена од католичких или православних хришћана, била је још огорченија у своме отпору. За време турске најезде властела је, како се чини, врло лако примала мухамеданску веру, да би сачувала своје земље и своју надмоћност и да би се могла осветити Угрима који су их по жељи папиној нарочито гонили. Примивши ислам и прихвативши турске смерове, смерове освајача, ова је властела постала још више осиона и бесна. Она је дошла у потпуну супротност према народној већини, која је остала хришћанска, као и према централној турској управи коју је само трпела. Султан је морао оставити да Босном и особито у Херцеговини управља ова поисламљена српска властела. Босански валија са резиденцијом у Бања-Луци или у Травнику имао је само привидну власт. Мухамеданска властела је чинила војнички сталеж, независан од султана, са великим бројем „капетана" (било их је на 48) који су имали седишта по варошима. Осим тога је ова властела била у тесним везама с јаничарима и често је могла помоћу њих обарати велике везире, којима се прохтело да им господаре. Готово је увек успевала да поставља велике везире који су им остављали одрешене руке у управљању овом покрајином. Често је ова властела помагала султана у ратовима са Млецима, с Угарском, с Аустријом и са Црном Гором, али само до својој вољи и кад је сматрала за корисно. Често су се, још и у првој половини 19. века, борили међу собом, као племићи Средњега века у западној Европи, нимало се не бринући за судбину турскога царства. Као што нису имали народних осећања, тако их није ништа трајно везивало ни за Турке. Они су једино знали за верско осећање и за идеју да они чине виши друштвени ред. Само су тако могли сачувати своје властите интересе и поред својих међусобних борби. Један је од главних узрока ових тежњи за подвојеношћу периферијски положај Босне и Херцеговине, јако удаљених од Цариграда као средишта централне власти.

Ова је политичка организација имала и других последица. На властелинским великим имањима радила је раја, а они су само приходе збирали. Исто су се тако богатили ратним пленом. Захваљујући овоме благостању они су могли живети готово чисто витерским животом, који су наставили и после окупације Босне од Аустро-Угарске (1878). Њихова је дика и забава била одавати се севдаху или нарочитом босанско-оријенталском љубавном

заносу, певати познате босанске севдалинке српскога језика а оријенталних арија, јахати добре коње, имати особито китњаст коњски такум и вежбати се у оружју. Због последњега су се у Босни развили филигрански занати:

пушке и сабље су кићене и импрегниране сребром и златом, а сарачки је занат на гласу. Мушка и женска ношња је била китњастија него на турском Истоку. Осетно се разликујући од хришћанског живља подјармљене Босне, ови су бегови у себи имали достојанства, углађености и држања. Сва је Босна стајала под утицајем ове силовите и ритерске, али и затуцане и незналичке властеле, која није имала претставе о времену у коме живи и о напрецима у свету. Само су се Динарци из Херцеговине и неких делова Босне усуђивали устати противу угњетавања и често се бунили противу својих господара.

Особине мухамеданских сељака. — Највећи део мухамеданских сељака има своју властиту земљу. До последњих десетина година су били имућнији од хришћанских сељака. Али жена не ради или мало ради изван куће, те је привреда истога броја кућних чланова незнатнија. Куће су им уопште добро сагрђене и велике, али кашто живе и у брвнарама и плетарама, које су даском, ређе сламом покривене, особито у негдашњем новопазарском санџаку. Али због жена у њиховим кућама има бар једна соба, а осим тога имају и мало више домаћих ствари, нарочито постељних, него хришћанска раја. Услед мухамеданског начина живота а у последњим десетинама година и због несигурности више су у кући и више су везани за кућу него раја која је, у доба велике несигурности, одлазила у планине. Они не познају планине, шуме, земље и околну природу онолико колико хришћани. Изненадило ме је, како мало пољских и дивљих биљака познају у поређењу са хришћанима, који за сваку биљку имају народно име. Код њих се не запажа нимало оне финоће у познавању људи, не могу одмах, као што је то често случај са рајом, да оцене с ким имају посла. Али по гостољубивости, срдачности и љубазности не само не изостају од хришћана него их, уопште узевши, надмашују, и то је особина и мухамеданске властеле и сељака. Госта би на длану носио; крви би му уточио. Ни сиромашнији неће примити новчану награду. Нема ствари, изгледа, коју госту и пријатељу неће обећати, често и оно што очевидно неће моћи извршити. У наступима лакоумне љубазности и великодушности често иду у попуштању и одобравању даље него што треба ићи и дају најкрупнија обећања из захвалности за најбезначајније поклоне. То је динарска великодушност која код мухамеданаца често нема граница. И код мухамеданских сељака, а нарочито код осиротелих ага и бегова, има још много упињања, да изгледају имућнији него што су. Због тога су понекад смешни и ово их разметање често доводи до потпуне пропасти. Желе, да им се ласка и да им се указује поштовање. То је за њих једна готово болесна потреба, коју су динарски сељаци ерског варијетета добро запазили и често искоришћавали. Најзад, интересују се више за верске и материјалне ствари, него за интелектуална питања. Уз то се њихово интересовање за материјалне ствари пробуди само онда кад су у питању њихови лични интереси, и тада се покаже онај себичан, уски „бошњаклук" муслиманских бегова и сељака, особита духовна скученост босанских муслимана. Кашто се добија утисак, да се боје факата и стварног знања. Имају особите наклоности према свему што је тајанствено и према легендама и веома јаку тежњу да све конструишу фантазијом и прилике и догађаје. Нема невероватног гласа у који они неће поверовати и ширити га; нема невероватне мисли коју неће усвојити, ако им годи. И у томе су веровању упорни, праве тврде „босанске главе". Али се иначе међу њима наилази на даровите људе, који, иако нешколовани, имају особину да наслућују и предосећају догађаје. Други умеју врло добро са мудрошћу и са правом источњачком политичком финоћом, и поред незнања, да схвате своје интересе, чак и у најмутнијим приликама. Изгледа ми, да сам често примећивао, нарочито код сељака, јасно изражену склоност, јаснију него код хришћана, за дисциплином, за послушношћу, па чак и за потчињеношћу.

Динарске особине: доброта, правда и потреба да се ради у правцу Божјег човека, код

њих су кашто развијене до крајњих граница. Сажаљиви су према слабима, несрећним и болеснима. Међу муслиманима се свуда наилази на људе са овим особинама. Познати су у Босни и Херцеговини „душевни Турци", чија душевност и доброта иду до правог самоодрицања и код којих је свеколике себичности и личног интереса потпуно нестало. Ове особине нису својствене само мухамеданским сељацима; развијене су, истина ређе, и међу беговима. С друге стране има исто тако и међу мухамеданским сељацима виолентних типова и угњетача по угледу на бегове.

Турско-источњачки културни утицаји.—У балканским земљама Турци нису оставили ниједну значајну творевину, никаквог значајнијег материјалног трага своје културе. Али они ипак нису прошли као номадска хорда. Њихов је утицај оставио знатних трагова у животу покорених народа. Овај утицај није увек правог турског порекла. Османлије су позајмиле од цивилизације Предње Азије, па и од кинеске, индиске а нарочито од персиске и унеколико од арабљанске и од византиске цивилизације. Али се у много прилика само врло брижљивим етнолошким и историским студијама може утврдити, шта су балкански народи примили пре турског времена од Византије а шта за време турске управе. Међу тим утицајима има их који датирају из турског доба и ми смо их означили као утицаје турско-источњачке цивилизације.

Међу западним Јужним Словенима су мухамедански Динарци, прихвативши ислам и угледајући се на Турке, највише захваћени „турцизмом". Али су ови турски утицаји из основе преиначени према дубоко укорењеном народном духу ових Динараца. Те преиначене турске културне утицаје примали су од динарских мухамеданаца и динарски хришћани, и у томе је била нарочита посредничка улога босанских мухамеданаца, коју су они могли јаче вршити него праве Османлије, пошто су чинили знатну народну масу и говорили српски. Зато су неки трагови турско-источњачке цивилизације међу западним Јужним Словенима многобројнији у Босни и Херцеговини и у бившем новопазарском санџаку него у јужним и источним областима Полуострва.

Турско-источњачки се утицаји понајпре запажају у познатом типу босанско-херцеговачких и санџачких вароши и њихових тргова, „чаршија". Те су вароши живописније него муслиманске вароши и куће осталих области Полуострва и Мале Азије. Узрок је у томе, што су мухамеданци овде били најбогатија класа, те су и њихови станови били најукрашенији. Овоме треба додати и динарску утакмицу и динарске склоности за живописним. Имена која се дају коњима по њиховој боји и називи свега што се односи на коњски прибор турског су порекла готово код свих Динараца. За све су ово Срби морали имати пре турске најезде своје називе, али су они из језика избачени, јер су само мухамеданци и Османлије за толико векова могли имати најбоље коње и најлепши коњски прибор. Знатан број јужнословенских орнаменталних мотива су турско-источњачког порекла. Много воће и цвеће, као и неке зачине и мирисе, Турци су пренели на Балкан из Мале Азије, и они носе више или мање искварена турска имена. Особито се је утицајем Османлија и муслимана распрострло пијење кафе и пушење дувана. Динарци су и на овај начин примили велики број турских речи. Поменули смо турско-источњачке мелодије, које су међу њима постале популарне, као и утицај „к'смета". Треба још истаћи и празноверне обичаје и амајлије који су више омиљени код мухамеданаца.

На динарске муслимане је била од утицаја и турска књижевност, нарочито народне приче, јер су се доста њих школовали у Цариграду и дружили се са школованим Турцима који су живели у Босни. Стручних испитивања о тим утицајима нема. У овом се погледу може само утврдити велики успех нових хумористичних прича турског писца Назредин-ефендије не само на динарске мухамеданце него преко њих и на остало динарско становништво. Оне су код њих познате под именом „приче о Настрадин-хоџи". Ове мале приче, добро познате јужнословенском фолклору, мешавина су духовитости, лукаве оштроумности и глупости, али прва особина превлађује: она најзад помаже Настрадин-хоџи,

да има на крају ипак успеха и да се извуче из неприлике поред свих лудорија. На претходним странама ми смо већ поменули причице које су доста сличне онима ерског варијетета.

Неуравнотеженост мухамеданаца. — Из досадашњих разматрања излази, да се динарски мухамеданци потпуно разликују од осталих балканских мухамеданаца, нарочито од Помака у Родопама. Код ових других нема оне поноситости динарске властеле, осећајности и смисла за живописним. Из тога произилазе многе последице.

Босански су муслимани најревноснији привржници новој вери. Вероватно је, да се у почетку нису сасвим угодно осећали, што су напустили хришћанску веру и у исто време народност, два нераздвојна појма код свих Срба турскога доба. Никако нису трпели, да их њихови сродници који су остали верни старој вери потсећају на њихову прошлост. Да би показали, да су имали права што су примили нову веру, трудили су се, да је прикажу као бољу, особито пред својим ранијим сународницима. Уз то су желели, да се пред мухамеданцима покажу достојним нове вере и повластица, које им она доноси. Природно је дакле што су се они трудили, да докажу своју ревност и што су радили, чак и насилним средствима, да преводе своје саплеменике у нову веру. Изгледа, да је ова тежња била много јача код динарских људи, врло охолих и осећајних, него код осталих мухамеданаца на Полуострву. Предања и нека историска факта показују, да нису била ретка насилна превођења на нову веру.

Могао сам посматрати за време балканских ратова, 1913 год., пример ове врсте, само што се промена вере извршила у противном смислу, са ислама на хришћанство. Кад су Црногорци освојили Плав и Гусиње, превели су многе мухамеданце српскога језика у православну веру, између осталих и хоџу (турског свештеника) у Плаву, који је, покрстивши се, узео српско историско име Балша Балшић. Ови покрштеници, нарочито хоџа, нису могли трпети, да њихови дојучерашњи једноверници остану мухамеданци, и свим су их начинима приморавали да пређу у православну веру. Бивши хоџа је тражио да постане претседник прекога суда, и у томе својству чак казнио смрћу неке од својих рођака, који су оклевали да одмах приме хришћанство. Преобраћање у нову веру узело је велике размере. Када сам га упознао, хоџа је био у стању крајње верске националне раздражености и прозелитске необуздане тежње, и црногорска влада је добро учинила што га је затворила.

Чак и у вековима после свога преласка у нову веру босански су мухамеданци остали најревноснији мухамеданци Истакли смо, да су себе сматрали за праве или „хак Турке", за најбоље припаднике вере и за једине судије православљу свога калифе. Кад су се Срби у Шумадији 1804 год. дигли на устанак против султана на њих су се с највећим бесом окомили босанске аге и бегови. Они нису могли поднети, да се ти „ђаури", та „раја" њихове крви и језика, усуђују отети се од мухамеданске власти, са намером да буду слободни и њима равни. Уз то су играли знатну улогу и мотиви њихове сигурности и господства, коме је од шумадиског примера претила опасност. Ни у једном се рату нису ови мухамеданци љуће били и никад није изгинуло више ага и бегова из најбољих босанских породица као у борби са Шумадијом. Они су такође без милости угушили устанке босанско-херцеговачке и санџачке раје. Откуда то долази, да је код динарских муслимана било овог жестоког мухамеданског фанатизма, каквог није било ни код Помака и чак ни код муслиманских Арбанаса?

Већ поменутим узроцима треба додати још један. Ови су мухамедански Динарци живели у српској средини, у љутој српској средини, која је са истим таквим поносом чувала своју стару веру и народност. Услед прилика које смо напред показали српска национална свест у Босни и Херцеговини знатно се појачава од краја 15. век^а, а динарски мухамеданци због тога су постојали још већи непријатељи православнима. Срби су својим држањем и у својим песмама и причама псжазивали, да праве разлику између ренегата и правих Турака.

Пребацивали су својим муслиманима, да сами у дну душе мисле:

„Ми нијесмо ни Срби ни Турци, нисмо вода нисмо вино право, но некакве грдне потурице". Ово је појачавало узајамно презирање.

Из ових се разматрања види, да динарски мухамеданци немају миран, чврст и одређен дух. Њихов је дух у ствари дух неуравнотежен.

Нови развитак. — Само су најплеменитији могли у прошлости помирити са исламом своје српско порекло и покоравати се, свесно или не, националним тежњама. Српски су мухамеданци имали великог утицаја на диван, и факат да је у 16. и 17. веку српски језик постао званични језик султанове канцеларије за везе са Балканским Полуострвом, па често и изван граница Полуострва, без сумње има веза са овим утицајем. Они су заузимали врло знатне положаје у турској администрацији, нарочито у војсци, у јаничарским трупама. Неки од великих везира су били поисламљени Срби. Један од најзнатнијих, Мехмед Соколовић, обновио је 1557 године српску патријаршију и проширио њен делокруг преко њених ранијих граница, готово на све области које су у етничком погледу припадале српском народу. Ниједна установа и никакав утицај за турскога доба нису више допринели да се развије и ојача национална српска свест као што је то учинила Пећска патријаршија, коју је обновио поисламљени Србин. Најзад, било је валија и мутесарифа у турској царевини, родом из Босне, који су штитили, нарочито у најскоријој прошлости, српску и бугарску рају и одржавали тајне везе са српском владом.

Године 1900, за време мога боравка у Косовској Митровици, хтео сам вршити испитивања у Метохији, у околини Пећи и Дечана, где су Арбанаси муслимани били устали против турске управе. Митровички мутесариф, један поисламљени Крићанин, није се усудио да ми ово допусти. Био сам принуђен да се обратим војном команданту који је логоровао у сред турске војске на једној висоравни у близини вароши. Уведен сам под велики зелен шатор, где сам затекао турског генерала, окруженог великим бројем официра. Пошто је генерал говорио само турски, два официра, мухамеданска Бошњака, служили су као тумачи. После дугих преговора успео сам донекле и вратио сам се у Митровицу у свој хан. Један сат доцније ушао је у моју собу турски официр висока раста, који се претстави као Сали-паша, родом из босанске Тузле, мухамеданац Бошњак, кога сам већ био запазио под зеленим шатором, али који се није мешао у разговор. Улазећи рече ми, да је „од наше крви", да је мутесариф у Пећи, где је штитио „наше манастире", као и да је чуо генералова обећања. Охрабрио ме је да путујем и предузео је све потребне мере обазривости. И заиста, ја сам осетио заузимање Сали-пашино. Никада га више нисам видео нити шта о њему чуо. Радио је, дакле, из чисте и просте љубави за човека „наше крви". Доцније, имајући више поверења, отворено сам разговарао са многим турским мухамеданским официрима, који су били родом из бившег новопазарског санџака или из Босне. Код свих сам наилазио на исте осећаје као код Сали-паше. Они су успешно штитили православно становништво на Косову и у Санџаку. Многи од њих били су готови да ступе у српску војску. То је последица васпитања, чак и васпитања у турским школама у Цариграду. Познавали су у главним цртама нашу народну историју и били су потпуно свесни тога да су поисламљени Срби. Нови дух је почео да прожима њихову свест.

Исти се развитак извршио и код школованих мухамеданаца у Босни, и поред свих напора аустриске управе у супротном правцу. Аустро-угарска политика у јужнословенским земљама тежила је да појача верску подвојеност, да би тако поделила становништво и подигла једну групу против друге. Ова се је „#", „полициска држава", служила недостојним и неисцрпним средствима, да би постигла циљ. Босанска је влада добро уочила душевно стање мухамеданске властеле: презирање помешано са страхом које је осећала према раји. Искористила је ово расположење учинивши мухамеданце владином странком и држећи их

противу православних. Осим тога је влада, колико је год било могућно, штитила економске интересе мухамеданаца и услед тога је Босна била једина земља на Балканском Полуострву где се је одржало аграрно уређење турскога доба. Иако су били овако повлашћени, мухамеданци су се најзад окренули против Аустро-Угарске и у више прилика радили заједно са православнима. И поред свога инстинкта и свога шпијунског духа — што је била главна одлика аустриске управе у јужнословенским земљама — она није довољно увидела да један народ има и других потреба осим материјалних. Нове идеје су продирале са свих страна, кроз сваку пукотину, нарочито откако су се умножиле и унапредиле саобраћајне везе. Аустро-Угарска није могла спречити ширење просвете и распростирање информационих средстава. Млади, школовани муслимански нараштај се је ослободио верских заблуда и сав је био задахнут националном свешћу. Оснивао је јавна и тајна удружења и издавао листове у којима је провејавао дух националног јединства. Неки од ових муслимана заузимају видно место у српско-хрватској књижевности. Учествовали су у националном покрету, који је захватио целокупну јужнословенску омладину. И школовани муслимани, онако исто као и јужнословенска омладина, нису се могли уздржати да не учествују у атентатима противу претставника власти хапсбуршке монархије, у атентатима чије порекло није увек довољно јасно. Многи су се муслимани борили као добровољци у редовима српске војске. Међу њима је имало чак и националних револуционара, који се никако нису могли помирити са туђинском управом. Али крај свега тога овај развитак није још могао изменити најниже слојеве овога становништва. Један од главних задатака јужнословенске државе биће да њих васпитава.

ОСМА **ГЛАВА**
ЈАДРАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Област јадранског варијетета,— Географска средина и етнички састав.— Зоне различног развитка. — Зсиорска група. — Приморска група. — Особине њене цивилизације. — Национални развитак. — Нарочите психичке особине. — Особине Дубровчана.

Овоме варијетету припада становништво динарских страна окренутих Јадранском Мору, то јест становништво готово свих крајева који су обухваћени развођем између слива реке Дунава и Јадранског Мора: то су, са југа на север, Бока Которска и Скадарска Крајина, цела Далмација, Кварнерско или Хрватско Приморје, тршћански карст и карсна Крањска, Истра и јадранска острва. Становници ових земаља су Динарци староседеоци или досељеници са истока. Ови други чине већину у више јадранских предела.

Ово се јужнословенско становништво изменило под утицајем мора и медитеранске климе: једино су се међу Словенима неке групе из ових крајева прилагодиле медитеранском начину живота, тако да дају чувене морнаре. Такође су једино они међу Јужним Словенима искористили везе с морем и дошли у додир са прекоморским народима и са разним цивилизацијама. Приморске су групе живеле у средини јако прожетој романском цивилизацијом; још и сада има код њих неких трагова византиске цивилизације нарочито из 7. до 10. века, као и неких једва видних преостатака источњачке цивилизације. Грађани и школовани људи, нарочито у варошима приморске зоне, били су под утицајем италијанске културе и ренесанса.

Уопште се у јадранском варијетету, који је био под многобројним утицајима, јављају неке особине и неке подобности, које су друкчије него код осталих динарских варијетета. У сваком случају ово је становништво, онако као и оно у Шумадији, Херцеговини и Црној Гори, једна од најснажнијих и најактивнијих група међу западним Јужним Словенима.

Географска средина и етнички састав.

Говорили смо о географским особинама јадранског приморја и његова залеђа или Загоре. Ово су земље карсног рељефа и средоземне климе или климе на коју је јако утицало Средоземно Море. За земљорадњу су једино погодна мала карсна улегнућа и врло ретке долине, које су кратке, дубоко усечене и увек уске. Улегнућа су мања од котлина јегејске области. Обалска разуђеност, која је последица потапања ретких долина и карсних улегнућа, куд и камо је слабија и мањег обима од често пространих и дубоких залива јегејске разуђености. Исто је тако и зона медитеранске климе ужа на јадранском приморју: у Истри се она простире само до на 50 метара над морском површином, а у Далмацији ретко прелази 200 метара. Најзад је и само Јадранско Море мало, уско. Оно је готово као неки просек између Балканског Полуострва и Италије, један залив Средоземног Мора, на југу стешњен Отрантским Каналом и сасвим по страни од великих путева средоземне пловидбе.

Јадранско је приморје једна од најздравијих средоземних области: нема маларије (изузевши око доњег тока Неретвина) ни несносних летњих врућина. Ово је допринело, да се у њему одрже и још више развију крепкост и снага динарских старинаца и досељеника. Земља је пуна сунца и светлости. Земљиште које се обрађује, црвеница (#) по вртачама, увалама и пукотинама у кречњаку, иако је малог пространства, даје поврће и сочно воће, нарочито грожђе и маслине. У варошима и у селима, који су по малим улегнућима и по, често мајушним, заливима, куће су збивене једна уз другу на медитерански начин. Ваздух је особито прозрачан и облици као и рељефне линије на хоризонту се тако јасно оцртавају као у јелинским пределима. И најмање се појединости ту јасно издвајају. Људи збивени по овим малим ћелијама ближи су једни другима него до осталим динарским крајевима: њихове су везе разноврсније и многобројније. Менталитет им је јако изоштрен, кашто чак и рафиниран. Уметнички укус је урођен овом приморском становништву. Ово је друга Грчка, само без географског положаја Грчке.

Старо романско становништво и поромањени Илири једва да су оставили нешто мало трагова у данашњем становништву. После варварских навала почетком Средњега века Римљани су се повукли у приморске вароши, поглавито у далматинске. Ови *Романи, Латини, Далмати,* били су добро познати све до краја Средњега века. Они су дуго одржали наслеђене установе општинског уређења у далматинским варошима, основаним за време римског царства. Од тога времена јадранско приморје почиње вршити своју главну улогу:

оно постаје посредник и тумач латинске цивилизације међу снажним динарским Јужним Словенима. Али су се Романи претопили у Јужне Словене или су сасвим ишчезли. С друге стране су се поромањени Илири по селима пред јужнословенском најездом повукли у планине и постали сточари. По историским подацима су Мауровласи, Морлаци, Црни Власи или Црни Латини били већ у Средњем веку упола пословењени и говорили су латинским језиком помешаним са словенским. Ипак се је ово старо становништво одржало у неким врло склонитим крајевима, нарочито на острву Крку, где историски споменици помињу 1504 године „Влахе" поред Хрвата. Изгледа, да је овај развитак био готово завршен крајем 18. века. Алберт Фортис који је пропутовао у врло многим правцима морлачке крајеве у 18. веку није нашао међу Морлацима никаква видна трага од латинштине.[ii]

У Средњем су веку разне области јадранског варијетета биле саставни део хрватске краљевине и српских краљевина. Затим су делимично биле под угарском влашћу, од које није остало никаквих етничких трагова. Старо јужнословенско становништво, које се овде населило у почетку Средњега века, није било знатно измењено. Изгледа, да је између Неретве и Скадра превлађивало штокавско становништво, северно од Неретве и на острвима чакавско до северозападне Истре где се наилази на Словенце (кајкавски дијалекат). Ово је било време најтешњих веза између јадранске области и унутрашњости Полуострва. На двору

српских краљева јављају се многи Далматинци, нарочито родом из Дубровника и Котора. У 14. веку је српски цар Душан слао своје младе властелине у Дубровник, да се науче западњачким начинима опхођења.[iii]

Најглавније су се етничке промене у овој области десиле пошто су Србију (1459), Босну (1463), Херцеговину (1482) и Зету (1499) освојили Турци а приморску Далмацију заузела Венеција. Границе Турске и Венеције су се додиривале. Маса исељеника из „зелене" динарске зоне, нарочито из Босне и Херцеговине, продрла је у јадранске области, на земљиште хришћанске државе, млетачке републике, и ово је било од пресудног значаја за доцнији развитак приморја.

По цену новчаних жртава су Млеци (1409) добили своје прве државине с друге стране Јадранског Мора, варош Задар и његову област, као и острва. Затим су (1420) заузели скоро све градове далматинског приморја. Ове прве своје тековине су Млечићи звали „#". После Мохачке битке (1526), којом је решена судбина Угарске, Турци су заузели целу далматинску Загору, али су приморске вароши, и поред сталне опасности која им је претила, остале под млетачком управом. Чим су Турци отерани од Беча, загорски Србо-Хрвати су се под својим народним вођама побунили, охрабрени и подржани од Млетака. Карловачким миром (1699) су Млечићи добили део далматинске Загоре са Сињем и Книном и највећи део Боке Которске: ово је било „#)". После Пожаревачког мира (1718) они су заузели целу далматинску Загору, Далмацију у њеним данашњим границама: „#)". Наполеон је укинуо Млетачку републику 1797 год., али је Кампоформиским уговором Далмација постала аустриска. Дубровачка република и Пољица су били остали независни, и Дубровник се знатно обогатио за време ратова Наполеонова Царства. Године 1807 је Наполеон укинуо републику Пољица а 1808 и дубровачку. Године 1809 је Далмација, коју су заузели Французи, била део Илирске краљевине. Ма да је Француска управа уништила доста наслеђених тековина и повластица, она је потпомагала уједињење јадранских Јужних Словена, извршила радове корисне по народ и оставила најлепше успомене код становништва. Помогнута енглеском флотом Аустрија је заузела Далмацију и јадранско приморје 1814 и 1815 године.

Сви су нови досељеници, који су у јадранске области дошли од краја 15. до краја 18. века, припадали патријархалном становништву, већином ерског варијетета, и говорили огромном већином штокавским дијалектом.[14] Они су донели чисто српске особине.[iv] То су многобројни *ускоци* или *пребези.* Често је ово био најбољи елеменат динарског становништва који није могао подносити турску управу. Енергични и независни, као што су били црногорски досељеници, они су више волели ове сиромашне карсне пределе него богатије крајеве. Осим тога су Турци, који су пре Карловачког и Пожаревачког мира држали велики део јадранских области, населили, нарочито по далматинској Загори, многобројне Динарце из Босне и Херцеговине, да би им обрађивали земљу. У Загори северне Далмације једна је група досељеника пореклом из Лике. После протеривања Турака мухамедански Динарци су ретко остајали у Загори, или су прелазили у хришћанство (као на пример у селу Отону). Многи православни динарски досељеници су примили католичку веру, нарочито северно од Неретве, у околини Макарске, Шибеника, у карсном пољу Дицму од Сплита, итд. Пет шестина становништва припада сада католичкој вери, а остатак православној.

Нови досељеници су се раширили по свима јадранским областима и сада чине врло знатну већину становништва у далматинској Загори и у Боки Которској. Многобројни су и на неким острвима јужно од Задра, мање многобројни на Кварнерским Острвима и у карсној Крањској. У знатном их броју има у Истри, чак и у северној Истри (у планинској области Чича). Старо јужнословенско становништво ових области се такође покренуло. Оно се углавном повукло у приморје и на острва, у Истру и Хрватску. Данас га има у Загори само у неколиким незнатним и врло проређеним оазама, као нпр. у Пољицима (у карсном пределу

Мосора), али ту има и једна група врло старих досељеника из Босне. Вредно је истаћи, да се је део старог становништва Боке Которске иселио у предео северно од Трогира, нпр. у село Убли. Вероватно је, да су се у току ових сеоба турскога времена и Власи динарских планина населили по планинском делу Истре, северно од Чичарије — они живе и сад тамо у два села (Жејане и Муне) и зову их *Ћирибирцима* — као и северно од карсног језера Чепића, у Истри (села: Шушњевица, Брдо, Јесеновик и Мала Краска).

У приморским варошима је превлађивало, чак и у доба млетачке владе, становништво српско-хрватског порекла, осим у варошима западне Истре и у Трсту. Виши друштвени ред, особито чиновници и део племства, били су Млечићи, а тако и неки број трговаца и занатлија, нарочито у северној Далмацији и на острвима. Пошто је престала млетачка управа већина се иселила у Италију. Али се је млетачки дијалекат, #, одржао на целом јадранском приморју, док се у Дубровнику претпостављао тоскански дијалекат. Талијани који су остали у земљи и после млетачке владавине заједно са упола поталијањеним Словенима чине сад само 3% од свега становништва. Али су и они захваћени словенским утицајем како услед женидби тако и услед живота у српско-хрватској средини. И њихов је породични језик српско-хрватски. Нови динарски досељеници су све више продирали у приморске вароши и знатно су појачали старо становништво уносећи у њега снажнији и предузимљивији дух. Становништво јадранског варијетета је данас по особинама и по срцу исто тако словенско као и становништво Шумадије.

Зоне различитог развитка. — У току последњих векова су области јадранског варијетета биле изложене разним приликама и утицајима. Последице су тога разлике у развитку и формирање више засебних етничких група. Једна је од најзнатнијих загорска група, која обухвата свеколико становништво приморског залеђа између Црне Горе и Лике и у којој се могу разликовати далматинска Загора и Бока Которска. Друга врло знатна група обухвата становништво јадранског приморја, чије психичке особине нису потпуно хомогене. У њој се разликују: група далматинског приморја између Котора и Велебита и група кварнерска и истранска. С овом се последњом везује унеколико становништво карсне Крањске, које је у ствари прелазна група између јадранског варијетета динарског типа и алписког варијетета панонског типа.

Загорска група

Динарци, насељени у Загори, нису се руководили разлозима економске природе. Остављали су богате и плодне земље, да би се населили у крајеве који су са Црном Гором и Ликом најсиромашнији на Балканском Полуострву. Узроци су њихову исељавању моралне врсте. Пошто се нису могли помирити са тим да подносе мрску насилничку владавину која их је сатирала, напуштали су завичај, не обзирући се на материјалне интересе, да потраже гостољубивију отаџбину. Тако су показали најлепше особине свога карактера: жилавост у борби, упорност у опасностима и дубоку веру у будућност. Изменили су се под утицајем географске средине и историских прилика. Али су се њихове битне психичке особине одражале.

Загорци припадају углавном патријархалном режиму. Тесно су везани за ерски варијетет динарског залеђа. И данас живе често у *задрушма* или *коршама.* У пределу Буковици, североисточно од Задра, има задруга са по 80 чланова. По динарским обичајима жене су често старешине задруга. У пределу Пољицима, старој сељачкој републици код Сплита, одржала су се штавише врло разграната *братства.*[v] Као и Шумадинци тако и Загорци више воле живот по селима, и већина загорских вароши су у ствари велика села која су постала економским центрима неке области. Праве су вароши у приморју. Загорпи се, као и Динарци патријархалног режима, одликују живом осетљивошћу и срдачношћу. Као и код тих Динараца, и код њих има велики значај крвно сродство. Имају многобројне изразе за

означавање разних ступњева сродства. Носе црнину, „корут", за врло далеким умрлим рођаком. Остали динарски обичаји долазе до изражаја нарочито о великим празницима (о Божићу, Ускрсу, *слави).* И код њих је, као и код других динарских варијетета, у обичају *побратимство* и *посестримство.*

Први испитивачи, нарочито Алберт Фортис, запазили су код њих гостопримство, великодушност и крвну освету. Имају исте празноверице као и Динарци. „Свака појава у природи, веле, и најмање ствари које се запазе знаци су које шаље Бог и *судбина".* Народна орнаментика, нарочито украси у дрвету, често је код њих оригиналнија и примитивнија него у другим јужнословенским крајевима. У животу и у свеколиком народном духу код Загораца има нечега, врло архаичног, нарочито код православних. Неке су од навика из приморских градова продрле у Загору, као нпр. *чароице* (машкаре о покладама), о којима се ништа не зна у зеленој динарској зони. По неки пут се може у Загори чути и која талијанска реч.

Код Загораца пада у очи права јужњачка живахност духа, која изненади кад се долази из Босне. Често су као запета пушка, занесењаци, и ове њихове изразите особине једва се скривају под велом патријархалне мирноће. „Народна је душа, вели славни талијански писац српско-хрватског порекла, Н. Томазео, пуна љубави и узвишених осећања. Она је промишљена; није сила живинска, већ нешто слатко и добростиво које од љубави долази и љубав рађа. Укопани послије толико стољећа у незнанству, јоштер нам је танана памет, слободан разговор и оштрамисао."[vi] Загорци исто тако показују велику способност за интелектуално и уметничко делање. Неки од најистакнутијих људи српско-хрватског ренесанса на почетку 19. века били су родом из Загоре.

Често се у Загори наиђе на менталитет, нарочито на дух и хумор, варијетета Ере. Породични надимци су код њих чешћи него по другим динарским областима. Сви, и жене и људи, па чак и деца, имају надимке којима се указује више на њихове моралне или умне него на телесне особине. Уживају да учине смешним *Бодуле,* становнике јадранских острва, али им ови одвраћају називајући их *Власима* или *Морлацима.*[vii]

Овим се душевним особинама придружују друге, које су се развиле под утицајем особитог географског положаја Загоре, онога који је био последица турске најезде. Загора је онда била између турског земљишта у Босни с једне и јадранског приморја, које су држали Млечићи, с друге стране. Тако је она била спорна област која је често (у целини или делимично) мењала господаре, прелазећи из турских у млетачке руке. Од краја 15. до почетка 19. века Загора је била широка необезбеђена зона, по којој су се водиле непрекидне борбе. У њој су се населили динарски *ускоци* или *пребези,* који су тукли и сузбијали турске освајаче и допирали чак у Босну. Ускоци су били браниоци јадранског приморја које су држали Млечићи као што су динарски досељеници и старинци у пределима Војне границе штитили аустриско земљиште.

Загора је била само један, истина најпространији део онога појаса јадранских земаља који се без прекида настављао од Црне Горе до Лике и чије је целокупно становништво чинило живи бедем противу Турака из залеђа. То је била нека врста карсне тврђаве коју су чували динарски досељеници, у чијем је менталитету, који је био у основи исти, ипак било неких разлика. Он се је развијао у смислу националне независности у Црној Гори. У Лици и у Загори су се напротив ретко могле испољити тежње за независношћу: њихово је становништво силом прилика било приморано да се стави у службу Аустрије или Млетака и да им даје пандуре и најамнике. И турска власт и турски утицаји се нису могли одржати у овој зони вековних и огорчених борби.

Цела је Загора од Ријеке до Боке Которске, почевши од краја 15. века постала *зоном ускока и хајдука.* Млечићи су успели да у далматинској Загори организују пандурске чете,

којима су на челу били најистакнутији ускоци. Већ су почетком 16. века биле чувене чете из Клиса код Сплита. Најпознатији су били сењски ускоци са кварнерског приморја, као и они из Равних Котара, код Задра. Бока Которска, одвојена Црном Гором од турске области, била је мање изложена, али су подвизи рисанских ускока равни подвизима осталих. Хајдучке чете, које су вршиле честе и далеке упаде на турско земљиште, биле су преплавиле Загору и суседне босанско-херцеговачке планине. Попречни путеви нису били нимало сигурни. Хватани су бегови, каравани и новац прикупљен од пореза; ништа није могло проћи а да се не сукоби са четама. Ово доба опште несигурности трајало је дуго и оставило је трагова у народној души. Смелост, јунаштво, пожртвованост, лични понос и част чете, све су се ове особине развиле до највишега ступња.

У току векова су нарочито цењени телесна снага, постојаност и храброст.-Ускочке песме славе људе „који су одгајени без колевке на сестриним рукама"; оне који спавајући под дрветом „тако снажно дишу да се гране са дрвета нијају", оне „који лаки као јелен могу стићи и утећи". Хајдук у чети је морао бити у стању да подноси муке свакојаке. Била је срамота јадиковати чак и кад је неко смртно рањен. Хајдук је морао дисциплиновати своју храброст, тако да је смео на „запету пушку ударити", како песма каже. Пре него би се чета коначно образовала харамбаша јасно опише новим члановима муке на које Турци стављају хајдуке. Песма казује, како је једнога дана неки харамбаша, да би приказао какве су то муке, одерао маторог јарца и пустио га да побегне у борову шуму. Могу се замислити бол и вречање рањене животиње приликом додира са бодљама борових четина. Не један од чланова чете изгубио би услед тога храброст. У граничним крајевима босанским су Турци имали обичај да не убију хајдука пре него га метну на муке. Најпре су му ломили руке и ноге, затим су му вадили очи.

Витешки хајдуци нису одмах убијали заробљене Турке. Опраштали су им живот, да би могли причати о њиховим делима: „Не лажи, кажи истину о ономе што се десило, а ја ти опраштам живот који сам у љутоме боју задобио". Двобоји су били чести, и то због безначајних ствари. Каквог бега, чувеног са велике храбрости, хајдук је чикао да се огледају. Борбе су се често водиле једино да би се опробало какво ново ратно лукавство. Отмица жена од Турака и од самих хајдука доводила је често до бескрајних борби и двобоја. Љубав према каквој лепој девојци изазивала је страшно супарништво међу заљубљенима.

Главни је задатак хајдука и ускока био у томе да чувају границе Загоре и да штите рају, своје сународнике тежаке, од Турака. Мирни сељаци су високо ценили ову услугу. Још и данас Загорци сматрају за част имати за претка неког хајдука. Имена и дела најистакнутијих и данас су добро позната, нарочито Стојана Јанковића, Илије Смиљанића, Синобада, Накића и других. У неким крајевима (особито у Буковици) људи и данас носе старо хајдучко одело.

У ускочким песмама и у загорским предањима нема похвале која би ишла у прилог Млечића. Очевидно је, да су они, као хришћани, радије гледани него Турци. Трпели су их, али се њихов карактер и њихови скривени начини нису допадали овим витешким и великодушним људима. Песма опомиње, да ваља увек бити на опрези, јер су Млечићи „старе варалице". Није се могло развити ни узајамно поверење, утолико мање што су динарски досељеници били задахнути националним идеалом. „Досељеници су, каже Емил Оман (помен. дело, с. 16) заиста долазила са својим успоменама и ширили су их; познато је, да се српска средњовековна властела, коју су Турци лишили имања настанила у Дубровнику са својом пратњом, међу којом беше гуслара који певаху о слави српских јунака. Било од ових гуслара било од других, главно је, да је у 16. веку већ по целој Далмацији знање о томе било раширено". Православни досељеници су котлини између Дрниша и Книна у далматинској Загори дали име Косово, име поља на коме је била чувена битка. На томе се Косову сви загорски Срби скупљају 15/28 јуна сваке године. У једном извештају млетачког гувернера у Сплиту, 1574 год., реч је о подели животних намирница становништву: један стари, слепи

ускок, кога води унука, враћа се с оним што је добио певајући песму о Краљевићу Марку а народ је у хору прихвата: сви су је знали[viii]. У песмама које славе ускоке јасно се казује, да се они боре „за крст часни и слободу златну". Андрија Качић-Миошић, познати католички свештеник у 18. веку, родом из околине Макарске, иде још даље. Његова збирка народних песама је права настава о српским легендама и о српском родољубљу, а многобројна издања ове збирке су доказ њеног утицаја. У њој су испричана дела загорских ускока и цела српско - хрватска историја. Четири века млетачке владавине нису ниуколико ослабили народни идеал. Демократска осећања 19. века су га још појачала: и тако Загора, као и Шумадија, спада међу области са најразвијенијом националном свешћу. Често сам био изненађен наилазећи у најзабаченијим загорским селима на сељаке који су у српско-хрватским новинама пратили све догађаје који су се дешавали у Србији и који су били готови на све жртве за народно уједињење. Неки од најистакнутијих претставника српско-хрватског јединства су родом из Загоре: Павлиновић, Сава Бјелановић као и велики народни вајар, Мештровић.

И код католика као и код православних је била врло знатна верска сношљивост. У Средњем веку су мирно живели једни поред других. Турска најезда, која је православне одвела чак у северну Далмацију, још је више учврстила ову солидарност. Удружени у ускочким четама и католици и православни су се вековима борили противу Турака, свога заједничког непријатеља. Има интересантних примера ове сношљивости. Католици празнују многе чисто православне свеце и ради њих посте; то исто раде и православни и још присуствују молитвама католичких свештеника. Кашто су православни, кад нису имали своје цркве, годинама посећивали католичке. Али ова верска трпељивост не искључује потсмевања, која су последица живог духа код овога народа. Штавише међу њима долази до сукоба, сличних сукоба који се дешавају између странака.

Ово су особине становништва далматинске Загоре. Становници Боке Которске, *Бокељи,* унеколико се од њих разликују.

Бокељи су настањени на површима које су наставак Црне Горе и по уском приморју које их одваја од Јадранског Мора.

Бока је великим делом, као и Црна Гора, љути карст, који се отсецима и стрмим странама спушта у Јадранско Море. На више од тих отсека је брдска и планинска Бока, а испод отсека је уска приморска зона, право приморје, под пуним утицајем медитеранске климе, у коме, поред лозе и маслинке, успевају и лимуни, наранџе, палме, датуле итд.

У загорском (брдском и планинском) појасу се разликују северна и јужна Бока. Прва је на северу од Которског Залива, са Кривошијама и Суторином, а јужно од овога залива настаје с Грбљем јужна Бока и пружа се преко Паштровића до Спича. Северна Бока је виша, и, осим доње Суторине, под карсним вртачама и увалама, међу којима је највећа Дврсно у Кривошијама, чинећи прелаз од увале карсном пољу. Међутим је јужна Бока нижа и осим карсних облика има у њој вала динарскога правца; питомија је дакле од северне. Изнад обеју се дижу кршевити отсеци и планине старе Црне Горе, преко којих води један друм од Котора на Цетиње, а остало су постопице и кириџиске стазе. Нема правога копненога залеђа, које би за Боку било везано и на њу упућено, осим неких делова старе Црне Горе; не дакле цела, јер су јужни делови Црне Горе, нарочито у новије време упућени на Бар и Скадар. Међутим је карсна Бока врло сиромашна и не може од својих производа живети. У северној Боки је главно занимање сточарство, поред нешто гајења маслинке у нижим партијама, а јужна Бока живи више од уља, мање од сточарства. Немајући веза са даљим залеђем и будући производима сиромашна, Бока је целим животом упућена на море. Највећи је приход имала од бродарства, од преношења робе преко мора. Још и у првим десетинама 19. века имали су Бокељи око 250 бродова, којима су ишли по целом свету. Осим ових и многи други Бокељи су као морнари имали знатних зарада. Кад је са увођењем парних лађа пропало бокељско

морнарство, настао је тежак живот, јер је Бока морала живети готово једино од својих скучених средстава. Осим тога, одајући се морнарству, Бокељи су запустили маслињаке, који су закржљавели, а виногради су заражени пероноспором и филоксером. Напустили су били донекле и зидарски занат: Бока је у ранијим временима давала чувене мајсторе, који су зидали Немањићима многе задужбине, тако и по Млецима, затим су градили куће, цркве, мостове по Херцеговини, ЈЈахој Гори и другим земљама. Сада су се томе занату опет почели враћатЕ^^^ало им је као сталан приход рибарство, од којега поред приморја ж^.^.ч знатни део јужне Боке. Становништво се морало исељавати или ићи на рад у прекоморске земље, нарочито у Амершсу одакле се неки враћају после дужег низа година, а други стално остају. Зато је број становништва у Боки остао скоро исти од средине 19. века до данас: 33.000 до 34.000 душа.

Бока је чисто српска област и њено је становништво по Сави Накићеновићу (Насеља српских земаља књ. IX) састављено од 836 српских братстава. Од ових су 137 старинци зетскога типа већином католици (ма да међу бокељским католицима, који чине нешто преко четвртине становништва, има и покатоличених Црногораца). Остало су досељеници, и то 325 братства из старе Црне Горе, а 288 братстава из Херцеговине (Ј. Ердељановић: Етничко сродство Бокеља и Црногораца. Глас Српске краљ. академије ХСУ1). Најјача су црногорска братства. Црногорци су се насељавали постепено, од 14. и 15. века до данас, а већина херцеговачких братстава доселила су се од 1693—1701 год. Бежали су од оскудице, због крвне освете, слабија братства су истискивана од јачих, напослетку су као сточари слазили преко зиме у жупнију Боку и неки остајали. По композицији становништва унеколико су различне северна и јужна Бока. У првој има мање старинаца, и, поред црногорских досељеника, има и много херцеговачких; у другој, поред више старинаца има поглавито досељеника из Црне Горе, а мало Херцеговаца. И пре пропасти бокељског бродарства било је овда онда исељавања из Боке. Тако су се нпр. 1453 год., после неуспешне побуне против Млечића, Грбљани исељавали у Италију. Има бокељских досељеника у ниској Херцеговини, нарочито у Шуми, Површи и Зупцима, затим у Црној Гори. Има их у Србији, у долини Љига и у Качеру. Расељавали су се и после неуспелих побуна против Аустрије од 1869 и 1882 године.

Иако су данашњи Бокељи већим делом досељеници из Црне Горе и према томе су с Црногорцима врло сродни, ипак они нису потпуно иста етничка група с Црногорцима.

Сишавши са карсне тврђаве, из земље слободних осветника, који су готово стално у ратном стању, Црногорци су дошли у Боки под јаче утицаје медитеранске климе, мора и поморских веза, у земљу много мирнију, са старим, иако ретким, становништвом, и са многобројним траговима и остацима старе и средњевековне културе. Бока је имала и друкчији политичко-историски развитак. После римске и византиске периоде настала је српска; за Немањића је особити значај имао Котор, а на Превлаци је била епископија, коју је Св. Сава основао; немањићске традиције су врло јаке. Затим настаје владавина зетских Балшића, млетачка владавина, кратка француска и напослетку аустриска, против које су се Бокељи још и 1882 год. бунили (Кривошиски устанак). И после владавине Балшића остао је народ у тесним везама с Црном Гором, а једно време је Бока у црквеном погледу припадала цетињској митрополији. Услед смењивања разних владавина, услед старина и старих успомена код многих Бокеља је развијена љубав и интересовање за старине и историски смисао, тежња за историским знањима. Између осталога, то сам осетио дописујући се са испитивачима насеља у Боки, који су због ових наклоности чинили често непотребне историске дигресије. Даље као резидијум историје и као резултат приморског положаја осећају се, нарочито у јужној Боки, трагови романско-медитеранске културе, штавише и утицаји талијанскога језика. Услед свих тих нових утицаја и прилагођивања стариницима образовала се дакле у Боки нова етнопсихичка група, у којој се истина још осећају трагови неких староцрногорских особина.

Тако је и у Боки до пре 40—50 година било пљачкашких похода. Држала се крвна освета, а судије при умиру звали су се „добри људи", у јужној Боки „миротворци". Што се иде више у старину, у Боки је све више био изражен ратнички карактер неких свадбених обичаја, честе зађевице међу сватовима, нарочито међу „старим сватима"; „и сада, каже Вук Врчевић о свом времену, не вреди свадба без икаквог старосвацког ината и кавге". Било је много више Бокеља од јуначког поноса, од кичељивости, који су носили стару бокељску ношњу, китњасту и богату, са доламама и калпацима. Вук („Ковчежић") каже, да је „у све четири грбљанске кнежевине било нашљедних кнезова, за које се говорило да би и дужд млетачки пред њима устао на ноге, кад би видео како су лијепо одевени и наоружани". Уз ту ношњу је пристајала бокељска поза, која је слична староцрногорској. Још се умеју појавити са особитим самопоуздањем и самосвешћу, која се у пози осећа, слично Староцрногорцима. Осим губљења ових особина сада се по правилу запажа, да не дају маха виолентности, кичељивости и осветљивости. Али имају правог поноса, и као да су међу Бокељима најпоноснији Паштровићи, који, до Аустрије, нису страној држави данак плаћали, а свак им признавао повластице и остављао их да се слободно управљају по својој племенској уредби и решењима, која су дванаест братствених главара доносили на „Дробном Пијеску", на жалу поред мора. У новије време се развила предузимљивост за послове, има добрих трговаца и предузимача, свет се јако окренуо тековини, и зато им Црногорци замерају, сматрајући да све више постају *„лацмани":* мисле, да су лукави. Има овде онде *моралне еластичности,* која се разуме и у опортунизму, слично оној далматинских приморских градова.

Уз ове моралне, главна је духовна особина Бокеља *разборитост и духовна ведрина.* „Небо је над Боком готово увијек плаво, јасно и чисто, као и душа њених синова". (С. Накићеновић, Насеља IX). Има *смишљапа,* и готово су увек способни уздржати се и испитати разлоге за и против неке ствари. У томе се можда опажају утисци оних многоструких искустава, које доносе поморске везе и додири.

Бокељи су *говорџије* и *причала,* који ни најмање не уступају Старовласима. Треба се само сетити беседника и причала из Љубишиних приповедака и из прича његова Вука Дојчевића. И језик су, причањем и домишљањем да ствари лепо искажу, тако усавршили, да је обилат речима, реченичним обртима и изразима као можда нигде у нашим земљама. Али много говоре, а о свадбама, крсном имену и на осталим великим гозбама „пију управо само по седам здравица: у славу Божју, у славу свијех светијех, у здравље домаћиново, у здравље црквено или свештеничко, у здравље својијех старешина или поглавица, у здравље царско, у здравље софре; осим напијања уза сваку здравицу имају мали припјеви, које сви у глас пјевају". Око половине ручка јаве се *почаснице,* „неколике изабране певачице, младе жене и девојке, и наоколо трпезе у песмама припевају све мушке, који су за трпезом, и то редимице". (Вук Караџић). Кад ко умре, ожале га сроднице загорским *јаукалицама* или *тужбалицама,* које су особито изразите и китњасте.

Имају много истесаних, готових *фраза* и *флоскула,* прича и пословица, које служе као норма или калупи за многе појаве у животу, и према њима се, изгледа, управљају. Особито их је лепо изнео Љубиша. Као да су мешавина од њихова животног искуства, искуства људских појасева, и од примљенога, и то по свој прилици двоструко примљенога, и са Истока и из Млетака. Нарочито су интересантне правне поставке, на основу којих умеју сваку ствар бранити као прави адвокати.

Али можда је за Боку најкарактеристичније то, што је она област *досетљивости, шале и хумора.* Има људи „који умеју буру потковати и длаку на деветоро расцијепити". Кажу, да је „шалу Бог оставио". Нашалиће се и на рачун „светог владике". Даље њихова је шала друкчија од ерске: ерска је шала махом убојита, оштра, кашто проста, док је бокељска шала блага и финија. По врсти шале више се приближују подринским и ваљевским крајевима Србије.

Бокељи су *високо развијене националне свести,* која је ојачана богатством српских историских традиција.

Ове особине нису развијене у једнакој мери по целој Боки. Има нарочито разлика између северне и јужне Боке, које су растављене Которским Заливом. И иначе се у Боки јављају изоловане мале географске целине, унеколико различних особина, на које је још Вук Караџић обратио пажњу. Утврђивање свега тога задатак је детаљних етнопсихичких студија.

Приморска група

Особине њене цивилизације. — Цела је Загора била као неки покретни бедем, који се кретао ка залеђу или је узмицао према Јадранском Мору према напредовању или узмицању турске моћи, али, на срећу, никада није потпуно попустио. Због тога се јадранско-приморски тип могао развијати готово без препрека. Карактеристика је овога типа континуитет цивилизације, који није прекинут од најезде варвара, у почетку Средњег века, па до наших дана. Јадранско је приморје за време турске владавине било једина област на Полуострву, која се користила западњачком културом, док су се све друге, у тами турске владавине, вратиле патријархалном ступњу или су биле више или мање под турско-источњачким утицајима или под утицајима дегенерисане византиске цивилизације. Становништво јадранског приморја је добило нарочито психичко обележје. То је први утисак који испитивачу падне у очи кад из балканског залеђа стигне на јадранско приморје.

Поменути културни утицаји се осећају нарочито у приморским и острвским варошима, које се толико разликују од других јужнословенских вароши, без сумње и због тога, што су оне у правој медитеранској средини.

Јадранско је приморје једини предео, у коме се је западњачка цивилизација могла прилагодити јужнословенском менталитету лаганим развитком, који је почео са словенском најездом крајем 6. и у 7. веку. Србо-Хрвати су продрли у приморске градове насељене старим романским становништвом које је са општинском организацијом царства сачувало и дух латинске цивилизације. Тако је оно могло дуго одржавати надмоћност над снажним словенским становништвом. Па и када је нестало те надмоћности, јадрански су Словени живели у средини пуној остатака романске цивилизације, на које се и данас наилази у свима приморским варошима од Пуља до Драча, а од којих је најзначајнија Диоклецијанова палата у Сплиту. Досељеници су се, дакле, прилагодили овој старој цивилизацији, као што је био случај у Арлу, Ниму, Вијени итд. у јужној Француској, после варварске најезде. Цивилизаторски утицаји из доба млетачке владавине, од 15. до краја 18. века, оставили су такође многобројне трагове у обрасцима приморске архитектуре. На некима од ових споменика запажа се готски утицај немачког и аустриског обележја, који је у Далмацији из времена угарске владавине а у Истри и Крањској из доба романско-германског светог царства и из доцнијег времена.

' Али на обалама доње Неретве и у Омишу и у Сењу има забаченијих народних група код којих су се и до данас одржали примитивна култура и патријархални обичаји. Ови Неретљани, чија је колевка слив Неретве, били су се нарочито одали гусарству. Прославили су се у својим борбама са Млечићима крајем 10. века. Тако се испољило супарништво ова два јадранска народа, који су се борили о превласт на мору. У почетку су Неретљани били јачи и нагнали Млечиће да им плаћају данак; али су Млечићи најзад победили. Они су Неретљане назвали гусарима, а то би име свакако и Неретљани дали Млечићима, да су остали победиоци.[ix] Неретљани су ипак наставили борбу с Млечићима. Гусарство се развило у Омишу и у Сењу. Ма да су одувек тежили да не буду под млетачком влашћу, ове су групе ипак унеколико подлегле утицају млетачке цивилизације.

Национални развитак. — Још су у врло живој успомени, нарочито на југу, историска предања која се односе на доба, када је јужно приморје припадало српској а северно хрватској држави. Многобројне су католичке цркве које су подигли српски краљеви. У доба Немањића су далматински Срби и Хрвати били чувени неимари. Један је од њих, Которанин Вите, израдио план једне од најлепших цркава овога доба, Дечана у Метохији. Од краја 15. века се у Далмацији рађа српско-хрватска књижевност, која је била на врхунцу у Дубровнику крајем 16. и у 17. веку. Ово културно огњиште је слично ономе које се у 19. веку јавило у северним српско-хрватским земљама. Уколико су више динарски Срби притицали у Дубровник и у друге далматинске вароши после заузимања динарских крајева од стране Турака, утолико је садржина песама националнија. Раније поменуте Качићеве народне песме су у велико надахнуте мислима и осећањима досељеника. Уметност се нагло развија, ма да су уметници у Италији налазили повољније земљиште за своју делатност и сматрани за талијанске уметнике, као нпр. Медулић (#е), најславнији Тицијанов ученик и један од најбољих колориста млетачке школе, као и други. Међу многобројним дубровачким научницима се истиче, нарочито у 17. веку, Руђер Бошковић, творац врло значајне теорије о суштини материје.[x] Други су дали значајна дела из картографије (Мартин Рота из Шибеника) и из историје; најзад је било познатих државника.

У 19. веку је на приморју отпочело српско-хрватско буђење. Иако су у почетку овога века Јужни Словени били многобројни у свима варошима јадранског приморја, многи међу њима, који су у школи научили талијански и њиме се течно служили, припадали су талијанској странци. Осећали су као да их више цене и поштују не само изван граница хапсбуршке монархије, него и у самом Бечу и у Будим-Пешти, кад се претставе као Талијани. Ови су талијанаши чинили већину талијанске странке по градовима и појачали су млетачке породице које су биле заостале после млетачке управе. Јужнословенско буђење од почетка 19. века их је постепено враћало српско-хрватском национализму. Ниже и више школе српско-хрватског језика, новинарство, књижевност и политичке борбе су знатним делом допринели да се доврши овај развитак. Нове су идеје најпре добиле израза у Далмацији. Покретачи су их у почетку обично називали именом *словинство* или *нашинство,* да би око њих одмах прикупили све Србо-Хрвате. Покрет је затим захватио кварнерске вароши, острва и најзад Истру. Словенци су се брзо придружили овоме покрету. Познато је, да они данас са Србо-Хрватима чине трећину становништва у Трсту и да врло живо учествују у његову трговачком и економском животу. Талијанска странка има данас већину само у Трсту, у Ријеци и у варошима западне Истре, а њу још и сад чини велики број поталијањених Словена. Готово потпуно пословењење јадранског приморја, или, тачније речено, пословењење полу-поталијањених словенских слојева је најзначајнији етнички преображај, који је почевши од средине 19. века извршен код Јужних Словена.

Далмација је у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем. У прошлим вековима далматинске вароши, нарочито Дубровник, нису могле постати великим трговинским градовима све док нису добиле слободне везе са Балканским Полуострвом. Најмногобројније и најактивније далматинско становништво чине досељеници из унутрашњости. Пошто су на мору, далматинске су вароши у сталним везама са хрватским приморјем, Истром, словеначким земљама и Хрватском. Због ових многобројних веза Далмација се користила драгоценим искуствима. Изгледа, да су овај шири интелектуални хоризонат и пример талијанског *ризорђимента* допринели, да се овде развију највише националне мисли. Најодушевљенији јужнословенски народни покрети су често потицали из Далмације. Ова се област није дала завести ситничарским утицајима којима се настојало да се народ поцепа и да се створи уски национализам; она није била заслепљена шовинизмом. Често сам запажао, да школовани људи у Далмацији умеју да цене велику услугу коју је талијанска цивилизација учинила њиховој земљи: они схватају, да Далмација треба у будућности да буде природни посредник

између Југославије и те цивилизације.

Нарочите психичке особине. — Ма да је приморска Далмација сиромашна и по својој земљорадњи и по сточарству, ипак живот у њој није тако тежак као у Загори или у Херцеговини. У пределима медитеранске климе и у близини мора човеку је лакше да се склони и да се исхрани. Становништво јадранског приморја има више доколице и проводи више времена изван куће и на трговима. Због тога је друштвеније од становништва у залеђу. Углађеност је општа особина, чак и у нижим друштвеним слојевима. Сви су вични лепом изражавању и говорници. Нису ретки људи вешти у вођењу препирки и радије се слушају него игде.

Приморско становништво се ретко селило. Живело је у миру, лична и материјална безбедност су готово увек били ван опасности. И на њему самом се виде знаци цивилизације која стално и правилно напредује. Заједнице и појединци су често стицали више благостања. Они имају уопште више сталности у начину живота и у узајамним везама, више равнотеже и уједначености, него што је то случај код неких делова динарског становништва, удаљених од приморја. Ови су у току последњих векова врло често морали мењати седишта, били су им познати нагло бежање и пљачке. Зато у многим њиховим деловима има нечега непостојанога. У приморској области постојанство у везама међу становништвом је повећано и јачом густином насељености: збијени на малим просторима, људи се тискају и последице су тога тешње везе међу њима. У часовима одмора се упознају све до ситница њихова карактера: знају увек шта могу један од другог очекивати.

Ово је можда још јаче изражено на острвима, где становништво често живи на сасвим малом простору. Многобројни су они који имају само по један угао врта, две или три козе, чамац (барку) и пар мрежа за риболов. Други чине групу *шјорова, сињора,* старих властелинских или трговачких родова, који живе такође врло скромним животом. Један рибар лови за себе и за свога шјора са којим је у тесној вези: шјор га сматра скоро као некога свога, и рибар ће одбити да прода своју рибу другоме. Шјор ради мало и са малим је задовољан, живи мирним животом уживајући поштовање својих суграђана и има почасно место у цркви или у поворкама. Рекло би се, да је ово патријархално друштво у коме су људи врло блиски један другоме а њихови односи уређени до најситнијих појединости. А пошто су ти односи овде стални, они су се тако рећи искристалисали, учврстили једном за увек.

Као свеколико европско медитеранско становништво, тако и ово приморско, нарочито са далматинског приморја, одликује се живахношћу и гипкошћу. Мање је него други балкански народи захваћено фаталистичком резигнацијом. Лако се сналази у разним приликама у животу и у разним начинима мишљења и делања. Али се понекад чини, да оно више воли да постигне циљ и да сачува своје интересе и правом мудрошћу и вештим маневрисањем него отвореном борбом.

Многи њихови говорници жртвују суштину форми. Има код њих, чини ми се, више таштине него код осталих Динараца: многе ситне локалне величине уображавају да уживају велики глас. Овде су врло осетљиви на племићске титуле и на одликовања. Из ове су групе по који пут излазиле авантуристе великих размера.

Неке су од ових особина у карактеру поглавито резултат скучених прилика у којима је ово становништво живело у току последњих векова и које су спречавале његов развитак. Оне нису у супротности са бистрином и урођеном активношћу овога становништва. Алије она уопште у току тога периода могла задовољити само скромне потребе, нарочито материјалне потребе. Виши интелектуални живот није се могао довољно развити, осим у ретким изузецима. Средина није била за то погодна.

У току последњих година је настао знатан економски полет на целом јадранском приморју. Иницијатива долази од исељеника који су се вратили из Америке, а тако исто и од нових нараштаја који су остали у земљи. И једни и други су основали велики број друштава за пловидбу и трговину, новчаних завода итд. Отпочело се са искоришћавањем водене снаге на падовима Крке и Цетине и других извора које земљиште пружа. Преображај земље се не састоји само у овим материјалним тековинама, већ много више у новом духу који тежи да поведе борбу противу прилика скученог живота. Просвета се све више шири по целом приморју и на острвима.

Ово су психичке особине целокупног приморског становништва, а нарочито далматинског становништва. Али у појединим крајевима, који су издвојени морем и који су имали своју посебну историју, јављају се, овде-онде, покрајинске особине, чак и врло јасно изражен локални дух.

Такав је случај са Истром и са Кварнерским Острвима. У Истри има, јужно од Ћића (Чича), више земље за обрађивање него у Далмацији и више старог становништва, које је уосталом готово исто као и старо становништво далматинских острва. У унутрашњости се неки начини живота приближују начинима патријархалног ступња; интересантан факат, психички тип често потсећа на тип варошког становништва Јужне Србије. У менталитету има нечег архаичног, словенског. Свеколико становништво Истре и Кварнера, нарочито у Винодолу, источно од Ријеке, врло је вредно, мирно, уравнотежено, често по страни од великих покрета који одушевљавају балканско залеђе. Врло побожни, они воле повлачење у себе, унутрашњи живот. Исте особине, али прожете лирским осећањима, имају приморски Словенци, Словенци Карста.

Таке су уопште особине *Бодула,* становника далматинских острва, темељних, поштених, искрених, који уживају потпуно поверење. На острвима Хвару, Брачу, Ластову и Вису живи врло предузимљиво становништво, са дивним динарским особинама, уз то снажно и по особинама ближе групама Макарске и Сплита и Неретљанима него осталим Бодулима.

Ваља да истакнемо особити менталитет *Подгораца* који насељавају, по усамљеним дворовима, стране Велебита које су окренуте мору *(*# старих млетачких карата), оголићен, карсни, готово пуст предео. Земљиште им не даје што је потребно за живот; осим тога они нису у таквој близини мора да би се бавили риболовом. Неки од њих, који су болесни, одлазили су у прошњу по Хрватској и Славонији и враћали су се са релативно знатним сватама. Због тога се просјачење овде развило готово као занимање. Многи су се претварали као да су глуви, неми, слепи итд. Последњих година су као просјаци одлазили чак у Америку. Кад се врате кући весело приповедају у поверењу о својим доживљајима и о својим преварама.

Задржаћемо се дуже на особинама Дубровчана, становника града Дубровника.

Особине Дубровчана. — У овој републици, која је трајала дванаест векова, испољиле су се неке од најбољих динарских особина. Њена је историја добро позната и ми ћемо се задовољити само тиме да овде потсетимо на чињенице које су у вези са нашим предметом.

Први дубровачки становници су били становници старог Епидаура, који је био у близини, вероватно у Цавтату *(#),* и они који су избегли из Салоне. Ово је становништво било грчко-романског порекла и асимиловало се са словенским становништвом. Изгледа, да су се Словени, досељени крајем 6. и у 7. веку, били у почетку населили по стрмим странама изнад места на коме је данас варош, по странама које су биле покривене храстовом шумом, *дубравом.* Отуда је порекло српском имену града Дубровника, којим је замењено старо

грчко-романско име. Доцнији развитак вароши био је обележен овим двојним словенско-романским печатом. Извршило се стапање латинског и словенског духа, мешавина која се увек јасно запажала, ма да је становништво брзо и потпуно постало српско. За време свога вековног трајања република није допуштала да ослаби укус за класичном културом, који је наследила од својих грчко-романских предака. Прве установе племићке дубровачке владе биле су створене по угледу на старе установе Епидаура; дубровачки *сенат* је у ствари био римска *курија.*

Преимућства географског положаја су, толико исто колико и овај срећни спој латинског и српског духа, допринела процвату динарских особина. Добро заштићен, Дубровник је подигнут на гребену који раздваја мале заливе Поратски и Грушки. Захваљујући углу који чине јадранске обале Дубровник је, као и Скадар, приморска тачка најближа средишту Балканског Полуострва и његовим уздужним путевима. У суседству су биле српске државе Рашка и Босна, са којима су одржаване прве трговачке везе, помоћу којих се варош обогатила. Пут од Дубровника ка Новом Пазару је један од најбољих попречних путева на Полуострву. Осим тога, становништво залеђа, нарочито оно из Требиња, Шуме и Површи, било је Дубровнику најоданије међу Динарцима и оно је притицало у Дубровник.

Артур Еванс је добро запазио, да је у току дванаест векова мира и реда било чешће у Дубровнику него у Млецима, и да се ова слога објашњава мудрошћу властеле и народа који су били уједињени заједничким осећањем великог родољубља[xi]. Господарећи сталеж у републици није сматрао власт као повластицу која се добија рођењем, већ као знак поверења које је за њих било светиња. Целокупна дубровачка историја јасно показује особине једног озбиљног народа, који се никада није понео својим успесима и који је са мирном храброшћу подносио ударце судбине.

Дубровник се најпре развио као поморска и трговачка сила. Крајем 15. века он је био најбогатији град у Европи. Године 1450 његова је трговачка флота имала 300 бродова; град је имао 40.000 становника. Републичина благајна је располагала са седам милиона цекина. Његова трговина са балканским залеђем је била врло успешна. У свима знатнијим варошима на Полуострву Дубровчани су били основали „факторије" и насеобине, добро познате у Средњем веку и за турске владавине, често помињате у републичиним актима, у документима српских краљева и у путописима. Учествовали су у експлоатацији рудника по старој српској држави. Деспоту Ђурђу Бранковићу су платили 300.000 дуката за експлоатисање рудника у Новом Брду и у Јањеву.

Дубровник је одржавао трговачке везе и са Левантом и закључио је, од 14. века, уговоре са султанима у Мисиру, Сирији, Конији и Битинији. Имао је факторија и у Напуљу и Сицилији, а дубровачких је трговаца било не само у Шпанији и у Француској, него и у Енглеској, из које су извозили вунене тканине. Кромвељ им је дао нарочите повластице. Њихови су путници или њихови трговци ступили у везе са свима европским народима. Одмах после Португалаца они су опловили рт Добре Наде. Њихове су трговачке лађе допирале до града Гоа (у Предњој Инђији) и задржавале се у Персиском Заливу. Са Шпањолцима су посећивали Перу и Мексико. У 16. веку су често одлазили у Инђију и у Америку. Многи су Дубровчани били у служби Шпаније; дванаест њихових најбољих лађа, које су улазиле у састав *Непобедне армаде,* уништено је 1588 године.

По Евансу је у Дубровнику основана прва јавна болница и први новчани завод; дубровачка је република прва законом укинула ропство. Ова је мала република „имала стварнији и значајнији утицај на општи покрет европске цивилизације него државе сто пута насељеније".[xii]

Обогаћени трговином, дубровачки су грађани почели стварати књижевна и научна дела. Од последње четврти 15. века било је међу њима песника и драмских писаца. Али сјајно доба, доба које чини Дубровник славним, то је крај 16. и почетак 17. века. Класичне су студије биле врло цењене: Софоклове су трагедије биле преведене на српски, Виргилијева и Овидијева дела су била јако распрострањена. Исто тако није занемарена ни талијанска књижевност ренесанса. Богате су породице слале децу у Италију на школовање, нарочито у Флоренцију и у Болоњу (доцније, у 18. веку, у Саламанку и на Сорбону). Многи су Талијани били у служби Републике као професори и секретари. Племство се одавало чак и математичким студијама; из племићских кругора I из кругова трговачке аристократије су излазили песници и писци. Још пре пола века је Павић у својој историји дубровачке драме набројао ништа мање од двадесет и седам драмских писаца. Листа се доцније јако повећала и врло је далеко од тога да буде потпуна. „Цела је варош, дакле, огроман атеље духа и науке" (Е. Вешв). Најславнији претставници ове сјајне књижевне и научне периоде били су Гундулић, Палмотић и Бошковић. Последица је ове високе културе била формирање националног духа.

Дубровачко становништво, чија је република пропала тек почетком 19. века, сачувало је много од ових особина. Осим традиција, које су им заједничке са динарским, Дубровчани истичу и своје властите традиције. Ма да су се старе породице данас утопиле у досељеничку масу, ипак су сачувале дух предузимљивости, склоност за књижевност и префињен укус. Многобројни су досељеници из околине, из Конавала и Жупе, затим из Херцеговине и још из Далмације. Овим досељеницима није био непознат дух којем је прожет стари град. Сви, а нарочито они из ниске Херцеговине, имају особитих склоности за трговину. Уколико се приближујемо Дубровнику утолико се више испољава овај трговачки дух. Настанивши се у вароши ови су Динарци врло брзо стекли мала богатства, прилагодили су се начинима и укусу *госпара,* старих породица, и сматрали су за особиту част, да буду примљени у њихову средину. Већ у другом нараштају они су се потпуно изједначили са Дубровчанима.

Дубровчани су се почели опорављати од удара које су им причинили најпре земљотрес 1667 године, који је порушио највећи део вароши, затим укидање републике и увођење пароброда. Задобили су трговинске везе са неким босанско-херцеговачким крајевима, а њихове лађе плове по Јадранском и Средоземном Мору. Има великих дубровачких бродовласника чије лађе походе енглеска и северна и јужна америчка пристаништа. После дуже кризе народно богатство почиње да се увећава. Ово је приморска варош у којој је имућност општа; сиротиње је сасвим мало. Дубровчани се особито одликују својим начином како долазе до зараде. Али *Американи,* они који се враћају из Америке, ипак уносе у своја предузећа више журбе и похлепности: они су већ смели и грамжљиви.

Готово целокупно становништво се одликује благошћу и уљудношћу, углађеношћу, тактом и разборитошћу. Тим се особинама има захвалити, што су они успели да оснују републику, јединствену у својој врсти, и што су налазили начина, да она напредује и у најтежим приликама.

Њихов књижевни језик није тако разнолик и тако богат као београдски, али он има особито пријатан акценат и милозвучан је, — особине које сведоче о дужем утицају једне цивилизације. Талијанске речи, које су ушле у овај језик, добиле су тако изразит српски облик, да се могу сматрати као тековина народног језичког блага.

Најзад и изнад свега, код Дубровчана се одржао њихов ранији смисао за образовање, нарочито за књижевност, иако они немају виших школа. Изненађује број образованих људи у овој малој вароши, чије се становништво поглавито бави трговином и пловидбом. У току 19. века Дубровник је увек имао по један књижевни гласник; он је дао низ књижевника и научника који чине част народу. Најпознатији су у западној Европи правник Богишић и

Војиновићи. Скоро сви дубровачки писци, као добре хуманисте, одликују се класичном брижљивошћу у погледу форме. У овом се погледу приближују најбољим савременим далматинским писцима, као што је песник Тресић-Павичић, ватрени јужнословенски родољуб, чије је политичко делање на висини његова талента.

ТРЕЋИ ДЕО
ЦЕНТРАЛНИ ТИП

Становништво овога типа заузима средишни део Балканског Полуострва, области косовско-метохиску и вардарску као и околне пределе. Оно се простире од Косова до вароши Ихтимана, која је на развођу Искра и Марице, затим од Ниша до Солуна. Овоме типу припада дакле део становништва Јужне Србије као и Шопови западне Бугарске и пиротске околине и Заглавка у Србији.

Географске и етнолошке погодбе

Распрострањење овога типа поклапа се већим делом са облашћу родопске планинске системе, која је састављена поглавито од кристаластих шкриљаца, гранита и еруптивних стена; али прелази и на области младих набирања које су састављене од разних стена. Цела је област у скорашњој геолошкој периоди била испросецана раседима. Због тога се, дакле, с геоморфолошког гледишта одликује потолинама (котлинама), од којих неке имају до 2000 квадратних километара, а растављене су планинским масивима, који се простиру као površи, поређане једна изнад друге. Потолине су биле под језерима: услед тога у већини од њих има језерског наноса. Дна ових котлина и старе језерске терасе, које се степеновито дижу по њиховим странама, особито су повољни за земљорадњу. У току историског времена они су били најпогоднија места за људско настањивање, и на њима се је централни тип најбоље развио.

У некима од ових котлина заостала су највећа језера Балканског Полуострва (Охридско, Преспанско, Островско итд.). Врло богата рибама, ова су језера још од најранијих времена пружала становништву обилна средства за живот. Још Тукидид помиње сојеничарска насеља Пеонаца на језеру Празијасу (Дојранско Језеро) и њихов врло приносан риболов. Шуме и пространи пашњаци на површима били су такође од великог значаја, а близина јегејског и јадранског приморја олакшавала је у овим пределима најзнатнија сточарска кретања на Полуострву.

Подела рељефа на јасно одвојене делове утицала је на врло јаку подвојеност код становништва и допринела да се развије обласни живот. Велике котлине, одвојене једна од друге високим и пространим планинама, биле су утолико више повољна средишта за стварање посебног живота, што су саобраћајне везе биле некада врло тешке и тек отскора почеле да се поправљају. Због тога се овде више но у ма коме другом делу Балканског Полуострва. наилази на велико етничко шаренило, на ванредну разноврсност дијалеката, ношње и обичаја. Али осим ових етничких разлика, које су везане за ове котлине или жупе, има и других, дубљих разлика. Оне су последица тога што је једна група, жупа, одвојена од друге врло високим и масивним планинским ланцима: ове се велике области разликују једна од друге климом и још више саобраћајним правцима, географским и трговачким везама, услед којих су се развиле разне врсте начина живота и разлике изражене у културним утицајима.

Такве су на пример: косовска и метохиска област, које су од других одвојене Шар-

Планином; западна Македонија, битољска област са великим језерима, ограничена са источне стране бедемима Бабуне и Јакупице, које се дижу изнад десне обале Вардара; јужна Македонија, права Македонија, јужно од вардарске клисуре која се зове Циганска Клисура (Чингане Дербент); шопска област, источно од Вардара, која обухвата и велики део Искрова слива; напослетку, између ових разних жупа има низ котлина дуж Вардара и Јужне Мораве, у моравско-вардарској области. Разлике које се запажају код становништва ових области тако су осетне, да су послужиле као поуздана основа нашем покушају, да поделимо централни тип у варијетете.

Мање хомогена од динарске, ова се област одликује мешањем и укрштањем разних народа. Поменули смо већ две велике турске оазе, кајларску, јужно од Островског Језера, и дугачак појас турског становништва који се простире, без прекида, од Дојрана до Скопља и који је у току векова раздвајао источне групе (састављене поглавито од Шопа) и западне групе централнога типа. Уз Османлије треба ставити и Арбанасе који су, продирући на исток, за време Турака, претопили у себе многе Јужне Словене. Њихов притисак на Јужне Словене био је овде много тежи од турског притиска. Али су на Словене често имали пресудног утицаја Грци и Цинцари или Аромуни, утолико пре што су припадали истој православној вери и били под утицајем византиске цивилизације. Растурени по свима варошима, чак овде-онде и по селима, Аромуни и Грци су у току векова чинили сталеж трговаца; црква и свештенство су били грчки; грчки је језик био језик цркве и трговаца: то је био једини књижевни језик који је изазивао велике успомене, успомене на Византију и Јеладу. Због свега овога велики број Јужних Словена централног типа се је претопио у Грке; други, још многобројнији, само су им подражавали. Али је средином 19. века настао преокрет у супротном правцу и погрчени Јужни Словени су се вратили словенству претапајући у себе многобројне Аромуне. Ови страни утицаји и ова разна етничка стапања извршили су се нарочито по варошима. Они су оставили дубоке трагове у психологији централног типа

ДЕВЕТА ГЛАВА
ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ

Архаичне и старобалканске особине. — Рајинске особине. — Утицаји моралне мимикрије — Умедање на мсиодаре. — Непосредан утицај стеге и насиља. — Главне психичке особине. — Реалистичне црте. — Завезаност, такт, владање собом. — Духовна даровитост. — Прилагодљивост ч усавршљивост.

Патријархални ступањ, карактеристичан за динарски тип, није у овој области распрострањен, изузевши неколико планинских области у којима се његова организација донекле очувала. Централни је тип непотпуно учествовао у развитку, који је захватио цео динарски тип. Нема свога књижевног језика и своје властите књижевности. Уопште до наших дана није онолико снажно свој као динарски тип.

Када се становништво централнога типа упореди са другим Јужним Словенима, највише пада у очи архаичност обичаја, нешто старо словенско или јужнословенско, затим старо балканско или турско-византиско. Са овом се архаичношћу везују и стапају и друге особине, особине потиштене класе. Кроз све те особине провлачи се једна нарочита реалистична црта душе, основна психичка црта централног типа.

Архаичне и старобалканске особине

У области овога типа постојало је племенско уређење и племенска имена — Језерци, Брсјаци, Драговићи итд. — често се помињу почетком Средњега века. Ова је организација ишчезла вероватно под утицајем византиске управе, јер су ови крајеви и слив Марице били под византиском управом дуже но остале јужнословенске области. Овде треба додати и утицаје српске и бугарске државе, које су наизменично са Византијом владале овим областима. До данас се једино очувало име племена Брсјака, али без икаквих трагова патријархалног уређења.

Иако су племена ишчезла, задруге су постојале ипак скоро свуда и изгледа да су ојачале за време турске владавине. Њих има на Косову и у Метохији, у тетовској околини, у Поречу, у Преспи итд., као и у шопским крајевима. Негде има и обичаја славе. Задруга и слава ређе су на источним границама централног типа и потпуно ишчезавају источно од Ихтимана и Искра. Ипак задруга и она топлина у односима између чланова задруге нису онако живи, а са тим долазе и друге разлике.

Становништво централног типа није се онако развијало како су се од Средњег века до данас развијали други јужнословенски типови, нарочито динарски и панонски. Средњовековна историја није оставила у њиховој свести дубоких националних трагова. Ова се историја није кристализовала у предањима, осећањима и у народној мисли, или, ако се је одржала, то је било у незнатној мери, као да су поколења наслеђивала једно од другога поглавсто физичке особине. Готово је остала она иста архаична словенска свест. И док је језик у динарској области напустио многе од старих облика, да би створио нове, језик централног типа остао је архаичнији: очувао је старе речи и старе језичне облике. Али ипак није ни он остао потпуно непромењен; и он се модификовао услед додира са страним језицима.

Колико овај тип има у себи архаичнога види се по њихову начину осећања и мишљења, нарочито у њиховим народним песмама. Ово се запажа више код жена но код људи: оне су очувале стару ношњу, која уосталом пада у очи старим везовима и богатим украсима. Међу множином Јужних Словена проматрач би лако могао познати човека централног типа, теже по његовој спољашности али врло брзо по архаичним цртама његова језика и по његову менталитету. Запазиће се, да има у овом типу словенског осећања, мало неодређеног, али неоспорног. Ово је снажан тип, знатне животне снаге, чију су словенску основу мање начели страни утицаји и етничка стапања него код источног или код панонског типа.[15]

Код овога типа се запажају још и многобројни остаци старе византиске цивилизације, каткад као скамењени, измешани са турско-источњачким утицајима и моралним схватањима који су се јавили за време турске владавине. Ми ћемо их често помињати на следећим странама.

Утицаји византиске цивилизације на становништво највише се осећају у областима централног типа и у маричком сливу. Томе има разних узрока. Најпре, као што смо видели, ове су области у Средњем веку, биле дуже под непосредном византиском управом него друге. Кроз њих су, поред осталога, пролазили главни уздужни путеви; оне су најближе Цариграду и Солуну, главним старим центрима византиске цивилизације. Македонске су вароши биле потпуно погрчене и ту се наилази, чак и у турско доба, на неколико центара у којима се одржао стари балкански живот: Серез, Његуш, Воден, Мускопоље, унеколико Охрид итд. Ово су балканске области у којима има, нарочито у варошима, највише византиских или појелињених Грко-Аромуна, потомака „Ромеја". Напослетку, ове су области за време турске владавине најдуже остале без саобраћаја и без слободних и разноликих веза са западном цивилизацијом.

Рајинске особине

Због робовања под Турцима у овоме типу се развила потиштена и нижа класа: раја.[16] Карактеристичне особине ове класе истина нису ни етничке ни сталне: њих постепено нестаје уколико поједине области централног типа улазе у састав хришћанских балканских држава; али оне су тако дубоко укорењене, да ће се одржати у току више нараштаја, док их потпуно нестане.

Истина, рајинске особине нису карактеристика само централног типа. Њихових трагова има и у динарском, па чак и у панонском типу. Али су најјаче изражене у централном и у источном типу. Ове су области биле дуже под врло јаким турским притиском. Противно ономе како је било код динарског и панонског типа, Турци су овде чинили већину становништва у варошима; ово су такође једине области на Полуострву у којима је настањена велика маса турског сеоског становништва. Треба додати, да је овде више но игде био у снази читлучки економски систем, под којим су сељаци живели на земљама ага и бегова у потпуној потчињености и под сталним надзором својих господара. Напослетку, два варијетета овога типа, косовско-метохиски и западномакедонски били су под утицајем поислмљених Арбанаса, народа суровијег и више наклоњеног притиску и насиљима него Османлије.

Утицаји моралне мимикрије. — Од многобројних рајинских особина централног типа највише падају у очи оне особине које потичу од моралне мимикрије.[17] Под тим разумемо утицај суровости и насиља господара на менталитет овога становништва или и последице подражавања овим господарима. Послушност и напор робова да се угоди жељама и укусу господара били су главни чиниоци овога преображаја.

Предосећајући шта се од њих очекује и шта је за њих било корисно да чине у свакој појединој прилици, чифчије или кметови су у себи стварали рајинску душу, тј. постали су потиштена и потчињена бића. Морална мимикрија се развила по свима областима централног типа, нарочито у неким котлинама где становници живе у додиру с Арбанасима.

Први је знак мимикрије у овим областима био примање арбанашког одела. Затим је дошло усвајање њихових покрета, понашања и самог језика, тако да се на путу и на тргу нису могли разликовати Срби од Арбанаса. Ако непознат човек дође у кућу метохиског Србина, овај ће почети са њим говор арбанашки, да не би одао своје порекло. Али ће онај који зна за ову навику лако познати, да ли је ушао код Србина, макар то било и по очуваној старој женској народној ношњи. Неки метохиски Срби су се у свему арбанашкоме били дотле дотерали и извештили, да су могли бити примљени и преноћити у арбанашкој кући и да Арбанаси нису ни слутили, да су примили Србина.

Овом спољном мимикријом становништво се чувало од мучења и насиља. Алије она водила непосредно примању ислама и поарбанашавању. Има породица које су само упола поисламљене (у околини Пећи, у Гори код Призрена), где је мушкиње примило ислам а женскиње остало православно. Познати су ми случајеви где су само старе жене остале православне, док су сви други чланови у породици примили ислам.

Само се по себи разуме, да чим Србин постане муслиман престаје потреба за мимикријом; штавише, из већ показаних психолошких разлога он постаје најљући насилник према својој браћи. Може се рећи, да су ови отпадници највише допринели, да се раја доведе до најнижег ступња пониживости.

Од моралних особина се услед мимикрије најпре развије понизност према беговима, према насилницима, према свима мухамеданцима, једном речи према свима који нису раја.

Раја се све више навикава на то да је нижа, ропска класа која има да се улагује и да се клања, да би се умилила господару. Ови људи постају притуљени, скривени, неповерљиви и подмукли; навикну се на претварање и на подлост, јер им то помаже да могу живети и да се сачувају од насиља. Чивчије се навикну да варају свога агу и да поткрадају трећину или четвртину од земљорадничког приноса која њему припада. У неким крајевима конкубинат између хришћанских жена и Турака није био много зазоран. У Маријову (Морихову), недалеко од Битоља, он је био постао обичајем. У свима областима централног и источнобалканског типа ови више мање осамљени случајеви конкубината били су од утицаја на расне особине словенског становништва. Друкчији су случајеви, да мухамеданац отме хришћанку, или штавише да хришћанска жена оставивши кућу побегне мухамеданцу и прими његову веру; али ови обичаји нису били од етничког утицаја на словенско становништво.

Морална мимикрија се нарочито развила у неким варошима, које су биле под силним утицајем арбанашког насиља и безвлашћа, као нпр. у Ђаковици и у Дебру. Пошто је примило све што је турско и арбанашко осим вере, српско је становништво било сведено на праве парије. Срби нису смели без Арбанаса излазити из вароши, нису могли имати своје њиве и виногради, ни боље куће и дућане; нису смели носити боље одело и могли су се бавити само нижим занатима којима се Турци и Арбанаси нису хтели бавити, као што су ковачки, грнчарски, зидарски, ужарски, опанчарски и свећарски (мумџиски).[18] У последње турско време, пре 1912 год., ови суварошани изгледали као оне мале старе верске секте које живе у најзабаченијим крајевима источњачких (предњеазиских) вароши: претстављали су последњи стадијум народа који је сведен на најнижу друштвену и економску класу.

Угледање на господаре. — Било га је поглавито у варошима, ређе у селима. Састојало се у усвајању турскога начина живота, наравно само унеколико, јер није ишло примати све турске особине, пошто се раја не може понашати као господари.

Турски утицаји у варошима су безбројни. И хришћанске су куће исто онако као и мухамеданске уопште унутра увучене и према улици зидовима од ћерпича или од камена ограђене. Куће су унутра уређене слично турским, са „доксатима" (балконима); собе су са „миндерлуцима", са „долапима" (орманима) у зиду итд. Све женске носе шалваре. Ретко излазе из куће и баште, нарочито девојке. Оне везу турско-источњачке шаре на кошуљама и на рупцима, сматрајући народне, геометриске, облике за простачке. Друже се са булама и многе од њих говоре турски. Људи се наравно још више служе турским језиком. Хришћани су примили и много турских обичаја.

Православни се као и Турци каткад подају особитом начину весеља, тзв. „ћефу". Неки од имућнијих се у господству угледају на Турке. Други имају турску господарску ћуд и тиранске навике господара и насилника. Ово се показивало и после ослобођења 1912 године, јер су се многи хришћани сећали турскога господства и турских начина и почели су се у томе смислу понашати.

Непосредни утицај стеге и насиља. — Показује се у томе што су скоро код свију хришћана развијени страх и плашљивост. Кад се у неком крају појаве мухамедански насилници и разбојници, читаве области су често месецима у паници. Има крајева у којима је хришћанско становништво живело у страху од рођења до смрти. У неким крајевима Македоније неће причати како су се тукли са Турцима или Арбанасима, већ како су успели да испред њих побегну или да се неким лукавством спасу. У Македонији су ми говорили:

„Ми и у сну бежимо испред Турака и Арнаута." Истина су се од пре двадесетак година појединци ослободили овога страха; али то није захватило шире народне слојеве. Па и после ослобођења 1912 године на многим се хришћанима запажа, да ново стање не схватају

потпуно; на лицу им се још види страх.

Из истих узрока развиле су се изразите моралне особине раје: особито недостатак искрености и отворености, отсуство јуначкога или витешкога духа. У тешкој борби за живот развила су се међу самом рајом осећања зависти, мржње, каткад и пакости. Али не треба сувише оштро осуђивати ове стварне мане; оне нису производ битних особина самога становништва, већ сурове владавине коју су подносили. Подјармљеност и робовање су свуда проузроковали исте последице.

Али су и крај овако створеног менталитета кашто избијала осећања праве племенитости. Овде-онде се јављала узајамност међу рајом, махом у облику познате узајамности потиштених, са скривеном и пригушеном осетљивошћу и са поносом раје, који је сличан поносу жртве. Било је села и области морално бољих и јачих, нарочито кад се у њима јаве виши морални типови, тзв. *селокреици* (чувари сеоских врлина).

Већ у току последњих година примећују се знатне промене у овоме погледу. Ове промене, које нису само спољне, могле су се запазити нарочито на младим људима на Косову, у Метохији и у западној Македонији. Некада повијени, људи су сада усправљенијег хода, лица су има постала ведрија, поглед јаснији. Више се крећу и изгледа да их је много више него пре рата. Отворенији су и слободнији, осетили су се своји; носе оружје и јашу коње. Нестало је затварања у кућу, нарочито у варошима, и почео се мало по мало мењати онај зачмали и закржљавели варошки живот. Чује се критика српске управе и често с разлогом. Особито је на оне у војсци повољно утицао додир са људима из старих граница, и од њих су брзо почели примати витешке начине и виша осећања. Велики број ових младих људи умео је честито и јуначки погинути у ратовима од 1914 до 1915 године.

Основне психичке особине

Уз архаичност, старобалканске и рајинске особине, јављају се и неколике нарочите особине, које су врло распрострањене код овога становништва, а на првом месту реализам.

Реалистичне црте. — Ово је најизразитија особина централног типа. Кроз цео живот је за човека овога типа главно „работа". „Работа"[19] није само појам за физички рад, јер значи и трговање, продају или куповину, погодбу, уговор, пословну подвалу, једном речи све оно чиме се долази до зараде и добити; „работа" значи и начине којима се измигоље или чувају од тешких и мучних послова. Ови људи од „работе" стално мисле о својим интересима и брзо уоче како се посао може за њих најповољније свршити. Вешти су да се из незгоде извуку; практични су и окретни: рекло би се да су створени само за тековину. На послове се брзо решавају, без оклевања; многи од њих су прави активни и пословни темпераменти. „Работом" су испуњени онако као што су Црногорци испуњени „вером Обилића". Причање и зановетање без практичног циља по правилу је противно њиховој природи. Мало времена троше на „мечтанија" (маштања) и на стварање и неговање замишљених претстава. Ретко воле да певају уз гусле, и то само у косовско-метохиском и у неким пределима моравско-вардарског варијетета. Код осталих је певање занат, којим се баве нарочити људи, „певци". Прави претставници овога темперамента у централном типу, они што врло мало говоре и у говору кратко секу, чисто се дусну кад их питате о причама и песмама, и тим кажу како су то беспослице и залуднице, јер то није „работа", право занимање човеково.

Чак се и у лирским песмама овога типа често реалистички осећа. *Убавица* (лепотица) се хвали својом лепотом, али жели да се *мужи*[xiii] за царева сина, који *„дaљу ноћу хазна бројиш."* И кад је младић *„болан од мерак"* (од љубави) каже, да би му било *„мило и дрспо на Струш дућан да имам, на Струш дућан да шлам, на ћепенците да седам"* и да се убавица прошета испред његова дућана.

Кашто су ове песме индискретне и сенсуалне (одвише слободне и хулне). Запажа се, да се ове сенсуалне песме певају поглавито у околини већих вароши и уколико се више иде на исток све их је више, па чак и по селима. Тако нпр. кад „убава мома" каже драгоме: *„Не ли сме пуста роднина ?",* он одговара:

„Високо дрво сем нема, убава мама род нема, јазе ћу тебе да земам".[xiv] У једној другој песми, из битољске околине, момак каже девојци: *„Татко ти татко два брата, мајка ти мајка јетрва, мије два прве брачеди, деј ђиди моме убаво, убаво моме род нема, јагње сутре греф нема".* Има песама у којима се млада невеста тужи старијима на младожењу: *„Твој внуче, моје момче, не зна да љубиш".* Често се у овим песмама осећају утицаји источњачке чулности: *„Ти ћеш поминиш крај мене, со ће ми лешиш до мене, Стамено, лелеј, поље шарено, изгореф јтње за тебе, дури да се спавам до тебе, де мори Јано деј, казали јшље бре".*

Иако се реалистичке црте осећају у целом централном типу оне нису свуда подједнако развијене. Досада су највише дара за пословну активност показали људи од Призрена и из моравско-вардарског варијетета, нарочито они од Лесковца до Велеса, затим један део западномакедонског варијетета, на првом месту Прилепчани, Ресанци и Мавровци. Ипак се о томе не може дати дефинитиван суд, јер су пословни инстикти многих крајева овога типа морали остати неразвијени због неповољних прилика у којима је земља била до 1912 године.

Али се са већом сигурношћу може утврдити, да се њихов пословни дар махом не одликује великом ширином погледа: често је код њих мање смелости и оног снажног полета, што се обоје јавља код њихове браће динарског типа из Херцеговине, из источне Босне и из Србије, код оних људи који имају дара за пословну активност. Њихов се дух уситни, јер је непрекидно управљен на непосредну акцију. У вези с тиме је њихова пословна активност махом кратка, исецкана, кашто готово измрвљена, не ретко ситничарска и управљена на мале послове и на мале зараде. Многи од тих „работљиваца" никада не дођу до богатства; други, иако богати, праве се да немају ништа и од животних вредности мало шта осете и проживе. Истина, не може се рећи да имућни људи централнога типа не живе боље него они који немају; али је такође несумњиво, да се код њих махом не покаже склоност за већим животним чарима, као што је готово редовно случај код имућних Динараца. Ређе него људи динарског типа теже, да је њихова кућа најлепша и најбоље снабдевена, да су њихови задругари боље одевени, осим што, изузетно, понека жена успе да наметне свој укус; напротив су богати често рђаво обучени, каткад су код куће чак и у дроњцима. Мало или готово нимало не цене лепога и добро опремљенога коња и не осећају као динарски људи потребу за спољашним сјајем. Нема сумње, да је на стварање оваквих особина у карактеру умногоме утицало и ропство под Турцима.

И поред ових реалистичких црта код људи овога типа нема оне сирове и сурове грамжљивости која се често јавља код источно-балканског типа. У њихову животу има мање просташтва. Изгледа, да они у овом погледу држе средину између динарског и источно-балканског типа.

Завезаност, такт, владање собом. — Противно географском положају, према коме би централни тип требао бити јужњачки и експанзиван, он у целом психичком животу показује нечега завезаног и скученога. Никад не уме своје психичке вредности онако потпуно да развије и онако снажно и пластички да изрази као динарски тип. Само људи косовско-метохиског и западно-моравског варијетета чине донекле изузетак у овом погледу.

Због тога је тешко увидети праву духовну и моралну вредност људи централног типа. Још је теже разазнати њихова права унутрашња осећања. Међутим се јасно види, да имају много пасивне храбрости, храбрости да подносе и да истрају: повуку се у себе, те изгледају

немарни, равнодушни и неосетљиви према злу које их сналази. Имају такође врло развијено психолошко осећање: умеју да процене људе, њихове особине и страсти; али док људи динарског типа често исказују своја опажања, ови то чине само изузетно.

Тешко је задобити њихово поверење. Али им душа одмекне и чисто процвета под утицајем слободног живота за који су вековима чезнули. Показују више осећајности, која је раније била махом ограничена на домаћи живот. Такође се код њих запажа нека нарочита срдачност, топла и дирљива, која изгледа увек као збуњена и неука. Иако је њихова воља првенствено управљена на лични интерес, они могу понекад ипак више него што се то обично мисли да изађу из себе и да виде интересе других и интересе заједнице. Али се по свему чини, да међу њима највише има оних који су у неку руку морално неутрални.

Људи централног типа имају много такта и обазривости. Ретко се где у јужнословенским земљама људи мање вређају речима него у овој области и ретко се где увреде речима мирније сносе но овде. Штеде мане и слабости других и често крупним моралним погрешкама лако прогледају кроз прсте, кад се оне тичу „работе". Умеју да владају собом: могу да зауставе осећања и жеље, да се предомисле и размисле; ретко има пренагљености; готово су увек смотрени и обазриви.

Отуда је у централном типу релативно мање оних виолентних, одлучних и снажних темперамената, који не могу да трпе неправду. Њих има у много већем броју у западномакедонском и у косовско-метохиском варијетету.

Духовна даровитост. — За оно што управо треба оценити, наиме духовну даровитост код људи овога типа у поређењу с осталим јужнословенским типовима, нема довољно средстава, јер су људи овога типа мање но икоји други имали прилике да то покажу, нарочито на пољима, где је потребна већа мера дара. Остало нам је, да бар у главним линијама обележимо њихову врсту дара по народним песмама, затим према ономе што сам могао извести проматрајући људе овога типа у њиховој земљи и у слободним балканским државама.

Изгледа, да се на основи народних песама може извести ово:

Имају више дара за лирске но за епске песме. Епске су песме ређе но у динарској области, и, изузимајући оне на Косову, немају онај полет, снагу и вредност динарских песама; још мање је у њима онога пречишћенога и као кристал јасног националног морала. А ипак су многе српске епске песме несумњиво македонског порекла! Више казују њихове лирске песме, нарочито оне из западне Македоније и са Косова. Имам утисак, да су ове две области биле средишта у којима је и достала већина ових лирских песама и одатле се разносиле по свим осталим областима централног типа. Ове су лирске песме често дубоких осећања, кашто духовите, и у вези са мелодијама показују замаха и силине приближујући се познатим Мокрањчевим „руковетима" (исте песме, уметнички подешене од српског композитора Мокрањца). Али и најбоље од ових песама често су неразвијене и изгледају као пригушене. Осим тога због особина дијалекта, са његовим муклим гласовима и архаичним облицима, немају довољно јасноће, благогласности и изразне снаге. Већина ових лирских песама опевају иста осећања и махом на начин сличан динарским лирским песмама; оно у чему отступају од динарских, поменуто је раније приликом претстављања реалистичких црта.

Арије њихових лирских песама разликују се мање више од лирских песама других јужнословенских типова. Најчешћа је карактеристика динарске арије сентименталност, из које се издваја и избија све већа и већа одлучност, пењући се нагло и страсно; али има доста сентименталних арија које пређу у меланхолију и полако малаксавају. Арије централног

типа, нарочито западномакедонске, одликују се ритмом, сентименталношћу која је слична динарској и која све прелије и обоји и особито источњачким богатством колирита. Чести су мелодични турски рефрени: *оф, аман, аман-аман,* или аромунски:

ој, бо, бо, бо.

На основи непосредног проматрања могу о њиховој даровитости утврдити ово. Несумњиво је, да су људи централног типа бистри и брзе схватљивости. Увек имају при себи сва своја чула и дух; готово су увек прибрани. Нема код њих духовно тромих, изузевши појединце у шопском варијетету. Али је њихова интелигенција најчешће управљена на материјалне обзире и на лични интерес. Као што им очи махом извирују, вребају и гледају с неповерењем и испитујући оно што се око њих дешава, тако су и целом својом духовном природом начуљени и спремни да изврдају, да се сачувају од преваре. У томе су правцу нарочито докучљива и еластична ума. Изгледа да се менталитет све оштрије изражава што се иде више на југ, према грчкој граници где превлађује.

У косовском, моравско-вардарском и западномакедонском варијетету сам наилазио врло често на тихе, пажљиве, солидне људе који дубоко осећају и запажају. Може се рећи, да они претстављају природне интелектуалце, највећу вредност овога типа. Ређе су из вароши, махом су од сељачких породица у забаченим областима. Неки од њих су врло образовани и радили су с успехом на српској науци и књижевности.

Има их доста који су се школовали у Србији, у Бугарској или у иностранству. Готово су се увек спремали за практичне интелектуалне професије, нарочито за медицину, апотекарство или инжењерство. Многи су се одали политици, други су високи административни и војни чиновници а неки су постали министри. Али док се људи овога типа у Србији прилагоде општем духу земље, изједначе са осталима и не јављају се као класа, они напротив у Бугарској сматрају себе за духовно надмоћније од домородаца и издвајају се као класа, која се између осталога одликује политичком смелошћу и тежњом за пустоловинама.

Прилагодљивост и усавршљивост. — Људи централног типа лако се прилагоде најразличнијим друштвеним срединама. И то је јамачно у вези са реалистичким цртама њихове душе и са брзином схватања практичних ствари; можда, такође, код њих нема оне отпорне снаге која долази од старих народних традиција.

Врло брзо примају тековине материјалне културе и спољне знаке цивилизације. Тиме се спољно више или мање изједначе и са врло цивилизованом средином у којој се нађу. Окретни и видрасти, прилагођавају се приликама и ухвате лако начин мишљења и тежње нове средине. Истина и у томе има разлике. Изгледа, да су најприлагодљивији људи моравско-вардарског варијетета, који лако и потпуније но остали приме шумадиско и европско одело, а тако и спољашње навике. Они најпотпуније схвате друкчије моралне и духовне тековине и појмове: позната је прилагодљивост и усавршљивост Лесковчана и Врањанаца. Напротив запазио сам, да Мијаци централног типа теже примају новине кад су у печалби. Као драгоценост чувају оно своје старо и чезну да се врате своме сеоском животу. Жене које су са људима ишле у печалбу сматрају за грех да слушају нове песме које их буне и узрујавају. Људи шопског варијетета теже примају новине од свих осталих. Али ипак сви, па чак и Шопи, одобравају и усвајају материјалне, моралне и духовне новине, које олакшавају живот и доносе користи. Ово ће лако примање сигурно учинити, да се брзо промени карактер централног типа.

Пошто већина људи централног типа говори дијалекте који чине прелаз од српског ка бугарском језику, они врло брзо науче српски или бугарски књижевни језик. Био сам

изненађен, кад сам запазио, колико су људи западномакедонског варијетета, чак и они који нису учили српске школе, обрнули свој дијалекат на српски књижевни језик за две-три године српске владавине.

ДЕСЕТА ГЛАВА
НАРОЧИТЕ СТРУЈЕ ОСЕЋАЊА И МИШЉЕЊА

Ушицај етничких стапања. — Осећајне и моралне црте. — Утицаји занимања и промене занимања. — Предања и национална свест. — Безизразна (аморфна) словенска маса и балканска душа. — Трагови националне свести. — Новији утицаји.

Док су претходне особине везане за цео централни тип, има и других особина које су исто тако специфичне, али су нарочите врсте. Оне се или јављају овде-онде или су ограничене на поједина занимања, на извесне групе и друштвене слојеве. Говорићемо о особинама које потичу од младих етничких стапања и о онима које су се развиле у варошима и одатле се потом распрострле по селима. Исто тако треба поменути промене проузроковане утицајем пастирског живота, кирицијањем и печалбом. Напослетку се овде-онде наилази на историске успомене и откривају се сасвим нова национална осећања, која су се почела стварати под утицајем пропаганде и новијих историских догађаја.

Утицај етничких стапања.

Није реч о старим етничким стапањима, чији се утицај на психичке особине становништва може само хипотетички утврдити. Ми смо их уосталом наговестили у прошлим главама. Треба само испитати утицаје скорашњих и свежих стапања која се дешавају пред нашим очима или се могу поуздано пратити. Нарочито је знатно претварање Аромуна у Словене, које се вршило у већим размерама. Противно овоме, неке су словенске групе примиле много аромунских особина. Даље има доста Словена овога типа који су се више или мање изједначили с Арбанасима, Грцима или Турцима, не рачунајући оне који су сасвим преобраћени у Турке, Грке или Арбанасе и који према томе не припадају више Јужним Словенима. Оваквих претапања скоро нема у динарском типу, који је већ од дужег времена једноставан и стабилан; она су ретка и друкчија у панонском и у источнобалканском типу. Карактеристична су само за централни тип. Тиме се у неким његовим областима објашњава известан недостатак равнотеже.

Био сам изненађен нарочито у западној Македонији, кад сам наишао на словенска села и куће потпуно једнаке с аромунским, иако у близини нема Аромуна на које су се могли угледати. Та су словенска насеља у затвореним и тешко приступачним планинским крајевима. Избегавају долине и села су редовно на висинама од преко 800 м., на странама планина или на високим заравнима. Куће су им двоспратне, зидане од камена, иако је шумски крај. Збијене су једна уз другу као у варошима.

Око кућа нема ни њива ни ливада ни воћњака. Људи не живе од производа околног земљишта већ на њему само станују. Живе и издржавају се од печалбе: сви иду, почевши са децом од 12 година па до људи од 50—60 година, у зараду, и то не само на једно лето или на краће време, као што то чине остали Словени, већ на више година.

У печалби се не баве као околни Словени ситним занатима нижега реда, као пекарским, салепџиским или халваџиским, већ су или механџије и бакали (и то су најчешће) или су трговци, грађевински предузимачи и банкари. Сами праве дланове од зграда које су узели у посао. Неки имају нарочити дар за дрворез и за црквено сликарство (зоографи). Махом су

живље интелигенције него околно словенско становништво.

На основи ових проматрања сам мислио да су ови македонски Словени произишли из мешавине Словена с Аромунима. Доцније ми се указала прилика, да испитам порекло неколиких од ових група и уверио сам се, да су постале стапањем сточарских, можда и печалбарских, Аромуна са словенском масом.

Такав је нпр. случај са *мавровским становништвом* у изворишту реке Радике, између планина Бистре и Влахинице, изнад извора Вардара. На планини Бистра било је још и пре 60 година аромунских пастира. Једна се породица у Маврову зове *Влаховци* и зна да је аромунског порекла; старешина те породице зна још мало аромунски и зове се Пандил. Ови су пастири јако црномањасти, ситног раста и цинцарске психологије. Готово сви Мавровци кад остаре добију типске цинцарске црте. Осим по језику, ни по чему се другом не могу разликовати од старих цинцарских механџија, које налазимо по варошима и селима поред главних балканских друмова. На Бистри и Горњој Реци су се сачувала многа аромунска имена, као Маврово, Ничпур, Петилеп, Малишор итд.

Друга су таква група *Мијаци* у Малој Реци, левој притоци Радике, близу Дебра, нарочито становници села Галичника, Лазаропоља и Росоке, која спадају међу највећа словенска села централног типа (до 800 кућа у групи). Ова су села по положају и типу и затим по грађи кућа потпуно слична аромунским. Сваки који не зна да становници тих села говоре словенски морао би их сматрати за Аромуне. Зна се за неке најстарије породице у Галичнику да су аромунског порекла. Њихови су преци преко лета напасали стоку по околним планинама, а затим слазили на реку Галик код Солуна. Вероватно да су прве аромунске породице дале име овом селу по реци Галику. У овом селу има једна аромунска породица много доцније настањена и зове се *Цинцаревићи.* Напослетку међу галичничким Мијацима има највише црномањастих, са сјајним очима, који потпуно потсећају на аромунски тип. У Росоки су најстарије породице од Аромуна који су досељени из Арбаније. У Лазаропољу се један од највећих родова зове *Дракули:* аромунског је порекла и сви су његови чланови јако црномањасти. Једино се они баве сточарством и сваке године слазе са стоком у солунску равницу. Неки од њих иду и у печалбу.

Мијачке су жене сачувале неке делове аромунске ношње, од којих неки и данас имају аромунска имена, као *сокај* и *дарина.*

Исто се тако многобројни трагови мешања Словена с Аромунима запажају и у пределу Голобрду, на левој страни Црнога Дрима, у Дримколу близу Струге, и то поглавито око планине Јабланице, даље у Преспи, у Маријову источно од Битоља, у околини Прилепа, нарочито у селу Крапи, најзад у Меглену и у планинском крају горње Брегалнице. У неким селима ових области процес стапања још није завршен. У селу Белици, недалеко од Струге, Аромуни су на путу да се пословене, а неке њихове отсељене породице су се потпуно посрбиле (Цинцар-Марковићи у Србији). Има пословењених аромунских породица које још знају цинцарски („влашки"), као у Ресну и Јанковцу код Преспе. Кашто скоро пословењене аромунске породице, које не знају више влашки, још нису усвојиле славу и отсуство славе код неких породица централног типа махом се може свести на њихово аромунско порекло.

Овде се управо могу пратити јасни и млади трагови истих етничких промена, које су се збивале после досељења Словена на Балканско Полуострво. Ова млада претапања Аромуна су само последњи одјеци. Старо се балканско становништво повлачило у планине и напуштајући стари начин живота одавало се сточарству. Словенске масе, које су се све више множиле, постепено су продрле и у најскривеније кутове и пословењавале Аромуне; неке су групе пословењене тек у најближој прошлости, друге још нису потпуно.

Већ смо поменули, како је на Балканском Полуострву, изузевши чисто динарску област, било многобројно варошко аромунско становништво. Ови су Аромуни (или Цинцари), заједно са Грцима, играли највећу улогу на балканским тржиштима и били главни носиоци византиске цивилизације, Најмногобројније и од највећег утицаја је било повизантињено аромунско становништво по градовима у централнобалканском типу. Штавише, у овој је области било у 17. и 18. веку великих чисто аромунских или грчко-аромунских вароши, као Мускопоље и Серез, које су биле главна трговачка и културна средишта централних делова Балканског Полуострва. Већина од ових Аромуна били су у том смислу погрчени што су знали грчки, били у византиском смислу јако одани православној цркви и поносили се грчком мудрошћу и јелинском и византиском историјом. Сви Словени, који су постали занатлије и трговци и ушли у еснафе и у састав чаршије, примили су, нарочито преко Цинцара, старобалканску културу. Али су се у исто време услед женидби и удадби варошки Аромуни све више пословењавали.

Од почетка 19. века су Словени почели све више јачати најпре по северним, а затим по јужним варошима. То је управо доба кад је Србија задобила слободу, кад су се српска и бугарска националистичка осећања развијала све јаче и сигурност по варошима бивала све већа.

Под овим се утицајима од првих десетина 19. века почиње мењати етнички састав балканских „чаршија". Настаје и духовно пословењавање Аромуна, који су крвно већ били пословењени. Грци су мање подлегли овоме пословењавању, јер их је одржавала њихова велика прошлост, национални понос и грчка црква. Овај је процес почео у Србији и одатле се доцније развио скоро по целој области централног типа. Док су још и у самом Београду у почетку 19. века Аромуни и Грци били главни трговци —трговачке књиге су чак и код српских трговаца кашто вођене на грчком језику — сада су ове аромунске и грчке породице потпуно посрбљене. Осим ретких изузетака, махом нових досељеника, Цинцари су се претворили у Србе и у варошима моравске долине, где су раније били доста многобројни. А са њима је заједно нестајало и старе балканске културе.

Али су Цинцари после ослобођења Србије, као махом имућни и као они који су први умели умотрити шта ће бити у будућности пробитачно, своју децу више школовали него Срби. Услед тога је међу првом балканском интелигенцијом било доста таквих, који су били цинцарског или мешовитог српско-цинцарског (у Бугарској бугарско-цинцарског) порекла. Сви су ови пословењени Цинцари у крајњој линији пореклом из области централног типа. У Србији је, на пример, велики број политичара био тога порекла, а има их и међу новим поколењима. Више претседника министарстава у Србији били су мешовитог српско-цинцарског порекла. Доцније је пристигла интелигенција народног порекла и махом потисла ове из српско-цинцарских и бугарско-цинцарских родова.

У варошима централног типа пословењавање Аромуна ишло је врло брзо. Али оно није ни до данас завршено, нарочито у западној Македонији, где у вароши стално долазе Аромуни из околних села.

Међу овим пословењеним Аромунима једни говоре поред словенског још и аромунски, други говоре само словенски, али су и код једних и других начин живота и психологија скоро чисто аромунски. Трећи су словенско-аромунски амалгам (мавровска група и Мијаци), који је по језику чисто словенски, али се у њему осећају аромунски трагови и утицаји, почевши од типа села, куће и ношње па до физиономије и психичких особина. Увек се овакви словенско-аромунски амалгами одликују више него остали Јужни Словени номадским сточарством. Истина да су се и сами Словени могли на таква сточарства навићи због климских прилика; али је вероватније, да су га примили од Аромуна, који су најстарији номадски сточари централнога типа. Исто вреди за печалбарство дугог трајања и нарочитих

занимања. То су дакле заиста Словени, али Словени са јако промењеном душом и јако промењеним животом.

Врло су интересантни психички утицаји Аромуна, јер су они једна врло изразита и јасно одређена група. Они немају своје историје и немајући никаквих историских успомена имају потпуно празну душу у националном погледу. То су људи чија је плашљивост постала пословицом. Живели су заиста вековима у непрекидном страху почевши од римских завојевања Балканског Полуострва и од најезде Словена на Полуострво, кроз цео Средњи век, па поново све до свршетка турске владавине. У њиховој су души остали трагови ове заплашености: неповерљиви су и прожети ситним моралом потиштених. Једино чиме је њихова душа испуњена то је жудња за тековином и услед ње непрекидна работа. Нема средства, које би они сматрали за недопуштено, када добити води; могло би се штавише рећи, да готово претпостављају неправилне и скривене начине и путеве. Али им често смета оскудица храбрости да оду далеко. Махом су немилосрдни зеленаши. Код свих је развијено крајње цицијаштво и тврдичење. Десетинама година они закидају од себе и од својих најпречих потреба, да би нагомилали новце и имање. Чим се настане у којој од слободних земаља, ове се особине унеколико ублаже, али има једна психичка црта, по којој се у јавном животу одмах познају прави и пословењени Аромуни. То је празна цинцарска сујета, која тражи да се истичу, да су увек на површини и да се о њима говори. Ова је психичка црта у вези са особитом несталношћу карактера. Иначе су они живахног духа и у томе погледу чине нарочиту групу међу балканским становништвом.

Напред поменуте пословењене аромунске групе показују све ове особине, али су оне код њих у слабијој мери изражене него код правих Аромуна. Код њих је више но код осталих Словена развијен нарочити укус, грчко-аромунски укус, за лепим, савршеним и нарочито за оним што је „модерно". Међутим, њихово национално осећање остаје неодређено или без дубине; њега не води, као што то иначе бива, нека врста националног инстикта. Кашто се ово запажа и код оних који су од пре два-три поколења посрбљени или побугарени: они су неодлучни у великим историским моментима; ако што ураде, то је често несмотрено или неспретно.

Иако су ове скоро пословењене групе сачувале или примиле много аромунскога, језик им је архаични јужнословенски. Али у њему мора бити неких утицаја аромунског језика. Западномакедонски дијалекти нису још у том правцу систематски испитани. Мене су као нестручног проматрача изненадиле романске језичне конструкције, као: „имам видено, чујено, разбрано" (видео сам, чуо сам, разабрао сам). Запазио сам даље, по изгледу недоследну, употребу члана, који има и значење показне заменице. Најзад, пада у очи врло брз говор са особитим кратким наглашавањем.

Можда су претапање Аромуна и угледање Словена на Аромуне били од утицаја на развијање психичких особина, које су заједничке народу целог централног типа.

Аромуни централних делова Полуострва, најпре упола поромањени, затим измењени византиским утицајима, разликовали су се од старог романског становништва динарске области које није било под овим утицајима.

Али у овој централној области, која се одликује мешавином неколико народа, било је и других претапања. Преко жена се у Словене уносило турске и арбанашке крви и зато се међу њима наилази на арбанашке и турске физичке типове.

Словени су се и погрчавали и поарбанашавали. Иста вера је, нарочито у варошима, олакшавала њихово погрчавање, које се извршивало на миран начин. Међутим је поарбанашавање увек било само последица насиља. Али има погрчених и поарбанашених

Словена, на којима се још опажају словенске црте. Има их даље који су на прелазним ступњима у процесу погрчавања и поарбанашавања. Ипак су ове промене ограничене само на поједине, перифериске, групе и природно је, што је у тим мешовитим групама национално осећање врло слабо.

Погрчавање Словена се вршило једино у јужним областима, где се Словени додирују са густим грчким становништвом. Узрок није у томе што би Грци били народ физички јачи и плоднији, јер су Словени снажнији и више се плоде, него је претегао утицај грчке цивилизације: грчке цркве, грчког трговачког духа и, може се рећи, грчке мудрости. Исто су тако много допринели овоме погрчавању и клима и начин живота.

Ако се не узму у обзир потпуно погрчени Словени, који услед тога не спадају у круг наших проматрања, на осталима се виде ове промене:

Људи знају поред словенско-македонског дијалекта и грчки језик и имају готово грчки менталитет; жене говоре само словенски и једва су додирнуте утицајем грцизма. Проматрао сам такве Словене у селима Граматику и Катраници на западу од Караташа, између Солуна и Острва и овде-онде по селима сереске околине. Други је случај, да Словени не знају грчки или знају само понеку реч; али су патријаршисти, то ће рећи грчке партије, и имају такође више или мање грчки менталитет. Оваквих има у великом броју у солунској и сереској околини, па чак и око Битоља. Под утицајем овог погрчавања јужномакедонски варијетет је добио неке нарочите психичке особине, којима се разликује од осталих варијетета овога типа.

Осећајне и моралне особине

Многобројне, релативно велике, вароши у области централнога типа биле су најпре центри старе византиске културе; доцније су подлегле турско-источњачким утицајима. Задржале су трговачке традиције које су наследиле од Аромуна, Грка и Турака.

Али има неколико вароши које се одликују нарочитим особинама, што су се развиле услед географског положаја и састава њихова становништва. Позната је нпр. питомина, отвореност, веселост и често духовитост Охриђана; позната је била ранија предузимљивост и трговачка живост Сера, у коме су се држали највећи вашари Балканског Полуострва. Још се и до данас одржала хитрина, окретност и трговачки дух Прилепчана. И у Прилепу су држани такође велики септембарски вашари и знатан део његове „чаршије" је још за њих уређен. Становништво мале вароши Ресна, на Преспанском Језеру, одликује се такође бистрином и предузимљивошћу. Све су ове вароши тим особинама повољно утицале на своју околину.

Осим ових, има често у варошима централнога типа нарочитих моралних и осећајних особина, којих нема у варошима других јужнословенских типова.

Опажа се у варошком становништву централнога типа смена пригушене осећајности, кроткости и смерности са сензуалношћу и са бесом од расположења и раздраганости. Изгледа да су ове душевне особине различног порекла.

Ови варошки Словени могу у тајности очувати своја дубока осећања кашто до смрти. У стању су подносити патње, муке, унутрашње немире и болове без роптања и без икаквих спољашњих израза, осим са тихом тугом и сетом. Сломију се, остану без енергије, кашто упропасте даљи живот. Да ли ова њихова осећајност није толико дубока, да би могла прећи критичну тачку, иза које настају изливи и акција? Напротив, вероватније је, да је излив осећајности сузбијен утицајем старе културе и скрушене побожности.

Код њих се наилази на осећање стида које је слично ономе код жена динарског типа,

али се овде не тиче само љубавних осећаја, већ се уноси и у цео њихов живот и показује се у снебивању, бојажљивости и плашњи од одговорности, чија је последица неактивност.

Ове су особине супротне онима код људи динарскога типа, који и у патњама и у радости често пуштају на вољу својим осећањима: говоре, казују све патње, певају и покликују, хучу и јече, свете се и жртвују.

Али под утицајем извесних прилика поменуте уздржљивости намах нестаје: љубавни занос се показује јавно и са необузданом чулношћу. Љубавна чежња је силна, а љубавна занесеност иде до изнемоглости и болести.

На забавама и гозбама, које је пластично и снажно описао Борисав Станковић, они се најпре уздржљиво, али постепено све топлије и најзад страсно и бесно одају телесном уживању и љубавним осећањима. Можда се ове бујне теревенке могу објаснити донекле утицајем масних, јаких и зачињених јела старобалканске кујне, јер о већим празницима све куће миришу на масно. После ручка сви лешкаре и спавају по „миндерлуцима" и по поду, око „мангала" и пећи. Увече, после вечере, почињу да попуштају појасе и да свлаче горње хаљине које им сметају. Пију много, загреју се и духовно отроме, а иза тога настану праве сензуалне ерупције. Узму се трести, бацакати и пружати руке преко совре за даире, лупају ногама о земљу, играју и превијају се од љубавног заноса.

Исте осећајне ерупције сам посматрао на најкроткијем и најсмиренијем становништву, на Цинцарима: у Трнову, о Ускрсу 1910 године, после гозбе су се Цинцари у антеријама или европском оделу ухватили у коло, и ти људи, који све своје крију и једнако рачунају, подигравали су, скакали, цикали, натерали жене да с њима играју, пали у „ћеф" и севдах, и, изишавши из куће, водили су коло по улицама помамно и бесно до потпуне изнемоглости.

То је онај бујни и пун чулности, отворен и откривен балкански живот, коме се сасвим одају поједини занесени људи и због љубавног дерта, веселости и ћефа пропију и упропасте имање, здравље и живот. Живе у заносу, у замагљености, целога живота уздишући и певајући о љубави, о души (у памуку), о „ђулу": многи су од њих балкански песници или песници старобалканског живота. Карактеристично је, да се и у њиховој најраскалашнијој раздраганости као врло танак вео осећа прелив од сете и туге. Без икакве отпорне снаге према уживањима, слаби до краја, они своде своје пропадање и махом бедан живот у старим годинама на судбину, на „к'смет".

Друга је особина овога варошког становништва његово византиско или грчко-цинцарско православље. Вера је овде била од већег утицаја него у другим балканским областима. То се нарочито показује у спољашњим изразима побожности: у цркви живо и енергично метанишу слично Турцима; има их који падају на колена тако снажно, да под одјекује. Жене су нарочито прожете плашњом од греха: у смртном су страху од казне која их очекује на ономе свету, не само због грешних дела, већ и због нечистих мисли. Често мисле на првобитно проклетство људи, на истеривање Адама из раја, и верују, да га треба постом и молитвом откупљивати. За њих су Бог и вера управо страни свету; они су господари, готово непријатељи, који одређују казне и дају награде. И свеци су страшна бића, која уливају у људе страхопоштовање и трепет. Слепа оданост и пасивна послушност вери — то је прва и највиша морална обавеза. Људи су прожети скрушеношћу и потчињеношћу, која се свему од вере нада и све од вере ишчекује, и отуда слаба воља и иницијатива и оскудица смелог и јасног погледа на ствари и прилике.

Као да у свему овоме има доста остатака и трагова из Средњега века, остатака старе византиске побожности.

Ово православље централнога типа стоји у јасној супротности са динарским, догматски такође византиским православљем, које је измењено нарочито под утицајем народног живота. Динарцима вера није страна, већ је њихова. Они су са њоме дубоко везани, јер их заступа, осим других домаћих светаца, Свети Сава, који им је близак и који је њихов претставник код Бога и Христа. Скоро сви Немањићи су свеци, затим цар Лазар, царица Милица и многобројни српски архиепископи. Њихово православље то је „српска вера", православље Св. Саве, кога сматрају као свога заштитника и помагача. И међу њима има примера верске скрушености, само су они ретки. У већини случајева вера их много не везује, осим само црквеним обредима; а ипак су уверени, да се на веру могу ослонити. Код „попова" нема и није било, осим у ретким изузецима, оне претеране понизности старијима, која се другде запажа. Већ су раније многи од њих били по оделу, и по животу једнаки са световним људима. Они су били не само најпаметнији, него често и најјуначнији. То је право народно свештенство, које се са народом борило за заједнички идеал. Динарско православље, онако како га народ схвата и врши, претставља веру мање формалистичку, мање везану за цркву, више слободну. Динарском типу изгледа варошко православље централног типа као тиранија цркве и свештенства (а свештенство је доскора било махом ненародно). Динарци га сматрају као веру која подјармљује народ, слично туђинској држави.

Варошко православље централног типа по неким својим основним особинама слично је католичанству панонских Јужних Словена, али између њих такође постоје разлике. Већина врло побожних јужнословенских католика сматрају за грех бити непоштен у обичном животу и у пословима. Уопште су честити и човек се може ослонити на њихову реч. Супротно томе, људи централнога типа су махом сасвим издвојили пословну делатност, „работу", од верских прописа: не осећају се грешним кад се у пословним односима служе преварама. Међутим је морал у ужем смислу, у погледу на однос између људи и жена, чвршћи код православних у централном типу него код поменутих католика. Код динарског православља и један и други морал једва да имају неке везе са вером: то су за њих више светски него верски појмови, и они су различни у разним областима према друштвеним и културним приликама.

Утицаји занимања и промене занимања

У централном типу има области у којима се становништво потпуно или делимице кроз нараштаје бави нарочитим занатима, који изазивају и утврђују извесне психичке особине. Таква су занимања номадско сточарство, кириџијање и печалбарство.[20]

Сточарство је у првим десетинама 19. века било врло развијено, особито у западној Македонији и на Шар-Планини: свака је словенска „задруга", као и свака аромунска група, имала често по неколико хиљада оваца. Упоредо са овим напредним сточарством се развила права пљачкашка привреда. Пошто су ратови били ретки, Арбанаси нису имали прилике да иду у војску или да се удружују у пљачкашке чете тзв. „крџалија". Њихов број је био све већи и они су се у великим размерама одали сточарско-пљачкашкој привреди, којој су се и дотле у мањој мери одавали. Главна зона арбанашке пљачкашке привреде била је западна област централног типа, блиска Арбанији. Пљачкашима је било врло лако да пређу Црни Дрим и да се са упљачканом стоком склоне у арбанашке планине. Цела област западно од Црног Дрима, од миридитских планина преко Лурје и Мате до Охридског Језера, живела је од ове пљачке.Ови су Арбанаси образовали пљачкашке дружине, којима су се придруживали Љумљани на десној страни Црног Дрима, који су област најбоље познавали, и сви су заједно полазили у пљачку. Ишли су скоро увек истим путевима, који су пролазили горњом ивицом шумске зоне, границом између ње и алписке суватске зоне. Словенски пастири су познавали ове путеве и од њих су се склањали. Пљачкашки походи су вршени поглавито с јесени, када је стока била добро угојена. Тако су се Арбанаси снабдевали зимницом. Често су убијали пастире и уцењивали богате сточаре. Њихове су дружине кашто

дрско слазиле чак и у села.

Због овога се број стоке стално смањивао. Становништво није могло више живети само од сточарства као раније и одавало се *кириџијању* а готово у исто време и *печалбарењу.* Још и раније су ови сточари враћајући се са зимовника куповали у јужним варошима, у Елбасану и Солуну, најпотребније ствари, поред других со и уље, па су их препродавали по северним селима и варошима. Тако су постали трговци и прави поносници, „кириџије". Због тога се код њих јавила потреба да држе велики број коња и мазги. Постепено су се одали једино поносништву, кириџијању. Али су Арбанаси проширили пљачкање и на кириџије, којима су отимали робу, стоку и новац. Онда су словенски сточари, изгледа по угледу на Цинцаре, променили још једанпут занимање и одали се „печалби". Али се је ова промена десила и услед других узрока, о којима ћемо даље говорити. Нарочито су од почетка 19. века биле честе промене занимања.

Услед оваквих прилика у којима су живели западномакедонски сточари имају нарочите особине. И они су снажни и сирови људи, с оштрим, изразитим цртама на лицу. Они су уопште снажнији и често етнички свежији од околног земљорадничког становништва. Само код оних који су се одали кириџијању, опажа се нека спорост, нека врста тромости, док су остали покретљивији и живљи, па чак и кад се упореде са динарским пастирима. Услед зимског кретања према приморју навикли су се и на други начин живота и није ретко да науче турски и грчки. Враћајући се доносе новине у своја села, која се услед тога почну мењати. Додир с Арбанасима није уопште код њих развио ратничке особине. Било је међу њима људи који су се смели носити са непријатељима и стајати на пут њиховим пљачкањима; остали су трпели да их пљачкају. Промена занимања повољно је утицала на развијање описане пословне живости. Нарочито их је печалба начинила окретним и духовно хитрим, али исто тако и више безобзирним.

Утицај печалбе је знатнији него утицај сточарства и кириџијања. Ова се два занимања постепено губе, док је печалба постала занимање распрострањено у целом становништву. Нема области, и у неким пределима нема села и готово нема куће у селу из које се не би ишло на страну ради зараде. Од пре неколико година жене све више прате људе на печалби, нарочито кад иду по балканским земљама. Нигде у јужнословенским земљама није печалба толико општа и тако давнашња као у областима централног типа.

Узроци су географски, економски и социјални. Изузевши неке котлине, ове области нису онолико плодне као северне балканске земље. Кад се становништво намножи до те мере да живот постане тежи, настаје скоро неизбежно привремено исељавање: одлази се у печалбу на рад, да се заради и стекне. Треба имати у виду и читлучки економски режим. Има много оних који немају своје земље. Код чивчија није развијено интересовање за савршенији земљораднички рад. Чак и у најплоднијим котлинама, као што су тетовска, серска, мегленска итд., становништво би без печалбе врло тешко живело: оно се привремено отсељава, да би на страни добило оно што у земљи нема. Али ово исељавање има за земљу и неповољних последица: радне снаге је све мање и у неким областима је настало запарложавање земљишта.

Знамо, да су сточари почели ићи у печалбу услед несигурности и осиромашења које је услед тога настало.

Било је доста таквих, који су, угледајући се нарочито на Аромуне, почели ићи у печалбу.

Најстарија је аромунска печалба. Она се може пратити кроз све време турске владавине, а можда је постојала већ и у Средњем веку. Нарочито изгледа, да су онда

стањани или ханџије били Цинцари или Грци. Од Цинцара су примили печалбу најпре Мијаци мавровске групе. Сви су остали словенски печалбари млађи од ових и њихова су села сачувала карактер земљорадничких насеља. Тетовци су се нарочито од Мавроваца научили печалби:

оии су најпре са њима ишли као њихови помоћници и тек су доцније за свој рачун одлазили сами у печалбу. Тако се после печалба распростирала по области старог племена Брсјака, спуштајући се постепено од горњих села према доњима. Даље се може лепо пратити у току последњих десетина година правилно развијање печалбе. Печалбари се све више удаљавају од својих крајева и одлазе и у земље у које раније нису одлазили.

До српско-турског рата од 1876 године печалбари централног типа су ишли ради зараде поглавито у разне области Европске Турске. Највише их је одлазило у Србију, која је, иако вазална, од 1815 године била слободна. После 1878 године почну у већој мери ићи у Бугарску. Исељавање из централног типа у балканске земље карактеристично је за ово доба. Али већ од 1880 године почну, уз Грке и Цинцаре, ићи у малоазиско приморје, нарочито у Смирну и у Брусу; доцније су одлазили у Мисир, али нису престајали ићи по земљама Балканског Полуострва. У овом другом периоду печалба, која се и даље наставила по Балканском Полуострву, шири се по медитеранским азиским и афричким земљама. Али су неке њихове групе у ово време одлазиле у Румунију. Пред крај 19. века, угледајући се на велика европска исељавања, печалбари из централног типа иду у великим масама у Америку, и први који су прешли море били су људи из јужне и западне Македоније. Међутим се Арбанаси централног типа држе и даље балканске печалбе.

Печалбари су се најпре бавили ситнијим и мање приносним занимањима, па су постепено прилазили све крупнијим пословима. Многи су још и сад „салепџије", „шећерџије" и обични зидарски радници; други су већ одмакли и постали бакали и механџије. Арбанаси остају у главном на прва три ситна занимања и на сечењу дрва по варошима. Али су поједини печалбари, нарочито у слободним балканским земљама, постали предузимачи грађевина и мостова и има их који су се обогатили као велики трговци и банкари. Најпре су се тако истакли они из моравско-вардарског и из западномакедонског варијетета, од последњих поглавито Мијаци, Мавровци и Ресанци. Они се ређе баве о ситнијим пословима, осим бакалског и механџиског.

Никакав утицај новијег времена није људе централног типа толико преиначавао као печалба, тим више што су мењали печалбарске правце и долазили у нове земље друкчијих прилика. Ово се преиначавање видело најпре на ношњи и на начину живота и рада, па се тиме посредно мењао и менталитет. Они који су се у печалби обогатили и вратили у постојбину подигли су имућност свога села и целога краја; увели су новине у послове и у занате. Многи су променили начин становања, одело и храну. Нарочито су се код печалбара почеле губити рајинске особине. Умногоме је нестало оне притајености, скривености и лукавства, јер им нису били потребни или су им требали много мање у новој њиховој средини. Постају отворенији и приступачнији. Нестаје оне скучености и затворености, губи се оно урођено презање и страх, уколико више осећају, да им не прети ништа животу и имовини.

Ево неколико примера овог преиначавања.

За време мога бављења у Маврову и Нићифорову, изнад Вардарева извора, био сам у друштву три мештанина који су више година живели у Београду, један као механџија, други као месар и извозник меса а трећи као обичан зидар. Готово сваког лета они долазе на краће време у своја села. У Београду имају посла са људима средњих друштвених редова и са својим многобројним земљацима, који су истих или сличних занимања. Трећи од њих, онај

зидар, још је задржао мавровску ношњу. Сва тројица имају онај трезвени поглед на живот, који креће на рад и предузимљивост и који је карактеристичан за средње варошке слојеве у Србији. Имају, даље, све интересовање и сам начин интересовања и схватања тих слојева о јавним пословима Србије. Познају све знатније људе у престоници. Усвојили су најенергичније српске националне мисли. Имали су толико националног одушевљења, да би се могли изложити свима опасностима и свима жртвама. Исти сам менталитет нашао код неких Мијака из Тресонче, који раде као зидари у Београду.

У овоме мијачком селу сам ближе познао једнога „американлију", тј. човека који је више година провео као радник у Америци а у последње се време настанио као предузимач у Београду. Он има широке погледе на све новије напретке у погледу на рад, на измене метода у пословима и на економско унапређење свога родног краја. Крај свега тога он није изгубио смисао за сеоски живот и разумевање за народне обичаје и за старе навике својих земљака. Воли демократизам Србије, али му се не допада што сувише много људи живе „од зараде на држави". Упознао сам у исто време једног другог „американлију" из тетовског села Вратнице. И то је предузимљив човек: довео је добру пијаћу воду у село и почео уређивати запарложено *средсело;* пошто је радио у америчким рудницима тражи и скупља руде и верује, да је у рударству будућност његова краја. Оба се радују, што су њихови крајеви ослобођени и што је отворено поље за слободан рад и утакмицу.

У селу Ботуну у Дебрцима, близу Струге и Охрида, има их који су на краће време били у српском делу Баната. Један је провео више година и вратио се уочи рата 1914 године. Овај се сав променио, можда и зато што је врло млад отишао. Брижљиво обријан, у банатској ношњи, има пре изглед Банаћанина или Славонца но Македонца. Говори не само књижевним српским језиком, већ и онако отеже као Банаћанин.

У последње време много их је ишло у Бугарску или у печалбу или у школе, да би постали учитељи и свештеници и одали се бугарској пропаганди. Многи су у Бугарској били *халваџије* и *бозаџије,* продавци халве и бозе по великим радњама, које посећују чак и људи из виших слојева. Они су махом дошли у везу са комитским организацијама и усвојили њихов менталитет. По њима Македонија је школом и црквом довољно „пробудена" и сада треба што пре извршити присаједињење, док се није више развила српска пропаганда: мора се „встанијем", силом и насиљем, изазвати пажња Европи. Не треба презати ни од каквих средстава и треба радити брзо и безобзирно. *Печалбари* који су добили нешто образовања примили су ове идеје. Неки су се жртвовали за бугарску ствар. Други су искоришћавали *дејџе* (вође), комитске организације и бугарску државу ради личних користи. Напослетку оне који су били отпорни уцењивале су комитске организације.

Познао сам више њих који су провели дуги низ година у Румунији као дућанџије и механџије, нарочито двојицу, од којих један има радњу у Тргу Жиу под Карпатима, а други у Ђурђеву на Дунаву. Први је Мавровац а други је Мијак из Галичника. Добили су спољашњи изглед Румуна, носе се „европски" а говоре и румунски. Иако се такмиче у српском родољубљу, њихово је национално одушевљење површно: чини се, да је то за њих ствар моде. Жале, што због ратова не могу у печалбу и што морају тако дуго да живе у овим забаченим и некултурним селима. Последњи од њих, отишавши још мали с оцем тамо, свршио је румунску основну школу, што је иначе ређи случај, и љути се на свога оца што га је као зрела човека вратио овамо. У Румунији се, вели, да лакше и лепше живети. По њему као да нема неприлике, ма које врсте била, из које се тамо човек не може подмићивањем (средством које се свуда употребљава у Турској) извући. Као да су ови који се враћају из Румуније лабавијих моралних појмова него остали печалбари.

Печалбарство је унело међу људе централнога типа различна и често сасвим супротна схватања живота, рада, осећања и мишљења. Оно је понегде изазвало читаве поремећаје.

Предања и национална свест

Аморфна словенска маса и балканска душа. — Између Прилепа, Солуна и Месте (можда и још даље на исток) централни је тип сачувао физичке и психичке особине наслеђене од ранијих нараштаја. Ту се уопште одржао архаичан тип, аморфна маса, која је местимично сачувала трагове српских предања.

Међутим, у варошима и у неким јужним селима примитивни Јужни Словени су били тако прожети старобалканском цивилизацијом, да су се код њих, као и код осталих хришћана у почетку 19. века, могли констатовати први знаци формирања балканске душе. У централном типу, као и у византиском царству, више је вера него народност послужила као веза. Са истим моралним схватањем и истим ступњем материјалне културе, сви су варошки хришћани били везани православном вером и под општим именом *рисјани* чинили су врло једноставну целину противу Турака. Имали су исте црквене општине, исте еснафе, често и исте интересе.

У варошима су још била честа укрштања браковима између Грка, Аромуна, православних Арбанаса и Словена. Чак и Грци, чија су родољубива осећања била доста јака, нису их у ово време видно испољавали. Овакво је стање трајало још око 1860 године, и стари људи говоре данас о времену када су сви били везани једном вером („наша една вера, рисјани људи"). Изузевши у косовско-метохиској области и даље до Прилепа ови људи нису имали у народним песмама никаквог националног имена: они су били само „рисјани". Њихове лирске песме претстављају ово душевно стање овако: *„Рисјанка сам се родила, Рисјанка пак ћу зашнам, Турчинка жива не бидвам".*

Није дакле било у току последњих векова довољно јаких спољашњих утицаја који би могли да већину ових Јужних Словена стопе са једним од два суседна јужнословенска племена (са српским или бугарским). Ипак се могу показати неки трагови, неки преостаци од националне свести, која је из давнина наслеђена. Који су то трагови? Да ли у овом погледу има разлике између појединих етничких група овога типа?

Типови националне свести. — Познато је, да су Бугари, који су били турско-татарског порекла, пошто су освојили северни део данашње Бугарске, створили прву војнички организовану словенско-бугарску државу на Балкану и затим се претопили у Словене које су били покорили. Ближа Цариграду но српска држава, средњевековна бугарска држава почела је много раније водити борбу са Византијом. Она је под Симеуном (893—927) завладала скоро целом облашћу централнога типа, и тада су Словени овога типа дошли под утицај словенско-туранског амалгама. После пропасти бугарске државе један моћан властелин из Трнова основао је у области западног варијетета централног типа (око Преспе и Охрида) нову државу, која је под Самуилом обухватила све крајеве до дунавских области. Пошто је на почетку 11. века ова држава пропала и потпала под византиску власт, готово престаје и утицај Бугара на Словене централног типа. У области овога типа нема никаквих знатнијих остатака материјалне културе из бугарскога времена. Испитивањем на месту уверио сам се, да нема успомена на ову бугарску историску прошлост. Претпостављати, да је ова историска прошлост морала оставити трагова и створити тешње везе између централних земаља и Бугарске, значило би износити сасвим произвољна нагађања.

Доцније је српска држава завладала овим истим областима, нарочито за владе краља Милутина и цара Душана, крајем 13. и почетком 14. века. Тада је између српске државе и Византије настала борба за превлашћу на Балканском Полуострву. Из овога су доба најзнатнији споменици централне области, нарочито цркве и манастири; најпознатији су Грачаница, Дечани и Бањска, на Косову и у Метохији, затим многе цркве и манастири у скопској области, које су подигли владаоци из династије Немањића: Лесновски Манастир

јужно од Кратова, који је подигао Оливер, велики властелин цара Душана; нагоричанске цркве код Куманова, манастир Трескавац код Прилепа, итд. У овој су области и престонице српске државе немањићског доба, као:

Скопље, Призрен, Приштина. У њима су се, као и у Серу, држали „сабори" српске земље или „сабори српски". Они су се за Душанове владе окупљали десетак пута. На тим су саборима доношениз?^,.. који су у почетку били углавноме преведени и мало преиначени византиски црквени закони или „Номоканони". Доцније су у њих уношене одредбе правних обичаја народних и разне друге, које су одговарале народном карактеру и друштвеним приликама ових земаља (В. Богишић). Најпотпунији и најоригиналнији је„Законик Стефана Душана, цара српског, донесен најпре на великом сабору српске властеле и свештенства у Скопљу 1349 године, а потом допуњен на сабору у Серу 1359 године. Најстарији препис Душанова законика је нађен у Струзи на Охридском Језеру. И сада се још у народу централног типа држе неки правни обичаји, који су из Душанова законика пренесени у народ, или су, обрнуто, из тога народа ушли у законик (Ст. Новаковић). У народном језику овога типа живе многе речи Душанова законика, као: *мужити, пристав, подложник* итд. Напослетку ћемо поменути, да су се око манастира и у турско време држали народни сабори и да се око њих налази у народу на вишу оданост цркви и српској народности, на боље опхођење и на неку нарочиту питомину.

Без сумње због тих остатака средњевековне српске културе и због свежих успомена из доба ове српске владавине и оних борби које су вођене против турског завојевања у народу ове области очувана су српска историска предања. То су уједно и једина историска предања централне области. Али нису у свима крајевима подједнако жива или једнако сачувана, понегде су штавише скоро ишчезла.

Најјаче су и најбоље очувана у косовско-метохиском варијетету; затим на горњој Морави (око Гњилана), па у околини Ниша и Врања и у скопској области; на истоку од Скопља, према Кратову, на западу према Дебру и на југу према Прилепу. Нарочито има прича — песме су ређе — о Косовском боју, о времену Немањића и особито о „цару" Лазару, о „силен Душан" и о „Крал Марко".

Српска народна предања су особито ширили прилепски *певци,* који су уз гусле опевали главне историске догађаје српске: Зидање Дечана, Косовски бој, дела српског јунака Краљевића Марка. Јужно од Прилепа су српске историске успомене све блеђе. Ипак у битољској котлини још знају српске *кралске песме* и очували су успомену о Косовском боју где је *пала крвнина до колена.* Ова се је успомена одржала чак и у Преспи. Те се песме певају о слави, крсном имену, старом, чисто српском обичају ових крајева. Ваља поменути да је и једна песма о Кара-Ђорђу и о српском устанку 1804 године врло распрострањена по целој западној Македонији и по моравско-вардарским крајевима.[xv]

Новији утицаји. — Углавноме такво је стање националне свести трајало међу овим становништвом све до првих десетина 19. века, па чак и до 1870 године. У ово су доба вардарске вароши, чак и Сер, биле у врло тесним трговачким везама са Србијом. Македонци су имали у Београду стоваришта памука и шајака и преко Београда су трговали са Пештом и Бечом. Велики број старих македонских породица (из Велеса, из Прилепа, из Охрида итд.) које су живеле у Србији осећале су се увек као Срби. Од њих су постали не само чувени трговци, већ и министри, претседници министарстава и ђенерали.

У многим варошима централнога типа, у Прилепу, у Велесу, па и у селима подизане су српске школе за васпитање деце. Македонски Словени су их од српске државе тражили толико, да им она није могла увек изићи у сусрет. Када сам 1898 године први пут био у Солуну, причали су ми стари трговци чија су деца постала Бугари, да су они долазили око

1870 год. наместнику у Београду и молили га, да им пошаље српске учитеље и школске књиге. Он их је одбио. Баш у ово доба су дошли бугарски учитељи који су, оснивајући бугарске школе, радили на стварању антагонизма између Словена и Грка. Тада није било готово никаквих супротности између њихова рада и рада српских учитеља. Штавише, била је општа тежња, да се створи заједничка српско-бугарска држава.

Али се све изменило од онога доба када се Русија почела интересовати за бугарско питање. Она је склопила 1782 год. споразум са Аустријом, по коме је сфера руских интереса обухватала готово целу источну половину Балканског Полуострва, док је друга половина остављена Аустрији. Али ове две зоне нису биле тачно ограничене, и свака од ових држава тежила је да прошири своје подручје. Од овога доба и почиње њихова опречност на Балкану.

Из својих сопствених интереса, а да би задовољила жеље балканских Словена под турском управом, Русија је отпочела дипломатску борбу, да би издејствовала стварање словенске цркве, која не би зависила од грчке патријаршије. Порта пристане на то 1870 године и та самостална црква добије назив бугарски егзархат. Са црквом Бугари добију уједно право и да оснивају школе. Са ова два моћна средства они су почели да обрађују словенску масу, највећим делом аморфну,[21] и то у бугарском смислу.

Настаје рат од 1877 год. и победоносна Русија Санстефанским миром уговора # -а готово цела централна област. Ово је „Санстефанска Бугарска", чије стварање на Берлинском конгресу није примљено. За време ратова овога доба и за време трајања Конгреса званични су претставници Русије стално тврдили, да су руски интереси истоветни са бугарским.

Они су стално радили на томе, да окрње од земаља одређених Србији, да би их дали Бугарској.[xvi] Пошто се сматрало, да је Србија у сфери аустриских интереса, она није била уопште ни питана. Уосталом сва је делатност, коју је Русија развијала до последњих година у ослобођеној Бугарској, показивала њену тежњу да од Бугарске начини руску покрајину. Да би се избавила ове опасности, Бугарска се морала предати деспотима, као што је био Стамбулов.

Али ма да се клонила Русије, ипак је имала исти програм: остварење Санстефанске Бугарске.

Санстефански мир је целу Македонију оставио бугарском утицају. У овоме је правцу настављен рад из Софије, и пропаганда је била још јача после сједињења Бугарске са Источном Румелијом (1885 г.). Егзархат је онда постао само средство бугарске пропаганде. И школе, основане по Македонији, имале су једино задатак, да земљу побугаре. Комитске чете су служиле истом циљу:

насиљем и убиствима оне су уклањале с пута претставнике српске струје. Енглеска је подржавала Бугарску, да би тако имала у рукама оружје противу Руса.

Српске школе, основане по Македонији пре егзархата, биле су укинуте. Немајући своје цркве, Срби су почели да их отварају тек после 1886 год., и то под окриљем грчке патријаршије. Они су успели, да до рата 1912 године обнове око 300 српских школа у овим областима. Сви су тамошњи школовани Срби сматрали бугарски покрет у Македонији као нешто вештачко и политичко. Без сумње су прилике под којима су Срби у Македонији радили биле врло тешке због тога што су се њиховим тежњама противиле поред Бугара и две велике силе. Али један народ, као што је српски народ, који се веома поноси својом историјом и својим националним осећањима, не могу да спрече неправде, политички интереси и комитска насиља.

Долине моравска и вардарска чине потпуну географску и економску целину. То је главни саобраћајни правац који тесно везује Србију и Македонију. Одвојена од вардарске долине планинама Родопом и Пирином, Бугарска није са њом везана, и њен је економски живот упућен на другу страну, на трачка и црноморска пристаништа. Због тога је Македонија за време средњевековне српске владавине била једна од главних области у царевини, док је за време бугарске владавине била само покрајина, врло удаљена од националног средишта.

Становништво праве Македоније јужно од Велеса и Прилепа није никаква препрека српском ширењу на југ. Док оно има врло нејасне трагове српске националне свести, нема, напротив, никаквих историских успомена које га везују за Бугарску. У овом погледу то је углавном архаична словенска маса, флотантна маса, без одређене националне свести.

Ниједан научник који је ово питање проучавао на лицу места не може данас примити, да су македонски Словени по језику и по етничким особинама Бугари. Фолклор, *слава,* задруга код тих Словена неоспорно су српског порекла. Све више се пристаје уз мишљење В. Јагића, по коме су дијалекти јужно од Прилепа прелаз између српско-хрватског и бугарског. Шопови западне Бугарске су неоспорно по језику ближи Србима него Бугарима. Узалуд се данас бугарске пропагандисте ослањају на старе етнолошке карте, израђене у оно време када се готово ништа није знало о језику и етничким особинама македонских Словена. Ове карте немају вредности, као и фалсификовани статистички подаци које су раније дале исте пропагандисте.

Међутим је настао преокрет, који се све више и више оцртавао у европској политици а у корист српских тежњи. Русија није више са толико заузимања подржавала бугарску ствар и њена се опрека с Енглеском полако губила. Последица је тога била, да се Енглеска није више интересовала толико за бугарску ствар. Било је све јасније, да је географски положај учинио Србију природним бедемом против завојевачких намера средишне Европе на Истоку. Ово је било очигледно нарочито за Француску, која је имала највише да стрепи од сила средишне Европе. И док су раније Енглеска и Русија чиниле готово несавладљиве препреке напредовању Србије према југу, политичке прилике су учиниле, да су се ове две велике силе сасвим престале опирати томе ширењу.

Настају покушаји споразумевања између Срба и Бугара, који су довели до познатог уговора од 1912 године. Тај уговор је прављен под врло тешким приликама за Србију. Бугарска је не само имала у области између Шар-Планине и Струме црквену организацију него су јој била од помоћи и друга средства за пропаганду која је она сама организовала. Јавно мњење, нарочито штампа, су били на њеној страни. Европа је 1912 год. веровала, да је бугарска војска боље опремљена и организована од српске. Без потпоре и остављена себи, Србија је примила границу од 1912 године, погодбу, која је у земљи проузроковала буру од незадовољства. Ипак је Србија успела, да Бугарска прими одредбу по којој је цела област између Шар-Планине и Струме означена као прелазна етничка област.

После српско-бугарског рата 1913 год. Србија је Букурешким миром добила вардарску долину и област западне Македоније. Утврђено је, да је бугарска пропаганда од 1870—1912 године, дакле за време од 42 године, била површна. Бугарска је имала успеха само у неким варошима, у којима су многи Срби пришли бугарској странци. После 1913 године становништво се почело брзо отресати свега онога што му је наметнула бугарска пропаганда. Може се рећи, да би Македонија била потпуно српска, да није било Светског рата. Треба признати, да српска управа није увек била на висини свога задатка, и да је било незадовољства, нарочито у источним крајевима, до бугарске границе. Ово су незадовољство подржавале и распаљивале бугарске разбојничке дружине, које су кришом прелазиле границу.

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА
ВАРИЈЕТЕТИ ЦЕНТРАЛНОГА ТИПА

Психичка разлика између истока и запада у области централног типа, — Косовско-метохиски варијетет. — Западномакедонски варијетет. — Моравско-вардарски варијетет. — Шопски варијетет. — Јумсномакедонски варијетет,

Психичке разлике између истока и запада у области централног типа. — Најпре се запажа разлика између централног балканског становништва које је на истоку и онога које је на западу. Њихова се гранична линија не може сасвим тачно одредити. Њу чини широк појас земљишта у правцу од севера на југ, који се углавноме поклапа са зоном турског становништва, која се од Дојрана пружа на север, источно од Вардара, и допире скоро до Скопља. Најјасније изражена у Македонији, та се психичка граница може пратити и даље на север све до Дунава.

Неколико пута смо истицали, како су у западном варијетету централног типа јављају неке особине, које потсећају на сличне црте динарског типа. Штавише неких од ових психичких особина има код свих западних балканских народа. Оне стављају Србе, Арбанасе, Аромуне и Грке насупрот источном балканском становништву. На западу је уопште више осећајности, више душевне покретљивости, више веселости. Ово је становништво предусретљивије и срдачније, живље и хитрије. Оно и пева врло радо. У западној Македонији воле шумадиску веселост и све што је великодушно и витешко у српском бићу. Запад има више укуса: женска је ношња богатија, са лепшим украсима и везовима него она на истоку.

Психички граници на левој страни Вардара је тако јасна, да сам у почетку мислио, да у централном типу издвојим само два варијетета, западни и источни. Али разлике, често врло знатне, навеле су ме да у њему издвојим пет варијетета: косовско-метохиски, западномакедонски, моравско-вардарски, шопски и напослетку јужномакедонски.

Косовско-метохиски варијетет

Овоме варијетету припада становништво Косова, Метохије, Подриме и шарских жупа Средске и Сиринићке (које су између Призрена и Косова).

Земљиште овога варијетета претставља једну од најпространијих котлина Балканског Полуострва, која је ниским и лако прелазним пречагама подељена на више мањих котлина. Шар-Планина и Скопска Црна Гора (Карадаг) одвајају овај варијетет од осталих варијетета централног типа. Али гњиласко становништво у горњем сливу Биначке Мораве (Горња Морава) чини прелаз између косовског становништва и становништва моравско-вардарске области. На северозападу становништво Косовске Митровице служи као посредник према становништву динарског типа. Али граница између динарског типа и косовско-метохиског варијетета није висока планина Рогозна (између Митровице и Новог Пазара), северозападно од Митровице, већ река Лаб у самоме Косову. Истина појединих породица косовског типа има и у селима између Лаба и Рогозне, али су овде динарски досељеници многобројнији. Ова се разлика још боље види у варошима. Док је српско становништво Приштине чисто косовског типа, оно у Вучитрну и у Митровици је највећим делом састављено од динарских досељеника.

Област између Лаба и Рогозне претставља прелазну област од косовског варијетета динарском типу. Становништво ове зоне говори, под утицајем косовских породица,

источним, екавским дијалектом, али се исто тако често чују и речи изговорене јекавским, јужним дијалектом. Међутим превлађује динарска женска ношња, ма да овде-онде у неким селима има косовске женске ношње. Ове динарске досељенике, који су донели своју ношњу у област између Лаба и Рогозне, Косовци зову *Ерцима* и *Ерићима;* а то су управо исто имена којима их зове отсељено косовско становништво у Жупи и у Левчу.

Динарском сточарском становништву је лакше било да пређе планину Рогозну него реку Лаб, чије је корито дубоко, глибовитог дна а баровитих обала, које су обрасле шеваром и врбљаком; на таквој су реци ретки газови и још ређи мостови.

На левој страни Лаба наилази се на право косовско становништво, које најпре падне у очи укусном и богатом женском ношњом и својим нарочитим дијалектом.

Косовска је котлина врло значајна физичка целина. По њеним пространим таласастим пољима блиставо вијугају реке мирног тока. Косовски је предео уоквирен високим планинама: Шар-Планином и Проклетијама, чији су гребени оштрих врхова и назупчени као Алли. Готово се са сваког места на Косову види широк хоризонат. Земљиште је састављено од дебелих слојева хумуса; на падинама и врховима суседних планина су пространи пашњаци. Већим делом године небо је јасно и ведро. Ова је природа оставила дубок траг на људима који у њој живе. Потиштене чифчије знају имена најудаљенијих врхова. Они се помињу у народним песмама, као и све црте ове предеоне слике. Ни у којем циклусу епских песама није претстављена топографија великих области са толико тачности и јасности као у косовским народним песмама. Даље, ово је највише историска област и најбогатија историским остацима и успоменама у јужнословенском делу Балканског Полуострва. Већина лепих цркава и манастира старе српске државе су у овој области: Грачаница, Дечани, Бањска, Пећска Патријаршија итд. У њој су Призрен, престоница цара Душана, Приштина и Паун-Поље, престонице краља Милутина, Ново Брдо, најзнатније рударско средиште средњевековне српске државе. Између Лаба и Ситнице, у непосредној близини Приштине, је Мазгит-Поље на коме се била Косовска битка (1389 год.); са њега се види купасти врх Звечана код Митровице, старога града из доба Немањића. Близу Мазгита је Самодрежа црква, у којој се причестила српска војска пре почетка Косовске битке. На ивици ове области се диже Шар-Планина, која се тако често велича у српским народним песмама. На њој је Милош Војиновић, сестрић цара Душана, напасао своја стада. По народној скасци у њој спава Краљевић Марко, који ће се пробудити када васкрсне српско царство. Сваки сељак ове области зна за те остатке старе српске државе и ова народна предања која су од тако великог моралног значаја.

Народни говор је варијетет екавског дијалекта, то је екавски говор косовске врсте, који се особито одликује архаизмима. Иако косовски старинци не чине, како изгледа, више од петине данашњег становништва — остало су досељеници са разних страна, нарочито из динарских области — ипак је свеколико становништво усвојило косовски дијалекат. Он се је најбоље очувао у планинским жупама Средској и Сиринићу. Миграцијама се овај дијалекат, унеколико измењен, распростро по Жупи (Крушевачкој), Темнићу, Левчу и Ресави у Србији и даље преко Саве и Дунава по Банату, Бачкој и Срему.

Женској ношњи, коју су исто тако примили досељеници, по богатству и лепоти нема равне. Она потсећа на ношњу „владика", средњевековних српских властелинских жена. У орнаментици се запажају, поред већином геометриских шара, и мотиви који опомињу на старе свештеничке одежде и који се и сад виде по зидовима старих косовско-метохиских цркава.

Најстарији делови овог одела одликују се смерном складношћу својих боја. Било би сувишно све их описивати и зато ћемо се задржати само на најкарактеристичнијим. Такве су

најпре невестинске кошуље, *ђурђевајке,* које су везене на прсима, при дну и нарочито на рукавима који се одликују особитом елеганцијом. Махом није довољна једна цела зима да девојка извезе једну такву кошуљу. Везови једино и вреде највише на овој кошуљи, јер платно и сав употребљени материјал не стаје више од тридесет динара. Међу најлепше делове ове ношње спада *превез са капом,* који још носе жене у Сиринићу и у Средској, а раније се носио и у Дрснику, у Кијеву и у Лоћанима у Метохији. Најлепши су они превези чији везови имају старе шаре без шљокица и срме. Превез се спушта са главе низ леђа до близу паса. Најчешћа шара, која се у разним облицима понавља, зове се *бистри крст* и опомиње на шаре старих свештеничких одежда.

Трагови ове старе српске културе осећају се и на осталим посебним особинама и на обичајима овога варијетета.

Задруге косовско-метохиских Срба се одликују особитим унутрашњим редом и организацијом. Оне су онако исто организоване као што су биле задруге стариначког становништва у моравској Србији. То су задруге топлих, срдачних односа међу њиховим многобројним члановима. Нигде у српском народу нема више пристојности и питомине у понашању и у разговору него овде.

Све ово јако опомиње на старо становништво Шумадије и подринских крајева, на оно које је старије од новијих динарских досељеника. Косовска топлина и осећајност се одликују мноштвом својих разноврсних израза, нарочито код жена, које су мање биле изложене додиру са Турцима и Арбанасима. Свака од њих разговара слободно, одмерено, са ставом и начинима у којима има неке старинске отмености. Ово утолико више изненађује, што оне најчешће живе у бедним чифчиским кућицама.

Српско национално осећање је може бити убојитије код људи динарског типа, али несумњиво није дубље него код Косоваца, Они су по целом свом бићу исто што и Српство и вера православна. Али је међу њима увек било и борбених људи, нарочито у Средској и у Сиринићу, а још више у Подгору и Прекоруплью у Метохији. Из последње две области су они „љути Пећанци" којих има расељених и настањених по Горњој Топлици и по Косаници, у сливу Јужне Мораве. По прегнућу, по жртвама и јунаштву они не уступају ни најбољима од Динараца. У њихову карактеру има нечега збијенога и трезвенога. У областима у којима живе заједно са досељеним Црногорцима они се увек одликују прибранијом памећу и већом досетљивошћу од њих.

Има још и других црта заједничких код косовског становништва и код старог становништва Шумадије и Подриња. Тако и једни и други имају иста народна назвања за поједине, и најситније, делове на плугу, на колима и на другим земљорадничким справама. Имају исте шаре у орнаментици и цртају их на исти начин. А на те исте шаре се наилази и у областима Сјенице и Новог Пазара и у долини Ибра. Према томе као да је становништво ових области било истоветно са шумадиским и са оним које данас живи на Косову. Изгледа, да је стара српска култура била једнолика; али је доцније ово старо становништво било претрпано и преплављено мноштвом културно сировијих динарских досељеника.

Становништво косовско-метохиског варијетета се, дакле, одликује душевним особинама, које се унеколико разликују и од особина динарског и од особина централнога типа. А то је у вези с особитим физичким приликама у области и с великом историском прошлошћу и старом српском цивилизацијом. Осим тога он се одликује већом архаичношћу. Онај развитак који је у току последњих векова захватио динарски тип њега је само додирнуо. Он је био под непосреднијим утицајем турско-арбанашке владавине притиска насиља, због чега се више везује за централни него за динарски тип. Управо поред моравско-вардарског и више од њега косовски варијетет чини прелаз од динарског типа ка осталим варијететима

централног типа.

Западномакедонски варијетет

Најбољи претставник централног типа је становништво западне Македоније, од планина Јакупице и Бабуне на истоку, до западне обале Охридског Језера и леве обале Црног Дрима, обухватајући тако и предео Голобрдо. На југ иде до јужнога обода битољске котлине и до Малка Ниче, одакле настаје јужномакедонски варијетет.

Сва је област овога варијетета састављена од пространих котлина, око којих су високе планине, махом од преко 2000 м. Дна ових котлина су виша него нигде на Балканском Полуострву. Ово је перифериска област према непроходној и готово дивљачкој Арбанији.

Неке од особина овог становништва неоспорно су у вези са географским положајем и рељефом области. Више него и у коме другом варијетету превлађује старо становништво, и поред њега српски досељеници из Арбаније, који су се у ову област доселили нарочито у току последња два или три века.

Западномакедонско становништво је особито верно очувало старе словенске обичаје. Језик и ношња су му врло архаични. Иако у њему има овде-онде неколико оаза патријархалног живота, он се ипак није очувао тако чист као у динарском тиду. Западни варијетет је углавном прожет и преиначен утицајима старе балканске цивилизације, тим више што су Аромуни, главни носиоци ове цивилизације, у његовој области били врло многобројни. Осим тога су се знатне масе ових Аромуна претопиле у Словене. Услед тога је велики део становништва овога варијетета претрпео знатне психичке промене. Ми смо их поменули приликом излагања психичких особина централног типа.

Особито је интересантна источна граница овога варијетета, код Прилепа. Ту се, између овога варијетета и моравско-вардарског, умеће једна 15—20 км. широка, стеновита и ненасељена зона. Идући од Прилепа преко преседлине Присата за велешке области Бабуну и Хас најпре се наилази на голо земљиште које се благо пење, начичкано гранитним блоковима чудних облика, затим на хридине од кристаластих шкриљаца и кречњака. Противна, велешка, страна је стрмија, али је сва зелена од жбуња и лиснате шуме. Супротности у општем изгледу земљишта и ненасељена зона *хридова* чине врло јасну граничну линију. Прилепчани називају становнике из области Велеса општим именом *Прекориђани.*

Чим се наиђе на ове групе становника моравско-вардарског варијетета, нестаје шарене и везовима богате западномакедонске ношње. Жене носе обично само кошуље и хаљетке без орнаментике. Људи носе одело од онаког истог црног сукна домаће израде као што је шумадиско, само што је друкчијег кроја и потсећа на мушку ношњу код Врањанаца. И у дијалекту је мање архаичнога. И на целом се животу овог становништва осећа, да је оно под утицајем велике моравско-вардарске саобраћајне везе (жељезница).

Моравско-вардарски варијетет.

Овај би се варијетет могао тачније назвати јужноморавским и горњевардарским, јер обухвата долину Јужне Мораве, од Ниша до Гњилана, и затим долину Вардара од његова извора (Вруток) до Демир-Капије. Њему припада и становништво око многих притока Моравиних и Вардарових, као:

долине Треске близу Скопља, чији се слив зове Пореч, затим становништво долина Маркове Реке, Пчиње са Кривом Реком, сливова Бабуне и Тополке западно од Велеса, итд. Од шопског варијетета је одвојен поменутим појасом турског становништва источно од Вардара. На северу допире до шумадиске групе.

Више него сви остали моравско-вардарски варијетет је разноврсног етничког састава. Поред основе коју чине старинци у састав овог варијетета је ушло досељено становништво свих варијетета централног типа, штавише и од динарског типа. У долинама Топлице, Косанице и Пусте Реке превлађују досељеници из Црне Горе и Херцеговине, затим из Метохије и са Косова. Последњих има доста и око Грделичке Клисуре и у Заплању близу Ниша, док су се Црногорци у новије време населили и у лесковачкој котлини. У источном делу области има доста досељеника из шопског и западномакедонског варијетета. Обрнуто, људи моравско-вардарског варијетета су се у масама отселили на север и учествују знатним процентом у саставу становништва моравске долине, од Ниша до Смедерева, као и у саставу становништва источне Шумадије око Крагујевца (доњи ток Лепенице) и око Јагодине. Уосталом није једино овај варијетет учествовао у овом досељавању. Због централишућег дејства велике моравско-вардарске долине и због плодности њених котлина и развијених саобраћајних веза овде се скупљало становништво из свих околних области, па затим поглавито на север отицало, нарочито после ослобођења Србије 1815 године. Напред смо показали, како је моравско-вардарска струја утицала на душевне особине шумадиске групе.

Иако измешани са досељеницима из суседних области, моравско-вардарски старинци су сачували неколико оригиналних црта старе српске цивилизације, нарочито у долини Мораве-Бинче (око Гњилана), у Поречу, у тетовској котлини и у Скопској Црној Гори. Они су сачували предања о старој српској држави, махом у причама о бици на Косову, о цару Лазару, о „силен-Душану" итд. Ту је очувана стара женска ношња и многи стари обичаји и веровања.

После 1878 године готово цела јужноморавска група је ушла у састав Србије. У ратовима 1912—1917 год. ова је група дала српској војсци неколико најбољих јединица.

Али је стари начин живота на путу да се измени под утицајем дубоких промена које су се, као што смо видели, десиле у Шумадији. Нове идеје, развијенији привредни живот и националне тежње су учинили своје. Стари обичаји ишчезавају и са њима и последњи остаци старе балканске и турско-источњачке цивилизације. Шумадиска ношња од црног сукна продрла је чак до долине Тополке и Бабуне код Велеса. Развила се предузимљивост, нарочито у лесковачкој котлини, и још јужније, до Велеса. Само је у Тиквешу, јужно од Велешке Клисуре, продрло мање ових утицаја са севера.

Шопски варијетет

Од моравско-вардарског варијетета је јасно одвојен вардарским појасом са турским становништвом. Али на северу ова два варијетета неосетно прелазе један у други, нарочито у сливу Јужне Мораве.

На истоку је граница такође јасно изражена. Њу чини широк појас између Искра и Осме, који се продужава јужно од Балкана развођем Искра и Марице, и завршава се између места Вакарела и Ихтимана. Преко ове границе је област источнобалканског типа. Превлађује старо становништво; досељеници су из горњих сливова Нишаве, Тимока, Искра, Брегалнице и Струме, и има их све до Дунава у Бугарској. Срби и Бугари зову ово становништво *Шоповима,* што означава да су у развитку заостали, сирови људи.[xvii] Међутим они не примају ово име. Српски су писци одавно сматрали Шопове за Србе; за њих је то била чистија словенска маса од оне која је источно од Искра. Они заиста говоре дијалектом који се знатно приближава српском језику. У новије време је детаљним испитивањима (Олаф Брок, Белић) шопског дијалекта доказано, да он има све битне особине српског језика, док бугарски писци тврде, да су од десет главних особина шопског језика само три српске а остале бугарске (Цонеф). Међутим је Риста Николић код ових Шопова нашао задругу, славу и друге одлике српскога фолклора.[xviii]

Код Шопова је утицај старе византиске цивилизације био најслабији и зато се њихова област може обележити као област најчистије патријархалне културе у централном типу. Ипак треба изузети крајеве око Брегалнице и Струме, где се утицаји старе балканске цивилизације јаче осећају.

Код Шопова се ретко наилази на ону пословну делатност и предузимљивост других варијетета централнога типа. Често су непокретна духа, укочени и суморни. Њихова патријархална култура је сиромашнија од динарске. Куће су им здепасте, покућство оскудније него и у једној јужнословенској кући. Увек иста јела справљају на врло прост начин; њихова кујна далеко изостаје иза укусне и тако разноврсне ерске кујне. Шопови немају у својим кућама нарочитих одељења за обеде („трпезаре"), каква се често наилазе код Динараца. Код њих готово нема онако лепих везова и складних шара као код осталих варијетета централног типа. Утолико више изненађује појава, да се у шопској области развила израда пиротских ћилимова (као и ћипровских, који су лошијег квалитета) са источњачким и народним шарама. Али је индустрија ћилимова ограничена поглавито на варош Пирот и по свој прилици је донесена с Истока.

Мушка ношња од белог сукна, са врло топлим сукненим џокама, јако пада у очи и због гломазности чини да спољно изгледају сурови.

Темељни, телесно добро развијени, Шопови се одликују великом издржљивошћу у раду и упорном истрајношћу да до циља дођу. Врло се споро умно развијају и тај се развитак код њих продужава у и познијим годинама. Ипак се сви они који су прошли кроз школу често навикавају на интелектуалну дисциплину и на методски рад.

Као сви људи централног типа, и Шопови су, изузевши донекле оне у Србији, задржали доста рајинских особина, ниског рајинског морала, затворености и често простог лукавства. Изгледа да у овом варијетету има више духовно тромих но у другим варијететима. Често има карактеристичног тврдоглавства које не попушта и тешко се савлађује. Код њих се осећа нека врста стињене и сузбијене осетљивости и поноса које тешко показују, а увређени носе увреду у себи годинама као отровну жаоку. Али поред ове примитивности и скривене осетљивости код њих нема крвне освете и у предању нема ничега што би на њу опомињало.

Ипак и шопско становништво није једноставно. У неким се групама осећају особине сличне шумадиским; има не само духовне живости, већ и веселости и шале, као на пример у пиротском Височу, у околини Трна, Брезника и Куле.

Доскора су држали свој стари обичај, *славу.* Али је утицајем бугарског свештенства и власти — који, с разлогом, сматрају овај обичај као специфично српски — у крајевима који припадају Бугарској овога обичаја већином нестало.

Уколико има успомена на прошлост, оне су само српске и више су сачуване у причама, ређе у песмама. Чак до Ихтимана, када се долази из Шумадије, језик и историске традиције потпуно потсећају на Србију; а тек се од Ихтимана наиђе на људе са којима се не само теже споразумева, него чије је цело биће друкчије, бугарско у правом смислу, почевши од спољног изгледа. Али у неким шопским крајевима — особито у софиској котлини — има више људи монголоидног изгледа но игде у централном типу.[22] Овде се почињу јављати неке особине које, потпуно развијене, превладају тек у источнобалканском типу. Иначе се може уопште рећи, да су Шопови захваћени често врло живим антагонизмом према Бугарима.

Престоница Бугарске је усред шопског варијетета. Због тога је у њеној околини извршено у знатној мери побугаривање Шопова, али их прави Бугари, они

источнобалканског типа, ипак осећају као нешто друкчије од себе. Напротив, многе породице од Софије, Враца, Берковице и Видина које су се доселиле у Србију данас се убрајају у најбоље српске породице. Једини Шопови који су се уопште одликовали у јавном животу пореклом су из тих породица.

Јужномакедонски варијетет

Овај варијетет одговара јадранском варијетету динарског типа. Али је овде јужнословенска маса друкчија и осим тога је преиначена утицајем друкчије цивилизације.

Тешко је тачно утврдити, одакле овај варијетет на северу почиње, јер идући од Скопља на југ не наилази се на јасну границу. Са њим је исти случај као и са утицајима медитеранске климе, који иду уз Вардар на север и све више и више слабе.

Стара јужнословенска основа очувала је много архаичнога у језику и у душевним особинама; али су се преко тога наслагали утицаји старе византиске културе, турско-источњачког и грчко-левантинског живота. Проматрачу се једанпут учини, да је северна граница овога варијетета већ Циганска Клисура, северно од Солунске Равнице, други пут Демир-Капија још даље на северу, а трећи пут чак Вардарова Клисура, северно од Велеса. Али уколико се више иде на север, утолико више овај тип слаби, ма да се и преко најсевернијих граница, нарочито у варошима, наилази на пуно лица која му припадају. Ипак ће се проматрач који долази са севера, а са намером да одабере једну од ове три клисуре као северну границу, најпре задржати на Демир-Капији. Зими или првих дана пролећа путник овде наиђе на већу топлоту и јаче сунчане зраке. Не осећају се јаке циче северних области, осим изузетно, кад дува *вардарац,* јак ветар који се спушта са снежних врхова из унутрашњости. Почевши од ове клисуре јављају се медитеранске макије (зимзелено жбуње). Равница је под зеленим пашњацима на којима пасу многобројна стада северних сточара, који овде са стоком проводе зиму. Од Демир-Капије почиње област жарких лета која су готово без кише, услед близине мора осећа се влажна, загушљива приморска жега, која дражи кожу и која узнемирује. Честе су запаре и загушљив и тежак ваздух око баруштина и махом плитких, баровитих језера, услед чега често оболе северни сточари и у масама липсава њихова ситна стока. Тамо успевају дуд и винова лоза, који заузимају велике површине, затим духан, памук, пиринач, смокве и маслине, биљке средоземске и полутропске.

Долазећи са севера, нарочито од Демир-Капије, запажа се осетна разлика у изгледу села и кућа. Вароши су многобројније. Па и сама села су већа и ближа: то су готово мале вароши са бакалницама и ханом. У многима од њих има правих „чаршија" (тржишта). У подножју планина куће су од камена, док су у средини котлина од ћерпича. Ове су куће пространије и имају све више и више источњачки и византиски изглед. Имају „доксате" и „ћошке". Кад се у њих уђе, најпре се наиђе на велико претсобље, које се зове *иолашна* и претставља највећу кућну просторију. У њој жене и људи проводе највећи део дана. У собама су увек „миндерлуци"; али се спава на душецима простртим по поду. Нема пећи; у место ње се служе „мангалом". Чистоћа је беспрекорна. Материјална култура слободних села је иста онаква као у северним варошима, које су биле под утицајем старе балканске културе.

Скоро половина становништва живи у варошима и варошицама. Особито је знатан утицај нарочитог солунског варошког духа, трговачког менталитета коме је циљ зарада и јагма, који увек гледа да олако дође до ћара и код кога се ништа друго не цени осим „работе". Познат је значај који у Солуну имају Јевреји, Грци и Левантинци разног порекла. Они из нижих слојева често беспослени седе и чуче у хладу, али стално вребају добит и корист: чим је опазе, силно се на њу окоме отимајући се о њу уз гестикулацију, ларму и свађу. Имућни имају врло велики утицај на сеоско становништво, јер имају више чифлука него Турци. Даље је од вајкада на јужномакедонске Словене утицало јако солунско-грчко

православље са својим црквама из првих хришћанских времена, које по величини, архитектури и стилу заиста спадају у ред најлепших хришћанских грађевина, као: црква Св. Димитрија (заштитника Солуна), црква Св. Ђорђа и Св. Софије. Да поменемо и утицај Свете Горе са њеним многобројним манастирима, сјајне грчке верске процесије (поворке) и многобројне калуђере и свештенике који иду по народу.

После Солуна прво место заузимају Сер и Кавала, опет грчколевантинске вароши; међутим су мале вароши, као Његуш, Бер, Воден, Драма, Пазар Кајлар итд. имале више грчко-аромунски и турско-источњачки утицај. Варошани и слободни сељаци имају да захвале утицају ове варошке културе, што осећају, да припадају вишем друштвеном реду.

Али поред слободних села, варошица и вароши, у јужној Македонији има много словенских чифлучких села која припадају великим власницима. Ова су села груписана у плодним котлинама, које је требало обрађивати, и зато су она овде многобројнија но у другим деловима Полуострва. Куће су у групама под истим кровом: то су мали станови један до другога и тако поређани да образују квадрат или правоугаоник са заједничким „двором" или „авлијом", усред које је висока агина кућа, *чардак,* са кога он надгледа сабирање летине. Овај се облик чифлука ретко јавља изван јужномакедонског варијетета. Становници ових села су сачували више него други архаичне словенске црте у језику, у обичајима или у целом своме бићу. Ипак и они нису могли сасвим избећи утицај старих цивилизација и новије солунске културе.

Јужномакедонски Словени су већином старинци. Јужно од Демир-Капије они су се мало расељавали, мање него други варијетети централног типа. Северно од ње, напротив, становништво се је у знатним масама исељавало и кретало се поглавито према Србији и Бугарској. Била је, међутим, једна знатна миграциона струја која се кретала на југ: то је била струја номадских пастира и печалбара централног типа, нарочито западномакедонског варијетета, од којих су многи остајали и насељавали се у земљи. Ови људи са севера, вишег раста и снажнији, долазећи често из високих области с оштријом климом, где је начин живота био друкчији, морали су се навикавати у овим ниским јужним областима са медитеранском климом на сасвим друкчију средину. Било би врло интересантно изблиза проучити ово прилагођивање, утолико пре, што ту постоји једна врло стара миграциона струја. У средњем веку су се по овој области настањивали досељеници динарског типа, Рашани. Кантакузен је забележио, да су се око Бера населиле многе хиљаде Рашана за време владе српскога цара Душана.

Јужномакедонски варијетет претставља дакле углавном пасивну област, која је примила више становништва него што га је дала, становништва које је пореклом из других варијетета централног типа.

Разлике које се запажају у темпераменту, у душевним особинама и у општем погледу на живот код овог јужног варијетета несумњиво су у вези са климом, а нарочито са утицајима старе византиске цивилизације, која се овде одржала готово без прекида. Али се и други утицаји такође јако осећају. Тако: источњачки утицаји, из Мале Азије, нарочито из Сирије и Палестине, и мање јаки утицаји из северне Африке; алије најјачи утицај грчко-левантинског духа.

Становништво овога варијетета је уопште живљег темперамента и махом пргаво, чак раздражљиво. Готово сви су врло живе интелигенције, чак и чифчије, али је интелигенција овде често обрнута на подвалу и лукавство. Код њих, као и у Солуну, превлађује дух „работе". Док Динарци, Косовци и становници западне Македоније уносе у све односе, у мисли, у пријатељство и у љубав, осећајност често врло живу, ови јужњаци остају увек људи практичног духа: једино се одушевљавају кад је у питању зарада; као у Солуну, ватрено се

препиру око „работе", па долази и до туче. Исто тако и они знају да варају на мери и да не одрже реч, ако је то пробитачно. Ако је потребно, могу својом живом маштом себи претставити и схватити стање своје жртве.

Способни су чак да јој изјаве најдубље сажаљење; али мање то осете срцем, још мање савешћу. Чак су и врло побожни, брижљиво походе цркву, моле се Богу два три пута на дан, посте средом и петком и све православне посте. У њиховим собама, нарочито у варошима, висе иконе и извезени побожни натписи, који опомињу на Божију казну. Али за њих све то нема никакве везе са „работом", која је нешто сасвим друго.

Ако дају децу на школе, то чине већином са практичним смером, да их оспособе за врло пробитачна занимања, као што су лекарско и апотекарско. На друге мање приносне студије пуштали су децу готово само онда, када су пропаганде балканских држава узимале на себе све трошкове око њихова школовања. Уопште су увек тежили за тим да се спреме за посао који ће доносити добре приходе. Каква разлика према идеализму младића динарског типа и према идеализму оних младића централног типа који су из крајева патријархалне културе. Ова материјалистичка склоност не може бити без везе са отсуством сваког националног идеализма, које је код њих запажено. Јер широке народне масе заиста немају никакве националне свести, већ само они који су се школовали или грађани који су у бугарском, грчком или српском национализму нашли свога интереса. Али су и они кашто мењали једну националну ознаку за другу кад би осетили да од тога могу имати користи.

У грађанским редовима нисам запазио правог частољубља, али често, и много више но у ма коме другом јужнословенском варијетету, има сујете која иде до крајности. Ови људи теже да су на површини, воле да се о њима говори, желе да их сматрају за угледну личност: нарочито много цене све спољашње знаке почасти и улажу велику енергију да до њих дођу. Зато није чудо, што у противном случају постају уопште незадовољни, често жучни, и живот тешко и горко проводе. Ова је сува сујета особито распрострањена међу грађанима и међу школованим људима.

Словенско становништво јужне Македоније не допире до мора или само местимично. Дуж приморја има узан појас грчког становништва, који је с једне стране у вези са грчким становништвом у Тесалији а са друге с оним у Тракији; у већини вароши Словени су у мањини и већину чине Грци, Турци, Јевреји и Левантинци. Противно јадранским, ови Словени не само нису поморци, већ се и иначе слабо користе морем. У варошима и у великом броју села они су само делимично погрчени. Алије међу онима који су 1913 године ушли у састав Србије процес погрчавања самим тим заустављен; настављен је међу онима који су потпали под Грчку. Може бити, да они неће бити потпуно погрчени због тога што врло тешко уче грчки језик. Ако наступи каква политичка промена, они ће се врло брзо вратити оним Јужним Словенима који их заузму.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА
НЕКОЛИКО ЕТНИЧКИХ ГРУПА

Битољско-прилепска група (западномакедонски варијетет). — Мавровско-реканска група (западномакедонски варијетет). — Мијачка група (западномакедонски варијетет). — Група Бинačке Мораве (моравско-вардарски варијетет). — Преспанско-костурска група. — Струшко-охридска група. — Дебарска група. — Полошка група. — Сиринићко-средачка група. — Група Врањског Поморавља.

Централни тип је најсложенији међу јужнословенским типовима и на велики део овога

становништва полажу право Срби и Бугари. Због тога ми сматрамо, да се треба задржати на извесним групама, излажући неке од резултата стрпљивих испитивања које смо извршили на лицу места. Она ће показати, колико су оправдани закључци, изнети на претходним странама. Бићемо срећни, ако ова студија, вршена без нарочитих намера, већ једино из жеље за истином, допринесе расветљавању мишљења о етнолошким питањима, тако супротним и толико спорним.[23]

Битољско-прилепска група.
(западномакедонски варијетет)

Ова је група у централној котлини западне Македоније, у битољско-прилепској котлини, и јако је утицала на становништво свих осталих котлина и долина ове области.

Северни део ове котлине, од Бакарног Гумна код Тополчана до Прилепа и Крушева, заузимају Словени који су припадали старом племену Брсјацима. Ово је племе захватало и жупе Железник и Пореч, а чини се, да су му припадали и словенски становници битољског поља, Пољани. Брсјаци су прешли и Бабуну и населили Богумилу, Нежилово и друга велика села велешке котлине, изузевши села Ореше и Папрадиште у којима су настањени Мијаци.

Ови Брсјаци, који су некада чинили јако племе, данас нису везани никаквом међусобном везом. Између њих су се увукли многобројни досељеници из Преспе, од Струге и Охрида, од Костура, и средње Арбаније, од Скадра итд... И само њихово име се са временом изгубило. Познате су само области у којима су седели. Тако сељаци из околине Прилепа и Крушева не знају да су Брсјаци. Неке су се групе чак тако јако развитком удаљиле, да оне из области Пореча и Богумила имају особине којима се знатно разликују од прилепских Брсјака. Ово је крајња фаза у распадању једнога племена.

У Брсјаке убрајамо Словене из битољске котлине, иако није поуздано, да су тога порекла, и исто тако становнике у долини Драгора, у Шемници, у Маријову и у јужним областима, око Острова и Сариђола. Не може се рећи, да у овој целој области има етнопсихичког јединства. Становништво се овде дели у разне групе према физичкој природи, према занимању и културним утицајима којима је било изложено. Најзнатнија је група Пољана битољско-прилепске котлине. Друге групе чине: сељаци из Железника који су умногоме сродни Пољанима, затим села у долини Драгора и Шемнице, Маријовци и Сариђолци. Становници Пореча (слив Треске) више су везани за моравско-вардарски варијетет.

Готово сва села у равници су чифлуци са кућама од неотесаног камена, од чатме или од ћерпича, просте и готово празне. Становници често живе у великим задругама, које имају и до четрдесет чланова. Тек су у новије време постали „печалбари" и иду у Румунију, у Бугарску и у Србију, а у најновије време још и у Америку. Добро развијени, јако кошчати, поглавито су земљорадници. Међу њима нисам запазио монголоидне типове. Људи ових крајева су повучени у себе и бар по изгледу су духовно троми; међутим када ухвате неку мисао или покрет врло су упорни у њихову извођењу.

Женска ношња је покривена шарама и везовима који су по изгледу врло давнашњи. Рукави и задњи делови кошуље при дну имају особите геометриске шаре везене црвеном вуницом. Такође су врло лепи „превези" од ланеног платна са црвеним шарама и дугачким вуненим ресама. Особито су лепе „великоденске прегаче", врста празничне прегаче са шарама и смерним бојама. Најкарактеристичнији је комад женског одела вунени „појас" огромне дужине, тако да је њиме обмотана жена бар два пута већег обима него у ствари. Знатно изостају гајтански појаси струшко-охридске групе, упоређени с овима. Од свих балканских области овде жене носе на себи највише одела. Празнично одело једне жене

тешко је најмање 40—50 кгр. И тако обучене оне врло лако играју.

Само би се дугим бављењем међу њима или случајностима могла открити њихова душа. Ми смо већ видели, да у њиховим лирским песмама никада није у питању народност. Каткад ће вам рећи у разговору, да су *„бушри"* или *„раја",* али је несумњиво, да ови називи обележавају код њих само њихов друштвени положај и имају да покажу, да су они мученици осуђени на тешке телесне радове. Други (нпр. у Тополчанима, селу у Поречу) ће вам рећи, да су Срби. Уколико има историских успомена, није ниједна бугарска; све су српске, али су нејасне и бледе. Ипак се нађе истина врло ретко, понеки старац који зна *„кралске песме",* у којима се опевају Немањићи и Косово. Налазио сам их нпр. у селу Тополчанима. У више села битољске котлине причали су ми, да они не знају певати те песме, али да су их слушали од прилепских певаца („певци").

Ушицај Прилепа. — Ова је варош имала већега утицаја на становништво ове котлине но Битољ. Иако је данас већи и са развијенијом трговином, Битољ нема народног и душевног јединства. У њему се јасно разликују живљи:

турски, аромунски, грчко-аромунски и словенски. Напротив, Прилеп је од једнога етничког салива, ма да има и неколико пословењених аромунских породица и неких које се још држе. Сматра се као македонска варош у којој у становништву има највише досетљивости, хитрине и трговачког духа. У овом погледу равно му је само становништво Ресна.

Прилеп је утицао на целу Македонију не само особинама свога варошког становништва, већ исто тако историским успоменама које се за њега везују, као за варош Краљевића Марка, и још више својом трговином.

Изгледа, да су прилепски сајмови старином још из Средњега века. Као и серски сајмови они су за време турске владавине били главна трговачка зборишта за цело Балканско Полуострво. Држали су се у почетку месеца септембра и трајали петнаест дана. Још се и данас у Прилепу види неколико магацина у којима су трговци из целе Европске Турске куповали европску и источњачку робу. Овде се није продавала само разна роба већ и земљораднички производи и стока.

Још постоји „куршумли-хан", у коме су трговци за време сајма становали. „Сахат-кула" из тога старог доба изобиља и богатства свакако је са својим дивним звоником једна од најлепших на Балканском Полуострву. Знају се још места на којима су били дубровачки трговци који су посећивали ове сајмове. Ја сам познавао трговце из Ниша и Лесковца, који су у турско време ишли на прилепске сајмове.

Значај ових сајмова је опадао уколико се Европска Турска смањивала. У потпуном су опадању откако су спроведене жељезнице кроз вардарску долину и између Солуна и Битоља.

Међутим се не може рећи, да је Прилеп изгубио сасвим од свога значаја. Он је још и данас трговачко средиште и његов пазарни дан — субота — веома је посећен, нарочито откад је подигнуто тржиште. У сред вароши, на једном великом празном простору, направљени су наслони („сачаци"), подељени на одељке, у којима сељаци излажу своје производе: жито, сир, вуну итд.

Откако се значај прилепских сајмова почео губити његови трговци су се разишли на све стране, нарочито моравском долином: има их по свима варошима до Ниша, у Алексинцу, па чак и у Београду. Релативно их је мало у Бугарској, и поглавито из новијег времена.

Можда су и прилепски просјаци, , *иевци",* настали у вези са поменутим сајмовима, а

несумњиво су они за време ових великих трговачких скупова највише певали и зарађивали. Они нису певали само у Прилепу и околини, већ су се разилазили и по многим другим крајевима. У Битољу су се нпр. знали ханови, у које су они пред пазарне дане долазили и свет се ту скупљао да их слуша.

Са новим временом губе се и ови певачи. Имао сам прилике да чујем једнога од њих можда последњег. То је био слепац, који је знао све познате песме о Краљевићу Марку и друге о догађајима из српске историје („кралске песме"); ниједна од ових песама није била везана за бугарску историју. Оне су уопште врло дугачке, препуне епизода и варијаната, али су им у основи мотиви исти као и у песмама које је скупио Вук Караџић. Интересантна је песма како „српски крал Стефане" и његов син Душан деле царевину, деле „Руменлија" (то ће рећи Македонију и друге области које су некада припадале Византији), „равна Шумадија" и „наши Арнаутлук". Друга песма прича, како „крале Степанине" зида Дечане „,една вечна куќа" „међу Ипек и међ' Ђаковица" и зида је „неимаре Петре". Има једна песма, слична оној из Вукове збирке, у којој Марко Краљевић познаје очину сабљу, свог оца, „Вукашине од широко Скопље", али су у њој зачудо измешани догађаји Косовске и Маричке битке. Има још и других врло дугачких и збрканих песама у погледу на историске личности, као песма о Краљевићу Марку и о „Левендинче чобандинче" које „чува десет стада силни овци". Ту се помињу Катраница под Олимпом и Крчинград код Прилепа. Изгледа, да је то комбинација неке аромунске и српске песме.

Док су битољско-прилепски Пољани и демирхисарски и поречки Брсјаци старо словенско становништво са врло мало туђих примеса и једва нешто дотакнути турско-источњачким утицајима, друкчијег су састава и расно мање чисти становници по странама котлине и у Драгору, Шемници и Маријову. Ове се групе осим тога разликују и између себе.

Међу Словенима битољске околине има досељених Мијака (у селу Смиљеву, у вароши Крушеву). Такође су многобројни и Аромуни; више од трећине Аромуна који живе на Полуострву у овој су области. Они су се измешали са словенским становништвом и на њега осетно утицали својим начином живота. Арбанаси и Турци су од споредније значаја.

Становништво Драгора и Шемнице живље је и предузимљивије од Пољана. Рано су се одали печалби и у великом броју иду у друге земље, где се баве пробитачнијим пословима него Пољани. Куће су им чистије, живот угоднији. Ове се црте нарочито запажају на западној ивици битољске котлине и северно од Прилепа, нарочито на селима Слепчу и Крапи где има много Аромуна недавно пословењених, тако да још нису примили ни славу.

Ово се становништво сразмерно мало бави земљорадњом и сточарством; они су главни воденичари на Драгору, пекари и мале дућанџије по Битољу. Ове су занате научили од Аромуна из Трнова и Магарева. Многи иду у печалбу, у последње време чак у Америку.

Ови су људи отворенији, кроткији и имају више питомине но Пољани. Немају националног осећања. Пре ослобођења (1912 год.) већина од њих је припадала грчкој странци, били су патријаршисти. Уопште се лако прилагођавају.

Маријово, које је у турско доба имало неку врсту самоуправе, планинска је област, погодна за сточарство и доста слична мијачкој. У њему има велики број влашких типова, што наводи да се мисли на словенско-аромунско порекло овога становништва. Свуда унаоколо по Маријовским Планинама и на планини Ничу станују полупословењени Власи сточари, а у суседном Меглену су стално настањени мегленски Власи.

Женско одело у Маријову има сличне шаре као и женска ношња код Мијака, само овде превлађује црна боја. Као и код Мијака карактеристичне су ресе на рукавима од кошуља и

око појаса.

Као што смо рекли, због конкубината је ово становништво примило нешто турске крви. Турски бегови битољско-прилепске котлине, а нарочито они из Прилепа, ишли су тамо на провођење и „кеф". Нигде у централном типу нису жене тако често напуштале своје домове, одбегавале Турцима и примале ислам као у Маријову. Било је година када то није ишло само на десетине. Тако се беговска крв мешала са словенском крвљу, као што се турска и арбанашка крв измешала са крвљу становника маријовских.

Мавровско-реканска група.
(западни варијетет)

Развође између Вардара и Радике, притоке Црнога Дрима, чини Влахиница (Влајиница), планина састављена из кристаластих шкриљаца, заравњена и са висином од 1500—1600 метара. Југоисточне стране Влахинице, према Пологу (тетовској котлини), покривене су до великих висина кестеновима; затим долазе ретке шуме, ситногорица, обично „храсталаци" („храсталак"),и напослетку сувати. На западним странама, према Маврову и Радици, клима је оштра са кратким и свежим летом, тако да ту успевају само раж и овас. Ово је област сувата, врло погодна за сточарство, супротно земљорадничкој и воћарској области Горњег и Доњег Полога. Доскора је кроз ову област водио само један кириџиски пут, који је, иако тежак, био врло добро посећен. Влахиница је етнопсихичка граница између дебарских и полошких Срба, двеју група, међу којима је често било врло живих веза.

Мавровска и мијачка област западно од Влахинице не може да подмири потребе свога становништва. Гостивар је тржиште у коме се купују жито, пасуљ, купус и све остало за живот. У њему је средиште за све земљорадничке производе Горњег Полога и суседних области.

Кад се пређе Влахиница, најпре се наилази на мавровску котлину, која се пружа од североистока на југозапад, и чије је дно високо 1000—1100 метара. Кроз њу теку три речице од којих постаје Мавровска Река, притока Радикина, која извире у Корабу изнад села Штировице. Мавровска котлина изгледа потпуно затворена и само је на западу отворена дубоком клисуром кроз коју протиче Мавровска.

Дно је ове котлине под ливадама; по њеним странама се сеје само раж, који због „сињака" (густе магле која је врло честа) не успева сваке године. Изнад дна су густе шуме чија је граница јасно обележена, а још више је пространа суватска зона планине Бистре. Ма да су ове високе испаше врло повољне за сточарство, становништво се њиме у врло малој мери бави.

У овој области нема готово никакве везе између становништва и земљишта. Становништво нема никакве користи од привредних извора које би им природа могла пружита. Сви живе делом од онога што им доноси рад изван области. Печалбарство, које се изводи у великим размерама, старо је занимање: од пре 150 година становништво ове области зарађује хлеб изван завичаја. Пре овога доба су у незнатном броју одлазили у печалбу.

Три велика села овога краја, Маврово, Нићифорово и Леуново, истог су положаја као и села аромунских печалбара. На висинама су од 1000—1200 метара и на ветровитим положајима.

Куће су високе и зидане од камена: собе, унутрашњи распоред, намештај, све потсећа на куће аромунских печалбара. Има више чистоте и угодности него по полошким кућама.

Око ових села се не виде њиве са пшеницом или кукурузом. Око Маврова нема чак ни башта са поврћем, којих има око Нићифорова и Леунова. Земљораднички живот не постоји: треба све купити. Зато свака кућа има коња или магарца за доношење животних намирница и других потреба са гостиварског трга.

До прве трећине 19. века сточарство је било врло развијено, ма да се становништво још и тада бавило печалбом. Њега је доцније нестало због арбанашких крађа и несигурности; сада једва понека породица у селу има понешто стоке. Печалбарство је постало главно занимање.

Становништво мавровске групе је највећим делом мешовитог порекла.

То је најпре словенско становништво, друкчије од Мијака, од којих је растављено само планином Бистром. Још се и данас људи ове групе не „муже" (не жене) са Мијацима, већ само међусобно и са православним Арбанасима из Горње Реке. Ношња је као она у Горњем Пологу, без шара и сасвим различита од мијачке. Тврди се само за једну породицу Станишовце, да је пореклом из Јанче у Радици, где поред поисламљених Мијака има неколико породица православних Мијака. Има и старих досељеника из дебарског краја, штавише и са леве обале Дрима. Матишевци, врло разгранат род у Нићифорову, пореклом је из Мата, и зна се, да сеје пре 150 година доселио овамо. Вероватно су ово остаци српског становништва, које је у Средњем веку живело у Арбанији.

Али је у састав становништва ових села (нарочито Маврова) ушао и други један живаљ. То су Аромуни, који су на Бистру излазили са стоком. Стапање је из ранијег доба, јер има више од 60 година како су аромунски пастири престали долазити у Бистру. У Маврову има један род, Влаховци, који знају за своје аромунско порекло и чији су старији чланови говорили цинцарски. Сви су црномањасти, малога раста и потпуно цинцарске психологије. У овој су области многобројна аромунска имена: Кораб, Малишор (планина изнад Маврова), Петилеп (извор изнад Нићифорова); исто тако имена села: Маврово, Ничпур, можда и Толен, крај у селу Дуфу. Имена готово свих махала у Маврову су са аромунским завршетком, као Дабеска (15 кућа), Тримческа (20 кућа), Кичикоска (4 куће) итд.

Положај села наговештава, да су их основали Аромуни. Сточарство је исто онакво као и код ових пастира. Има стараца са аромунским телесним типом, тако карактеристичним, да би их по изгледу сваки сматрао за Аромуне. Али се међу њима јављају и словенски плави типови.

Према свему овоме излази, да је бар неки број ових породица арумунског порекла и да су оне пословењене: 1-о због положаја у средини словенског становништва; 2-о због досељавања Словена, нарочито из Дебра и Мата; 3-е због заједничке вере.

Душевни тип је делом резултат овог етничког састава а делом и сасвим особитог начина живота овог становништва (сточарски живот и печалба).

„Мавровац" ужива добар глас. Људи ове групе су познати због вредноће, предузимљивости и све веће имућности њених печалбара по Србији. Имају несумњиво знатне способности за тековину и штедњу, док је цицијаштво код њих ређе. Отворенији су, приступачнији и са више гостопримства но што је обично случај код људи централног типа. Побожни су: свако село има бар по једну цркву, која се добро посећује. Воле да изналазе рушевине старих цркава: ограђују их или стављају велики камени крст на таква места. На брду изнад Мавровских Ханова често се скупља становништво око рушевина једног манастира, близу кога је света вода, „водица", којом се умивају и лече. Сви су прожети неком старом и дубоком побожношћу. Често прилажу црквама знатне дарове или зидају цркве о

своме трошку. Способни су да се одушеве и за послове који нису у вези са њиховим личним интересом. Међу женама — *Србинкама,* како се саме зову — запажају се отворени и срдачни типови.

Највише их је било у печалби у Србији; има их који су одлазили у Румунију, врло мало у Бугарску. Сви су надахнути родољубивим осећањима средине у којој су живели. Први су усвојили све особине, начин мишљења и осећања београдских предграђа, нарочито Палилуле, или моравских вароши и села.

Сви воле свој завичај. Чак и код оних који су се отселили и годинама живе ван свога завичаја, остала је љубав за својим селом и планином. Они воле планински ваздух и осећају лепе стране пастирског живота.

Али се поред свега овога осећа увек печалбарски дух у коме је претежно материјалистичко схватање живота. Међу њима, па чак и међу онима који су у Србији дуже година живели угодно, чак и у богатству, запажа се врло мало духовног интересовања. И код њихове интелигенције превлађује интересовање пословне природе.

Мавровци се поглавито баве предузимачким и зидарским пословима у Београду и по моравским варошима и селима. Часни и вредни, они успевају да продру у све средине. Ма да се задовољавају малом зарадом, стално напредују и успевају да се обогате.

За време шумадиских устанака 1804—1815 године мавровско-реканска је група дала неколико људи који су најактивније учествовали у ослобађавању Србије: Жикић, који је утврдио Делиград, био је из Маврова, Чардаклија из Леунова. Конда Бимбаша који је први ушао у београдски град био је родом из једног села Горње Реке.

Горњореканска група. — Ова је област између КорабаЈужне Шар-Планине и Бистре. Обухвата 12—14 села у горњем току реке Радике, која се овде зове Горња Река. Њени се становници, зову *Реканцп.*

Са дубоким потоцима, високим испашама и снегом који се преко лета задржава у цирковима. Радика има карактер дубоких алписких долина. Од извора па до манастира Св. Јована Бигорског нигде нема равни око реке. Дубока 300—400 метара Радика се усеца у палеозојске шкриљце у које су уметнути кречњачки слојеви. Стране су врло стрме, готово вертикалне, до висине од 100 метара над реком, што је знак младог удубљивања и подмлађивања долине. Изузевши горњи ток у мавровској котлини, Радика је врло брза река са много скокова. И то је још један доказ, да је њена долина подмлађена.

Долине притока су такође уски процепи, који се често нису могли толико усећи као главна долина: у овоме се случају притоке уливају водопадима. Једино долина Жрнонице има блаже стране.

Пре него што се дође до манастира Св. Јован Бигорски нема села у долини Радике; она је сасвим пуста. Села су на површима, у шумској зони; нека су на граници шумске и суватске зоне. Сва су збијена; нека су подељена на „махале".

По положају и типу сва ова села чине исти утисак као аромунска насеља. За главни саобраћајни правац који иде дуж Радике везана су само путањама, често вратоломним.

У привредном погледу ова села личе на села мавровске котлине, имају више ливада и стоке. Али су сви становници печалбари и иду на рад поглавито у Цариград, мање у Србију.

Становништво је православне вере, али говори само арбанашки, осим ретких изузетака.

Три су села са правим Арбанасима: Трница и Дубово, ви соко изнад пута који води Радиком, и Штировица под Корабом. Арбанашко становништво ова три села појачано је скорим досељавањем Арбанаса и неких мухамеданаца. Православни сматрају праве Арбанасе за своје највеће непријатеље. Није било давно када су бегови, међу осталима неки Сабрија из Трнице, дизали куле високо изнад пута и пљачкали путнике који су онуда пролазили. Они из Штировице су били у вези с Арбанасима из Дебра и Лурје и помагали их у пљачкашким походима приликом одвођења стоке из овог краја. Па и 1912 године, уочи Балканског рата, они су отели од једног богатог сељака из Броца (Бродец) 6000 оваца и изнудили му 2.500 турских лира. Услед оваквих отмица сточарство је бивало све теже и Реканци су га све више и више напуштали и одавали се печалби.

У Горњој Реци особито пада у очи с једне стране непријатељство православног арбанашког становништва према закорапским Арбанасима, а с друге стране врло тесне пријатељске везе са мавровском групом. Врло су чести бракови између Реканаца и Мавроваца.

Реканци доказују велико поштовање према православном манастиру Јована Бигорског, који су поред Мијака и они бранили. По уверавању многих а нарочито једног православног свештеника, који је родом из Дуфа, Реканци су били Срби и некада говорили само српски. Велики број добровољаца, *,,круалија",* из овога краја пришли су за време шумадиског устанка Кара-Ђорђу. Осим Ничпура сва села имају српска имена. Старац од 110 година из Беличице причао мије, да памти када су старији људи у Реци још говорили српски. За време турске владавине Реканци су сачували литургију на словенском језику. Нису само имена села него су и топографски називи чисто српски (нпр. Големе Ливаде, Трнослива, Бразде, Говедарник итд.).

Каквог су порекла Реканци?

Несумњиво је, да су они слични мавровској групи. Немају веза са Мијацима. По свему се чини, да је ово становништво бар великим делом мешовито српско-аромунско. Али се намеће питање: шта их је нагнало да задржавши православну веру приме арбанашки језик, тим пре што су Торбеши, који су непосредно испод њих у Радици, сасвим супротно томе изгубивши православну веру ипак сачували српски језик. Можда би се ово могло објаснити њиховим географским и етничким положајем, јер су, осим Маврова и предела низ Радику, са свију страна опкољени Арбанасима. У њиховој области има чак и три врло стара арбанашка села.

Иако су по типу и начину живота сасвим једнаки са Мавровском групом, рекански се печалбари на страни баве само ситним пословима: недостаје и оног предузимљивог духа кога има код људи мавровске групе.

Мијачка група
(западномакедонски варијетет)

Група правих Мијака, који себе тако зову и које околно становништво назива Мијацима, ограничена је поглавито на област Мале Реке, леве Радикине притоке. Њихова су села Галичник, Лазаропоље, Тресонче, Селце, Росока, Сушица, Гаре и Осој, а има их још на Радици, око манастира Јована Биогорског, где су ретка села чисто хришћанска, као Битуша, Горње Косоврасти и Горње Мелничане, док остала имају мешовито хришћанско-муслиманско становништво, као Требиште, Радостуш, Јанче и др. Становништво ових села, и муслиманско и хришћанско, говори српским дебарским дијалектом, и сви су, нема сумње, Мијаци. Тамошњи хришћани зову муслиманско становништво ове групе погрдним именом *Торбеши.*

У долини Радике, пред Дебром, Мијаци допиру у села Косоврасти и Мелничане. Северно од Дебра, све десном страном Црног Дрима, наилази се још увек на мешовита српско-арбанашка села, која се пружају на север готово до Пишкопеје где се додирују са компактном арбанашком масом у Љуми. Ово становништво називају именом *Пољаш.* Они се од правих Мијака разликују по занимању, по ношњи и по душевним особинама.

Мијачка област и њихов начин живота исти су као и у Радици. Земљиште је састављено од плеозојских шкриљаца са овде-онде уметнутим кречњаком. Брда Русин и Говедарник изнад Галичника састављена су из кречњака. Земљиште је јако рашчлањено. Изнад речних изворишта и дубоких долина, а изнад шумске зоне, су простране површи, сувати Стогова, Бистре, Јаме и Дешата. Овде се местимично наилази на карсне појаве и на понорнице (Тонивода на Бистри). Ово је један од најзабаченијих и најскривенијих крајева на Полуострву.

Села су или на странама долина или на површима, као Галичник, Лазаропоље, Росока и Гаре, или су на проширеним деловима долина, као Тресонче, Селце, Косоврасти и Мелничане. Ова су села не само на великим висинама и у тешко приступачној планинској области већ и на веома скривеним положајима. Из долине Радике не могу се видети, као уосталом и цела област Мале Реке. Треба се попети неколико стотина метара изнад Радикина корита, да би се дошло до главног села, Галичника, па се и оно угледа тек када се дође до првих његових кућа. Са овом особином ова област јако потсећа на аромунска насеља у Пинду. Нема ниједног пута за мијачку област, и у њу се може приспети само путањама и кириџиским стазама. Најбоља је она која води из Лазаропоља у Малу Реку а пролази испод села Осоја. Са висине се види, како многобројне путање полазе из села пењући се уза стране и правећи небројене кривине, да би се напослетку изгубиле у планини. Тек су 1914 године Срби подигли друм кроз Радику, на који излазе путање што се спуштају из мијачке области. Кола па чак и двоколице били су тамо потпуно непознати. Преносило се само на коњима и магарцима. Нико не може живети у овоме удаљеноме крају Полуострва осим правих печалбара или сточара са стадима. Добија се утисак да су они изабрали ове положаје због тога, да би само они могли ту живети.

Осим што су ова села веома неприступачна (најнеприступачнији је Галичник, Лазаропоље у мањој мери) она су још и најако ветровитим положајима и са великим хладноћама. У августу већ падне слана а зима освоји у септембру.

Већина села су истога типа као и аромунска. Такав је нарочито Галичник.

Осим млечних производа (сирева и кисела млека које се целе године држи, јер га метну у бакарне судове, прелију слојем масла и херметички затворе) све друго купују, почевши од жита па до најобичнијег поврћа, као паприке. Непрекидно иду каравани преко Бистре на Маврове Ханове и одатле преко Влајинице за Гостивар на трг. Све морају до јесени набавити и сложити у своје куће, јер зима рано наступа и онда снегови завеју све путеве. У селу нема ни хана ни пекарнице. Свака кућа спрема за себе све што је потребно за живот. Иначе су гостољубиви и путник увек нађе у приватним кућама склоништа и хране.

Тресонче, Селце и Осој заузимају положаје који потсећају на положаје планинских села моравске Србије. Нижа су од Галичника. Око њих су баште са поврћем а местимично њиве и ливаде, којих има све више уколико се више спуштамо низ долину Радике и приближујемо Косоврастима и Мелничанима. Куће су сличне словенским кућама околних области. Око њих се овде-онде види и по нека зграда, житница или кошара. И поред ових разлика њихово становништво, као и становништво Галичника и Лазаропоља, не живи од земљорадње: понеки се баве сточарством, док су сви остали печалбари.

Види се чудан појав: велика села која су готово без везе са земљиштем, чије становништво зарађује и купује све што му треба изван своје околине. Овај готово неприродан начин живота главна је одлика скоро целог мијачког племена. Ма да становништво Македоније уопште иде у печалбу, ово је најпотпунији тип словенских печалбарских насеља. Све мушкиње, почевши од десете до дванаесте године, иде у печалбу. Они не презају да иду и у даљне земље, ако им се тамо укаже прилика да више зараде. У печалби се баве по више година, и тек се онда враћају на краће време, на два до три месеца, па затим наново одлазе. Мало је оних који сваке године дођу кућама на један до два месеца. Само кад сасвим остаре враћају се и стално остану до смрти код своје куће. Има их који остану у иностранству и више се не враћају.

Печалбари ове групе иду по свима балканским земљама: у Румунију, у Србију, у Бугарску и у Цариград; иду чак у Малу Азију, у Мисир, а у новије време и у Америку. Лети их има у већем броју по селима; запажа се, да је њихов менталитет преиначен према земљама у којима су живели; многи од њих су усвојили и њихова национална осећања. Често су слали децу на школовање у Србију или у Бугарску. Неки су, запазивши пропагандске тежње разних балканских држава, умели одмах да их искористе. Тако је нпр. један сељак из Галичника примио знатне суме из аустриског конзулата у Солуну да преобраћа Галичане у католичку веру. Он је врло савесно обавестио своје саплеменике о мисији која му је поверена, и на томе се свршило његово посредовање. Из потсмеха су га прозвали „католиком".

Мијаци се баве свима пословима: они су дућанџије, механџије, предузимачи и халваџије; раде као надничари, као фабрички радници и у америчким рудницима. У селу су обично само старци који живе од новца што га шаљу печалбари, затим деца испод десет година и жене. Пошто сврше свакодневне домаће послове, који нису велики, жене проводе остало време у израђивању и оправци одела за себе и за људе. С времена на време пролазе путујуће терзије и они довршавају оно што жене нису могле урадити.

Ипак у сваком селу има по неколико породица са доста стоке. Ове се породице, иако имају по једног или више чланова у печалби, баве и сточарством, и од њега живе. После Ђурђевдана се дижу на бачила где подижу привремене станове, праве сиреве и масло и продају вуну и овце. Пред зиму слазе у јегејско приморје где напасају стада на пашњацима које су закупили. Раније су слазили у Мусакију, у Арбанији, поред Јадранског Мора. Враћајући се са зимовања, они су, као и Аромуни, куповали и на коњима доносили кућне потребе; те се из тога и код њих развила трговина. Нарочито су у Елбасану куповали со и уље и носили у Гостивар и у Тетово и продавали. Многи су се од њих били усавршили у овој трговини, али је све ово нестало због несигурности.

Наишао сам на два три стара сточара од преко 60 година који никада нису били печалбари. То су снажни људи, испечени и ишибани планинским непогодама, очврсли и издржљиви, свеже и бистре памети. Ово је прави ранији мијачки тип.

Живот се код Мијака овако развијао:

До средине 19. века сточарство је било јако развијено и свака је кућа имала доста стоке. Сточарство је постепено опадало и данас је готово ишчезло због арбанашких отмица, убистава пастира и све веће несигурности. Пљачке су вршили поглавито Арбанаси из области између Љуме, дебарске Малесије и Охридског Језера. То је становништво врло сиромашно, често гладно и дивље, и код њега су беда и безвлашће допринели развитку ове „пљачкашке привреде". Уколико је сточарство опадало утолико је кирџијање било знатније. Али је и ово занимање било несигурно, јер су Арбанаси пресретали кириџиске караване и отимали им робу, стоку и новац. Одувек су Мијаци имали својих печалбара и не памти се, да су мијачка села била без њих. Али нарочито од средине 19. века, поглавито због тога што

није било других прихода, печалбарство се све више развијало до данашњих размера. Тако су Мијаци променили занимање: готов новац се лакше сакрије но стадо и не мора се носити уза се.

Мијачка ношња, нарочито женска, врло је карактеристична. Најинтересантнији је део мушке ношње, који се из ове области распростро овде-онде по Македонији, *ћеиаре* или *ћеие,* црна сукнена горња хаљина, која нарочито покрива рамена и леђа и која је слична хавелоку (пелерини). У неким селима га зову *зобонче.* Мијачка капа је слична црногорској; а зову је *ћулавче.* Остали су хаљеци онакви као и свуда по Македонији, само су овде од грубог, црног сукна. У дебарској жупи, која се граничи са мијачком облашћу, ћепе је са ресама и куповно: израђују га битољски кројачи.

Док је код људи обично црна боја, код жена и деце је боја одела и везова црвена, и то вишњева или крмезна, дакле затворено-црвена, боја. То је посебице мијачка боја. Ни у једној ношњи на Балканском Полуострву она не пада толико у очи као у мијачкој. На лепом летњем дану, кад сви изађу из кућа, особито изненађује ова црвена боја, која одудара кроз сиву боју земљишта, камених кућа и плочних кровова. Нарочито је у Галичнику дивно погледати малу, али здраву и румену децу, потпуно обучену у одело вишњеве боје: ,,чакшире", „зобонче" и „долама".

Сви делови женске ношње су исте затворено-црвене боје. Нарочито су карактеристични везови на кошуљама: цео рукав од рамена је особито лепо извезен шупљикаво, са геометриским шарама, а тако исто и груди и јака. Сви ови везови захтевају пипав и дуготрајан рад. Нарочито је богато извезена *шнока,* невестинска кошуља, која се после свадбе само још неко време о празницима и о свечаним данима носи, затим се оставља и предаје ћеркама о удаји.

Исто је тако карактеристичан као тнока и старији облик *дарине,* велике вунене махраме, која се носила на глави. Осим малог квадрата у средини, сва је дарпна украшена везовима вишњеве боје. На новијој дарпни се постепено увећава квадрат (бело поље) у средини, док извежене ивице постају све уже.

Врло је интересантан и „превез" који се овде зове *сокај.* Носи се на глави и спушта се преко леђа. Крут је, од грубе вуне вишњеве боје, са црвеним ресама при дну: често је поткићен белим и сјајним ђинђувама. Сокај носе само невесте, и то прве три године. Он није посебно мијачки хаљетак јер је раније ношен и по целој западној Македонији, у којој су га понеке старе жене очувале. Досад се нарочито одржао код Мијака и код Голобрђана на левој страни Црнога Дрима.

Вишњеве боје су и чарапе и појасеви. Појасеви су код мијачких жена краћи и спретнији него у осталој западној Македонији.

Горња хаљина, *клашеник* или *зубун,* је од беле вуне и покривен црвеним украсима и везовима.

У целини узевши овакве ношње нема ни један крај на Балканском Полуострву. То је карактеристична мијачка ношња, коју сачувају и кад се отселе, као што је то случај са онима који су се населили у Смиљеву код Битоља и у Крушеву.

Као печалбарски живот, тако и мијачка ношња указује на везе са сточарским Аромунима. Чак и називи за поједине делове одела, као *дарина, сокај* и др., аромунског су порекла.

Исто је тако врло карактеристичан мијачки дрворез. О пореклу његових мотива као и о

уметничкој вредности овога дрвореза не може се говорити без нарочитих проучавања. Али је знатно, да нико од Јужних Словена није дао толико дрворезачких творевина колико Мијаци. По многим кућама се виде столице, наслони од клупа и таванице у собама са дрворезом. Још и данас има дрворезаца у селу Осоју, као што има зоографа, иконописаца, који раде црквене слике, у селу Лазарапољу. Огромни иконостас манастира Св. Јована Бигорског, израђен пре 110—120 година, дело је два мајстора из Осоја. Неки од ових дрворезаца дали су врло лепе мотиве у орнаментици, иначе су узимане махом слике из црквене историје. Пао ми је у очи Санзовинијев венац, који је талијанског порекла. Мијачки су мајстори радили и дрворез у цркви Св. Спаса у Скопљу. И по другим црквама западне Македоније има њихових дрворезачких радова од веће или мање вредности. Мијаци су се бавили овим послом и изван своје области: њихових дрворезачких радова има и по многим црквама моравске Србије. Њихов дрворез ме је потсетио на многе резбарије које се виде по кућама и по црквама у Карпатима.

То су све били самоуци, који су своју уметност један од другога угледањем примали. Као што се види по Санзовинијеву венцу они су бавећи се у печалби умели да запажају и да се науче.

Код Мијака, као и у мавровској групи, нисам запазио ниједан монголоидни тип. Али има доста црномањастих, кашто гаравих, нарочито у Галичнику и у Лазаропољу. Ипак превлађују смеђи, а овде-онде има, као у Тресончу, и потпуно плавих типова.

Раста су средњег, па чак и малог; врло су ретки високи и крупни људи. Жене су им уопште крупније и пуније од људи, и није редак случај, да је жена крупнија и виша од човека.

Мијаци се жене и удају само међусобно. Не зна се ни за један брак са Брсјацима који су у њихову суседству: у Копачу, Кичеву, итд. Сматрају их за људе просте, дивље, без укуса, и готово презриво рекну за њих и за њихове особине: *Брсјачиште.* Мијаци сматрају себе за нешто више од свих својих суседа: од сељака дебарске Жупе, од дебарских Пољана и нарочито од Голобрђана с друге стране Дрима. Ове последње презриво зову *Улуфима* или *Кецкарима* (козарима), и за њих кажу да имају простачке и дивљачке обичаје.

Чини ми се, да ниједно друго становништво централног типа нема више поноса и тежњи за самосвојношћу и самосталношћу него Мијаци. Поносе се својим именом и имају нечега свога, својственога и самосталног. Кротки, тихи, по изгледу смерни, давали су доста разумних људи који су се одликовали окретношћу и вештином и умели да штите интересе свога племена и да га паметно воде. Али су имали и силних типова, од своје ћуди, који опомињу на неке Динарце. Још се и сада сећају Јована Опуте из села Битуше, који је умео да улије страх Турцима, тако да су се пред њим дизали на ноге и поздрављали га када је на коњу пролазио. То је био богат сточар који је имао више од 2000 оваца. Жртвовао је све своје имање у одбрани хришћанске вере. До његова времена у неким мијачким селима су почели примати ислам. Самим својим угледом успео је да поврати у хришћанску веру три поисламљене куће у Галичнику, једну у Мелничанима и, како се каже, још више других у Тресончи. Погинуо је 1840 године.

Поглавито је мијачка творевина манастир Св. Јован Бигорски, чије је име више пута поменуто. Они су га обновили и издржавали. По једној историји која се чува у манастиру као да је основан 1020 године, а напуштен и порушен за време Турака. Тек 1743 године под архимандритом Харитоном Мијаци су га обновили; 1795 године подигли су цркву која и данас постоји. Прва звона му је поклонио 1837 године кнез Милош Обреновић, а друга два 1850 године Кара-Ђорђевићи. Најпознатији калуђери овога манастира су били Мијаци. Божја служба се у њему увек служила на словенском језику, и пре него што је основана егзархија.

Захваљујући овоме манастиру одржала се словенска служба код хришћана у Малој Реци који говоре арбанашки. Мијаци су врло одани православљу. Свако село има по једну цркву коју сељаци брижљиво похађају; нека села имају и по две цркве. Њихова побожност личи на грчко - аромунску.

Кад се погледа етничка карта, види се како је ово област у којој су се православни Срби одржали најдаље на западу. Арбанаси су продрли дубоко на север, у долину Црног Дрима и преко Љуме у Метохију, па чак и на југ од Охридског Језера. Овде се, око манастира, одржао хришћански живаљ чак и преко Дрима. Све ово показује велику улогу коју су имали Мијаци и њихов манастир у спречавању арбанашког продирања на исток.

Мијаци су врло интелигентни. Нисам наишао ни на једног глупог и заваљеног. Они су ведри, бистри, присебни, брзо и добро схватају; умеју да господаре собом. Ове особине не произлазе из њихова печалбарског занимања. И сама чињеница што они најбоље успевају у печалби, знак је њихових знатних духовних способности. Умели су да се обогате и да дођу до великих положаја, нарочито они из Галичника, који су се разишли по свима балканским земљама. Али је још сигурнији знак њихових интелектуалних особина, што су им деца врло бистра. Учитељи који су били по разним областима централнога типа једногласно тврде, да нису видели интелигентније деце. Оно мало старих сточара, који нису путовали, изненадили су ме трезвеношћу мишљења и оштрином схватања. Познао сам неке породице плаве комплексије, нарочито у селу Тресончи, код којих је дубоко развијена осећајност и склоност размишљању. Код њих интелигенција није обрнута на „работу" и зарађивање. Укус и уметничке склоности, које смо поменули, доказ су да Мијаци и поред свих тешкоћа с којима су се имали борити нису могли огрезнути у „работу" централнога типа. Они су слободни и отворени више но ма која друга група овога типа. Осим тога су предусретљиви и гостопримни. У психичком погледу приближују се динарском типу.

Као што смо видели, мијачка је област између Влахинице и Дримскога Грла, најзатворенији крај на Балканском Полуострву. Доскора није било осим коњских путања никаквих путова ни за Гостивар, ни дуж Радике, ни према Струзи. Пут за Стругу почели су градити Младотурци, друга два су израдили Срби после ослобођења (1912 године). Како је ова област била без веза са великим моравско-вардарским путем, није у масама учествовала у оним великим миграцијама које су захватиле чак и Полог. Исто тако је неприступачна и непроходна Арбанија спречавала везу ове области са Јадранским Морем. Од свега становништва централног типа Мијаци су најмање били изложени оном познијем развитку језика, одела, живота и навика, који је јако захватио моравско-вардарски варијетет и проузроковао дубоке промене у динарском типу.

Овде се особито одржало старо балканско становништво, и све потсећа на далеку прошлост.

У Радици се очувао стари начин сточарења, номадско сточарење, које су ови Југословени вероватно наследили од Аромуна. Одело украшено веома старинским словенским и аромунским шарама, без сумње је најстарија југословенска ношња. Језик је такође врло архаичан. Има муклих гласова. Старословенско *„Ј'ус"* се изговара на разне начине, као *е, а, о (река, рака, рока* == рука). Уцотреба члана, као и неких конструкција *(имам чујено, имам видено),* показује страни, вероватно романски утицај, можда утицај аромунског језика.

Али поред ових архаичних особина запажају се и нови утицаји, проузроковани печалбом, који се нарочито осећају на људима, али све више захватају и жене и децу.

Мијачка кућа и живот су са више угодности но што је случај код других сељака

централнога типа. У њиховим кућама има кашто више предмета савременог напреднијег живота.

Печалба, која је развила индивидуализам, уништила је задруге. Међу свима областима централнога типа у овој је најмање задруга. Одржало се само неколико код оних који се баве о сточарству.

Начин мишљења се изменио код људи, према земљама у којима су били у печалби. Тако је и са језиком. Школе, а после ослобођења и војна служба и мешање учинили су, да има много деце и младића који говоре језиком Шумадије, задржавајући свој стари акценат.

У погледу историске свести код њих има само трагова старе српске прошлости. Старији људи знају за косовску погибију и за „цара" Лазара и о *„службама"* (славама) још се певају песме којима се слави ово доба. Али сада, после јаке бугарске пропаганде, ређе их певају но у раније време. Мијаци врло много знају о Краљевићу Марку, за кога веле, да је родом „од Леген-град". Изнад торбешког села Присојнице има развалина од града. Мијаци причају, да је одатле војвода Дамјан отишао у бој на Косову. Имају и песме о зидању српског манастира Хилендара у Светој Гори.

Свака породица има славу („службу").

Средиште мијачког духовног живота је манастир Св. Јована Бигорског. Све што у њему има везано је у националном погледу за српску историју. У њему је врло стари поменик, ванредно лепо писан на пергаменту, чувен са своје израде, у коме је историја овог манастира; у њему се помињу само српски владаоци од лозе Немањића и српски архиепископи. Исто тако су на живопису на спољашњим манастирским зидовима насликани само српски владаоци до Косовске битке. Те је слике радио сељак зоограф из Лазарополља. Уз то историја овог манастира, као и самих Мијака, показује, да су увек тежили за самосталношћу. Стално су се противили грчком језику у служби божјој. Кад се и њима хтела да наметне бугарска егзархија, њихови су калуђери умели одржати потпуну слободу према новој цркви и сачувати све српске старине којих је било у манастиру.

У мијачкој историјској свести и предањима нема ничега бугарскога. Штавише особито изненађује, да бугарска пропаганда, старија и јача од српске, није могла код њих унети ничега из бугарске историје ни кроз школе ни преко свештеника. Добио сам утисак, да је егзархија у ову област слала махом нешколоване људе и да је за њих цела школска и црквена пропаганда била само средство да дођу до новаца, да се дакле изметнула у врсту печалбе.

Док су мухамеданци врло ретки у Малој Реци, многобројни су у Радици. Зову их погрдним именом *Торбеши.* У географском погледу они су наставак зоне коју заузима православно становништво арбанашког језика. Највећа су насеља ових мухамеданаца: Жрноница, Болетин, Видуша, Присојница, Хаџиовце, Скудриње и Доње Косоврасти. Има и мешовитих села у којима су мухамеданци измешани са православним Мијацима. То су: Требиште, Радостуш, Велобрдо, Јанча и Могорче.

Изгледа, да су Торбеши поисламљени у исто време кад и Горани у Шари. Сви знају, да су били хришћани, и то ми је и сам хоџа из Жрнонице причао. Последњи православни Мијаци који су живели у неким торбешким селима поисламљени су или су се отселили после 1863 године, јер се до тога доба помињу православни становници са српским именима у Присојници, Жрноници, Штировици и Дубову, у којима сад нема ниједног хришћанина. У Жрноници се један крај још и сад зове *Поповска Махала.* Менталитет ових поисламљених веома изненађује: њихове жене и њихова деца још увек долазе и траже лека у Бигорском Манастиру. Само хришћански светац може по њихову схватању да излечи мухамеданске

болеснике.

Превлађују српски типови, тако да је немогућно разликовати поисламљене од православних Мијака. Жене и деца знају само српски, а људи још и турски и арбанашки. Арбанашки су научили због додира с Арбанасима, а турски у Солуну, Серу, Драми и Цариграду као печалбари.

У печалби се Торбеши баве свима пословима, нарочито бакалским. Али пошто се они баве само ситним пословима, не стичу онаква богатства као православни из Галичника, Лазаропоља и других села. Као и православни Мијаци, и Торбеши су много патили од Арбанаса с оне стране Кораба и Дешата. Ови су крали и пљачкали целу област осим Жрнонице, у којој је за време Турака седео кајмакам (срески старешина) и било жандарма и нешто војске.

Торбеши су, као и сви отпадници, врло одани мухамеданској вери. Немају онога поноса мухамеданских Срба у Босни, јер међу њима нема муслиманског племства.

Торбешка су села збијенога типа, а таква је и варошица Жрноница. Превлађују двоспратне куће турскога уређења и кроја.

О пореклу Мијака имам неки број података и запажања са мојих путовања[xix]. По свима природним особинама ово је могла бити једино област аромунских сточара. Вероватно да су они ту живели у почетку Средњега века, а несумњиво је, да су се по њој и доцније насељавали. Они су проводили лето на суватима, а зими су се спуштали на југ Балканског Полуострва, у јегејско илиј адранско приморје. Галичани имају предање, да су њихово село основали аромунски пастири који су дошли са реке Галика код Солуна. У Росоку су најстарији становници „Власи", који су дошли из Арбаније. Као што смо видели, у Лазаропољу има велики род Дракули, пореклом из Росоке, који се у ово село доселио пре 120 година. Готово сви су црномањасти, скоро гарави. У Галичнику има породица Цинцаревић. Међу Мијацима, нарочито у Галичнику, има највише јако црномањастих, са сјајним очима, који веома потсећају на цинцарске типове. Најстарија породица у Галичнику, једна од оних које су се доселиле са Галика, зове се Пуљевци. Све што смо раније рекли о ношњи, о називима њених појединих делова, о начину живота и о типу насеља, потсећа на Аромуне.

Ови су се Аромуни стопили са неким старим словенским становништвом. Најстарија села, као нпр. Тресонче, по типу и изгледу су чисто словенска. Топографска су имена великом већином словенска (Бистра, Јама, Тонивода, Јастребац, Србиновица, Каменица, Зла Страна итд.). Ово су облици који немају ничега архаичног.

Стару словенску основу појачали су многобројни досељени Словени из Арбаније. То је вероватно српско средњевековно становништво које је због све тежих прилика за живот напуштало Арбанију и повлачило се на исток. Тако у Лазаропољу има велики род Кокалевићи, који се пре 150—170 година доселио из Мата, из села Мацукала. Они који су остали у томе селу Мацукалу поарбанашени су и поисламљени, зову се Кокаји и има их 45 пушака. Доскора су поисламљени Кокаји и Кокалевићи у Лазарпољу који су остали православни одржавали срдачне везе и једни другима долазили о великданима и свадбама. Узајамност међу једнима и другима била је толика, да су заједнички плаћали крв приликом умира крвне освете и светили заједнички увреду и убиство. Занимљиво је, да је прабаба данашњих Кокалевића доведена у Дебар за време Карађорђева устанка као девојка робиња из параћинског краја у Северној Србији. Прадед Кокалевића видео ју је код једног бега и узео за жену.

Из области Булчизе, с оне стране Црног Дрима (у изворишту реке Звезде или Ват-Зезе)

су Џунгуловци или Хаџијевци у Лазаропољу. Они који су остали у Булчизи поисламљени су и поарбанашени. По казивању једног српског учитеља, који је тамо био општински деловођа 1914—1915 године, становници ове области знају да су били Срби и сачували су доста хришћанских обичаја. Тамо има и рушевина од цркава. Пред Велику Госпојину посте исто онако као православни, а не као Турци уз рамазан; сахрањују мртве по хришћанским обичајима, са прекрштеним рукама и ногама окренутим истоку, а не као муслимани са ногама окренутим југу и са рукама опруженим низ тело.

У Галичнику има сриска породица Дурузовци, досељена пре 180 година из Драча (турски Дуруз) или из драчке околине. Има такође српских досељеника из области Черменике, која је у сливу реке Шкумбије, на 300 км. североисточно од Елбасана.

Међу Мијацима има дакле много српских досељеника из Арбаније, на које ћемо такође наилазити и по другим областима, Пред процесом арбанашења и помухамедањивања они су делимично напуштали Арбанију и повлачили се ка средишту Полуострва.

Уопште су Мијаци, који сада претстављају одређен тип, знатно друкчији од типова околног словенског становништва, постали мешавином старог словенског становништва са Србима који су се доселили с оне стране Црног Дрима и с Аромунима.

Стапање је могло ићи овако:

У великој давнини ово је била област насељена аромунским сточарима, који су живели у привременим летњим насељима. У Средњем веку су у њу продрли Словени и измешали се с овим старинцима, оснивајући по свој прилици своја села. Услед ове мешавине и додира настало је пословењавање Аромуна. Словени су се од њих научили на далека сточарска кретања, од њих су примили тип села, печалбу, исто тако и неке делове женске ношње. Доцније је било и нових прожимања: долазили су аромунски досељеници из Арбаније. Али је с друге стране и словенски елеменат био појачаван досељавањем Срба из Арбаније, нарочито у току последња два три века.

Изгледа, да мијачко исељавање није старије од једнога века и да је настало тек онда кад је сточарство почело да опада, те су они били принуђени да мењају занимање. Ово исељавање пада у исто време са нестајањем неких мијачких села, као села Орехова, код манастира Св. Јована Бигорског, Старог Села код Сушице, Главиног Села надалеко од Лазаропоља и Лопушника изнад Тресонче. Из Главиног Села и Лопушника неки су се населили у Лазаропоље. Има их отсељених у непосредној близини, у селу Ехловцу у Копачу. Највише их је отишло даље, у околину Битоља и Прилепа. Тако је чисто мијачко велико село Смиљево, недалеко од Гопеша код Битоља. Његово становништво је из поменутих напуштених села и још из села Росоке. Смиљево је истога типа као и села суседних Аромуна. Задржали су мијачку ношњу, нарочито жене. Других досељеника има доста у Крушеву, измешаних с Аромунима, са којима се лако сроде и укрштају женидбама и удадбама. Мијачких досељеника има и у селу Слепчу, северно од Прилепа. Напослетку их има отсељених чак и у велешком крају, где су изнад села Богумила у изворишту реке Бабуне основали села Ореше и Папрадиште. Села мијачких отсељеника су увек на великим висинама или у подножју високих планина, да би се могли бавити о сточарству.

Група Биначке Мораве
(моравско-вардарски варијетет)

Ово становништво заузима један од највећих сливова у средини Полуострва, слив Горње или Биначке Мораве.

На југоистоку и истоку је слив Биначке Мораве затворен великим кристаластим масивима Скопске Црне Горе (Карадага), са које Биначка Морава извире. Планинске стране су разривене многобројним долинама и покривене шумом, супротно оголићеним странама према Скопљу. Са северне стране је слив Биначке Мораве ограничен планинама Столовима, Лисицом и Гољаком, које га раздвајају од врањске области и старих граница Србије.

Овај слив обухвата три различна дела. То су:

Горња Морава која почиње од Каменоглаве код Феризовића и држи до реке Прилепнице источно од Гњилана. Овај се горњи део Мораве до села Витине зове Језава, а наниже се означава просто као *Морава.*

Доња Морава или *Изморник* је од Прилепнице до Кончуљске Клисуре, где се Морава пробија између огранака Црне Горе и Карпине и код Бујановца избија у моравско-вардарску долину, којом пролази железничка пруга.

Слив *Криве Реке,* северозападно од Изморника, врло је простран и простире се између новобрдске Велике Планине и поменуте границе према врањској области. Великим делом је покривен шумом и жбуњем.

Према томе је и становништво у сливу Биначке Мораве подељено у три групе које одговарају означеним предеоним целинама: *Моравци* (становници Горње Мораве), *Изморничани* и *Криворечани.*

Као и Косово, и ова се област одликује својом плодношћу. У њој је и богата рударска област Ново Брдо са рудницима који су обилато искоришћавани нарочито у Средњем веку. Други су рудници у горњим токовима Криве Реке и Прилепнице. Услед овако разноврсних извора за живот ово становништво, као и косовско, није било приморано да иде у печалбу.

Како је далеко од великих путева, овај слив има пуно скривених и усамљених кутова по дубоким долинама. По томе чини супротност Косову, које је широко отворено и окружено скоро голим странама.

Област Биначке Мораве има мало, и то рђавих саобраћајних веза. Пошто се све преносило на коњима, раније је било само кириџиских путева, који су ову област везивали са Косовом и Приштином, или кроз Кончуљску Клисуру и Карпину са Врањем и Бујановцем. Једна је путања ишла и према Качаничкој Клисури. Доцније су сазграђени делом бољи делом лошији колски путеви, један за Феризовић, железничку станицу на Косову, и други за Бујановац, који је ишао кроз Кончуљску Клисуру и избијао на моравско-вардарску пругу.

У овој затвореној и богатој котлини развило се врло знатно средиште, Гњилане, и у њему начин живота, унеколико различан од косовског и моравског, оног око Бујановца и Врања.

Овој се области може додати једна од најлепших малих долина, која се спушта Косову, долина реке Грачанице у којој је манастир са истим именом. Код села Бадовца и Новог Села она је усечена у серпентинима, мало више у шкриљцима, конгломерату, пешчару и кречњаку. Развође код Лабљана је од серпентина.

Иако са стрмим странама и местимице врло уска, ова долина је свуда равнога дна. Њоме вијуга врло бистра Грачаница, на чијим плодним и добро обрађеним обалама има доста воденица. Од Мрамора почињу зелене ливаде. Стране су под жбуњем и шумом све до Лабљана, и тек одатле је серпентинско земљиште на десној страни реке оголићено. У долини Грачанице на више места, а нарочито код села Сливова, виде се гомиле троскве, остаци од

старих рудника из којих се у Средњем веку и доцније вадила руда.

Долина је врло насељена и има велики број села (Лапље Село, Грачаница, Бадовце, Ново Селок, Мрамор, Сливова, Драговац, Лабљан).

Становништво по селима горњег дела ове долине спада у моравско становништво, и оно се већином бави сточарством, док је у доњем делу долине косовско становништво које се бави земљорадњом. Овде се десио исти појав као и код Ера динарског типа: као што је ерско становништво прешло планину и спустило се у долину Лаба на Косову, тако је овде моравско становништво прешло развође између Мораве и Косова и зашло у косовски слив.

Са косовским становништвом су и два села изнад Грачанице, Бадовци и Ново Село. То су мала земљорадничка села, збијенога типа, са малим кућама од ћерпича, покривеним сламом или ћерамидом. Изнад њих је на искрченом земљишту арбанашко село Мрамор, чије се становништво бави сточарством и шумарством; још више је, опет у крчевинама, село Андровце са католичким арбанашким становништвом које је поглавито сточарско. Оба су ова села разбијеног типа. У крчевинама су велике, махом двоспратне, куће, ћерамидом покривене, са доста споредних зграда. До 1912 године Мрамор је био главно разбојничко и пљачкашко средиште. Његово се становништво обогатило отимајући земљишта од својих суседа и тиме што је оно једино искоришћавало простране паше и шуме у околини. Одувек је у Мрамору било одметника од турских власти. Код њих су се у турско доба склањали и косовски одметници. И сам Јашар-паша, један од најмоћнијих људи са Косова, био се склонио овде, кад је дошао у сукоб са султаном. До пре 150 година ово је било српско село са моравским становништвом: али су га мало по мало истискивали и населили се на његово место Арбанаси, пореклом са Косова, из Дренице и из Метохије. Према томе је ранија граница између моравског и косовског становништва била некад између Новог Села и Мрамора. Сада због Арбанаса који су се увукли између две српске групе, моравско становништво почиње са селом Сливовом, па се наставља у Драговцу и Лабљану (ово последње је арбанашко село са неколико српских породица).

Чим се пређе гранична зона, одмах падне у очи друкчија женска ношња. Нестаје косовских везова и богате и скупоцене ношње и настаје врло проста ношња без украса. Ово је знатна граница везене ношње, јер таке ношње нема даље у источним областима; према југу се везена ношња јавља тек у кумановској околини.

Преко кошуље која је без веза жене носе ткану прегачу, зв. *бојча* или *ирешча,* која покрива само предњи и доњи део тела. Око струка је врло прост ткани појас. Горе је преко кошуље сукнена црна и кратка *долакшица,* која је налик на мијачко „гунче", са рукавима само до лаката. На глави је куповна махрама, обично сивкасто-зелене или зеленкасте боје. Девојке и невесте се о празницима доста неукусно украсе: место „долактице" носе тада куповни јелек, а око појаса су велике пафте од новог сребра (пакона, алпаке), поткићене сребрним новцима. Глава, врат и руке су украшени низовима од ђинђува. Богатије младе носе тзв. *„венчани шеиелук".* То је као капа од новца, са жутим паконским теменом, са кога висе ниске од новаца и напред спуштене дуге плетенице. Напредје висока перјаница. Невеста носи овај тепелук обично док не роди, а највише две до три године. Само богате имају свој венчани тепелук, док остале носе заједнички венчани тепелук: породице се здруже и купе ову капу, коју после редом носе невесте како се која удаје.

Најкарактеристичнији је део женске ношње *накиш* или *реи.* То је хаљетак дугачак највише до пола метра, који се везује за задњи део појаса и одговара косовској „бојчи" или тетовском „скутнику". Састоји се из самих реса, које су у три до четири низа једна испод друге поређане. Начињене су од фине вуне, предене и уврћене тако да личе на врло фини гајтан. „Накит" носи свака жена: и најстарија и најсиромашнија као и најбогатија. Нигде

више на Балканском Полуострву нема оваког парчета ношње.

Криа, коју чине два уска комада материје, слична је „превезу" других крајева. Увек је црне боје, без реса и без украса.

Дакле је моравска женска ношња, кад се упореди са косовском, проста и доста неукусна. Моравске жене кажу, да су заузете зими пословима око стоке, те не могу као беспослене Косовке (чије је занимање земљорадња) провести целу зиму радећи на везу.

Пошто моравске жене не доносе у мираз скупоцено и богато одело, Косовци се њима не жене. Напротив Моравци се радо жене Косовкама које и у новој средини носе своју лепу ношњу и ова прелази после и на њихове кћери.

Земљиште у равнима око Биначке Мораве, као и оно са брежуљцима малих висина и са терасама, састављено је од језерских наслага, пескова и глина, који су погодни за земљорадњу. За њих су везана сва главна српска села, која су поглавито земљорадничка и већином читлуци. У бочним долинама, нарочито у онима према Црној Гори, су највећим делом арбанашка села.

Једна културна биљка, која је готово непозната на Косову, конопља, обрађује се у овој долини. Она почиње са првим моравским селом и идући низ Мораву све се више јавља. Највише је има у Изморнику. Изван ове области све је више конопље идући низ Мораву до Лесковца. Конопља је врло знатан сељачки производ, и купе од конопље су карактеристичне за многа села Биначке Мораве. Главна су тржишта за конопљу Гњилане и особито Бујановце.

У моравској области је више воћа но на Косову, нарочито због тога, што је ово мало нижи крај и заклоњенији од ветрова.

Ова богата котлина без железница и великих саобраћајних веза, са малим месним властима које су биле у турско време увек без икакве моћи, била је под потпуном владом бегова. Бегови су живели највише у Гњилану, али их је било и по селима. Често су били окружени арбанашким пљачкашима који нису презали ни од каквих насиља. Тако су нпр. бегови из рода Цинића били стварни господари у Гњилану. Насиља и безвлашће су били несразмерно тежи него на Косову где је захваљујући железници било овде-онде снажније турске власти, нарочито у Приштини и у Митровици.

Изузевши Изморник, у коме су се Срби као многобројније становништво могли одупирати и мање трпели, сва је остала Морава за време турске владавине била утучена насиљима. Поред бегова су немилосрдно мучили српски живаљ нарочито Арбанаси из Карадага. Уз многобројна друга насиља ударало се често и на женску част. Отмица и превођење у ислам српских жена су овде били чешћи него на Косову.

Становници ове области, старинци или досељеници, врло су много прелазили од једног бега другом, из једног села у друго, из Горње Мораве у Изморник и обратно, а у обе ове области још и из Криве Реке. У том погледу Косово изгледа према Морави као област устаљеног становништва. Због несигурности и пљачкања многе су се моравске породице сељакале и тражиле „појак господар" који би их заштитио од арбанашког злостављања. Врло често су сељаци остајали код једнога бега и у једном селу само по једну зиму и лето, па се даље као чергари селили тражећи милостивијег и јачег господара који би их могао заштити. Живећи оваквим животом ови сељаци нису могли имати ничега свога, *„својштине".* Један, сада имућнији, сељак из Пасјана причао ми је, да је његов деда променио осам пута своје место становања. Долазећи из села Рајчића (у кумановском крају), да би се стално настанио у Пасјанима, он је успут мењао неколико пута бегове и села. Други један, старином из

врањског села Вртогоша, кренуо се у Изморник, задржавао се у многим његовим селима, а најдуже у Ропотеву, и одатле дошао најзад у Пасјане. Има сељака који су се мање кретали и они су стекли и нешто своје земље, али нису престајали обрађивати и беговску, ако не ради приноса, а оно да их бег заштићава. Услед ових сељакања становништво је јако измешано и скоро изједначено, тако да нема знатнијих разлика међу људима чак и најудаљенијих села.

Старинци чине овде нешто више од половине становништва. Њима се прилагођавало досељено и колонизовано становништво и примало њихову ношњу и навике. Ово се прилагођавање запажа чак и код врло младих досељеника. Међу досељеницима има их највише из других делова моравско-вардарске области, и они су махом стари. Има их из Јагодине, врло много из врањског Поморавља, из кумановског краја, из Скопске Црне Горе, па и из тетовске котлине. Многобројни су и досељеници из неких делова западне Македоније, нарочито из прилепске околине и из Пореча, мање из битољске области. Мање него из моравско-вардарске области има досељеника са Косова заједно са Новим Брдом, Сиринићем, Средском, Подримом и Метохијом. Досељеници из шопских крајева су ређи и изгледа да су они поглавито из планинских крајева изнад Кочана.

Иако има много досељеника, језик је потпуно уједначен. Што се више приближујемо Изморнику, он је све ближи књижевном говору. У моравском говору има врло мало архаичнога. У целој се области употребљава упитни начин с обрнутим редом речи према књижевном: *туј ли је ?* (у књижевном језику: је ли ту?) и онај други, особити, облик; *ће му кажем; ће нађем* (уместо: казаћу му; наћи ћу).

Услед насиља и притиска, а нарочито услед несигурности, моравско се становништво, поглавито из Криве Реке, много расељавало. Његових исељеника има много по Косову, у Моравици и чак око Куманова, али их је највише отишло преко старе границе у Јабланицу и Ветерницу. Највећи је број досељеника у Јабланици из Криве Реке. Уопште се, а особито после ослобођења нових крајева (1878 год.) становништво кретало низ Јужну Мораву и допирало на север у моравску Србију.

У телесном погледу су „Моравци" слични Косовцима и не може се ухватити никаква разлика између ових и становника врањског Поморавља и суседних области. Превлађују смеђи, али има у Горњој Морави и црномањастих, а тако и у селу Ропотеву у Изморнику. Плави су ређи од црномањастих. Нисам могао у телесном склопу запазити никакве црте које би проистицале од мешавине крви с Арбанасима, јер су и ови великим делом поисламљени и поарбанашени Срби. Утисак је тај, да су овде старинци били исто становништво са косовским и с оним у врањском Поморављу, па да су измењени под утицајем сасвим особитог живота који се развио у овој котлини. Према Косовцима Моравци изгледају као планинско становништво грубљега ткива. Они сами признају, да Косовци имају више укуса и да су углађенији. Готово код свих Мораваца, изузевши оне у Изморнику, има неке утучености, која је последица притиска и насиља којима су били изложени. Али су после ослобођења (1912 године) пренули и показују живости и интересовања за све што је око њих. Очували су све српске историске успомене, оне о Косову и о Краљевићу Марку. Стари се људи сећају, да су певали народне песме уз гусле, којих данас готово нема. Моравци имају и своја ужа предања, нарочито о Новом Брду, које зову и „Златно Брдо"; причају, да је „цар Лазар" рођен у Прилепници. Код села Подграђа, испод Пасјана, има у Морави вир, који се зове Говен. У њега је, причају, скочила једна девојка после Косовске битке, јер није хтела да „гове Арапима", који су земљу били притисли, већ овој води. И сада она о Ђурђеву дне „искаче и чешља се" код овог вира.

Судећи по Гњилану и код њих су развијене реалистичке особине и предузимљивост. И поред свих турских и арбанашких насиља и притиска српске занатлије и трговци су имали развијеније послове од муслиманских. Чак и за време турске владе Гњилане је било снажна

српска варош. Свет је жив и окретан. Као и по другим варошима и овде су жене донекле усвојиле турско одело.

У овој области нема Аромуна. Али их је несумњиво било у Средњем веку, јер се помињу у старим споменицима, а на њих опомиње и име села Станишора код Гњилана.

Вредно је овде истаћи и онај комад ношње, *накиш* или *реи,* и оне црне крпе које личе на превез а којих иначе нигде нема код Срба. Ми не знамо, да ли су ти делови ношње овде постали или су наслеђени од неког старог становништва којег данас нема.

Мора се бити у недоумици да ли да се ова група уврсти у косовски или у моравско-вардарски варијетет. Иако се по женској ношњи издваја и од једног и од другог, у тесној је вези ло душевним и језичним особинама и са једним и са другим. По јачини националног осећања Моравци су најближи Косовцима и у том погледу са њима чине једну групу. Али по реалистичким цртама, по типу кућа и по општем утиску као грубље становништво оно се одваја од косовског и приближује сировијим моравско-вардарским групама, за које га уосталом везује и сам његов географски положај.

Преспанско-костурска група.

Ова је котлина већа од струшко-охридске, али већи део њен покривају Преспанско и Мало Језеро. Осим на северу око Ресна нема нигде око језера већих равница. И сама језерска површина је велике висине, око 900 м., а брежуљци око Ресна и Јанковца дижу се још 50—60 м. изнад језера.

Ти су брежуљци главни облик у северном, сухом, делу котлине око Ресна и састављени су при дну од модре и беличасте глине, преко које су песак и кварцевити шљунак. Они претстављају старе језерске терасе. На овоме земљишту слабе плодности насељена је већина села.

Између ових брежуљака су уске равнице око кракова Големе Реке, која протиче кроз Ресен. То је, заједно с оном равни око језера испод села Царидвора и Дрмени, најгшоднији део котлине. Колика је потреба за земљом види се и по овоме појаву на равним обалама и низинама. Језерски ниво показује колебања, и кад нарасте онда дођу под воду њихове мале њиве и ливаде и села се напуштају. Многа су стара села потопљена у прибрежној плиткој језерској зони. Али знају кад језеро сплашњава и стари су људи ухватили правилност овога кретања, те знају, кад ће њиве бити на суву и памте које су њиве коме припадале.

И ови најбољи делови Преспе не могу живети од земљорадње. Још у већој мери то вреди за језерска села, на обалама оба језера и на острву Аилу у Малом Језеру, која се баве и о риболовству. У свој преспанској котлини је сточарство главније од земљорадње и доста развијено, јер је ова котлина била сразмерно сигурнија од арбанашких пљачкаша. Словенска села пасу стоку поглавито по странама високих планина Перистера, Галичице, Петрињске Планине и др., а даље навише пространи сувати тих планина су паше сточара Аромуна, којих око преспанске котлине има у већем броју него и око једне друге.

Нема великих природних погодаба за живот. Становништво је због тога врло рано упућено на зараду изван своје области: ово је један од крајева из кога се најпре почело ићи у печалбу, и иду сви и из тамошњих села и из вароши Ресна. С онима из костурске околине они су први почели ићи у Америку.

Као и струшко-охридска котлина, и ово је затворена област, а јужни део Преспанског Језера и Мало Језеро спадају у сасвим скривене области. Само се преко високих преседлина излази из преспанске котлине. Највиша је и најшира од њих буковска преседлина (1180 м.),

која ову котлину раставља од Охрида. То је широка површ, састављена од сјајних шкриљаца, преко којих овде-онде долазе кречњачке масе, и она је са охридске стране изнад села Косеља већином гола и жућкасте боје, а са преспанске стране под жбуњем и шумом. Нижа је и ужа ђаватска преседлина (1150 м.), којом води пут за Битољ. А најужа и најнижа (1090 м.) је преседлина Превтис, којом води пут за Корчу. Овде се, у близини Ресна, састају западномакедонски са јужномакедонским и епирским, јако посећеним, каравинским путевима, али је ресенска околина за њих само пролазна станица. Ова котлина и Ресен не могу због тога доћи ни до каквог већег значаја.

И у свима осталим западним котлинама су се сачувале неке архаичне словенске особине, али је њих, изгледа, понајвише у Преспи и у костурском крају. У Преспи их је највише у јужном скривеном делу: у Малој Преспи и око Малог Језера. Нигде нисам запазио више архаизма у језику, нарочито у нагласку. Живот је у оним скривеним кутовима дубоко примитиван. Ја сам 1900 године, мерећи језера, становао у селу Конском, на западној обали Преспе, и оно се тада састојало само из једне велике задруге од 100 чланова, који су живели у три куће и бавили се поглавито рибарством. Све су сами израђивали. Једино су жито и со куповали. Продавали су сточне производе и рибу. Јако је падала у очи простота и једноставност живота и обичаја. Ништа нису радили без припита и савета једнога најстаријега, који се, иако су подељени у три куће, сматрао за старешину свију. За време мога бављења на острву Аилу у Малом Језеру, 1900 године, тамо је становала само једна велика словенска задруга од 67 чланова, који су били распоређени у неколико кућа. Такве велике задруге патријархалног живота карактеристичне су за склоните крајеве око Мале Преспе и Малог Језера, и села се састоје обично из једне, ретко из две-три, такве задруге. Просто се одевају хаљинама од сукна, топлим, али неспретним. Женска ношња има само мало шара на рукавима од кошуља, али су то шаре са чистим геометриским мотивима.

Живот је више напредовао у северном пространом делу котлине, мање у планинским селима, више око Ресна и Јанковца. Тако нпр. село Крушје, лево од пута охридско-ресенског, високо у страни, лепога положаја, са великим кућама, чини утисак напредног села. Али је унутра неукусно и доста прљаво. Велике куће су истога типа као и по свој западној Македонији. По чардаку кућном извешани су низови „пиперки" (паприка) које суше, затим постељне ствари и др. Куће су управо празне, тако је мало чега у њима. Главно су: огњиште, „стомнарник" са „стомнама" (судовима за воду) и „ножва" (наћве). Људи су доста измучени од печалбе и зараде. Али су жене свеже и једре, веселе и разговорне. Одело им се одликује оним, напред поменутим, богатим шарама западне Македоније, нарочито кошуље, али превлађује црна боја. Село је разноврсног етничког састава, и задруге су ретке и мање. Исте је врсте и суседно село Кривени. Међутим улазећи у село Јанковац, које има и мало чаршије, осетио сам се као у цинцарским печалбарским селима. Исти утисак оставља и варош Ресен. Тиме наилазимо на другу карактеристику Преспе: поред архаичног словенскога (балканскога старословенског) јавља се аромунско увлачење у Словенство и још чешће аромунски менталитет и аромунске духовне и моралне особине.

И овде су сасвим ретки монголоидни типови. Али су већ чешћи људи ситни и средњега стаса, јако црномањасти, готово гарави. Падају у очи најпре у селу Крушју и Кривенима, али их је још више у Јанковцу и у Ресну. И у једном и у другом месту има доста још непословењених цинцарских породица. Има их и пословењених. Има и укрштања између Аромуна и Словена. По Галичици, Петрињској Планини и изнад села Крушја и Букова баве се и сада преко лета Аромуни са својим многобројним стадима. На западном ободу котлине, недалеко од Ресна, има њихово велико летње село које се зове Исток. Раде преко лета и занате и од векова су се насељавали по преспанској котлини, која им годи због летње свежине. Исто то вреди за планине источно од котлине, Перистер и Биглу. Сва преспанска котлина је управо опкољена аромунским сточарским становништвом. Они су и с југа преко Превтиса пролазили из Епира и јужне Македоније као кириџије и доста их се у Преспи

населило. Изненадило ме је, кад сам у селу Нивици, дубоко у скровитој Малој Преспи, наишао на гараве Словене, који говоре онај архаични словенски дијалекат, али имају цинцарско-грчки менталитет. Мерећи дубине језерске непрекидно сам имао да се борим са њиховим особинама врдања, варакања и избегавања напорног рада и са њиховим тежњама за уцењивањем и адвокатисањем. Код њих има непоузданости, која је у противности с особинама осталог примитивног, честитог и чврстог становништва Мале Преспе.

Јако се осећа комбинација аромунских особина са словенским, нарочито у Ресну, Јанковцу и околини. Особито пада у очи живост духа и пословна даровитост, знатна даровитост, нарочито за „работу". Предузимљивост је кашто већега замаха и често су велики трговци. Пуни су комбинација, хитрине и лукавости. Управо су ђаволски лукави и промућурни. Увек су „пробудени" и добро обавештени. Све виде и на све обраћају пажњу. Ничега турскога у духу, ни у вароши Ресну. Из Ресна је, као и из Прилепа и Костура, потекао први покрет за македонску самосталну организацију, који је доцније добио бугарску боју. Покрету су у основи економски разлози, и зато је природно, што је почео у двема македонским варошима с највише трговачког духа: у Ресну и у Прилепу.

Иако, дакле, ови Словени у већини нису аромунског порекла, имају умногоме аромунски менталитет.

Струшко-охридска група.

У овој групи Словени чине већину, према којој се губи турско-арбанашка мањина, иако Арбанаси допиру до западне обале Охридског Језера. Узроке је томе положај ове области и мања експанзивна снага Арбанаса у сливу реке Шкумбије.

Затворена је са севера Дримским Грлом, кроз које до пре неколико година није било правога пута, и тим је заштићена од северних Арбанаса и од насиља дебарских бегова. На северозападу је заграђена од Арбаније планинама Јабланицом и Мокром, између којих је ниско седло Ћафа-Сане. Туда су највише продрли Арбанаси, али их је зауставило језеро. Осим тога су западно од Јабланице и Мокре до пре 100—120 година биле поглавито словенске области. Таква је била област *Мокра,* пространа жупа, с многобројним селима у горњем сливу Шкумбије. Ова села имају сва, без изузетка, српска имена, и већину у њима чине поарбанашени Словени. У многима су од њих очуване успомене на православље и нарочито на славу. У близини је област *Шиаш, у* којој има православних Арбанаса. Слично је с областима *Черменоком* и *Булчизом* на западу од Јабланице, које смо поменули раније. Не само северни Арбанаси, него је и знатан део становништва средње Арбаније произашао претапањем Словена у Арбанасе. Све је то задржало продирање Арбанаса у струшко-охридску област, и овамо је то продирање поглавито новијег датума.

Ово је мала област, а и као таква није једноставна, већ је подељена у неколике географске целине, у којима се народ разликује.

Најдаље је на северозападу област испод планине Јабланице за коју се у народу одомаћило турско административно назвање *ДримколЛо* је планинска и сточарска област, највише изложена арбанашкој отмици и пљачкањима. Особито су им много пљачкали стоку по Јабланици. Земљорадње је мало. На Дримкол долази највише печалбара у струшко-дебарској области. Најсевернија су чисто словенска села Нерези и Луково усред Дримскога Грла, а даље су на југу махом мешовита српско-исламска, ретко чисто српска, села:

Брезово, Пискупија, Јабланица, Боровац, Лабуниште, Подгорац и Вехчане. До њих су два цинцарска села, Горња и Доња Белица, одакле има много људи стално настањених по Србији (по моравској долини) и одакле су Цинцар-Јанко из Карађорђева устанка и Цинцар-

Марковић, претседник министарства 1902 и 1903 године.

Испод Дримкола је *Струшко Поље,* земљорадничкп крај око Црнога Дрима и око доњега тока реке Сатеске, пошто она изађе из Дебарске Клисуре (Богаза). Ово је поље великим делом под мочарима са трском. Кад се пољем пође запахне труловина од трске и црне тресетне земље. Чести су „окриди" с мутном водом. Мочари су легла маларије. 1915 године су покушали да Дрим регулишу и да мочаре оцеде, и у томе се доста успело. По ивици овога поља становници се баве готово више сточарством. Већином су Словени, који се зову Пољани.

Трећи крај чине *Дебрца,* пространија жупа у горњем делу реке Сатеске, одвојена од Струшког Поља Богазом или клисуром Сатеске, која је од села Мешеишта у Струшком Пољу до Ботуна у Дебрци дугачка 3—4 км. Клисура је у кристаластим шкриљцима, није високих страна, али је тесна. Изнад ње се долина прошири. Дебрца су доста плодан и жупан крај, али пренасељен. Осим једног села, Песочана, у коме су Турци, у осталима је чисто словенско становништво. У турско време је главно место било Здеглаве (Издеглавље). На западу од Дебрца, у шуми Кара-Орману, је предео *Дебарска Малисија,* са четири чисто словенска села, која се зову: Локов, Ржан(о), Збожди и Присовјан.

Напослетку *охридски крај,* око вароши Охрида и уз источну обалу језера. У овом су крају мала села у тешњим положајима, а баве се разноврсним занимањима: мање правом земљорадњом, а више воћарством, виноградарством, сточарством (нарочито по Петрињској Планини) и риболовом на језеру. На Петрињској Планини се мешају с аромунским сточарима, који се овде преко лета баве и неки су се стално по селима настањивали и пословенили.

Дебрди и охридски крај, нарочито овај други, су области особитог воћа. Чувене су охридске трешње („далбазлије"), јабуке, крушке, дуње, шљиве и грожђе.

Ипак је пренасељена цела област за овај начин рада. Зато нема села из којих се не иде у печалбу, и у иностранству раде разне занате и послове. Особито су добри луковски зидари и каменоресци, затим дрводеље из осталих дримколских села. Чак и из оних струшких села у којима би поједине имућније породице могле живети, јер имају довољно земље и стоке, иду у печалбу из тежње да више имају, да печале, а повуче их и пример осталих.

Куће струшко-охридске области су све једнога типа, са чардаком (доксатом) на горњем спрату, из којег се улази у кућу и у собе. Доле је „ћерач" за стоку. Биле куће од камена зидане и ћерамидом покривене или прављене од ћерпича (неке у равници струшкој), оне су здепасте, неукусне и запуштене. У „кући" је само најпотребније посуђе: „ношта" (наћве), „водарник" (иначе у другим крајевима „водник" и „стомнарник"), „ожичњак", „соленик" итд. На огњишту су „преклади" а има „издупка" у зиду над огњиштем и зове се „кот" Изнад огњишта су испрекрштане мотке и на њима суше „ченку" (кукуруз). Троножац зову „пиростија" а преслицу „фрука" (аромунско-грчка назвања).

Женско одело није без шара, осим свакодневног „посачког", преко којег се облачи „скутник" (кратка сукња) са шареним вуненим „трацима" (линијама). Шаре су поглавито на „великоденској" ношњи, нарочито на кошуљи. Жене носе преко дуге, тешке кошуље црно зубунче, а потпасују се дугачким појасима од вуненог дебелог гајтана и кажу, да је то потребно због послова и сагибања. Носе на глави махраму, по ивицама извезену, као мијачка „дарпна", али је зову „коорпа" (крпа ?). Женски клашненик или зубун зове се „ресачка". „Мужене" (жене) се називају само по мужу или „стопану" и брзо изгубе своје девојачко име.

На трговима у Струзи и у Охриду се види, да им ношња нема онолико веза и онако

много шара као мијачка. Због печалбе овде жене и купују и продају на трговима, као и заостали људи.

Људи ове групе знају, да нису Мијаци, а већина није ни чула за име Брсјак; они који су чули знају, да су то људи у Железнику и даље. Становници су већим делом старинци, нарочито у Дебрци и у Струшком Пољу. Има доста досељених Словена из Арбаније (из Мокре, Черменике и Мата), чак и из скадарске области. Таква је нпр. породица Крстића из Лабуништа, који су из Скадра, па пресељени у Мат, где су дуго живели, па затим прешли овамо. Има их доста пореклом из предела Голобрда и од Дебра. Интересантно је, да у Дримколу има случајних досељеника и из Србије (доведени као робови за време устанка), затим из Босне и Херцеговине (Србакови, Србинови, Бошњаковићи). Аромуна има две врсте: аромунски сточари из Горње и Доње Белице и са Петрињске Планине и Аромуни из Арбаније који су се оданде као дућанџије повлачили. Многе су се од аромунских породица пословениле. Имају скоро сви славу, осим неких породица, као у селу Лабуништу, у Крапи итд.

Због овако разноврсног етничког састава сусрећу се различити физички и психички типови и осим тога има и разлика обе врсте између појединих области.

У првом погледу превлађује тип ситнијега лица и живих црта и израза, сличан косовском, тип који се може узети као словенски или српски. Уз њега у основи исти физички тип, али јако црномањаст, и тај ми изгледа више аромунски. Али се овде сусретне и по који монголоидни тип, јаких јабучица и дебљега, меснатијег лица, слично типовима у полошкој котлини. Превлађују смеђи, а има доста и плавих. Нису ретки јако космати људи, нарочито густих и снажних обрва.

Овде се скривено сачувало старо балканско словенство, нарочито у женама. Ми их осећамо као неке старинске људе, из далеке прошлости, заостале у развитку. То архаично словенско и „христијанско" главна је садржина њихове душе. Осим тога су у ове словенске ушле и неке нове особине, нарочито аромунске, затим арбанашко-турске. Остали су без везе са националним и европским развитком. Поред тога је њихова духовно-морална карактеристика, да су скривени, повучени, те кашто чине погрешан утисак глупих. Али у ствари нема духовне тромости и заваљености. Кад отворе душу, види се, да је то само неповерљивост, коју им је вековна турска владавина наметнула.

Најчешћи су реалистични и трезвени типови, отсечни, који мало говоре и кратко секу. Ретко их се шта друго тиче осим работе и онога што је у вези с работом. Не памте или слабо памте све друго што није работа. Имају слабо или никакво интересовање не само за догађаје и прошлост, већ и за све прилике суседних села, уколико оне не спадају у работу. Ни попови не памте своје прадедове. Сасвим су ретки „опулени" и „пробудени", који ипак нешто знају. У вези с тим нема у маси, у правом сељаку, ни трага од историске свести, која би се везивала бар за велике догађаје око Преспе и Охрида. Али има појединаца, поглавито у старијем нараштају, који знају за српска историска предања и за предања „христијанска". На пример у Лукову дримколском певају „кралске" песме о Косову и о „цар"-Лазару и знају, да је са њима хришћанство потпало под Турке. Интересантно је, да певају једну песму о Високом Стефану, како се надмеће с Бајазитом у хваљењу вера. Много више певају и причају о Краљевићу Марку. Имају по сеоским хатарима: Маркови Кули, Маркови Дворови, Марково Стопало и Марков Камен. Певају и Дојчина и Секулу „детенце". Само даровитији људи знају више, као један старац у Мислешеву у Струшком Пољу, који је по македонском начину певао све песме косовског циклуса. Иначе се у маси зна само, да је на Косову пала „крвнина до колена", без ичега више. У целини све је мање трагова српске историске свести што се више силази у Струшко Поље. У свима се овим крајевима зна за Кара-Ђорђа и певају се песме о њему. Нисам могао оценити, да ли су то печалбари донели или је одјек догађаја у Шумадији,

који је довде допро.

У овој заосталој и архаичној маси јављају се, ређе, два виша духовна типа. Једно су тихи, кротки, пажљиви, сконцентрисани људи, који запажају и дубоко осећају, који имају поред работе и више духовно интересовање. Каштo су то врло племенити људи, који имају много љубави према ближњима и готови су жртвовати се за добро ближњих. Привидно је супротност овоме типу, али у ствари са њиме у вези, отворени и енергични, готово виолентни тип, који се да запалити и за ствари изван работе, предузимљив и врло сличан виолентном динарском типу. Кад на њих наиђемо, као да смо у Шумадији.

Оба последња типа сам запазио нарочито у неким породицама Дримкола. Карактеристично је, да су код њих честе „пријатељске одаје" за госте. Они памте лозу по неколико колена уназад.

Од неког су утицаја биле на формирање најближе сељачке околине две вароши, Струга и Охрид, које су једна од друге само неколико километара удаљене и обе на језеру, али знатно различног типа и структуре. Најпре има у обема, у предграђима, већи део словенског становништва, које се бави о земљорадњи и риболову и углавноме је психички онакво и онаких типова, као описано сеоско становништво. Али је чаршија Струге друкчија од чаршије Охрида. Прва је скроз печалбарска: сваки је био у печалби, у иностранству. Уз то су сви предузимљиви људи и тврдичко-ситничарског духа, тим пре што међу њима има Цинцара и још више Словена цинцарскога и мешовитог, словенско-цинцарског, порекла. Чаршија охридска, оно што чини душу Охрида, истина је доста зачамела варош, варош која опада, и са #-ма (високопарним величинама) на какве наилазимо и по даљим варошима на југу. Али она има извесних својих црта, по којима се унеколико разликује не само од Струге, него и од свих других македонских вароши:

У Охриду има мешавине женидбом и удадбом између Словена, Цинцара и Грка. Али што је још знатније од тога: нема чистих духовних типова, нарочито не словенских. Сваки је човек охридске чаршије по духовном и моралном типу мешавина од особина Словенина, Цинцарина, Грка, Турчина и Арбанаса (јужног).

Особито је јак цинцарско-грчки дух, дух старих балканских чаршија, са мудрошћу, са извесном грчко-цинцарском побожношћу и са тврдовањем, цицијаштвом, нарочите врсте. Од великог је значаја, што је овде било седиште патријаршије. Многобројне су цркве и јак је утицај црквене културе, која се пренела и на села охридске околине. Запажа се интересовање за историју и неки историски смисао. Наиђе се и на занатлију и на трговца, који је читао старе повеље, кашто и византиске писце.

Уколико ова старобалканска варошка култура има бољих осећања и отмености, тога је вшпе у Охриду него и у којој другој македонској вароши. Позната је духовна живахност, кашто духовитост Охриђана, затим њихов ипак богатији унутрашњи живот. Обичне занатске израђевине, које се изводе у свима македонским варошима, овде су доскора биле усавршеније и са више укуса. Уопште је у Охриду више отворености и питомине, више веселости и песме него по осталим нашим градовима на југу. Оно шире гостопримство које не пази на меру готово се једино овде сусреће. Због тога се они чести весели и занесени људи динарскога типа овде врло добро нађу и осећају. Више је интимног и топлог живота, у коме су постале оне лепе песме и мелодије охридске.

На становништво Охрида и околине има утицаја и језеро и језерска клима. Охрид је боље заклоњен са севера но Струга, у којој дувају јаки ветрови са планина и нарочито кроз Дримско Грло.

Дебарска група

Висока била Кораба и Крчина северно од Дебра и широког Стогова јужно од Дебра (висине преко 2.000 метара) са пружањем од северо-северозапада к југу (пиндског правца) одвајају басен Радике од Црнога Дрима. Упоредо са њима протежу се раседи истога правца, на којима избијају сумпорне терме код села Косоврасти и Баништа северно од Дебра. Именоване планине су састављене од кристаластих стена, на којима се само овде-онде јављају кречњачки кршеви.

Изнад расeдних отсека је пространа шљунковита тераса на десној страни Црнога Дрима. Горња јој је ивица око 140 м. над реком. Широка је северно од Дебра до 4 км. Простире се од села Грађана на северу па поред Дебра у дебарску Жупу, у којој се сужава и где се из ње дижу брегови и брда од старијих стена, нарочито око Коџаџика, код којег су развалине од града, вероватно Светиграда Кастриотова времена. Због те велике терасе има погодности за земљорадњу и поред великих утрина има и доста обрађеног земљишта. Држе доста стоке, јер у залеђу имају поменуте планине за сточарство. Област је осута многобројним, махом малим, селима. Низ од села је на горњој ивици терасе, где се она сучељава са поменутим планинама. На таквој горњој ивици је и варош Дебар. Због терасе је дакле на десној страни Дрима једнострана раван, која је због шљунковитог састава средње плодности.

На југу, изнад жупског села Жупа Селце, срастају огранци Стогова и Јабланице и Дрим се пробија кроз дугачку клисуру, *Дримско Грло,* и на југу загађује дебарску Жупу. На северу се дижу ниже пречаге са дримским сутескама, као код села Грађана, али се широка тераса и после тих пречага јавља све до Пишкопеје. Од реке Буштерице на северу од Пишкопеје почиње Љума.

Цела је област заклоњена од ветрова, нарочито од северних и источних. Међутим се осећају утицаји јадранске приморске климе и ветрови с те стране, који доносе топле кише. Зима је кратка, снегови слаби, тако да је ово топла и жупна област. Кад се силази са висина мијачке области изненаде виногради, воће и кестенови, који почињу од села Косоврасти.

Ти јадрански приморски утицаји продиру уз долину Радике и даље све до села Јанча, у коме такође нема оштре зиме. Долинице изнад овога села, као и стране њихове, делови су терасасте клисуре Радикине. Климска и вегетациска супротност овде је скоро онаква, као кад се са Иван-Планине у Босни сиђе у долину реке Неретве испод Јабланице, где се осете медитерански климски утицаји. Кестење и воће прати терасу дебарску и даље све до Пишкопије, до Буштерице, одакле почиње Љума са суровијом климом. Око села Баништа су целе стране брда обрасле жалфијом.

С леве стране Црнога Дрима се непосредно изнад њега дижу високе, шумовите и мрачне планине средње Арбаније, нарочито Мали Прот, Црно Камење и Јабланица. Оне су испресецане дубоким и махом не тесним долинама притока Црнога Дрима, од којих је највећа Вита Зез или Звезда, у чијем је горњем крају област Булчизи и која најдаље иде у Арбанију. Тим долинама је Арбанија отворена према Дебру и знатни њени делови су упућени на Дебар.

Од мостова на Дриму најбољи је и највећи Спилски Мост, одмах испод ушћа Радике у Дрим, преко кога се улази у области Голобрдо и Черменику,

Област има дакле довољно погодаба за живот због поменуте терасе и зато што је жупан крај. Она је све до младотурскога времена и до ослобођења била скривен крај, без саобраћајних веза, осим кириџиских. Затворена је са свих страна, али је на њу упућена

широка околина. Због свију тих прилика дебарска је област била одређена, да се у њој развије нарочити живот, друкчији од живота осталих области, са бесним беговима турско-арбанашким, са насиљима и извесном самосталношћу, по чему је некада „љута Дибра" била добро позната.

Област је затворенија према истоку, према пределима у којима превлађује српско становништво, него према Арбанији, и овакав њен етнички положај имао је врло знатних последица. На првом месту сама варош Дебар, иако је с ове стране Дрима, има више карактер арбанашке вароши него вароши Старе Србије. Затим испитивања о траговима старијег становништва у овој области изненађују резултатом: колико је било српског становништва у ранијим вековима и колико га је нестало. Јасно је, да се је овде морало десити прелажење у ислам и арбанашење у великим размерама. Одавде су ти утицаји поисламљивања и поарбанашавања продирали и уз долину реке Радике (Торбеши, поарбанашени Горњореканци, муслимански Срби у сада чисто мијачким селима). Природно, да је ово била област најљуће етничке борбе. Најпре је нестало Срба с оне стране Дрима у Черменики и у Булчизи, и једино су се, заштићени земљиштем и ипак чудним начином, одржали у Голобрду.

У затвореном и с Арбанијом везаном жупном положају развио се Дебар као варош богатих и бесних бегова. Ту су се скупљали насилнички и промућурни типови из Арбаније, у месту згодном за живот и теферич, и заузимањем земље и пљачкањем постали богати бегови. Под њиховим се окриљем развијала чершија („еснафљуди"). Пошто је на Дебар упућена велика област, а варош је тешко приступачна, у њој се скупљала најразновснија роба и развили се сви занати, потребни Балканцима. Осим у Призрену и у Ђаковици, нисам више нигде у области централног типа видео веће чаршије и разноврснијих заната. Све се у Дебру могло набавити. То је био особити угао и нарочито гнездо. Ниједан турски или арбанашки „ерлија" није могао радити без покривитеља или ортака, силнога бега, који му је узимао већи део зараде. Оно мало Срба занатлија и малих дућанција није могло живети без „деруденције", Арбанаса, који му је седео у дућану и заштићавао га од пљачке. Ипак Срби нису били, онако као у Ђаковици, сведени на илоте и верску секту, јер код ових Арбанаса има више речи и поноса и заиста су појединце као покровитељи одржавали. Ти су осиљени бегови ударали намете на села, нарочито новчане. Ко је полазио у печалбу добивао је поруку, да донесе бегу те и те, махом скупе, ствари. И он се без њих није смео вратити. Нису се ограничили само на исисавање своје околине, у којој су земљорадници слабог стања, већ су имали чифлуке и по Битољском, Прилепском и Струшком Пољу. Услед свега тога је овде било најбогатијих и најсилнијих бегова у целом централном типу. Држали су многе слуге, најопасније типове, који су извршавали њихове наредбе. То је била „љута Дибра", која је давала крџалије и разбојничке дружине, што су ишле уз турску војску за време ратова, пљачкали и палили.

Огроман је био утицај ове, под нарочитим приликама развијене, ордије на свеколико становништво, нарочито на осиромашавање становништва, и то на првом месту на Србе, не из националних разлога, јер таких схватања није било, него само због вере. На Србе су више насртали него на Арбанасе.

Срба има знатан број на југу од Дебра, у пределу *Жупи,* до Дримског Грла, и на северу од Дебра, готово до Пишкодеје (Пискупије), и они се зову *Пољани.* Даље их има на левој страни Црнога Дрима у пределу који се зове *Голобрдо.*

Али су у дебарској области сасвим ретка чиста српска села и оазе, него Срба има готово само у мешовитим српско-арбанашким, селима, у којима су махом мањине, потчињене процесу поарбанашавања. У горем су положају него Срби на Косову, јер ови чине већином чисте оазе, без Арбанаса. У Жупи су чисто српска села: Рајчица, Пereже, Вапа, Кочишта и

Жупа Селце; чисто српска пољанска села на северу од Дебра су само: Татар-Елевце и Баниште, а у Голобрду само: Модрич и Дреник. Још је и 1863 године било Срба у многим селима дебарске области, где их сада нема ниједнога.

Остало је становништво мешавина, јер међу Арбанасима има и правих Турака, као у Коџаџику, Брештанима, Новаку итд. Али је највише поисламљених Срба или Помака.

Као што су земљиште, клима и социјалне прилике друкчије него у мијачкој области, тако су и ови Срби сасвим друкчији од Мијака, а осим тога се Голобрђани од осталих знатно разликују. Мијаке је сачувало не само високо земљиште и његова неприступачност, већ нарочито оштра планинска клима, много оштрија но игде у Арбанији и у западном делу Балканског Полуострва јужно од Проклетија. Није привлачила Арбанасе, да се тамо насељавају. Мијаци су отворенији, развијенији и слободнији од овога утученог, неразвијеног и често бедног сељака дебарских области. Дебарски су Срби духовно јако изостали иза Мијака.

Њихова села су гомиле незграпних кућа, начињених од ћерпича и плетери и неокречених; запуштена су и прљава. Уз рђаве степенице пењемо се на исти онакав чардак какав је код свих кућа подримскога варијетета, и из њега се улази у „кућу", кашто и у собу. У кући много чега нема. Падну у очи „ношви" (наћве) и „тин" (бутин за буђкање масла). Запуштени су и људи и жене. Неки од ових сељака има и своје земље, али од ње не може живети, и сви иду у печалбу. Нема оне богато извезене женске ношње мијачке, али ипак има веза по кошуљама и жене носе на глави „дарпне", сличне мијачким.

Од малена су одрасли у несигурности и под страхом од дебарских бегова и прекодримских Арбанаса. Иако сиромашни, ипак су крадени и пљачкани. Било је и пред само ослобођење случајева, да су им лепше жене и девојке отимали бегови. Било је и доста случајева конкубината и има деце у хришћанским кућама мешовитог порекла: српско-арбанашког.

И крај свих недаћа и врло тешких прилика овде се ипак одржало старог становништва. Осим тога има и српских досељеника из Арбаније, с оне стране Дрима, и из предела на северу од Пишкопеје и даље на северу од њих. Преовлађују смеђи и плави. И они имају своје радости у животу и жељу за животом. Јер и несигурност има степене: од веће сигурности до ове минималне, и људи се на њу навикну, онако исто као што се у једној слободној земљи навикну становници да живе и у мање плодним и у неплодним областима. Задовољство им чине органске радости људскога живота: да су сити, да им је топло око ватре, да се жене и удају и да добијају децу. Имају и своје „великданске" радости, када се обуку, нарочито жене, и тада су ситији и одевенији међу њима они који се цене и којима се указује почаст.

Унеколико су друкчији *Голобрђани,* планинци у северном подгорју Јабланице, у скровитом положају, али на оној страни Дрима и само себи остављени. Поглавито се баве сточарством, и то гајењем ситне стоке. Због коза их зову у пошалици Кецкари (козари). Назову их и Улуфима, али нисам могао утврдити, откуда је то погрдно назвање.[xx] Знатна је разлика између људи и жена. Људи су жив и оштар свет и осим тога се сматрају за лукаве. Сви иду у печалбу, често као код Мијака почевши од 10.—12. године, и баве се зидарством, поглавито у Солуну. Неколико лица сасвим загасите комплексије из села Клења (мешовитог српско-арбанашког) наводе на мисао, да и у њихову саставу има аромунскога—можда од Аромуна који су у ранијим временима долазили на Јабланицу. Жене са оделом (зову га „рутиште") у коме има врло старинских делова чине утисак архаичног становништва. Особито је интересантан стари голобрђански „сокај", дугачак, тежак, превез, са кићанкама при дну; затим велики женски појас, који се завршује огромним вуненим кићанкама (не ресама), и оне падају с обе стране по бедрима.

Заузима област од извора реке Вардара под Влајиницом па до планине Жедена и до Суходолице (теснаца између планине Сухе Горе и Жедена). То је у правом смислу горњи Вардар или Полог: уска котлина између Шар-Планине и Сухе Горе. Има јаких географских и економских веза са Радиком и дебарским Подримом: њихова је житница и главни житни трг. До средине 19. века полошка је котлина била у јаким трговачким везама са Скадром. Али је кроз Суходолицу имала увек још живље везе са Скопљем и одатле са моравско - вардарским саобраћајним правцем. Тако је она одржавала живе трговинске везе на две стране. Осим тога је имала слабијих веза и преко прелаза на Шар-Планини са косовском и метохиском облашћу.

Према овоме што је речено разумљиво је, што је овде и састав становништва разноврстан: уз старинце има доста мијачких и дебарских досељеника, а нарочито много Арбанаса са запада. Има досељеника и с оне стране Шар-Планине, јер сточарском становништву ова планина није била преграда. Положани су се поглавито исељавали путем низ Суходолицу и има их много у Србији у већим групама, као нпр. испод Јастрепца, или растурених по варошима. Појединци су се отсељавали и у Бугарску.

Многи досељени Арбанаси потисли су словенски живаљ из Шаре и сузбили га поглавито на шарски Подгор и на Вардарију. Насилно насељавање Арбанаса у овој области било је слично ономе у Метохији и у Косову, али зато што није у близини српске границе процес није био онолико интензиван и није било косовско-метохиске несигурности. И иначе је полошка област слична овим двема котлинама, нарочито пећској Метохији. Клима јој је слична њиховој: спада у зелени појас Балканског Полуострва, који престаје с њеним јужним ободом, па одатле настаје према југу голеш и летња спрљеност македонска, изузевши неке високе крајеве. Особито је Шаром заклоњена од северних ветрова и услед тога има воћарски појас у шарској заветрини. Такав је на првом месту *Подгор,* и иначе најплоднији део полошке котлине. Његово је дно састављено од многобројних планина. Брзе и јаке реке са Шаре служе за наводњавање. На њима су млинови и ваљалице. Многобројни су извори са Шаре и из плавина. Осим понеких плавина све је земљиште обрађено. А уза стране Шар-Планине, нарочито од села Вратнице преко Тетова до Врутока у Вардареву изворишту, простире се воћарска област у поменутој заветрини Шаре: шуме од кестена, ораси, јабуке, крушке, шљиве, бостан, виногради и др. Област је пренасељена бар за данашњи начин рада. Особито од Вратнице преко Теараца до Тетова има читав низ села, која се скоро додирују. Пролази се као кроз улицу од 20 км. дужине. Већ између Тетова и Гостивара су села ређа.

Изнад ових села су у долинама шарских река такође многобројна села у повољним економским положајима: мање живе од усева, више од воћарства, дрва, дрводељског рада и шарског сточарства.

Знатне је плодности *Вардарија,* раван око Вардара, на којој жита успевају као по бољим долинама моравске Србије, а кукуруз је, због довољне влаге, исте плодности као тамо. У њој рађа најслађи пасуљ Балканског Полуострва. Веће је плодности и због тога што земља није онолике вадама и наводњавањем изапрана, као у Подгору. Али је земља у том земљорадничком делу Полога била беговска и села махом читлуци, као што је случај и на Косову.

Особито су лепи положаји љуботинских села: Глобочице, Рогачева, Јажинца и Горњег Села, која су на суподини Љуботина, у љуботинском Подгору, али нису на плавинама и у знатно су већој висини но села шарског Подгора, који почиње селом Вратницом. То су поглавито сточарска села, која имају по Љуботину пашу, а испод села су ливаде и усеви. Многобројни су извори испод Љуботина, који није онако разуђен дубоким долинама као прави Шар. Вода тих извора је разведена по равнима, чије је дно од серпентина, и услед тога је овде и у позно лето све зелено као у најплоднијим пећким крајевима Метохије. Свуда су

ливаде које су огрезле у води, вадама пуштеној, и зеленило које јако пада у очи и опомиње на шкотско зеленило.

Нигде се веза насеља и живота са морфолошким особинама и климом на Балканском Полуострву не види јасније него у полошкој котлини.

Шар-Планина се дуж раседа спушта у полошку котлину. Тај расед има правац сси.-јјз., од Љуботина до Врутока. Њиме је одређено пружање свих морфолошких елемената, а за њих су везана насеља и живот. Расед пролази изнад зоне подгорских села.

Сва су насеља испод Шаре и Љуботина поређана у низу, правца сси.-јјз.; тако исто и подгорска села и она у Вардарији, а сва су везана за три главна морфолошка елемента: за шарске долине, старе и млађе, изнад раседа, за зону плавина и најбоље наводњену област Подгора и за поље око Вардара.

Високи отсек раседа и раседна површина стоје као фацете (испресецане равни), које су остале између паралелних многобројних долина, што рашчлањавају Шару и избијају у котлину. Тим је отсеком заклоњен Подгор од северних ветрова и створена заветрина испод раседног отсека.

Као расед и опште пружање котлине, тако исто и сви главни путеви имају правац сси.-јјз. То је правац у коме пулсира живот ове области. То је, даље, главни правац народних кретања и миграција.

Дуж раседа избија низ киселих и гвожђевитих вода од Лешка до Врутока, које се све више употребљавају.

Од свих котлина на ј. од Шар-Планине до јужних граница Србије ова има најбоље природне и економске погодбе. Али је ипак последњих четири-пет десетина година почела печалба увелико, и сада нема села, готово ни куће, из којих мушкиње не иде у печалбу: у Србију, у Румунију, у Бугарску, а последњих двадесетак година и у Америку. Откуда печалба у једној овако плодној области? Један је од узрока без сумње у томе што је Полог за данашњи начин рада пренасељен услед прираштаја здравога и плоднога становништва. Последњих 50—60 година настало је знатно досељавање Арбанаса и често насилно заузимање земље. Уз то је у Вардарији народ био притиснут читлучким системом, који не развија људску активност. Даљи је узрок општа лична и имовна несигурност у Турској. А један је од узрока и угледање на Мијаке и уопште на становнике Радике, који овуда пролазе и враћају се са печалбе.

По угледу на мавровску груду најпре су почела ићи у печалбу села око Гостивара, па се то постепено распрострло низ Полог: што су села нижа, све је позније њихово одлажење у печалбу.

Психичке особине и начин живота код народа ове котлине имају свој засебни тип, као што је друкчија и сва природа котлине од природе у осталим крајевима централне балканске групе. У целини су у овом погледу најближи људима Средске и Сиринића. А становници љуботинских села и Вратнице су слични Косовцима и са историском свешћу Косоваца.

Од Вратнице настају села збијенога типа: куће су им без реда утрпане, без улица у правом смислу, само што у средини има мали простор, *средсело* или *зборило,* где се скупљају на разговоре и где оро игра.

Дворови или „авлије" су прљави и запуштени. Кућа је на два спрата, од којих је доњи за стоку. То је карактеристика скоро целог централног типа, изузевши Битољскога и

Прилепскога Поља, у којима је кућа на једном спрату и у њој живе заједно људи и стока. — Карактеристичан је „чардак" уз горњи спрат, као велики балкон дуж целе предње стране кућне. И он је махом прљав и у нереду. Лети се спава на њему; зими служи само за успрему.

У кући је највеће оно одељење у коме гори ватра и у коме је најпотребније посуђе. Изнад ватре су гредице, на којима суше обућу и одело, „сушалник". Нарочито место за „стомне" зову „водник" или „воднице". Даље су ту „наћве" или „нашве". У неким кућама има „хладник" за мрс, оплетен као кош. Кућа је дакле доста празна, уз то чађава и махом прљава и у нереду.

Имају собе, једну или две-три, ако је већа задруга. Тако је нпр. кућа једне велике задруге од 30 душа у Вратници имала више соба. Овде је у сандуцима или обешено све што имају најбољега, нарочито ћилими и женско одело. Кревета нигде нема.

Око куће је мало зграда, и то поглавито „плевна" за сено и „кош" за жито.

Накратко: иако су ово већином сељаци који имају своје земље, кућна чистота и општи ниво живота је нижи него на Косову, ма да су тамо сељаци већином чифчије.

Али је природни оквир полошких села скоро лепши но косовски. Она су у зеленилу од кестенова, кашто дебелих, вековних, са великим крунама, и у другом воћу које је око села и између села. Зелене ливаде се простиру између села. По дворовима („авлијама") никад нема дрвета. Ретке су и баште са поврћем. Многобројне су ваде и све је у жубору од воде (особито подгорска села). Ограде су од облутака.

Скоро су сви одрасли по селима били у печалби, или су сада у печалби. У сваком селу није код куће велики број људи. Печалба је новија, али је ипак променила људе. Многе је одвојила од правог сељачког живота, те нису згодни објекти за студију етничких особина. Али пошто отскоро иду у печалбу, ипак се може ухватити главни етнопсихички карактер ове групе. Бирао сам за проматрање оне што нису ишли у печалбу, иако су врло ретки. Жене су етнички свежије и телесно готово снажније од људи, који су, нарочито у Горњем Пологу, измучени печалбарским животом и бригама. Несумњиво брже старе од жена. У физичком типу и изразу лица тешко је наћи разлике између Положана и Косоваца. Као поуздано сам могао само ово запазити:

Има доста ситних живих лица, која су иста са косовским; али се поред њих јављају и код жена и код људи и грубља лица, мање изразита и с мање осећајности и саучешћа. За њих је везан онај затворени, стегнути и стиснути психички тип, који се одавде чешће сусреће према југу. Ређа је она отвореност, експанзивност и осећајност и мање је онога широког гостољубља које не пази на трошкове, него код динарских људи. Хоће да угосте и понешто да понуде, али пазе на трошак и имају скученију меру. Ретко кога цене и припознају, осим ако имају користи од њега.

Више је него у динарском типу оних работљивих, којима је главно или готово све „работа" и стална ситна забринутост. Непрекидно раде и чепркају и у празничне дане. Има нечега ситнога и ситничарскога у тој работљивости. Јер „работа" није само рад, већ и послови уопште: колико раде, можда исто толико намештају, удешавају, гледају да избегну тешке послове, да се извуку, да ситним средствима, кашто и обманом, дођу до користи. Услед тога је сума правога производнога рада несумњиво мања него у моравској Србији.

Због работљивости и сталне забринутости не тиче их се готово ништа што није у вези са њиховим материјалним интересима. Тога свега има, истина у мањој мери, и код косовских сељака.

Има добро имућних људи, али су они друкчији но динарски, и за њихов живот и карактер потпуно вреди све оно што смо у том погледу казали напред за имућне људе централнога типа уопште. И они се увек туже и кукају. И код њих нема великога замаха и полета. Ничега од великодушности.

У вези је с работљивошћу и забринутошћу, која све најбоље у њима апсорбује, што не памте много ни прошлост како општу тако ни ових крајева. Кад сам се о томе распитивао, осећао сам, како им то није онако знатан саставни део душе, као код динарских људи. Кашто им то изгледа и неозбиљно и „срамују се", да о томе причају. Често кажу: паметније је, да говоримо о „работи".

Али као што им је језик српски, тако имају и само трагова српске историске свести; ничије друге, а од бугарске ни најмањег трага. Сви славе и о славама певају јуначке и „кралске" песме, и то само старији људи. Осим о Краљевићу Марку певају и о Косову и косовским јунацима и о „Милошу-чобанину" (Војновићу). Има Милошево Језеро изнад села Горњег Јеловца. Гусле немају. Мало знају да причају и о старим развалинама којих тамо има, као што су Градиште у Вардареву теснацу (Дервенти), Звездино Кале, развалине старе вароши Крева и др. Али имају у Подгору манастир Лешак, о коме причају, да је задужбина „цара" Лазара. Даље има у поменутој Дервенти Вардаревој (у хатару села Рогачева) Савин Камен, око кога Вардар нечујно и потајно тече, и за њега везују приче о Св. Сави. Те историске успомене су живље у шарским селима (нпр. у Јелошнику) него у Подгору и у Вардарији. Има даље тајанствених прича о Краљевићу Марку и вилама (Самовилско Навијалиште и др.). У шарским селима је и више гостољубивости и кашто отворености која се приближава динарској.

Али иако је све стегнуто, пригушено, неразвијено и не даје основе да се оцене њихове *праве способности,* ипак се неке од њих могу запазити. Мени је ово особито пало у очи. Имају много психолошког проматрања и умеју оценити људе и њихове склоности. Уздржљивији су но Динарци у исказивању оцена о људима и стварима. Није ми се никад десило у овој околини, да сељак „испадне" у говору или да учини нешто неуљудно. Учинило ми се, да имају промућурности и такта.

Област није играла неку нарочито знатну улогу у историји, нити је могла створити неке више творевине, по којима би се могле оценити колективне способности њена становништва. Због прилика под турском владавином није дала ни људи од више културе. Али сам у турско време запазио, да су вође српске из Тетова показивале такта и умешности. Даље је Никола Пашић, бивши претседник српског министарства, тврдио, да су се његови стари из тетовске котлине, из села Рогачева, преселили у Зајечар. По другим обавештењима сам мислио, да је он из шопске зоне. Било једно или друго, он је из централнога типа. Познајем и више трговаца по Србији и неколико официра, који су пореклом из Полога. Код свих, без изузетка, приметио сам исте особине промућурности и такта.

Кад се с Косова наиђе у Полог падају у очи женска ношња и везови. Виде се поред многобројних речица низови жена у белој ношњи са црним везовима како грушкају рубине и простиру их и суше по камењу и оградама. Главније део те ношње тешка ланена или кудељна кошуља, било „летошница", која се носи за време радова, било „великденска". Унеколико је само слична кошуљи Скопске Црне Горе, и то црном орнаментиком на белини. Те орнаментике има и остраг на кошуљи, на рукавима и на прсима. Шаре су од црне вуне и претстављају само вертикалне линије и површине са великим звездама од срме. Из даљине чине ванредно укусан ефекат, и за утисак на даљини ефектније су од косовске ношње. Али изблиза показују несавршенију композицији и грубљу израду. Нема на њима оних косовско-метохиских црквених утицаја.

На први поглед се запази и разлика у оделу између Горњег и Доњег Полога: до Тетова је доњополошка китњаста ношња, с доста везова, од Тетова до Влајинице горњополошка ношња, без орнаментике, без ичега нарочитог свога. Међутим старија ношња, која се губи, одликовала се женским „клашеницама" (од сукна, као зубун) и „доламама". Противно доњополошком, горњополошки је свет и по оделу, као и по психологији ближи мавровској групи.

Сиринићко-средачка груиа

Сиринић и Средска су шарске жупе између Призрена и Косова, прва око Лепенца, друга око Призренске Бистрице. Прва је заграђена од Косова и од Качаника високом пречагом испод села Брода сиринићког. Друга је затворена кречњачком пречагом Дервенграда и клисуром реке Бистрице, које одвајају Призренско Поље од Средске. То су географски заштићене и скривене области.

Око Бистрице има мало палучака (омањих тераса) и уских равни. Обрађени су и подови по висини, докле се због климе може обрађивати. У Сиринићу су равни пространије, нарочито на двема шљунковитим терасама и на планинама испод Готовуше. Овде се запажа асиметрија долине и асиметрија насеља и живота: велика већина села и сва велика села су везана за десну страну Лепеница.

Али та земља не даје довољно средстава за живот овим жупама, готово пренасељеним. Остало је сточарство за које су особито повољне прилике, нарочито због испаша на Шари. Могло би се развити и етапно сточарство. Али је дошао арбанашки насилнички утицај из Љуме и спречио развитак сточарства у већим размерама. Нападали су на Србе у великим четама, и пре но што би напали на сточаре лелекали су ради уливања страха. Такође су гледали, да праском из пушака поплаше сточаре. Продирали су и одводили стоку и из најјачих села, као нпр. из Горњега Села у Средској и из Штрбаца у Сиринићу. Силазили су и до самих села. Услед свега тога сточарство је морало бити ограничено на близину села.

Иако је тако мало погодаба за живот, Срби су се намножили. У те скривене планинске области повлачили су се пред насиљем и поисламљивањем Срби са Косова и из Метохије и Подриме. Овде има много старинаца и старих досељеника из тих области. Има их и из области јужно од Шаре, али мање.

Живе у селима која су збијена или подељена у по две-три махале од збијених кућа. Јако су везани за свој крај и због тога су се ретко на даљине исељавали, него понајвише у Косово, и то око Гатњег и Неродимље. А откако су ослобођени настала је јака струја њихова исељавања у Косово. Али се развила и печалба. Одају се свима радовима, нарочито зидарству. Иду у Румунију, Бугарску, Србију, последњих деценија и у Америку. Услед тога има све више угодности по селима. Виде се лепе зидане куће, да их нема бољих ни у косовским варошима. Услед нагомилавања становништва и печалбарске зараде развио севарошки тип села, села сличних варошицама, и таква су скоро сва села: Средска, Горње Село, Штрпци, Готовуша итд.

Код жена и код оних што нису ишли у печалбу најбоље је очуван косовски дијалекат, затим косовска ношња, нарочито женски превези. Има их доста и који имају своју земљу. Имају гусле. Нема скоро никога ко не зна за Косовску битку и за стару српску историју. Има самосталности и слободног духа више но игде у косовско-метохиском варијетету, осим Подгора и групе Кијево—Дрсник. Пада у очи живост духа код жена. Код људи се кашто запажа тип психичких Гога услед печалбе и зидарства које људи психички формира.

Поисламљивање које је захватило сву област и овде је продрло, нарочито онда када је

Гора поисламљена. У овомје погледу највише учинио Синан-паша (Синадин) према психологији поисламљених хришћана. Ширење ислама је захватило и у Средској и у Сиринићу доња села, на улазу у корутину — што је природан географски процес. У Средској је отишао и даље, те су сад већина села мешовита. Остала су чисто српска православна само села Средска и Горње Село: у њима нема поисламљених. Арбанашка и муслиманска српска села при улазу у Средску и у Сиринић изгледају бедна према православним српским селима. Куће су им накривљене, кровови нахерени, жене издрпане. Таква су нпр. Фираја и Брод у Сиринићу и Речане у Средској.

Овде је процес арбанашења ишао споро, вековима, и није далеко одмакао. Он даје живу претставу о томе како су Срби посрбљавали балканске староседеоце у планинама. То се становништво морало овако исто повући у планинске котлине и перифериски бити начињато.

Слабљење и напуштање своје народности било је започело и у Средској. Крајња је фаза тога процеса, да се народно име губи или постаје споредно, а место њега остаје само вера. Нашао сам понеку жену и човека и у Средској који избегавају да кажу да су Срби и да им је језик српски, него веле, да су хришћани и да им је такав говор из старине. Тај се процес извршио и у већем делу Македоније.

Група Врањског Поморавља

Захвата предео од Прешева до Грделичке Клисуре, са Врањем као главним и Бујановцем и Сурдулицом као споредним средиштима. Излазећи из Изморника у велику моравско-вардарску котлину код Бујановца, Морава се пробија кроз *Кончуљску Клисуру,* која је дугачка око 10 км. а усечена у кристаластим шкриљцима. Скоро у средини клисуре је арбанашко село Кончуљ, које је новије насеље. Клисура је дејствовала као пречага, која одваја две различне групе становништва: биначко-моравску од становништва врањског Поморавља — тим више што кроз Кончуљску Клисуру до новијих времена није било правога пута. Ту преграду још ојачавају Кончуљ и остала арбанашка села, која се одавде јављају до Бујановца (Лучане, Осларе итд.). Иако ту има друм и особито предео Изморник извози земљорадничке производе највише у Бујановац, ипак мешања бива готово само пазарним даном.

Велико проширење моравске долине око Бујановца назваћу *Бујановачким Поморављем.* Ниском пречагом оно сужава долину Моравице на ј. изнад села Левосоја. На северу је низак кристаласт венац Карпине пробијен Трнавском Реком, уз то је избраздан многобројним паралелним вододеринама и подељен у ребра. Изгледа као вајарски рад, тако је правилно моделисан. Тај се венац везује даље за Св. Илију и за Пљачкавицу код Врања. На истоку је ниска кристаласта и гола планина Рујан, благих страна, преко које воде многи путеви у планинску и шумовиту област Козјачију и у горњу Пчињу, која се простире на истоку до Чупина Брда и до Патарице на српско-бугарској граници. После Косова овде се опет наиђе на отворен предео и на широки хоризонат. Земља је плодна, има много паше а на истоку и шума. Зато је област богата, и из њених села су само изузетно појединци одлазили у печалбу, која овде није имала онај економски значај као даље на југу. Услед тога се у Бујановцу развио јак земљораднички и сточарски промет, један од најјачих на југу од Лесковца. На његов трг долази не само бујановачка околина, већ и знатан део Биначке Мораве, нарочито Изморник. То је житно тржиште, затим трг од поврћа: кромпира, купуса, пасуља и паприке у великим количинама. Уз њих се продаје кудеља као један од знатних производа, знатнији но у Биначкој Morави. Одавде почиње у већим размерама област јужноморавске конопље, која траје до Лесковца. Такође су обилати сточарски производи, нарочито је много вуне, затим кожа. Бујановац је због повољног географског положаја постао знатно привредно средиште веће области и привукао је много од околног сеоског становништва, које се последњих

десетина година поварошило: осећате и на људима и на женама оне једре и свеже сељачке типове који су попримали нешто од одела и од живота варошког. Има досељеника и из Лесковца, из Врања, од Куманова и Прилепа. Отскора је проглашен варошицом.

Села су збијеног типа, али нестаје оне двоспратне куће (са креветом) јужнијих крајева и јавља се једноспратна кућа, већа приземљуша, од ћерпича или плетери и махом ћерамидом покривена са оним гломазним и неспретним димњаком, који је од плетери и са настрешницом и који зову *комином.* Та је кућа, с овим особитим димњаком, карактеристична старија моравска кућа и простире се не само до Бујановца, већ је прешла и прешевско развође и јавља се овде и јужније, у сливу Вардара. Све те куће имају пред главним вратима суводу или доксат, на коме се у јесен суше поцрвенели низови паприка, а гдешто су и зидови покривени њима, ређе и дуваном. Око куће су купе од конопље.

Народ Бујановачког Поморавља је по свима особинама иста врста људи као онај у врањској околини. Има доста високих и јако развијених људи, код којих су нарочито карактеристични кратки, густи бркови. Превлађују смеђи; као да има више плавих но гараво-црномањастих. Међу женама превлађују снажни и често урањени типови.

Овај је свет последњих десетина година примио много моравских утицаја из Северне Србије и не само у материјалном погледу се јако изменио. Људи су напустили стари крој одела и беле пешкире које су око главе обавијали (сад се ретко виде) и преко Врањанаца усвојили чакшире и гуњче од црнога сукна, који још немају онај бољи крој и оно финије сукно шумадиске ношње.

Ни на једном комаду женске ношње нема веза. Везене шаре престају код Сливова, да се јављају тек око Куманова и у скопској околини. Жене носе „футу", а то је обична вунена ткана прегача, која као сукња цело тело од појаса обмотава, али није сашивена. На леђима носе „доламу" од црнога сукна, која је слична мушком гуњчету. На ногама су само опанци, а на глави шамија, поглавито зејтињаве и зелене боје. Дакле исто одело као око Врања. Вредно би било испитати, да ли у старој ношњи која је истиснута није било веза, јер је ово практичнија и јефтинија ношња која са севера продире.

Као у облику куће и у ношњи осећају се овде утицаји из моравске долине са севера и у развитку језика и психичких особина, јер је бујановачки крај био у сталном додиру са Северном Србијом и у старо време.

Дијалекат је по испитивањима Олафа Брока и Александра Белића несумњиво српски језик. За мене је од интереса, што праве поређења са *по* и *нај* (повисок, поголем и најголем) и што употребљавају *гу* место *је* и *ју.* То су јамачно утицаји с југа.

Ја сам наишао на више сељака, који имају особине и осећања, нарочито јака национална осећања, моравскога типа. То је новији развитак, поглавито последњих деценија, који се лако могао извршити на старијој основи српске историске свести. Преиначене су унеколико и све друге особине: заузетост и запосленост људи код којих је работа главно, стегнутост, уздржљивост, мирноћа и присебност. Али су врло солидни и брзо, кашто потпуно отворе своју душу.

ЧЕТВРТИ ДЕО
ИСТОЧНОБАЛКАНСКИ ТИП

ТРИНАЕСТА ГЛАВА
ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ИСТОЧНОБАЛКАНСКОМ ТИПУ

Утицаји географске средине. — Неке нарочите особине овога типа. — Стапање са туранскшч елементима. — Претапање трачких племена. — Јесу ли Бугари Јужни Словени ?

Становништво источнобалканског типа заузима области на истоку од Искра и од развођа између Искра и Марице, дакле доњодунавску плочу (раван), слив Марице са Тракијом и долине планина Родопе и Пирина које су отворене према Јегејском Мору. Његова је права колевка доњодунавска плоча. Ту се формирао словенско-бугарски народ и ту се развила бугарска држава.[24]

Утицаји географске средине. — Они су овде врло јасни. Доњодунавска плоча је једноставна област, много слабије израженог рељефа него остали делови Полуострва, врло оскудна шумама и великим делом са степском климом. То је учинило, да је њено становништво, насељено још почетком Средњега века, постало земљорадничко. Она је допринела утврђивању централне власти која је била способна да одржи круту стегу, али је доцније исто тако привукла страног освајача. Због свога географског положаја ова је област одржавала везе са Византијом и Малом Азијом, са Јужном Русијом и са туранским народима. Њена се је историја стално мешала са историјом ових земаља и ових народа.

Словенима који су заузели доњодунавску плочу придолазили су једно за другим турански Бугари, Печењези, Кумани и Татари Златне хорде, који су се мање или више утопили у ово словенско становништво. Из овога је произишла разлика у етничком саставу између источнобалканског типа и осталих Јужних Словена. Више него све остало балканско становништво они су имали да се боре са Византијом и на њих је најпре наишла турска најезда. Исто су се тако међу њима населиле Османлије у највећем броју. Као последицу оваког географског положаја бугарска је историја, ма да понекад сјајна, имала и тамне, често трагичне стране, од кана Аспаруха и Крума до Стамбулова. Суров је био средњевековни бугарски бојар; још је суровији био и остао сељак источнобалканског типа. Са другим Јужним Словенима нису одржавали тешње везе. Ове су се везе појавиле тек у доба највећег ширења Бугарске.

Због оваквог географског положаја Бугари нису захваћени ни културним утицајем ренесанса који се осетио код Јужних Словена на западу. Напротив, више него сви остали они су прожети турско-источњачким утицајима. Док су њихови западни суседи били под влашћу Турске, Млетака и Аустро-Угарске, они су сви остали само под турском влашћу. Услед тога је и њихова цивилизација остала једноставнија. Томе ваља додати да су они готово сви православне вере.

Неке нарочите особине овога типа. — Већ смо поменули, да се на истоку од реке Искра и вароши Ихтимана у Бугарској јавља велики број лица монголоидног типа. Уколико се више примичемо Црном Мору утолико је овај тип изразитији.

Док су динарски људи на западу врло високи — они су са Скотима и неким алписким планинцима људи највишега раста у Европи — раст се источно од Искра смањује. Али су ови сељаци темељне грађе и развијених мишића (у Србији такве зову „токмацима"). Плави и смеђи са белом кожом су код њих све ређи. Кожа лица им је црно-жућкасте масти, коса и бркови црносјајне боје, а очи црнкасте и смеђе. Имају истакнуте јагодице, широк доњи део

лица, врло развијене вилице, очи често примакнуте и дубоко увучене испод обрвских лукова.

Уместо лаког и широког одела Јужних Словена на западу људи овде носе тешко одело од шајка, неукусно скројено али топло. То је најтоплије одело на Полуострву. Чак се и лети топло одевају. Гледајући их тако одевене добије се утисак као да ту има неке везе са високим азиским заравнима.

Да истакнемо још неке особине. Иако Бугари и Јужни Словени на западу имају заједничку језичну основу, између српског и бугарског језика има разлика. Оне су резултат различног развитка који је настао, како изгледа, од дочетка Средњег века. Исто је тако друкчије и друштвено уређење, нарочито, после најезде Турака, а можда је било друкчије још у доба бугарске државе у Средњем веку. У Бугарској нема племена и задруга, а то је имало очевидних последица за породични живот. Нема славе са њеним дивним, топлим, обичајима. Бугарин се не сећа својих далеких предака и не пада му на ум, да их спомиње.

Етничка стапања. — Међу Словене на доњодунавској плочи су дошле многе групе становништва туранског порекла, а најпре Бугари.

То је азиски народ, сродан Татарима, Хунима, Аварима и Печењезима. Напустивши Азију задржали су се на Волги, где се њихова држава звала Велика Бугарска или Црна Бугарска. Ова је држава постојала још у 15. веку. Један део ових Бугара се је поново отселио према југозападу и после многих пустоловина и дужег боравка на левој обали Дунава населио се на другој обали ове реке. Бугарски канови су били неограничени господари, одвојени од својих поданика врло строгим источњачким дворским прописима. Имали су врло дисциплиновану војску. Пошто су наметнули своју власт доњодунавским Словенима, појачали су ову војску прикупљајући је у новој средини и почели су се ширити на Полуострву. Ови су се номади претопили у Словене услед укрштања са њима, нарочито бавећи се земљорадњом и усвојивши начин живота доњодунавске плоче. Усвојили су исто тако и њихов језик. Али су турански Бугари дали Словенима своје име и без сумње нешто од свога менталитета.

У првом периоду своје историје, од 660 год. до цара Бориса (852—888), турански су Бугари господарили судбином ове заједнице, под кановима Аспарухом, Требелом, Крумом и Омортагом. Покорени Словени нису имали никаква удела у државним пословима. Превласт Туранаца, већ увелико пословењених, осећа се и после смрти цара Симеуна: за време малолетства његова сина Петра Бугарском је управљао Туранац Сурсувул.

Нова монголска најезда, најезда Печењега и Кумана у 11. веку, је изменила словенско-бугарску мешавину. Они су се раширили чак и западно од Искра, у један део шопских крајева. Ово је била нека врста подмлађивања монголских утицаја. Године 1048 је печењешки хан Келен са 20.000 војника примио хришћанство и настанио се у сред Слово-Бугара, у околини Силистрије (Дрстара). Године 1064 су многобројни Кумани прешли Дунав: око 60.000 од њих се населило у Северној Бугарској и у околини Пловдива и Једрена. Многи су се Кумани раширили по Добруци. Северна Бугарска је била скоро покумањена; и слив реке Марице су испунили Кумани. Примивши хришћанство Кумани и Печењези су се полако пословењавали. Али су се за време владе бугарских царева влашког порекла, Асена I и Петра (1186—1196), још увек држали у компактним масама и чинили велики део бугарске војске. Чак и 1206 године је бугарска војска цара Калојана била састављена готово једино од Кумана. Досељени Кумани су били врло моћни још и у 13. веку. Један од њихових вођа, Ђорђе Тертер, крунисан је 1280 године за бугарскога цара. Али други претенденти, помогнути од Татара Златне хорде, продрли су у Бугарску и Тертер је био приморан да уда своју кћер за сина хана Ногаја и да плаћа данак Златној хорди (1285 год.). У ово време је бојар Шишман, куманског порекла, основао видинску краљевину (1290 год.).[xxi]

Треће примање туранске примесе почиње турском најездом (1361—1396). У Бугарској је, у пределу Дели-Ормана, већ било татарског становништва, сродног Турцима; али су се прави Турци населили за време турске владавине. Осим тога је извршено мешање овога становништва и поисламљених Бугара који су заборавили словенски језик. Почетком 19. века су Турци и Татари превлађивали источно од Јантре, а готово у свима варошима северно и јужно од Балкана Турци су били у већини. Овај се господарећи слој измешао са бугарским становништвом, али су потчињени Бугари подржавајући њему примили његове навике и обичаје.

Словенско-бугарска мешавина се у Средњем веку јасно разликовала од других Јужних Словена. Нарочито је падала у очи затворена боја коже код ових источних суседа. У српском фолклору се Бугарин увек зове „црни Бугарине". И само бугарско становништво (нпр. у околини Разграда) разликује још и данас црне и беле Бугаре. Јужнословенски фолклор сматра Бугаре и у психичком погледу за сасвим друкчију групу.

Претапање Кумана и Печењега није још потпуно завршено. На њихове последње остатке се наилази у источној Бугарској и у Тракији: то су Гагаузи и Сургучи, хришћани турскога језика.

Друго је значајно претапање било претапање најстаријег становништва, Трачана, који су у почетку Средњег века захватили велике просторије источног дела Полуострва, равнице на обема обалама Дунава, Балкан и Родопу и пружали се до у Малу Азију; али немамо података на основу којих бисмо могли пратити напредовање овог пословењивања, које је извршено поглавито у почетку Средњега века.

На Балкану и на Родопи је утврђено и присуство Влаха, који су били многобројни још у 11. и у 12. веку. Они су били појачани Власима, које је византиски цар Алексије I Комнен (1081—1118) овде населио у исто време кад и Јермене. Балкански Власи, који су вероватно чинили компактну масу, устали су против Византије у 12. веку и са Бугарима су основали влашко-бугарску краљевину Асена I. Његов брат Калојан је у Трнову крунисан од изасланика папе Инофентија 111 као #. У Средњој Гори и у Родопи је још у 18. веку било влашких села. Она су потом побугарена и тамо сад има само номадских Аромуна. Тако је велики број бугарских породица, нарочито на Балкану и у Средњој Гори, несумњиво влашког порекла. Иначе се чини, да је становништво ових двеју области сачувало више словенскога, да је мање примило туранских елемената, док је његова мешавина са многобројним Власима изван сумње.

Најзад, источнобалканско становништво је примило у себе и многобројне Грке, Јермене, Сирце итд., који су већ живели у овим областима или су тамо дошли у току Средњег века и за време турске управе, нарочито у маричком сливу.

Бугари се, дакле, у погледу етничког састава разликују од других Јужних Словена. Они су поглавито производ мешавине са разним народима туранског порекла и тако чине словенско-туранску групу. Они се чак, по неким особинама, толико разликују од других Словена на Полуострву, да се покушавало не рачунати их у Словене. Они сами увиђају ове разлике, и њихови су научници по који пут предлагали, да се сматрају за турански народ. Али изгледа, да су ове теорије најчешће биле надахнуте политичким бригама. Језик их, у сваком случају, везује за Јужне Словене, и свакако је умесније везати их, крај свих разлика, за велику јужнословенску породицу.

Доњодунавски варијетет. — Варијетет Средње Горе. варијетет. — Помачки

варијетет.

Јужни или румелиско-трачки

Из овога што смо напред казали види се, да елементи који чине источнобалкански тип нису свуда подједнако измешани. Мешање није било потпуно и отуд се разликује више варијетета, који уосталом одговарају природним областима и о којима, пре него пођемо даље, треба говорити.

Најосетнија је разлика између становништва северно и јужно од Балкана. Између ове *две групе се* увлачи врло занимљив варијетет средње Горе. У Родопи су поисламљени Бугари или Помаци. Осим тога у *сваком од ових* варијетета има група, које се одликују извесним психичким особинама.

Доњодунавски варијетет. — Захвата доњодунавску плочу од Искра до Црног Мора. Брдовитост је ове области све слабија уколико се више иде према истоку и према северу. Идући к истоку клима добија све више степски карактер.

У овом источном делу доњодунавске заравни и на црноморском приморју је основана словенско-бугарска држава, чије су престонице једна за другом биле Абоба, Дрстар (Силистрија), Преслав и Трново. Још у 10. веку је Византија слала војске против ових средишта бугарске државе. Уколико се у Средњем веку ова држава увећавала, утолико се већма и бугарско име ширило. Поглавито се у овоме варијетету извршило претапање туранских Бугара у Словене. Старо словенско-туранско становништво је овде многобројније него игде. Осим тога су, пре ослобођења Бугарске, Османлије чиниле већину становништва источно од Јантре. Другу знатну групу чине досељеници пореклом из високих балканских долина, који су се спустили у доњодунавске низије поглавито у почетку 19. века.

Овај је варијетет право оличење источнобалканског типа и поглавито се по њему могу одредити психичке особине Бугара. Становништво овога варијетета је вредно и сирово; захваћено је врло много источњачким утицајима. Оно је, после ослобођења 1878 године, утиснуло свој печат садашњој бугарској држави.

И поред једноликости рељефа постоје осетне разлике између становништва разних долина: становништво у околини Трнова, Орјеховице и Љасковеца, у долини реке Јантре, отвореније је, веселије и код њега има нека врста, више сировог, хумора.

Варијетет Средње Горе. — Овоје, углавном, планински варијетет. Захвата простор од села Столпника у софиској котлини па до Жеравне у сливу реке Камчије. Обухвата становништво Средње Горе, подбалканске котлине и чак део становништва средњег и источног Балкана. Заузима готово средиште Бугарске. Док се мешавина са туранским Бугарима овде слабо запажа, дотле је примеса влашког живља врло осетна. Власи ових области били су добро познати у Средњем веку и њихови су последњи претставници ишчезли тек у 19. веку. Чести су влашки називи места, нарочито у Средњој Гори (Бунаја, Урсулица итд.). Знатан број малих планинских вароши и села има тип аромунских насеља (нпр. Клисура, Котел, Жеравна итд.).

До ослобођења Бугарске становништво ове области се поглавито бавило сточарством и кириџијањем. За време турске управе су многа села и вароши имала извесну самоуправу. Патријархални се ступањ свуда одржао, али трагови старе балканске цивилизације нису

сасвим збрисани, нарочито у варошима. Иако тамо нема ни задруга ни племенског уређења, начин живота се ипак знатно приближава животу Динараца. Исти су обичаји, иста веровања и имају више смисла за музику, песму и игру него што је код других варијетета источнобалканског типа; али је великодушност ретка и гостопримство није више у обичају. Ово се становништво особито одликује духовном живахношћу. Осећајнији су, са више маште и са више духовне отворености него они на доњодунавској плочи. Можда је ово узрок, што је становништво Средње Горе играло главну улогу пре ослобођења Бугарске, нарочито у доба националног буђења. Главни хајдуци, пропагандисте и књижевници овога доба били су родом из Средње Горе. Политичари који су рођени у овим крајевима често показују известан књижевни укус и разликују се од оних који су пореклом са доњодунавске плоче.

Врло велики број досељеника, поглавито у сливу Марице и у црноморском приморју Добруце, из ових је области:

Јужни или румелиско-трачки варијетет. — Обухвата становништво јужно од Балкана с изузетком Помака. Област овога варијетета је поглавито слив реке Марице, у коме превлађује ублажена медитеранска клима. Овде успевају многе хранљиве биљке, којих нема северно од Балкана. Куће и села се приближавају турско-византиском типу. Начин живота је све више грчко-јегејски. Али се утицај средине више осећа на грчком него на бугарском становништву, изузимајући наравно оно по варошима. Доскора су се у целој овој области Бугари бавили поглавито земљорадњом и вртарством. Живели су у чифчиским селима. На целокупном становништву се осећају утицаји византиске и турско-источњачке цивилизације. Пре ослобођења је оно било у многоме појелињено.

Етнички састав се без сумње доста разликује од оног на доњодунавској плочи. Монголоидних је типова много мање него северно од Балкана. Ипак је овде било знатног претапања Кумана. Штавише има их који још нису потпуно пословењени: то су данашњи Сургучи. Изгледа, да је старо становништво ове области више словенско-трачка мешавина, јако измењена староседелачким грчким живљем и пословењивањем многобројних досељеника јерменског, делимично и сирског порекла. Византиски су цареви наиме у више махова пресељавали Јермене из Мале Азије у слив Марице. Само у 10. векује 200.000 Јермена насељено по околини Пловдива. Овој старој основи од јако измешаног становништва су придошли нови досељеници из Средње Горе и са Балкана.

Из ових се узрока румелиско-трачко становништво осетно разликује од становништва доњодунавске плоче. Оно има више духовне живости, више индивидуалности и углађености, нарочито по варошима. Овде има Бугара са правим грчким менталитетом. Имају више смисла за једним истицањем и за церемонијама него северни Бугари. Ове се разлике осећају у јавном животу и у књижевности. Далеко је од јединства између доњодунавског и јужног варијетета: међу њима постоји чак врло изразита супротност.

Помачки варијетет родопских и пиринских долина чине поисламљени Бугари. Вероватно је да су пре турске најезде припадали богумилској секти (патаренима) и да су у већини чинили словенско-трачку а не словенско-бугарску мешавину. То су ревносни муслимани, који чисто говоре турски или чији архаични бугарски језик има много турских речи. Ово је најназадније становништво међу свима јужнословенским групама. Они су у сваком погледу веома заостали: у току векова су имали веза једино са Југуцима, турским сточарима родопског масива. Изгледа, да су само нижи слојеви овога становништва примили ислам, јер међу њима нема муслиманског племства као у Босни. Исто тако код Помака нема онога поноса и онога витешког духа, који су учинили да муслимани у Босни имају велики политички утицај.

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА
РАЗВИТАК ПСИХИЧКИХ ОСОБИНА У ТОКУ ИСТОРИЈЕ

Пре турске најезде. — Бугарска раја у турско доби. — Предзнаци националног буђења. — Ослобођење и бугарска држава.

Потребно је, да сада пропратимо развитак који је у току историје извршен у менталитету становништва источнобалканског типа и да испитамо: уколико овај менталитет објашњава данашњу бугарску државу. За Србина и у данашњим приликама ово је питање тешко расправљати, и ја бих више волео, да овај задатак узму на себе други, чија непристрасност не би могла бити подозрива. Међутим нисам се могао одрећи овога одељка мога предмета. Све што могу рећи, то је, да сам и у проучавање овога питања уносио исти критички дух као и приликом спремања и редакције осталих одељака овога дела.

Пре турске најезде. — Бугарска је историја врло богата, војнички и политички. Пре турске најезде Бугари су имали више периода моћи и ширења, нарочито за време цара Симеуна (893—987) и Асена II (1216—1240). Бугарске су се масе покоравале својим вођама, како изгледа, без великог одушевљења али са потпуном дисциплином. То је била масивна снага којом је управљала само једна воља. Тиме се објашњава, што су они и поред свога малог броја — јер су после Арбанаса најмалобројнији на Полуострву — могли играти у историји, у току векова, кашто и врло значајну улогу.

За време ове дуге периоде они су заузимали простране области на Полуострву, продирали су северно од Дунава и на југу загрожавали Византији. Али, када су бивали савладани, постајали су поново некретна и као укочена маса, а ови наступи активности су уопште мало трајали. Бугарско ширење је било као холуја која иза себе не оставља трагове. Нема никаквих доказа о томе, да су у Средњем веку ишта створили било на доњодунавској плочи, било у сливу Марице или у заузетим областима. После бура су ове различне етничке групе остајале без међусобних веза. Најславнији догађаји из бугарске историје нису имали одјека у народној свести.

Из ове врло старе историје треба запамтити једну чињеницу, а то је појава личности изванредно јаке воље, које су тако рећи у себи скупљале вољу целе масе, увек безизразне и некретне. И тако овим самовласним темпераментима није било тешко да се наметну. Надмоћност ових снажних личности изненађује нас и у периодима најскорије бугарске историје, чак и после ослобођења. Најизразитија личност у овоме периоду био је Стеван Стамбулов. Изгледа, да су и данас бугарски политичари обдарени већом јачином воље него политичари осталих јужнословенских типова. Осим тога су они сировији, више самовољни (ауторитативни), често способни на невероватне обрте.

И док код осталих Јужних Словена људи јаке воље имају често демократско, па чак и демагошко, држање, бугарске политичке вође су увек самовласне (аутократе). Њихова је воља управљена на задобијање утицаја, ауторитета. У другим групама водећи кругови теже духовном и моралном напретку и често показују врло јасно изражен смисао за књижевност и уметност; бугарске вође стреме поглавито материјалним циљевима.

Бугарска раја у турско доба. — Историска улога коју су некада играли није код Бугара много остала у успомени, и они се у овом погледу јако разликују од Срба који се увек сећају и своје далеке историске прошлости. За време дуге, петовековне турске владе над њима нису на Бугара имале никаква утицаја њихове историске успомене. Али је турска владавина утиснула свој печат на њихов менталитет.[25]

Бугари доњодунавске плоче и маричког слива постали су тада правом рајом, која је живела само на чифлуцима под сталним надзором турских бегова и под најмучнијом економском стегом и моралним притиском. Име Бугарин је изгубило национални смисао и употребљавало се само као означење за целу ову масу подјармљених земљорадника. С овим значењем, као што смо већ рекли, ово се име распрострло и изван доњодунавске плоче и маричког слива, у крајеве с овим, тако суровим економским уређењем, све до неких централних области старе српске државе. И не само да се они на које се ово име тако примењивало, без обзира на њихову народност, нису могли противити, већ су сматрали за корисно да приме ово назвање, по коме су сматрани за безазлене људе, за нижи друштвени ред, на који су њихови господари гледали са потцењивањем.

За време турске управе су сви балкански народи употребљавали реч „бугарин" да би њоме означили човека простог, сировог, из нижег, работничког, слоја. Ово су јој значење најпре дали Грци и Турци. Изгледа, да су га по средишном делу Балканског Полуострва распрострли Срби муслимани из Босне и новопазарског санџака којих је било врло много у администрацији. Бугарски облик *блшр, блшрин* заменили су српским *бушр, бушрин,* увек у значењу „раја".

У областима централнога типа овај српски облик *бушрин* постао је означењем за све што је просто, духовно или материјално. За сиромашно, просто становништво, које нема ничега, каже се, да су *„осли Бушри",* прави Бугари. За обичан, прост, сељачки посао се каже *„оушрска рабоша".* Македонци веле „причати као Бугари", тојест невешто, као сељаци. У Јужној Македонији, у Куфалову код Солуна, чуо сам израз *„избугари се"* кад се говори о уквареном житу које није добро за семе, а израз *„побугари* се" кад се хоће да каже да се једна ствар квари и хаба. *„Бушрка"* је врста најпростије пшенице.

Такво је било значење речи „Бугарин" у свима динарским областима пре ослобођења данашње Бугарске. Бугари нису сматрани као народ, већ само као народна маса која се унеколико разликовала од Срба нарочитим наречјем, бржим говором, и поглавито отсуством великодушности као и тврдичењем.

Кад се опева јунак који свлачи свилу и кадифу, да би обукао „бугарске хаљине", песма каже, да се он „учинио голема сирота".[xxii] А Милошу Војиновићу, који је преко одела ставио „бугар-кабаницу а на главу бугарску шубару" и „начинио се црни бугарине" механџија није хтео дати вина.[xxiii] Дрвени, врло прост суд из кога се пије вино зове се *„бушрска коиања."*

Име Бугарин, је дакле, имало исту судбину као и име Влах после словенске најезде на Балканско Полуострво. То је име, којим се означавало старо поромањено становништво, потпуно изгубило етничко значење и постало је називом за друштвени ред који је сматран за нижи.

Многе карактеристичне црте бугарског менталитета су без сумње из овога доба. Међутим се не може рећи, да су оне једино последица робовања под Турцима, јер робовање није оставило исте такве трагове код „раје" других типова, па ни код „раје" централног типа. Можда су неке од особина источног балканског типа које смо поменули врло старе, из времена пре турске епохе, а можда су то урођене особине Бугара.

Становништво је здраво и снажно. И поред вековног читлучког облика привреде остали су радни и вредни. Бугари су неуморни радници, али су неотесани и прости до крајњих граница. Бугарски писац Алеко Константинов у своме делу *„Баја Гаље"* каже за своје земљаке, да су још и данас „неотесани и сирови, груби и прости до сржи..." „У јелу су, вели он, прождрљиви и том приликом само о њему мисле и не узнемиравају се: срче Бугарин не шали се, триста паса да се покољу не би га заглушили. Уз то му са лица падају грашке

зноја".[xiv] „Толико нам је јела било спремљено, да сам се журио да једем док не пукнем", вели Баја Гање (ово је подругљив надимак којим се Бугари између себе зову) Алеко Константинов је савршено описао оно што он назива „срамотом и нискошћу бугарског живота." Нека нам је допуштено, да ради више појединости упутимо читаоца на његово дело.

Без сумње се због овога нижег друштвеног положаја и овога простачког и чисто материјалног живота код њих развила или поново оживела врло јака себичност која често иде до грамжљивости. Ово је основна црта код Бугара. Она је, истина, убележена код сељака који су због рђавих жетви приморани на међусобно економско помагање. Код њих је солидарност појачана и због за заједничке мржње према Турцима и Грцима. А одржава је у данашње време нерасположење које бугарски сељак осећа према варошанима и школованим људима. Али је ова себичност достигла невероватне размере код псеудо-интелектуалаца и код већине политичара. Њене су последице завист и мржња, који су често повод акцији у њихову индивидуалном и колективном животу. Бугари не воде нимало рачуна о неправди коју могу нанети суседима; једино их може држати страх, да њихови интереси не буду оштећени. Они цене само силу, и изгледа, да им само сила може наметнути поштовање права и правде. Све је код њих, како се чини, рачун. Исто тако изгледа, да код њих готово нема болећивости, душевности, која је тако изразита особина код осталих Јужних Словена.

Бугари су озбиљни, невесели и често суморни. Уопште су непријатељи шале. Имају свој особити темперамент, свој посебни начин понашања — бугарско понашање. Док код Јужних Словена на западу и у најтежим пословима и приликама има више или мање веселости, а у свима односима великодушности, чак и срдачности, свега тога код Бугара нема и они све то сматрају за *„српску работу' \.ТгротиЂно* томе, њихов хладни егоизам, њихову немирну и сталну жудњу за ћаром и за стицањем материјалних добара, тврдичење и потпуно отсуство великодушности Срби означавају као „бугарски начин".

Бугари не цене витешка дела и сматрају их за детињарију. Један од образованих Бугара, који је био у Црној Гори дуже времена, причао мије са веселошћу у којој је било хумора — иначе ретког код Бугара — какав су утисак на њега оставили Црногорци, доносити и осетљиви на образ до крајности, уз то са претензијама великог господства без обзира на своју крајњу сиротињу. Бугарин је сматрао за комедију и њихово држање и све оно што су они рекли и учинили. Од свега тога он није ништа разумео.

Код Бугара нема оне склоности за свирку и песму која је урођена људима неких варијетета централног типа. Они су, кад се упореде с овима, тешки и крути, без интелектуалне гипкости.

Осим турског притиска и грчко свештенство и многобројни бугарски зеленаши, „чорбаџије", су такође допринели, да се не подигне морални ступањ код раје. Подражавајући њима бугарски су сељаци добили ново обележје. Примили су неке особине својих угњетача. Многе пословице и морални прописи који су распрострањени код Бугара турско-источњачког су порекла. Бугарско лукавство, вели К. Јиречек,[xxv] опомиње на лукавство турско-византиских евнуха.

Предзнаци националног буђења. — У овоме стању потпуне потиштености како би се народна маса могла побунити? Ипак су, после ослобођења Србије, бугарски емигранти у Србији, у Одеси и у Букурешту покушали да изазову устанке. Али пре него што би избили, завере су сами Бугари проказивали Турцима, те су брзо угушиване. Оне које су се почеле изводити биле су безначајне. Уосталом ови покрети нису били народни устанци, већ покушаји неколицине појединаца, чији је идеализам чинио изузетак. Најпознатији је устанак из 1876. године. Потказан Турцима био је немилосрдно угушен. Приликом угушивања ове буне Турци су починили таква зверства, нарочито у Панађуришту, у Перуштици, и у Батаку,

да су својом свирепошћу изазвали у западној Европи бугарофилски покрет, нарочито у Енглеској.

Не губећи наду на устанак којим ће своје земљаке ослободити турског јарма бугарски су се емигранти бацили на пропаганду: на пропаганду за народну цркву и народне школе. Старали су се нарочито, да привуку пажњу Русије и западне Европе на жалостан положај своје земље.

Ова је пропаганда почела, иначе безначајним, историским приповедањем (хроником) монаха Пајсија. Рус Венелин је (1839 год.) својим писањем допринео буђењу школованих људи. Неофит Рилски је издао на бугарском језику требнике за основне школе, који су штампани у државној штампарији у Београду (1835). Он је био одређен за управника прве бугарске школе отворене у Габрову. У исто је време Неофит Бозвели из Котела штампао у Крагујевцу, у Србији, шест књига своје школске енциклопедије. Идуће године је учитељ Кризант Павловић из Дупнице штампао уџбенике, намењене школи у Свиштову. Број бугарских школа се затим нагло повећавао, нарочито у Средњој Гори и у средњем Балкану. Људи од пераје било све више: Петко Славејков, Љубен Каравелов, Ђорђе Раковски и други, од којих је већина живела у Београду или су одржавали тесне везе са српским образованим круговима. Историчар Марин Дринов, пореклом из Панаћуришта, предавао је на харковском университету у Русији и допринео је неколиким значајним публикацијама познавању бугарске историје.

Око 1870 године су сви бугарски патриотски напори били усретсређени у борби против грчке цркве и јелинства са тежњом да превладају словенска литургија и свештенство. Од овога доба почиње право бугарско буђење. Ш. Елиот је врло добро запазио,[xxvi] да ово буђење није било ни романтично ни јуначко: оно је било у ствари црквена свађа између Словена који су остали под турском влашћу и Грка. Овај су покрет снажно подржавали Русија па чак и Србија.[xxvii] Да пред Турцима не би изложила опасности ове тежње, Србијаје чак допустила, да тај покрет носи бугарску ознаку, јер се Турци нису плашили овога имена. Уосталом, српска је влада сматрала Србе и Бугаре за један народ и веровала је, да ће они раније или касније образовати једну државу. Из жеље да дубоко раздвоји Словене и Грке, Турска је ферманом од 28 фебруара 1870 године пристала, да се оснује црква независна од грчког патријархата. Та се нова црква назвала „егзархат". Под окриљем егзархата су се Бугари брзо организовали у неку врсту верске странке.

Међу онима који су прво радили на ослобођењу путем устанка, међу књижевницима и пропагандистима, има и таквих чији је менталитет био знатно друкчији од менталитета који је превлађивао код доцнијих нараштаја. Пошто је већина живела у иностранству код њих је поред револуционарног заноса било и вере, одушевљења и духа солидарности. Они су били пореклом поглавито из Средње Горе и из средњег Балкана.

Ослобођење и бугарска држава. — Бугарска се нажалост није сама својом снагом ослободила турског јарма. За своје ослобођење она дугује Русији и рату од 1877—78 године. Ово је за жаљење, јер један народ постаје велики прихватајући, да би се ослободио, све муке и сва искушења. Борба за независност је најбоља школа идеала.

За време поменутог рата 1877—78 године није било код бугарског народа нимало идеала, и руски су официри имали прилике да често осете незахвалност, сурови егоизам и свирепост Бугара. Јосиф Рајнах, који их је тада могао непосредно проматрати, дао је о њима врло оштар суд: „Чим је међу њих", каже он, „убачена реч слобода, схватили су да бити слободан значи да се може некажњено заузимати туђе добро и ослобађати суседа који смета"[xxviii]. Ово своје схватање они су обилато изводили на делу.

Говорило се, да су ово рајинске навике и наслеђе из прошлости и да ће се са животом у слободи изгубити све ово варварство. Да видимо, шта се догодило.

Верујући да ради у своју властиту корист, Русија је Санстефанским уговором покушала да створи „Велику Бугарску", која би са многобројним Турцима, Арбанасима и Грцима обухватила и велики део српских области. У ствари би Бугари у Санстефанској Бугарској били у мањини. Ова комбинација није успела на Берлинском конгресу, али је она постала програм нове Бугарске. За осуду је, да се на овај начин подржава мегаломанија једног народа.

Поменули смо већ, да су Бугари били сасвим заборавили на борбе које су са Србима имали у Средњем веку. Говорили су готово истим језиком којим и Срби, имали су исту веру и били са њима под јармом истог непријатеља. Све је ово требало да их приближи својој браћи. Али, чим је повучена граница, код њихових политичара и код образованих људи се испољило и развило супарништво и опречност. Они су учинили, да пропадне предлог којим се тежило упрошћавању бугарског правописа и усвајању западног бугарског дијалекта, врло блиског Србима, за књижевни језик. Супротност са бугарске стране се испољавала и у многим другим приликама, и као одговор на то, захватила је и неке Србе. Санстефанска утвара се отада била испречила између две државе.

Бугарска сујета се само повећавала за време краља Фердинанда. Пошто је постао поглавар једног малог балканског народа, стално се заносио идејом, да створи велику државу и да њену надмоћност натури Балкану. Пошто је био врло вешт, успео је, да све народне снаге упути овоме циљу и да овом жудњом зарази и потстакне зачмалу и покорну масу. И бугарска се мегаломанија није испољавала само према Србима. Њена претерана похлепност довела ју је у опреку са правима свих балканских народа.

Користећи се сваком приликом Бугари су радили да задобију симпатије западних народа. Зар они нису били несрећан народ, народ који је толико патио под Турцима? У свакој прилици они су потсећали само на то, не помињући одмазде које су извршили за време рата 1877—78. године. У Енглеској је бугарска ствар била особито популарна. *Тајмс* ју је заступао у бескрајним ступцима, а угледајући се на њега и већина европских листова. Изгледа, да су Енглези били захвални Бугарима због начина, врло реалистичког, којим су се одужили Русима за учињену услугу. Енглеска је у младој краљевини гледала само препреку руском продирању ка Цариграду, које је за њу било вечито страшило. Догађаји као прогонство кнеза Батемберга, убиство Стамбулова, Панице и других прошли су готово незапажени.

Нема сумње, Бугарска је напредовала. Подизала је школе и савремене установе, што јој је такође послужило за рекламу. Нашло се писаца и новинара који су говорили, да су „ови колосални успеси" равни онима за које су иначе били потребни векови. Бугаре су обично називали балканским Прусима или Јапанцима. Претсказивана им је најсјајнија будућност. И најнеправеднији њихови захтеви изгледали су природни. Наилазили су на одобравања нарочито у Аустро-Угарској и у Немачкој, где се у њима гледао савезник против Србије.

Такве једногласне похвале тешко да се не примају, па су их и Бугари примали, утолико пре што су њихов краљ и влада врло вешто играли своје улоге. Њихова мегаломанија није више познавала границе.

На овај се начин објашњава данашњи менталитет бугарских политичара, интелигенције и официра. Милитаризам је развијенији у Бугарској него у свима осталим балканским државама. То је милитаризам пун самопрецењивања и пруске надмености. Култ силе и насиља је овде, сасвим природно, нашао ревносне обожаваоце, а тако исто и презирање свега што се иначе сматра за светињу. Војном службом, новинама и школама зараза је захватила и

сам народ.

У својим говорима, листовима и књигама, Бугари се хвале, да су први народ на Балкану и да им као таквим по праву припада првенство. По њихову тврђењу у Европи има мало људи тако трезвених, тако обдарених и проницљивих као што су они. Цео се свет диви њиховим цивилизаторским способностима. Они су оличење балканског генија. Од почетка прошлог рата нису престајали говорити о дубоком поштовању које према њима има цар Виљем; стално су понављали, да их он сматра за први народ у Европи, не после Немаца, већ у истом реду са њима.

За ширење овога менталитета земљиште је било потпуно спремљено: себичност источнобалканског типа и саможивост раје која је дуго била подјармљена. Бугари су сложни у мишљењу да треба радити само за материјалну корист. Примају се таквих дела која не доносе користи, само ако се од њих не траже никакве жртве, ако се не изискује давање новаца („ако пара не сака", како вели бугарска пословица). Користољубље које се истиче до бестидности једино је правило, и оно није никада малаксавало. То је била главна снага источнобалканског типа.

У току своје историје овај се народ никад није жртвовао за идеал од кога се не би имало користи. Када се јача сила свали на њега, попуштао је и није се бунио против својих угњетача: нашао је начина да се прилагоди новим приликама. Бугари не знају у својој историји за крваве катастрофе, које могу заједно време да изнуре народ, али уједно да ојачају његову националну свест. Они нису имали Косово.

Понос, морална осетљивост, узвишени осећаји душе, све је то код њих било потчињено једном циљу — материјализму. Захвалности има само утолико уколико се њоме може извући корист. Лаж и лукавство су допуштени, ако се помоћу њих може доћи до користи.

Изузеци су врло ретки; идеалисте су остајале усамљене и без утицаја. Код интелигенције себичност није ублажена ни добротом ни осетљивошћу. Нигде међу Јужним Словенима скоројевићи нису тако многобројни као код источнобалканског типа.

Нека ми је допуштено да своје мишљење поткрепим сведочанствима писаца који су могли овај народ изближе посматрати. Њихове ће оцене допунити претставу коју сам ја покушао дати.

Д-р Дилон, који је дуго живео на Балкану, каже о Бугарима: „Њихове су војничке особине за дивљење, али мало разумеју поезију живота, топла и човечанска осећања. Упорност, неповерење и притворство су особите одлике њихова карактера."[xxix]

Један дописник *Фтара* пише у овоме листу 1917 године: „Бугари су изврсни војници, дисциплиновани, врло храбри, али без смелости, упорни, али без одушевљења. То је једина војска која не зна за песме на маршу. Крећу се погнутих глава, ћутљиви, чврсти према тешкоћама, равнодушни, гневни без жестине и победиоци без радости, они не певају! У целокупном њихову склопу, у њихову начину држања и кретања пада одмах у очи нешто као тешко, укочено, рђаво истесано. То су недовршени људи. Чине утисак, да се тако изразимо, као да нису стварани индивидуално, већ у маси, батаљонима. Спори у схватању они су марљиви и истрајни у напорима, лакоми на ћар и врло штедљиви. Лишени су, до невероватног ступња, сваке склоности за размишљањем, сваке способности и сваке жеље за напретком и за моралним побољшањем."

К. Јиречек, истакнути научник, који је у Бугарској био министар просвете, пише: „Као стари бугарофил, знам врло добро из властитог искуства, да у Европи многи научници и

државници сматрају Бугаре за физички јак народ, али без дара за духовни рад. Покојни министар Калај, некада један од писаца статута за аутономну провинцију Источну Румелију, често ми је говорио, да Бугаре прецењују, да је политички таленат једног Стамбулова усамљен, да је бугарска интелигенција уопште без талента."[xxx]

Вештина придавати себи вредност, једна од црта бугарског карактера, можда је такође стара навика, јер је раја увек јадиковала. Тако су успели, да их сматрају за мученички народ, што су у ствари били пре ослобођења, али што су престали бити. Претстављали су се као тобожње жртве, као жртве амбиција свију њихових суседа. Знали су, да код запосленог европског света тврђења значе исто толико колико и докази. Упорни и активни нису пропуштали, да понављају неколико увек истих докумената, да их штампају и прештампавају. Нарочито су били вешти, да искористе мишљења која нису била основана на познавању ствари, поглавито она на етнолошким картама од пре педесет и више година, кад се није знало ништа тачно о балканским Јужним Словенима. Искоришћавали су и најмању згодну прилику, да створе утисак, како су они потпуно у праву.

Поред ове, развили су и другу, сасвим друкчију, пропаганду, нарочито од времена Стамбуловљева. Бугари су почели приказивати своје успехе целом свету, истицали су јачину своје војске и често заузимали борбени и претећи став.

Комбинујући ове две методе с особитом вештином, бугарски краљ је успео, да ову пропаганду доведе до виртуозности.

Немогућно је ћутке прећи преко бугарских варварстава и свирепости у прошломе, Светском рату. То су позната факта, која се не могу порећи. Нека ми се допусти рећи, да нигде, откако се био над Европом подигао вихор рата, није било учињено толико злочина као у српским областима које су заузели Бугари. Они су хтели искористити прилику, у којој су били без икакве моралне контроле, да у потаји искорене народ који је био препрека њиховим освајачким прохтевима.

Да би се разумело, како су могли починити таке злочине, треба се сетити урођене суровости и вековне покорности ове гомиле. Под заповедништвом неколико вођа они су могли да изврше и најгнусније колективне злочине. Одговорност пада поглавито на њихове државнике, на њихове војне старешине и на онога који се истакао да управља судбином Бугарске у смислу својих необузданих прохтева. Ови су људи разуларили све, једва успаване, склоности једног бесвесног и суровог народа.

Иначе су Бугари здрави, вредан и врло штедљив народ. Захваљујући својој способности да подражавају, неоспорно су у последње време материјално напредовали. Али подражавати западноевропској култури не значи дати доказа о стваралачким способностима. Период дужега мира већ врло повољно утиче на материјални напредак. Једино напредак који је последица техничких проналазака зависи стварно од интелектуалних способности. А такав случај није са Бугарима, који нису ништа изумели. Можда ће у будућности и они доћи дотле, да са своје стране допринесу општем напретку. Судећи по њиховим способностима изгледа, да ће се они у будућем јужнословенском свету најбоље снаћи у области материјалне културе.

Крај све своје потлачености и ропског стања за време турске владавине, они су, кад су најзад добили државу, показали неоспорне војничке способности. Снага бугарске војске се оснива на духу дисциплине који је урођен њиховој народној маси. Добро уређена, ова је војска способна за колективан налет и јуриша као стадо добро вођено. Али оно што јој недостаје, по мишљењу српских официра, то је лична иницијатива: лично јунаштво је врло ретко. Кад се једном поколеба, ова војска нема снаге за отпор.

Што још такође треба признати Бугарима, то су реалне државничке способности. Врло су вешти преговарачи, сигурни да никада неће изгубити из вида своје интересе. Кад би се могли ослободити своје садашње мегаломаније, постали би, пазећи наравно увек само на своје интересе, најбоље дипломате међу Јужним Словенима.

Нема сумње, да се млад народ, као што је бугарски, не може поредити са старим народима западне Европе; може се поредити само са својим суседима, с онима који су живели скоро под истим приликама.

У току Средњега века Бугари су у више махова успевали да створе тако моћну државу као што је била српска држава Немањића. Али је значајно, да они нису подизали цркве и манастире, и нису имали своју уметност као Срби истога доба. У Македонији, у којој су Бугари и Срби узастопце владали, нема других споменика осим манастира и цркава српског и византиског порекла. Чак и у Трнову и у Преславу нема значајнијих трагова из доба бугарских царева.

Проучавањем средњевековне бугарске књижевности несумњиво је доказано, да је она само слепо подражавање византиске књижевности. Бугари имају истина свој фолклор, али ће се у њиховој народној поезији узалуд тражити уметничка обрада и високо надахнуће народних песама код Јужних Словена на западу.

После националног буђења и ослобођења Бугарске источнобалкански тип је дао многе самоуке. Али међу њима нема ниједног који би стојао бар близу великих динарских самоука као што су Вук Караџић и Његуш. По европском угледу Бугари су створили университет, Академију наука, позориште и уметничку школу, али нису дали књижевнике и уметнике од онаке вредности као што их имају остали Јужни Словени. Њихов књижевни језик и правопис нису израђени ни довољно утврђени. Држава им је чврста, добро организована, можда и добро прилагођена националном духу, али не почива ни на каквој демократској установи, ма да народ живи под истим приликама као и Срби. Можда је ово у вези са оскудицом идеализма која је основа њихова карактера. А можда се тим урођеним егоизмом може код њих објаснити и оскудица способности за велика предузећа у којима се ваља излагати и опасностима. У интелектуалном погледу се нарочито одликују способностима за подражавањем. У научни рад ће унети, у правцу који им буде указан, истрајност и марљивост, који осигуравају резултате.

(489 м.). Земљишни облици су исти као и у Шумадији и у северној Босни, алије читава област претрпела поремећаје услед стропоштавања панонског басена. Овде је било врло младих тектонских покрета: језерске наслаге плиоценске старости су јако уздигнуте, кашто набране. Од више области која почиње северозападно од Загреба Славонија је одвојена попречним улегнућем које иде од Саве до Драве, од Загреба до Закања, и које је искоришћено за железничку другу Загреб—Будим-Пешта. Западно од ове линије су усамљене котлине, окружене планинама: Калником (673 м.), Слеменом, Загребачком Гором (1035 м.) и Ускочким Планинама или Горјанцима (1181 м.). Овај део Хрватске је својим: рељефом тесно везан за Штајерску. Најзнатнија је од ових подвојених котлина Загорје, чијим неравним дном тече Крапина са својим многобројним притокама.

Словеначки крајеви. — Даље су на западу и разноврсног су рељефа. Тамо могу издвојити три врло изразите географске целине.

Јужно од Љубљане почиње Бела или карсна Крањска са пољима и увалама, као што су Планина, Циркнице, Лож, Кочевје итд., који имају динарски правац.

У средишту је љубљанска котлина или крањски басен. Ова котлина почиње од Бледа и пружа се преко Радовљице и Крања до Љубљане, са правцем северозапад-југоисток као и Сава која њиме тече. У њеном северном делу је Камник на Бистрици, који је потолина. Горњи део ове котлине, нарочито онај између Бледа и Радовљице, покривен је моренама и речно-глечерским (флувиоглацијалним) и речним наслагама из којих избијају усамљени доломитски брежуљци. У околини Крања и Камника је од ових наслага састављена шљунковита тераса речно-глечерског порекла, која се диже око 30 метара над Савом. Алписке стране котлине одликују се пространим купама од наноса оних река које слазе са Јулиских Алпа и са Караванки. Љубљанска равница је једним делом састављена од купе од наноса реке Саве. Јужно, непосредно у подножју карсног отсека, је љубљанско тресетиште. Утицаји средоземске климе овде сасвим престају, а настају утицаји алписке климе. Воденог талога напада преко једног метра. Врло су осетне промене у температури. Зима је оштра и са маглама које трају недељама. Лето је топло и повољно за гајење жита. Осим тресетишта, скоро је цело дно котлине обрађено: 30,5% њене површине је засејано ражи и пшеницом, а доцније, у лето, хељдом и просом.[xxxiii] Сточарство је врло развијено. Индустрија се све више развија, нарочито у Камнику и у Крању. Густина становништва је, изузимајући Љубљану, 80—100 становника на км.^{2} Због свога средишног положаја ова је котлина играла знатну улогу. Старо градско средиште није била Љубљана, већ Крањ. Љубљана је почела напредовати поглавито у току 19. века. Данас је она, са својих 55.000 становника, чисто словеначка варош, привредно средиште и раскрсница железничких путева за Карст и за море, за Загреб, за алписке земље и за Беч.

Слив Савиње или цељска котлина, 25 км. дугачка а 4 км. широка, у многоме је слична љубљанској котлини. На северу је ограничена Караванкама и Бахером. На њеним странама, добро заклоњеним од северних ветрова, успевају винова лоза и воће с орасима и кестенима. По дну се гаје пшеница, кукуруз и хмељ. Исто тако има у изобиљу хељде и проса. Сточарство је незнатно, изузевши гајење свиња које све више напредује, као и гајење пернате живине. У земљорадничким крајевима, ове котлине густина је становништва 83—100 душа на км^2. Јужно од Цеља, у пределу рудника угља код Трбовља и Загорја густина становништва се пење до 355 душа на км^2.[xxxiv]

Трећа географска целина је долина Драве са варошима Бељаком, Целовцем и Марибором. Дно долине је често покривено моренама и речно-глечерским наслагама. Пошто је у средишту источних Алпа, ова област има типску алписку климу са зимским и јесењим маглама, врло густим и врло хладним. Пада у очи, да су сва насеља на купама од наноса. Долина је засејана кукурузом и ражи, али само на сунчаним странама. На њима успева и воће. Супротне су стране под шумом која се спушта до дна долине. У овој је области индустрија слабије развијена него око Цеља и Љубљане. Густина насељености не прелази нигде 50 становника на км^2.

И у привредном се погледу у панонским земљама разликују три различите области. На истоку су Срем, Бачка и Банат потпуно земљораднички крајеви; остале врсте привреде су им сасвим безначајне.

Планинска Славонија и права Хрватска чине другу групу. Противно једнообразном земљорадничком типу на истоку ово су земље мешовите привреде. Осим земљорадње, експлоатисање шума, које захватају 36—37%, од целокупне површине, даје врло добре приходе. Најлепше су шуме у Славонији: храстове шуме се шире све до мочварних равница. Четинарске шуме Горског котара заузимају цео планински масив између Огулина и стрмих јадранских обала. У Славонији је врло развијено гајење свиња. Воћа, поглавито шљива, има врло много, особито у Загорју код Загреба.

Словеначке земље припадају трећем економском типу, код којег земљорадња, иако

врло напредна, није од онаквог значаја као у панонском басену. Под шумом је 50% земљишта. Рудници, поглавито рудници угља и живе (у Идрији) чине велико богатство. Индустрија је развијенија него игде у друге две области.

У погледу саобраћаја ове јужнословенске земље немају господарећег правца: немају јединствене трговачке артерије. Трговина је упућена сједне стране разним привредним средиштима Аустро-Угарске и Немачке, а с друге Јадранском Мору, Трсту и Ријеци. Железничкој прузи Београд—Загреб, која се даље рачва за Љубљану, Трст и Ријеку, намењено је, да привуче производњу највећег дела ових крајева. Али из политичких разлога, а нарочито због противљења Угарске, ова линија нема онај значај који би требало да има. Ипак је Ријека била почела постајати све више и више пристаништем за велики део панонског басена, нарочито за Хрватску и Славонију. То је природни излаз за северне динарске земље, чије су долине и путеви отворени према железничкој прузи која везује Београд са овим пристаништем.

Изгледа, да Трст због свога ексцентричног положаја не може да привуче трговачке струје Италије; с друге стране је ово пристаниште на повољнијем положају него Ријека да послужи као излаз за словеначке земље, као и за неке аустро-немачке крајеве. Овде се нарочито стичу све трговачке линије далматинске обале. Сплит, Дубровник, Котор, па и Скадар и Драч, зависили су у трговачком погледу од Трста и Ријеке. Ове везе са становништвом приморја и са залеђем, које је насељено самим Словенцима, објашњавају стални прираштај словенског становништва у Трсту у току последњих десетина година. У Трсту живи врло знатна јужнословенска мањина. Новчани заводи и словеначке привредне установе нагло су напредовали. Они су се удружили са новчаним заводима јадранскога приморја.

У историји Јужних Словена панонског типа треба разликовати два доба: прво је до најезде Турака на Полуострво; друго је после ове најезде која је изазвала досељавање балканских Јужних Словена у ове крајеве.

У току првога доба историја Јужних Словена панонског типа је у вези са историјом Немачке и, особито, Аустрије и Угарске, изузевши доба народне независности хрватске до краја 11. века. Словенце, који су за време велике словенске најезде дошли у ове крајеве и ускоро примили католичку веру, покорили су Немци у почетку Средњега века. Али су они свима силама настојали да одрже своју националну индивидуалност. Још од средине 15. века морали су немачки поглавари Словеначке полагати заклетву — по старом обичају — на Госпосветском Пољу код Целовца и задржати словеначки језик и установе. У средини 16. века су многи Словенци били прихватили реформацију, али су овај протестантски покрет угушили католички свештеници и владари. Године 1573 су се побунили словеначки и хрватски сељаци. Та права сељачка буна, на челу које је био Матија Губац, била је уперена против племства и управе. Још је и данас овај устанак у живој успомени и даје му се тајанствен карактер, као што је то својствено западним Јужним Словенима. По предању Матија Губац није мртав, него су он и његова војска живи сахрањени између две планине које су се над њима склопиле. С осталим старешинама он проводи време седећи за једним огромним каменим столом. Његова брада обавија полако цео сто, и кад га по девети пут обавије, планине ће се расклопити, Матија Губац ће са војском пренути из сна и за увек ће ослободити сељаке.

Словенци су били населили поред алписке Крањске и велики део цивилне Хрватске (вараждински, загребачки и крижевачки срез) и Славоније, где су се измешали са старим хрватским становништвом. Алије ово старо српско-хрватско становништво, северно од Саве и Дунава, било врло ретко пре најезде Турака. И оно је било дошло за време велике словенске најезде на почетку Средњег века; тек доцније су дошли досељеници из Србије и из

историске Хрватске. Због мочвари и лугова Банат и Бачка су били слабије насељени него Хрватска и Славонија. Мађарски историски документи помињу Србе у Банату 1190 године. Изгледа да их је у великом броју било у крашовској жупанији, где су у неколико махова прелазили у католичку веру: 1360, 1366, 1379 год. и доцније[xxxv].

Ово старо српско-хрватско становништво није имало знатну улогу све до турске најезде. Историска Хрватска — средњевековна хрватска држава — била је јужније: у северној Далмацији, у Лици и у хрватској Крајини (северозападном делу Босне). Године 1102 ова је држава спојена с Угарском. Средиште хрватског политичког живота се премешта на север и Загреб постаје седиште хрватског бана. Овде, у непосредној околини Загреба и Загорја, развила се национална свест хрватска у току последњих векова. Услед досељавања са југа и утицајем Загреба хрватско име је све више захватало суседно католичко становништво које није имало својих историских успомена и са њим се будила национална хрватска свест међу католицима у Славонији.

Кад су Турци освојили угарску краљевину (1526 год.) највећи део Хрватске и Славоније је остао изван њихове власти. Хрвати су тада добили наследну монархију и за краља изабрали Фердинанда I Аустриског, рачунајући да ће у Хапсбурзима имати помоћи противу Турака. Али су Турци ускоро заузели Славонију (1536 год.), која је под њиховом влашћу остала до 1699 године.

Крајем 14. века су почели притицати у јужнословенске земље бивше Аустро-Угарске балкански досељеници, већином источно-православни Срби. Ово је проузроковало промену у етничком саставу становништва. Настаје формирање новога типа.

Пред турском најездом је старо становништво Славоније које је говорило кајкавским дијалектом избегло у Крањску и у Штајерску. Одржало се само у цивилној Хрватској, нарочито у Загорју и у Туропољу крај Загреба, у пределима којима је често претила опасност од Турака, али који никада нису потпали под њихову власт. За време турске владе у Славонији и после њена ослобођења у њу су притицали у великом броју католички и православни досељеници из земаља с друге стране Саве. У западној Славонији, западно од Винковаца, превлађивали су католици пореклом из Босне и из старе Хрватске. Али су се ови нови досељеници, као и заостало старо становништво, делимично отселили и даље на север, преко Драве, у Угарску, и даље све до околине Беча и у Моравску. Тако је створен „архипелаг хрватски", растурене насеобине од тзв. *Водених Хрвата* („#") аустриских споменика.

Врло су многобројни били српски досељеници, који су се настанили по цивилној Хрватској, у западној Славонији до Винковаца, а особито у Срему, Банату и Бачкој, где су чинили већину. Пред њима су се малобројни Мађари повукли на север; и Румуна је тада било врло мало у банатској равници. Српски су се досељеници раширили чак и изван граница ових области, по планинском Банату и по Ердељу све до Румуније. У 16. и 17. веку су Срби били многобројни у околини Лугоша и Карансебеша, као и у крашовско-северинској жупанији. Арад је постао седиштем српскога епископа. Ердељским православним владичанством је управљао српски епископ, чије је седиште било у Будиму. Румунски научник Ј. Барбулеско је вршио темељна проучавања о Србима у Румунији из овога доба[xxxvi]. По Барбулеску они су у цркви и у држави заузимали прва места и водили политику Румуније. Српски је језик био тада не само дипломатски, него и језик свих образованих редова друштвених. Чак је још и у почетку 19. века прота Матеја Ненадовић, пролазећи кроз Румунију на путу за Русију, налазио Србе пореклом из Ужица и Краљева у Фочанима у Молдавији. У овој се области одржало српско насеље с именом Серби, чије је становништво готово већ порумуњено. Има и других српских насеља у Малој Влашкој близу Крајове.

Један део ових Срба у Румунији, и још особито они који су се настанили северно од Мориша у Угарској отишли су у јужну Русију (српске сеобе од 1751 до 1753 год. под Шевићем, Текелијом и Хорватом). Остали Срби из планинског Баната, Ердеља и Румуније потпуно су порумуњени. Почетком 17. века Румуни су се са планина почели спуштати у банатску равницу и овај је покрет појачан у 18. веку. Чак и у почетку 19. века „чим биједна група Турака прешла Дунав, сви који су имали нешто да изгубе бежали би у шуме по Угарској или по Ердељу; бојари су увек давали пример. У току од 40 година влашко је становништво седам пута бежало"[xxxvii]. У области северно од Мориша Румуни су заузели места оних Срба који су отишли у јужну Русију. Осим тога они су се измешали са Србима и са њима се испреплетали у источном делу Баната. Најзад, нарочито у току 19. века, у Банат и Бачку су се увукле многобројне насеобине од немачких досељеника из Виртемберга, Баварске и Саксонске.

Срби који су се населили у западној Славонији често су називати именом Дгаси (Влах). То је био најпре назив за старо поромањено становништво на Полуострву и пренет је затим на све балканске сточаре од 12. до 14. века. Западни део Славоније је у аустриским споменицима (због Срба) називат #, Мала Влашка, или Црна Влашка. Жупаније сремска и торонталска у Банату су у 16. веку и много доцније биле означаване именом # (Рашка), пошто је већина досељеника била пореклом из старе Рашке. Аустриски споменици називају ово становништво #. Доцније је аустриска бирократија (управно чиновништво) почела све ове Србе називати именом Илири. На двору у Бечу је постојала „Илирска канцеларија", која се старала о досељеним Србима.

Услед ових пресељавања етничка граница Срба померана је даље на север. С друге стране Саве и Дунава основана је нова Србија, која је била утолико моћнија што је досељена српска властела добила од угарских краљева велике поседе, па чак и вароши. Ови нови досељеници су тежили за тим да створе самоуправну целину. Пре него што би се населиле, главне досељеничке групе су захтевале повластице за своју народност и за своју цркву. Најглавније су оне повластице које им је 6. априла 1696 год. дао цар Леополд I. Поред права да бирају своје војводе дата им је слобода вероисповести, па су чак ослобођени и од пореза. Они су у Банату лодигли многе манастире, а тако исто и у Бачкој и у Барањи. Од Фрушке Горе у Срему Срби су створили национално светилиште:

у њој су подигли многобројне манастире и пренели у њих своје балканске националне светиње, нарочито мошти својих краљева и патријараха. Цркве и манастири које су Срби основали у Славонији довољно су познати. Када је велики везир Соколовић 1557 године обновио пећку патријаршију, цела је ова област која је била под турском влашћу потпала под ту патријаршију. У 16. веку је северно од Саве било 12 српских епископија.

После ослобођења Славоније, 1699 год., а због сталне опасности од нове турске најезде, аустриским државницима се наметао проблем: како заштитити јужне границе државне, које су стално биле изложене турским упадима? Решили су га оснивајући *Војне границе* у поширoком појасу земље од Велебита и Лике до Карпата. Карловац је постао средиштем хрватске а Вараждин славонске Војне границе. Војне границе су биле административне целине, независне од бана и хрватског сабора, и имале су самосталну управу. Област Војне границе била је подељена на мање јединице — „регименте" (пукове). Сви су мушкарци од 16 до 60 година били војници. Пошто би извршили своју војну дужност, остављали би пушку, лаћали се плуга и опет постајали сељаци. Официри ослобођени војне службе вршили су дужност судија. Војне старешине су схватиле, да ће организација у задруге, која је раније постојала и која је појачана Србо-Хрватима са Полуострва, осетно допринети одбрани земље. Због тога су је помагали и штитили законима. Ово је дакле било војничко друштво, уређено тако, да је могло подмиривати своје сопствене потребе. Али је посебни менталитет војника од заната био ублажен земљорадничким навикама и мирољубивим склоностима ових

сељака. Захваљујући овој установи могли су, особито балкански досељеници, задовољити у исто време своје витешке склоности, жељу да се свете Турцима, љубав према земљи и склоност заједничком животу у великим задругама. Дуж целе јужне границе аустриске подигнута су утврђења за одбрану. У случају узбуне стражари су давали знак и звонили на узбуну; сељаци су се лаћали оружја и брзо долазили на одређено место. Борили су се утолико храбрије, што су бранили своја огњишта и своју земљу.

Пошто је турска сила сломљена и моравска Србија ослобођена, није више било потребе за Војном границом. Она је укинута 1870 године. Али је ова установа, која је била прилагођена приликама и духу Балканаца, оставила код њих лепе успомене. Многи се сељаци и данас хвале, да су они или њихови преци били *„граничари"* (како су називани становници Војне границе). Они су заиста уживали веће слободе него остали сељаци у монархији; имали су своју земљу, а у верском погледу су имали врло велике повластице. Ово се становништво и данас одликује ратничким духом и многобројним остацима патријархалног живота.

Међутим је аустро-угарска управа притискивала душу народну, те су избијале побуне и поред борбе с Турцима, ради које се овај народ био удружио с Аустро-Угарском. Таква је била завера Зрињскога и Франкопана, којима су Аустријанци одрубили главе 1671 год. У Хрватској је после тога укинут устав и заведена насилна владавина. Марија Терезија (1740—1780) и Јосиф П (1780— 1790) су отпочели са понемчавањем Хрватске. Хрватски сабор је 1790 год. стављен под контролу угарског министарства, али је потајна борба продужена.

Србо-Хрвати су се и у најновије време борили нарочито противу Маџара, који су хтели да им наметну свој језик у администрацији и у школама. Године 1848 су они објавили рат револуционарном угарском министарству. Хрвати под баном Јелачићем а Срби под патријархом Рајачићем удружили су се тада против Маџара и тражили су потпуну самоуправу. Под притиском догађаја аустриски двор је пристао, да се установи српска *Војводина* са Темишваром као средиштем. Алије 1860 године, попуштајући маџарским захтевима, аустриски двор поништио ову повластицу.

Године 1868 је Хрватска начинила с Угарском погодбу којом је Хрватској и Славонији зајемчена потпуно самостална унутрашња управа и признат посебни привредни положај. Али се Маџари нису овога споразума никада држали, и то је био узрок тешкоћама и побунама, које су све биле угушене, као нпр. побуна Евгенија Кватерника 1873 године у Раковици. Хрватски устав је стављен ван снаге, а Куен Хедервари именован за хрватскога бана. Али је он био приморан да се повуче под притиском удружених Србо-Хрвата, који су образовали „српско-хрватску коалицију", странку, која је од 1905 године постала најјачом политичком странком у Хрватској и Славонији.

Судбина Срба у Банату, Бачкој и Барањи, који су после укидања Војводине имали да се боре са моћним помаџаривањем, била је утолико тежа што су Румуни, који су до 1864 год. имали са њима заједничку верску организацију, тада основали независну цркву. Срби у Угарској, остављени сами себи у борби против помаџаривања (нарочито под вођством Светозара Милетића), нису постигли стварних успеха. Пошто је ушло у школе, помаџаривање је почело нападати и на српску цркву и на књижевне установе. Али се до краја 19. века јавио међу Србима у Угарској осетан економски полет, који је мало по мало освежавао народни живот. Он је био у вези са сличним економским покретом у Хрватској и Славонији.

СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА

ДУХОВНИ РАЗВИТАК И ОПШТЕ ОСОБИНЕ

Основе балканске цивилизације код панонских Срба. — Утицаји идеја средње и западне Европе. — Нови Сад, национално средиште. — Покрет за јединство у Загребу. — Патријархалне и балканске особине. — Последице једне непрекинуте цивилизације. — Ушицај аустриског духа. — Развитак менталитета.

Племство и интелигенција у Хрватској и Славонији су знали хрватску историју. Али ове старе успомене нису биле ни живе ни дубоке у народним масама. Оне су се у националној свести пробудиле тек почетком 19. века под утицајем књижевности, школе и економског развитка. Напротив, панонски су Срби, као и динарски, чували успомене из своје прошлости; код њих је национално осећање било већ врло јако у доба кад се је почела развијати нова књижевност. Велика већина Срба северно од Саве и Дунава, пошто су били нови досељеници, нису имали никаквих веза с Аустро-Угарском. Вера их је од ове државе још више раздвајала и чинила их страним елементом у двојној монархији. Код њих је била ухватила дубока корена идеја, да са својим балканским саплеменицима створе независну државу. Утицај књижевности на ове тежи-е долази тек на друго место.

Српско становништво у јужној Угарској су чинили, поред народне масе, многобројни трговци и занатлије, поглавито пореклом из косовско-метохиских вароши. Они су се брзо обогатили. Расејани по свима варошима од Земуна до Будим-Пеште, често су били на челу народних покрета, нарочито почевши од 18. века. Немачки научник Ото Пирх је био изненађен кад је 1829. год. наишао на занатлије који су познавали савремену српску књижевност и осетно доприносили њеном ширењу. Године 1792 је Димитрије Анастасијевић, трговац, основао у Карловцима српску гимназију; две године доцније је у истом месту основана прва српска богословија. Године 1810 је установљена у Новом Саду заузимањем трговца Саве Вуковића и захваљујући његовој помоћи друга српска гимназија. Године 1812 је у Сент-Андреји отворена прва српска учитељска школа, која је 1816 год. премештена у Сомбор, где је и сада. Године 1825 је неколико српских трговаца у Будим-Пешти основало књижевно друштво. *Матицу Српску.* Она је ускоро затим премештена у Нови Сад. Часопис овога друштва, „Летопис", има на три стотине тридесет свезака. Такође су особито трговци и занатлије дарежљиво помагали оснивање народних школа и многобројних штампарија, којих је било скоро свуда.

Улога свештенства је исто тако била значајна, нарочито после Велике сеобе Срба под Чарнојевићем крајем 17. века. Патријарх је био тада не само духовни већ и световни старешина свих Срба. Изгледало је, да се повластице које су давали аустриски владари више дају некој вероисповести него једном народу. Православна вера је тако за избегле Србе постала симболом њихове нове отаџбине, а верска гоњења којима су били изложени до пред крај 18. века допринела су да се још више групишу око својих духовних пастира. Многи су међу њима познавали стару словенско-српску књижевност, а како су и преписивали старе књиге, с правом су уживали опште поштовање. Око 1700 године споменици помињу преписиваче *Рачане,* по манастиру Рачи у Србији, где се живо радило на том преписивању. Многи су калуђери били такође научили штампарски занат у српским штампаријама којих је било од краја 15. века: у Ободу (1494 г.), близу Цетиња, у Горажду и Милешеву, у Босни, у Скадру, у пределу Старом Влаху, у манастиру Грачаници (на Косову), у Београду, итд.

На основи ове цивилизације балканског порекла развио се духовни живот код Срба у земљи у коју су се доселили. Средишта су му била Нови Сад и Карловци. Али, иако су остали верни старом балканском духу, изменили су свој књижевни језик. У стари словенско-српски језик, књижевни језик Срба на Балкану, све су се више увлачиле руске речи. У новим крајевима које су заузели панонски Срби су били ближе словенској и православној Русији. Изложени верским прогонима, тражили су потпоре. Срби који су се отселили у Русију и тамо

ушли у кругове војничког племства, високог чиновништва и свештенства, слали су им учитеље, црквене књиге и утвари. По Јовану Скерлићу[xxxviii] утицај руске цркве и књижевности се нарочито осећао од 1740 године до краја 18. века. Једна врста говора са руским елементима ушла је не само у цркву, у школу и у књижевност, већ и у обичне разговоре, бар код интелигенције.

У то се доба почиње већ осећати и утицај средње и западне Европе услед повољног географског положаја који су имале ове области .То су најпре били немачки утицаји, нарочито аустро-немачки, затим уопште утицаји философских идеја Запада. Балканска цивилизација и обичаји досељених Срба били су дубоко измењени. Најтипскији претставник овога новог духа је велики писац Доситеј Обрадовић, који је највише допринео, да се српски народ окрене западној цивилизацији.

Он је први радио на томе да се народни језик уведе у књижевност и проповедао је јединство Јужних Словена без обзира на верска схватања. Али је реформу српског језика и књижевности у народном духу извео тек Вук Караџић. Он је својим радом поглавито утицао на Србе у Аустро-Угарској, који су затим давали тон књижевности и духовном животу читавог народа.

Нови Сад је био духовно средиште панонских Срба све до средине 19. века, па и неколико година доцније. Осим „Летописа" Матице српске, који је заузимао прво место у овој новој књижевности, у Новом Саду су излазили и многи други књижевни и дневни листови. У њему је основано и прво српско позориште. Он је постао збориштем свих израза народног јединства. *Друштво уједињене српске омладине,* које је имало одборе до свима српским крајевима, изабрало је Нови Сад за средиште своје делатности.

Загреб је у ово време играо исту улогу код Хрвата. Особито је овоме покрету давала полета књижевност, која се све више удаљавала од покрајинских тежњи и проповедала јединство свих Јужних Словена. Положај Загреба је био веома повољан положај за овај покрет. После миграција су се овде измешали Срби и Хрвати. Ту је била као нека граница између српско-хрватске и словеначке области. На југозападу, све до Јадранског Мора, осећао се утицај Загреба на становништво историске Хрватске. У њега су притицали Срби из Лике и из Славоније и Срема и образовали су веома предузимљиву групу, из које су изашли многи врло угледни трговци.

Захваљујући путевима и железничкој мрежи који од Загреба воде у словеначке крајеве, а нарочито према Јадранском Мору, ова је варош дошла у везу са приморским српско-хрватским становништвом и са Дубровником. Образовани људи из тих крајева су се настањивали у Загребу. Загребачки научни кругови су се први почели бавити проучавањем дубровачке књижевности. Преко Загреба су се начела Вука Караџића раширила међу све Јужне Словене на западу. Из њега је потекао велики покрет илирства и југословенства Људевита Гаја, Рачког и ђаковачког бискупа Штросмајера. Иван Мажуранић, највећи хрватски песник, пореклом са јадранског приморја (из Новога у Винодолу), живео је у Загребу и 1846. год. објавио је најзнатније своје дело, „Смрт Смаил-аге Ченгића".

Овај је покрет био потпомогнут оснивањем научних установа, које су биле замишљене на врло широким основама. Такве су биле нарочито „Југословенска академија знаности и умјетности", основана 1867 год., и универзитет (1874 год.). Југословенска академија је досад издала знатан део великог српско-хрватског речника под руковођењем најбољих лингвиста, као и врло значајну грађу која се односи на историју свих Јужних Словена. Осим тога су заједничким напорима загребачке и београдске академије постављене основе Југословенској енциклопедији. Сва научна и књижевна друштва у Загребу, Новом Саду и Београду су у сталним везама. На српским или хрватским књижевним гласницима сарађују

књижевници и научници оба племена.

Становништво панонскога типа, састављено великим делом од балканских досељеника, нарочито динарских, по менталитету се јако приближава динарском становништву. Оно је још од средине 19. века живело патријархалним животом. А становништво Војне границе је чак и после овога времена углавном остало патријархално. Код њега су се одржали динарски обичаји и схватања, народне умотворине и живот у задругама. Овде се такође јављају, особито код Срба, и посебне црте балканских особина, које су последица историје и старе балканске цивилизације. Оне су много ређе код старог становништва северозападно од Загреба, које је измењено другим чиниоцима.

Услед овога Балканцу, кад пређе Саву и Дунав, одмах падну у очи психичке особине становништва које су истоветне с особинама његових земљака; тек доцније запази промене, које су на овим особинама извршене под утицајем друкчије географске средине и друге цивилизације.[26]

То су уопште равничари, не тако живог духа као динарски планинци и мање предузимљиви. У Банату, Бачкој, Славонији и Срему плодно земљиште даје обилне приносе, а лак живот је допринео те је ублажена динарска жустрина. Национална свест се боље одржала код земљорадничких слојева који су били мање изложени страним утицајима и код највишег реда (елите) образованих људи него код варошког становништва и код неких мање културних средина. И језик је код ових последњих мање чист: уместо да у своме говору створе речи за означавање нових предмета и нових идеја, они примају стране речи не мењајући их или са незнатним изменама.

Ово панонско становништво готово није или је врло мало подлегло утицају турске управе; оно је у своме развитку уживало благодети боље одржаване, сталније, цивилизације. Код њега има више углађености и уљудности и мање грубих поступака него код Балканаца. За дивљење су, нарочито у Загребу, ред и тачност који се одржавају по установама и у целој вароши, правац књижевног и уметничког духа и укус просвећене средине.

Словенци се нарочито истичу јако израженим организаторским особинама. Постојани су и штавише упорни у напорима. Поштују постојеће установе. Средњи друштвени ред је врло просвећен. У Хрватској се с разлогом *„Крањец"* сматра за претставника средњеевропске цивилизације.

Ове организаторске особине, које су примили од Аустро-Немаца, Словенци су примењивали у борби за независност. Изгледа, да овај народ, који је био дуго под туђинском влашћу и чији је национални развитак 6110 успорен, будећи се даје доказа жестоке отпорности, као опруга која се отпусти пошто је била дуго притиснута. Борба без престанка и одмора против туђинског угњетавања је уосталом утиснула нарочити печат на менталитет свих панонских Јужних Словена, јер је овде непријатељ био особито вешт и препреден.

У Аустро-Угарској је династија била исто што и држава. Војска, чиновништво и свештенство су били само њени органи. Схватање, да држава треба да служи интересима народа није било познато у двојној монархији. Напротив, она је сматрала, да су народи у њеној служби: у служби династије. Под овом погодбом држава није стајала на пут материјалном развитку својих народа, али их је стално држала под оштрим надзором.

Са оваквим средњевековним схватањем државе је била у непосредној вези велика моћ католичке цркве, једине државне цркве у Аустро-Угарској. По природи конзервативан, аустриски клерикализам је постајао, кад му се укаже прилика, врло насртљив, чак и насилнички. Битно његово настојање је било потчињавање вере и верских организација

политичким циљевима монархије.

Полиција, па и војска, су имали као главни задатак, да будно пазе на верност поданика династији Хапсбурговаца. По њиховој процени степена верности грађани су разврстани у грађане првог, другог и трећег реда. Разуме се, да су у последњем реду увек били православни Срби, који су, тако рећи, били као изван монархије и сматрани увек за врло подозриве. Сваки родољубиви покрет, свака помисао на независност, чак и употреба ћирилице, и избор традиционалних српских мотива у народној орнаментици, сматрани су од стране полиције и војске за знаке „велеиздаје". Свима средствима: хапшењем, вешањем и стрељањем, хтели су ови браниоци државе и династије да уразуме Словене. Познато је, докле се ишло у другој половини 19. века с овим бесом у тлачењу и угушивању. Али оно што се не зна, оно што се не може замислити, то су несносна кињења, надзор и ухођење сваког тренутка, што је доводило до очајања чак и најмирније, то су средства застрашавања и подмићивања, видљива или скривена, неисцрпна у врстама (све оно што су Срби називали „суви зулум"), средства којима су органи монархије покушавали да убију дух појединаца и народа.

Овака владавина је само потпиривала мржњу разних народних слојева, утолико пре што је познато начело # („раздвој, па владај") у Аустро-Угарској већ одавно било постало начелом владе. Ово се начело примењивало и на појединце исто тако као и на народе. Најистакнутији државни чиновник, контролисан и ухођен свакога часа, није никада био сигуран да ће сачувати свој положај. Још мање је то могао потчињени чиновник, који је био увек изложен потказивању свога такмаца. Слободе савести управо није било.

Можда су се ова начела примењивала са мање суровости у правој Аустрији, нарочито у Бечу, где су благи и лепи обичаји народа већ одавно цивилизованог, доред свега, ипак били од утицаја, Али, у јужним покрајинама монархије, нарочито јужно од Љубљане, аустриска влада није знала више за меру, и свирепо тлачење и угушивање је било правило. Није било средства које није употребљено, да се Јужни Словени разједине — # — да се ставе једни против других, а највише употребљено оружје у ову сврху била је вера.

Аустрија се нарочито трудила да придобије Хрвате. Органима монархије се чинило, да ће њих моћи најлакше придобити. Хрвати су католици, а са династијом имају вековне везе. Такав је случај, истина, и са Словенцима; али Хрвати имају јасне историске успомене. Веровало се, да ће се моћи искористити ове партикуларистичке тежње (тежње за стварањем сасвим посебне целине) и врло лако ставити Хрвате против осталих Јужних Словена, нарочито против Срба. Њихов географски положај био је повољан да се ово изведе, пошто су они баш увучени између Срба и Словенаца.

Хрватска држава има врло стару прошлост. Године 1102 се спојила са Угарском а године 1526 с Аустријом. Хрвати су се надали, да ће им склопљени уговори обезбедити слободан живот. Вековним борбама они су стално радили на томе, да им се признаду ова историска права и у току многих покољења њихова су тражења имала увек правни карактер. Још до скора је било Хрвата који су мислили, да би се њихова будућност могла обезбедити уређењем, које би било зајемчено јасно прописаним правним одредбама. Аустрија, увек противна овим тежњама, изгледа да им је каткад повлађивала. Али је то код ње била само једна вештина више. Аустрија се нарочито трудила, да одржи равнотежу између Маџарске и Хрватске, штитећи Хрватску да не постане обичном угарском жупанијом, те да на тај начин сузбија маџарске прохтеве, али је исто тако напуштала Хрватску чим би ови исти Маџари почели претити.

Потстичући клерикализам (привржeност свештенству) код Хрвата Аустрија је поглавито радила да их одвоји од православних Срба. Заваравани привидним користима, уз

то и врло поверљиви, Хрвати, како се чини, нису увек увиђали своје властите интересе. И због тога су они тако дуго могли бити сматрани као клерикална и династичке група.

У ствари су водећи кругови код Хрвата пре свега тежили да избегну сваки сукоб који би за њих могао бити кобан. Они су претпостављали методу нагодби, приказујући се привидно као помирљиви, уздржавајући се да истичу сувише замашне тежње. Прилагођавајући се захтевима стране државе, радећи на привредном и духовном развитку Хрватске и Славоније, ове су опортунисте тежиле да им очувају, очекујући боље времена, карактер државе која се јасно разликује од Угарске и Аустрије, као и да сачувају „историско хрватско право."

Ипак су се рђаве стране ове методе осећале на менталитету многих образованих људи. Они нису учествовали на међународним споразумима који су се могли тицати њихове земље; чак и у оквиру саме монархије њихова је делатност била сведена на обласна и локална питања. Није било праве политичке делатности. Природно је, што је под оваквим приликама код њих смисао за стварношћу ослабио у корист маште. Предавали су се и сувише радо декламовањима, лепим говорима који се нису свршавали делима, церемонијама и свима врстама формалности. Изгледа, да су их противници кашто могли окретати по својој ћуди, допуштајући овим патриотама да говоре и да тиме олакшају своме срцу и својој савести.

Али је међу Хрватима било и јачих људи који нису никако подлегали аустро-угарском духу и утицају. То су они људи који су оснивали народне установе и друштва и постојано заступали ствар југословенског уједињења.

Расположења, на изглед помирљива, која смо напред поменули, била су у другој десетини година 20. века само успомена. Ново се поколење било сасвим ослободило аустро-угарског утицаја. У току тих десетак година оно је било израдило јасан национални идеал, унитаран (за уједињење Јужних Словена), демократски, противаустриски. Успело је, да за своје идеје придобије народне масе и да тако стекне политичку надмоћност.

Нека основна начела, произашла из искуства, наметнула су се свима свесним духовима у свима хрватским друштвеним слојевима. Она се могу овако формулисати: нема привредне, па ни духовне, независности без политичке самосталности. Југословенске групе, раздвојене једна од друге, врло су слабе, да би могле створити независне политичке групе. „Историска права", која воде подвајању, поцепаности, неће им дати снаге са остварење југословенског јединства. Напротив, на основи начела народности, које је изнад свих посебних традиција, доћи ће се до народног јединства и самосталности. До овога се циља неће доћи помирљивом политиком нагодби, већ борбом и жртвама, истрајношћу у борби и у жртвама. Прихваћена од народне масе, идеја југословенског уједињења је отада почивала на чврстој основи. Народно свештенство је ову идеју ширило свим силама. На овај начин је постала моћна струја, која је у време Светског рата вукла за собом потпуном ослобођењу Југославије све слојеве хрватског племена.

ОСАМНАЕСТА ГЛАВА
ПСИХИЧКИ ВАРИЈЕТЕТИ

Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена. — Славонски варијетет. — Сремско-банатски варијетет. — Словеначки или алписки варијетет. — Загребачка и загорска група. — Праиа словепачкп група.

Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена.

У панонском типу треба разликовати становништво на западу, становништво словеначких крајева до Загреба и становништво источно од Загреба.

Западни се варијетет може назвати словеначким или алписким, јер он обухвата поглавито Словенце који су настањени у Алпима или у алписким планинским пределима. У овоме варијетету превлађује старо становништво, оно које је остало иза старих словенских најезда. Источно од Загреба, напротив, већину чине балкански досељеници, нарочито динарски. Због тога су и балканске особине јаче изражене у овој источној области. Ова је област била под непосреднијим утицајима Полуострва, док се западно од Загреба више осећају утицаји западне Европе, свакако прилагођени старој народној основи.

Али и становништво на истоку од Загреба није сасвим једнолико. Становништво славонских котлина и малих планинских масива, до Винковаца, разликује се од становништва у Срему, Барањи, Бачкој и Банату. Треба, дакле, разликовати два психичка варијетета: славонски и сремско-банатски. У Славонији превлађује становништво које је пореклом од досељеника из Босне и Херцеговине, а у сремско-банатском варијетету становништво, пореклом од досељеника са Косова, из Метохије и из моравске и вардарске Србије. У Славонији су измешани православни и католици, али већину чине католици. У сремско-банатској области превлађују православни. У славонском варијетету превлађују икавци и јекавци, док у сремско-банатском варијетету превлађује екавски дијалекат.

Уосталом прелаз између ова два варијетета је неосетан. Од Винковаца до Митровице се пружа широк појас земљишта чије би се становништво могло подједнако придодати или једном или другом варијетету. Почећемо са славонским варијететом.

Славонски варијетет.

Оно што код овог варијетета одмах падне у очи јесу експансивна осећајност (широка осећајност, која се дели са другима) и доброта која кашто иде до слабости. Ове особине народне душе потсећају на руску душу. У обичајима и у народним умотворинама има много балканских утицаја. Тиме се ово становништво везује за становништво Мачве у Србији и за оно у северној Босни.

Указали смо на разне животне изворе у Славонији: плодно земљиште, шуме, шљиве, стока, нарочито свиње. Ма да земља великим делом припада племству, кашто страног порекла, већина сељака су поседници, али често малих комада земље, што им не допушта да живе у онаком изобиљу као сељаци у моравској Србији. Многобројна су лепо уређена села, нарочито у суподини планина, где су куће, које су доста удаљене једна од друге и окружене шљивацима, поређане дуж недогледних улица. У селима по равници ове су дугачке улице покривене дебелим слојем драшине или блата према годишњим добима. Куће су уопште мале; има их и алписког типа, али покривених кровином. Мали је број вароши, и то само са по неколико хиљада становника. У њима знатно место заузимају Немци и Јевреји, али су их Хрвати готово већ похрватили.

Становништво је вредно и врло одано уживањима. На прелазном је ступњу: тек је изишло из патријархалне културе и није се још потпуно прилагодило савременом животу. Сви, али жене више него људи, надахнути су мишљу да живот треба уживати. Овај менталитет, који се подудара са руско-словенском нехатношћу, можда је и последица лаког живота у пределу у коме је земља уз мале напоре врло издашна у даровима.

Мушка ношња са широким чакширама није тако живописна као женска ношња. Женска се ношња одликује народним шарама у разним бојама које су кашто комбиноване са много

укуса. Још и у другој половини 19. века ово је становништво живело у великим задругама, које су данас готово сасвим ишчезле. Старешина задруге се звао *изда.* Уређење и унутрашњи живот били су исти као у задругама у Мачви, у Србији. Католици имају породичне свечаности које одговарају слави код православних, а сви на исти начин прослављају Божић, Ускрс и Духове. Гостопримство је врло развијено. По Ловретићу[xxxix] њихове су епске песме још и у почетку 20. века биле исте као у Срему и у балканским земљама. Данас само старци знају песме о Краљевићу Марку,, ,цар" Лазару и Мандушићу Станку, али их певају без пратње уз гусле или уз какву другу свирку.

Лирске песме имају знатну вредност. Неке су сличне лирским песмама моравске Србије. Одржавале су се и старинске песме високог надахнућа као и друге које су очевидно босанског порекла.

Али се све ове песме губе, односене бујицом савремених песама или балканских песама прилагођених данашњем укусу. У овим се песмама опевају догађаји из савременог, па чак и из свакидашњег, живота. Врло су кратке. У овим се новим славонским песмама опевају поглавито љубавна страст и често необуздана чулност, уосталом без икаква притворства. Чулни је живот код њих необуздан. У тој бујици од страсти жене дају тон. Изгледа, да им људи само следују. Уосталом ни у једној другој јужнословенској области односи између полова нису тако слободни ни женски морал тако лабав. У њиховим песмама се често опева и скоројевић, заљубљен у самог себе. То су уопште типови, узети из самог живота.

Средњи друштвени слојеви живе у претераној раскоши, грубо подражавајући раскоши Беча и Будим-Пеште. Треба поменути и прекомерну употребу алкохола. На срећу, последњих се година славонско становништво почело привикавати здравијем животу, захваљујући српско-хрватским земљорадничким удружењима која се све више и више шире под утицајима из Загреба, као и под утицајем школованих људи, који се труде свим средствима да подигну морал код народа.

Сремско-банатски варијетет.

У овом варијетету, који је врло близак славонском, одржало се више балканских особина. Осим Срба који су пореклом са Косова, из Метохије и из Северне Србије, он обухвата и досељенике из Босне и Херцеговине, па чак и из Далмације: познато је, на пример, да су се 1774 год. многи Срби из Далмације населили у околини Митровице, Голубинаца, Сурдука и Доњих Петроваца, па и око Карловаца, у Срему.

Највећи део зиратне земље припада Србима, нарочито у Срему, у западном Банату, и у оном делу Бачке који је у углу између Тисе и Дунава, дознатом под именом Шајкашка. Срби сељаци су често богати. Живе у великим збијеним селима, са дугачким, правим, улицама, или по расутим насељима, „салашима". Нарочито су се на салашима одржале задруге, последњи остаци великих задруга из доба Војне границе. Ове су равнице много пространије од балканских, а земља је масна и плодна.

Неке особине динарских и балканских досељеника су се под утицајем туђинске управе доста измениле, али нису потпуно уништене; чак се и по варошима сусрећу јаки и необуздани балкански темпераменти. У овој новој друштвеној средини они чине утисак залуталих. Иако нису могли своју енергију употребити против угњетача, као што је то био случај у балканским земљама, ипак су јој давали маха. Чак и они који изгледају мирни и умерени постају енергични виолентни, ако им се дирне у народност или у веру. У овој су се средини одржали трагови хајдучког темперамента, његове плаховитости и његова одушевљавања. Приликом мађарског напада на Сентомаш, 1848 год., српски устаници су били најпре узмакли. Тада је један свештеник отрчао у цркву и овако се молио: „Боже! Ако

Срби не победе, ти ниси Бог!". Могло би се навести доста примера оваке плаховитости у осећањима, нарочито из времена Светског рата.

Ова се страсност показује и у приватном животу. Девојке више воле поносите и храбре младиће, који побеђују у јуначким играма и који су највештији јахачи. Ове особине више цене него богатство.

Целокупно становништво се одликује жарким родољубљем. Ни најмање сумње не може бити о националном идеалу који одушевљава Србе ових крајева. Код њих су, као и свуда међу Србима, врло јака историска предања: још се певају епске песме балканског порекла, нарочито у Срему. У овим је крајевима Вук Караџић чуо и забележио многе од најбољих народних песама, нарочито лирских. Ово је становништво увек живело истим духовним животом као и оно у Србији, па било да су духовна средишта били Нови Сад или Карловци, било да је то био Београд. Образовани људи из ових крајева су у маси притекли у помоћ Србији после њена ослобођења. Од најпознатијих ћу поменути философа Обрадовића, лингвисту Даничића, песнике Јакшића и Змаја Јована Јовановића и начелника штаба српске војске за време ратова 1912—1915 год., војводу Путника. Знатан број професора универзитета у Београду су пореклом из ових крајева, многобројни су још професори средњих школа, учитељи и други чиновници у служби српске државе. М. Пупин, који је пореклом из Баната, професор физике на Колумбија-Универзитету у Њујорку, један је од најодличнијих српских родољуба. Из ових су крајева као на хаџилук долазили сељаци у Србију, да присуствују народним светковинама, да виде „свога краља" и „своју војску", и поред тешкоћа и опасности које су их чекале приликом повратка. Ове су посете биле још чешће после ослобођења Косова. Сваки је српски сељак хтео да види ову националну светињу и да са ње понесе грудву земље за успомену.

Ипак су се под утицајем маџарске средине у менталитету ових досељеника извршиле неке промене.

Сасвим искључени из јавног живота, сведени на степен грађана нижега редаЈедино су имали прилике да испоље своја родољубива осећања у говорима и о свечаностима. У тим је приликама освајало одушевљење, али одушевљење речима, као код Хрвата, кашто без дубоког одјека. Од средине 19. века су се могли већ уочити трагови овог површног одушевљења чак и у говорима и делима „уједињене српске омладине".

У варошима су се испољавале друге склоности које се увек развијају под владом притиска: вештина да се прикрију интимна осећања, претварање да се одобравају дела која се из дна душе осуђују и нека извештачена, отужна углађеност, која је често прелазила у отсутност достојанства. Али овим манама нису захваћени сељаци, који су у основи остали здрави.

Али се је услед економског полета, који је настао у последње време, све ово почело губити. Варошко се становништво тргло, као што приличи достојанству и озбиљности живота. Оно се одупире страним утицајима јаким бедемом своје финансиске и економске организације. Захваљујући напорима познатог националног радника, Васе Стајића, код младих варошких нараштаја се испољавају снажне националне тежње. Оне су нашле одјека чак и у Америци где је П. Радосављевић, са Колумбија-Универзитета, ставио себи у задатак, да одржава родољубље код српских исељеника који се нису одрекли довратка у отаџбину.

Словеначки или алписки варијетет.

Загребачко-загорска хрватско-словеначка група. — Овај варијетет почиње загребачко-загорском групом, која се језиком и етничким особинама везује за Словенце, али се вековима

издаје за хрватску групу и за књижевни језик усвојила је српско-хрватски језик. Ми ћемо је, дакле, разликовати од праве словеначке групе.

Загребачко-загорску групу чини становништво три среза уже Хрватске:

вараждинског, загребачког и крижевачког, који су највећим делом били изван Војне границе и никада нису страдали од турске најезде.

Многобројно је старо становништво, нарочито у Загорју, у Пригорју и у Туропољу. Једну групу новог становништва чине хрватски досељеници пореклом из историске Хрватске, са јадранског приморја Лике и из Босанске Крајине. Наилази се и на насељене балканске Србе који су примили католичку веру. Малобројнији су досељеници са запада, из Крањске и Штајерске. Становништво, које је готово све католичко, говори кајкавским дијалектом. Иначе има у језику, као и у свима словеначким крајевима, немачких речи, више или мање измењених.

("""? До 1853 године су сељаци, *„мужи",* били обични наполичари, који уопште нису имали своје земље, и живели су онако као кметови под турском владавином. У политичком животу нису играли никакву улогу. Једино се племство, већином пореклом из старе историске Хрватске, бавило јавним пословима, и то нарочито загорско племство. Земља је уопште припадала племству, а уз њега су стојали и слободни сељаци који су били добили нарочите повластице. Загорско племство је често називано *шљиварима* по њихову главном извору богатства.

. Хрватски писац Ђалски је у својим новелама и романима савршено приказао особине овога племства, и то онакве какве су биле до краја 19. века. Оне потсећају готово на динарске особине, али са променама које су последица нове друштвене средине. Оно што код њих изненађује, то су: осетљивост, плаховитост и одушевљење. Њихово понашање и држање су били пуни достојанства. Код сељака су уживали врло велики углед и они су их звали „наша моћна господа, звеличајна и зможна". Гостопримство „правог властелинског дома" превазилазило је чак и најиздашније динарско гостопримство. Они су били неограничено одани пријатељи. Волели су лов, проводили су весео живот, приређивали честе гозбе са игранкама, са песмама и врло честим здравицама у част „лепога пола и отаџбине". Особито су ценили добре говорнике, оне који су умели да дирну у најтање жице.

Овај живот са гозбама и светковинама морао је у току времена утицати и на њихов менталитет, и њихово политичко понашање се често мењало под утицајем двора и аустро-угарског племства. У 18. веку и у почетку 19. века почели су подлегати зарази германских обичаја. У сабору и на скуповима су често говорили латински, а код куће су у свој кајкавски дијалекат уплитали латинске и немачке изразе. Али су се у првој половини 19. века везали за Мађаре и почели су величати „јуначки мађарски народ... Мађаре, који се уз нас као браћа боре већ 800 година за уставност". У току борбе за усвајање српско-хрватског језика за књижевни језик једни су били уз овај покрет, док су га други нападали, под изговором да је латински језик језик племства. Народни говор за њих није био отмен. Динарски досељеници им нису били у вољи и звали су их Власима. Готово су презирали Словенце, „Крањце", „те крчмаре и зеленаше". Све што је долазило од Крањаца сматрали су да је окужено западњачким духом. Али је око средине 19. века ово племство почело све више сиромашити и већина је потпуно пропала.

Међутим су сељаци *„мужи",* после свог ослобођења 1853 год. материјално много напредовали. Ова је област постала најнасељенија у Хрватској и Славонији; у неким долинама у Загорју је густина насељености 114—167 становника на км.^{2}, у Туропољу 117 а у околини Загреба 66 (1910 год.). Баве се готово само земљорадњом и повртарством.

Земљишним облицима, тапом села упола разбијеним и богатством у шљивама њихови предели потсећају на Шумадију. Исто тако и неке психичке црте потсећају на шумадиске. Сељаци су везани за земљу, иако је живот постао врло тежак услед прираштаја становништва: не исељавају се, већ само одлазе у суседне вароши, те у њима појачавају словенски живаљ. Врло су марљиви, трезвени и издржљиви у раду. Имају даровитих људи. В. Јагић, бивши професор Универзитета у Бечу и до смрти најбољи словенски лингвиста свога времена, један је од најзнаменитијих.

Али ови сељаци имају одбојни дух, дух подвајања и отстрањивања. Једино себе сматрају правим Хрватима *(„Хорвати").* Онога који не говори њиховим дијалектом, готово сматрају за странца; своје непосредне суседе, становнике Жумберка и Карловца, називају *„Власима".* Сваког странца који носи европско одело сматрају за *„Краљца",* за Словенца. Положај кметова, врло сличан положају балканских чифчија, у коме су били вековима, утиснуо им је неке особине у карактеру, којима се приближавају централном типу. Често су неповерљиви. Солидарност ових сељака је солидарност потиштених. Сасвим су им непознати хрватска историска предања. Знају само неколико штурих прича о Краљевићу Марку (нпр. како је Краљевић Марко могао да поједе 50 кгр. меса, како га је један гроф отровао, итд.). Њихов дијалекат нема у изразима и у сликама оне живописности динарског говора. Њихова прошлост довољно објашњава, зашто и њих нису могла никако захватити демократска осећања. Пригорци сматрају, да се само власти и племство треба да баве државним пословима: они су, веле, упућенији него сељаци, мужи; племство треба да наређује, мужи да слушају; без господе не би било никаквог реда. „Сами мужи не би се могли мед собом погајити, саки би тел заповедати, а овак не смеју, нек морају унак делати, как господа оћеду".[40] Ово је становништво послушно, дисциплиновано и потпуно се покорава својим старешинама.

Врло су развијена и јака верска осећања. Сваки човек, веле они, треба да живи по Божјем закону. Не треба чинити на жао своме ближњем, то је грех; онај који буде живео као добар човек биће награђен на ономе свету; други ће искусити Божју казну. Самоубиство је забрањено. Бог нам је дао живот, и само нам га он може узети. Ова побожност се лако искоришћавала за насртање на друге вере. Али је на срећу свештенство, све више надахнуто националним идеалом, постало слободоумније. Оно умногоме доприноси просвећивању сељака као и продирању демократских идеја међу њима.

Права словеначка група. — У Белој Крањској и у Штајерској неосетан је прелаз између загорске и праве словеначке групе. И овде превлађује старо становништво са којим су се измешали балкански досељеници, данас потпуно претопљени. Северно од Љубљане, у Корушкој, готово је само старо словеначко становништво.

Они себе зову именом *Словенци* (једнина: *Словенец,* женски род: *Словенка).* Немци су их доскора звали *Вендима* или *Виндима.* (#).

Данашње њихово географско распрострањење показали смо углавном у шеснаестој глави ове књиге. У почетку Средњега века Словенци су имали врло велику област. Пре насељавања Маџара у панонском басену они су заузимали западни део овога басена, поглавито околину Блатног Језера. Средиште словеначког живота био је тада Блатни Град. Били су у додиру са Словацима и Чесима, и та је веза била без прекида. Данас више нема Словенаца у Угарској осим у околини Зале и Ваша и даље до Шопроња. Они су држали не само Крањску, већ и целу Штајерску и Корушку, прелазећи чак и у Тирол, нарочито у Пустертал до Линца. На северу су допирали до Дахштајна и до Тотесгебирга. Најзад, они су на југозападу захватили један део данашње Италије до Таљамента. Изгубили су од свога земљишта у свима овим правцима, нарочито у алписким пределима, где су били у додиру са моћним немачким народом. Одржали су се само у Крањској и у јужном делу Штајерске и

Корушке. Али су и у тим пределима крајем 18. века вароши биле јако понемчене. Почетком 19. века настало је словеначко буђење, изазвано духовним напретком и још више економским узроцима.

Иако краткога века, француска управа у земљи је била од великог значаја. Љубљана је била достала главним местом илирске краљевине. Француска је управа увела словеначки језик у наставу и подигла велики број школа; чак је излазио и један дневни лист на словеначком језику. Национално буђење код Хрвата јако је деловало на Словенце, који се од тога доба тесно везују са Србо-Хрватима. Врло су се радо школовали, и из њихове средине су изашле највеће словенске лингвисте 19. века, Копитар и Миклошић, и десник Прешерн.

Али поглавито економским напрецима имају Словенци да захвале што су се повратили, што су дошли себи и затим превладали у многим варошима које су дотле биле готово понемчене.

Многобројни су узроци овом економском полету. Услед тога што је сеоска производња била недовољна, а уз то се становништво умножавало, Словенци су се окренули индустрији и слободним занимањима. Многи су отишли у чиновнике, адвокате и свештенике. Ниједна југословенска област бивше Аустро-Угарске није дала толико учитеља, средњешколских наставника и, нарочито, католичких свештеника. Учили су на немачком језику и у немачким школама, које су тек у најновије време замењене словеначким. Као и Чеси, они су тако усвојили немачке методе и организацију. Кад су се Словенци почели будити, тај је покрет добио највише присталица међу овом војском од образованих људи. Словеначко свештенство, откако је достало национално, играло је и игра и данас знатну улогу.

Досељавање из села у вароши је врло повољно утицало на овај национални покрет. Услед напретка индустрије, брзог развитка вароши и подизања железница у току 19. века сељаци су притицали у вароши где су јако конкурисали талијанским и немачким радницима. У почетку су долазили појединачно или у малим групама, због чега су врло често бивали понемчени или поталијањени; али убрзо затим, боље уједињени, почели су добивати поуздања у себе и у словеначку ствар. Чак и полупонемчени или полупоталијањени варошани словеначког порекла су почели да се враћају својој народности. Услед овога притиска Немци су готово потпуно ишчезли из вароши у Крањској, а јако су ослабили у другим словеначким средиштима. Истакли смо велике напретке Словенаца у Горици и у Трсту. Свуда су се јављали у све већем броју као трговци, предузимачи и банкари. У свакој вароши они данас имају врло јаке школске и економске организације. Престали су бити Крањци „увек задовољни" и са малим задовољни, како је рекао песник Водник крајем 18. века. Постали су енергични, предузимљиви и борбени; решени да заузму место које им у рођеној земљи припада, примају борбу са свима страним елементима. Дисциплина, на коју су навикли, нарочито им је помогла у овом родољубивом послу. Њихов економски напредак превазилази сличне напретке код осталих Јужних Словена бивше Аустро-Угарске (штедионице, кредитне задруге, развијени послови); у неким привредним гранама превазилазе и Чехе.

Економски напредак и са њиме национална свест продрли су скоро у све вароши. На све стране су основана земљорадничка удружења; многи се листови баве о економији и о интересима сељака. Пошто није био довољан број школа које је држава помагала, Словенци су оснивали приватна удружења, која су радила да се њихов број повећа. Ретки су неписмени. Свака словеначка породица сматра за потребно да учествује у раду родољубивих друштава, а издања књижевног друштва *Матице* у Љубљани свуда су распрострањена.

Ма да нису имали универзитет (који су добили тек у својој ослобођеној и проширеној југословенској отаџбини) и ма да је број средњих школа код њих био врло ограничен,

Словенци су се врло често одавали вишим студијама. Университети у Загребу и у Београду су каткад налазили своје професоре међу њима. Има их и на университетима у Аустрији, чак и у Немачкој.

Идеја јужнословенског јединства је продрла свуда, чак и у сељачке масе. Нема више претставника покрајинске подвојености. Симпатије за Србију су велике и дирљиве. Словенци сматрају Србију за свој Пијемонат. Они су са зебњом пратили њене борбе за економску независност и за ослобођење својих сународника. Неизмерно је било њихово одушевљење за време ратова 1913— 1917 године. Чак и у Корушкој, на најсевернијој граници словеначких крајева, аустриске су власти 1913 год. затвориле велики број сељака, који су отворено изражавали своје симпатије за Србију и прикупљали прилоге за српски Црвени крст. И поред свих прогона и претњи у току Светског рата су стално испољавали своју несаломљиву вољу, да са Србима и Хрватима образују независну државу.

Истина су готово без историских успомена, али су потпуно захваћени југословенском идејом и данас су јој потпора. Вредни, постојани, снажни и методични, имају смисла за организацију. Код њих се наилази на исте особине као и код Динараца, али само утанчаније. У основи су демократе. Због свих ових особина, а и због свога географског положаја, они су одређени, да играју врло значајну улогу у данашњој југословенској држави. У њој ће они бити најјача индустриска и највише западњачка група.

Цвијићеве напомене

[i] Види: # (Рапз, 1900); #, 1900) #, 1903, 3-ће издање).

[ii] # 1774, две свеске.

[iii] #, *I.* СХХ1У, 1917, с. 287—304).

[iv] #;. 16,

[v] *О* загорском становништву види радове Ардалића и Иванишевића у # загребачке Академије.

[vi] #. 47 и 64.

[vii] У току мојих путовања по далматинској Загори често су ми скретали пажњу на разлику између динарских досељеника и старог словенског становништва с једне, и пословењених Влаха или Морлака с друге стране. Ови су, по мојим обавештењима, најпримитивније становништво, уосталом врло ретко. Нарочито се одликују тиме што се, ако их неко увреди, не свете одмах, већ се умеју прикривати и чекати. Потом нападну мучки и радо ударају ножем. Њихова свирепост воли тајну. Код аих је морал лабав. Многи имају ванбрачну децу.

[viii] #, 1915, с. 55.

[ix] #, 1887.

[x] #, 1917. У овој су *брошури наведена врло* похвална мишљења #-а о теоријама Руђера Бошковића.

[xi] #*,* 1874.

[xii] #: Предговор у књизн кнеза Луја Војиновића: #, 1918.

[xiii] Реч „мужи" у смислу удаје се употребљава само у овој области. Интересантно је, да ова реч постоји у Душанову законику (XIV век); као у чл. 154.: *„нн да се кто од њих ни мужи ни жени."*

[xiv] Село Бела код Кочана.

[xv] Крај Морава бел' чадоре, Кара-

Напомене приређивача (Милорад Васовић и Петар Влаховић)

1 Израз Србо-Хрвати употребљаван је у научној литератури знатно пре Ј. Цвијића. Учинио је то, на пример, В. Богишић у раду: О *облику названом чнкошишина у сеоској породици Срба и Хрвата* (Београд 1884, 14) где каже да задруга не постоји „само у ова два народа или још боље у овоме народу са два имена".

2 Робовање под Турцима утицало је на живот потчињеног становништва. Временом су створене неке негативне навике као што су снисходљивост, покорност, повученост у себе, бежање од стварности. Напори „да се угоди жељама и укусу господара", улагивање, клањање, подмуклост, претварање, подлост и поткрадање, су само нека од ових обележја. Све ово се одржавало и на спољном изгледу потчињеног. Одевање, станиште, култура становања, опхођење у друштву, понашање на јавном месту, било је на знатно нижем нивоу од опхођења господара у оваквим приликама. Стварале су се рајинске особине, чије је обликовање потпомагао и читлучки систем у коме су сељаци живели на господаревој земљи под његовим сталним надзором. Неке од ових особина примећивале су се и касније у односу на власт, чак и када су се, по првом светском рату, друштвено историјске прилике из основа измениле.

3 Стварајући своја гледања на разне проблеме међу народима на Балканском полуострву Ј. Цвијић се трудио да утврди односе, не само међу великим етничким групама, него и у оквиру тих група. Разуме се није увек могао и морао да нађе оно решен-е до којег се развојем науке данас дошло. И Цвијић је био човек свога доба, подложан објективним и субјективним разлозима, пре свега када су у питању међуетнички односи у неизграђеној и неиздиференцираној средини каква је наша. Трудио се да успе и успевао је. Али, понекад је и он подлегао утицају средине и времена у коме је живео. То се посебно може запазити у неколико његових

Ђорђи Карађорђија бре, под чадоре, итд.

[xvi] #, 1916. С. 24.

[xvii] Поједине групе Шопова придевају једне другима подругљиви надимак *Торлак, Торлаци,* који је начињен од турске речи *торлак* (глупак, безјак, простак). Таквих примера узајамног подругивања овим надимком има и даље на истоку, по разним деловима Бугарске (Види #, 57 и #, под #). Ј. Е.

[xviii] *Насеља,* књ. IX, Београд, 1912.

[xxix] Год. 1925. објављен је у 20. књизи „Насеља и порекло становништва" (Срп. Етногр. Зборник, књ. XXXV) рад Томе Смиљанића „Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље", у коме су изнети и резултати његових испитивања о пореклу Мијака. Али у раду Смиљанићеву нису узета у обзир ова Цвијићева истраживања, која заслужују особиту пажњу. Ј. Е.

[xx]

[xxi] #, 1912, с. 48—51 и 324.— # *50§. #,* 1889).— #, 1913, с. 247 и даље. Ова је књига врло тенденциозна.

[xxii] Јунак свлачи свилу и кадифу, И облачи бугарске хаљине, Па понесе будак на рамену, Учини се голема сирота.

[xxiii] *Женидба Душиноиа* (Вукова Дјела, књ. 2., стр. 132 и 137).

[xxiv] А. Константинов: *Баја-Гање* (С. к. задруга, 112, стр. 42).

[xxv] # стр. 290

[xxvi] #, 1908.

[xxvii] Не желећи да спречи словенски покрет, српска је влада јасно прецизирала своје гледиште у следећим упутствима свом посланику у Цариграду. 23. маја 1869. год.:

„Познато вам је да су раније на Полуострву биле четири патријаршије: цариградска за Грке, пећска за Србе и трновска за Бугаре, док је охридска била

закључака о етничким поделама у оквиру југословенске етничке заједнице. Међутим, при томе не треба губити из вида његову огромну ширину по овим питањима. Зато пропусте те врсте треба сматрати безначајним када се Јован Цвијић оцењује као антропогеограф и етнограф Јужних Словена. Ово најбоље илуструје Цвијићево схватање и описивање динарског психичког типа. Динарски психички тип, као што је познато, настао је, развијао се и очувао код становништва у области динарског планинског система. Овом типу припада велики део становништва Југославије. Цвијић је то јасно и документовано истакао у својим проучавањима. Због тога су неосноване примедбе да је у динарском типу глорификовао само Србе, јер „... динарски тип заузима не само целу динарску област већ и суседне земље по којима се распростро миграцијама", етничким и антрополошким симбиозама на целом Балканском полуострву. Ова Цвијићева констатација указује да динарски тип, поред српског, сачињава и остало становништво Југославије па и изван њених простора.

[4] Под грубошћу и хајдучијом Цвијић подразумева неке особине које излазе из оквира чак и породичног демократског начина понашања. Цвијићу се често, безразложно, пребацује да он глорификује динарски тип и његов шумадијски варијетет. Међутим, пример показује да он јасно исто тако подједнако указује и на позитивне и на негативне прте и динарског и шумадијског становништва. Неке особине су пренете из динарских области, у друге крајеве које насељава становништво хетерогене етничке структуре, а неке су се развиле „амалгамисањем" у новој географској и друштвеној средини.

[5] Цвијић је посебан значај придавао миграционим токовима. У биолошким укрштањима разнородног становништва, комбинацијама и рекомбинацијама, с правом је тражио објашњење и физичком и духовном развоју дотичног становништва. Ова његова објашњења потврдила су и каснија егзактна биолошко-генетска, психолошка и популациона проучавања, о

мешовита и њу су Турци сматрали за српску. Исто тако знате да пећска и охридска патријаршија нису у другој половини 18. века укинуте, већ су просто присаједињене цариградској патријаршији. . . С обзиром на то, да се данас ради на одвајању једне од ових старих патријаршија, од заједнице може бити у питању само она, чије је издвајање изван сваке сумње, а то је трновска патријаршија. Сваким другим уступком бугарској цркви било би покренуто питање права преноса српског народног наслеђа, којима не припада ни по коме праву". По наводу П. Соколовића у *„#", (#,* 1917, стр 40).

[xxviii] *#,* 1879, I, стр. 148.

[xxix] П# 1915).

[xxx] Према чланку К. Јиречека, објављеном у #. преведеном и објављеном у *Самоуправи* 14 септембра 1914 год.

[xxxiii] #, 1913.

[xxxiv] #: поменуто дело.

[xxxv] #, 152.

[xxxvi] #, 1912, с. 371.

[xxxvii] #, 1877, с. 5

[xxxviii] Историја српске књижевности, Београд, 1912.

[xxix] #. II.

[xl] #, XIII, с. 112).

чему постоји обимна литература.

[6] Типични представници динарског становништва, по Цвијићу, су Херцеговци. Они се издвајају и по биофизичким особинама и по целокупном духовном стваралаштву. Међу овим становништвом херцеговачким Цвијић је запазио „најбоље динарске особине" у којима се посебно наглашава „љубав за слободом, ширина и дубина народне свести".

[7] Цвијић је веома добро уочавао и приказивао етничке процесе у којима је посебан значај придавао племену као друштвеној организацији. Поред племена која се помињу у XIV и XV веку, а која, по Цвијићу, представљају остатке ране словенске друштвене организације, коју постојање државе ипак није разорило, језгровито је указано на распад старобалканских заједница и њихово укључивање (Кричи, Лужани, Малоншићи, Матаруге, Букумири, Вараге и други) у словенске етничке заједнице, односно племена словенског порекла. На формирање локалних обележја од пресудног значаја је била географска разуђеност, односно конфигурација земљишта са јасно ограниченим предеоним целинама. У таквим околностима племена су била „независне", „организоване дружине за напад и одбрану". Каснија истраживања (на пример проф. И. Божића у Историја Црне Горе, Титоград 1967 и друге свеске) су то потврдила историјским фактима. Неке од ових заједница су се очувале и знатно касније, као „ендогамне групе" чију је привредну основу чинило сточарство.

[8] Лењост као етнопсихичку особину Цвијић је запазио код сточара из динарских крајева. У доколици се размишља, каже Цвијић, о свету и људској судбини. Кроз „широке и простране погледе на свет" развија се стваралачка машта и сучељава са реалношћу живота. Уз сточарство је било развијено ратовање и неговање јунаштва. Ове црте чиниле су важну компоненту у менталитету становништва (видети, с. 60 код Цвијића).

[9] Цвијић с правом критикује тежак

	положај жене и терете који се често без разлога сваљују на њена леђа. Али, ово друштво „ратничких дружина" умело је исто тако да на посебан пиједестал уздигне мајку, љубу, снаху, и увек их заштити од спољњег света. [10] Цвијић је напредак јужнословенских народа видео у њиховом међусобном повезивању и зближавању у заједничком животу. Због тога наглашава да се мисија успешно даље може вршити „само као саставни део једне велике народне целине". Било је то време тежњи ка јединству Јужних Словена на ширем плану. 11 Цвијићеву тврдњу да муслимани из динарских крајева припадају најстаријем словенском слоју потврдила су каснија антрополошка проучавања Н. Жупанића, Б. Малеша и Б. Шкерља о динарцима светлије комплексије. Леп прилог овоме дао је и Л. Јованчић. 12 Ове особине Цвијић објашњава класним раслојавањем друштва у оквиру турског царства. Сходно томе, кроз векове, формирале су се специфичне духовне особине а унеколико и физички изглед муслимана из динарских крајева. Али, упркос „господству", кад год је затребало, постајали су врло активни и предузимљиви, како мушкарци тако и жене, чији су савети плодотворно деловали на људе. [13] Овакве особине развиле су се, по Цвијићу и другима, због тога што је Босански пашалук, као гранични, у Отоманском Царству имао одговарајуће привилегије које су омогућиле одвајање виших сталежа из становништва домаћег порекла, из локалне средине. Због тога отоманска централна власт овде никад није имала онај значај, сем у време освајања, као у другим крајевима Царства. У такве особине спада ритерски начин живота, одавање севдаху - босанско оријенталном љубавном заносу, јахање добрих коња опремљених китњастом опремом, ношење раскошно украшеног оружја и одела китњастијег од онога на турском истоку. Формирао се у ствари слој који је имао достојанство, углађеност и одговарајуће држање. Овај слој је и по

образовању био у супротности са слојевима који нису имали „представе о времену у коме живе и о напрецима у Свету". Али, упркос свему, гостољубље је било развијено у свим сталежима и села и града, што је само потврђивало „динарску великодушност која код мухамеданаца често нема граница" (Цвијић, с. 79—80).

1[4] Ова запажања су потврдила и новија антрополошка проучавања. Лабораторија за антропологију Института за медицинска истраживања и медицину рада ЈАЗУ у Загребу, проведена под руководством проф. др П. Рудана са сарадницима, међу становништвом на далматинским острвима. Ово су посебно истакла етнолингвистичка проучаван-а др Аните Сујолцић, сараднице Лабораторија за антропологију.

1[5] Цвијићу неупућени замерају да је с омаловажавањем говорио о етнопсихичким особинама припадника неких етничких група централног типа. Међутим, такав се утисак евентуално може стећи само онда када се речи и реченице ваде из контекста Цвијићевих разматрања. Констатација да је тзв. „централни тип" „снажан", „знатне животне снаге", чија је „словенска основа мање начета страним утицајима" ипак сведочи похвално о менталитету становништва централног типа код кога „се запажају још многобројни остаци старе византијске цивилизације... измешани са турско источњачким упсцајима и моралним схватањима'" насталим у време турске владавине (Цвијић, с. 113, у књизи). Неке негативне особине се везују за појединце а не за целокупно становништво (Цвијић, с. 121—122).

[16] Рајинске особине су се развиле као последица политичких и друштвених односа. То је променљива категорија настала „под сталним надзором својих господара" (Турака), а у западно-македонским и косовско-метохијским пределима под утицајем поисламљених Арбанаса (Цвијић, с. 114)

[17] Мимикрија је појам преузет из биологије. Овде означава прикривање етничке припадности употребом ноппће а

понекад релвтије и језика поробљивача. Пример за то су Торбеши западне Македоније и Горанци на Шар-планини. Уколико се прихватала религија онда је престајала потреба за мимикријом. — Кроз моралну мимикрију стварала се понизност „према свима који нису раја", а кроз то су се обликовале и неке друге особине негативне (притуљеност, скривеност, неповерење, подмуклост, претварање, варање господара, итд.). Ове особине су чешће долазиле до израза у појединим градским срединама (Цвијић, с. 115—116).

1[8] Цвијић је веома добро уочио процес стварања једног варошког слоја који је по градовима под турском управом до 1912. године представљао „последњи стадиј народа који је сведен на најнижу друштвену и економску класу. Припадници овог слоја подсећали су на „оне мале старе верске секте које живе у најзабаченијим крајевима источњачких (предњеазијских) вароши". Положај тога становништва није био нимало лак. Због тога се неке стварне мане које су се временом развиле код овог становништва, морају схватити и прихватити као производ „сурове владавине коју су подносили" подјармљеношћу и робовањем (Цвијић, с. 117). Били су у отоманском царству, за разлику од муслимана, грађани другог реда. Ослобођењем испод отоманске власти ово се становништво постепено враћало нормалном начину живљења и друштвеног опхођења. Почео се релативно брзо мењати „зачмали и закржљавели варошки живот" (Цвијић, с. 117).

[19] Под појмом „работа" не подразумева се само физички рад. Овај појам обухвата „трговање, продају или куповину, погодбу, уговор, пословну подвалу, једном речи све оно чиме се долази до зараде и добити". Мало се времена троши на маштањеЈер то није „работа", односно човеково право занимање, како се то закључивало код овог становништва (Цвијић, с. 117—118).

[20] Промене у занимању становништва условљавали су друштвено политички чиниоци. Основу привређивања чинило је сточарство. Међутим, оно је било угрожено пљачком, односно у динарским областима

	тзв. „херојском привредом" јер је стока отимана од непријатеља (Турци и Црногорци једни другима, на пример). Због тога је у привредном погледу значај добио пренос добара (кириџијање), а упоредо с овим у централним областима развијала се, од почетка XIX века, и печалба (зарада на страни). Сва три ова вида привређивања (сточарење, кириџијање и печалба) покретали су становништво на живот и зараду изван матичних области, а тиме и нехотице подстицали међусобне додире инородних заједница, што је такође било од значаја за даљи културни и етнички развитак. [2]! Под „аморфном словенском масом" Цвијић подразумева недовршени процес националне консолидације у етничком смислу, односно везивање своје припадности за опште словенско стабло у првом степену. Изгледа да је ова „припадност словенском стаблу" посебно била изражена још од доласка Словена на Балканско полуострво па све до формирања националних језгра и националних држава (Карантанија, Хрватска, Зета, Рашка, односно Србија, Македонија, Бугарска). Ова стечена и наслеђена национална свест била је довољна да се одупре покушајима однарођавања којих је било доста у минулих четрнаест векова. Осећање припадности словенској и македонској заједници у Македонији је нарочито било развијено у време турске владавине. Настојања Бугарске у XIX веку да се Македонци бугаризују преко црквене организације, школа и државне управе и подржавања Русије („Санстефанска Бугарска") остала су без виднијих последица. Свест о припадности македонском народу одолела је свим недаћама (Цвијић, с. 137—143). [22] Монголоидне особине код јужнословенског становништва су привидне. Реч је о такозваном источно-балтичком, односно лапоноидном словенском типу (по Ј. Чекановском). Због тога се ово шопско становништво, које је веома остало хомогено, јер су га заобилазили главни балкански миграциони токови, доводи у везу са најстаријим словенским досељеничким таласима. На то указују и неке архаичне

особине очуване у њиховом културном наслеђу. Разумљиво, у новој географској средини, током историјског хода, развиле су се и овде неке особине, које је подробно описао Р. Николић у расправама објављеним у Српском етнографском зборнику (на пример, Крајиште и Власина, Лужница и Нишава) и касније, по његовој смрти, публикованој грађи о Пироту и околини. Користан прилог увиду у духовну културу је књига *Адеши* од Панајотовића, коју је током 1985. објавио Народни музеј у Пироту.

[23] Ово поглавље (с. 157—206) унео је Ј. Ердељановић самоиницијативно као редактор и један од преводилаца књиге (рукописа). Искоришћене су за то белешке од чијег је објављивања Цвијић „без сумње у последњем часу одустао". Одустао је „од намере, да и њих унесе...". Међутим, „срећене и попуњене ове одељке", каже Ердељановић, „ја сам додао на крају главе о централном типу — на крају због тога да би се ипак одвојили од оних одељака који су штампани под руководством Цвијића" (Ј. Ердељановић, Предговор у књизи Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. II, с. V). Запажања о овим групама су више Ердељановићева него Цвијићева, јер: „цео тај рукопис ни по облику ни по распореду реченица није био опремљен за штампу. . . а уз то је приличан број реченица био написан у скраћеном облику или су били само овлаш поменути главнији делови реченице, тако да су се те реченице морале према смислу допуњавати..." (Ј. Ердељановић, поменути предговор, с. V). Ово ипак јасно указује да је писац овог одељка више Ердељановић него Цвијић. Коментатори обично превиђају ову чињеницу.

[24] На стварање источнобалканског типа (по Цвијићу а и иначе) деловали су различити чиниоци. Доњодунавска плоча са Тракијом повезана је са црноморским басеном а долине планина Родопа и Пирина отворене су према Јегејском мору. Преко ових области одржавале су се везе са Византијом, Малом Азијом и данашњом Јужном Русијом, односно неким етничким заједницама туранског порекла. Отуда су у

	разним временима приспевали и смењивала се једни за другима: турански Бугари које су Словени претопили, Печењези, Кумани, Татари Сви су се они овде мешали и утопили у словенско становништво, које је дуго, особито у турском раздобљу, остало изоловано од европских културних струјања. Ове везе су се почеле јављати тек у новије време ширењем бугарских територијалних претензија. Због тога је културно историјски развој овог становништва остао јединствен, прожет снажним турско източњачким утицајима, па и у био-физичком погледу, у чијим су се оквирима формирала посебна схватања. „Суров је био бугарски бојар; још је суровији био и остао сељак источнобалканског типа". Ово се, на жалост, потврдило у више махова и у новијој историји. [25] Цвијић је међу првима протумачио садржај и смисао имена „Бугарин". Ово име је етноним којим се обележава словенско становништво које је својевремено извршило претапање Бугара, етничке заједнице туранског порекла, у Словене. Овај процес је отпочео у раном средњем веку. Захватио је првенствено становништво доњодунавске низије (простор од планине Балкана на југу до Дунава на северу). Продор Турака и њихова петвековна владавина су моменти који су утиснули такође „свој печат на њихов менталитет". Име Бугарин, поред етничког, постало је синоним за становништво које је живело „под сталним надзором турских. бегова и под најмучнијом економском стегом и моралним притиском" (Цвијић, с. 216) Овакво значење речи „бугарин" прво су дали Грци и Турци. Појам се за време турске управе пренео на све подјармљене припаднике балканских народа, увек у значењу „раја". У централним областима Балканског полуострва овај термин је, изгледа, раширило словенско становништво које је примило ислам, означавајући њиме обичан, сиромашан, невешт, сељачки живаљ, присиљен да на чифлуцима обавља најтеже работе уз минималну награду. У значењу „сиромашан" овај термин се пренео и на одевање („бугар хаљиве" — „толема сирота"), као и на једноставне предмете покућанства („бугарска копања" — посуда од

	дрвета најједноставније израде, из које се пије вино). Дакле, ово име је од доласка Турака па до ослобођења испод њихове власти у XX веку, углавном обележавало друштвени ред, друштвену а не етничку заједницу (Ј. Цвијић, с. 217). Име „Бугарин" поново добија првобитни етнички појам тек крајем XIX века, настојањем Русије (која је својим снагама ослободила Бугарску турског јарма) да Санстефанским уговором створи „Велику Бугарску". Ова комбинација није успела. Али, идеја о великој Бугарској схваћена је тако, како каже Јозеф Рајнах, „да се може некажњено заузимати туђе добро", па је у Бугарској окупација туђих територија и подјармљивање припадника балканских народа и у првом и у другом светском рату сматрано нормалном појавом. Култ силе и насиља под видом патриотизма прерастао је у Бугарској у похлепност и довео бугарски народ у опреку са елементарним правима осталог балканског становништва. Из оваквих схватања су проистекла бугарска варварства и свирепости над балканским становништвом у свим ратовима вођеним током прве половине XX века. О овим фактима постоји обимна историјска грађа и литература која сведочи о бугарским злочинима у другом светском рату у корист фашизма. [26] Цвијићу се замера да истиче Србе а запоставља друге југословенске народе. Међутим, из његових проучавања је јасно да су Хрвати и Словенци прихватили „ред и тачност" и да код њих „има више углађености и уљудности и мање грубих поступака", јер је становништво северно од Саве „уживало благодети боље одржаване, сталније, цивилизације". При томе „Словенци се нарочито истичу јако израженим организаторским особинама" које су користили и у борби за независност. „С разлогом „Крањец" (се) сматра за представника средњоевропске цивилизације" (Цвијић, с. 240—241). Мање података о Словенцима вероватно је проистекло из тематске целине „Балканско полуострво". Али целовита слика ипак није изостала ни о Словенцима ни о Македонцима, Хрватима, Црногорцима и Муслиманима.